Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

«ШЫН» СОЛУНГА ЧАГЫДЫЛГАНЫ БО ЧЫЛДЫҢ ДЕКАБРЬ 15-КЕ ЧЕДИР УЗАТКАН

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 232 (14954) 1992 чылдың декабрь 1, вторник Солунга ат салган шагы 23.30 Чагыдар өртөө 10 көп. Салар өртөө 1 рубль

НОМЧУКЧУЛАРГА СӨС

Ажык чугаалажыг

Эргим номчукчу!

«Номчукчуларның дилеглерин барымдаалап көргеш, «Шын» солунга чагыдылганы бо чылдың декабрь 15-ке чедир узаткан» деп улут кара-кара үжүктер-биле үстүнде бижээнин номчупкаш, ук солуну чогуур үеэнде чагыдып ап четтигипкен-даа болзуңза, иштинге демей-ле амыраш дээр сен. Чүге дизе рынокче шилчилгенің бо нарын, берге үеэнде чагыдып ап четтикпээн эш-өөрүң, үе-чергең, дөргүл-төрелиң, чоок кижилериң эндерик болгай. Оларның чагыдылгадыг болуруң кым-даа күзээр.

«Шын» — республикада неделяда 5 катап үнер кара чаңгыс солун, чартык чылда өртөө 200 рубль, өске солуннарга бодаарга, өртөө эвээн чиик солун.

Номчукчуларның бо солуну чагыдып алырынга моондаа болган бир чүве — ажыл-агыйларга, коллективтерге акшашалының ай-аңы-биле үнмейн келгени. Ол, шынап-ла, дыка-ла доктар болган. Ам канчаар боор, чок дээш хол даян олурар эвес, черде бир арганы тывар апаар. Бо талазы-биле ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур «Тес-Хем» колониямы удуртукчулары тывысык болганнар, чүл дизе ажылченнарының акша-шалыңнын чогуур үеэнде үнмейн турарын өөренип көргеш, АКМК-ның күсели-биле «Шын» солунну 60 экземпляр кылдыр ажылчыннарынга чагыдып берген. Бо арганы ажыл-агыйлар ажылаар болза, черде ажырбас.

«Шын» солунның редакциязы бо чагыдылга үеэнде холун сула салыпкаш, чүгле номчукчуларынга, чер-черде харылзаа белгилериннің ажылдакчыларынга мөөнүп олурбаан. Редколлегияның тускай даалгазы-биле оон ажылдакчылары чагыдылга эгелээри билек бүгү районнар-биле харылзажып, чамдык районнарга, түс-түс ажыл-агыйларга барып, от талазы-биле чогуур ажылды чоруткан. Чагыдылгага ол база эки салдарлыг болган дизе черле ажырбас. Ужуражылгалар, беседелер, чугаалажылгалар үеэнде олар саналонаал солчулгаларын чоруткан, оларның бодалдарын, сүмелерин, саналдарын дыннап, демдеглеп алганнар. Ол бүгү ис чок читпес, кичээнгей чок артпас.

Ынчаарга чагыдылга чогум кайы хире чоруп турарыл? Ынаыг айтырыгны номчукчу албан сакыр. Чугаалап казылы: четче эвес медээлер өзугаар алырга, ноябрь 27-ге чедир «Шын» 13 мүн ажыг экземпляр чагыттынган. Бодап-даа көр даан, республиканың үндезин чурттакчы чонунун өг-бүле бүрүзүнге хамаарыштыр алырга, ол дыка эвээш шыкажыл. Ынна янзы-бүрү чылдагааннар бар дээрзин үстүнде айыткан бис. Амгы үеде «Шын» солун 27 010 экземплярлыг үнүп турар болгай. Ам чагыттыганы ооң чартынга безин четпес шыкажыл. Ынчангаш бо саныг хонуктарда чер-черде харылзаа салбырлары, почтачылар болгаш номчукчулар, бижикчилер боттары шыырак ажылдаар апаар-дыр-ла. Номчукчуларның чагыдылганы декабрь 15-ке чедир узадырын негээнин черле четтүг болган-дыр.

Чагыдылганы бистиң номчукчуларывыстың бисти хомудатваан бижиндип ап турарынга, бир талазында, өөрүп турар бис, ийи далазында, солуниу олар чагыдын алган болганда, бистен оларның негелдеп улут. Ону билип турар бис.

Шынап-ла, утаан-бодал талазы-биле оларның хереглелин үнүп-биле, канчалдыр өөртүр, хандырар ужурлуг бис? Бистен кол айтырыг, кол негелде ол болгай. Ону номчукчулар баш удур мөөнүп-даа турар.

Хамыктың мурнунда солун **боду арынныг, боду стильдиг, боду дылдыг, боду көрүштүг, нүүрлүг** болур дээрзин айтып каалы. Ол бүгү хевээр артар, ооң ажыл-чорудулгазынга сагыттынар. Ук чаңчылдар солуннуң чыскаалдазындан, каасталгазындан, материалдарның утка-шынарындан, оларның сөс-домаандан, тургузуундан илерээр. **Ынаыг болганда солуннуң** ниити хемчээли өскерилбес-даа болза, **ооң чыскаалдазының** даян-шинчизи келир чылдың бирги номеринден эгелээш бир янзы, амгыындан улам көрүштүг апаар. Бир дугаарында ону демдеглексээн бис.

Чыруттынар кол темалар: рынок, экономика, культура, социал амыдырал, сагылга-чурум болгаш оон-даа өске. Солун арынныгында аная хамаарышкан биилдигир апарган **«Рынок негелдезин өзугаар»**, **«Социал камгалал»**, **«Культура болгаш амыдырал»** дээн шыкаш өске-даа рубрикалар келир чылын уламчылаар. Ук рубрикаларның адаанга айтырыг кодурген чүүлдер, интервьюлар, корреспонденциялар кирер. Ук материалдарның утка-шынарлыг болуруң редколлегия чедип алыр.

Ол шыкаш «Профэвилелдер арны», «Аалдан» дээн шыкаш тускай үндүрүлгелер уламчылаар. А «Бойдус болгаш кижи», «Кижи болгаш хоойлу», «Судур» деп булуннар хевээр артар. Үеге хамаарыштыр оларның аттары ноорту өскерли-даа бээр чадавас.

Номчукчулар, бижикчилер-биле харылзааны быжыглаар дээш чер-черже үнүүшкүннерни кылып турарывысты үстүнде какысы демдеглээн бис. Ылангыя Чаа-Хөл — Чадаана — Бай-Тайгаже, Тес-Хем — Эрзин районнарже, Шамбалыг, Кур-Чер суулларже үнүүшкүннериң ажыктыг болганын көрдүвүс. Оон түнелиннде чаа-чаа темалар илерээн. Ынчангаш **«Шын» — номчукчуларында»** деп рубриканы моон соңгаардаа уламчылаар бис.

Беседалар, ужуражылгалар, чугаалажылгалар үеэнде болгулаан саналонаалдарга, сүмелерге даянып алгаш, чамдык чаа рубрикаларны тодарадып көөрүн орааластыбыс. Ону ам көрээли.

Кидээ номчукчулар республиканың министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчуларының чүүү тодаргай кылып турарын, моон соңгаар чүүү кылырын дыка сонуургаар, харыа-даа маная турар. Маңаа хамаарыштыр **«Кожа олура, ажыы-биле чугаалажыыл»** деп рубриканы ажыдар. Ол колдуунда интервьюлар болур.

«Шынга» чамдык удуртукчуларга-даа, ажыл-агыйларда четпестерге-даа хамаарыштыр шүүгүмүчелдер үнүп-ле турар, а түнелги чок боор, эрремче октапкан даш-биле дөмей чиде бээр дээн саналдарны номчукчулар кодурген. Ол чугула айтырыг. Ону барымдаалаа көргеш, **«Шынга» шүүгүмчүлээн соонда»** деп рубриканы солун арнынга тургузар бис.

Ол шыкаш **«Хуужудулга»** деп рубриканы солун арнынга ажыдар, ооң адаанга сүмелерни, тэйилбырларны бербишаан, ооң боттаныышкынын көргүзер.

Башкыларның дуржулганын нептередир талазы-биле солун арнынарында материалдарның эвээжин ужуражылгалар үеэнде шыгыныын биле тургустунуп турган. Ынчангаш аная хамаарышкан арныны башкылар биилин бедидер институтун доот кижилериг-биле ай санында үндүрер деп шинчилээн. Ону кол харылзаа кижи база тодаратынган. Ук арнының бирги номери бо айда үнер болгаш дараазында чылда үзүмчилээр.

«Дүүн, бүгүн, даарта» деп моон мурнунда солуннуң бирги арнынга үнүп турган рубриканы катап эгидер. Республика интервьюлаш-бүрү медээлерни оон адаанга бээр.

ИХМ-ниң дыннадыгларын солунда парлап турар. Ынчаар шыырларынга чамдык номчукчулар таарымчалыг турар. Чүге дизе чаңгыс ийи. Оон кижизидикчи салдары куду. Оон орнунга керектиг истелгезин, судуун ниитиклеп бижиир болза, ол дүшпес болур деп, номчукчулар санап турар. Ынчангаш **«Истелге, суд болгаш шииткел»** деп рубриканы солун арнынга турсуур.

Сагыш-сеткилинде өйүп чоруур бодалдарын номчукчу чыскыбайы, редакциже бижиир. Ынаыг үткалыг чугаалар **«Сестен бээрин дилеливе»** деп рубрика адаанга чыруттынар. Оон ынай бижикчи бир-ле черде, азы хуулда амыдыралда дуулуунуг байдал дугайында бижээн азы дамыткан болур. Ынаыг материалды **«Дүргеи дуза херек»** деп рубрика адаанга ыыгаар.

«Номерден номерже». Бо рубрика моон мурнунда үнүп турган, ону дедир эгидер. Оон адаанга чогаалчыларның, шүүгүмчүлерниң, чаа чогаалдарындан үзүндүлерни, журналистерниң демдеглелерни, хоонун ажылдакчыларының сактыышкынынга бээр.

«Күш-культура болгаш спорт — адыкшыл» деп чаа рубриканы ажыдар.

«Юристиң тайылбыры» деп рубриканы ажыдар.

Дыштыкчылар медээлер, тэйилбырлар бээрге-биле чергелештирер. **«Делегейниң чидигленген булуңунда»** деп рубриканы ажыдар.

Мынаа ниитлиннейн баргаш чамдык өске-даа темаларны, айтыгларны хамаарышкан киллистер кичээнгейге алыр, ону ыныдарынга дуушпур чаа рубрикаларны тывар.

Чагыдылгалар болгаш номчукчулар «Шын» солунну бо хемге-хуусаа дургузунда чагыдын ап четтигиптерге ботботтарын детижип, боттарының саналдарын, бодалдарын, күүлдерин оон ынай уламчылап, ол дугайын редакциже бижиир боор дээрге ыыгаарыс.

Чагыдылгалыг болуруңе далажыңар!

РЕДКОЛЛЕГИЯ.

КЫШТАГЛААШКЫН: шыңгыы шылгалда

«ЧЕМЕЛЕТПЕЙН ЧОР МЕН»

Кымныг-даа аал-орааныга киргенде, амыр-мендизин солушкаш, мээп-ла кандыг чурттап орарын айтырар чаңчылыыс бар шыкажыгай. Бо удаада «Ээрбек» совхозка чораан, ажыл-агыйныг хоочун малчынны Алексей Кара-Салович Сарыгларныңаалынга кирдим.

— Амгы рынок харылзааларынче шилчилгенин үе-чадазында кайы хире чурттап чор сен, малчын? Мал-маганнар хүр тур бе? Кыштап орар байдалың кандыгыл? — деп оон айтырарымга:

— Чүү деп чүү дээр. Малчыннарын солун, сеткүүлдерни чагыдып алган, ында парлап турар материалдарны, ылангыя рынок экономиказының дугайында бижээн чүүлдерни катап-катап «быттап» номчуур улус-ла болгай бис. Солуннардан рынокка хамаарышкан чүүлдерни билип ап турар бис. Радиону дыннап, телевизорнуудаа көрүп орар-ла-дыр бис. Кайда-даа амыдырал рынокка үскеш, улам-на нарыылдап, бергедеп бар чыдар боор чүве-ле-дир. Ынчалзе-даа чаа чүүлдү чаа дээр болгай. Моон мурнунда рынок деп сөс безин ховар дыннаалыр турду. Рынок дээрге-ле Кызылдың базаары сагыжымга кирер турду. Аъшчем, идик-тер аймаа саткан кижилерни ынча дээр чүве-дир деп билип чораан кижи болгай мен. Ынаыг эвес чүве бооп-тур ийин он. Рынок үеэнде ажылгыр, сагыныгыр-тывынгыр-ла кижи амыдыраан шыдаар деп чүвени ам көрүп чор мен.

Мал ажылынга ажылдаа-ла 36 дугаар чылдың үүрүн көрүп тур мен. Бо үеэнде дургузунда совхозумуун дарга-бошкаларынга чемелетпейн-даа чор мен. Багай ажылдап тур сен. Малынның күш-дөңгели кошкак-тыр. Чаш төл камгалап алыр, дүк кыргыыр талазы-биле көргүзүлгенни күду-дур деп чемелеп-даа көрбедим. Өскен-төрээн черимЭэрбек болганийин. 19 халдыымдан эгелеп малдан халбактанып келдим. Мал азырап өстүрер талазыбыле дуржулгам база шору болдур ийин. Бо үеэнде дургузунда ниитиниң малын ончаменди азырап өстүрер, оон алыр продукцияны элбек болдурар дээш-ле кызыл ажылдап чоруур бо-ла мен. Өөм иштэ Галина Григорьевнаның детскимчезин-биле-ле малчыннап, мурнакчыларның одуруунгаа-даа кире бергеи, шаңнаткан, мактаткан чоруур-ла-дыр мен.

Шынап-ла, Алексей Кара-СаловичЭэрбектин мурнакчы малчыннарының бирээзи. Малдың чаш төлүн менди камгалап алыр, дүк кыргыыр талазы-биле совхозунга, харын-даа Бин-Хем районуун малчыннарының күш-ажылчы маргылдаазынга ачыр-дачыр тутчуп, районга безин бирги черни каш удаа ап келген мурнакчы хойму. Ажылыңнинге кежээ, даандыргаан ажылы дээш могап-шылаарын уттуптар, кызымак ажыл-ишчи Алексей Сарыглар Бин-Хем район Соведнинин улус депутадынга беш чыышта улаштыр соңгудуун келгени оон ажыл-ишчизиниң тодаргай херечизи-дир.

Малчын өг-бүле кодан хоюн Сайыр-Бажыңның серини чайлагларынга күш-дөңгели шыырак кылдыр семиртир азырап алган. Кадарган хоюн хур-менди кыш ажырар сорулга-биле 10 тонна сигенни Сайыр-Аксы деп черден боттарынын күжүбиле кезин белеткеп алган. Оон 5 тоннаазын Харагаанныг-Чаныта кыштаанда сөөртүп эккеп алган. Кыштаанда чурттап орар бажынын июль айда-ла септеп, чутайлап алгаш, кыштаглап киргеи. Хоюнун кажаазын чогуур үеэнде ыяк кылдыр белеткээш, 8 тонна өдекти бөлүп алган.

Мурнакчы малчын өг-бүленин бакталап турары ийи дугаар хойжу бригаданың малчыннары чоокта чаа чылып келгеш, рынок харылзааларынче шилчилгенин үеэнде канчаа амыдырап-чурттаарыл, совхоз сан-хөө талазыбыле бергедеп келгеи амгы үеде дириг артар деп бодап болза, совхоз турар бе, турбас бе деп айтырыгны чугаалашкан. Бригаданың хойжуларының ол хуралы артында-ла Галина Григорьевна биле Алексей Кара-Салович Сарыглар-ларның бажынынга эрткеи. Борта чугаа шыгыны болгаи. Совхозту эде организастап, ону кандыг хевириниң ажыл-агыйы кылза эки, совхозтуң сан-хөө байдалы кандыг берге байдалда келгенин, рынок харылзааларынче шилчилгелиг үе-чадада сан-хөө талазы-биле баксырап келген ажыл-агыйның чурттаары бергедеп келгенин совхозтуң удуртукчулары малчыннарга тодаргай чижектерге таймылбырлап бергеи.

Рынок үеэнде амыдырап-чурттаары бергедеп, совхозтуң сан-хөө байдалы кошкап, хоозурап келир деп барган чүве болганда, моон соңгаар канчаар ажыддаза эки, кандыг хевириниң ажыл-агыйы болур болза эки, деп айтырыглары малчыннар ол хүн дыка-ла ханы сайгарып келгеи. Рынок харылзааларының үеэнде кооператив болуп алгаш, ажылдааны-ла дээре деп түнелди бригаданың малчыннары үндүрген. Кооператив болу бээрге, мындыг бир кедилиг чүве барын малчыннар чүүлдүг деп көргеи. Кооператив болу бээрге, малчын бүрүзү керээ чарыг алыр. Ол керээнин өөрүселдэин квартал санында түнээр. Төрүүр 300 баш хой кадарын турар малчын төрүүр 100 хойдаанга 82 хураган алыр мен деп керээ чарыг алгаш, 100 хураган кыштаанга алыр болза, 18 хураганны бодунга алыр. 300 хойдан 54 хураганны бодунга алыр ышкажыл. Кежээ, кызымак малчын ол хире хураганны бодунга хуу өнчүүр кылдыр алыр. Рынок харылзааларының үеэнде мынчаар амыдыраваа болза хоржок. Ол база-ла малчыннарга деткимче ышкажыл.

Кандыг чурттап чор сен, малчын, деп баштай-ла салган айтырыныларга ам харылап берейн деп, Алексей Кара-Салович менээ чугаалаан, моону чугаалаан чүве. Кандыг чурттап ор мен деп, чүүү чугаалаар боор. Рынокту кадыг тевинин малчын бүрүзү шыдажыр орарын бодум көрүп-ле чор мен. Малчын эш-өөрүм-биле бо-ла чугаалажы бергеи турар-дыр бис. Черле ынчаш малчыннарның ам турар шылыны эвээш. Бо бисти арай-ла дүвүреди турар ийин. Өөм иштэ Галина Григорьевна-биле 365 баш төрүүр хой кадарын турар бис. Ийи дугаар төрүүр хой чүве. Бир баш хойну кадаргаи дээш айда 8 рубль төлеп турар. Айда 2800 ажыг рубль алыр. Бо рынок үеэнде ону кандыг акша-шалын дээрил? Чаңгыс идик өртөө безин четпес акша ышкажыл. Чамдык совхозтарның төлевири чоп улут бооп турарыл? Бистиннде чүге индыг эвээш бооп турарыл? Баш ыжып чоруур айтырыглар-ла хой. Тыва Республиканың Кедээ ажыл-агый министерствозунуң удуртукчулары бистиң ам турар шылыныстыр индыг эвээш бооп турарын кончуг эки билир болдур эвеспе. Малчынарже кичээнгей шак индыг кошкак болур болза, моон соңгаар мал ажылынга кым ажылдаарыл? Малчыннарның шылынының дугайында бир өскээр көөр үе черле келген деп бодаар мен. Мал соонда халбактаныр чоруур, болу хуузунда каш малмаганнар болгаш, малчын кижи амыдыраан чоруур чүве-дир ийин. Дуулал ажыл-агый чок болур болза, малчыннар ажылдаары база бергедээн. Оор-сук база көвүдээн. Ийи бүгүү көкаврактар база көвүдээн берге шаг ышкажыл. Алыр шылын эвээш-тир дээш, ажыл чок олурар эвес. Ниитиниң малын малдан амыдырап, чурттап чоруур-ла-дыр бис. Малчыннарның шылынын черле эде көөрү чугула деп, Алексей Кара-Салович чугаалап олуруу. Оон ол бодалынга болум хуумда каттыжар мен.

Маная-сол ОЮН.

ХҮНДҮЛҮГ АТТЫ ТЫВЫСКАН

Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцинниң 1992 чылдың ноябрь 20-де ат салган Чарлыы-биле **«Россия Федерациязының алдарлыг чудугжузу»** хүндүлүг атты Тыва Республикада дараазында тудугжуларга тывыскан:

Астанин Владимир Васильевич — Туранның орук-септелге-тудуг эргелелинин дарганы;

Вориовсаих Владимир Перфильевич— Туранның орук-септелге эргелелинин начальниги;

Даваа Чамдан-оол Хомушкуевич — Ак-Довурактың орук-септелге-тудуг эргелелинде ажылчыны;

Матонин Дмитрий Павлович—Ак-Довурактың орук-септелге-тудуг эргелелинде автомобиль чолаачызы;

Трофимов Василий Константинович — автомобиль орукта-рының Тыва төлевилел-септелге-тудуг каттыжышкынының начальниги.

1992 чылда чонга социал деткимче көргүзер талазы-биле Россия Федерациязының Дээди Совединин Фондузунуң акша-хөрөнгилерин ажыглаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН БОЛГАШ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының Дээди Совединин 1992 чылда чонга социал деткимче көргүзер талазы-биле Фондузуидан «Тыва Республиканың түс чер чурттакчы чонунуң эвээш хандырылгалыг бөлүктеринге материалдыг дуза көргүзер талазы-биле социал программазынга сан-хөө деткимчезин көргүзер дугайында» Россия Федерациязының Дээди Совединин Даргазы Р. И. Хасбулатовтуң 1992 чылдың сентябрь 16-да № 3485 рн-I айтымышкыны-биле Тыва Республикага 90 млн. рубльди тускайлап берген.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумуу болгаш Чаазаа сан-хөө деткимчезин чогумчалыг ажыглаар, ону тодаргай социал айтырыгларны шиитпирлээриниче углаваан сорулга-биле **доктаадыры болгаш:**

1. Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунуң Социал фондузунга 10 млн. рубльди тускайлап берген.

2. Тыва Республиканың Президентизиниң эргезинге 10 млн. рубльди дамчыдып бээр.

3. 30 млн. рубльди чурттакчы чонга садар үүрмектеп садар хлебтиң өртөөнүң улгатканының чамдык кезиин дуглаарынга тускайлап бээр.

4. 18 млн. рубльди улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтериниң даргаларының, районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргаларының даргаларының эргезинге бээр болгаш ук акша-хөрөнгилерни чонун эвээш хандырылгалыг бөлүктериниң, ажылдавайн турар пенсионерлериниң, инвалидтериниң, хөй уругларлыг өг-бүлелериниң, бот-иелериниң социал камгалалының хемчегларын боттандырарынга ажыглаар, айыттынган акша-хөрөнгилериниң хуваалдазын бадылаар.

5. Сонгаарладын болбас социал-амыдырал айтырыгларны шиитпирлээрде, сан-хөө-биле хандырарын боттандырар болгаш акша дузаламчызын дараазында хемчеолдер өзугаар көргүзер:

1,5 миллион рубльди — республиканың районнарында инвалидтерге ажылдаар черлерни немей организастаарынга ажыглаар кылдыр Инвалидтериниң Бүгү-россия ниитилелиниң Тыва республикада баштаар черинге;

0,5 миллион рубльди — ажылдакчыларның социал амыдырал айтырыгларын шиитпирлээринге ажыглаар кылдыр Тыва Республиканың 60 маадыр эттиг чурт музейинге;

1,5 миллион рубльди — Тыва Республиканың Дээди Судунуң чаа соңгуунаан кежиг гуннерге чурттаан бажын садып алырынга ажыглаар кылдыр Тыва Республиканың Дээди судунга;

1 миллион рубльди — ажылдакчыларга чурттаар бажынар садып бээринге болгаш башкыларының өске-даа социал айтырыгларын шиитпирлээринге ажыглаар кылдыр Тыва Республиканың Өөредилге министерствозунга;

1 миллион рубльди — В. Кок-оол атты Тыванын хөгжүм-шин театрының материал-техниктиг базазын быжыглаарынга болгаш театр хоочунналарынга материалдыг дузаламчыны көргүзеринге ажыглаар кылдыр ол театрга;

4 миллион рубльди — дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң студентилериниге база сургуулдарынга материалдыг дузаламчыны көргүзеринге болгаш өөредилге өртөөн төлээринге ажыглаар кылдыр Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитединге;

1 миллион рубльди — өөренникчилерни социал талазыбыле деткиириге ажыглаар кылдыр республиканың ниити өөредилгелиг тускай хөгжүм ураан чүүлүнүн школаларынга;

1 миллион рубльди — спорттуң тренер башкы составының болгаш хоочунналарының социал херегледдериге ажыглаар кылдыр Тыва Республиканың күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединге;

4 миллион рубльди — диагностика аппаратуразын садып алырынга ажыглаар кылдыр Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозунга;

4 миллион рубльди — Аныяктарның республика фондузун тургузарынга;

2,5 миллион рубльди — Тыва Республиканың Чазааның болгаш XIV Далай-Лама Чазааның аразынга Керээнин хандырарынга бээр.

6. Тыва Республиканың Дээди Совединин Социал политика комитеди, Сан-хөө-бюджет комитеди, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы, Тыва Республиканың Сан министерствозу тускайлап бердинген акша-хөрөнгилерни оларның тодаргай сорулгаларынга шын чарыгдаарының контролюн хандырар.

Тыва Республиканың социал программазынга сан-хөөнүн деткимчезин көргүскеин дээш Россия Федерациязының Дээди Совединге өөрүн четтиринишкин Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумуу болгаш Тыва Республиканың Чазаанын Чөрээ алдергейлеп тур.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ

Тыва Республиканың оралакчы президентизи
А. МЕЛЬНИКОВ

Кызыл хоорай, 1992 чылдың ноябрь 24.

«ШЫН»—НОМЧУКЧУЛАРЫНДА

Солун чагыдылгазының доостурунга чедир ийи неделя арткан, соолгу медээлер-биле «Шын» солунга 13 мүн ажыг экземпляр чагыттынган.

Бо ажыл чер-черлерде уламчылавышаан. Неделяда 5 катап үнер солуннуң коллективи номчукчулар, чагыдыкчылар-биле харылзаа тургузар дээш ажылдарын чорутпушаан. Эрткен субботада Кызыл районуун Шамбалыг суурга, «Тилелге» совхозка олар аалдап чедип, чон-биле ужуражылга эрттирип, «Солунчу» агитпропбригаданың концертин көргүскеннер.

Номчукчулар-биле ужуражыышкыннар үеэнде шыдыраа маргылдаалары организастаан.

Солун чагыдылгазын суртаалдаар талазы-биле «Шынның» төлээлери даартаЭэрбекке база баар.

КОРДАКЧЫЛАРНЫҢ ДЕЛГЕЛГЕЗИ

Россия Федерациязының күрүне шаңналының кордакчыларының делгелгези Москвада ажыттынган.

Ыыда Тыванын дөрт даш чонукчулары Кесел Сааяның, Дондуп Тойбу-Хаанын, Бригад Дуңчуриуп, Елизавета Байыдыының ажыллары кирип турар.

Арагалаашкын—хамчыктыг чут

ҮҮЛДҮГЗҮНҮП ДЕТКЭЭН

Арагалаашкынга болгаш кем-херек үүлгедишкиннинге удур демиселди күштелдирер талазы-биле Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың республиканың чонунга кылган кыйгырыгын Кызыл районда «Тилелге» совхозтуң ажылчылары бүрүү-биле деткип, түс-түс коллективтер ийи-биле бооп эрткен хуралдарга моон соңгаар кылып чоруулар хемчегларын дугуржуп алган.

Кыйгырыгны чонунуң канчаар көрүп база кандыг хемчеглерни ап чорударын саналдал турарын чугаалап бээрин бистиң корреспондентивис Кур-Чер кодээ Советтин даргазы **Базыр Чаңмалович Ховалыг**ан дилээн. Оон чугаалааны болза:

— Бистиң совхозувустуң болгаш суурувустуң турар черин улут оруқ аксы болгаш, байдалывыс элээн нарын улус бис. Чылдың кайы-даа үеэнде ынай-бээр арыышкан улус биске үзүктелбес. Ынчангаш оор-сукка болгаш шош-содаага-даа таваржы бээр бис. Арагалаашкынга база кем-херек үүлгедишкиннинге удур демиселди күштелдирер, оонуун киржилгезя болгаш кужубиле корум-чуруумну тудар дугайында Президентиниң кирген саналдарын совхозтуң ажыл-ишчилери кончут-ла чүүлдүгзүнүп деткээн. Суурвуста ниитилеп-биле 12 коллектив бар. Ол коллективтерниң шуптузунга хуралдарны эрттирип, Президентиниң кыйгырыын таныштырган, чонуун санал-онаалын алган бис. Оон соонда ол санал-онаалдарны ниитилештирип, түнээш, кылын чоруулар хемчеглерни ажылдаа кылгаш, суурнуң чурттакчыларының ниити хуралынга ол айтырыгны база катап сайгарын чугаалаштыбыс. Ниити хуралды чыыдырары албан апаргаан. Чүге дээрге корум-чуруумну шыгыыралыр, оорларга удур демиселди күштелдирер дээш, оон-даа өске айтырыгларга хамаарыштыр чондан кончут шыгыны негелде, саналдар киргеи болгай. Ол саналдарга хамаарыштыр ажылдаа кылган хемчеглерни чонга база катап чугаалап бергеш, бадыладып алыры чугула апаргаи.

Ол айтырыгны хуралга тургузарының мурнунда биске Советтиң коллегиязынга ажылдаа кылган хемчег бүүрүн бирдеи бирээ чокка сайгарып көргеи бис. Ол хемчегдер совхозтуң ажыл-ишчилеринге болгаш суурнуң чурттакчыларынга база-ла кыйгырыг хевирлиг хүлээп алдыгаи.

Ам мен ниити чүве чугаалаваайн, суур чурттакчыларының ниити хуралынга хүлээп алдынган кыйгырыгның чамдык пунктуларын номчуптайн. Хемчеглерниң бирги пунктузун, да мынча деп бижээн: «Ажылдакчы, ажылчын-даа кижи ажылдаар черинге, хөй-ниити болгаш албан, организация черлеринге эзирик келген таварылгада, ол кижиниң хереэн административтиг органнарга көргеш, аная 3 мүн рубль чедир торгаалды онаар азы оны кудуку ажылче шилгидер. База ол-ла чоруун катаптаар болза, ол-ла комиссияга бүүрүүн билиммээнин барымаалдаш, хөй-ниитиниң корум, турумун үрээнин дээш 5 мүн рубль чедир торгаар азы ажылындан хостаар».

Чолаачылар болгаш механизаторлар ажылының үеэнде арагалап алгаш, техника башкара берген таварылга илереттине берзе, мыдыг кижиниң доктаатканы чурум өзугаар мүн рубль чедир торгаашы, оон моон соңгаар техника башкарар эргезин доктаатканы хуусаада казыыр.

Арага-биле холбашкаш, кылза чогуур ажылын ара каапкан азы чедир кылбаан кижилерни кара туразында могарал чедирген дээш кылза чогуур продукциялының өртөө-үнезин ийи катап төлеттирер.

Ниити хуралдан ол хире ыыгыы хемчеглерни доктаадып, бадылап алган. Бүгү ажылды чүгле кижилерни торгап-шиидериниче углаваан бис. Эки ажылдап турар кижилерге моральдыг болгаш материалдыг идиг көргүзериниң хемчеглерни, агитквартиралар, улусчу дружина дээн чергелиг хөй-ниити ажылын катап диргизип чоруларын чон негей бергеи. Ону барымдаалаашы, түс-түс коллективтер ийи-биле дежурныйлаашкынны өгелей бергеи бис. Чонуун культурлуг дыштанылгазын организастаар, ыныктарны хөй-ниити ажылынга хаара тудар дээш өскеда хемчеглер ажылдап кылдыгаи. Ниитиин-биле чугаалаарга, чонуун бүгү кезектеринин орту-зунга кылза чогуур ажылдарны дугуржуп алгаи бис. Бисте эш хуулуун куду база ажылдаа кезеги.

Сандро МААДЫ.

«Шын» солуннуң чагыдылгазы уламчылавышаан. Солунну чагыдын алырынче далажыңар! Алды айда өртөө – 200 рубль.

Кыштаглсашкын чоруп тур

«Кыштаглашкын кайы хире артер ирги, кыш та вандыг болур» деп айтырыг мал ажылынын специалистеринин, малчынарнын, ажыл-агый удуртукчуларынын мурнунда тургустунуп турары чугаажок.

Кедээ черлерде сезоннуг база бир чымыштыг ажыл — кыштаглаашкын эгелээн болганда, ол талазы-биле харысалгалыг кижилер оожургаа-биле белеп олурун шыдавас-даа. Харысалгада, арын-нүүрүнде ниитиниң мал-маганы бар болгай, а мурнунда — кыш. Кыштаглаашкынны мал ажылдыларга шылгалда дээри, шынап-ла, таварылга эвес.

БАР-ЛА АРГАЛАРНЫ АЖЫГЛААР

Эрзин районнуң кедээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги Минчимаа Санчиевна Салчак-биле бистиң аравыска болган чугаа ынчангаш ол айтырыгларга үндезилеттинген.

— Кыш, чүү боор, эргезиниче кирген соонда, ажыныды коп, хаарын кээр болгай, ниитиниң малының ындыг байдалды ажып эртери, баш санынга чидириг болдурбас дээр болза, ында ажылдап турар улустуң харысалгазыбиле чергелештир, кыштаглаашкынга баш уздур хынамчалыг белеткелден хой чүүлдер хамааржыр болгай. Районнуң ажыл-агыйларында бо талазы-биле байдал кандыгыл?

— Малчын кодаанар тус-туста элээн белеткелдиг кирген, малчын кижи бүрүзү харысалгазын эки билип турар. Эрткен чылдан түннел кадыруп ажылдаарын дугуушкан мынаг бис. Мал чемнинин талазы-биле байдалыс кандыгыл? Сиген белеткээр планнывыстың 50,6 хуузу күүсеттинген, ону эвээш деп аанап турар бис, ынчангаш ооке черлерден мал чемин неней тыптынарынын хемчегленин ажыл-агыйлар боттары коруп, хеделип турар мынаг. Чугуда болгаш берге боор болур деп санап турар айтырыгларывыстың бирээзиндээ ол.

Хойжу бригадалар база туе-туста сорулгаларын тодаткан, малчынар ажылагыйы-биле кергелеп Кызыл-ажыд, харыылага туларааш дээр болза, хорежок деп аттаалы олар эки битеп турарлар. «Нарын» совхозтуң, Ленин аттыг акционер ниитилелиг № 1 хойжу бригадалары, «Чаа оруктук» Чөөгейде хойжу бригадазы кыштаглаашкынга бөгай эвес белеткенгеи деп болур. Чижээ, «Чаа оруктун» бригадир-зоотехник А. М. Агным удурткан ол хойжу бригаданың кожигүннери эрткен кыштаглаашкында төрүүр 100 баш хойдан 80 хураганны камгалап ап, үре-түнелдиг ажылдаан, эки кыштаан. Бо чылын база бар арга-курлавырларны ажылган турган, кызымак ажылын көргүзер боор деп идегээр апаар. Өске-даа хойжу бригадаларга күлүүшкин база-ла ындыг. Малчыннар ниити байдалды эки билип турар.

— Хойжу кижилериин ажылының үре-түнелдиг болуру оон өг-бүлезиниин амыдырал хандырылгазы-биле холбашкан айтырыгларының деннелиниин база хамааржыр болгай. Чардынган керээлерде ол негелде чугула черин эллээн турар ужурлуг аа?

— Ындыг харын, суурдан ырак-узак черде ниитиниң малын кадарын, каратан, дүжүн, чайнын ийин, кыштың соогу-даа дээрин ажылдап чоруур кижилериин амыдырал хандырылга айтырыгы чугула болбайн ханчаар. Районда малчын кодаанарнын 80 хуузу электрижиттанген, чырык киртинмээнилериниг дижокторлар бар. Автомагазиннер малчынарны эргин кезин турар, ол талазы-биле хомудал чок. Ажыл-агыйларның акша-шалыны чоруур үезинде үнмейн барганда, эм ханчаар боор. Кедээ Совет чагырганы болгаш айтымышкыны-биле 1992-93 чылдарының кыжынында албан черлериниң, организациялардың болгаш будүүрүлгелериниң ышкы үеде ажылын, одалга системаларын, одаар чүүл-биле хандырылганын контрольдаар түрүк комиссиниң тургускан.

Районда чагырганың коллегиязынга бо айтырыгны октябрь айының эгезинде чугаажып көргеш, Нарын кодаа Совединиң девискээринде үстүнде алы кирген объектилериин одалга системаларын кылдырыгның хемчегларын албаны дээш совхозтуң ол үеде турган директорун Б. Б. Кунгааны, кодаа Совет даргазы Д. С. Яндак оларны сагындырар деп шиитпирлиг хүлээн алганы харыда демдеглээн.

Бо бүгү объектилерни дарый кылдыртыры-биле район чагырганы кодаа Совединиң болгаш совхозтуң удуртукчулары М. Б. Н. Даваа, Д. С. Б. Яндак, Д. К. Чооду оларга дааганы берген.

Бо айтырыгны доктаамал контрольга тургузар талазы-биле, район чагырганындан түрүк комиссиниң тургускан.

Кедээ черлерде сезонуг база бир чымыштыг ажыл — кыштаглаашкын эгелээн болганда, ол талазы-биле харысалгалыг кижилер оожургаа-биле белеп олурун шыдавас-даа. Харысалгада, арын-нүүрүнде ниитиниң мал-маганы бар болгай, а мурнунда — кыш. Кыштаглаашкынны мал ажылдыларга шылгалда дээри, шынап-ла, таварылга эвес.

Эрзин районнуң кедээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги Минчимаа Санчиевна Салчак-биле бистиң аравыска болган чугаа ынчангаш ол айтырыгларга үндезилеттинген.

— Кыш, чүү боор, эргезиниче кирген соонда, ажыныды коп, хаарын кээр болгай, ниитиниң малының ындыг байдалды ажып эртери, баш санынга чидириг болдурбас дээр болза, ында ажылдап турар улустуң харысалгазыбиле чергелештир, кыштаглаашкынга баш уздур хынамчалыг белеткелден хой чүүлдер хамааржыр болгай. Районнуң ажыл-агыйларында бо талазы-биле байдал кандыгыл?

— Малчын кодаанар тус-туста элээн белеткелдиг кирген, малчын кижи бүрүзү харысалгазын эки билип турар. Эрткен чылдан түннел кадыруп ажылдаарын дугуушкан мынаг бис. Мал чемнинин талазы-биле байдалыс кандыгыл? Сиген белеткээр планнывыстың 50,6 хуузу күүсеттинген, ону эвээш деп аанап турар бис, ынчангаш ооке черлерден мал чемин неней тыптынарының хемчегленин ажыл-агыйлар боттары коруп, хеделип турар мынаг. Чүгуда болгаш берге боор болур деп санап турар айтырыгларывыстың бирээзиндээ ол.

Хойжу бригадалар база туе-туста сорулгаларын тодаткан, малчынар ажылагыйы-биле кергелеп Кызыл-ажыд, харыылага туларааш дээр болза, хорежок деп аттаалы олар эки битеп турарлар. «Нарын» совхозтуң, Ленин аттыг акционер ниитилелиг № 1 хойжу бригадалары, «Чаа оруктук» Чөөгейде хойжу бригадазы кыштаглаашкынга бөгай эвес белеткенгеи деп болур. Чижээ, «Чаа оруктун» бригадир-зоотехник А. М. Агным удурткан ол хойжу бригаданың кожигүннери эрткен кыштаглаашкында төрүүр 100 баш хойдан 80 хураганны камгалап ап, үре-түнелдиг ажылдаан, эки кыштаан. Бо чылын база бар арга-курлавырларны ажылган турган, кызымак ажылын көргүзер боор деп идегээр апаар. Өске-даа хойжу бригадаларга күлүүшкин база-ла ындыг. Малчынар ниити байдалды эки билип турар.

— Хойжу кижилериин ажылының үре-түнелдиг болуру оон өг-бүлезиниин амыдырал хандырылгазы-биле холбашкан айтырыгларының деннелиниин база хамааржыр болгай. Чардынган керээлерде ол негелде чугула черин эллээн турар ужурлуг аа?

— Ындыг харын, суурдан ырак-узак черде ниитиниң малын кадарын, каратан, дүжүн, чайнын ийин, кыштың соогу-даа дээрин ажылдап чоруур кижилериин амыдырал хандырылга айтырыгы чугула болбайн ханчаар. Районда малчын кодаанарнын 80 хуузу электрижиттанген, чырык киртинмээнилериниг дижокторлар бар. Автомагазиннер малчынарны эргин кезин турар, ол талазы-биле хомудал чок. Ажыл-агыйларның акша-шалыны чоруур үезинде үнмейн барганда, эм ханчаар боор. Кедээ Совет чагырганы болгаш айтымышкыны-биле 1992-93 чылдарының кыжынында албан черлериниң, организациялардың болгаш будүүрүлгелериниң ышкы үеде ажылын, одалга системаларын, одаар чүүл-биле хандырылганын контрольдаар түрүк комиссиниң тургускан.

Районда чагырганың коллегиязынга бо айтырыгны октябрь айының эгезинде чугаажып көргеш, Нарын кодаа Совединиң девискээринде үстүнде алы кирген объектилериин одалга системаларын кылдырыгның хемчегларын албаны дээш совхозтуң ол үеде турган директорун Б. Б. Кунгааны, кодаа Совет даргазы Д. С. Б. Яндак оларны сагындырар деп шиитпирлиг хүлээн алганы харыда демдеглээн.

Бо бүгү объектилерни дарый кылдыртыры-биле район чагырганы кодаа Совединиң болгаш совхозтуң удуртукчулары М. Б. Н. Даваа, Д. С. Б. Яндак, Д. К. Чооду оларга дааганы берген.

Бо айтырыгны доктаамал контрольга тургузар талазы-биле, район чагырганындан түрүк комиссиниң тургускан.

Кедээ Совет чагырганы болгаш айтымышкыны-биле 1992-93 чылдарының кыжынында албан черлериниң, организациялардың болгаш будүүрүлгелериниң ышкы үеде ажылын, одалга системаларын, одаар чүүл-биле хандырылганын контрольдаар түрүк комиссиниң тургускан.

Районда чагырганың коллегиязынга бо айтырыгны октябрь айының эгезинде чугаажып көргеш, Нарын кодаа Совединиң девискээринде үстүнде алы кирген объектилериин одалга системаларын кылдырыгның хемчегларын албаны дээш совхозтуң ол үеде турган директорун Б. Б. Кунгааны, кодаа Совет даргазы Д. С. Б. Яндак оларны сагындырар деп шиитпирлиг хүлээн алганы харыда демдеглээн.

Бо бүгү объектилерни дарый кылдыртыры-биле район чагырганы кодаа Совединиң болгаш совхозтуң удуртукчулары М. Б. Н. Даваа, Д. С. Б. Яндак, Д. К. Чооду оларга дааганы берген.

Бо айтырыгны доктаамал контрольга тургузар талазы-биле, район чагырганындан түрүк комиссиниң тургускан.

СААНЧЫЛАРНЫҢ ДҮВҮРЕЛИ

Бо чагданы биживес аргавыс чок болду. Үе-шагның бергелинге сылдап алгаш, ажылынга эз-харысалга чок болуп, совхоз директору Н. П. Дубровский фермада инектериниң чеминче сагыш салбастай берген. Инектериниң аштап турарын көргеш, инжинин ыдыны келбес арга чок, байдал дыка берге. Директорну саанчылар арындан танывыр дээрден башка аргы безин билбес, чылда оон фермага келгени үүле саныг.

РЕДАКЦИЯДАН: Ильинка суурнуң болгаш саанчыларының болгаш чурттакчыларының дүвүренчиг чагаазын алгаш, республиканың Кедээ ажыл-агый министерствозунуң мал ажылының талазы-биле руский эртемниглери-биле харылашкан бис. Олар ямдыында ында улуг-ла дүвүренчиг байдал тургустуумаанын тугаалаваш, ол районнуң кедээ ажыл-агыйының специалистери-биле, ыраатын зоотехник Виктор Санчы-биле харылажыптыр. Виктор Васильевич-биле харылажып шыдаваан бис. А эргелел начальниги Г. В. Черепанов-биле телефон дамчыштыр чугаалажып, ол совхозта байдал дүүгайын тайылбырлап бээрин дилеп, оон болгаш саанчылар чагаа-биле ынчалдырывыска. Геннадий Владимирович ынчалыг дыка берге: «Шуут-ла сиген-шырбиш чок деп-ле, байдалды ынчаар нарыыдаткан хереэ чок боор. Ында фермада бо хүннерде саанчыларның бижин турары мышкаш, ындыг берге байдал тургустуумаан. Бо чылын мал чемни өскен чылдыңдан элээн эвээшти белеткеп алган дээр болза, өске проблемалар. Ол талазы-биле байдалды бистеп эки билип турар бис. Бистиң аар ортек-биле салып алган уксалыг инектер ат болур дей берди. А директорувус болу кожуп чоруур деп база турар. Совхозту мынчаар улуг богаралга чедирип кааш, чоруурга болур бе? Ол чугле байын алгаш, Саян аттыкче чоруптары ол бе? Совхоз 1980-86 чылларда бүдүн республикага сурагжып турду, а эм ханчаар бергеи-дыр? А директор дугайында дамчыр чугаалар-ла хей...**

Болук саанчылар, чурттакчылар.

Адаа-биле ол ийи черге ажыл-агый эргелелиниң ол-ла ажыл-агыйда бар, олар 2000 ажыг тонна сенажты, 3030 тонна силосту, 1111 тонна ситенин белеткеп алган улус болгай. А бүдүүн мал чемнезаңа 1000 тонна хире бар. А оон кырынга ол хире хемчеглиг саанны кожазында «Революцияның чалбыжы» совхозтан соертүп алыры-биле ийи директор аразында керээлиг дугуржулганы ылган чүве. Ол дугайын база билир бис. Адаа-ла дээрге ол хире мал чемнерин ханчаар-даа чаагыдаарга, январь, өзениге чедир черге шыдаар. А директорнуң көжер-көшпезинин дугайында болук ажылдарын дүвүренинге хамааржыр мычаа дээр мен. Ийе, Николай Петрович ындыг айтырыглыг биске чоруан кижи. Оон-биле чугаалашкан бис. Херектиң ужуру чүл дээрге, оон 80 ажыг харлыг авазының кадыы баксыран турар. Ынчангаш оон чаныче чоовшулал алырын бодап, дилег кылган кижи. Ынчалза-даа ол чугаавыс соонда ол артып калган, эм ажылдап турары ол-дур».

Эргелел начальниги саанчыларның болгаш чурттакчыларының чамдык кол айтырыгларынга хамааржыр ындыг харын берген. Оларга ол чеңнигир болгаш тодаргай болган боор деп идегеп артывыс. Бир эвес кайы-бирээзиниң көдүргеи айтырыы шыңга дүүшпейн баар болза, ынчан ону амыдырал боду көргүзе бээр апаар.

Бо чурукта аныяк кыстың адын Чечек дээр. Ол Красноярск хоорайда чуруга институдун баштай доозуп үнер тыва студентилериниң бирээзи. Ында скульптура салбырында оонуң ээзи Александр база ооренип турар.

Чоокта чаа Кызыл хоорайның аалчылары база чурттакчыдары Чурукчулар эвилелиниң бажынынга ай хире үргүлчүдээн делегелгеге студент өг-бүле Чечек, Александр Баранмааалаңны ажылдары-биле таныжып көргеннер.

Владимир ХОБИГАНЫҢ фотозу.

СТУДЕНТ-ЧУРУКЧУ

ДУГУРЖУЛГА ЧЕДИП АЛДЫНГАН

Дүшкен ССРЭ-ниң даштыкы чурттарга бээр өрезин төлээр айтырыгга хамаарыштыр элээн депшилге чедип алдынган. Дүшкен ССРЭ-ниң дүрүм өзугаар салгакчызы Россия болганда, Совет Эвилелиниң даштыкы чурттарга бээр өрезин дугларр талазы-биле Украина бодунуң үлүүн Россиягa дамчыдып бээр. Ол дугайында Россия Федерациязының болгаш Украинаның аразынга дугуржулгага ат салган.

Москваның болгаш Киевтиң аразында чедип алдынган ол дугуржулга чүгле экономиктиг эвес, харын политиктиг улуг ужур-дузалыг деп, хамаарышпас ийи күрүнелерде саанап турар. Ындыг дугуржулга чедип алдынганы-биле холбаштыр Россия моон сонгаар өрелер төлээриниң кара чэнгыс харылакчызы болур. Дүшкен Совет Эвилелиниң даштыкы күрүнелерге бээр өрезиниң түңү амгы үеде 75 миллиард доллар. Ынчаарга даштыкы чурттар, бирги эллегде хөгжүп олурар күрүнелер, дүшкен ССРЭ-ге 176 миллиард доллар өрезин эгидер ужурлуг. Ынчалзажок ол хире хой түңнүг өрезиң эгиттинге келириңге идегел хевзиг болуп турар. Даштыкы чурттарның эгидер өрелериниң ол болгу дег бодунуң үлүүнден Украина сөолгу үеде Россиягa ажыктыг кылдыр база ойталаан дугайында медеглээн.

Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң (ХКД-ниң) чурттары көрөк кырында эгиттинге өрелерде үлүүнден ойталаарын Россияның Чаяа ХКД-ниң өске-даа чурттарынга сөолгу ийи ай дургузунда саналдан келген. Дүшкен ССРЭ-ниң республикалары даштыкыда өнүүдеп болгаш үнелиг үүлдерден бир эвес ойталаар болза, оларның улуг-хуулларын хандырарын Россия хүлээнген.

Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң бүгү чурттары (Украинадан аңгыда) Россияның ол саналы-биле чөпшөөрешкен. Дүшкен Совет Эвилелиниң даштыкы чурттарта бөлөк өрезинде Украинаның үлүү 16,77 хуу. Ол үлүүн төлээрин болгаш даштыкыда эт-өреңгиге өнүү эрезин хевээр арттырарын Украинаның удуртулгазы чоокка чедир-ле орааныжын келген. Ынчалзажок 1992 чылдың баштайгы тос айларында Украина 900 миллион доллар өрезин төлээр турган, чүгле он миллион долларын арай боорда төлөп. А оон өде-ширге төлөр хуусаазы шагда-ла эрткен. Кол чылдаганы — өрезин Украинаның төлөр чеңи чогу эвес, а республиканың сан-хөө байдалының бергедээшкинин болуп турар.

Дүшкен Совет Эвилелиниң өрезин алыр чурттар мындыг негелдеп кылган: ХКД чурттарының ниитиден чүгле кыңыс хуруңнеп дамчыштыр өрс-ширин чаңдырарын доктаамар. Ол негелде-биле Украина сөолгу үеде чөпшөөрешкен болган. Россия Федерациязының болгаш Украинаның аразынга чаа дугуржулганың кылдынганы-биле холбаштыр даштыкы чурттарга бээр өрезин моон сонгаар чүгле Россияны дамчыштыр оларга эгидер.

Ийи республикаларның аразынга кылган дугуржулганың хуусаазы 1992 чылдың декабрь 31-де доостур болганда, Россия болгаш Украина дүшкен ССРЭ-ниң даштыкыда өнүүзүүнүн, үнелиг үүлдериниң, бирги эллегде, даштыкы бинкыларда өкше шыгжамырларының айтырыгларын бо чылын төнчүүнге чедир бүрүн шиитпирлер хүлээлгелиг. Ынчаарга даштыкыда өнүүде болгаш үнелиг үүлдерде бодунуң үлүүнден Украина шуут ойталаан деп санап болбас. Чижээ, Украинаның даштыкы экономиктиг харылаалар министри Н. Гереш чоокта чаа мынаг медеглеп кылган: «Дүшкен ССРЭ-ниң өске чурттарда өнүзүнүн болгаш үнелиг үүлдериниң дугайында отчётту Москва долузу-биле берип шыдаваш. Ол дугайында дугуржуру чаа чыага чедир бүттүнмес болза, амгы дугуржулга үүн чок болу бээр». Элээн каш айлар дургузунда чугаалажышкынларның түңнелинде дугуржулга ийи боорда чедип алдынган турбуже, украин министриниң чаа медеглели Россияның-даа, Украинаның-даа эргелелинга бараан болуп шыдаваас.

Даштыкы чазактарның чээлеп берикчилериниң каттыжышкынын «Париж клубу» деп адап турар. Ук каттыжышкының эзелгиг хуралы Париж хоорайга болган. Ынчаарга Россия Федерациязының болгаш Украинаның аразынга чедип алдынган чаа дугуржулганы ужуражышкының хиржикчилери белиндиг үнелеп берген. Дүшкен ССРЭ-ниң бээр өрезиниң хуусаазын ам-даа он чыл дургузунда үзадыр дугайында Франциянын хөрөнгүтен белдүктериниң төлөөлекчилери саналдаан. Амгы үеде экономиктиг болгаш сан-хөө талазы-биле улуг бергедээшкинге таварышып турар Россияга, ХКД-ниң өске-даа чурттарынга детинмеген көргүзүнүң эргежок чугулазын Франциянын даштыкы экономиктиг харылаалар министри П. Авен онзалап демдеглээн. Совет Эвилелиниң бээр өрезин төлөөр хуусаазын ам-даа он чыл үзадыр дугайында ужуражышкын хиржикчилериниң сүмелээнин Барынын чүк чурттарының чазактары хүлээп алыр болза, ХКД чурттарынга, бирги эллегде Россияга, дыка ажыктыг болур ийик.

(РосИТА-СЧТА).

ХОЙЖУЛАР ЧУГААЛАШКАН

Бин-Хемде «Эрбек» совхозтуң удуртулгазы рынок харылаалларынче шилчилгенин бо берге үезинде ханчар амыдырап-чурттаарыл, ажылагыйны моон сонгаар ханчаар хөгжүтсе эвил деп айтырыгны бо хүннерде чугаалажып, малчын кодаанар аайы-биле хураларны эрттирип турар.

Совхозтуң ийи дугаар хойжу бригадазының малчынары Сарыда бригада төвүнге чыгын келгеш, бо чылын эрткен он айларында ханчаар ажылаанын, кыштаглаашкынның ханчаар эртин турарын чугаалажып көргеш.

Совхоз директору Алаш-оол Букулович Монгуш, ажылгыйының кол зоотехниги Ким Кежээнович Хертек, ийи дугаар бригаданың мал эмчизи Роман Иргит малчынарны ол хуралымга саларыгы, ажылгыйының амгы үеде сан-хөө байдалын, моон сонгаар ханчаар амыдырап-чурттаза эвил, түүн кылга чогуурул, тургустунуп келгек берге байдалдан ханчаар уштуваарыл, совхозту үде организаташ, оон ортунга кооператив тургузуп алыр бе, кайызы медилгилиг дээн чижектиг айтырыгларын малчынар-биле кижи-кара чоокка чугаалажып көргеш.

Совхозту кооператив кылдыр эзе организаташ алыр болза, ында чаа чүүлдер бөлүн малчынар сонуургаан. Чижээ, малчын кижи моон сонгаар кооператив-биле керээ чарын алгаш, ажылдаар. Ол керээнин хүүседелзин кааргал сонунда үндүрер. Квартал түнелеп-биле кадаргаш хөөмүн бөлүн саныг хөдөгээн кылган бир хойжу ташкаа кылган болур. Төрүүр 100 хойдан 86 хураган камгалап алып чыл дөнгө, кооперативтиг керээ алган малын 100 хураган камгалап алып болуп, 14 хураганны малчын бөлүнге кылып. Ынчангаш мынаар бергедээн, кооперативтиг болгаш, чеңелиг-ла ажыл, малчынар түүнел тургулгеп.

(Бистиң арр.).

Чагаага харыы

ПАРЛАТТЫНГАН СООНДА ХӨДЕЛИП ЭГЕЛЭЭН

Бо чылдың октябрь 23-те № 206 «Шын» солунга «Дүвүренчиг медээ» деп рубриканың аттында «Тайга кырында хар, далай кыры доозталган» деп эгелиг бижикчи Васов Күндүүнүң шүгүмчүлелдиг чагаазы парлаттыган. Ук чагаага Эрзиниин район чагырганының даргазының орааныжы Б. С. САЙДЫ даразында харыыны берген:

Эрзин районнуң Нарын кодаа Совединиң девискээринде албан черлериниң, организациялардың будүүрүлгелериниң (клуб, уруглар садыгы, школы, мастерская, столовая, МТМ, гараж, чүнар-бажын, сүт-баразын фермазы) одалга системалары кыжынында доңган турган. Бо-ла бүгү объекти-лериниң чугум кандыг чыдаган-биле чара доңганын ол үеэзинде тодаратваан. Ол үеде Нарын кодаа Совединиң чагырганының даргазы, Тыва Республиканың улус депутаты Д. С. Б. Яндак, «Нарын» совхозтуң директору Б. Б. Кунгаа олар ол коллективтерниң турелдарын чогуур үеэзинде чыл, кандыг чылдаганнар-биле, кымнарнын бурузу-биле одалга системалары доңганын сайгарып чугаалажып, түнел үндүрбейн, бурулуг кижилерни тодаралдын, харысалгалыг кижилерге кандыг-даа хемчет онзаваан. Одалга системалары доңганы ол ийи даргага кандыг-даа дуврүүзүн болбаан, ынаа-ла бир чүве-биле демеп, шын мынаар мыт чок эрттирип каан.

Шын бо хире хой албан черлериниң одалга системалары чара доңган турда, оларны кылдыраар талазы-биле хемчегларын ол-ла дорааа албаан. Оонда чаагаага бо бүгү чүүлдүүн, чылын келген үе ашыгы айдан эгелип кылдыртыр ужурлуг турган. Ындыг турбуже **үстүнде эзы** кирген удурутук, чулаа өзүм-бүгү чылдаганнар-биле бо хөөмүн сонгаалдын келген. Июнь айда Б. Б. Кунгаа өөрүнүн чоруур мен деп чылдаган-биле совхоз директору ажылынан хоставын алган. Кедээ Совет чагырганының даргазы Д. С. Яндак бо талазы-биле хандыг-даа айтырыг көдүрүп тургуспаан. Ол дээрге менээ хамаарышпас ажыл-дыр дээр хөөмүн артын калган.

Совхоз директорлары солунуп турар үеде бо айтырыгны көдүрүп үндүрүп турган. Ынчалза-даа ол үеде хуралды эрттирип турган район, нын-даа, кедээ Совединиң удуртукчулары ол айтырыгны хөрекке албайн барганын. Б. Б. Кунгаадан-даа бо талазы-биле таймылбырын албаанын харыыда айткан.

Совхозтуң чаа директору Д. К. Чооду мурнунда турган даргалары кылдыртыр деп болдаан чүве ийикве. Бо айтырыг-же база кинээнгей салбайн барган. Чагырга даргазы базала мээң ажылым эвес дээн хөөн-биле ийинде артын калган.

Совхозта ревизия комиссиязы бо айтырыгны талазы-биле хынаалааны кылган, айтырыгны кедүргеш, октябрь 1-де Нарын кодаа Совединиң болучуун хуралымга ол дугайында чугаалашкан, ол объектилерни кылдыртыр талазы-биле харысалгалыг удуртукчуларга дааганларын бергеш, октябрь 25-ке чедир кылдыртыр хуусаазы берген. Чаа совхоз директору Д. Чооду-га бо ийиндин боду удуртур даргазынга бергеш.

Ноябрь 18-ге чедир хуусаазы-ныштинде школамын, сүт-баразын фермазының, МТМ-ниң, гаражтың, чүнар-бажының одалга системаларын кылган. Клубтун, ясли-садиктиң, даазаныр мастерскаяның одалга системаларын кылырының материалдарын чамдыызын четчелеп тыпкан. Совхоз директору чамдык материалдарны ам-даа дилеп тыварыгын хемчегларын ап турар. Ол черлерде 4-4 кижи составтыг ийи монтажниктер эзеңзу амгы үеде ажылдап турарын ханында айтыган.

Кедээ Совет чагырганы болучуун айтымышкыны-биле 1992-93 чылдарының кыжынында албан черлериниң, организациялардың болгаш будүүрүлгелериниң ышкы үеде ажылын, одалга системаларын, одаар чүүл-биле хандырылганын контрольдаар түрүк комиссиниң тургускан.

Районда чагырганың коллегиязынга бо айтырыгны октябрь айының эгезинде чугаалажып көргеш, Нарын кодаа Совединиң девискээринде үстүнде алы кирген объектилериин одалга системаларын кылдырыгның хемчегларын албаны дээш совхозтуң ол үеде турган директорун Б. Б. Кунгааны, кодаа Совет даргазы Д. С. Б. Яндак оларны сагындырар деп шиитпирлиг хүлээн алганы харыда демдеглээн.

Бо бүгү объектилерни дарый кылдыртыры-биле район чагырганы кодаа Совединиң болгаш совхозтуң удуртукчулары М. Б. Н. Даваа, Д. С. Б. Яндак, Д. К. Чооду оларга дааганы берген.

Бо айтырыгны доктаамал контрольга тургузар талазы-биле, район чагырганындан түрүк комиссиниң тургускан.

БИСТЕР БУРУУЛУГ БИС БЕ, АЗЫ ДАРГАЛАРЫВЫС БЕ?

Силерниң «Шын» солунуң редакциязынче чагаа бижип чорбаан бис. Бо чагаамы бижиринче амгы бо рынокту берге үезин, амыдыралдың негелдезин чайгаар-ла бистерни албадыпты. Бистер Эрзин районнуң Нарын суурдан бижип олур бис.

Чугаавыстың кол утказы ындыг:

Бистиң ажылдап турар ясли-садигинис «Нарын» совхозтуң бодунуу. Ясли-садигинис 1991 чылдың декабрь айда совхозтуң удуртур даргаларының харысалга чогуудан одалга системазы доңган. Ол дугайында силерниң солунуңнарга шүгүмчүлелдиг чагаа база парлаттынган.

Бистер оон бээр июнь айга чедир совхозтуң ажыл-бүрү шефтээнинин ажылдарынга киржип, ажыл-шалыныстыг ап турдувус. Июнь айдан эгелеп бистиң коллектививистиң хары уттан шелээлелиг кааи. Оон шелээвис доозуган соонда бисте шалыныстыг төлеп бербээн. Шалыныстыг чүгле төлеп бербестей бергенин айтырарывыска, ажаа чөптүг харыы бээр кижи чок боордур.

Ясли-садиктиң доңганы дээрге бистиң бурууувус эвес-ле болгай. Ам ноябрь ай төнер чоокшулаан. Бо хүннерге чедир биске чүүл-даа төлөп бербээн. Амгы үеде урулларывыстың пособиезиниг-биле чурттаары берге.

Совхозтуң директору турган Б. Б. Кунгаа, директорунуң орааныжы М. Күнчүн, сантехник Н. Баткар олар ясли-садиктиң кылдырыр дугайында кандыг-даа кемчет албаан. Ам-даа кылдыртпаан. Чэйниң чылыг, чаагай үелерин эрткен. Ажаа-ла үе эрттирип, адак соонда боттары ажылынан дезип үне бергенер. Ясли-садиктиң коллективи бистерни ажаа-ла кандыг-даа шиитпир, дуза чокка октаваннар.

Совхозтуң чаа директору Д. К. Чооду-га, кедээ Совединиң даргазы М. Б. Н. Даваа оларга чаңгыс эвес удаа кирген бис. «Одалга системаны кылдыртып бээр бис» деп аазап каар. Ол аазаанындан бээр 5 ай чедер деп барды, ам-даа сурааг.

Чагааның аттында коллективтиң өөрүнүнден ЧЫСЫМАА, САМДАН, ДҮГЕР болгаш өскелер-даа аттарын салгылаан.

РЕДАКЦИЯДАН: Нарын кодаа Совединиң девискээринде албан черлериниң, организациялардың болгаш будүүрүлгелериниң одалга системалары эрткен кыжын доңган. Ол дугайында үстүнде чагаада харыны парлаан.

Оон уламындан, совхозтуң ясли-садигинин ажылдакчылары шелээлээн соонда акша-шалын албаанының дугайында хомудалын бижээн чагаадыны үстүнде парлаттывыс. Оларның хомудалы чөптүг, ясли-садиктиң одалга системазы доңганы оларның буруузу эвеи ыын.

Совхозта профвилел комитеди үстүнде айтырыга кандыг харыы бээрин? Ол мышкаш Эрзиниин район чагырганының даргазының социал-политика талазы-биле орааныжы бо айтырыгны өөз кичээнгейге ап, «Шын» солунга харыны чоруудар дээрзин идегеп каалы.

«Шын» солунуң редакциязы үстүнде чагаага харыыга болгаш ясли-садиктиң болуп ажылдакчыларының чагаазын доктаамал контрольга алган.

ШКОЛА: бөгүн

КОЛЛЕКТИВИ БҮЗҮРЭЭР

Моон мурнунда республиканы чергелиг Дерзиг-Аксының дузалал школазы — 1988 чылдың августын эгелээш, адаезиниг кагдыргаи болгаш бүдүн өскүс уруглар школазы апарган.

Школаның ажыл, амыдыралы-биле таныжып алыр дээш өрелилге эргелекчизи О. Д. Ховалыг-биле чугаалаштым. Оон тайылбыры-биле школаның кол угланышкыны — өреникчилерни ниити билиг болгаш күш-ажылга кижизидери, школаның материалдыг баазазының быжыглаары. Школада бир класстан тос класска чедир уруглар, оолдар бөлүктери бар. Өреникчилерниң ниити саны 69 кижи.

Ында бо өредилге чылындан эгелээш дузалал ажылагыйже кол кичээнгейни угландырган. Болдунар шаа-биле 11 хаван оолдарын, элээн хөй тоолайларны азырап турарлар. Оларны чемгерер чарба болгаш үрелген картофель артыын Бүрен-Аксында «Кызыл түк» совхозтан дугуржулга ёзугаар сөөртүп ап турар. Школада бүрүн дериг-херекселдерлиг чазаныр, дааранныр мастерскаялар бар. Өредилге номнарны четкирн-биле хандырткан.

Эн берге айтырыг — кижизидилге айтырыы. Школада колдуунда ада-иезиниң хайгаралындан үнген, туразы-биле чоруп, багай чанчылдарга өөренген өреникчилер хөй боон турар. Оларны эки шынарга төлептиг кылдыр кижизидер дээш башкылар коллективи демний-биле ажылдавышаан. Школаның директору Николай Бойдуевич Сарыглар бо өредилге чылында чаа соңгуткан. Оон удуртулгазы-биле идик-хеп, аъш-чем-биле хандырылга эвилээн. Чунар-бажын болгаш хеп чуур чер чаартынын септеттинген. Чүгле одалга системазының күжү кошкак, ону эде кылыры негеттиннип турар.

Оон ылай берге айтырыг школага белгичин эвээшти берип турар. Чугула херек чорук кылып алырыга четпейн баар. Чаңгыс автобус беш чыл иштинде септелге эртпээн. Ынчангаш болганчок-ла үрели бээр. Артык кезектер чок.

Ындыг-дыр болза, аныяк директор бүгү аргазын тып, өскүс чаштарны амыдыралдың ак оруунче үдээр дээш, бүгү аргазын тып, чогаадыкчы ёзугаар-биле ажылдаар дээрзинге школа коллективи бүзүрелдиг.

Дугуржап МОНГУШ.
Күш-ажылдың хоочуну.

• Болуушкуннар
• Фактылар
• Медээлер

ИНВАЛИД-ДАА БОЛЗА...

Агармит Чимитович Доксар— Каа-Хем районуң «Кызыл тук» совхозунда ажылдап турар. Оон тускай эртеми — зоотехник. Ол Чөөн-Хемчик районуң «Большевик», Монгун-Тайга районуң «Моген-Бүрен» совхозтарынга ажылдап чораан. А оон соонда ол республиканың ИХМ-де ажылдап тургаш, ийи-ги болуктүн инвалиди апарган.

Инвалид-даа болза, аңгаа олурар хөнүү чок болган. Кадыы чүгээр апаарга, «Кызыл тук» совхозтун удуртукчуларының кулаан амыраттэйн тургаш, бир кодан хой хүлээп алган. Баштай хүлээп алган колдың онча-менди ажаап, кадарып тургаш, оозун дужаапкан. А оон соонда ол хойжу бригаданың бригадири апарган. Бо ажылга ол эм он чыл ажа берген.

Тайгага, арга-эзиниг черге хой кадарып, карактаары дыка берге. Оон бригадазының алды кодамында 2600 хире хой бар. Хойну кыштан хүрменди ажырып алыр дээш 25 тонна сигенни, 20 ажыг тонна саванны кыштагларга чедирген. Оон аңгыда чаа төрээн дойларга чиртик чарбаны, дусту эвээн курлап алган.

Бригадириң чугаалап турары-биле алырга, бо бригада кышка удур кошкак белеткеннеген болуп турар. Сигеи, саванның курлавыры бар-даа болза, олар колдуунда-ла ниити малга овааштыр санаар болза, чугуур хереглелден ыракта эвээш.

Ам безин хар элээн кылын кылдыр чаалкан. Моон алгаш көөргс, кыш берге болур хевирлиг-дир. Амдыгааштан иеслде мал чемин тыптынып, садып алыр хемчээн албас болза, байдал дүүренчиг апаар дээрзин ол дүүрел-биле чугаалап олурду.

Кадыы кошкак, ийиги болуктүн инвалиди-даа болза, бодунун шаа-биле кызып ажылдап чоруур тускай эртеминг бо кижини хүндүткелбиле көрүп, оон ажыл-хөрээн үнелеп, амгы бо берге үеде аңгаа доктаамал эвес-даа болза, материалдыг дузадан көргүзүп турар болза, ажырбас деп бодалдыг мен.

Монгуш ДУГУРЖАП.
Дерзиг-Аксы суур.
Каа-Хем район.

КӨРГЕНИВИСТИ ДЫҢНАДЫКСАДЫВЫС

• Орук эскериглери •

Чугула ажыл-хөрээ чокта бо берге үеде ынай-бөөр ыраадыр аргыжары нарымдаан. Ам бистиң хөй асиивисье Москва кирери даштыкы чурт чедери-биле дөмей апарган. Россия Федерациязының найысылалында амыдырал кандыг болуп турарыл, оон ты-ныжы кандыгыл деп чүвени билбес бис, ында амыдыралың ужу-кыдыын ийи-чангыс телевизордан көргүлээр бис.

Бистиң дарга-бошкаларывыс чеже-даа Москвалап турар болза, номчукчуларга ол дугайында тодаргай чугаалап берип турар эвес. Журналистер бичин-ле көргеннивисти чонувуска дыннадыксаар күзелдиг болгаш ол чанчылывысты белеп салыр эвес бис. Ынчангаш чоокта чаа Москва чедип чорааш, чамдык эскерген чүүлдеривисти номчукчуларывыска сонуургадыры артык эвес боор деп бодай-дыр мен.

Москва биле бо Кызыл арызының самолет хөлезини 3635 рубль. А аэропорттарга, аэровокзалдарга бичин-ле ачы-дуза чедиргези дээш акша алыр, чижээ, чүү-хөө сукман иштиг барбаанны даштындан чангыс ама саазын-биле ораадып шарыдарынга 40-50 рубль, ийи ама саазын-биле ооңну быжыглаттырар болзуңза, 80 рубль төлээр сеп. Орук биледии Москваның аэровокзалынга бүрүткедип демдеглеткени дээш 40 рубль төлээр, чүк бүрүү дээш 30 рубль, автобуска аэропорт чедиргени дээш 100 рубль үштүп бээр. Бистер черле кенен аяывыс-биле ол бүгү ачы-дузаны билет өртээнче киирип каар деп бодаар бис. Ам базым баскашы-ла акша төлээр чыгыы апарганы-дыр.

Ол-даа ындыг. Орук чораанда кижи бүрүү элээн улуг шүүделдерге таваржырынга баш удур белеткеннип алган болгаш, ол бүгүнү ыыт чокка төлеп берипттер. Бир эвес көрдүүмээн чарыгдалдар дээш удурланыр сагыштыг болзуңза, бодун шорун — чанчаттырын алырыг магат. Ол дээрге совет овур-хевириниң биске арттырып бергеи «онза» чанчылы болгай. Бисте черле ындыг: хлевиниң өртээн ажылдап ап чоруур ажылын эки кылыпкан кижи маадырлыг чорук кылыпкан кижи дег боор, а хей черге бисти кончүй каапкан болза, ол база ажырбас, оон чорта бербес бис. Бистер ышкаш шыдамыккай улус кулакты кыскаш, ону аңаа дыннап эрттирип каар.

Ол бүгүде ындыг-ла сеткил байырланчыг чүве чок-даа болза, Москваже орукка эки-ле онзазынган чүвем — ИЛ-86 аэробус. Ындыг улуг чаагай, аян-шинчилиг, чараш самолетка ужудуп олура, ол хире күчүлүг, онза эптиг эттн чогаалып бүдүрүп каар угаанныгла кижилер чоруур чүве-дир ам деп магадап ханмайн чордум. ИЛ-86-ның ишти делгем, ында бүгү-ле чүвени эптештир кылган, арыг-силиг, үш-үш сандайлыг үш одурут олуттарда 350 пассажир саадап олурар. Ол үш салонунуг, доозразы 6 метр, узуну 60 метр, ортузунда стюардессаларның ажылдаарынга эптиг кабиналарны тургускан, оон ханаларында телевизор экраниарын аскан. Магалыг онза күчүтеп ол-ла чорду.

Москвага баргаш, «Измайлово» туркомплекске чурттап турдувус. Бо улут бөлүк чараш гостиницаларны база үе эки турда харын-даа тудуп ап четтигинкени доруун болгандыр дижип чордувус. Туркомплексте даштыкылар эвээш эвес, оон-на үжүн бир хонарының хөлезини 700 рубль болганы ол боор. Эртемги болгаш кежээки чем — 90-90 рубль, дүштекизи — 150 рубль. Ол-даа чүгээри-дир. Кажан бис радиожурналист Чечек Кенден-биле аалче ужуп чоруур мурнунда аэровокзалдан чемненгенбис. 200 грамм ажыг дагаа эзди, кофе, хлеб алырывыска, 250 рубль чеде берген. Хензиг стакан кофениң 40 рубль.

Ам Москвада аъш-чем өртээн бичин сонуургаптаалыңар. Бир хлеб быжырган далганының аайы-биле 26 рубльден 45 рубль чедип турар, хензиг булочка 10 рубльден өрү, эт — 200-300 рубль чедип турар, чигир — 130, бир литр сүт — 24 рубль, рис крупа — 116, вермишель — 50, консерва банкаларының 60 рубльден ынай.

Хеп чуур бичин порошоктун — 155 рубль, улуг пачканың 500 рубль, бир кесиндн савак өртээ 50 рубльден өрү.

Хуралывыска ангы-ангы черлерден — Сибирьден, Свердловск, Челябинск, Пермьден келген журналист коллегаларывыс-биле чугаалажырывыска, оларда база хлеб биле сүт өртээ 26 рубльден чиик эвес болду. Ынчан кзэрге, Россияның кайы-даа регионуңдан эне чиик өртектиг хлеб болгаш сүт бисте — Тывада-дыр.

Амыр эвес үелериниң эзнисырынынга алзып турар чонның амыдыралын чингедир дээш кызып турганының кадындан, бистиң улус ажыг арагага алыспас-ла чүве болза, улам быжыг туттунуп, ажыл-хөрекче шыныгып, чаа экономиктиг билиглерни шиг-гээдип, уруг-дарыгны аңаа өөредип ап, кызып чурттаар-ла болза дег күзеп, Чечек Мөңге-Иззыновна-биле аравыста сагышсырап чугаалажып чордувус. Амгы үеде кымнын-даа сагышсыралы ол — чон арагадары ишпейн, эки-ле чурттаар болза деп. Ынчалзажок чамдыктарывыстың салдынгаа кедергей, ылангыя чаш уругларының дузаламчы акшазын безин арагалай бээр. Бо кижиниң сагыжы ышкаш болза, уруглар компенсациязын арагаже үндүре бээр кижилерни чер-чер эргелеп-чагыргалары тодараткаш, оларның холунга акша тудуспайн, уругларынга аъш-чем, идик-хеп садып бээр эргаларны тургусса. Мындыг ажылче суурнуң активчилерни түр үеде киллиштирип көрзе-даа кандыг боор. Чонун арагалаашкындан камгалаары кымга-даа буянныг херек болбас деп бе.

Че, мен-даа доора чоруп бердим, эгелээн үүлүмүү дүргеи төндүрейн. Ниитизи-биле Москвада амыдырал бүгү Россияда ышкаш, белен эвеш билдингир. Харын-даа найысылал хоорай болуур берге үүлелиг болганының хараазында, чүүдаа дээнде Москваже сырлыг чедер болганывыста, ол башкартынмас, имиеле кижилер, хирлиг, ышкам кылдыр көстүр. Кайы-даа хоорайга найысылал болуру хүндүлүг-даа, харысалгалыг, берге, бужуррганчыг-даа чүве-дир ийин. Москвачыларны кижи бирде көөргеп келир — хөй-ле иткилежишкин, сынмарлажышкын аразынга амыдыралы хөлөп эртип-ле турар ышкаш. Ынчангаш-ла олар дыштанылгазында шөлээн черлер дилеп чоруур ужуру ол.

Москваның эң улуг универмагы — ГУМ-да биеэги дег ары-шаар көжүп турар чон чогул, мурнукузуидан таптыы сүргей. Бир талазында чайгы шөлээлер үезм эткен, өске талазында — аар өртектер дыка хөй кижилерни садыгның баартактарынче чагдатпастай бергени-ле ындыг боор. Орук-чириктиг улуг өртээ базаларда салдарлыг. Өртектер аар-даа болза, чогум бараан-сараан аймаа элээн эндерни келгенни кижи эскербес аргажок, акша-ла бар болза хереглээн күүдүн тып ап болур байдалдыг. ГУМ-нуң дыка хөй салбырларында даштыкы фирмаларның валютага азы биржада рубль деңнелиите садыглаар магазиннерни ажыткылаан, ынзар киреп кижилер эвээш-даа бол, база бар чорду мйин. Билдингир болуруби-биле чугаалаарга, бистиң бир мун рубль-биле алыр бараанывысты оон 3-4 доллар-биле садып ап болур. Рубльдиң үнезин ол хире худу баткан.

Бистиң шалыныгыс өртектериң соонда кажан-даа четкейн чорваан, ам-даа ол ыкдыг. Ынчалза-даа Москвада кижилериң кеттингени черле багай эвес, хеп-сыны аянныг улусту көөрге, каракка артында өөрүнүг. Оон-биле чергелештир метро иштинде дилеңчилериң кээргенчин чер аажок, баарында салып алган демир банкаларда азы бөрттерде каш рубльдер чыткылаар. Дилеңчилериң чамдыгы мегеленип турар деп солунаарта бижипкен соонда ындыг ийикпе. улус оларже шоолуг сагыш салбас, кыдыындан эртип чоруй баар болду.

Метро иштинде, садыг-магазиннер чоогунда хуузунда садыглаан кижилериң хөй кедергей. Ылангыя ажыл соонда дам баар, чамдыктар хлеб, бир пакет сүт, сметананы хүндүс садыглап четтикпээн кижилерге улуг өртекке садып турар. Кижи бүрүү эвээшбиче-даа бол, немей акша ажылдап тып алырының аргазын дилеп турары ол ыйнаан. Ынчалза-даа садыгжылар бүдүрүкчүлерден черле көвей хире. Канчан билир, бараан-сараан көвүдээш, чоорту өртээ чингей бээр ирги бе деп бодал башка база киргиледи. Ынчалза-даа идегелдер колдуу хоозун болур чүве болгай, ынчангаш өртээ барыктыг чүүлдерни курлавырлай садып алыры артык эвес хире. Кым билир ону, та канчалза эки чүве. Ниитизи-биле Москваның магазиннериниң бок-сок бараанларны садып ап болур, оларның чамдыктарының өртээ бистинңден чиик-даа болур чорду. Метрога чоруурда 1 рубль-биле пластмасс жетон садып алгаш, турникетче ону сугар.

Хүн бүрүнүң амыдыралында улуг өскерлиишкиннер-даа биллиннмес, кижи бүрүү бодунуң сагыш човаашкынары-биле чоруп турар. Политиктиг амыдырал талазы-биле бистин аңаа турган үевисте хөй чыыш, улут шуутазынар-даа көөрүлбес, дыннаалбас чорду. Кижиниң барбаан черлериниде та кандыг, мугаранчыг улут хоорай ышкажыл. Бо чүгле байдалдың дашты-дыр, а иштинде... чүү-даа бар.

Москваның кудумчуларында, метродз ваучерлерни садып-даа, садып ап-даа турар кижилер бар, айтыларга өртээ шоолуг эвес: 3 муң рубльден эртпес. Журналистер-биле чугаалажырывыска, чер-чердерде база ваучер номналдыг өртээдиен оранчок куду болуп турар. Ынчалза-даа бо чоокку үелерде ваучерниң өртээ улгаалын келир деп бүзүредилер оонмоон эндерик, та кандыг болур чүве.

Надежда ЭРГЕП.

Өг-бүле кижизидилгези

ЧАҢГЫС ТӨЛ...

Чаңгыс төлдүг өг-бүлелер хөй. Ындыг болганының чылдагаанары турбайн канчар. Ынчалза-даа кэн кадык, амыдырала бүгү-ле чүве четчир, эртем-билиглиг, сеткилиглиг ада-иезиниң чаңгыс төл дээрге-ле «дириг өскүс» деп чүвени билбейн чоруурунга хомудаар мен. Өг-бүледе чаңгыс төл кэды ойнаар аңгыы, дуңмазы, утбазы чок, өөрүшкүзүп, мунгаралын үлежир чүвези чок — өскүссүргей болур. Чаңгыс төл ада-иезиниң изин базып шыдаваас, ада-иезиңе солуур, оларның изин базар диве, дора дээрге үш төл херек. Кижиниң бай-шыдаалдыы — ажы-төлдүүнде деп бурушгуларывыс шын сөглээн.

Чаңгыс төлдүг ада-ие оозун хирге-чамга-даа дээртпес, чаг иштинде бүүрек дег кылдыр азыраар. Оозунга ажыл-даа кылдыртпас. Чижек кылдыр бир төөгүүн сонуургадыйн.

Минусинск хоорайда өөренип турар мен. Ниити чурттаага бажынынга чурттаганың кандыг болуруп билбес кижи кайда боор. Бот-тускайлан чурттаага шежик. Бир орус оол-биле чаңгыс өрээлге чурттап турдувус. Ады Владимир чүве. Өг-бүледе чаңгыс төл. Хөй уруглуг өг-бүлелер чугаалаар, адаргаар, дуңмалыг (оол-даа, кыс-даа болза аңаа домей-ле) болуксан чоразының чугаалаш, мунгаран чоруурундан үнү безин сирлеш кынып орар кижи.

Күш-ажыл кылып билбес, эң бөдүүн ажылдарга безин муңчула-ла бээр чүве. Амыдыралга шүүт белеткел чок эш болган. Чадап каашы, өредилгезин октябкаш чана-ла берген. Чанчык иштинде таакпынын төнгени, чаг иштинде бүүректин доктаны ол. Чаңгыс-ла дээш ада-иезиниң чассыдын каапаанының үржүү ол-дур.

Чамдык ада-иелер элээди ажы-төлү-биле безин араганы кады иже бээрзинге дыка-ла хөөн чок мен. Улуг боттары уруг-дарынга багай үлегерин көргүзүп алгаш, амгы үениң аныяк-өскени ындыг-ындыг деп чугаалаары оларга ыынчыг эвес. Шупту аныяктар багай эвес-тир ийин. Харын-даа төлеп чок адаларын, иелерин эде кижизидер дээш кызыпкылайын чоруур оолдар, уруглар бар деп чүвени утпаза эки.

Д. ОРЛАН.
Красноярск край.

УЛАН-УДЭГЕ

Культура хөгжүлдезиниң бүгү-бурят каттыжышкынының конференциязы Улан-Удэ хоорайга болуп эрткен. Бурят культура төвүнүң Тывада дарганы Василий Арынчынович Бильтагуров ол конференцияга киришкеш келген.

Каттыжышкын президиумунун ажыл-чорудулгазының дугайында бүгү-бурят хөй-ниити хевирлээшкининиң президентизи Даша-Нима Дугарович Дугаров, 1993-1995 чылдарда каттыжылганын сорулгаларының дугайында вице-президент Бато Баяртуев олар туш-туста отчеттуг илеткелди кылганнар. Илеткел талазы-биле төөгү эртемнериниң доктору Ш. Б. Чимитдоржиев, Токио университетиниң профессору Танака болгаш өскелер-даа чүве чугаалаан.

Кызыл-оол КАЛЫНДУУ.

«Үрбүн оглу кээргенчиг
Үнген, сонун чедип-ле кээр,
Үттүг-харын астып алган
Тараа дилеп чедип-ле кээр.
Кашпал оглу кээргенчиг
Какпанайнып чедип-ле кээр,
Калбак чарын астып алган
Тараа дилеп чедип-ле кээр».

ТАР САЙЫТТАРЫНЫҢ БИРЭЭЗИ

Чоннуң бо ырызын Улуг-Тюлюш (Николай) Товариштай (1906-1954) хостуг шактарында бир-ле эптиг таварылгада бо-ла базыриптар чораан. Чүге дизе, оон төрүттүүнүг чери Улуг-Хем кожуунуңа Хереме — кайгамчык бедик чалым хаяларлыг, кашпалдарлыг оран. Адаиезиниң ыызгууру ядым араттар, барык он чеди харлыңга чедир оларның чаныңга өскен. Тывага национал-хосталгалыг революция тиилээн сөөлүнде ийи чыл болганда, 1923 чылда Хем-Белдириңге (Кызылга) турган баштайгы өредилге чериңге моол бичикти өөренген, ниити өредилгени үш чыл дургузунда доозарыг билех, ону бир чыл хуусаалыг нам школазынга киирген. Ону 1927 чылда база чедиишкиниг доосхан.

Эртем-билигже оон чүткүлдүүн, кызымаккайын, чаа өзу-тургузуута ханы бердингенин ол үеде нам, чазактың удуртукчулары эскерип, 1927 чылдың күзүнүңе Москвада КУТВ-че (Чөөн чүткүп ажылы чонунун коммунистиг университетинче) өредип чоруткан. Аңаа өредилгенин 1931 чылда доозун, ол үениң-биле шыырык эртем-билиглиг кижилерниң бирээзи болуп, Төрээн Тываазынга чаныг келген. Үе ыынан ындыг турган, ТАРН кежигүүнүңе киргеннен бээр ындыгла үр үе эртиээн-даа бол, ону ТАРН-ның Барыын-Хемчик кожкомунун даргазынга (секретарынга) сонгаан, аңаа бир чыл ажылдаан сөөлүнде ТАРН ТК-ның чырыдыышкын-массалыг киллизиниң эргелекчизиге депшиткен. Нанын харысалгалыг болгаш бедик ол албан-дужаалынга биллилиг-биле 1936 чылга чедир кылымаккай ажылдаан. Мурнунда ТАР-ның күрүнеңиң иштики политиктиг эргелеп деп адап турган эргечагырга органын 1936 чылдың декабрында ТАР-ның Иштики херектер яамызы кылдыр эде тургускан болгаш оон сайдынга Мал, чер яамызының сайдын турган Оюн Полатты томуйлаан, а ТАР-ның Мал, чер яамызының сайдынга Товариштайны томуйлап каан. Ук албан-дужаалга 1938 чылга чедир ону ажылдаткаш, катап ТАРН ТК-же дедир аппарган. Бо удаада ТАРН ТК-ның организас болгаш кадрлар киллизиниң эргелекчизиге томуйлаан, аңаа чүге дерт ай ажылдаан.

1938 чылдың он айдз ТАР чазаанның бөлүк удуртукчуларын узуткааш, күрүне эргилдезин боттандырган С. К. Тока баштаан сүлчээлиг бөлүкбиле Товариштай ылаптыг доныаткан болгаш сүлчээ удуртукчузунун кызыгаар чок эргечагырганың кол согутжу өөрү — НХЯ-ның сайыды болбушаан, онза судтун дерек ырында прокуроруу турган. Ынчангаш эң-ие каржы, дошкун эргечагырга органының бажыңга ол олурупкан болгаш ол үеден эгелээш, барык он чыгам чыл дургузунда «Ынак адазының, хүндүлүг баштынчызының» холунуң адаанга, аңаа кызыгаар чок бердинген чидиг хылыг дег албатызы, күүсекчизи, улуг эргелиг кижизи болуп келген.

Тюлюш (Николай) Товариштай каргыштыг чылларда тыва черге болган ханныг болгаш халаптыг репрессилар үезинде бүгү үүлгедиглерниң төөнүге турун, ТАРН ТК-ның, биргээр чугаалаарга, Салчак Токаның удаа-дараа айтыышкыннарынга даянын алган, хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле үрел. «Өлүрериңдаа, өршээрин-даа» боду биир эргеа-дужаалды долузу-биле ажыглап, бодунун теегүзүнге атартыммас кара хөй эрынзарны арттырып каан. «Онза чажыт», «Мырыгай чажыт» деп тускай демдектерлиг хөй илеткел бижиктерни ТАРН ТК-га ол удаа-дараа бижип келген. «Чурмит-Тажы, Хемчик-оол, Танчайларның контрреволюстуг организазын буза шакан соонда ТАР-ның иштики политиктиг байдалының дугайында» чажыт бижиктер ТАРН ТК-га 1939 чылдың февраль 9-та, «ТАР-ның иштинде чамдык өрлерде (колдуунда Тес-Хемде) контрреволюстуг бөлүктерин илереткен дугайында» 1940 чылдың январь 31-де, «ТАР-ның Иштики херектер яамызының ажылының дугайында» 1944 чылдың май 1-де бижимел илеткелдерни киирген. Ол болгаш өске-даа документилерде айыткан хоругдаашкынмар, шиитклелер, шажылаллар Товариштайның удуртулгазы-биле кылдыгаан, а үстүнде бүгү документвлерге боду ат салган. Ук документилерни бөгүн номчуурга, кижиге, шыыап-ла, чииртим-дир. Товариштайны ТАР-ның, ССРЭ-ниң хөй орденнери, медальдары-биле шаннаан, «ССРЭ-ниң Иштики херектер яамызының алдарлыг ажылдаачызы» шылгаралдың хөрек демдээн тывыскан. Барык-ла ийи он чылдар дургузунда ТАРН ТК-ның кежигүүнү, харын политбюро кежигүүнү, СЭКП обкомунун бюро кежигүүнү, ТАР-ның чазак кежигүүнү, область Советиниң депутады, ТАР-ның күрүне камгалалының комиссары (генерал-майор) Николай Товариштай (кажан ТАР Тыва автономнут область болу бергенде, иштики херектериниң область эргелелинин начальниги болгаш полковник дужаалдыг турган. Ынчангаш ол бодунун «улуг даргазы, ынак эжи» Токаның он холу болганда, оон амыдыралы «Чаг иштинде бүүрек, чанчык иштинде таакпы» дег чыргалдыг болгаш тамчыктыг чораан кылдыр кымга-даа сагындырар, ынчалза-даа...

ӨНЧҮК-ЧӨНГЭЭ

ССРЭ-нин Күрүнеиң айыл чок чорук министерствозунун Тыва автономнут область талазы-биле эргелелинин начальниги полковник Петровтун уруунун 1947 чылдың август 10-да шайлалгазынга чалатканнарының аразынга И. Товариштай база бар болган. Шайлалга чазак чайлаанга болган чүве-дир. КАМ эргелелинин 5-ки киллизинин начальниги подполковник Васильев шайлалга сөөлүнде Товариштайга удур ындыг медээни бижип киирген: «Шайлалганың чапсар үеинде дүнекинин 24 шакта даштына турумда, кандыг таакпы тыртарымны Товариштай айтыры, «Казбек» деп харылаш, олче сунарымга, ынча диди: «Ындыг шупту орустардыр, мен чазаан тыва болдум, орустар Тываже эндерлер келген, оларны бооллар херек». Ынча дээш, мээн хөрээмден сегирип алгаш, сиргий бээрге, ушта сокпан, чоруй барган мен». А дүнеңниң 1 шак чедип турда, полковник Петров аңаа турган бичеле лейтенант Коржаниге айтыышкын бергеи: «Бо Товариштайны бажыңынга чедирип кал». А ол биче лейтенант база ындыг медээлерни киирген: «Товариштай машинага олурган-ла чоллаачыга шаптыктап, машинаның мурнуку шилин бузуп, холун ханыраткан, оон соонда янзыбүрү буржуаз-националисчи хөөннер кирген сөстерни эдип, алгырып, боо-монгу сегирип ап турган. Машинаже киирер деп, Товариштайны чедип чораан чоллаачы Кузнецовту чудуруу-биле бир шашкан, бо хөлзээзиниг чоруктун эртенинде Товариштай бурузун билинмээн, обком секретарынга барбаан, дугуржулга чокка 5-6 хонукта Тандыже хап чоруй барган». Бо болгаш өске-даа медээлерни СЭКП обкомунга киирген сорулгазы — Товариштайны буруудадыры, ажыл-албакындан дүжүртүү, харын болдунар болза, тудун хоругдаары турган. Ынчангаш И. Товариштай демги кажар Петровтун дузаанга туттуна берген, биргээр чугаалаарга, өнчүк-чөнгээниге алзыпкан.

Оон сөөлүнде Тока-биле беседаның үезинде Товариштай буруузун билинмээн. Ынчалзажок кылган частырларын шыны-биле сайгарып, хевээн катап киирип дилеп, 1947 чылдың октябрь 28-те Токаның адынга билдириишкин киирерге, «ВКП (б) обкомунун ээлчеглиг бюрозунга көөр. 30. X. 47» деп, Тока бижип каан. Ындыг болзадаа ол айтыышкынны 1947 чылдың ноябрь 11-де боду күш чок болдуруп, мынчаар бижээн: «Бюрога катап көөрүнүң херээ чок, бюронун шиитпирин (Товариштайны ажылындан дүжүргеи болгаш партиядан үндүргеи шиитпирни) өскертириниң барымдаазы чок. Бир эвес күзээр болза, Товариштай боду ВКП (б) ТК-га дилегни боду киирер-ле ыйнаан». Токаның сөөлгү ол шиитпиринге Дьяков, Петров суглар салдарны чедиргеи. Петровтарның өнчүк-чөнгээниге Товариштай шак мынчаар сый бастырып каан.

ТОВАРИШТАЙНЫ ТОКА КАНЧАПКАНЫЛ?

«Н. Ч. Товариштайның үүлгедиглериниң дугайында» деп эгелиг делгереңгей бижимел илеткелди 1948 чылдың май 28-те С. Тока ВКП (б) ТК-ның чанында Партийжи Төп контроль комиссиязынче бижип киирген. Ында айыткан чамдык кол үүлдер болза:

«Товариштайның үүлгеткен буруулуг херээн ВКП (б) Тыва обкомунун бюрозунга 1947 чылдың октябрь 28-те тускай чугаалажып көргеи. Товариштай дээрзи орус, тыва улустарның дайзыннарының буржуаз-националисчи идеяларының эдилекчизи болгаш оон тодаргай илергейлекчизи. Феодал-крепостниктиг ёзу-тургузуну Тываже катап эгидерни ораладжыр, Тывазның Совет Эвилелиге каттышканынга удур үрегдекчи-хоралаары ажылдарны кылыл турар... Бо ындыг бужар үзел-бодалдар, партияга удур, ленинчи-сталинчи национал политикага удур чорук Товариштайга канчап тыптыл келгенил дээрге, ол эгезинден тура Тываның ССРЭ-ге каттышканынга удур. Тывага социалистиг чаартылгаларга хөөнү чок чораан. Тыва ССРЭ-ге каттышкан сөөлүнде Товариштай эрге-дужаал өкпелеп, мынча деп турган: «Тыва Арат Республика үеинде сайыт болгаш генералдаа турдум, ёзулут ээ-даа болуп чордум, ам келгеш МВД начальниги кылган, мээн генерал дужаалымны дужүргеи, полковник кылып каан».

Товариштай болза Совет эрге-чатырганга хөөн чоктарның бирээзи, адыгастыг арга-биле ажыл чылыр болгаш хоралаачы оруунче шуут киргеи. Оон хреченик — Тожу районга Совет Армиянын 2 дайынчыларын дерзин идегеттериниң өлүргени, өш-биле хөй малды өлүрүп, самчыдап турар чоруктар, колхозка киреринге удур, Советтерге удур пропаганданы арттарның ортузунга чорудуп турары, күрүнеге тараа, дүк эт дужаар планнарны күүсетпейн турары дээш, оон-даа өске.

ВКП (б) обкомунун хереженнер киллизиниң эргелекчизи турган буржуаз-националисчи Серекмааны ажылдан үндүрүптерге, Товариштай ону МВД-ге үр үе дургузунда ажылдадып келген. Районнар МВД-лериниң даргаларынга бодунун чоок кижилерни, арагачыларны, илангыя феодалдарны, дамаларның талаавчызы Кочааны, чижек садыгны Сарбааны болгаш чэшпаачыларны, хулиганнарны депшиндип, иштики херектер органнарын бокталдырган.

Товариштайның төрелдери болза күрүнеге болгаш партияга удур үүлгедиглерни кылган чонгун дайзыннарындыр. Акызы Сат Хорлуг-оол контрреволюстуг херек дээш 1938 чылда шиттиргеи. Оон ийи чыл болгаш үнүп келзеде-даа ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязы ону контрреволюстуг херек үүлгеткени дээш 8 чылга катап шиттиргеи, амдаа кара-бажында. Дуймазы Дагба-Доржу 1938 чылда контрреволюстуг херек ужурунда шиттиргеи.

Товариштайның адазы — Чолдак-оол Николай Карашпаевич, иезн Долгар Анна Седипсевна олар күрүнеге болгаш партияга удур үүлгеткен херээ дээш 1948 чылдың март 23-те ВКП (б) кежигүүнүнден үндүрткеннер. Чолдак-оол, Долгар база бир дуймазы Алдын-оол сугдар каттыжып алгаш, колхозка бербес дээш 6 баш бода малды өш-биле базаарлаанар, январь чизезиниде 8 боданы, 4 чылгы малды чажырыпкан. Ол малдарны өжегерээн самчыгдап, Товариштайның бодунга үргүлүг эккеп берип турганизар, а оон кадайы уругуну төрелдеп, эзт-чемни дажыглап ап келгеи. Бо-дур: Товариштайның болгаш оон хамык төрелдериниң алыс медузу. Бо бүгү фактыларга үндезинээш, Товариштайны партиядан үндүр сыыргаи дугайында бистиң шиитпиривисти хевээр бадылап бээрин ВКП (б) ТК-ның чанында Партийжи Төп контроль комиссиязындан дилеглиивис» С. К. Тока ынчаар бижээш, ындыг дилег кылып каарга, хандырбайн канчаар!

ТОКА ТҮЮЛУНГА ЧЕДИР СОГАР БОДААН

Н. Товариштайның эрткен оруктарында улуг частырларны Тыва күрүнезин «адыштап» алган чораан С. Токадан хоорук кылдыр көрүп болбас. С. Тока дээрге, чүгле эрге-чагыргаже харамдыккан эвес, харын бодунуң оруунга моондак болгу дег кижилерни кам-хайыра чокка «ширбий шаапа» чораан кижи-дир. Ажыглап алганнарын үндүр тептер. «Кешкенде хеме, көшкенде тове херек чок» деп үлегер сөстү ол кажан-даа утпаан. Дараазында тускай документ бо дугайын херечилеп турар.

Каргыштыг репрессиларны Тывага база катап улуг хемчээлдиг болгаш массалыг-биле эгелээр дээш, чөпшээрел дилээн чажыт чагааны ВКП (б) ТК-же, Г. Маленковтун адынга 1952 чылдың август 15-те чоруткан. Ук дилег чагаага СЭКП Тыва обкомунун бирги секретары Тока, ССРЭ-ниң Күрүнеиниң айыл чок чорук министерствозунун төлээлекчизи Загиров, ВКП (б) ТК-ның партия, профэвилел болгаш комсомол органнарының киллизинин инструктору Бурлаченко олар ат салган. Сут-Хелге «контрреволюстуг, националисчи организацияның» турганын чагаада бадыткаан болгаш Совет эрге-чагыргага удур, националисчи чаңгыс аай чажыт организация Тывада бар, хеделип турар деп айыткан. ТАР үеинде харысалгалыг ажылдакчылар болуп турган Ховалыг Базыр-Сат, Иргит Бадыраа, Сат Намчак, Оюн Мандараа, Тессен Шоомэ, Оюн Полат болгаш Николай Товариштай олар Совет эрге-чагыргага удур националисчи чажыт организацияның удуртукчулары болгаш идепкейлиг киржикчилер-дир деп. ВКП (б) ТК-га чагаага бижээш, төөте база районнарда Совет эрге-чагыргага удур буржуаз-националисчи болуктериниң идепкейлиг киржикчилерни тудуп хоругдаарын дуруделдирин дилээн. Ынчангаш С. К. Тока түюлунга чедир согар бодаан. Чүге дээрге «ТАР үезинде харысалгалыг ажылдакчылар» болуп турган кижилер С. Токаның дерзин үүлгедиглерин кончуг эки билир болгай.

Бир эвес чагаада дилегни ынчаарда Москвадан дораан хандырган болза, бирги эллчегде Н. Товариштайны КАМ органнары тудуп хоругдаар турган: аңаа удур чүүлдер ук чагаада болгаш оон муриунда-даа документилерге хөйүбиле бижиттинген. С. Тока баштаан үш кижи ат салган чагаанны чүгле 2 хуу кылдыр парлаан. Бирги экземпляры ВКП (б) ТК-же чоруткан, хоолгазы СЭКП обкомунун «онза чажыт» документилер папказынга чыткан.

... Николай Чолдак-оолович Товариштай каржы болгаш кээргел чок кызыышкынмарның уржуунда үр чурттап шыдаваан — 46 харлаш бар чораш, өлгеи. Ол чүгле 41 хардыг турда, ону албан-дужаалындан, партиядан үндүр сыырган, Сизиниин ыыш белеткеннип чериче «шөлүпкен». Ажыл-агыйжы ол кижи ыыш белеткелин чедишкиниг организастап ыыдаан. Элээн каш чылдар эрткенде ону областың чурт-улепүр эргелелиниң начальнигикте томуйлаан. Салчак Токага шаанда чашпаалап, оон айтыышкынын күүсеп, аңаа бараан болуп чораан чылдарында өске кижилерниң салым-чолун кээргел чоккa көрүп келген үүлгедиглери Николай Товариштайның сагышсеткилин сарг

ЧАРАШ АДЫН ОЙЗУ-ОЙЗУ...

Хууда бодал

Сөолгу үеде солуннарга, ылангыя «Эне сөзүнге» болгаш «төгерик стол» артынга, чамдык чогаалчылар, өртемденнерниң киржилгези-биле тыва хөрөөжен улустуң иниги адын «хөрөөженнер» дивейн, өскээр аттар дугайында чорудуп турган хөй, улуг чугаа-домак, дискуссиянга мен, бодум хуумда, таарзынмаанымны ажыы-биле чугаалаар бодаан мен.

Мен ук чугаа, дискуссия улуг-ла ажыы, түннелги чок чорук болган деп билип турар мен. Чүге дээрге, шынап-ла, солуннарга-даа, «төгерик стол» артынга-даа болган ол чугаа, дискуссияның чангыс аай кандыг-даа дугуржулга, түннелги чок болган. Оон хөмертен солунга: «Эне сөзү» солунну болгаш тыва хөрөөженнерниң чаа «кадыннар» деп адын чырытхылыг Далай-Лама ыдыктап каан» деп медээ үнүп келген. Мен бодаарымга, улуг бурган-башкы-лама тыва хөрөөжен чоннуң солунун болгаш боттарын ыдыктап, арыглап кааны улуг буян-дыр, аная кымдаа өөрүүр ужурлуг. Ынчалза-даа тыва хөрөөженнерге «кадыннар» деп чаа атты чогум кымнарның шиитпири, чөлөөрели-биле хөрөөжен улузувуска чыпшыр шаап каанны биллиимейн барган. Ону ынчаар адаар кылдыр чогум Тываның бүгү хөрөөжен чону чөлөөрежип бадыраан бе? Азы хөрөөженнер ассоциациязының удуртулгазы ынды шиитпиво үндүрген бе? Азы чазак-чагырга чери, Президент ындыг сүме киргген бе? Ындыг янзылыг бодалдаар башка киргилээр болду.

А мен хуумда, ол атты улуг чедимчелиг, чүүлдүг аттыр деп хүлээп шылаазас мен. Чүге дээрге, мен черде бо чугаа чорун турда-ла, ылангыя «төгерик стол» артынга чугаа болуп турда дыка-ла таарзынмайн, эпчоксунуп турган мен. Мээн бажыма: «Бо берге үеде, чугаалажып, сайгарар чүве болза, оон-даа онзагай, чүтүла, кандыг-даа темалар, шиитпирлээр айтырыг-лар турда-ла, чүге-ле мону маңаа ынча дыка катап-катап сайгарып, коптарып-ла турар улус боор, ол атты ыяап-ла эде адаары албан апарган чүве бе ынчаш?» дээн чижектиг бодалдар кирип, харын шыжыгар болган мен. Ылангыя кандыг-кандыг аттар тыва хөрөөженнерге таарзып болурунуң дугайында чугаа болуп турда, чамдык чогаалчылар, өртемденнер, журналистер мырынай «эшпи» деп сөстү «чингине тыва сөс-түр», «хөрөөжен улустуң шаанда эдилеп чораан ады-дыр» суг дигилеп, бир эвес хол көлүрүп бадылаан суг чүве болза, ынчаар-ла аная ол сөс-биле солун каапкан чыгыы суг апарган турганын көргеш, канчаар-даа аайын тыпластап, кайгап, мунгаран каар кижи болган мен. А херек кырында, ол сөс, чамдык кожа-хелбээ улустарга ажырбас-даа бол, биске колдуунда-ла кезээде, ылангыя сөөлгү үеларде, хөрөөжен улусту дорамчылап адаар, сөглээр сөс апарган-на болгай, ынчан мен: «Хөрөөжен» деп чараш адын хозуп каапкаш, барык «эшпи», «янгаш» дээн чижектиг чыгыы үдек сөстү, атты тыва хөрөөжен чонга чыпшыр шаап, кедиргер-ле часты, өршээзинде...» деп бодаан мен.

Кижи бодааргa, «хөрөөженнер» дивейн ам «кадыннар» деп адаар дей бергениле бажа-ла чедимчелиг чүве чок хире. Чүге дээрге, чижээлээргe, бүгү хөрөөжен улустуң иниги чизезин кылып турган дижик, аная: «ажылдап турар кадыннар — ынча; өөрениип турар кадыннар — ынча дээш, карайлыг чаш кадыннар — ынча; чоруп шуваганчы кадыннар—ынча...» дээн суг болза, арай чиктиг эвес бе? Оон ынай, «кадын» дээрге-ле шаандагы хаан, дүжүмет, азы чагырыкчы» дээргилериң кадайларын ынчаар адаар эвес-бе? А эр улус «хааннар» апаар бе, ынчаш? Ынчангаш, мен хуумда, «кадыннар» деп аттың хөрөөжен улуска иниги ат болуп ижигери кандыг-ла болду деп дадагалзаар-дыр мен.

А чогум «хөрөөженнер» деп адап чанчыккан чараш адыысты чүгле, үе-шаанда, «хөрөө чок» деп дорамчылал адының эте кезээнге орус «жена» азы «женщина» деп сөстүм эге кезээн улаштырып кожуптарга, — «хөрөөжен» апарган дээш, ынча дыка ону бактап, хоскан хөрөө бар бе? Бо сөстү тываларның баштайгы өртемденнерни, чогаалчыларын, башкыларын эн-не эгезинде боттарының тыва дылынга өөредип берип чораан. Тывага, тыва чонга шүүт берднип, сөөгүн безин Кызылга салган улуг совет өртемден Адольф Пальмбах чаасказан-даа эвес, биллингирле, кайы-бир Степан Сарыг-оол, Салчак Тока, Монгуш Биче-оол, Алексей Белек-Баир ышкаш тыва эш-өөрлери-биле сүмележип турган, тып адаан боор деп бодаар мен. Ынчангаш атсынганывыс шак бо «хөрөөжен» деп чараш атты интернационалчы өртемденнин адынга-даа мөнге тураскаал кылдыр, үеним, төөгүнүн-даа база бир солун утка-төөгүлүг солун сөзү кылдыр эдилеп артса, канчап баар чүвел деп саналдыг мен. А тыва хөрөөжен чонга: чараш, иниги адынар оюп каапкаш, чүде-чүдедаа чок калдынар деп сагындыыксадым.

Маңаа: «Эне сөзү» деп солуннуң ады улуг-ла чедимче чок болганын база демдеглексеп турар мен. Чүге дээрге, «Эне» деп сөс, бир талазында, бүгүдеге биллиигир делгеренгей-даа сөс эвес, арханзым сөзү, оон ынай, ону кожуум бүрүзүнге ажыглаажыглавайн чораанны безин эки биллиимезинден диалектизм сөзү-даа деп, азы ону кожа-хелбээ чоннардан үлеч-ерлеп алганы магат-ла чогум барымдаалааш, чингине тыва эвес, үлегерлеп, алган сөс болуп чадавас деп-даа болур-дур. Өскө талазында, «эне» дээрге, ыяап-ла улуг, кырган кижилер кижи сагыжыга кирер. Ынчангаш, азы чок болза, «Эне сөзүн» кырган, хоочунарның авыяктарга чагыг, сүме, сургаал, суртаал, кижизидилге кылыр солуну хевирлиг тургустунган чүве болза, ат коинуг чөптүү-биле таарзыр, ынчан ону колдуунда шуваганчыларның парлалга органы-дыр аа деп билип, ынчаар хүндүлеп хүлээр апаар. А хөрөөженнерниң амгы солуну улуг, аныяк бүгү хөрөөженнерниң чүве болганда, оон ады аная дүжүр, азы оон арай чырыткылыг, харын-даа аныяксыг арын-шырайлыг болза, улам эки ийик. Ынчангаш ону чүге чижээлээргe, «Дангыналар үнү» суг ышкаш кылдыр адап болбас деп. Шынында, оон ёзулуг кол номчукчулары, бижикчилери—ээлери колдуунда-ла аныяк хөрөөженнер боор дизе, улуг частыры-даа чогу магатчок.

Чогум бо аттар дугайында чугаалар чоруп турар үеде бодумнуң кадык байдалдарымның аайы-биле киржиксезимзе-даа, болдунмаан, шыдаваан кижи-дир мен. Ынчангаш мен бо үүлдү ам хамыктың сооидан дааштап, бажыр ужурга таварышканым бо.

Чыргал СЕРЕН-ООЛ.

СЕТКИЛИМНИҢ АККЫР ЧЕЧЭЭ

Чалыы шаанда салым аъдын эзертепьеш,
Шала мунгаш, эзенгимни соора тепкеш,
Андарылгаш, аар чүүгүм ууп чадап,
Амыдырал ужарыныа долгаткан мен.
Дүвүреллик дүвү-кагыы—дүнгүр кажпас,
Түрегиинин элбер-салбаа—ээрен болбас.
Угаанымның шыырында шыны берген
Удазынның ужуп тыпкаш, улапсымза,
Чоннуң домаан көрзүүнде чаштып чыдар
Чоостарны кылаанадыр чүлүпсүмзе,
Имистелген чулам оду херел тыртып,
Имир чырып, караам аштып келги дег-дир.
Моюн сөөгүн казырадыр кезе баскан
Борзан-борзан хан-даштар хайлы берди—
Бодалдарым сыдым дүрүүн чеже тыртып,
Болчаг аъдын шалбадаштың олуруптум.
Чедер өртээл айлык черде арткан-даа бол.
Челер аъттың маңын өйлеп суглук тыртпайн
Сеткилимниң аккыр чечээн белек кылдыр
Черим, чонум үүрүне сөөнээр дээн мен.
Сертеевеске сеткил улуу челбик какса,
Сеткилимниң аккыр чечээн онурбас мен:
Дамырактың арыг бажын аржаан холаап —
Дамдыладып, домнап, чажып, тынгарар мен.

Валерий ШАРАВИИ.

Шляпалыг чараш-тыр мен бе?

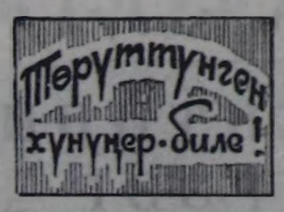

Бистин ынак ачавыс Очур Ламаевич ООРЖАК Баян-Тала суурда чурттап чоруур. Бөгүн декабрь 1-де ынак ачавыс 70 харлап турар. Ол хөй чылдарда бухгалтерлеп ажылдап, чонунуң хүндүткелин чаалап алган. Бо хүннерде ол хүндүлүг дыштанылгада болзадаа, ажы-төлү бистерге дөмек болуп, уруг-дарымысты өстүрүп, чагыг-сүмезин берип олурар.

Ынак ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр кадымшылды, узун назынны, буянвежикти сеткиливис хамыыдан өскүзеп тур бис.

Бистин өг-бүлевисте ол-ла хүн база бир кижи төрүттүнген. Ол болза дуймавыс Мерген-дир. Дуймавыс Мерген Очурович Ооржак бөгүн 29 харлап турар. Аңаа төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, бүгү-ле чүүлдерге эвин күзеднивис.

Алла, Анна, Марта, Бойду, Володя, Валерий, Александр, Наталья, Кара-кыс.

Солун чагыдылгазы

«АКША БОЛЗА КӨРЕМ, АКША ААН...»

Оон бээр ам барык-ла үш ай чоокшулай берген боор. Чадаана хоорайның төвүнге, автобус доктаар черге, таныгым болгаш эки билирим акыйга таваржы бергеш, ажыл, амыдырал, аал-чурт дугайында чугаалажып турувуста, шала чудамзыргайы аажок кижи чедип келгеш, ол акыйдан кандыг-даа амыр-мендиг чокка, шала хөме тавара аарак, дилей-дир:

— Че, Монгуш, балдырын дынзыы, бай-шыдаллыың аайлыг эвес, маңаа каш чүведен немей каавыт. Удавас дедир чакдырып-ла бээр мен ыйнаан.

— Оо, арага ишсин дээш сенээ акша бээр хамаанчок, ажы-төлүмге аъш-чем садып алыр, ал-ботка «Шын» солун чагыдып алыр акша тыпшайн, кайнаар баар, кайнаар кирер аайын тыпшайн чор мен. Акша-шалың униестээш туруп берген, ат болду-ла. Сээн шөлээн деп чүвенни аа, тала—диди.

Бо ийи кижиниң чугаазын база катап сактып келген ужурум мындыг чүве. Эрткен пятниа хүнүнде (ол районда солун чагыдылгазын харылаар даалгалыг болгаш аан) районнуң харылзаа белдириниң начальнигиниң оралакчызы Д. С. Ооржак-биле харылзашкан мен. Ынчан Дина Самбылдаевнага салган айтырымы база-ла солун чагыдылгазыбиле колбашкан болганда, ол мындыг тайылбыр кылды. Ноябрь 26-гы медээ өзугаар алырга, «Шын» солунну районда иниги-биле 1385 кижи чагыдып алган болуп турар. Бо солунга чагыдылганы Чаданда хоорайда 593, «Чыраа-Бажы» совхозта 271, Шеми суурда 144, Тезе-Хаяа 108 кижи кылган. «Шын» солунунуң чагыдылгазын эки кылгылаан черлер ол болган. Неделяда бөш катап үнер. Россияда, Тывада база районнарда болуушкуннарны хүн бүрүде дыңнадып, номчукчуларга чедирип турар кол солун—«Шын» чагыдын алырын мээн чангыс чер-чурттугларым —Бажын-Алаак суурнуң чурттакчылары. «Искра» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгеннинг удуртукчулары, кодээ суур чагыргазының даргазы сагыш салбайн турары-биле шыда солун чагыткан кижилер саны чүс безин четээнин Дина Самбылдаевна дыңнатты.

Өскө солуннарның чагыдылгазы канчаар чоруп турарын база сонуургаан мен. Районда «Тувинская правданы» 140, «Тыва Республиканы» 300 ажыг, «Эфирни»—460, «Эне сөзүн»—778, «Тываның аныяктарын» 517 кижи чагыдып алган, «Деткимче» биле «Молодёжь Тувы» солуннарга чагыдылга чер албаан. А солуннар чагыдылгазынга бир ол чылдагаан —акша чогум. Хоорайда, суурлар-даа чурттакчылары акшалы ийи-үш ай холга тутпайн баар таварылгалар бар. Оон-на харааны-биле демги үстүнде бижээним акый ышкаш: «Акша болза, көрем, акша аанч» деп солун чагыдып алыр хөөш хейде-ле бааар, баар чер тыпшайн чоруур кижилер хөй болдур ийик. Аңгы-ла болза, акша-ла тып алза, ону чаагыс шак иштинде пактап алыр арагага орнавайн, э солун чагыдып алыр болза, алды ай дургузунда амыдыралдың солун, чараш, эки, э чамдыкта мунгаргай болгаш кударанымыг талаларын билип ап, сагыш-сеткил культурадын байдыып ап чоруурга, дыка-ла ажыктыг деп бодаар мен.

Шамгыр-оол ДОРЖУ.

АЛДАР-АТТЫГ ЧОГААДЫКЧЫ ӨГ-БҮЛЕДЕ

Шамбалыг ортумак школазынга ужуражылга кылып Тыванын алдарлыг чогаалчызы Екатерина Танова өөнүн эзи культуранын алдарлыг ажылдакчызы, композитор, хоочун башкы Альберт Танов аалдап четкеннер.

Тыва чечен чогаалдын болгаш ыры уран чүүлүнүн салым-чаванныг чогаадыкчылары школа коллективинге, суурнуң чурттакчыларынга солун кежээни бараалгаткандар.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

СОГУНА ХЕРЕГЛЭЭННЕРГЕ

Респотребсоюзтун белеткел төву бир килограмм борбак улуг согуныны 30 рубльге садып турар. АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Каменистая кудумчузу, бажын 17, телефону 2-11-24.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиуму Тыва Республиканың улус депутады

Көгел Максимович СУВАНДИИНИН

47 харлап бар чораан, хөөрөнгөн мөчээнин сагыш-сеткилдин улуг хомудаашкыны-биле дыңнатпышаан, оон төрелдериниг болгаш чоок кижилериниг ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи, Ак-Довурак хоорай чагыргазының коллегия кежигүү, Барыын-Хемчик районуң уруглар эмнелгезинин эргелекчизи

Светлана Ондаровна КУУЛАРНЫН

озал-ондакка таварышкаш, мөчээнин улус депутаттарының Ак-Довурак хоорай Совети болгаш хоорай чагыргазы дыңнатышаан, оон өг-бүлезиниг, чоок кижилериниг ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганы, медээлерниң хостуг чоруун камгаждаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Индекс 54240

АГАР САНЫ- «Тыва соцбанк» № 363505»

Декабрь 1—СПИД-ке удур Бүгү-делегейниң хүнү

ХАЛАПТЫГ ХАМЧЫКТАН КАМГАЛАНЫЫЛ

СПИД деп аарыгга удур демисел бүгү делегейде улам-на калбарып турар. Ындыг болза-даа ук аарыгның нептерээшкинин соксадырын кижи төрелгетеи, оон медицинмазы амга чедир хандырып шыдаваан. Ынчангаш декабрь 1-ни СПИД-ке удур демиселдин Бүгү-делегей хүнү кылдыр Калык камгалалының бүгү-делегей организациязының чарлааны таварыгга эвес.

Бүгү кижи төрелгетеннин кырында диргелген база бир улуг халаптыг хамчык болур СПИД-ти чайладыр аргазы, аная удур эм болгаш эмнээр өске-даа түүлдер амга чедир тывылбааны дыка хомуданыг, а кажан тыптыры билдинмес, СПИД деп аарыгның халдавыры бүгү делегейге дыка дүрген нептерээн болгаш кыпкан өрт дег ам-даа өөскүп турар.

1992 чылдың октябрь 1-ге чедир медээни ёзугаар алырга, Россияның девискээринде СПИД аарыгның 591 нептередикчилери клерээн, бириггээр чугаалаарга, ол хире хөй кижилерде СПИД-тиг вирус деп халдавыры бар, оларның арызында 63 бичин уруглар бар. СПИД-тен аараан 55 кижи Россияның девискээринге өлген, оларның 39-у — бичин уруглар.

Бо чылдың октябрь 1-ге чедир Сибирь девискээринге СПИД-тен аараан болгаш ук аарыгның нептередикчилери 17 кижи илерээн. Оларның арызында үш бичин уруглар бар. Ынчаарга Россия девискээринде СПИД-тен аараан 561 кижи илерээн деп медээ—албанның тускай сан-медээзи-дир. А чамдык эмчилерниң санап турарын ёзугаар алырга, Россияның девискээринде СПИД деп халаптыг хамчыктың халдавырыга таварышканнарның саны 200—300 муң кижи чедип турар.

Бистин Тыва Республикада байдалды ап көөрге СПИД-тен аараан таварыга чок. Ындыг болза-даа бо халаптыг хамчыкка кижилер таварышпас деп магадылалды кым-даа берип шыдавас. СПИД аарыгга удур тайылбыр ажылы болгаш шинчишкиннер бисте чогуур негелдеге четпейн келген. Рынок харылзааларынче шилчиринин бо берге үе-чаазында СПИД-ке удур комплекстиг хемчеглерни боттандырарынга акша-хөрөнгө-даа, материалдыг курлавырлар, ылангыя техниктиг дериг-хөрөкселдер-даа чедишпейн турар.

«СПИД-тен зарывас мен, аңаа удур эм болгаш эмнээр өске-даа түүлдер амга чедир тывылбааны дыка хомуданыг, а кажан тыптыры билдинмес, СПИД деп аарыгның халдавыры бүгү делегейге дыка дүрген нептерээн болгаш кыпкан өрт дег ам-даа өөскүп турар. Ол хамчык нептерээр болза, чүгле чурт эвес, а бүгү кижи төрелгетен хоозурап калыр ийик. СПИД-тиг кижи төрелгетенге айыылдыы, халаптыы ядролуг дайынның халавынга, үржуктарынга деннежип турар. Ынчангаш ук аарыгның айыылдыының дугайында кижи бүрүзүнүң хандыр билип алыры эргежок чугула.

Бирги эвлегде бистин сорулгавыс: кижи бүрүзү бодуунуң хууда харысалгазын бедидери, өг-бүлезинин, ниитилелдин мурнунга хүлээлгеанн ханыызы-биле медереп билири негеттинип турар. Өлүм-сидимниң деннели республикада эм-даа кудулаваан дээрзи ыыгдаа чажыт эвес болгай. Эм аймазының, эмнелге дериг-хөрөкселдериниң чедишпези, ол бүгү чүүлдерниң өртөө-үмезинин кедергей белдээни СПИД-ке удур демиселди дээштиг чорударыга моолдаштыг болуп турарын демдеглээр херек.

Арагаллар, таазкылаар, ылангыя кара-таакты аймаан ажыглаар чоруктар, амыдыралдың кадык эвес овур-хевири үүгле СПИД эвес, харын өске-даа аарыгларның нептерээриге идиглиг болур. Ынчаарга бүгү хамаатылар СПИД-ке удур демиселди бир деминг чорудар болза, халаптыг ол хамчыктан ам чайлап болур бис.

Н. ХЕРТЕК.

Тывада клиниктиг иммунология төвүнүн киллис эргелекчизи.

ЧАРЫЛБАС ӨҢНҮКТЕР

Сактыышкын

(Төнчүзү. Эгези №№ 230, 231 «Шында»).

5. «МЫЙГАК АТПА!»

Сыын мыйызы дужаар керээ чарып алгаш, база-ла үжелээ Улут-Шивилгте аңнап бардывыс. Ынчан алды ай ортан эрте берген турган чүве. Бир хондувус, эртен, кежээ аннаан. Сыын таварышпаан мындыг. Ийиги хүнүнүн эртенинде Степан Агбазанович-биле келээ чоруптувус. Олег Карламович чаасказан аннаан.

Ажок одарлыг каттты кырладып үндүвүс. Эртенги сарыг хүн чаа-ла даглар баштарында шалып дээш келген. Кидин-не түлүк ан одарының үезин.

Бедик кожагар кырынга үнүп келгеш, дөлем черден дураннап олур бис он. Каттын дөзүнде бора ойбакче дураннап олура, Степан Агбазанович чугаалай-дыр:

— Көрдүн бе, дөө ол ойбакта аңнар оттап чор. Ийи мыйгаан эдерткен түлган сыын тур.

Шынап-ла, түлган сыын оттап тур. Мыйызы ана чокпах кара чүве.

— Кырны өрү кедеп өскээш, ойбактың кырындан харай берээли—деп кижим мындыг.— Олар оон ыравас ужуралыг. Арай өзалдаар болза, арга кире бээр чадавас. Дүргедептээли.

Салчып чоруптувус. Ол-ла оюп-кыйын, ажыгталып чораш, ойбактын кырындан харап үнүп келдивис. Аравыс бежеи метр хире. Кижим ойбактын шала адаа колдуундан уйду. Мен мырынай кырыпза. Эжимин көөрүмге боозун холунда белеткей тудуп алган, кудуйукен, үнгелеп бар чор. Ойбак кадыр болгаш өйүү, мырынай чаныкта чедип келбээже аң көзүлбес. Доңгайын алгаш, кедеп бар чор мен. Өндүгеш көөрүмге, сыынын дуктут мыйызынын баштары куду адаамда куураннай-дыр. Улам-на чыдыып алгаш, үнгелеп чоруттум. Ам-на боомуу адар ыыдыр мажыны тыртып алган мен. Элээн баргаш, адар ковайын келдим. Шала куду баштанын алган аңнын көндээн көстүп тур. Өйүү черге, орта көзүлбес, ынаарла мыйызының баштары шаарнаар. Сыын ынай көрүүп алган оттап турары бо-дур деп бодааш, адары-биле шыгаап-ла эгеледим он. Хөмертен чанымда кижим алгыра берди:

— Ой оол, мыйгак атпа!

Алгы дыңнап каан аңнар турар боор бе! Чазирт-ле дириг. Адар дээш шыгаап чыткан аның халып ынай болза-ла дөнгүр мыйгак! Биче-ле болза, ынчап боос мыйгак адын каар частым Степан Агбазанович алгырбаан болза, боо чык дээр турган. Ол хире чоок черге кайын чазар, мыйгак калбаш дээр ыйнаан.

Ам аңнарның сооидан эдерти чүгүрген, кайда турар боор! Шагла-ла шыргай иштинде чайыраар болду.

— Мен эвес болзумза, боос мыйгак адын каар частын але!— деп чүү-даа болбаан чүве дет, Степан Агбазановичке хөөрей-дир.— Адар аңны таптыг көрүп аар-ла болгай. Аңза-ла буу-хаа адар дей бээр аттыг кижи-дир сен але.

— Ол мыйгакты канчап таптыг ылгай көрүп кагдын ынчаш?— деп кижиндеп айтырдым.

— Көрүп кагбайн канчаар. Хаңгызында кижиге, мөнзе илдеи болду. Сээн баарыңга хөлчок улуг боос мыйгак иштп шөртеп берген оттап чытты. Ол кудургайны куду баштанып алган, сенээ бажы кайыы көстүр ийик. А сыын оюп бичии-ле адаанга өрү баштанып алган турду, мен адар дээримге, чүгле бажы көстүр болду. Оон мыйызы мыйгактың сиртинден көстү бээрге, сыын дап бодаанын ол-дур. Харын-даа чаяан боор, алгырыханым эки болду көрем. Оон башка мыйгак адын, хөрөө үүлгедир чөстыыс.

Мээн харааданы шинчилеп көрүп каан. Степан Агбазанович чаасмыктады.

— Че, ажыгбас он. Улуг ыыка комудаа. Алтай-тандыда аң чангыс ол эвес, аңнар үе чангыс бо эвес. Дөмей-ле сыынга таваржы бээр бис. Мыйгак салчап адынкан болзумза, ол оон-даа дора болур ийик.

Степан Агбазановичиден өске кижи болза, алгыра бербес турган боор чадавас. А ол ынчан ыыдавас турган. Бойдуска хамаарыштыр ол бодуунун дүрүмүн чажан-даа хамыытпас. Ан-менин Степан Агбазановичиниң кайы хире хумагалаар чораанын мыя бо чангыс таварыга безин тодаргай хереглеп турар.

6. «БЕТИНДЕ АДЫГ БАРДЫ-ЛА!»

Тепсиниң Улуг-Улгуур дээн бир адырыга база сыынан чор бис он. Мыйыс дужаарывыс ол. Ынчан алды ай адаатайын, чеди ай үнер чыгай берген ол боор. Чогум хүнүн тодаргай сагынмайн-дыр мен. Чай кидин-не бодунуң бүрүн эргезинче кирген, көк хөлбеинээр чүве. Ужелээ бис.

Машина-биле Теректигге чедиртип каваш, оон ынай үүгхөвүстү чүүктенгеш, чадаг аңнап чоруп каан бис. Сыынларның истери бар-ла, ынчалзажок таварышпас мындыг. Ан арзы чажыттай берген турган боор, чүге дээрге, шала иштинге ыыраа-сээк, маас эндерилген.

Теректигин өрү аннааш, Ондум бажыңга четкеш, чүве көрбээн, куруг бис. Сыын мыйызы дужаар хуусаа база төнер чоокшулаан. Ынчангаш далаш чораавывыс ол.

Ондум бажыңга одагланып, шайлап олура, сүмелештивис. Баштай-ла Олег Карламович сакалдады:

— Чаа, дуймалар, чаңгыс черук каяа калбас деп. Бо оорганың артында Тапсыдап үнген Улгуур деп кончут аныг хем бар дээн. Каракты шимгеш, олче базыптаалынар. Таңдыызынга чогенмес чүве болгай, таан-даа бирээни хайырлаар он.

— Күш-хүнзин база төнер четкен, хонук-хуусаа база кызырылган-дыр. Кордалдыг черже барбааже хоржок — деп, Степан Агбазановичи аная каттышты.— Улус четпес, шөлээн чер ол-дур. Харын-даа чаяан боор, алгырыханым эки болду көрем. Оон башка мыйгак адын, хөрөө үүлгедир чөстыыс.

Мээн харааданы шинчилеп көрүп каан. Степан Агбазановичи

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың инитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 233 (14955) 1992 чылдың декабрь 2. среда

Солуна-ат салган шагы 20.25. Чыгыдар-ортаа-10 кон. Саанар ортаа 1 рубль.

ЧАЗАК ХУРАЛЫ

Тыва Республиканың Чазак Чөвүлелиниң хөлөгленгени хуралы болуп эртикен.

Аиза оорлааны даян харыысалганы күштелдирер дугайында чүүлдерини төлевилелин Тыва Республиканың Дээди Советинге чугаалаашын көөру-биле киирер дугайында алеткелди Президентиниң чөвүлекчизи А. С. Ооржак ыылган.

Ол мынаан Тыва Республиканың Культура министерствозунуң Туризм болган төөгүнүн база культураның турааскаларын камгалаар талазы-биле комитединиң дугайында саварыны бадылаар. «Хөөмей» — Азия улустарының культураларының онзагай чүүлү дел делегей симпозиумунуң материалдарын парлап үндүрер база А. Н. Аксеновтуң «Тываның улустуң мурыжазы» деп номун катап парлап үндүрер дугайында айтырыгларын чугаалашкан, оларны талазы-биле шүгүүр шиитпирлерин хүлээп алган.

(Бистин корр.).

ПРЕЗИДИУМ ХУРАЛЫ

Дүүн Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң эээлеглиг хуралы болуп эртикен. Аиза республикада күрүнеенин үндүрүг инспекциязының ажылының дугайында улуг чугааны чоруткан. Хүн айтырыының талазы-биле Күрүнеенин үндүрүг инспекциязының начальниги Л. А. Мандан-Хорлуу ыылган. Элерини ыылган. Дээди Советтиң сан-пее, бюджет комитединиң даргазы К. Х. Шавыраа белеткээн.

Дараазында удаас болур Дээди Советтиң 18-ки сессиязына чугаалажыр айтырыглар дугайында сөйгарылганы чоруткан. Чамдык хоолуларның болгаш программаларның төлевилелдеринге хамаарыштыр ажыктыг саналгаал солуулгазы болган. Президиум хуралынга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

(Бистин корр.).

СҮТ СААЛДАЗЫ

● Допчулал ●

Бо чылдың ноябрь 27-де байдал-биле алырга, республикада барык 18 мун хире саар иней бар боон турар. Бо хүннерде оларның 11 мун 164-үн саан турар. Сүт саалдазының ниити хемчээли эртикен чылдың ол үеинде турганындан барык тос мун тоннага кудулаан. Тозаргайларга, эртөн чылдың бо үеинде республиканың сүт-бараан фермаларының саанчылары хонукта ниитизи-биле 47 мун 129 килограмм сүттү саан ап турган болза, амгы үеде 37 мун 880 килограмм сүттү саап ап турар.

А күрүнеге дужаан турар сүттүң хемчээли мындыг инзылыг боон турар: эртикен чылдың бо үеинде бир хонукта күрүнеге 5 мун 60 килограмм сүт кирип турган болза, ам колхозтар болгаш совхозтар хонукта-ла 5 мун 210 килограмм сүттү дужаап турар. Сүт саалдазының ниити хемчээли кудулаан-даа болза, ажыл-агыйлар ажыг-көпеек тыптынып алыр дээш сүт дужаалдазын арбыдатканы билдингир.

Саар иней-терин ажаалда-чемгерилгезин кышкы үеде баксыраткан болза, олардан хөй сүттү ап болур. Ол дугайын дуржулга базыткан турар. Мал чемнерин, ыланган силосту болгаш сенажты база бөдүүн чемнерни арбыдадыр белеткеп алгаш, саар иней-терин эртежик кыштаг-лаашкыыне киирген ажыл-агыйларда саалда бичин-даа кудулаваан. Хаярын-даа эртикен чылдың ол үеинде турганынтан көвүдей берген. Чиже. Кызыл районуң сүт-бараан фермаларының ажылакчылары эртикен чылдың бо үеинде бир хонукта бир иней-тен 3,4 кг сүттү саан ап турган болза, ам 4,2 килограмм сүттү ап турар. Районда сүт саалдазының бо хире көвүдей бергени «Каа-Тей» совхозтуң теп сүт-бараан фермазының (бригадири В. Сагоян) ажылдакчыларының күш-ажылының ачызы болур. Бо ферманың мурнакчы саанчылары бир иней-тен хонукта он литр хире сүттү саап ап турар.

А Бии-Хемде «Кызыл таразчын» коллективтиг ажыл-агыйның Турам сүт-бараан фермазының саанчылары болгаш кадарчылары сүт садар талазы-биле чаргаа керээзин бар ай бүрүнгаар ажыг күүсеттирген. Бо ферманың В. Калюкина, Л. Арамзай дээн ышкаш мурнакчы саанчылары бо чылын бир иней-тен үш мун килограмм сүт саар дээн үлезолгезин күүсеттиринин кырында келген.

Сүт саалдазының тус-тус районнар аайы-биле кандыг язылыг боон турарын тодаралыга мындыг биирги черде Кызыл, ийги черде — Танды, үшүү болгаш дөрткү черлерде Бии-Хем, Каа-Хем районнар чоруп турар. Сөөлгү хүннерде Улуг-Хем районуң саанчылары сүт саалдазын көскүү-биле көвүдеп, эгелээн. Ол көргүзүг Тес-Хемде база-ла чугаартап орар.

Би эвес саар иней-терин ажаалда-чемгерилгеннче доктаамал сагыш салыр болза, сүт будуеорн кудулаттазының бүгү аргалары бистө бар болзун үстүнде чижектер бадыткап турар.

АЖЫЛ-ИШЧИ ӨГ-БУЛЕ

ЧУГУКТА: «Улуг-Хемниң «Эйлиг-Хем» совхозта сүт дажыглаар машинаның чолаачызы (солдагай талазын) Александр Дажыевич Сат кадайы Любовь Сат болгаш уруу-биле. Бо аныяк өг-була эртикен чылга чедир ангор өшкүлер кадарып, ыраккы кыштагга чүртүүн турганнар. Мал ажылынга олар шалыпчы үлүүн киргеннер. Александр Сат бо чайын машина хүлээп алган, ыракта одарларда кадарчыларының аалдарынга сүгүү чедирип берип турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Качыктың араттары. Оларже кым көрнүүл?

Качык—Эрзиниң чараш булуңу. Аиза араттар шаг-төөгүден бээр мал эзырап, амыдырап-чүртүүн келген. Ынчалзадаа колхоз-совхоз үеэлинде, эң ылангыя сөөлгү чылдарда одар-белчиир делгем ол черни ырак дээш совхоз каапкан. Эзиирээн.

Ам харын бо чылын Нарынга арат ажыл-агыйны көгжүдер дугайында чугаа туруп келгеге, чамдык кыргаанар болгаш малчыннар ада-өгбелерини ол чүртүүн эзлээрн-биле 50 хире ереге каттыжып алгаш, ассоциация тургускан, чамдыктары ыыдар көжүп чеде берген. Ол өг-бүлелериниң улузу ниитизи-биле 300 кижи. Оларның арамында хоочун малчыннар чораан, ам пенсионерлер Аракчаа Хумбун, Даган Саи, Нимаа Серен-Доржу база аныяктардан Эмя Оолак болгаш өскелер-даа бар.

Качык совхоз төвүндеп 110 километр ырак. Ында ам ниитизи-биле «Качык» арат ассоциациязының 3000 ажыг шээр малы, 400 хире иней бар. Оларның чамдыктары солдоотуу боон турар. Арат ажыл-агыйны көгжүдер дээш болганда, соруктуг улус боттарының күжүүзүн-биле бо чылын 18 даа кыштаны тутган. Бо дээрге улуг үүле-дир. Чаңгыс чылдың-на дургузунда ынча тудугну чүүле изиг күзелдиг, соруктуг болгаш амыдыралче чүткүлдүг кижилер кылыр. Ассоциация 3 автомашиналыг, 2 тракторлуг. Ынча тудугну кылгаш, араттар кайыын-даа, кымдан-даа мынчага чедир чаңгыс көпеек-даа албаннар. Боттарының малмаганын садын турган, ажыкөренгүн-биле ынча тудугну тутканы ол. Ам телевирин нетей берениңер. Чүге дээ арат ажыл-агыйларга күрүнеден дузалаар дээн-не болгай. Оларга дузалаар ассоциация республикада база бар-дыр. Акша чогундан 2 аал чүртүүр бир бажыңны ара каапкан. А нефть баззазының салбырын доозар дей берген, оон ангыда эмвелге пунктуун дооскан, чунарбажыңы база-ла бөгүн-даарта доостур чыгаан. Бо тудуглар дээш араттар база-ла чүүү-даа албаан.

Эзи чыткан черлерни ажыглаар дээш, боттары шак ол хире кызыл турар улуска кым дузалаарыл? Ындыг араттар бар, ассоциация тургускан дээрзин Көдээ ажыл-агыйы министерствозу, республиканың арат, тараазын ажыл-агыйлар ассоциациязы-даа билир. Ол хиреде оларже үүге көрүнмейн олурарларыл?

Машина-техниканы харын 1,6 млн. рубль чээли алгаш, оон-биле садын алганы ол. Ассоциация оларга чаңгыс көпеек-даа дузалаваан. Ужуру болза харын эн-не ырак черлерде тургустунган арат ажыл-агыйны бир дугаарында деткиги дег. А Качыктың араттарын үүге ыскарын турарыл? «Качык» ассоциация акшалыгынга камнаары-биле мурнында тургаш 11 штадын кыыргаш, ам 3 кижини арттырган. Ынды ыракка арат ажыл-агыйны тургузарын республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак база деткээн. Ук арат ажыл-агыйында чамдык улус боттанган-даа ажылдап турарлары бар. Олар ам дуза эрен чадашкан, дедир совхоз төвүнче киирер бе, ажылдаары, амыдыраары берге-дир деп базы ыжык турарлар. Оларның ооза чөп.

Качыктың араттарына дуза херек. Оларны Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунче, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын республика ассоциациязынче база көрүүп турар. Канчаарыл?

Кудурукпай ХЕРТЕК.

Тыва Республиканың Чазаакда

ЦЕМЕНТ ЗАВОДУ: ооң тудуун дүргедедир

Тыва Республиканың Чазаа ноябрь 24-те Россияның күрүнеениң «Цемент» концерни-биле кады «Тываның цемент заводунуң тудуун болгаш ажыглалга киирериа дүргедедир талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган.

Тыва Республиканың экономиказын кризистен дүргеп уштурунга болгаш ону рынок харылзаалаарынче шилчидериге цемент заводунуң чугула ужур-дузалыын барымдаалап өскүүш, цемент заводунуң ажыглалга киирер бирги эзлүзүнин тудуун дүргедедир болгаш 1993 чылда ажыглалга киирерин үзүктелишкин чок акшаландырарын хандырар соруулга-биле Тыва Республиканың Чазааның болгаш Россияның күрүнеениң «Цемент» концернинин доктаатканы болза:

1. Тыва Республиканың Экономика министерствозу, Тудуг, архитектура болгаш чүрттүлга-коммунал ажыл-агый министерствозу, Россияның күрүнеениң «Цемент» концерни, Тываның цемент заводунуң дирекциязы цемент заводун Россия Федерациязының эң чугула тудуглар дамзызынга киирер талазы-биле хемчеглерни, 1993 чылда 36 миллион рубль түүнүг немелде капитал салыышкынарын, оон иштинде 1991 чылдың өртектери-биле тудуг-монтаж ажылдарынга 20 млн. рубльди бээриин, 1994 чылда завод комплекциинин биирги эзлүзүн ажыглалга киирерин хандырар капитал салыышкынарын бээриин хемчеглерни алыр.

2. Тыва Республиканың Чазаа, Россияның күрүнеениң «Цемент» концерни Тываның цемент заводунуң тудуунуң талазы-биле акционер иштилелдер тургузарының айтырыгларын сөйгарып көөр, а ол ышкаш Россия Федерациязының Чазаанда цемент заводунуң тудуун үзүктелишкин акционерлерге чугулелдер киреттиерин тускайлаан бөлүк дугайында саналды киирер.

Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозундан Тываның цемент заводунуң тудуунуң талазы-биле ажылдарга капитал салыышкынарының лимиттинге дүүштүр аванстыг акшаландырарын дилээр.

3. Күш-ажыл болгаш хонуун ажыл-биле хандырылгазының министерствозу (Монгуш), Тудуг, архитектура болгаш чүрттүлга-коммунал ажыл-агый министерствозу (Монгуш) цемент заводунуң тудуунче күш-ажылы болгаш материал-техниктиг курлавырларны мобилизастаар болгаш республика девискээринге турар тудуг каттыжышкынарын, трестерни, тывынгыр ажыл-агыйжылларны 1993 чылда хаара тудар (1000 кижи чедир) болгаш комплекстиг объектилерни тударын даг-зырлар болза:

— «Тыва агроүлетүр тудуг» каттыжышкын (Шубник) — суугу салбыры; «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкын (Жоголь) — дээрбелээр болгаш кыг эт курганыр салбыр, чиг эт далгаанын холуштурар силостары; «Тыва автоорук» каттыжышкын («Трофимов») — клинкерниң, хөмүр-даштын болгаш гипстин каттышкан склады; «Тыва хамааты тудуг» трест (Шкапов) — клинкер дээрбелээр салбыр болгаш клинкер галереязы; Потребсоюз (Монгуш) — известняк дээрбелээр салбыр; Иштини деректер министерствозу (Кара-Сал) — цемент дээрбелериниң салбыры; «Тыва автотранс» каттыжышкын (Грейсеров) —гараж болгаш материалдар склады; күрүнеениң «Дуза» фирмазы (Козин) — компрессориан; «Резерв» кооператив — хоолайлар четкизи-биле калы сүт дамчыдар тудуглар; «Тыва агропромстроймонтаж» (Петров) — цемент силостары.

4. 1993-1994 чылларда Белгородтуң технологтуг болгаш Новочеркасскының политехникиг институттарынга инженер-техниктиг ажылакчыларны өөредилгезин цемент заводунуң дирекциязы организастаар.

5. СибНИИпроэстцемент телевилел институту 1992 чылдың IV кварталында цемент заводунуң ажыглалга киирер биирги комплекциин эмдилеп кылыр болгаш бадыладырынга киирер.

6. Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозу (Ходырев) заводтуң дирекциязының болгаш «Шагаан-Арыг тудуг» комбинатының чагыгларын өскүүр материал-техниктиг курлавырларны, дериг-черекселлерни, механизмнерни үзүктел чоккы бээрим хандырар.

7. Цемент заводунуң чагыгчызы, тудуг организациялары оонда чугула будуулге даалгаларын доктаатканы хуусаазында күүседе турар ажылчыннарны, инженер-техниктиг ажылдакчыларны шаннаар, ол соруулгаларга объектиге ажыглалга киргеннеринде шаннаалдың 50 чедир хуулуг ажыглаар.

8. Улуг-Хем районнуң чагыргазы (Куулар):

— цемент заводунуң тудуунга бүгү талалыг дузаны көргүзер болгаш оон торуп турарынга контрольду тургузар;

— 1992 чылдың декабрь 1-ге чедир 100-тей эвес дуржулгалыг [illegible] немей организастаар болгаш тудутга ажылга киирер.

— ажыглал болгаш социал айтырыгларны шиитпирлеринин дуржулгазын өөрүнүп алыр база экологтуг байдалды танымжар соруулгалыг чамдык цемент заводтарынга чедер инициативни болгуткуу тургузар.

9. «Тыва тудуг» ДТК вахта аргазы-биле ажылдаарының саныашкынарын белеткээр болгаш ону 1992 чылдың декабрь 15-ке чедир бадыладыры-биле киирер.

10. Кадык камгалал министерствозу (Кудерек) 1993 чылдан эгелеп Шагаан-Арыг хоорайының, Эжим, Эйлиг-Хем, Хайыракан, Ийи-Тал суурларының чүрттакчы чоннуң үр хуусаалыг эмчи скринингизин, вентеремгей аарыгларының цемент заводун ажыглалга киирериниң мурнунда болгаш соонда патологтуг хевирлерни тодарадыр соруулга-биле чорудар.

11. Бо доктаалдың күүседизинге контрольду Тыва Республиканың Тудуг, архитектура болгаш чүрттүлга-коммунал ажыл-агый министерствозунга болгаш Россияның күрүнеениң «Цемент» концернинге дагзыр.

Россияның күрүнеениң «Цемент» концерниниң даргазының орлакчызы В. РУБАН.

ОКРУГУНГА ОТЧЁТ БЕРГЕН

Тыва Республиканың база Россия Федерациязының улус депутады К. А. Бичелдей эрткен неделяда округунуң Чаа-Хөл районга бодунуң сонгукчуларынга чораан.

Депутат—чоннуң дузалакчызы, сүмелекчизи, болчукчузу, сургакчызы. Ынчангаш Чаа-Хөл суурга район чагыргазының бажыңынга улус депутады чоннуң хуудаа база хөй-ниити-даа эйтырыгларының талазы-биле улустуң үлезөн ыыдып дыннаашы, номчаашы, бөштай-ла Ак-Туруглар тус-тус чагыргазының база келээ Советтиң даргаларын совхозтуң тудуг проразы олар келген. Бо удуртукчуларны чүү дүүредип турарыл? Кызыл чайынды, чайыг черлээр Ак-Туруг суурну Каа-Суг хемчигеш ийи чара киргеш турып берген. Чайыг черлээш, суурунуң чоннуга хараажы киргеп: суугу чайыл, чаалап туобужеге, чамдык бажыңнарны подвалдарынче бедин суг киргеп, огородтарны үрээн. Уер-биле демисежир дээш 400 мун хөлүг рубльге чарыгдаан. А могум кандыг чеже хараажы федерациин сонгаваан.

Ам кышкы үеде чайынды берген. Мурнунда бир чылын бөлүк мынаргаа. Суугну үзе кинеп эгелээн. Аргыжары берсеевен. Ам бульдозер хөрү.

Удуртукчуларның шак ындыг ыыдып дыннаашы. Каадыр-оол Алексеевич ол черни чедирер хөлөгленгенин сонаан турган-кан. Тыва Республиканың Экономика министерствозунга бөлүк недвижим сумелеп, А. Бичелдейге өскүүрүн документтилеп, ыраажы Москвага баргаш Чазааның хөлөгленгенинче өскүүрүн, эрге байдалдар болгаш бодунуң хөрүүнүн, комитетинге, комитединиг даргазы К. Х. Шавыраа белеткээн.

Ол мынаан Тыва Республиканың Культура министерствозунуң Туризм болгаш төөгүүнүн база культураның турааскаларын камгалаар талазы-биле комитединиң дугайында саварыны бадылаар. «Хөөмей» — Азия улустарының культураларының онзагай чүүлү дел делегей симпозиумунуң материалдарын парлап үндүрер база А. Н. Аксеновтуң «Тываның улустуң мурыжазы» деп номун катап парлап үндүрер дугайында айтырыгларын чугаалашкан, оларны талазы-биле шүгүүр шиитпирлерин хүлээп алган.

(Бистин корр.).

Соңгукчулар болгаш депутат

Аңы-Турут улузунуң бир дилээ болза, база-ла чер иштинден сүт үүгүп чабыылаар аварганындан 2 колонна малдыг ыыдып, ол черни чедирер, ооң түүнелинде район чагыргазының даргазында телефон харын ол хүн ажылдай бергенин, Кызыл-биле чугаалашканын К. Д. Биче-оол өөрүп чугаалап олурду. Ынчалза-даа чедир кылдынмайн турар чүүлдерини барын барымдаалаашы, ол дилегларни база-ла бажыңнар-биле ажаа киирип бээрин депутат дилеп.

Ооң дараазында соңгукчулар боттарының хуудаа айтырыгларын-биле К. А. Бичелдейге келгилээн. Бир-ле дугаарында солдат-танкистин иезилдаш, оглу Новосибирскиге шерег албанынга турган, ийи ай бурунгаар Душанбеже чорупкан. Бо эразында чугаа чаңгыс катап чагаа бижээн. Ие кижи оглу дээш ажок сагыышсырып турар. Радиолар дыннаарга, солунналар номчуурга, телевидениеден көөрге, Таджикистанда байдал ажок дүшкүүрүг. Ол не депутаттан оглу кайда, кандыг турарын тодарадырынга дуулаарын дилеп. Каадыр-оол Алексеевич ол кезектиг адрезин, комендиринин адын бижип алгаш, олче телеграмма чоруулаарын аалады.

Чаа-Хөл ортумак школаында социал педагог У. Солуй-оол өскүүр чаа Межегей школазынга эртем-практиктиг конференцияга чораан, ынча хөй-ле эки чүүлдерни көрүп-биле алган, ынчангаш школага аргыыр стаяокту база доктаалга сүт (мороженное) кылыр дериг-черекселди тургузуп кылыр аргыы чугуладыр деп болган, ол талазы-биле дузалаарын депутаттан дилеп келген. Ол харын эки-чүүлдер-дир, ынчалза-даа чүүү канчап болурул, оруулаар, чарыгдаларын ыяк санап көөрүп депутат башкыга сумелеп, Социал фондуна элеп кап мун рубльди дузалап болурун дыннаткан.

Черле ынчаш депутатка соңгукчулар кандыг айтырыгларны тургуспас дээрил? Чоннуң телээн болганда, оон дуза эрээри чап. Т. Кара-оол дузаут дээш чектиг. Автомашине алыр ужурдут. А ону алырының чуруму — ам кандыг аныгыл. Ол мурнуу өртүү чиик, ам дыка артаан болгай. Ону канчаарыл, кажан ол автаар соок, черле таарымча чох. Ынчангаш 100 өөрениикчи киирер хөгжүм школазын суурга тударынга дуза чедирериң директор диледи.

Районуң перспективтиг планынга хөгжүм школазын тударын ынаа-ла көөр бис дээрзин К. Д. Биче-оол чугаалады. Директорунуң сетиглеп өөрүнүп алдеп.

Бот-тывынгыр композиторуун ийиги айтырыы — Тыва Республиканың Күрүне Гимнинин тодаргаанын. Ол болгаш ол-ла дугаарда комиссияны кирген. Ынчалза-даа түнелеп чүү болганыл дээрзи шуут-тайтка кирди. Айтырыглар, дилеглер-ле хөй. Ол бүүгүе К. А. Бичелдей билдиингир, тода харылаан, болумун сумелерни киирген, чамдыктарга дузалаажыры аазаан.

Ол хүн кежээ депутат район төвүнче соңгукчулар-биле ужурашкан. К. А. Бичелдей адаа баштай киирген чагыларны канчаар күүсеттиг келгенин чыыгаларга илеткеп берген. Оларның кол нуруузу күүсеттинген. Тыва чоорту экономиканы республика болуруун чедип алыр деп чагыг турган. Ам Тыва бот-догунаан күрүне апарган. Москвада Россия Федерациязының чазаагы чанында голуй чери ажыглап турар. Монг. Кыргыстан-биле күрүне черелиг керээлерни чаргыдаан. Кол-ла чүве—ажыл-агыйны бажыктырарында.

Ийиде, тыва дылды хуруне дылы кылыр чарлаар дээн чагыг ам боттанган. Уште, республиканың кожаалары-биле кызыгаар айтырыын шиитпирлээр дээн. Бо талазы-биле эн илангыя Моол-биле дыка нарын чүүлдер бар. ынчалза-даа чазак комиссиязы ажылдап турар, а Красноярск край-биле арамда чуг-девискээр айтырыы Б. Ельциниң Чарлыын өскүүр 1995 чылдың июньга чедир шиитпирлеттингеи турар хүүрүлуг. Тыва биле Монголуң арамда кызыгаарны ам быжыглап турар. Ону хамаалары-биле бистиң талаадан хыттыг шериг кезээ чоорту турар. Ол-ла ооң ыдыг бодалы-биле вериоэеешти. Автор бодунуң киирген телевиделин кыгаан айтырыг ыыдыр сумелеп. Дараазында сесиягга Гимнин тодаргаанын боор бис дээрзин бот-тывынгыр композиторга сонуулап ыыдыгы алгаш.

Шерег баар оглуң чоруулаанын аргазы чүл, база мурнунда, ажылдап турган черге түшкенинден шаг кыыгыгыгыгга тавырышкаш, оон бодаанчек ажыглаан эр кадан турар ыяк хөрүжен кажиин дөгөө-даа кирген. Ол ышкаш шерег оглуң эрге медицинский аргазы бар поги бе дээрзин-даа сумелешкен не депутат

Тыванын профэвилелдери

№ 11 (39). Декабрь. 1992 чыл.

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң ноябрь 24-25 хүннеринде профэвилел ажылдакчыларының семинар-хуралын Кызылга организастап эрттирген.

ПРОФЭВИЛЕЛ АЙТЫРЫГЛАРЫНГА ХАМААРЫШТЫР

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң организастап эрттиргени 2 хүнүг семинар-хуралга профэвилел айтырыгларына хамаарышкан темаларга илеткелдерни Тыва Республиканың Эт-хөренги талазы-биле күрүне комитетиниң даргазы Я. В. САРБАА, профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Г. И. НАСЮРЮН, организастыг ажылдар киллизиниң эргелекчизи Г. Н. ТУТЫНИНА, Тыва Республиканың куш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузарының талазы-биле министрниң оралакчызы К. Н. ПОЛТАВЦЕВА, куш-ажылчы харылзаалар, шалын төлевириниң киллизиниң начальниги Л. В. НИКИФОРОВА, профчөвүлелдиң сан-хөө киллизиниң эргелекчизи К. М. САТ, Тываның девискээр аайы-биле социал камгалал фондузунуң директору М. М. МОНГУШ кылганнар.

Профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар семинар-хуралды ажыдып тура, профэвилел ажылдакчыларының өредилгезин чылда ийи катап эрттирип турарын дутуруушканын сагындырган, оларның баштайгы январь айның 14-те эрткенин, а ийги ужуражышкынны ам бөгүн эрттирип турарын чугаалаан, профэвилелдерниң мурнунда турар сорулгаларга кысказы-биле доктаал, бо семинар-хурал амгы үениң кол айтырыгларын бирээн болур хуужудулга талазы-биле айтырыгаан эгелээр деп турарын сагындырып, оон соонда дараалаштыр куш-ажыл рынгунуң дугайында, коллективтиг керээлерни болгаш дутуружулаларны чарарының дугайында айтырыгларны чугаалажып, ол талазы-биле илеткелдерни семинар-хуралдың киржиччилери дыннаар деэрни чугаалаан. А семинар-хуралдың ийги хүнүнде республиканың оралакчы президентизи А. А. Мельников-биле ужуражышкын болурун, оон соонда профэвилел айтырыгларына хамаарышкан «Төгерик столду» эрттирериң планнаанын чугаалаан. Бөгүгү семинар-хуралдың кол-ла темазы — профэвилелдерниң үеэн келген айтырыглары.

Семинар-хуралдың киржиччилериге «Күрүнениң болгаш муниципалдыг бүдүрүлгелерни хуужударының эге-хообуу үндезиннериниң болгаш ону боттандырының чорударының үечадазының дугайында» илеткелди Я. В. Сарбаа кылып берген. Күрүне өнүүзүн ангылаар талазы-биле айтырыг хуужудулга айтырыының база бир нарын талазының бирээн деэрни илеткелчи чугаалаан, ол айтырыг биске колдуунда шинтирлеттиниң турарын сагындырган. Ыйчалаа-даа оон дора эвес нарын айтырыг — Россияның болгаш Тыва Республиканың өнүүзүн ангылаары болуп турар. Ол өнү Тыва Республиканың девискээринде болуп турар, чижээлээрге, «Каа-Хем» разрези болаа бодуунуң казыл тыканы хөмүр-даш-биле күүле Тыва Республиканы хандырып турар болгай. Ол шынаан мындыг өнүүлерге харылаа, энергетика, автомобиль орутары (Кызыл—Абакан аразының болгаш аңызаарга чедир), деэрни өөскилге чедерги, иштики керектерниң болгаш күрүнениң абыыл чок чорук организары, прокуратура болгаш өске-даа чедер хамаарышыр. Муниципалдыг керектерге школалар, культура албан чедерги, кадык камгалал чедерги, коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелери болгаш оон-даа өскелер хамаарышыр-дыр.

Оз шинаа монополиялыг бүдүрүлгелер база бар, оларга 30 бүдүрүлге чедерги хамаарышыр деэрзин илеткелди чугаалаан. Хуужудулганы өорударда, баштайгы эвлегде садыгларны болгаш ниитилиг чемненилге чедерни шинтирлеттиниң болгай. Ам оларда бот-тускайлаан бүдүрүлгелер тургустукган. Баштайгы үезинде 3-ле кол бүдүрүлге оларны харылаан турган болгай: үлетпүр бараанчыр садыы, ыш-чем бараанчыр садыы, ниитилиг чемненилге трези. Ам ыллаа 63 бүдүрүлге ажылаан турар. Амыдырал хандырылгаа 22 бүдүрүлге турган болза, ам 42 бүдүрүлге ажылдап турар. Бөгүүде-чедир 45 бүдүрүлге хуужуттуунан-дыр.

Республиканың экономиктиг өскүлүдези Россия Федерациязының ортумак деңнелиинде куду деэрзи биллиңгир болгай. А бистиң республикада турттакы үончун (турттакылардың шинтиг саны—308,5 мүн) 52,5 хүүзү — көдээ-ниң турттакылары. Ол деэрге көдээ чон колдады турттап турар чангыс-дыр-ла девискээр болуп турары ол.

Хуужудулгага бирги эвлегде кирер чедерге садыг болгаш шинтиниң чемненилге чедерги, ажыл-агыйлардан ангыда курүнениң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, улус ажыл-агый-ының карылгалыг ажылдап турар бүдүрүлгелери хамаарышыр. А заповедниктер (камгалалдыг чедерги), күрүне архиви, типография, школалар, культура албан чедерги бо чылын хуужудулганга кирбес. «Каа-Хем» разрез, «Тыва дог-дутуу» комбинат, ортумак өөрөйилге чедерги, пароходство, «Улуг-Хем» ресторан, ниити ажылдадыр транспорту—бо чедерни күүле Тыва Республиканың Чазааның чөпшээрели-биле хуужудур болгар.

Ол шинаан хуужудулга чектериниң (ваучерлериниң) дугайын Я. В. Сарбаа бага чугаалаан. Бо чылдың декабрь 1-ден келгенге чылдың сентябрь 1-де чедер ол чектерни хуулуурга болгай. Ченнык кижилер 1-2 шин ваучера-даа оларны алган турган, а Шолуң Чаан үүкте оларны 75 мүн рубльге, Усть-ойвокте — 4[illegible] мүн рубльге-даа сатып ап турарын ол чугаалаан. Кол-ла чүве—ону салгарынче дыннакан хөөрү-дүр.

Профэвилелдиң даргазының оралакчызы Г. И. Насюрюн чоокта өөн Москвага болуп эрткен семинарның ажылынга киржип чорааннының дугайын чугаалаан, хуужудулга талазы-ла өөн чүүлдерге доктаалаан. Г. И. Насюрюнүн чугаазынга ол черни профэвилелдерниң өнүү-хөөгинизиниң дугайында айтыгаан эвилеп. Профэвилелдерниң Тыва республиканың өнүүлери бага эвилеп эвес. Ылангыя республиканың санаторий-курорт чедерги, туристик комплекстер, стационар, туробазалар, уларның ышкынчылы — лагерьлери болгаш оон-даа өске чедерги хамаарышыр. Профэвилелдерниң ол өнүүзүн чамдык чедер болуунуң өнүүзү кылдыр саналы, ону салгарын азы салгын алырын болза, турары черде ышкынчы эвес деэрзин ол чугаалаан. профэвилелдерниң өнүүзүнге, итаныгы «Чедер» «Уш-Белдир» курортларга, «Азас» туристер базазынга, «Хөрен» стационага, «Монгулек» туристик комплексте болгаш өске-даа чедерге өнү талазы-биле документилер тургузарын доозуп турарын чугаалаан.

— Ажыл чок артар чорук, өртектерниң барык-ла хүнүүн өзүп турары, кем-керек үүлгедиг чорук — амгы үеде бистиң таваржып турар чүүлдеривис бо-дур—деп, организастыг ажылдар киллизиниң эргелекчизи Г. Н. Тутынина бодунуң чугаазын эгелээн. Профэвилелдер—чонуң эрге-ажының камгалаан кара чангыс организация болуп арткан болганда, оон ол талазы-биле кылза чогуур ажылдары базе хөй. Профэвилелдерниң амгы үеде ажык-дузазы чүл, кежигүн эвес кижилеп профэвилел кежигүнү кижинин аразында ам ылгал бар бе? Мындыг айтырыглар дыка хөй-биле тургустунуп хүрер, апаа харыларны хүнүүн чыгыы берип турар бис деэрзин илеткелди чугаалаан.

Профэвилелдер — ажылчын күштүн салыкчылары дижирилге чедүүт. Ыйчангаш ажыл берикчилери-биле оларның аразында ажыл хөй. Ол бүгүүнү күүле коллективтиг керээлерни, дутуружулгаларның аңызында боттарының болуп. Бир эвес администрация коллективтиг керээ чарарынган өйтаалаар болза, оон удурмукчузүн суд дамчыштыр хөй түнүг акшага торгаарын коллективтиг аймаан болгай. Амгы үеде кызыгаар айтырыглар талазы-биле консультациялы, харылаарын бистиң юристеривис күүле профэвилел кежигүннериге берип турар. Ол шинаан болучкуулар талазы-биле камгалалды тургузарының дугайында айтырыг база тургустунуп турарын ол чугаалаан.

Тыва Республиканың куш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузарының талазы-биле министрниң оралакчызы К. Н. Полтавцева болгаш куш-ажылчы харылзаалар, шалын төлевириниң киллизиниң начальниги Л. В. Никифорова олар куш-ажыл рынгу болгаш чонну ажыл-биле хамаарышкан, оларның социал магадылалының дугайында коллективтиг керээлерни, дутуружулгаларны чарарының дугайында илеткелдерни кылганнар.

Коллективтиг керээлер — ажылчыннар биле ажыл берикчилериниң аразында хамаарыштыларны таварышкан куш-ажылчы документ-тир. Ол керээни чарарының дугайын профсоюз администрация баштай аас-биле сагындырган. Кижан бижиттер-биле сагындырганының соонда бир неделя дургузунда администрация-биле чугаалап ылыы эгелээн керээни телевилелги анаа чугаалажыр. Администрация оон өйтаалаан болза, хөй түнүг акшага торгаалыр деэрзин устунуп чугаалаан бис. Керээны телевилелги тургузган соонда куш-ажылчы коллективке чугаалажыр. Керээ-биле кирген. Анаа маргылдаалы айтырыглар тургустунуп келзе, ону таварыштырыга комиссиялыны аңаазы-биле шинтирлеттиг. Ол комиссия 7 конук аңгыгаанда ол айтырыгны шинтирлеттиг ужуулдуг.

Керээ ажыл туварының хуваалыгының протоколдарын тургузар черге — соонда маргылдаалыг айтырыглар-даа турганнарын болуп болгай.

Республиканда 185 кижи ажыл чоктаанын пособие акшазын ап турар. Дыка хөй уругларлыг хөөрөөженнер ажылдаан болуп турар. 2000 ажыг кижи ажыл тып ажыдыг эвлегге турап турар деэрзин илеткелдилер демдеглээн.

Тыва Республиканың Президентизинге Тыва Республиканың Чазаанга

Бистер, республиканың агроүлетпүр комплекизиниң куш-ажылчы коллективтериниң, профэвилел организацияларының төлөөлекчилери, профэвилел активиниң хуралында чыглып кээн, көдээ ажыл-агыйда байдалды өөренип көргеш, ында дарый шинтирлезе чогуур айтырыгларны товаралып, оларны чогуучалыг шинтирлөөри чугула деп санаанышаан Тыва Республиканың Президентизиге, Чазаанга дараазында негелдерни киирип тур бис:

— агроүлетпүр комплекизиниң болгаш экономиканың өскүдээ аныларының аразында баараан солунчулганының өртектерин деңнеэр. Ол чорук улус ажыл-агыйының бүгү аныларының дем-дески хөөжүүрүн, көдээ баараан бүдүрүкчүлерниң шалының үлетпүүле ажылдап турарларының ортумак шалыны-биле деңнээринге ажыктыг болур;

— көдээ ажыл-агыйга курлавырларны берип турар монополистерниң продукциязының өртээзинге контрольду тургузар;

— көдээниң баараан бүдүрүкчүлериниң бүгү-ле бүдүрүн азы солып ап турары продукциязыңа немээн өртекти солуун азы эвеҗеткен. Ашы-чем продуктуларынга сагыгның немелге өртектерин 1991 ылда турганынга деңнээр, куш-ажылды катыра-биле төлөп турар үеде үндүүг тыртарын сорадыр;

— Тыва Республиканың чер айтырының талазы-биле Хоолайгын хажык почта хандырарын чедип алыр, черни почта улуг үлегерин, куш-ажылчы эвес орулгалар-биле черни садып алырын азы седирин болдурбас;

— төөгү продукт — хлебке эвес, а тараага дотарын бээр;

— көдээниң социал инфраструктуразынга чарыгаллаарының ажыглаңдырышкынның федералдыг бюджеттин хүсели-биле боттандырып болгар;

— мал ажылының ажылдакчыларынга, тракторист-машинистерге пенсияже эрте үнерилиг чигедезин тургузар;

— чонуң социал камгалалының талазы-биле хүлээп алдынган шинтирлерниң ыраап хүүседелзин хандырар, хамаатыларның орулгаларының болгаш шыгжамныларының индексациязын квартал санында эрттирип турарын, компенсация төледелгелерин өстүрүп хандырар. Совхозтарның тараачы, арат, фермер ажыл-агыйларынче шилчилгезин аңгеедилер;

— тарааны далган кылдыр ажылдап кылырынга, пекарняларны туларынга, тууйбу болгаш дилиг материалдарын өөр-өөрү бүдүрүп ужуурларынче совхозтарга фермерлерге, тараачы болгаш арат ажыл-агыйларга практиктиг дузаны өскүрер;

— тараачынарның, малчынарның санаторий-профилактиктиг болгаш кирип эмненирлерге өртектерин чарыгаллаарны эвеҗеткен-биле Чедер хөлде профилакторийниң туулуп болгаш Кызылда аалчылар бажынының туулуп ажыглаарлар;

— малчынар турлагларынче, бригадаларынче, суурларынче арага кылыгларын сөөртүп чедирерин кооперативтер-коммерция хевирлиг садыгларынга, хуу коммерсантыларга болгаш кирүүне садыының эвес өске-даа организацияларга шуут хорууг болгаш олар-биле демиселаа хүүтелдирер;

— шалынны чогуур үзүнде төлөп бээр сорулга-биле хлеб-булочка кылыгларындан, тараа, сүт, эт сатканындан Күрүне бюджетинга кирген акшаларны аңаа арттырарының дугайында айтырыгны өөрөнип көөр болгаш оларны көдээ ажыл-агый продуктларын бүдүрүп үндүрүп турарларының шалынын төлээринге ажыглаар;

— түс черниң эрге-хообуу органнарының болгаш НХМ-ниң талазындан кем-керек үүлгедиишкиннерин, сорлаашкынларын, чижек чорукту чажырар таварылгаларны болдурбазының практиктиг хемчеглерин алыр.

АУК АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНЫҢ ПРОФЭВИЛЕЛ АКТИВИНИҢ ХУРАЛЫНГА БО НЕГЕЛДЕЛЕРНИ 1992 ЧЫЛДЫҢ НОЯБРЬ 25-ТЕ ХҮЛЭЭП АЛГАН.

ОРАЛАКЧЫ ПРЕЗИДЕНТ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Семинар-хуралдың киржиччилери Тыва Республиканың оралакчы президентизи А. А. Мельников-биле ужуражкан. Күүле бистиң республиканда эвес, а бүгү чүртте ниити байдалдың, ында тургустунган бергелерниң дугайын А. А. Мельников чугаалаан, ол улуг бергелериң эң болу болгаш ол бергелерге ам-даа бистиң муриувуста дээрзин демдеглээн.

Ол бүгүүнү министрлиг-биле ажыл эртеринге профэвилелдерниң киржилгезин ажык улуг дээрзин ол чугаалаан, Тыва Республиканың Чазаа, оон Президентизи республиканың профэвилелдериниң ол талазы-биле чорудун турар ажылдарын үнелеп турарын баа демдеглээн. Ол шинаан Тыва Республиканың Президентизи биле республиканың профэвилелдериниң аразында харылзаалардың эки тургустунганын, оларның демниг ажылдан турарын баа чугаалаан.

Бистиң республиканың амыдыралында бергедээшкиннер-эвээш эвес. Ону ажыл эртеринде күүле митингилер, манифестациялар черек эвес, а ол бергелер байдалды ажык эртеринің кол орудуунуң дилеп тыварын болуп деэрзин ол демдеглээн. Ыйчангаш биске бүгү чүве таварымчалыг турзун деэш, панкоялдар аразының харылзаалары чогумчалыг болуп, ол талазы-биле ажыл-агый бүдүрүлгелерде профкомларның ажыы үүл, бир эвес бүдүрүлгенің ажылчының киржи профэвилел кежигүнүзүн-үне бээр болза, чүү ол шилгеренил, коллективтиг керээлер чарарының турар бе, оларның социал камгалал талазы-биле ролю кеску бе, профэвилелдерниң структуразының дугайында чүү бодап турар силер деэш чижектиг айтырыглар ол «Төгерик столдуң» ажылынга киришкеннер. Чүрттүү профэвилелдерниң амгы үеде амыдыралында дыка хөй чаа үүлдер-даа, ужуру биллинмес айтырыглар-даа бар деэрни биллиңгир болгай. Ылангыя күш-ажыл кижизиниң социал камгалалының талазы-биле айтырыглар-даа эвээш эвес. Ол шинаан, чамдык профэвилел кежигүннери бо организациялык кежигүннериниң үүр-даа турар таварымчалар бар. Черде минчаш профэвилел кежигүннериниң аңаа кежигүн эвес кижилерге ылгалы чүл, кайык-кайдыг артык эргелериг болуур чүвел деэрзиниң дугайында айтырыгларны хөй-хөй кежигүннер профэвилел комитеттерине салып-даа турар. Ылангыя ол айтырыгларны харылаар ужурлуг чамдык профэвилел комитеттери кошкак ажылдар, чон аразынче шоолуг кирбейн турарындан ол айтырыглар колдуунда-ла чарны чок артып турары чаныг эвес деэрзин ол семинар-хуралдың киржиччилерге чугаалап турганнар.

Ол шинаан профэвилелдерниң бөгүн черле ажыы чүл, ылангыя бүдүрүлгелерде профкомларның ажыы үүл, бир эвес бүдүрүлгенің ажылчының киржи профэвилел кежигүнүзүн-үне бээр болза, чүү ол шилгеренил, коллективтиг керээлер чарарының турар бе, оларның социал камгалал талазы-биле ролю кеску бе, профэвилелдерниң структуразының дугайында чүү бодап турар силер деэш чижектиг айтырыглар ол «Төгерик столдуң» ажылынга сайгартылган, харылаттынган.

Көдүүгүнеп бо айтырыларга харым кылдыр база боттарының ажылдап турары коллективтеринде ол айтырыглар талазы-биле кандыг ажылдар чоруттунуп турарын аңаа үүле чугаалааннар демдеглээннер. Ам ол айтырыларга хамаарыштыр боттарының бодаларын чугаалаан эштерге сестен берээн.

Ч. И. ЛОСПАН, «Тараа продукт» бүдүрүлге каттыжымышкының чимине директорунуң оралакчызы:

— Чамдык улустуң мындыг чугаалаан кижи бо-ла дыннаар-дыр: «Профэвилелдер база-ла СЭКП ышкаш, чоорту дүжүп баа бээр хире-дир». Ыйчангаш чамдык кижилериниң профэвилел кежигүннериниңдеп үүрүнде турар чүүр ужуру ышка. А чамдык бүдүрүлгелериниң ужуруттуулары аңаа ийиг берип турар-дыр, харын-даа оон эгелекчилери болуп турар апаргаш. Ол талазы-биле ажылдарны дарый чорудары чугула турбуже. АУК ажылдакчыларының профэвилел организацияларының республика чөвүлелиниң черле кошкак ажылдап турар-дыр деп билир мен. Профэвилел комитеттериниң ролюн бедидеги—ол сорулгаларның бирээзи аңаргаш-дыр. Уставта көрүүгүн чүүлдерни ажылдарны ылыы чоруудан хөрек, а ол Уставты ийи-даа талаа-дыр деэш, профэвилелдерниң структуразының дугайында чүү бодап турар силер деэн чижектиг айтырыглар ол «Төгерик столга» сайгартылган, харылаттынган.

Көдүүгүнеп бо айтырыларга харым кылдыр база боттарының ажылдап турары коллективтеринде ол айтырыглар талазы-биле кандыг ажылдар чоруттунуп турарын аңаа үүле чугаалааннар демдеглээннер. Ам ол айтырыларга хамаарыштыр боттарының бодаларын чугаалаан эштерге сестен берээн.

Ч. И. ЛОСПАН, «Тараа продукт» бүдүрүлге каттыжымышкының чимине директорунуң оралакчызы:

— Чамдык улустуң мындыг чугаалаан кижи бо-ла дыннаар-дыр: «Профэвилелдер база-ла СЭКП ышкаш, чоорту дүжүп баа бээр хире-дир». Ыйчангаш чамдык кижилериниң профэвилел кежигүннериниңдеп үүрүнде турар чүүр ужуру ышка. А чамдык бүдүрүлгелериниң ужуруттуулары аңаа ийиг берип турар-дыр, харын-даа оон эгелекчилери болуп турар апаргаш. Ол талазы-биле ажылдарны дарый чорудары чугула турбуже. АУК ажылдакчыларының профэвилел организацияларының республика чөвүлелиниң черле кошкак ажылдап турар-дыр деп билир мен. Профэвилел комитеттериниң ролюн бедидеги—ол сорулгаларның бирээзи аңаргаш-дыр. Уставта көрүүгүн чүүлдерни ажылдарны ылыы чоруудан хөрек, а ол Уставты ийи-даа

Семинар-хуралдың киржиччилери оон ажылының ийги хүнүүнде профэвилел айтырыгларына хамаарышкан «Төгерик столдуң» ажылынга киришкеннер. Чүрттүү профэвилелдерниң амгы үеде амыдыралында дыка хөй чаа үүлдер-даа, ужуру биллинмес айтырыглар-даа бар деэрни биллиңгир болгай. Ылангыя күш-ажыл кижизиниң социал камгалалының талазы-биле айтырыглар-даа эвээш эвес. Ол шинаан, чамдык профэвилел кежигүннери бо организациялык кежигүннериниңдеп үүр-даа турар таварымчалар бар. Черде минчаш профэвилел кежигүннериниң аңаа кежигүн эвес кижилерге ылгалы чүл, кайык-кайдыг артык эргелериг болуур чүвел деэрзиниң дугайында айтырыгларны хөй-хөй кежигүннер профэвилел комитеттерине салып-даа турар. Ылангыя ол айтырыгларны харылаар ужурлуг чамдык профэвилел комитеттери кошкак ажылдар, чон аразынче шоолуг кирбейн турарындан ол айтырыглар колдуунда-ла чарны чок артып турары чаныг эвес деэрзин ол семинар-хуралдың киржиччилерге чугаалап турганнар.

Ол шинаан профэвилелдерниң бөгүн черле ажыы чүл, ылангыя бүдүрүлгелерде профкомларның ажыы үүл, бир эвес бүдүрүлгенің ажылчының киржи профэвилел кежигүннериниңдеп үүр-даа турар таварымчалар бар. Черде минчаш профэвилел кежигүннериниң аңаа кежигүн эвес кижилерге ылгалы чүл, кайык-кайдыг артык эргелериг болуур чүвел деэрзиниң дугайында айтырыгларны хөй-хөй кежигүннер профэвилел комитеттерине салып-даа турар. Ылангыя ол айтырыгларны харылаар ужурлуг чамдык профэвилел комитеттери кошкак ажылдар, чон аразынче шоолуг кирбейн турарындан ол айтырыглар колдуунда-ла чарны чок артып турары чаныг эвес деэрзин ол семинар-хуралдың киржиччилерге чугаалап турганнар.

Ол шинаан профэвилелдерниң бөгүн черле ажыы чүл, ылангыя бүдүрүлгелерде профкомларның ажыы үүл, бир эвес бүдүрүлгенің ажылчының киржи профэвилел кежигүннериниңдеп үүр-даа турар таварымчалар бар. Черде минчаш профэвилел кежигүннериниң аңаа кежигүн эвес кижилерге ылгалы чүл, кайык-кайдыг артык эргелериг болуур чүвел деэрзиниң дугайында айтырыгларны хөй-хөй кежигүннер профэвилел комитеттерине салып-даа турар. Ылангыя ол айтырыгларны харылаар ужурлуг чамдык профэвилел комитеттери кошкак ажылдар, чон аразынче шоолуг кирбейн турарындан ол айтырыглар колдуунда-ла чарны чок артып турары чаныг эвес деэрзин ол семинар-хуралдың киржиччилерге чугаалап турганнар.

Ол шинаан профэвилелдерниң бөгүн черле ажыы чүл, ылангыя бүдүрүлгелерде профкомларның ажыы үүл, бир эвес бүдүрүлгенің ажылчының киржи профэвилел кежигүннериниңдеп үүр-даа турар таварымчалар бар. Черде минчаш профэвилел кежигүннериниң аңаа кежигүн эвес кижилерге ылгалы чүл, кайык-кайдыг артык эргелериг болуур чүвел деэрзиниң дугайында айтырыгларны хөй-хөй кежигүннер профэвилел комитеттерине салып-даа турар. Ылангыя ол айтырыгларны харылаар ужурлуг чамдык профэвилел комитеттери кошкак ажылдар, чон аразынче шоолуг кирбейн турарындан ол айтырыглар колдуунда-ла чарны чок артып турары чаныг эвес деэрзин ол семинар-хуралдың киржиччилерге чугаалап турганнар.

«ТӨГЕРИК СТОЛГА» САЙГАРГАН

Семинар-хуралдың киржиччилери оон ажылының ийги хүнүүнде профэвилел айтырыгларына хамаарышкан «Төгерик столдуң» ажылынга киришкеннер. Чүрттүү профэвилелдерниң амгы үеде амыдыралында дыка хөй чаа үүлдер-даа, ужуру биллинмес айтырыглар-даа бар деэрни биллиңгир болгай. Ылангыя күш-ажыл кижизиниң социал камгалалының талазы-биле айтырыглар-даа эвээш эвес. Ол шинаан, чамдык профэвилел кежигүннери бо организациялык кежигүннериниңдеп үүр-даа турар таварымчалар бар. Черде минчаш профэвилел кежигүннериниң аңаа кежигүн эвес кижилерге ылгалы чүл, кайык-кайдыг артык эргелериг болуур чүвел деэрзиниң дугайында айтырыгларны хөй-хөй кежигүннер профэвилел комитеттерине салып-даа турар. Ылангыя ол айтырыгларны харылаар ужурлуг чамдык профэвилел комитеттери кошкак ажылдар, чон аразынче шоолуг кирбейн турарындан ол айтырыглар колдуунда-ла чарны чок артып турары чаныг эвес деэрзин ол семинар-хуралдың киржиччилерге чугаалап турганнар.

Ол шинаан профэвилелдерниң бөгүн черле ажыы чүл, ылангыя бүдүрүлгелерде профкомларның ажыы үүл, бир эвес бүдүрүлгенің ажылчының киржи профэвилел кежигүннериниңдеп үүр-даа турар таварымчалар бар. Черде минчаш профэвилел кежигүннериниң аңаа кежигүн эвес кижилерге ылгалы чүл, кайык-кайдыг артык эргелериг болуур чүвел деэрзиниң дугайында айтырыгларны хөй-хөй кежигүннер профэвилел комитеттерине салып-даа турар. Ылангыя ол айтырыгларны харылаар ужурлуг чамдык профэвилел комитеттери кошкак ажылдар, чон аразынче шоолуг кирбейн турарындан ол айтырыглар колдуунда-ла чарны чок артып турары чаныг эвес деэрзин ол семинар-хуралдың киржиччилерге чугаалап турганнар.

Ол шинаан профэвилелдерниң бөгүн черле ажыы чүл, ылангыя бүдүрүлгелерде профкомларның ажыы үүл, бир эвес бүдүрүлгенің ажылчының киржи профэвилел кежигүннериниңдеп үүр-даа турар таварымчалар бар. Черде минчаш профэвилел кежигүннериниң аңаа кежигүн эвес кижилерге ылгалы чүл, кайык-кайдыг артык эргелериг болуур чүвел деэрзиниң дугайында айтырыгларны хөй-хөй кежигүннер профэвилел комитеттерине салып-даа турар. Ылангыя ол айтырыгларны харылаар ужурлуг чамдык профэвилел комитеттери кошкак ажылдар, чон аразынче шоолуг кирбейн турарындан ол айтырыглар колдуунда-ла чарны чок артып турары чаныг эвес деэрзин ол семинар-хуралдың киржиччилерге чугаалап турганнар.

РАЙОННАРЖЕ ҮНҮПКЕН

Чүрттүн-даа, республиканың-даа профессионал эвилелдериниң ажылында, оларның амыдыралында чаа үүлдер, бодуушкынар эвээш эвес деэрзин кижи бүрүү билир. Ылангыя рынок экономиказынче шилчишкиннин бо белен эвес үезинде, кажан өртектер хүн бүрү үлгаалып, а ажылчыларның шалыны колдуунда-ла оон каш катап эвээш чемненилге шоолуг эвес өзүп турар үеге профэвилелдерниң ол байдалга хамаарылгазы дыка нарын. Күш-ажыл кижизиниң эрге-ажының, оон хоолуг бүүгаар эргелериң камгалап турар болганда, профэвилелдерге чонуң тургузуп турар айтырыглары база эвээш эвес болгай. Ол бүгүүне республиканың профэвилелдериниң хамаарылгазы кандыгыл, оларның амгы үеде кол сорулгалары кандыгыл, амыдыралынга чединмес кижилерге, кырганнарга, хөй уругларлыг өг-бүлелерге кандыгыл немелге төлевирлер турарын дээн чижектиг болгаш оон-даа өске айтырыгларга харымны чоога бээри-биле республиканың профэвилелдериниң ажылдакчылары каш болукке үстүп алгаш, районнарының чону-биле, профэвилел активи-биле ужуражыр. оларның сомуурган турары хөй-хөй айтырыгларына харым бээри-биле чамдык районнарже аттанып-кан.

Моон мурнунда чыдарга Чаан-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарының ажылагыйларына профэвилел ажылдакчылары чедип, чонбиле ужуражышкынларны эрттиргенин, оларның айтырыгларына харымларны бергенин парлаагаа-даа чугаалап болгай. Ол шинаан Бии-Хем районуң «Сесерлиг» совхозна, Кызыл районуң «Тиилелге» совхозна база мындыг ужуражышкын кежээлерин эрттиргеш, профэвилел чөвүлелиниң парлалга төвүүн үдуртукчузу, профэвилел чөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар биле Тес-Хем, Өвүр районнарының чону-биле, профэвилел активи-биле ужуражыры-биле чорупкан. Ол ажылдакчыларның составында улус өөредилге ажылдакчыларының республика комитетинин күрүне инспектору Н. С. Конгар, АУК-тун профэвилел организацияларының республика чөвүлелиниң даргазы Ө. С. Кара-Сал, Тываның девискээр аайы-биле Социал камгалал фондузунуң директору М. М. Монгуш болгаш өөрдээ өскелер бар.

Ажыл-агыйларга болгулаар ужуражышкынларның соонда Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкылы, композитор А. С. Танов-биле, Тыва Республиканың культурازының алдарлыг ажылдакчызы, композитор Б. М. Кевеш-биле концерт-ужуражылганы эрттирер.

Профэвилел ажылдакчыларының бо болгу Тес-Хемниң Самагалдайга, Т. Ү. Шынаа, О. Шынаа суурларга, Өвүрнүң Ак-Чыраага, Дус-Даг-та, Хандагайтыга ужуражылгаларны эрттирип, чонуң айтырыгларына харымларны бээрлер.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулардың удуртулгазы-биле Тес-Хемниң Өвүр районнарының чону-биле, профэвилел активи-биле ужуражыры-биле чорупкан. Ол ажылдакчыларның составында улус өөредилге ажылдакчыларының республика комитетинин күрүне инспектору Н. С. Конгар, АУК-тун профэвилел организацияларының республика чөвүлелиниң даргазы Ө. С. Кара-Сал, Тываның девискээр аайы-биле Социал камгалал фондузунуң директору М. М. Монгуш болгаш өөрдээ өскелер бар.

Ажыл-агыйларга болгулаар ужуражышкынларның соонда Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкылы, композитор А. С. Танов-биле, Тыва Республиканың культурازының алдарлыг ажылдакчызы, композитор Б. М. Кевеш-биле концерт-ужуражылганы эрттирер.

Профэвилел ажылдакчыларының бо болгу Тес-Хемниң Самагалдайга, Т. Ү. Шынаа, О. Шынаа суурларга, Өвүрнүң Ак-Чыраага, Дус-Даг-та, Хандагайтыга ужуражылгаларны эрттирип, чонуң айтырыгларына харымларны бээрлер.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Арынны профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң парлалга төвүүн удуртукчузу.

Эки кижилер дугайында

ОН-ОН УРУГЛАРНЫҢ ХИН-АВАЗЫ

Бичии оолак турар шаамда Терениг-Хемге эмчи угбай ажылдаары-биле чедип келген. 1953 чылдың сарыг күзү ышкаш-тыр. Канчаныг-ла коорушге, аңда ажылдап турган эмчи Чооду Борбай-оол демги угбай-биле өглешкеп алгөн болган. Ол эмчиниң ам Долгар Дажы-Ламаевна Борбай-оол дээр. Ол 1952 чылда Кызылдың эмчи училищезин дооскан.

Хүлер хүрен, хүн ышкаш шырайлыг, ортумак дурт-сыныг, ол буянныг кижиниң өскен-төрээн чер-чурту Барлык хем. Ыдыктыг Бай-Тайга биле Барыын-Хемчиктиң хил-кызыгаары-дыр. Ол хемниң суун ижип өскен Долгар Дажы-Ламаевна ам Тес-Хем районда ур-ле чылдарда ажылдап, чурттап чоруур.

«Даш октаан черинде, кыс барган черинде» деп бурун тыва ада-өгбелериң өттүр сөглөп сөзу ёзулуг-ла барымдаалыг. Долгар Дажы-Ламаевнаның түскай мергежили фельдшер-акушерка Салым-чаяанныг, чонунга ачы-буянныг кижи арадыста чурттай бергени ол. Теректигжилерге ол үеде бөөвүр оранбажын ынчан турбаан. Аныяк эмчи өглерге чаш кижилерни үткүп, хиниң кезил, ачы-буянны чедирип турган. Ол үеде бөөвүр иелер тыртыг багга туттунупкан бөөвүн турган. Ол дээрге шаг-төөгүден тыптып келген чанчылыыс.

Херээжен улус чылган азы кыстар хөөрешкен чеогe келедтер ээз болбас мен бе. Эр кижи конгуг хөйну биилип адыр боор чүве. Кыстаның сымыранныглары эрлериниң үүгле хой-эдилин көдүрер эвес, а чогаалдарының эң-не хөлүг болгаш эң-не туруштуг үнелериге игил ышкаш хөөнүг оттурар, одуургларны төрүүр боор чүве. Кыстарга-даа, кадынларга-даа ынчангаш ынаам хөлчок.

Берт-Даг сумузу ийи суурлуг турган. Ленин аттыг колхозуң даргазы турган Бичe-оол Байырович Чооду аныяк кижи эмчилериге — Чооду биле Долгар Борбай-ооларга улуг дузаны көргүскен. Ол дөрт өрээлдиг эмнелге бажыныг туттуруп берген. Ол бажың амгы үеде көдээ Советтиң конторазы. Ол үеде ол эмнелгениң бир өрээлинге эм-тан, бир өрээлинге азыраг улус хүлээп алыр, өске бирээзи бөөвүр иелер өрээли турган. Ол үеден эгелээш, не-чаш хаа дег ак чоорганнарга ораттыныр эгелээни ол. Ынчан чаа төөрүттүнген ургларга чөргектерни халас берип эгелээни ол.

ССРЭ-ге не-чаттарже көрүнген политика турганынга канчаш өөрүвес боор. Өөрүүр апаар. Амгы үеде чөргек-биле халас хандырып турар эвес. Чөргек херекчок. 34 көнек өртектиг хөвец ам 23-42 акша чеде бергеи. Нелерже, чаттарже көрүндүүс дижиплё турар, а оларга өртектер-биле кызыышкыны таварыштырып турары чажыт эвес.

Шаанда тывалар мал-магаының кежиниден деп кылын кедиг чораанны хымга-даа билдингир. Кижи бүрүү хиреш-аа-биле мал-маганыг чораан. Ам кайдал? Ам хой кежи хөректээштин өртээ аарышкылыг-ла. Ол дээш моолдардан, коммерсантылардан 10 муң ажыг акша-биле ораныг чор бис.

Долгар Дажы-Ламаевна 1954 чылда Оруку-Шыныаага эмнелге пунктузун ажыткан. Ам ында бөөвүр, аарыг улусту чыт-тырып эмнээр эмнелге чери ажылдап турар. Тус чериң чонунга үттүндүрбас үнелиг эмчи дузазы ол ышкажыл.

Долгар Дажы-Ламаевна биле Чооду Дарыгович Борбай-оолдар беш кыстыг, бир ооллуг. Уруг-дарыының кижизидилгезинче кичээнгейни салып келтениниң уламыдан уруглар кижизиг, мөгүлүг, амгы үеник өзүлүг төлептиг кижилери.

Оон хинин кескен ажы-төлү Теректигде. Оруку-Шыныада, Ак-Эрикте болгаш Самагалдайда он-он. Бүчүнгы эмнелге, төөгүлүг үеге ээн дег кадыкшылды күзеп каалы. Ол үр чылдарда ажылдаш, хүнүлүг ыштапылгаже үнүе-даа, бөгүн Самагалдайда уругларының сүт хүнүзүнүң кол башкарыкчызы болуп ажылдап турар.

Моторк ТИРЧИН.
Ажылчын.

АҢАА БҮЗҮРЭЭРЛЕР

Бежен хар ажа дүжүп чоруур, шала чолдаксымаар дурт-сыныг, чаным билбес улуска шала шыгчыызы аажок кестүр, а алыс таптыг чугаалажы бээрге, чугаакыры аажок кижиниң Бай-Тайга райпозунуң хериминиң иштинге-даа, оон эжиниин аксыгаа-даа, чайның изин, кыштың соогу аивейн үнген-кирген кижилериниң, машина-техниканы чай-кызыы чок көөген айтыгаи турарын түүнүн чыгыы көөр бис. Бай-Тайгаа оны танывас кижи барык чок.

Бо албан-хүлээлгезинде ол 20 чыл чедир бараан боор. Чонунуң, коожаа-хоортун миллион-миллион түүнүт өөчү-хөрелгизин каран огу дег хаваалал, таныныдаш турары ол. Оон долу ат, фамилиязын паспоот ёзугаар Вера Чымбаевна Саая дээр. Улуг-биче чонунуң үндүзүл аңаарын ёзугаар Вера Васильевна (ийе, часпадым. Вера Чымбаевна дээр улус ховаа, колдуунда-ла Васильевна дижирлер) райпо шутүмүнга ниитизи-биле 36 чыл ажылдап турары бо.

1956 чылда 16 харлыг бичии уруг турган, столоваага официант болуп ийи чыл ажылдаан. Ажылынга кызымак аныяк уругну Кызылдың салыг училищезинин повар салбырынче өөредип көрүткен. Кызымак кижи чеже кызымак. Повар сургуулун чедиштиниг доосаш, төрээн сууру Тээлиге ээн столоваага поварлар ажылдап эгелээн. Аңаа бөгүн эвес ажылдап, шаңнадын-мактадып турда, кадыы баксыраанындан ол ажылынган хосталып, өске ажылче шилчиир ужурга таварышкан.

Оон бээр-ле райпо складтарының хериминиң эрттирилге черинге хүндүскү таныныы болуп ажылдап турары бо-ла болгай. 20 чыл чедир чонунуң, күрүнеениң өскү-хөрелгизин камгалап деп чүве амыр эвес айтыыг.

Райпонуң материал-техниктиг баазазының чедишпезиндеи чамдык бараанларны даштыгаа серп адаанга-даа шыгжаар ужурга таваржыр. Мынаыг таварылгаларда складтар эргелекчилери, садыгжылар, товароведтер чүгле Вера Васильевна үтбазының шынчызынга, ак сетхилдиниге, карааның көскүзүнге, кулаанның дыжызынга, чүүн кайда чыдарын эндезеңге (даштың бараанның туружу өскерлип калган болза шуут эндевес, ол дораан-на доюлдуруп үндүрер) бүзүрээрлер.

Бир катап мынаыг таварылганы чугаалаарга-ла четкан. Вера Васильевнаның холу бертинген, бюллетеньмен турда, оон орнунга каш-даа таныныды үнүргеп. Кижи-ле бүрүү хаяа шыдажырыл. Райпо баштаар черн Вера Васильевнаны бюллетени тенмеэдеп-ле болуп, ажылдаары-биле чалаар ужурга таварышкан.

Кижилериң аразында кандыг кижи турбас дээр боор. Кылыктыг, аас-дылдыг, кандыызы-даа турар болгай. Мынча чыл иштинде ажылдап келгеш, чүрээнер чагдаптастай бербес-тир бе. Васильевна деп сонгуулган айтырыгга:

«Чүү деп чүү дээр боор. Берге-ле болдур ийин. Дагдыныр алган ажыл-төрээ дээп ыспас чүве болза кайын боор. Эки көрүп карактап турбас болза, чамдык ажырым, бак сетхилдиг кижилер база тургулаар чүве. Бир катап хөмүр-даш сөөртүкү машина хөмүрүн шала дүжүргеш, үнүп чыткан. Үндүрбээн мен. Оон мени эки-бак сөглеп, эттеп каа дег турда ат чоор. Чежезин ол дээр. Ам канаар, пенсиягa чедир шыдажып ажылдаарын кызыл тур мен. Мынча чылда кады ажылдап келген эш-өөрүмүүн, даргаларымнын, чаа ажылдап чоруур аныяктарын менээ бо көргүскен бүзүрелин шынзыдар апаарр— дээш, дерим аксыга келген машинаже үглай кылашташтым.

Ам бо берге рынок үеэзинде таныныл ажылы улам бергеен деп чүвеин кижи бүрүзү билир. Бир катап райпонуң кадрлар кылдызының даргазы Чечекмаа Севээновна Сонамның «Таныныдар, кочегарлар тып алыры дыка бергдээн чүве-дир. Аңаа бодаарга, дээш эртемниг инженерлер тывары белен боор»—деп чугаалап органын сакты-дыр мен. Коргунчуг апарган амгы үеним байдалы-биле ол шын.

Караанар үдам көскү, кулаанар улам дыннаңгыр болзуп. Вера Васильевна.

Хүргүл-оол КАН-ООЛ.
Пенсионер.

БЕРДИНГЕН АЖЫЛЫМ

(Уланчызы. Эгези № 231 «Шында»).

Биске МТС 1949 чылдың кыжынында тургустунган Оон бирги директорунга Михаил Новокришин, партия эге организациязының секретарынга Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушку Чүргүй-оол олар ажылдап, чаа черниң материал-техниктиг баазазын тургузарынга эң кичээнгейлиг чоруун көргүскеннер. МТС-тың баштайгы трактористерин белеткээри-биле алды ай хуусаалыг курсту ажыдып, 30 кижини өөредип доостурган. Оларның аразында ийи уруг—Монгуш Дарый-оол биле Үйнук Сет база турган. Оларны оолдар бо-ла мактап, кожамыктай бээр чүве:

Монгуш уруу Дарый-оолдуң
Могаваазын көрүүлерден.
Саттың уруу Үйнуувусту
Салдынмазын көрүүлерден.

Баштайгы трактористерге бистин МТС-тың баазазынга өөредип турган чүве, техниканы инженер Александр Зарубин, агротехниктиг билигленнин кол үндезининери мен башкылап турдувус.

Ол үеде МЧАЭ-лер чер ажылын ааг, шары кожуп алгаш, андазын-биле черни ардарып, демир клиир чедишпейн бергеен таварылгада, кызыл-хараанныг кожуп алгаш, илиртеп чорун турган үе-ле болгай. Тараанны бастырарда ааг молотилказы-биле, ол чокта МЧАЭ-лерге черни шаң кылдыр эжин арыглаваш, ортузунга ыяш кинскиир дээш чагы кадап алгаш, ааг болза 6 ааг, шары болза 8 шары кожуп алгаш, долгандыр сүрүп чорун турдувус. Тараа чеми дүрген дүшсүн дээш саваанны силгин, ыпай-бээр андара каап, саваныидан адыра бастырып алганы тараанны ыны хүүректе-биле салгын аайы-биле өөрү каап хаар, салгын ниде бээрге, арга-чаларда, «Чалыр агну чаза хады, бөдей агну бөле хады, хоог-ла, хоог-ла!» — деп кыйгырып, бар шаг-биле сыгыргылаар чүве-ле болгай. Шынап-ла, харыы, сес билир чүве дег, ыпаан салгын дыызып, сыгайнып келир, кара кайгамчык дивес силер бе. оон бааа катап каап-ла эгелээр. Тараанын салам аары — эң чаагай чемнин — бажы болур. Эң чиигн — биче чемнин — кудуруу болур. Шак ыңдыг аргаларны эртенги азы кожээки серкиннерде — салгынаап турар үеде кол ажылдар чүве ийин. Шыырак эрлер ийи эллечиин алгаш, хүнде 16-20 ыяш хүүректе-биле 30-50 тонна тараанны арыглап турган.

1946-47 чылдарда «Булак», «Бедик-Хаваа», «Бай-Булуң» МЧАЭ-лериниң Терезин хонгуларының күн черлеринге тараанны чеми-тараазын күрүп аът-шары-биле бастырып күш четвейн баргаа бис. Чүге дизе дүжүү хөлчок чаагай болган: бир гектардан-на ортумаа-биле 20-25 центнер чедип турган. Ол тарааларны дээрбектей бедидир чыып кааш, чазын бастырып ан турганывысты сактыр-дыр мен. Ынчангаш каан чылдарда Чөөк-Хемчик биле Барыын-Хемчик МЧАЭ-лери болгаш колхозтары чимге-тараа үрезинин бистен диленнин кээн, садып ап, сөөртүп турганы таварылга эвес.

КОЛХОЗТАР

Турлаг-хонаш кезин чорбас,
Турум чурттаар колхозумуу.
Туйбу-биле эптеп туруп
Тудуп алган бажыңнымны.

Тыва Арат Республиканың Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле каттышканының сөлүндегі — 1945-1949 чылдарда МЧАЭ-лер чоорту дүжүп, араттар кешкүн амыдралдан сууржуп амыдыралче шилгин, колхозтажып эгелээн. Ынчан районга турган 12 МЧАЭ-ния орнунга 5 колхоз тургустунган. Ол үеде арат чонунуң колхоз кежигүүнүге киреринге эки туранын принципторин шыңгыы барымдаалап турган.

Колхозчуларның баштайгы хуралдарынга көдээ ажылагыйның чижек Уставы-биле таныжып, ол ёзугаар бүгү-ле хуваалдаларны болгаш саваажылгаларны кылып, салыр малының хемчээлин, хуузунда тудар малын чүүп аайы-биле сеңиш, ол ышкаш көдээ ажылагыйның машина, чепсек-херекселдериниң саның тодарадып бадылаар чүве. Хуралдар колдуунда кежээ эгелээш, даңны атсы үргүлүүлээш, эртен чер чырып турда тараар чанчылдыг турганын сактыр-дыр мен.

Колхоз кежигүүнүге хүлээп алыр кижилерни хуралга чангыстап тургузуп, таныжып, шыңгыы хынаап, ылангыя ызыгууру хам, лама чораан, колхозка киреринин мурнунда малмаганын дөргүл-төөлдерге үлеп, самчыдаш турган кижилерни хүлээп алырындан дадыгалаан, киреринин дадывырын 20-40 акшага доктаадып турган. Устав ёзугаар бир өрегге хуузунда бызаа-молдургалыг ийи саар янек, 15 хой-ошку, бир аът арттырып турган. Ол үеде хаваа, дагаа бар эвес. Ону өстүреринин дугайын Уставка айытпаан. Көдээ ажылагый дериг-херекселдериндеп терге, шанак, бар эвес бар болза, аът сөөртүр сиген кестирер машина, андазын, илиир, айыыр, дырбаан, хомут, дута дээш, өске-даа херекселдерни салыр. Ол үеде Ак-Дуруг сумузунга Ленин, Үрбүн сумузунга Сталин аттарлыг. Кызыл-Даг сумузунга «Бурунаар», Кара-Талга «Тиилелге» колхозтарны эки тура-биле организастап тургускан. Ол ажылга колхоз тургузуушкунуңуң талазы-биле политиктиг тайылбыр иелеткелдерни партия райкомунуң бирги секретары Ондар Лопсан-Серен болган секретары Тюлюш Бегзи, райкүүсконың даргазы Көгел Монгуш, Александр Даржай, көдээ ажыл-агый артелиниң чижек Уставын таныштырар дугайында иелеткелди көдээ ажыл-агый кылдызының эргелекчизи болганында, мен кылып турдум.

Колхозтарны тургузарынга, оларже араттарны эллеедип киреринге болгаш организастаарынга Кара-Тал сумузундан Тюлюш Доржу, Тюлюш Чигдей, Үрбүн сумузундан Монгуш Шаравин, Ховалыг Седен, Кызыл-Даг сумузундан Монгуш Дуигар, Монгуш Байыс, Ак-Туруг сумузундан М. Доваан-оол, М. Чөөржей-оол, Чаа-Хөл сумузундан Монгуш Хайдып, М. Ак-Лама, Шаңчы сумузундан Ховалыг Белекпен болгаш оон-даа өскелер эң идепкейлиг киришкеннер. Колхозчуларның ниитти хуралдарынга колхозтуң бөштаар черинің кежигүүнерин, оон даргазын 7-11 кижи, ревизия комиссиязын 3-5 кижи чедир составтыг сокгун тургаа.

Колхозтар тургустунганының ачы-дузазы-биле ниитиниң өөчү-хөрелгизин быжыглап, мал болгаш чер ажылының культуразы көскүзү-биле бедип турар аңаргаа. Чер ажылын көгжүдүрүнге МТС-тер улуг рольду ойнай берген. Ол үеде көдээ ажыл-агый машиналарының ажыглалын эң-не бүдүрүкчүлүг ажыглап, комбайнарны, тракторларны ийи эллеч-биле ажылдадыры шыңгыы хынаалдага алдынган турган чүве.

Дагның бединиден, делгемник талыгырыдан ам кээп, колхозтар баштай тургустунуп турда, ажыл эң-не бедик бүдүрүкчүлүг, чон эң-не быжыг сагылга-чүрүмүүг болгаш дыңнаңгыр турганын сактыр бижиири артык эвес деп бодаар мен. Механизаторлар чемненирде безин тракторларын, комбайнарын тургуспайн, дузалакчыларына мөңгүруп алгаш, эллечиин чемненин алыр турган. Ынчан колхозтарның хов-трактор бригадаларының төөгү амгы үедегі ышкаш дериттинмээн, чажыргаш кайчаар, шыны-биле чугаалаарга, самдар өглер тип каар турган. Ол өглерниң иштиндеп даштында болуп турар болгуушкуннар, ажылдап турар тракторлар, баглаашка аъдым баглап дүшкен кижилер безин өттүр костүп каар турган. Ниитиниң чемненилгезинге тараа, далганы соктаваш, повар кижилер боттары ажылдап турган. Эт, сметана, сүтү ажыглап, довуратыг черге ажылдаар трактористерни, кожукчуларны, комбайнерлерни, штурвальщиктерни немелде чемин берип, албан чемгерери — шыңгыы хынаалдага болгаш чоруур иегелдеге дүүшкен турган.

Ылангыя Шагаан-Арыг МТС-тың Михаил Печёнкиниң удуртқан бригадазының кежигүннери — орус трактористерниң өремелиг тараага, саржаглыг далганга, чаглыг эт чиирге, сарыг шай ижериге хөлчок ынак турганын соонуургап чаптаар турдум. Од үеде чер ажылының агротехниктиг шынарын бедидер дээш механизатор тараажыларның кызымаккай ажылдарын тодаргай чижектерге көргүзери черле солуун деп бодаар мен.

Баштайгы үш чыл дургузунда районуң чер ажылының (райЗО дээр) кылдызының кол агроному турдум. Ынчан ажылдың практиказы болгаш технологиязы мындыг янзылыг турган. Трактористер аңдарып турда, агроном кижи сантиметрлиг шугумну тудуп алгаш, черниң аңдарган хамынын хемчээр, шынарын хынап, эдерип кылаштап чоруур, а эртенги болгаш кежээки эллечиглер солчуп турда, ийи метр хемчээлдиг адыр ышкыбиле хемчээн, хүлээп алырынга база четтигиптер турган. Агроном кижи сезонуут ажыл доозулбаанда аалыче чаңмас, бригадазын кагбас, орта-даа удувас, дүнеки болгаш эртенги эллечиглерни солуп, хүлээништирген соонда, ам кээп, саваң аразынга биче када кум кыныын алыр чүве-ле болгай.

Трактористерниң ажылын эллеч сакында хүлээп алырда, сав-даа, шынар-даа талазы-биле МТС-тың трактор бригадазының бригадирин, колхозтуң хову бригадирин, учетчиктер, агроном каттыжып алгаш, комиссия хевирлиг кылдыр хүлээп алырын база практикалап турган бис. Агроном кижиниң чер хемчээр ийи метр адыр ыяжы-биле чадаг-даа, аъттыг-даа чортуп турган, үргүлүү хемчээр турганындан холунун адыжы хаваарып калган чоруур боор чүве. МТС-тер турган үеде агрономнарның эрге-хүлээлгези дыка улуг турган. Районуңуң көдээ ажыл-агый кылдызын болгаш МТС черн ССРЭ-ниң Көдээ ажыл-агый ямызының дужаалын ёзугаар ажылдың шынарын багай кылган кижилерни үжеп рубль чедир торгаан, азы ажылды катап халас эде ыылдыртын турган.

Колхозтар тургустунганының баштайгы чылдарында машина-техника чедишпес үеларде дириг тыттар күштү — аът, шарыны коччут шын ажыглап турган. Кыыр-чаар материалдар, үрезин болгаш артык кезектер сөөртүрүнге аъттарны ажыглап турган. Чижээ, Шагаан-Арыг МТС-тың Терезин ховузунга ажылдап турган хову-трактор бригадазының кыыр-чаар материалдарын «Тиилелге» колхозтан эштер Тюлюш Лама, Ховалыг Балчый олар ийи-ийи кошкан тергелери-биле үш-үш доскаараарны 35-40 километр черге хүннүң-не сөөртүп чедирип, тракторларның үзүк-соксаал чок ажылдаарын хандырып турган. Ол ышкаш кыыр-чаар материалдарны, үрезинин болгаш өскеда чугула херек үүлдерни сөөртүрүнге Чаа-Хөлүң МЧАЭ-лери болгаш колхозтары тёве малды тергелеп-шанактан алгаш, калбаа-биле ажылдап турганнар.

«Тиилелге» колхозтуң Терезин хову-трактор бригадазының таныныдары Тюлюш Тарбак кадайы Тюлюш Сарыг-биле ниитиниң чемнинге хереглээр тарааны ыгырадып, хооруп, соктап, эттиг-муи, шай хайыдырып поварлап, механизаторларны болгаш колхозчуларны шуптузуп чемтерип четтигил турганын кижи кайгаар чүве.

Колхозтарның кол сорулгалары чүү турганыл? Бирээде, тудут-суурну хөгжүдүп, колхозчуларны сууржуп амыдыралче киирип, культурлуг деңнелин көдүрери. Ийнде, ниитиниң малын өстүрери, оон продуктулуг чоруун чедип алыры. Үште, чер ажылының үнүш-дүжүдүн бедидери, күрүнеге ыяап-ла дужаар тараа планын күүседири, МТС-ке хөлези орнунга уруу баар тараазын бээри, үрезин фондузун уруу алыры, колхозчуларның күш-хүнүн төлээри турган. Ол ышкаш чер ажылын хөгжүдүрүнүң кол агротехниктиг комплекстиг хемчеглерин алыры, чайгы, куску чер аңдарылгазын чоруудары, суттарылга болгаш өдекшидилге-биле тарылга шөлүдерин хандырары турган. Үрбүн сумузунуң Сталин аттыг колхозунуң хову бригадазы болур Ак-Талдың тарылга шөлүнге комсомолчу-аныяктар бригадазы Ховалыг Байыр-ооллуң удуртулгазы-биле норма-үлүг ёзугаар хүн бүрүде 30 ажыг шанак едекти тарылга шөлүнге сөөртүп эккеп, чемнишкиин турганнар.

Александр ШААЛЫ.
(Уланчызыт).

Барыын-Хемчик кожуунуң девискээринге Хүн-ноян Буян-Бадыргының төрүттүнгениниң бээр 100 чыл болган оюн калбаа-биле демдеглеп эрттирген.

Хемчиктиң Даа кожуунуңуң чагырыкчызы чораан Монгуш Буян-Бадыргының Тываның бот-догуннаан күрүнезинин тургустунуп, быжыгарынга, Тываның Араттың революстуг намының тургуступарынга аты-хавыязы канчаар-даа аажок улуг болган. Ынчалзадаа бо улуг өгбевистиң ады үр чылларда Тываның төөгүзүнден үндүр шыйдынган, ону бис чүгле бай-хөрениттен, феодал, арат чонунуң дарлаксызы кылдыр билип чораан бис. Ону харын-даа угулыгууру чок космополит (бодунуң чонунуң культуразындан, напновел чанчылдарындан ойталаан, чонундан хоорук кижи) деп бижип турган үүлдер бар.

БУЯН-БАДЫРГЫНЫҢ АДЫ-БИЛЕ

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының Барыын-Хемчик район үүрүнүң. Аныгаты суур чагыргазының, районуңуң хоочуннар чөвүлелиниң киирип келген саналдарын өөреп көргеш, Барыын-Хемчик район чагыргазы доктаал хүлээп алган. Ол доктаал ёзугаар «Хүн-ноян Буян-Бадыргының 1921 чылда бот-догуннаан Танды-Тыва улус күрүнезин үндезилеп тургузарынга, Тыва күрүнениң Чазаанның удуртулгазынга, тыва чонунуң мурнунга төөгүлүг аты-хавыязын үнелеп көрбүшаан, оон адын мөңгежидип, Кызыл-Мажалык суурлуг чагыргазынга уг доктаалдың күүселдезин хандыраачын дааскан.

Мандыынчы ЧКАЛОВ.

Номчукчу айтырыг

көдүрүп тур

ЧҮГЕ ЫНДЫГ ЫРАК ЧЕРДЕЛ?

Тыва чонунуң шаг-төөгүдениң турун келген база бир чаагай чанчылы — оларның төрелээ болур. Ырактан чоокта-даа келген доргултөрелин көргеш, тыва кижи аңаа бир дөмей өөрүүр, амырнендизин айтыржып чолукшужар чораанныр.

Улуг-хүн санында-ла Кызыл хоорайда орус хүрээ чаны-биле эртип чыткаш, ында чыглып келген орус чонну улуг адаарга-биле көрүп эртпес аргам чок. Бо берге үеде чонну чыглып кээп, сагыш-сеткилин ажыдар, хөөрежип алыы-на чангыс ыдыктыг черге бо-ла болгай. Арыннарында өөрушку болган ыдыг-ла кончуг кырыаан кырган-аваалар аажок улуг үндүткелбиле бот-боттарының аразында дыңыг эвес чугаалажып турар.

Найысылаывыс Кызылда ол чарыкта-даа, аэропорт баар орукта-даа сарыг-шажының хүрээлери туттунуп турар дээрзин дыннаан кижи мен. Ийнчангыс чон барып чүүп, тейлеп ап турар бажынны Красноармейская кудумчузунда кылып каанын база билир мен. Ынчалза-даа бо бүгү чонну бүрүн хандырып шыдавайн турар. Оон ынай албан-биле хүрээни ыяап-ла ырадыр, ол чарыкка кылыры менээ база шуут билдинмес. Ол чарыкка чедер хамаанчок, чон мыяда, хавак кыры безин үнер автобус тыпшайн турда. Бо бүгү ажылды ам-даа сайзырадып, дүрүгедирин күзенчиг деп бодаар мен.

Чүге дизе бо берге нарын байдалга чурттап турар бисте, тыва чонга, тон чүтүл хереек, чүүл— чавгыс эң каттыжылгазы болур. Бо сөстер кижи бүрүзүнге эргижиреп, кулакка шоонгуп калган, анчыг кыллыр дыннаалыры магат. Моон мурнунда бо сөстер херек кырында кажан-даа ботканмас сөстер турган болгай. Чон кажан чангыс демниг болуруп? Кажан олар чангыс аай үзел-бодалдыг чыглып келгенде. Чүгле ынчан олар чангыс демниг, сүрүг, күштүг болур.

Амгы үеде тыва чонну хаара тудуттар күш шажын деп бодаар мен. Ынчангаш чонну оолаа-ла айта-даа болза бир катап чыглып кээп, чүүп, шайлап ап турар улуг орган-сава (каас-коя түрээ дугайында чугаалавайн тур мен) кажан болур ирги? Берге эмдыралдан турупкан кижилер чыглып кээп, бот-боттарының сагыш-сеткилин ажыдар чылыг сөстер-даа аразынга солчуп алырга эки-ле болгай. Бо айтырыгны сарыг-шажын ниитилелдериниң даргаларынын кайызы билир чүве ирги? Солун дамчыштыр дорт харыдан дыннап көрзе.

Владимир ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

Айтырыңар—харыылап берээли

НОБЕЛЬ ДЕП КЫМЫЛ ОЛ?

Нобель шаңналдарын делегейниң янзы-бүрү чурттарының хамаатыларынга чыл бүрүде тыпсып келген болгаш тыпсырын ам-даа үргулчулеп турар. А ол шаңналды кажан тургусканы, Нобель чогум чүү кижи ирги? Бо айтырыгга хамаарыштыр тайылбырны солунга парлаарын Кызыл хоорайда Кыргыс Очур-оол, Чаа-Хөлде М. Бады олар редакциядан дилээн. Номчукчуларның күзелин ёзугаар журналист АЛЕКСЕЙ ДУГЕРЖААНЫН допчу тайылбырын моон аңаанда парладывыс.

Нобель шаңналдарын физика, химия, эмжелге, амылыг болгаш аваа бойдус эртемнерниң талазы-биле шылгарангай ажыдыышкыннар, а ол ышкаш литератураның бедик үнелиг чогаалдары, тайбынны быжыглаар талазы-биле могаршылаг чок идепкейлиг ажылорудулгазы дээш чыл бүрүде делегей чурттарының хамаатыларынга 1901 чылдан бээр тыпсып эгелээн. А чүге Нобель шаңналдары дээнил? Чүге дээрге ук шаңналарны үндезилээн болгаш оларны эгезинде акша-хөрениглер-биле бүрүн хандырган болучын хөрелгизин Делегейниң Нобель шаңналдарының фондузунга арттырып каан кижи —шведпатриоталдыг инженер-химик Альфред Бернхард Нобель.

Чүгле чангыс А. Б. Нобель дугайында тайылбырлаар эвес, а оон ызыгууруунуң эң чоок төөрелдериниң дугайында бижиири черле артык эвес боор.

1. Россияга хой чылдар дургузунда чурттап, ажылдап, харын өөренип, ханы эртембилиглерни чедип алган Нобель фиммлиялыг кижилериниң адазы болгаш эң улуг кижизи—Эммануэль Нобель (1801-1872). Ол ынчаарда улуг эртемлен болгаш инженер кижи турган. Суг аваанга чоруур дайынчы хемелериниң баштайгы миналарын чогааткан. Механиктиг улуг заводту Петербургка тургускан.

2. Делегейниң Нобель шаңналдарының үндезилекчизи А. Б. Нобель (1833-1896) база Эң эртемлен кижи. Физиканың, химияның, математиканың чажыдын ол чүгле немей ажыткан эвес, харын бүдүрүлгеге херек кырында ажыглаарын шыдажыр аргажок бергедээшкиннерге, хилинчектеннишкиннерге, амы-тынынга чедип болгу дег турган озал-ондакка таваржып турган, амыдыралга боттандырган. Бо болгаш өске-даа эртемнер талазы-биле теориялың, практиканың улуг ажыдыышкыннарын кылган А. Нобель 1867 чылда динамитти (кедергей үреглекчи күүлүг частыр бүдүмелди) болгаш 1888 чылда баллиститти (ышталбас дарыны) чогааткан. Колдуунда химиктиг үүлдер аймаан кылыр хой бүдүрүлгелерни ол организастаан болгаш ук бүдүрүлгелериниң эзелериниң биреэзи болуп турган. Оон хуула салым-чолу дыка парын болган: бүгү назыда ег-бүле тутпаан, организастаан бүдүрүлгелери (ылангыя Германияга болгаш Американың Каттышкан Штаттарынга) баштайгы үеде частыышкыныларга таваржып, эңаа хой кижилер өлүп, кемдеп турган.

Дары болгаш динамит бүдүрүлгелериниң баштай организастаан сөөлүнде частыышкыныар, айыылыг озал-ондактар болгулаан түүнелиннде А. Нобель кезек када хоозурап, харын ону үш удаа кеземче харыысалгазынга киирер, тудуп хоругдаар, шиидер часкан. Бодунуң эгелээн хереэнге шыны, ону эчизинге чедирериниге сыныш чок чүтүүлүг ол эртемден частыр бүдүмелдерни кылып алырының чажыдын илередип, дүрүмнерни ажыдыг шыдаан: динамит дээр частыр бүдүмелди болгаш ышталбас дарыны бүдүрериниң аргазын тыпкан.

Динамитти, а ол ышкаш баллиститти кижи төрелгетеннин, оон бүдүрүкчү күштерининң хөгжүлдезинге ажыглазын дээш Альфред Бернхард Нобель чогааткан турган. Ынчаарга динамиттен бомба кылын, баллиститтен час октуг дары кылдыр хой чурттар ажыглап, кижилерни массалыбиле хыдыырынга, үрегдээшкиннерни кылырынга, биригээр чугаалаарга, дайынларга ажыглай бергенинге химик-инженер дыка мунгараан. Ынчангаш амыдыралының сөөлгү чылларын тайбын дээш демиселге бараалгадып, Тайбынның Нобель шаңналын база тургускан.

3. Людвиг Нобель (1831-1888) —станоктар конструктору, тодаргайларга, хой чаа-чаа станоктарны чогааткан. Адазының тургускан заводун машина тудуунуң «Людвиг Н» деп эң улуг бүдүрүлгезин кылдыр сайзыраткан. Ук заводту сөөлүнде «Русская дизель» деп адаан турган. Бодунуң акызыбиле кады Бакуга нефть тывыжынын, ону болбаазырадып кылырының улуг бүдүрүлгезин организастаан.

4. Эммануэль Нобель (1859-1932) — Людвиг Нобельдиң оглу. 1888 чылдан 1917 чылга чедир Россияга Нобельдериниң хой бүдүрүлгелерин удуртып башкарып келген. 1918 чылда, Октябрьның социалистиг Улуг революциязы тиилээн сөөлүнде хамааты дайын үезинде Швецияже көжүп чоруй баргаан. Ынчангаш Нобель ызыгуурлулар Россияга хой чылдар дургузунда база чурттап келгенин солунларга, сеткүүлдерге, чамдык номнарга бижээн.

ШЫДЫРААА ДУГАЙЫНДА ЧУГАА

Республиканың спорт комитединге шыдыраа спортунуң дугайында ажык чугаа болгай.

Тывага шыдыраа оюну хүрээн, ча аңаары ышкаш сайзыралды ап болуруунуң аргалары турда-ла, республиканың шыдыраа федерациязы кызыл чогуур ажылдарны үүгле чорутпайн турар эвес. Харын оон — кежигүүнүн турар, сайзырадыр ажылы — декабрь 11-де, Кызылга ажылын эжижидер талазы-биле чүүү кылып болуруңуз дугайында республика чемпиону чораан Леонид Мохов, хоорун шыдыраачы Леонид Забоев, хоорайның спорт комитединиң даргазы Вячеслав Хопров болгаш өскелер-даа чугаалап, дуурелиг илерткеннер.

Ажык чугааның киржиичилери республикага бо чылдың шыдыраа чемпионун илередир маргылдаанын эгелээр. Бүгү шыдыраа оюнунуң байырлалын эртиреринде дутуруушканнар. Аңаа найысылалдың, районнарның шыдыраачылары, оюнуң аныяк, хоочун соонуургактары чыып, шыдыраа федерациязының ажылының сорулгаларын тодарадып, шыдыраа чемпионнары, спорт мастерниге кандидаттар-биле ужуражыга эртирап, шыдыраачыларга соонуургалыг байырны эртиреринде дутуруушканнар. Ол ышкаш шыдыраа спортуң сайзырадырына дөгүм болур оон деткиичилериң (спонсорларны) дилеп тыдар ажылды чорудары база көөдүнген. Спорт комитединиң удуртукчулары ыыдыглар ам безин барын дыннатканнар. Оларга «Тыва тудут» трестиң даргазы М. А. Кыргыс, культура министириниң орлакчызы, «Киноэлдер кыттыжылыкынының» даргазы К. К. Саян болуулар.

Республика маргылдаазынче чоруур шыдыраачыларны үезинде чорудуп, шыдыраачылар бай-бырлалынче боттарының төлээлерин аътқарар талазы-биле чогуур ажылдарны районнарның спорт комитеттериниң даргалары организастыг чорударынга ажык чугаанын кижиичилери илгеен артканнар.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Совлгу шакта

ОСЛО. Норвегияның даштыкы керектер министерствозунуң төлээлекчизи мегеглел кылгаш, Норвег далай районунда радиация байдалы айыылдыг эвес деп айытқан. Үш чыл бурунгаар аваа сут аваанын «Комсомолец» деп ядролуг чепсектиг хемеэн далай дүвүнче кирген турган. Ында чыдар хемеден кандыгдаа аймыл чок деп, Норвегия санап турар.

НЬЮ-ЙОРК. Кубага удур Американың Каттышкан Штаттарының боттандырып турары экономиктиг, салыг болгаш сан-хөөнүң бүзээлээшкинин соксадыр эргежок чугула деп бодалды илергейлээн резолюциянны Каттышкан Нациялар Организациязының Коя Ассамблеязы хүлээп алган. Резолюцияның төлевилелин Кубаның төлээлери киргеп. Ол төлевилел дээш 53 делегациялар бадылаан болгаш чүүлдүг деп саналаан. АКШ-тың, Израильдиң, Румынияның делегациялары удур бадылаан, а Россия Федерациязының делегациязы — дадаалаан.

ЖЕНЕВА. Сандараан Югославияның Федеративтиг Социалистиг Республиказының

Чагыдылга — 93

ШАМБАЛЫГГА, КУР-ЧЕРГЕ УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

«Шын» солунуун чогаадымчы ажылдакчылары болгаш «Солунчу» агитбригадазының кежигүннери республиканың кодээ ишчилери-биле 1992 чылдың дургузунда ужуражыышкыннарны хөй удаа кылган болгаш кылып-даа турар. Бо удаада — эрткен субботада олар Кызыл районуун Шамбалыг, Кур-Чер суурларын чурттакчылары-биле ажыл-ишчи, чогаадымчы ужуражыышкыннарны кылган.

Номчукчулар-биле ужуражыышкыннарның кол сорулгалары: рынок харылзааларынче шилчиринин бо берге үеэниде кодээниң ажыл-ишчилериниң аммыдыралын хандыр өөренип көөрү, солунуун номчукчулар-биле харылзааларын калбартыры, оларның санаалоналын, сүмезин, шүүмчүлелин дыннаары, чагыгларын хүлээп алыры, 1993 чылдың чагыдылгазын калбартыры болгаш оон-даа өске.

ШАМБАЛЫГ. Бойдустуң чурумалдыг кайгамчык чараш орааны: кыжын шоолуг соовас, бедик болгаш чайын серинн, шаттарында кезек аргаларлыг, айлыг-бестиг, ан-меннинг, чайын элбек кат-чимистиг, сеглегер кадар өскүүг, үстүг чүве дет кара хөрзүнүүг дээш амгежок байлактыг. Бо дугайында Шамбалыгның кодээ ишчилери чоргаарал болгаш төрээн черниге хүндүткел базаны ханы ынакшыл-биле чугаалап турар...

Номчукчулар-биле ужуражыышкын Шамбалыгның он бир чыл школазының улуг залында дүүш сөөлүнде болган (бодаа клуб ам дээрезинде бичин сентелгеде). Ажыл-агый черниде профэвилелиниң ажылчын комитединиң даргазы Д. Ондар эге сөзү-биле ужуражыышкынның ажыттынганын чарлаан, «Шын» солунуң, тургузукчулары амгы үеде Тыва Республиканың Дээди Советиниң, Чазаа болган редакция коллективи болуп турарын ол сагындырып чугаалаан.

1993 чылга уткуштур солунуң чагыдылгазы дыка берге байдалдар үезинде эгелээн. Солунуң номер бүрүзүн парлаарыга, номчукчуларга чедиреринге чарыгдаллар кедергей көвүдээн, чижээ, солунуу парлаамы дээш үүгле типографияга безин ай саныында — редакция амгы үеде 562 мың рубльдан, а чылда — 6 миллион 744 мың рубльдя төлеп турар. Ол чарыгдаллар саазын өртээнден болгаш солун чедирилгезинин чарыгдалдарындан безин аңгы. Мындыг байдалдарның үржүүнде солуунуң чартык чылда чагыдарының өртээн 200 рубль кылдыр доктаадыр ужурга редколлегия таварышкан.

«Шын» — республиканда неделя саңында 5 удаа үнер кара чангыс солун. А «Тувинская правда» — неделяда 3 удаа үнер, ынчалзажок чагыдарыны чылда оны чагыдарының өртээ 300 ажыг рубль. Үлетпүр баа азып-чем баранарының өртектериниң дедиги өскеннибиле колбаштыр бергедээшкиннер турза-даа, республиканы чалавышаан, моон соңгаар школа амыдыралынга, башкыларга тураскааткан түскай арынны солунга парлаарын дыннаткай.

Ужуражыышкынга чыылганнардан алды кижи санал берин, чүве чугаалаан. Мал эмчизи О. Ондар бир дугаарында сөс алгаш, мынча дээн чугаалаан: «Мен «Шынны» 60 чылдар өгезинден бээр номчуп келдим. Мал эмчизи кижи мен. Бо солун болза амыдыралда эвилеп-даа, багайны-даа деңге бижип турар. Рынок харылзааларынче шилчип турарларның дуржулгазын солунга чырыдары дыка күзенчиг. Моон мурнунда чылдарда мурнакчы хөйжулар Сафоновтуң, Лопсанчаптың болгаш өскелерниң-даа дуржулгазын калбаа-биле чыыдып турган болгай. Дуржулга дугайында ам барык чырытпайн турар».

Шамбалыг школазының директору Г. Ондарның чугаазын ужуражыышкынның кижилерге улуг кичээнгей-биле дыннаан. Моон соңгаар школа амыдыралынга, башкыларның чымыштыг болгаш бүүкнүг ажыл-чоруулгазынга тураскааткан түскай арынларны «Шын» солунга организастаар деп турарын педагог бүрүн деткээн болгаш улусчу педагогиканың дуржулгазын өөренип көөрүн, чырыларын саналдаан.

— Солун кымга-даа чугула. Шамбалыгның ажыл-ишчилери ам үш ай дургузунда ажыл-ишчилерниң эвилеп-даа, республиканы чалавышаан, моон соңгаар школа амыдыралынга, башкыларга тураскааткан түскай арынны солунга парлаарын дыннаткай.

Ужуражыышкынга чыылганнардан алды кижи санал берин, чүве чугаалаан. Мал эмчизи О. Ондар бир дугаарында сөс алгаш, мынча дээн чугаалаан: «Мен «Шынны» 60 чылдар өгезинден бээр номчуп келдим. Мал эмчизи кижи мен. Бо солун болза амыдыралда эвилеп-даа, багайны-даа деңге бижип турар. Рынок харылзааларынче шилчип турарларның дуржулгазын солунга чырыдары дыка күзенчиг. Моон мурнунда чылдарда мурнакчы хөйжулар Сафоновтуң, Лопсанчаптың болгаш өскелерниң-даа дуржулгазын калбаа-биле чыыдып турган болгай. Дуржулга дугайында ам барык чырытпайн турар».

Шамбалыг школазының директору Г. Ондарның чугаазын ужуражыышкынның кижилерге улуг кичээнгей-биле дыннаан. Моон соңгаар школа амыдыралынга, башкыларның чымыштыг болгаш бүүкнүг ажыл-чоруулгазынга тураскааткан түскай арынларны «Шын» солунга организастаар деп турарын пед

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

ЧАГЫДЫЛГА ДЕКАБРЬ 15-те ДООСТУР

Республиканың политикалыг-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 234 (14956) 1992 чылдың декабрь 3, четверг

Солуна ат салган шагы 21.00 Чагыдар өртээ 10 мөн. Салар өртээ 1 рубль.

Россияның улус депутаттарының чедиги Съездизи ажыттынган

МОСКВА. (РсИТА-СЧТА). Россияның улус депутаттарының чедиги Съездизи декабрь 1-де Кремльдиг Клуг орду-зунда бодунуң ажылын эгелээн.

Съездиниң хүн чурумунда—Россиядагы экономиктиг реформаның чоруп турарын чугаалажыры, чурттуң чаа Үндезин Хоойлузунуң талазы-биле ажыл дугайында информация, күштүг боор турар Конституциниг өскерилгелерин киирери. Дээди Советтиң составының хамдызын чаартыры. Россия Федерациязының составынга Ингуш Республиканы тургузар дугайында парламентиниң шиитпирин бадылаары болгаш өске-даа.

Дээди Советтиң Даргазы Руслан Хасбулатов Съездиниң ажыдын тура, чуртта чаартылгаларның чедишкинин хоойлуждулга болгаш күүсечи эрге-чагыргалар боттарының аразында кады ажылдаар аргазы тургустуруулдан дыка улуг хамаарылгалыг деп демиделээн. Съездиниң кол сорулгазы чуртту кризестен дургем-ве уштун үндүрерин тодаралдыры болур деп, ол айыткан.

Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин болгаш Дээди Советтиң Даргазы Руслан Хасбулатов олар Съездиге сес ап, чүве чугаалаан.

Сес ап, чүве чугаалааннарының аразында РФ-тиг улус депутады, Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы Каадыр-оол Бичелдей бирги үүнде бөлө кирген.

Съездиге 980 депутат киржин турар. Башкайгы телевиденіе-биле Съезд тос хүн ажылдаар.

ЧАА ЧЫЛДА

Номчукчуларның дилээ-биле

АРЫННАР

«Тыванын профэвилелдери», «Аадан», «Башкылал».

БУЛУҢНАР

«Хуужуду л га», «Судур», «Кижи болгаш хоойлу», «Бойдус болгаш кижи», «Культура болгаш амыдырал».

РУБРИКАЛАР

«Кожа олура, ажыы-биле чугаалажыыл», «Шынга» шүгүмчүлээн соонда», «Дүүн, бөгүн, даарта», «Истелге, суд болгаш шиитпирел», «Дүрген дуза херек», «Делегейниң чидигленген булунунда».

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

Тыванын аржааннар талазы-биле айтырыгларын шиитпирлээр лабораторияны Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киллдизиниң чанынга тургузар дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 1992 чылдың ноябрь 20-де хүлээп алган.

Бойдустуң эм-шынарлыг аржаан сугларының болгаш өске-даа түүлериниң байлак курлавырлары Тыва Республикада барын доктаалда демделээн. Ындыг болза-даа ажылдап турар сезонлуг курорттар («Чедер», «Үш-Белдир»), профилакторийлер (Дус-Хөлде, Бай-Хөлде, Шивилиг, Ажыг-Суг болгаш өске-даа чамдык аржааннар) республиканың ажылчы чонунуң кадыкшылын эмжиидер негелделерин долузу-биле хандырып шыдавайн келген.

Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киллдизиниң кылган баштайгы шинчилелдериниң түүнелдерин Курортологияның болгаш физиотерапияның Томскиде эртем-шинчилел институдунга, Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозунга, Кардиологияның Томскиде эртем-шинчилел институдунга чугаалажып көргенин өзүгаар алырга, Тыванын аржааннарының, дустуг, малгаштыг хөлдериниң эмнелге болгаш дыштанылга күүсүү бедик, ынчаарга оларга республиканың бодунуң санаторий-курорт, профилактиктиг кадыкшылдыга баазазын тургузуп болурун доктаалда демделээн.

Тыва Республиканың Чазаанын доктаатканы болза:

1. «Тыва Республиканың бойдузунуң эм шынарлыг суглар курлавырларын комплекстиг шинчилеп көөрү» деп эртем угланышкынныг айтырыгны хандыр шиитпирлээр лабораторияны Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозунуң киржилгезин-биле Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киллдизиниң чанынга тургузар.

2. Лабораторияның 1993 чылда ажыл-чорудулгазын хандырарынга 5 миллион рубльден эвес эвес акша-хөрөнгүни республика бюджединге баш бурунгаар тускайлап бээрин Сан министерствозунга (Ондар) дааскан.

3. Лабораторияга ажылдар немелде шөлүү бээр дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн Күрүне эт-хөрөнгүзин эргелеп башкарар талазы-биле комитетка (Сарбаа) дааскан.

4. Тыванын ам тургустунуп турар эртем төвүнүң составынга лабораторияны киирерин болгаш ооң статузун тодаргайлаарын Эртем болгаш өөрөдилге черлериниң хөрөнгөлерин талазы-биле комитетка (Тас-оол) дааскан.

Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киллдизиниң чанында чаа лабораторияны Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозу-биле демнежип алган, аржааннарны шинчилеп алыр талазы-биле эртем шинчилелдериниң база сүмелер бээриниң үе-чаалар авыы-биле программазын 1993 чылдың июль 1-де чедип ажылдап кылгаш, Тыва Республиканың Чазаанга бадыладыры-биле киирип келирин доктаалда айыткан.

„Шын“ — республикада неделяда 5 катап үнер кара чангыс солун.

Чартык чылда өртээ 200 рубль, а үш айда — 100.

Өске солуннарга бодааргa хөй үнер, өртээ база чиик.

СҮТ ЧОК БЕРГЕ-ЛЕ-ДИР

Өвүр районда «Торгалыг» совхозтуң девискээри делгем, херим чер. Барык-ла район девискээриниң хөй кезиин ээлеп турар чыгыы болдур иймин. Ындыг-ла үр эвес үеде совхозтуң ниити малы 65 мун ажып турган. Ол үелерде ажыл-агый алды сүт-бараан фермалыг турган. Олар чылда барык-ла 300-400 тонна хире сүттү бүдүрүп, ону күрүнеге дужаап турду. Оон чоорту-ла «О-Шыныа» совхозту тургузар дээш Ак-Чыраа девискээрин 20 ажыг мун малы-биле кады Тес-Хем районунче шилчиндирген. Оон соонда каш чыл эртеңде «Ак-Чыраа» совхозту тургузар дээш база-ла инек, чылгыны үзүп берген. Ынчалза-даа совхозтуң кежигүннери эки ажылдап, хөй продукцияны бүдүрбүшаан 40 ажыг мун малдыг турду. Амгы үеде оон девискээринде Чаа-Суур төптүг «Эртинелиг» совхоз база тыптып келген.

Ам оон түннели кандыг болуп турарыл? Совхозтарның мал-маганы өлүп, чудап турар. Сөөлгү каш чылда безин мал бажы дыка кызырылган. Чаа тургустунган «Эртинелиг» совхозтуң 400 ажыг сарлыы чудап өлген. Олар чумага удур тарылга кылганыныл соонда кырлы берген.

Бо хүннерде совхозтарда чангыс-даа ферма чок. Чаа-Суурга саар 100 хире инек турган чүве. Олар колдуундала өлүп төнген. Чүгле 12 инек арткан. Оларны ам тарадыпкан. «Торгалыг» совхозтуң өнчүзүнде инектер кызыраан. Олар барык-ла ийи чыл дургузунда төл бербээн. Үжен-Ыяш деп черге сүт-бараан фермазы ажыдып алыр дээш ийн бажыны тудуп эгелей берген, ам шуут ара каапкан.

«Ак-Чыраа» совхозтуң фермазынга турган инектерни бо чылын база-ла сагбайн берген. Торгалыгга бичин уругларны сүт-биле хандырар албан черге турган. Ол база хаглынган. Үш совхозтуң столоваялары кара шайын хайындырбышаан. Эмнелгеде чыдар кижилер сүт ишпейн турар. Байдал мынчалыг турда, район чагыргазының көдүн ажыл-агый эргелели кандыгдаа хемчег албаан. Чаа-Суурнуң фермазында хөй инек өлүп турда, кандыг-даа дувурээзин үндүрбээн. Ам барык-ла ол үш совхозта тыва уксаалыг инектер кырларының кырында келген. Чүгле сарлык көөдедир өстүрериниче сагыш салгаш, шак ындыг күзенгир эвес байдалды тургузуп алган деп бодаар мен.

Кончут-ла берге чүве — бар чүвени чок кылдыр үзүткан алыры. Ол шуут мрма сыныг чүве-ле-дир. Совхоз ажылчыннарының ажыл-ыылыр турз-соруу чок апарган. Оларның хөй кезии малы хуужудуп алза кандыгы деп айтырыгны көдүрүп эгелей берген. Ындыг-даа болза, ону суртаалдаар талазы-биле ажыл чорудуп турар даргалар чок-ла боор чүве-дир. А удуртукчулар совхозтар таразар деп барган хөөнге алзы берген. Ынчангаш ажылдың түннел чок болуп турарының бир чылдагааны ында деп бодаар мен. Өскээр чугаалаарга, кижи бурулу-ле бодум бидир мен дээр аварган шагдыр бо.

Василий БЮРБЮ.
Өвүр район,
«Торгалыг» совхоз.

РЕКЛАМА

ХУУДА БАЙЫР ЧЕДИРЕР БОЛГАШ ЧАРЛАЛ БЭЭР ДИЗИНЕРЗЕ «ШЫН» СОЛУН СИЛЕРГЕ ДУЗАЛААР.

СИЛЕРНИҢ ЧАРЛАЛ - РЕКЛАМАЛАРЫҢАР ЭН-НЕ ХӨЙ НОМЧУКЧУЛАРГА ЧЕДЕР.

«Шын» солуннун чагыдылгазы уламчылавышаан. Солунну чагыдын алырынче далажыңар!

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиуму болгаш Чазаа Тыва Республиканың ИХМ-ниң оперативтиг истелге бюрозунуң ажылдакчылары

милициянын капитаны, онза чугула херектер талазы-биле оперативтиг улуг төлээ

Николай Мангырович МААДЫНЫН,

милициянын капитаны, онза чугула херектер талазы-биле оперативтиг улуг төлээ

Петр Георгиевич НИКОЛАЕВТИН,

шагдаа-чолаачы, милициянын аваа дайынчызы

Валентин Мөңгүлович ДУЛГУНУН

1992 чылдың декабрь 1-де албан-хүлээлгелерни күүсеп чоруур үеэнде халаптыг уржукка таварышкаш мөчээнин дыннатпышаан, оларның төрелдерилге болгаш чоон кижилерге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Декабрь 3 — Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнү

БҮГҮ ТАЛА-БИЛЕ КАМГАЛААР ДЭЭШ

Биртышкан Нацилар Организациязының Кол Ассамблеязының 1982 чылдың декабрь 3-те хүлээп алганы Бүгү-делегей программазын ёзугаар инвалидтерге хамаарыштыр тускай он чылды чарлаан. Ол программаның дозуунде кижиниң эргелериниң принциптери салдынган, ынчангаш инвалидтерни ниитилеп амыдыралынче идепкейлиг-биле хаара тудар сорулга салдынган. Инвалидтерге хамаарыштыр Бүгү-делегей программазының кол сорулгазы — инвалид болур чорукту баш удур болдурбас, бертик-межел апарган кижилерниң ажыл кылып шыдаар шинээн катап тургузар база ол мышаш оларга ниитилелдиң долу амыдыралының бүгү талаларынга киржириниң деп аргаларын тургузарынче угланган.

Инвалидтерниң он чылын чарлааны дээрге-ле, КНО кежигүннери чурттарының чазаатары боттарының инвалид хамаатыларынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп өөрүнүн хүлээлгелерин алганы ол болур. КНО-нун Кол Ассамблеязының чарлаан он чылының төнчү чылында декабрь 3-түү Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнү кылдыр доктаадыры көрдүнген турган. Ам он чылдар эртеени ол, ынчангаш бо чылгы декабрь 3—Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнү болуп турар ужуру ол.

Инвалидтерниң ол хүнүнде өөр-черлерге эрге-чагырганларының төлөөлери-биле ужуражылгалар чорудары, делегелер болгаш инвалидтериниң киржилгези-биле янзы-бүрү бәйрәлдалдары эрттирери көрдүнген.

Бо эрткен он чыл иштинде бистин Тыва Республиканың эрге-чагырга организарының талазындан инвалидтерниң социал камгалалын экижиде-ринче угланган доктаал-саамырлар болгаш өске-даа хемчеглер алдынын келгенин айтыр апаар.

Мен ам республиканың эки турачы инвалидтер ниитилелиниң ажыл-чорудулгазынга саксы доктаап көрейн. Бүгү-россиниң инвалидтер ниитилелиниң Тывада организациязы 1988 чылда тургустунган, оон хүрээлеңнинде 5 мүн кижи Тыва Республиканың 8 мүн ыстам инвалидтерни төлөөлеп турар. Тыва ниитилелде хоорай болгаш районнарының 16 баштаар черлери база черчерлерде 107 эге организациялар хаара туттунган. Оон хоорай болгаш районнарда баштаар черлериниң ажылдаарының таарымчалыг бәйдалдарын чер-чер Советтери тургускан.

Инвалидтер ниитилелиниң организациялары бертик-межел апарган кижилериниң социал катап тургустунуушкунун болгаш камгалалын чедип алыр дээш, оларны идепкейлиг күш-ажылга хаара тудар болгаш оларның амыдырал деннелиге бадырбас дээш янзы-бүрү ажылдарны чорудуп турарын демдеглээри чугула. Ниитилелдиң чер-черлерде баштаар черлери «Сагыш човаашкын» деп комплекстиг программаны боттандырарынче улуг кичээнгейни салып келген. Барык-ла район бүрүзүнүң төвүнде болгаш Кызыл хоорайда инвалидтерге бараан болур тускайлаттынган магазиннери ажыткан. Ында чугула керек бараакнар болгаш продуктулар бар, ону садыларга четчири-биле тургузар дээш инвалидтерниң активилери базо сагыш салып турар.

Инвалидтерниң бажың балгат-биле хандырылгазынга талазы-биле чогуур ажылдар чорудтунуп, бажыңга телефон салдырарына, одаар чүүл сөөртүп чедиреринге улуг дуза көргүстүнүп турар. Черчерлерде ол дуза багай эвес. Эки-ле чединмес кижилерге акша-төгерик дузаламчызын көргүзүп, чүгле бо чылын 460 инвалидтерге 105 мүн рубль түүнүг дузаламчыны берген. Бо акшаны буянныг сеткил акцияларындан, эки тура дадывырлар, халас өргүүшкүнчер, кежигүн дадывырларындан кирип ап турар бис. Маанаа Чоннуң социал камгалал министерствозунга, «Тыва даргузу» комбинатка, Эрзин, Мөнгүн-Тайга, Тес-Хем районнарның ажыл-агыларынга инвалидтер ниитилелиниң детири, акша-төгерик-биле дузалап турары дээш өөрүп четтиргениверге илередирдир бис.

Инвалидтер-биле чорудуп турар ажылдарның дээштиги чер-черде баштаар черлериниң эселекчи, тура-соруктуг идепкейниден хамаарыжыр. Бо удамышкын-биле эки ажылдап турар Бай-Тайганың (даргазы Х. М. Кан-оол), Барыын-Хемчиктиң (А. А. Виниченко), Чөөн-Хемчиктиң (К. Х. Ондар), Эрзиниң (Б. К. Чывырал), Кызыл районның (Л. Л. Климкович), Каа-Хемниң (К. С. Очур-оол), Кызыл хоорайның (А. В. Десятова) баштаар черлериниң адап демдеглээри черле чугуда.

Амгы тургустунган байдалда инвалидтер өртүзүнга суртаал, тайылбыр ажылдарын хөй-биле чорудары негеттинип турар. Бертик-межел кижи бүрүзү оон дугайында сагыш човаашкын бар-дыр деп чүвени медереп көрүп, хоойлуг ёзугаар берген чиигелдерни эки билген турары чугула.

Ниитилелдиң кичээнгейинин төвүнде инвалидтерни ажылга тургузарының айтырыгы туруп турар. Сан-түн ёзугаар алырга, бертик-межел кижилериниң 70 хуузу ажылдап турар. Ынчалзажок сөөлгү үеде инвалидтерни ажылдан кызырар чоруктар көвүдеп турары хараадаачыл. Ынчангаш инвалидтерге ажылдаар ужурлуг тускай көрдүнген ажылдаар черлерни баштаар черлер четчип ап турары тон чугула.

Ажылывыстың база бир улуг айтырыы — инвалидтерге бүдүрүлге базазының тургузуп алыры. Ону тургузуп алза, 1990 чылда инвалидтер ниитилели бот-акшаландырымышкынче кирер аргалыг болуп өөрү. Бо хүнде республикада чүгле ийи-ле бүдүрүлге — «Искатель» кооператив болгаш мотоколяскалар сеп-төөр цех тургустунган. Бүдүрүлге бажыннары болгаш чиг эттин, артык кезектерниң чедишпезиниден дыка хөй инвалидтер бажыннарында ажылдап олурар. Инвалидтер ниитилелдериге өөрү комитеттерин дамчыштыр 3-4 бүдүрүлгелерни бөөр дугайында РФ-тин Чазааның айтыышкыны күүсеттикмейн турар чүведир. Ынчангаш Тываның Чазааның болгаш Дээди Советтиң деткимчези чокта бүдүрүлге базазы тургузуп алыры биске берге болуп турар.

Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнүн демдеглевишаан, черчерде баштаар черлер экономиктиг реформаларны чорудуп турар үеде инвалидтериниң социал камгалалынга дарый болдунар хемчеглерни ап, шынгыы ажылдарны чорудуп, чоннуң ол категориязын деткиир, камгалаар талазы-биле бар-ла чүүлдерни кылып чорудар ужурлуг.

Сергей ЮША.

Бүгү-россиниң инвалидтер ниитилелиниң Тывада баштаар черниң даргазы.

КЫШТАГЛААШКЫН: малчыннарда

КОДАНЫМНЫ ОЙБАЙН КӨРЕМ...

Репортаж

Район чагыргазының планын саугаар кыштаглар, фермаларже үнүшкүүлер кылып, анда кыштаглаашкынның база малчыннарның амыдыралчуртталга байдалы-биле таныжар сорулга-биле харысалгалыг ажылдакчылар өөр-черлерге чедип, ажыл-ишке боттуг дузаны көргүзүп, ажыктыг арга-сүмени берип турар. Бо удаада мен Улуг-Хем район Советиниң даргазы Б. С. Седейниң удуртқан бөлүүнге «Ушкажыптым». Аныяк совхоз «Ариг-Бажы» базарывыс ол. Чаа-ла бут кырында туруп орар ук ажыл-агыда мал коданнары амдыызында эвээш. Мыйыстыг бода мал фермазы, ийи малчын кодан—ол-ла. Бирээзинде анай, өскезинде төрүүр өшкү бар.

Суурдан каш-ла минута халыткаш, баштайгы коданга келдивис. Черим Ханы-Чоога дээр. Хаттыг-Чоога дээн болза база ажирбас хире. Ам база хадымарлап келди. Баштай бистиң аалдың ит-кужу эвес, а кезек торлаалар уткып алды. Дугуй алдынче чүгле кирбес. Эки-даа, багай-даа чүүл бүрүзү черле ындыг — эскертиннинчел. Дөө ол савазының харааданчыын. Ыйгылак долу. Та суур иеэ, та бо малчынның дуу иектери, мал дойлаан. Кыштың башкы айы чаа-ла үнүп келгенде аан. Ол ышкаш хайыраан көрженни. Өдек, довурак-биле долушкан. Эрзин, Тесте, Бай-Тайганда малчыннарның одаар үүлүү-ле ол чүве ийин. Күзүн аад бүрүзү көрженин хөлчок таптыг чыскаай салып, курганыр. Халас кежик. Ам бир тонна хөмүрүп өртээ 1 мүн акша чедип турар болдур эвеспе, сөөртүлге-биле катай. Даштын бир каш ангор анайлар ногаан сиген дайнаан, кызыл дус чылгаан тур. Өскелери одарлап үнген хевирлиг. Кедизи барын, эки-ле дук үмер-дир ам.

Театр тон азар черден эгелээр болза, малчын кодан кажаадан эгелээр болгай. Кажаа иштин кирип көрдүвүс. Делгем, бедик, эвтин кончуг кажаа болду. Эрткен чылын маанаа 100 ажыг ниек кыштаанын суму чагыргазының даргазы Леонид Доржу-оолдан билип алдым. Ынча хөй ниек хос-чайлыг кирип турда, 431 анайда чүү боор. Ажылмышчы кижи черле ындыг, эскериннел. Үзе өрээлээш, чедир дутлаваан черден сырынай-дыр. Ону доп-дораан дуй кагарын Бадарчы Сенгиевич малчынның адазының сүмеледи. База кажаа иштинге сырабиле коошпа хевирлиг чүве кылгаш, анайларны анаа чемгерзе эки дээрзин чугаалады. Бичин-даа болза ыжык болгай.

Валерий биле Александра Ымбылар бо анайларны чаа хүлээп алган, боттары назын үезин аныяк улус болду. Кодан-девискээринде бажын, сакманчылар өө, биезин улуг кажаадан өске тудуглар амдыызында чок. Чунар-бажын кылып алыры тон чугула дээрзин чугаалажып ордувус. А Валерий Коңгар-оолович чыдыр. Боску аараан. Хоочураан ангиалыг кижи болду. Малчын улус черле ындыг: орта дыштанып туржук, огулуг чемненир безин чай чок апаар. Дүрген дуза машиназын дорааг батхан чорудар боор аазалыыс. Бажын делгем, чырык, чылыг. Хоорай бажынарындан дудак чок чорду. Ханаларда девистер, чем шкавы, стол, сандай, телевизорда «Байлар база ыглажыр» деп телесериалдың эзлчелиг сериязы төнчө турда кире берген болдувус. Александра Кыргысовна аяксаазында барды. Чин сарыг шайны ижип, чигир-боованы амзап ора, аш-чем-биле хандырыгаа дугайын чугаалаштыыс. 45-тин норма чигирин алган. Далганы бар. Ындыг болганда хлеб бижирин өөренир болза, мыя мында-ла. Ажык суугу кырында сковорода ышкаш төгерик савата белен бижирин база болурун бистин бирээвис сүмеледи. Амданы безин бир тускай боор чүве ийин деп ол уламчылады.

Согаш, балазының бар-чогун база сонуургадывыс. Ам аныяк, ам чоокта чаа-ла черчуртунга өскээртен адап-сурап, чанаттан келген улуста чүү боор, бүгү чүве оруунда диштивис. Улуг кадарының адазы Коңгар-оол Туматович Ымбыы боду 44 чыл ажыл стажтыг кижи болду. Колдуунда мал кадарын келген. «Өшкү кадарган сен бе?» деп айтырыгга ол: «Ынчанмайын ханчаар» деп харылады. Ам уругларына дузалажып, арга-сүмезин айтып өөп турары бо. Боду суурда, пенсиялыг. Ынчангаш-ла боор, пенсия өзүлдезинин, компенсация, ваучер төлевириниң дугайында хөйү айтырды, сонуургады. Бо талазы-биле бистин кижи бүгүдевис билирин чугаалады. Сүмелерни каттывыс. Малчынның дүүн хүндүс азы кежээ бо коданны хүлээп албаан-на болгай. Ол хиреде ажыл төлевириниң дугайында совхоз удуртулгазы, экономист, бухгалтер-даа мынчага дээр саваашкыннарны чоруттаан, омаа-хон! Кодандан 4-5 км хире черде чыдып алган, ховар аалчылар болуп турары хомудаанчыг. Оларга көрүп суг дажыыр машинаның чолаачызы В. Сагды ханың хүнүн келир аалчы, эжик эмиратвас кижи-дир. Бо удаада ол аът эзертеп тур. Водовозу дөө тур-ла. Ис истээри ол. Инек читиг. Болуунун хуу. Дүүн коданмаңык үезинде ийи буттуг коксаразктар аппарган. Бир кезек кижи кара дерин төп турган мал эзырап аарга, өскелери мынчаар алгаш баар, оозу-ла тон берге...

Чаш малга чылыг суг керек. Сугну амдыызында соокка берип турарлар болду. Доскаар чергелиг суг чылыдар хер-херексел тыптынарынга совхозтун талазындан (директор Э. Д. Серен) боттуг дуза керек. Аныяк улус болгаш ындыг бе, чүве тооксавас. Коданишти арай чударгай чорду. Суур чоок болгаш ындыг боор, хлеб колдуу үүлдүбейн турар. Хлеб өртээ өй-тап. Ынчалзажок чоорту черле өзе берип болур. Ындыг болганда тараазы соктап чиирн черле күзенчиг. Ол амдыызында чок. Арбай, кызыл-тас, чинге-тараа-биле малчынларын дарый хандырыын дээш совхоз удуртулгазынга даалга бөөрин район Советиниң даргазы бодунга хүлээпп алды. Малчыннар малының кодуларын турарын дыннаттылар. Зоовстепциалистер база келбейн турар. Дарый хемчег албас болза, бот-боттарынче халдадыр чыгыы. Харын-даа кижи дарын болгай. Дезинфекциялаары күзенчиг. Мал эмчилериниң чугаалаарга, тоовас бооруп дагдынынчы кадарчы чугаалаан.

Ан-меки, кужу бо мынчаар мал-биле аралаштыр оттаар чер болду. Дөө бир диши орукту кежин бар чер. Улуу коданчы ыт-ла. Элик-хүлбүзү безин көвей хире чорбадыве. Койгун-коданы база. Оларны ол-бо өглерде дере аскылап каан кештер дереченээр. «Малдыг кижи тодуг, хойлуг кижи кадыг» дээр ийинде мооскар. 230 төрүүр өшкүлүг Хактыг-оол Көк-оолдун өскүн ээзэ саржат хайындырып тур. Сметанаанын эжизи. Өшкүлер менди. Харын барза-барза, хуиалар салдынмаан. Орей төрүдерге багай дээрзин бидир хирезинде, та чүве маажым олурар даргалар чүве. Малчын боду барын аътка хуна үнгерер, чаңгыстап дажыыр эвес. Чогум коданда чунар-бажын, «чайлаг» дээш тудуглар хөй. Чүгле кажаа иштн эжмелеттинмээн. Улуг кадарчы өшкүзүнде болганда чемелеп, аная дамчыдарын диледнве. База-ла соктап чиир тараа чок орар улус болган. Ол ышкаш чайын кожер өө база чок, ийи борбак коданны хандырыптар хире тараа совхозта бар-ла чүве ийнаан. Ол ышкаш бо коданны база-ла дезинфекциялаары күзенчиг. Бир хүн ол ийи аалга көрген, билгеннивис ындыг ийин.

Седип МОНГАЛ.

ХҮНДҮЛЭЭРИ — ХҮЛЭЭЛГЕВИС

Кыргынар дээрге ыныарыл ол? Ол дээрге кайы-даа өске черден чедип келбээн, бистиң боттарывыстың-на ада-иелеривис, өгбелеривис болгай. Кыргынарның эрткен оруун истеп тодарадыр чүве болза, оларның барык кижи бүрүзү боттарының ажы-төлүн төлептиг кижи кылдыр өстүрүп алыр дээш амыр-ыным чок ажылдап, чурттаан, хөй-ниитиниң хөрээ дээш дора дээрге таныдылдап, шала чүп, мал малдан, чуртталганың кадыг-берге оруктарын эртеен буянныг кижилерле болгай. Бөс боттарывыстың кыргынарывысты хүндүлеп, дузалашпас болзувусса, бистиң уруг-дарывыс бистн, боттарывысты база каралап көрбес, хүндүлевес болур.

Бистиң кыргынарывыс кажан-даа, кажа-даа хүндүткелдиг болур ужурлуг. Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажының бүгү чону, хамык-ның мурнунда ол суурның удуртукчу ажылдакчылары шак-ла ынчаар билип, боттуг ажылдарны амыдыралда боттандырып турар. Чыраа-Бажының ажылчын кооперациязының коллективи бо чылдың октябрь 1-де Улуг назылыглар күнүнде суурнуң пенсионерлеринге болгаш инвалидтериге 1000-2000 акша дузаламчызын, ядик-хепти чиик өртектерге садып, чамдык кижилерге белекке бергилээн. Ажылчын кооперация болгаш Чыраа-Бажы ортумак школазы кыргынарның болгаш инвалидтериниң өг-бүле бүрүзүнге бир-бир машина хөмүрүп дужүрүп берген, а совхоз кыргынарга 50-50 кг тараамы каласка берген.

Чыраа-Бажының кыргынары болгаш инвалидтери азырадыкчы хөөнге алзын, аная-ла мунчурап, дыштанып олурар деп бодаар болза шын эвес. Чамдык хоочуннар боттарының бажыннарында тыва идик-хепти чагыг өзүгаар септеп, даарал, эвазыбиче-даа бол орулганы ап турар. Арат ажыл-агыйлар Кара-Сал Семис-оол, Григорий Канчыыр-оол, Куулар Комбукай болгаш өске-даа хоочуннар 143 ниекти, 17 зүттү, 560 хой, өшкүнү 44 хавааннарны ажаал өстүрүп турар.

Улус депутаттарының Чыраа-Бажы Совети болгаш суму чагыргазы пенсионерлерниң болгаш инвалидтериниң социал камгалалының талазы-биле бир шалыныг ажылдакчыны тургузар дугайында айтырыгны Социал камгалал яамызынга тургускаш, чедип алыр деп турар.

Тыванын суур бүрүзү, район төөгери, найысылал Кызыл пенсионерлерже, инвалидтерже Чыраа-Бажы суурда ышкаш сагыш салыр турган болза, кыргынарның мурнунга хүлээлгевисти үеним шаабиле боттандырып турар бис деп сагыш-сеткил чүгээр ооҗум олурбас бе.

Ол дугайын Чөөн-Хемчик район Советиниң сөөлгү сессиязында, район чагырганының даргазының ораланчызы А. В. Монгуштуң илтеевинге айткан. Бо талазы-биле район, суму Советтериниң депутаттарының чамдык таварылгаларда шүшпенин, Тыва Республиканың Чазааның, Дээди Советиниң хоойлуларын амыдыралга боттандырар талазы-биле ажылдың чедир кылдынмайн турарын сессиягa боттушкүүмчүлелдиг чугаалашкан.

1992 чылдың сентябрь 8-те Тываның Чазааның 119 дугаарлыг доктаалын күүседирбиле даймнның, күш-ажылдың инвалидтериниг, тыва эки турачыларга, ССРЭ-нин болгаш Тыва Арат Республиканың орден-медальдары-биле тылга күш-ажылы дээш шаннаттырганнарга, Тыва Чазактың чазак шаннаттарының эдилекчилериниг электроэнергиниң, телефоннуң, бажың хөлезининиң төлевирлериниң 50 хуузун чигелдеге таварлыр хоочуннарның дамзызын ооҗум турузуп турар.

Пенсия акшалары чогуур үезинде үлеттинмейн турарындан, кыргынарның, инвалидтериниң почталарга дамны атсы ооҗурлаары ам-даа хевээр. Кыргынарның бажыңларынга эмчи дузазын болгаш өске-даа ачы-дуза чедирилгези саазын кырында артышаан. Бо талазы-биле Чазаана коорайда чурттаан турар пенсионерлер, инвалидтер бергедээшкиннерге дүн бүрү таварлыр Хорум-Даг, Чыргакы Шеми суурларының тус-чер чагырганы, кедээ Советтер боттарының кыргынарынга ачыдуза чедирер буянныг хүлээлгезин чедир күүсетпейн турар.

Кедээ ажыл-агыйда ажылдап турар, эн ылангыя малчыннар ортузунда ажылдап чоруур пенсионер малчыннар шуут уттундурган. Бир эвес ажыл-агый удуртукчулары Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылда үндүргени 67 дугаар доктаалын ооварымчалыг көрүп, ханы сайгарар чүве болза, кедээ ажыл-агыйда пенсионерлерге кандыг ачы-дуза чедирери тодаргай айыттынган. Колхоз-совхозтарга малчынап чорааш пенсияже үнген кыргынарны суурларга бажың-биле хандырары дээш, оон-даа өске чугула хемчеглер ол доктаалда көрдүнген.

Хоочуннарны, инвалидтерни хүндүлээри, оларга ачы-дуза чедирери, оларны дээш сагыш бүрүзүнүң ыныктыг хүлээлгези, а күүседикчи болгаш төлөөлекчи органнарның, ажыл-агый удуртукчуларының алган ийи-биле дорт хүлээлгези. Ынчангаш хүндүлээр хүлээлгелиг кижилер ол харысалгавыс утпаалынар.

Даван-оол ОНДАР.

ӨӨРЕНИП АЛЫРЫМ КАЙ

Рынок харылзаларынче шилчип кирген берге үеде кижиниң амыдыралынга, ажылдаарзынге эрежок чугула хемеглеттиниг бөөр эг-сеп турбас боор бе. Ол ышкаш хүнүүн ыныы ажыглаттынга бөөр тыш-чем-даа кылыр, белеткеп алырынга өкөл чугула. Дурукулга туруп көөр. Ындыг болганда ол бүгүнү кылып човаан улуг кижилериниң дурукулазын өөренип алыры тон дерелтиг чүве-дир дээрзин бо назынымда шоолут-ла хереке-те албайн чорааныма ам дээн хомудаар-дыр мен.

«Шынны» доктаамал чагыып ап, номчун чоруур болгаш, ону дамчыштыр аныяк-скенте, улут кижилерге чымым-даа болур ийиваан дээш ыр төөгүнү бижиир бодаадым.

Бо чылдың октябрь 26-да бистин Адыр-Кежиг суурунуң ону улуг назылыг өгбевис Бай-лакай Довукайович Тулушту сөөлгү орукче деминг деп орнукшуттувус. Кижи ыраг чорда, чонунга оон кылып чорааны ажыктыг ижи шоолут эскертиннее болур чүве-дир ийин. Хайлыг-ла чүве ол. Бо кырган 78 харлыында төчүп калды. Катым болур кижи. Ол аныяк чылдарындан эгелээш вевсияже үнүүкеге чедир Улуг-Хем кожуунда мал эмчиин болуп ажылдаан чорду. Улуг назылыг улуг-емчилерде ону танылыр улус хөй боор. Районда оон ажылдаваан черим чок: Ак-Тал, Арыг-Бажы, Хайыраан, Көк-Іыраа, Арыг-Үзүү, Арыскан, Ийи-Тал, Эжжим. Пенсиялап алгаш, дергүл-терелин тыртып, алдын чылдан бөөр бо районда кээл чурттай берген төөрелдери бистиң арабыска чедип келген. Чонунга, төөрелдери биске оон ажык-дузалыы хол чок чораан.

Алызындан мөге-шыырак Тыва Арат Республика үезинде алдан дөрттүн арааныгадаа олурун чораанын билир мен. Оон кылбас-тупас чүвезиг чок, шевермн чон мактаар. Бистин суурда оон ыылган шаная эдилеп-ээн өг-бүле ховаарла боор. Чадаг-шимек дээрвис урутлар ойнаар шанзыны тергини быжыг кылдыр дадыы мыштан ээп турган кылып саар. Ындыг шанак 5-6-даа чыл дургузунда белен үрелбес. Бичии хемчеглиг чүк сөөртүп алырда оон ажыктыын чүү дээш. Соокта бичии уруглар садыктеп-ирде эстин кончуг. Анчы бижек соо турда мырынай онза. Тос, мыйыс сыптыг бижектерни анчыларнын чагынын ёзугаар кылып берип чорду ийин.

Бай-лакай Довукайовичиниң кылып билбес ижи-ле ховар: аннаар, диннеер, балыктаа,... Төжүнүп тайгаларны оон ийнги бажыны-биле дерек черге кылаштай бөөрге, бис ушчок соонда калыр чордувус. Эгин-тыныжывыс хиледи арай деп-ле чеде бөөрвеске, база-ла шүүдеп бай-кап алыспас. Четкен черивиске борбак тооруктан алдывыс. О... ...ээ-ээ-ээ-ни савалан алгаш чоруур деп бодарывыска: «Мен айлаш, чиикте бөөр мен, далашпаскар — дээн. Алгы эттээр эдирээ хевирлиг мыш чазай тыртын алгаш, дазыл кырынга белеп тен ааан тооруктуг чуурга иткилеттер болду. Хаптар долу сайлаан тооруктарлыг, өөрүшкү-маниайлыг чаныр келген бис. Өгбевис аная аннаар артып калган.

Чөөн-Хемчиктиң Бажың-Алаактан бо черге көжүп келгенимден бөөр үжен чыл эрткен. Ынча чыл дургузунда чонуун ажы-төлүн эртем-биличе өөредип, чон арааныда ажылдап, чурттаан чор мен. Беш уруум аваазы база башкы, эге класстар ап турар. Кайыыс-даа башкылар болганывыста улуг өгбевис Бай-лакай Довукайович ышкаш ураан холдуг өгбелеривистиң ховар талантызын ажы-төлге өөредир, ындыгларны дилип тып, дуржулгазын өөренир, өөредир сорулганы салдывыс. Бот-хууда катым шевер ижин, оода-ла шанак кылыр мергежилин өөренип албаанымга хомудаар-дыр мен.

Шангыр-оол ОНДАР.

АДА-ИЕНИҢ ҮЛЕГЕРИ

Эки кижилер дугайында

Анай-оол Калбакович Норжумаа — күш-ажылдың хоочуну. Пенсияже үнзе-даа, хоочун коктуг, хола кактыг дижириниг дет, ол ам-даа чонунга бараан болбушаан. Бии-Хем районда «Саян» совхозтуң төвүнде магазиннерге болгаш ажыл-агыйның малчынарының Туранның хлеб заводундан хлебти болу чүүлдер эвээш эвес деп бүзүрээр мен.

Оларның тоол ыдар чечемерген аргазын сайнырадым, республика чергелиг Баазанай аттыг тоолчулар конференциязындан эрттирге кандыгыл? Ол конференцияга (аты шуулган-даа болгай-ла) сураглыг тоолчуларның ажы-төлдериниң аразында «Тоолчу өг-бүле» деп конкурстан-даа болза чарлап болгай. Амгы үеним тоолчулары-биле чоп ужурашып, дүрешеш, хүнүүн-не чедирип берип, дүн чүрүмүн ончидаа хажыдыышкын чок күүседип турар.

А. К. Норжуумаа 1952 чылда-ла Кызылга чолаачылар хурузун доосаан соонда, Өөрүшче «Саян» совхозка чолаачылап эгелээн. Даанын алган ажыл-хереңге эзелеңрысалгалыг, кызымак боорга, 1977 чылда аная хлеб сөөртүр машинаны совхозтуң дерекциязы быжыглаан. Оон бөөр он беш чыл эртсе-даа, машина ам-даа чаа хевээр. Эдилеэн эдинге ёзулут эе ол-дур. Ынча чыл дургузунда машинаазынга капитал септелгени чангыс-ла катап кылган. Техника дээрге техника-ла болгай. Үүрмек үрелиишкиннер турбайн канчаар. Артык кезек, акша-көпеек эккелиннер деп турбайн, ол болу-ла септеп алыр.

Кижиниң ажы-чаныы, меэ-бүдүүн оон кылыы, будуруп чоруур ажыл-үүлезинин канчаар чогуп чоруурун көрүзер-дир ийин. Чадаа-шуулганын кыргынарынга ачыдуза чедирер буянныг хүлээлгезин чедир күүсетпейн турар.

Кедээ ажыл-агыйда ажылдап турар, эн ылангыя малчынар ортузунда ажылдап чоруур пенсионер малчынар шуут уттундурган. Бир эвес ажыл-агый удуртукчулары Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылда үндүргени 67 дугаар доктаалын ооварымчалыг көрүп, ханы сайгарар чүве болза, кедээ ажыл-агыйда пенсионерлерге кандыг ачы-дуза чедирери тодаргай айыттынган. Колхоз-совхозтарга малчынап чорааш пенсияже үнген кыргынарны суурларга бажың-биле хандырары дээш, оон-даа өске чугула хемчеглер ол доктаалда көрдүнген.

Хоочуннарны, инвалидтерни хүндүлээри, оларга ачы-дуза чедирери, оларны дээш сагыш бүрүзүнүң ыныктыг хүлээлгези, а күүседикчи болгаш төлөөлекчи органнарның, ажыл-агый удуртукчуларының алган ийи-биле дорт хүлээлгези. Ынчангаш хүндүлээр хүлээлгелиг кижилер ол харысалгавыс утпаалынар.

Даван-оол ОНДАР.

ХУУЖУДУЛГА ЧЕГИН—ВАУЧЕРНИ КАНЧАПТАР БИС

Ындыг айтырыгны бистиң номчукчуларывыс база салып турар. Радио, телевидение дамчыштыр, солун, сеткүүдер арынларынга хөй-ле янзы сүмелер үнгүдээн. «Комсомольская правда» солун номчукчуларынга ындыг сүмелерни катган. Очулдуруп парладывыс, сонуургаар, боттарыңар түшнелден үндүрүмер.

Идик-хеп бүдүрер черлериниң бо талазы-биле ажыы эвээш

Бир эвес силер акциялаарынга белен хире апарган бүдүрүлгеде ажылдап турар болзуңарза, амыраан силер. Бодунун бүдүрүлгезинге акша салышкынны кылыры дээрге эн-не бөдүүн болгаш ажыктыг. Чүгле ол бүдүрүлгенер удатпайн бууран калбас-ла чүве болза. Хуужудулга дугайында хоойлу күш-ажылчы коллективтерге дыка хөй чиигелдерни магадылан турар.

Өске кижилерге — башкыларга, эмчилерге, пенсионерлерге, студентилерге болгаш өскелерге-даа — күрүне өнчүзү, харалаан, колга кирбейн баар хире. Өске черлерден дилеңер.

Бут кырында быжыг турар бүдүрүлгелерде ажылдап турар төөрелдиңер азы таныштарыңар бар ийик бе? Олар силерниң чектериңерни алгаш боттарының аттарынга боттарының бүдүрүлгезинин акцияларын немей садып ап болур, ынчангаш алган орулгаларын чогуур хуулу силерге берип болурлар.

Акциларны биржа дамчыштыр садып алырынга база садарынга киришкеш, акша ажылдап ап болур-дур. Бо товарылгада демги төөрелиңер азы таныжыңар бүдүрүлгезинин акцияларын садып эккэр, оон соонда оон-биле яды азы болуңар-даа садыгаан кирилкей силер.

Барааның эки саарын шыдаптар чер-биле холбашкыны азее. Продукциялыг даштыкыже үндүр садып турар бүдүрүлге суг болза төрилер-не. Ынчалза-даа ымаар чүүлээн кижилер эмге-тикчок дээрзин билир ужурлуг силер. Олар орулгалыг чер дээш тутчуруунга ыяк-ла белеткеннеңер.

Одаар чүүл-энергия комплексинин, тудут материалдарының, мыш болбаазырадыр, өөдээ ажыл-агый продуктуларын болбаазырады кылыр бүдүрүлгелерже салышкынны кылыры ажыктыг Сүт заводу, мебель фабриказы, туйбу заводу хуужудулга кылырына төрилин таварышар черлер-дир. Оларга силерниң ваучериңер керек апаар чадавас эвеспе.

А чиик үлеттүрүп бистин чуртувуста байдалы чигаинчыг. Россияже сөөлгү үеде дук кийр сөөртүү эвээшээн, хевеин чүгле валюта-биле алыр аваар боор бис. Магазиннерде даштыкы идик-хеп эндирилген, оларын өртээнин зары бо таварылгада хамаан чок. Чиик үлеттүрүп кичээнинер.

Ваучериңерниң — чегиниң өртээ даштыкыже бараан садып турар, үлеттүр талазыбиле хөгжээн девискээрлерге дыка аар болур, ол ышкаш Барыын Сибирьге, Башкириягa, Татарстанга, Печора бассейнинге, Владимир областка, база, чугаажок-ла, Москвага, Петербургка, Ыраккы Чөөн чүкче, Калининградка салышкын кылыры ажыктыг. Чүгле оларга чедип алырынга чеже акша хорегин санаар. Бажындан ыраажын, байын алыр арга турар чадавас Дилеңер.

Аукцион харын ажыктыг-даа хире

Келир чылын аукционга 6 мүн завод-фабриказларны садар. Акциялар шуут эндерлер. Чижек кылдыр декабрь 15-те Владимирге болур аукционду көрээл, ында «Элекс» дээр акционер ниитилел бодуунун акцияларының 40 хуузун садар деп турар-дыр. Оон директору В. Быков бууранкынга таварышпас бис деп турар: телевизорлар болгаш электронныг ойнаарактар кезээде хорек.

Чер болганда биллингир «Владимирцентр» кылын турар трактор заводу база акциялар садар.

Питерде «Киров заводу», «Светлана» дээн ышкаш черлер база ындыг.

Бичежеш, өртээ аар эвес коммунизд будүрүлгелерни саза бөөрге, кожаларнар-биле «колхозтажыр» алгаш, бажыңнарының бирги кылдында турар ательеңи чүге садып ап болбас деп. Ол черле ажыктыг, бо таварылгада бүгү бажын оон чуртаачыларының өнчүзү болу берип болур-дур эвеспе. Оон соонда мөнгүп турган: туралаза —ук шөлдү арендага бергей, азы — болуң бир ажыл-херектен эгеле. Кандыг-бир заводчуташты бузуп каанаш, ол черни арендага бергеш байып болур.

Кудумчу коммерсантылары чүге ваучерлер садып ап турарын ам билип кагдынар бе? Олар ылап байып алыр дээш аукционнарже хамыырлар.

Чаржалажыышкын кедергеле болур хаарын, ынчалзажок чектериниңерге салым-чолуң ындыг аукционнарга дилиттирлезиңерге эки болду бе. Келир үеде эки акциялар чугула. Ынчангаш — бурунгаар, чорунар-ла чогуур!

С. РАЗИН, И. САВВАТЕЕВА, В. ТЕРЕХИНА олар суртаал чоруткан.

ТООЛЧУГА АТТАН ТУРГУССА

Аас чогаалы—чонуң ховар өнчүзү. Ону хаваргалап, чонга тараазын, салгалдан салгалга замчыдып чораан чечен, мерген тоолчуларны уттур өргеевис чок.

Мээн кыргын-ачам Баазанай сураглыг тоолчу чораан. Ону Тывада билбес кижи ховар. Ол ам бистиң арабыста чон-даа болза, оон дугайында «Баазанайның өг-бүлезин» деп фото-альбом тургускан. Шагаан-Арыгның ийи дугаар школазының музейинге белек кылдыр берген мен.

Тоол тоолдаары —база бир онтегай ураан чүүл деп бодаар мен. Чүге дээрге тоолчу кижи бодунуң үнүүк аяңнаңнаа-биле маадырларның сеткилсагыжының хөөнүк, дайнаныышкынын илередир болгай. Чараш үнүүг, чечен тоолчу дыннаачыларының угаан-бодалын кайгамчыктыг тоол оранынче болуп-ла алгаш баар. Дыннаачылар тоол маадырлары «болу бөөр» таварылгалар ховар эвес. Кыргын-ачам тоолдай бөөрге, үнүг кижи ыглап, кадыг кижи катыгып олурарын бодум. Кыргын-ачам Баазанай Тыва АССР-ниң сураглыг тоолчузу чораан болганда, оон хөрек турасказылыг чурттаан чораанны Торгалыг суурга тургузарын күүзер мен.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

Шагаан-Арыг доорай.

ТООЛЧУ АТТАН ТУРГУССА

Аас чогаалы—чонуң ховар өнчүзү. Ону хаваргалап, чонга тараазын, салгалдан салгалга замчыдып чораан чечен, мерген тоолчуларны уттур өргеевис чок.

Мээн кыргын-ачам Баазанай сураглыг тоолчу чораан. Ону Тывада билбес кижи ховар. Ол ам бистиң арабыста чон-даа болза, оон дугайында «Баазанайның өг-бүлезин» деп фото-альбом тургускан. Шагаан-Арыгның ийи дугаар школазының музейинге белек кылдыр берген мен.

Тоол тоолдаары —база бир онтегай ураан чүүл деп бодаар мен. Чүге дээрге тоолчу кижи бодунуң үнүүк аяңнаңнаа-биле маадырларның сеткилсагыжының хөөнүк, дайнаныышкынын илередир болгай

Школа амыдыралы

МЕТОДИКТИГ КАТТЫЖЫЫШКЫНЫВЫСТА

Бистің Баян-Көл ортумак школазында эге класстарның методиктиг каттыжыышкынында 8 башкы ажылдап турар. Өөредилге чылы эгелей бээрге-ле, бүдүн чылда чорудар ажылдарывыстың планын чыглып алгаш, тургузуп алыр бис. Бир класска-ла бир айда 1 катап ажык класс шагы иикпе, азы оон-даа өске солун ажылдарны эрттирери бистиң методиктиг каттыжыышкынывыста чаңчыл болу берген.

«Бичии уругларны болгаш аныяктарның сагыыр чаңчылдары» деп темалыг ажык класс шагын улуг класстарга эрттирдивис. Ол класс шагында уруглар боттарыгга ажыктыг хөй чүвени билип алган. Октябрь айда эге класстарга тыва дылдың декадазы болуп эрткен. Орта идепкейлиг киришкен класстар болгаш башкылар хөй. Бо күүн чаа школага өөренип кирген бирги классчыларга бешин ажык кичээлдер эрткилээн. Чүгле чаңгыс ай школага өөренген уругларның идепкейлиг харылап, чурумнуг олуруп турары — ол класстарның удуртукчу башкыларының кызымак ажылында. 1 «а» класстың удуртукчу башкызы Галина Николаевна Чылбак-оол ажык кичээлиндеи ангыда, класты-биле солун концертти өөренген-никтерге көргүзүп, бир тыва оюнну өске класстарның уругларына өөреттилер. 1 «б» класстың башкызы Елена Бадыпаевна Санданчык бодунуң ажыдынга кызымак башкы. Оон өөренген-никтерге ташылап, ырлап, шүлүктеп турарын үстүкү класстарның өөренген-никтери чаптап, улуг сонуургалдыг-биле көргеннер. Сентябрь айда эрткен «Алдын күс» деп декадага Елена Бадыпаевнанын класы бирги черге төлептиг болган.

Бистің школавыста база бир эки ажылдыг башкы. Надежда Владимировна Чадамба. Ол 4 «а» класстың удуртукчу башкызы. Оон өөренген-никтерниң билиг черде шыырак болур. Надежда Владимировна даанган ажылынга кызымак, кичээлдериге ылаптыг белеткеник алыр. Башкының кичээлдери солун, шыырлыг эртип турар. Ол кичээлдериге оюннарны хөйүү ажыглап турар болганындан, уруглар могаа турбас, өөренген темазын эки шиигээдип ап турар.

Үстүнде адааның башкыларының ажылының стажы —10-20 чыл ажыг, хоочун башкыларга саналдың турар. Ам ажылдаала чаа үшкү чылы эгелээн аныяк башкының дугайын база бижикселивис. Ол дээрге 1969 чылда Кызылдың башкы университетинің доосхан аныяк башкы Елена Эник-оолова Бадаанай-дыр. Бодунуң хоочун эштеринин сүмелин дыннап, улуг башкыларның кичээлдериге олуржуп, эрга-дуржулгазын өөренип ап турер. Клазынга ажыглаар көргүзүг материалдарын бодуу чүрүп, бижип, кичээлинге кызымак белеткенип алыр. Аныяк башкының кичээлдери амыдырал-биле холбаалыг. Өөренген-никтерге башкызының сөзүн дыннаар, хүндүлээр.

Класстан дашкаар эрттиргилээн ажылдарынга тускай альбомнар кылгаш, каттыжыышкының кабинетинге дужаап турарлар. Ында янзы-бүрү темаларлыг альбомнар бар: «Тыва оюннар», «Тыва тоолдар», «Тывызыктар», «Чоннуң чечени», «Дүргеп-чугаалар», «Пөрээлдер», «Бистің чаңчылдарывыс» дээш, оон-даа өске. Ол альбомнарны башкылар кичээлдерге ажыглап турар.

Класстарда сарыг-шажынга турасааткан булуннарны база дерип кылгылаан. Декабрь айда орус дылдың декадазын эрттирери планывыста көрүнген. Ынчангаш ону шыырлыг, солун эрттирер дээш кызып тур бис.

Клара НАЙЖАП.
Кызыл район.

ХӨГЛУГ ЧАШТАР

ЧУРУКТА: Улуг-Хем районуң Эйлиг-Хемде уруглар садигинде чаштар ойнап, дыштангаш, столдарын, сандайларын чүп аштаарлар. Чемненген саваларын чүп, арыглаарынга сонуургалдыглар. Ол садиктиң ажылдакчылары совхозтуң ажыл-ишчилериниң уругдарын үжүк-бижикке өөредип төлептиг аажы-чаңчылдарга кижизиде-ринче сагыш салып турарлар.

Чаштарның бо ойнаар, дыштаныр черинің өрээлдерине кире бээрге чылыг, чырык-даа, арыгсилиг-даа. Бичиилерге бүгү-ле таарымчалыг байдалдар ында бар. Ырак одарларда малчыннарның уруглары база ында дыштанып, ойнап-хөглеп турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

«ОКЕАНЧЕ» АЪТТАНЫП-КАННАР

Кажан бүгү чурт экономиктиг санда-раашкында азы ханы өскерлиишкиннерниң берге оруктарын эртип турар үеде уруглар, ылангыя өскүс ажытөл, хайгаралдан үнмес ужурлуг. Сөөлгү чылдарда валлайга дамны дуза дээнин ышкаш, өскүс уругларга моральыг болгаш материалыг ачы-дузаны эвээш-биче-даа болчедирип эгелээнин өөрүшүг. Оон бир херечизи кылдыр 1992 чылда республика чергелиг база район бүрүзүнге эртип турган ачы-дуза марафонларын адап болур.

Чоокта чаа республиканың ангы-ангы булуннарындан келген долу болгаш чартык өскүс уруглар «Океан» лагеринге дыштангаш келгеннер. Оларның аразында чоннуң уран талантызын, сыгыт-хөөмейин, ыр-шоорун, танцысамын бараалгадып, боттарынын эки талазын көргүскен уруглар хөй. Оларга Сылдыс Кууларны, (Сүт-Хөл район), Эрес Хертекти (Каа-Хем), Денис Кожевниковту (Бии-Хем), Виталик Кулундарыйны (Бии-Хем), Чейнеш Седнинни (Улуг-Хем) база өскелерни-даа адап, хамаарыштырып болур.

База ол-ла лагерьже ноябрь 27-нин хүнүнде уруглар организациязы кылдыр бүрүткеттинген баштайгыларның бирээзи «Роэсник» клувунуң кежигүннери боттарының уран талантызын бараалгатпышаан, дыштаныры-биле аъттанып-каннар.

Марита МОНГУШ.
Республиканың уруглар организациязының даргазы.

БАШКЫЛАРЫМ УТТУНДУРБАС

Адаттынгыр, бижиттингир
«Ава» деп сөс үжүктерин
Айтып берген эргим башкым
Александр Ламаздай ол.
Парлап бижип, чуруп турда,
Башкымыс-даа денгин шевер.
Чуруп, бижип тайылбырлаар
Чугаа-сөзү чечен башкы.
Самбырада башкым бижинин
Чарашсынып өттүнер мен.

Парлап бижип чуруурумга
Башкым олчаан дөзээн-даа мен.

Лаптулап ойнай бээр бис,
Ындыг эрес кашпаГай чок.
Быдаан турда, аваангыры
Мячик дээр ужур-даа чоок...

Чыраа-саяк хөлгеленген,
Чымы торгу тонун кеткен,

Чозар башкым хулумзүрүп
Шолбаналып келир чүве...
Чаңган куштар ырын үдеп,
Чартык чүс чыл эрткен-даа бол.

Башкыларым утпас-тыр мен,
Мактап, сактып мөгеер мен.

Сарыг-оол КУУЛАР.
Кур-Чер ортумак школазы.

Арагалаашкын—хамчыктыг чут

ТУДУП ХОРУГДААР

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазаанның бүгү чонга Кыйгырын номчуп таныштым. Ону бистің республикада кандыг-даа нацияның эр, кыс-даа кижилери ыяап күүседи ужурлуг деп билиэ мен. Мен ам 77 хаалыг пенсионер кижи мен, ынчангаш мээн саналым мындыг: Кызыл хоорайда бүлүн бүрүзүнде садыг турар арагалаоны хавыын алгаш, чүгле күрүне садыгларынга садаргалар ыйнаан ол. Шах бо бүгүнү дөзүнден узуткан чок кылырда чүү канчаарын олар билбес-тир.

Мен бодаарымга, арагалаашкынга удур бүгү Тываның ажык хуралын эрттирер эки ышкаш. Даргалар аныа чоннуң моон сонгаар канчаар чурттаасан турарын дыннап, билип алгаш, чоннуң бодалсагыжынга дүүштүр чарлыктардан, дурум-хоолуудан үндүрүп. Чеже-даа улуг даргалар болуглежип хуралдаарга, чүү-даа үнмейн турар-дыр, чоннуң үнүн дыннап көрүпер!

Тыва эмчыктарының дыка хөйү хөрек эрттирип чорууруп, хоспиталдарда ажыл чок, чаңдыктары амыдырал шаптык кадып, мунчулуп-даа чоруурлар. Чазыг кылып каан кижилерниң эки талазынче күге көрбес бис. Колонияларда шевер кижилер дыка хөй. Бир эвес оларга таарымчалыг байдалдаралын тургускан, кым чүү кылып билир болдур, ол продукциязын будуруп кылдыгза кандыгы?

Ол хорудаа чергелериниң аттарын «Эдип паазар күшдырлыы-биле» ойтур шаап келген». Бо дээрге, кайын ындыг боор, чүвениң алыс шынынга дүүшпес тоолчургу чугаадыр.

Маршал Блюхер дугайында төөгү номнарында болгаш документтеринде шыны-биле мычаар бижиттингеи: «Василий Константинович Блюхер— Совет Эвилелиниң Маршалы (1935), 1916 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, хамааты дайын чылдарында ак генерал-лейтенант А. И. Дутовтуң (1879-1921) шериглериге удур маадырлыг чаалашкан, 1918 чылда уран армияның походуну чеиишкиниг удуртканы дээш № 1 Кызыл Тук орденибиле шаңнаткан».

Хасан хөл районунга болган чепсектиг чөрүлдээнин бурузу японнарга бүрүн онаажыр деп, тускай пропаганда чонга чарлаан турган. Ынчаарта Ыраккы Чөөн чүк фронтунуң командылакчызы Блюхериниң бодалы ол пропагандадан карышкак болган. Маршалдың карышкак ол бодалы «улустар аазының» киленгешкинин болгаш кедергей таарымнас чоруун болдурган. И. В. Сталиниин Блюхерге, оон бодалынга хамаарыштыр киленгешкинин, куруменин айнын чок чоруук орденнарын маршалга чоруун болдурмаан, ССРЭ-ниң иштики херектер улус комиссарынын орлакчызы М. П. Фрунов-ский ол үеге чедир Ыраккы Чөөн чүкке барып чорааш, маршалга удур медээлерни чыып, таарыштыр белеткээн болгаш К. Е. Ворошиловче чорудупкан.

Ыраккы Чөөн чүк фронтунуң шериглериниг четпестер ынчан турган. Ындыг четпестер бүгү шериг округтарынга бар болган. Чылдаганы: 1937 чылдың майдан 1938 чылдың сентябрьга чедир Кызыл Шериглиг бедик мергежилдиг барык 40 мың командирлерни болгаш политажылдакчыларын тудуп хоругдаан, шиптиген, а ыска хуусаада олар ышкаш мергежилдиг кадрлар-биле армияны хандырары канчап-даа болдунмас болган.

Дужаал өзугаар Блюхерни фронт командылакчызынын албан-дужаалындан сентябрь 4-те халаан болгаш Кол шериг чөвүлелиниң эргезинге арттырган. Ынчангаш Ыраккы Чөөн чүкче оон дедир баар оруу дугланган. Василий Константинович ийи неделя дурааныда Москвага турган болгаш Камгалалдың улус комиссариадынга үргүлчү бирыш келген. Аная кылаштап турары маршалга дыка берге болган. Ынчалзажок аная Ворошилов чогуур үеэзиде «дуваланган». Сочиде бодунуң чайлаанга бүгү өг-бүлези-биле кады барып дыштанырын маршал Ворошилов маршал Блюхерге сүмелеэн. НКВД-те туттуруп, кара-бажынга киирер дээш өске-даа кижилерни Ворошилов мындыг арга-биле чалаан өскүс чогуур үеэзиде бээр турган. А «ахылар» селип турган, мрак-чоок оруктарже автобустарны чорудуп, чонну аргыштырып турар-дыр бис.

Ынчалза-даа бистің автобудулгенин септекчилериниң, чонну аргыштырар дээш канчаар кызыл ажылдап турарывысты чамдык кижилериниг билбейн турары хомуданчыгдыг. Септел-селээш чорудупкан автобустарывыс кайы-бир черлерже чорааш келген соонда, сонгаларын буза шаап каан болгулаар-дыр. Ындыг автобустарны көөрге, чаржычыын канчаар ону. Борта мындыг чижектен киирейн. Кызыл хоорайывыстың кудумчуларында пассажирлер аргыштырып турар чоннуң «гармошка» деп адап алган узун сарала автобустарының сонгаларын буза шапкылап каан, ону калбак кара демир-биле, азы картон шуугайлар-биле дуглап алган дооскаанының улуг баймралы болган. Аная чылган чоннуң арын-шырайының өөрүшкүлүү, ыр-шоору, омак-сеңгээ, катык-иткиин аажок апаргаи, буга суунга чуниуп, бот-боттарынче чашчып, бичии уруглар дег, хөглеп турганнар. Буга суун бадырган байырлыг хуралга Чаа-Хөл кожуунуң даргазы А. Даржай байыр чедирип, чүве чугаалаан, мурнекчыларны шаңнап, мактаан.

Районуң 64 шилиндек меселериниң хүрежи болган. Аная Чаа-Хөл сумузуның хоочун мөгейи Монгуш Бичеоол шүүлген, Кызыл-Дагның хоочун мөгейи Монгуш Кечилек үжүүрлешкен.

Шанчы болгаш Улуг-Ховуның тарылга шөлүн чөптүг шингээдип, машина-трактор ставнизының дериг-хереклерлиг карак огу дег камнаан, өлбек дужүүтү суттаттыг черлерден алыр дээш, чаагай күзелдің хөрии базымнарының эгезин ыынчар саалыкган.

Терезиниң бугазының
Терен агып чыткының көр.
Лемниг ишти арат чоннуң
Девип-самнап турганын
көр.

1950 чылдың часкы айында районуң көдээ ажылагый киллизинин агровому Иван Алымов-биле Суме-Белин тавараваш, дүүш соолунде Шанчы эртын ашкаш, Шанчының тараа шөлүн шинчилээр сорулга-биле чорттуп үнген улус бис. Бичежек демир-түүректерни дергилеп алгаш чораан болганывыста Шанчы ховузун үш балыкке хуваап, хөрзүнүн аңдарар кадрын кизин, хынан көрдүвүс. Хөрзүн кара хөрзүнге дөмейлешкек, физиктиг болган химиктиг шыкары эки, структуразы быжыг болган. Улам тодарадын чоруурувуска, шерги конгуг хөй чер болду. Ындыг таварылгада черни аңдарын, тараанны тараваш, шергиден камгалаары-биле кыдыын долгаалыр 10-15 метр аңдарып каар деп шинтпирледивис. Келизинде барып химиалыг хорааныаашкынны-даа чорудуп болгай-ла деп база дугуруштувус.

Оон аъттангаш, Изиг-Кара бажынга чурттап турган тараанны Чыпсын Лаанын өөнге хоюп алгаш, эртеннде Улуг-Ховуның шөлүн шинчилеп көрдүвүс. Химик-физиктиг хөрзүнү эки, тараа үнериге бүзүреддиг черлер-дир деп бөлдивис. Ынчангаш чайгы аңдарылга-биле Шанчыга 300 га, Улуг-Ховуга 100 га черлерни аңдарары-биле Чаа-Хөл МТС-тің трактористерин АТЗ-НАТИ маркалыг тракторлары-биле чоруттувус. Шанчы ховузунга эң баштай чер аңдаргаи трактористер Монгуш Чылбак, Шурик Шактар, Тюлеш Балчий, Биче-оол Бижаанай, Монгуш Лопсан олар болган.

1961 чылда Чаа-Хөл району Улуг-Хем районга каттыжаны-биле холбаштыр, ол-ла чылдың март айда, районуң баазазынга Ленин болгаш Сталин аттыг, «Тилелгеге», «Бурунгаанга» колхозтарны чангыс «Найырал» совхозу кылыр организастаан. Чаа тургустуңган совхозтуң директорунга райкомның даргазынга ажылдап турган Монгуш Доржукайны томуйлаан.

Шанчы ховузун чоорту бедик агротехникиг денгелге болбаазыгадып келгенинин түпкеннинде, 1962 чылда Монгуш Ак-Лама бригадирлээн хову-трактор бригадазының кежигүннери кызыл-тевтың 300 га бүрүзүнден ортумаа-биле 62 центнер дүжүтү, чамдык шөлдерден 67 центнерин алганнар. Трактористер Монгуш Чылбак, Д. Чаламба, Шурик Шактар олар Куш-ажылдың Кызыл Тук орденнери-биле шаңнатканнар. Шанчы ховузунга амгы үеде 6 мың ажыг га тараа болгаш мал чемнинин культураларын тарып, ында интенсивтиг технологияны чорудуп турары-биле чыл бүрүде бедик дүжүтү ап, сөөлгү чылдарда күүгеге ортумаа-биле чылда 5 мың тонна тараанны дужаап, оруглыг ажылдаарынга колрольдуг болуп келген. Ол ышкаш Улуг-Ховуда дээрге «Ак-Туруг» совхозтуң колтараалаң черн болу берген. Ында интенсивтиг технологияби-ле мың ажыг гектар тараа шөлүн тарып турар. Оон дүжүү өске шөлдерде тараадан чыл бүрүде хөй болуп, адаккы ужунда люцернаның 2-3 кезилдезин чорудуп, гектар бүрүзүнден 55-65 центнер дүжүтү ажаап ап турар апаргаи.

Александр ШААЛЫ.
(Уланчылыг)

БЕРДИНГЕН АЖЫЛЫМ

Буга уну казыштың бе?
Буян-кежик кылыштың бе?

Терезин ховузу дээрге Чаа-Хөл районуң эң-не тараазлаң черн, аная ийи мың ажыг ганы тарып турган. Бир эвес суттарар кылдыр буга казып үндүрүп алыр болза, кедизинде барып, тараанны-даа, мал чемнин-даа оон дыка хөйү ап болурун агрономнар, гидротехниктер болгаш тараажылар магадылап турганнар. Оларның чаагай күзелиг боттандырары-биле СЭКП-нин Чаа-Хөл райкому болгаш райкүүсүнү Терезин бугазын бүгү чоннуң шеф күжү-биле 1947 чылдың майның 15-тен июньның 15-ке чедир казып доозар дугайында шалыпчы айны чарлаан. Ол шефтээшкинге 6 сумунуң — Ак-Туругнуң, Кызыл-Дагның (даргазы М. Дунгар), Шанчының (М. Чулдум), Чаа-Хөлдүң (М. Хайдып), Үрбүнүң (М. Балдар), Кара-Таллың (Т. Доржу) ажылчы чоннуң жиргиран кыйысыргаи. Ону организастыг эки чорутка. Чоннуң бот-идепкейлинин, бедик кадрлуулушкунуң кижи дериээр чүве тыпкас турган ие-ле болгай, Хүн бүгү-ле 450-600 чедир кижилер доктаамал ажылдап турганын айтырга-ла четчир.

Терезин бугазының келир үнүн шинчилеп ажылдаары-биле областың көдээ ажылагый эргелелиннен тускай эртемниг гидротехник Лукинин чедип келген. Ол даштыг черлерни буза тепсир херекселдерлиг, буганың үнүнүң оргу-дескизин, казарының хаңызының хемчээлин тодарадыр дериг-хереклелдерни чүдүрүп эккелген. Ынчан Кызыл-Дагда орук участогунуң бажынкары турган черге Лукинин-биле нелээн бир ай иштинде казы чурттап, ажылдап келген бис.

Терезин бугазының дөзүн үндүрүп бадырган бажындан куду даглар уштарын, базлыктарны ажыр казып бадырар чүве төлээде, чазылдырыкчы ажыглаары херек дээрзин билип, сумулар аайы-биле кижи саның барымдаалап турган, хемчээл, хуваап турган бис. Хүнүн-ие кылган ажылдың шынарын көрүп, хемчээл алыры чаңчыл болу берген. Инженер-гидромеханик Лукинин-биле нелээ нивелировка биле рейкавысты туткаш, буганың казар үнүн өрелиер кайдан демдектеп бээр турган бис. Даглар уштарын база баалыктарны ажыр чаза тепсир ажыл ол үеде эң карын болганындан, хүнүң-не кылып кээп турган 500-600 кижилерниң кыминың даг тепсин билирин айтырарывыска түгле ийи аныяк күдер кара эрлер холдарын көлдүрүлер. Толарадын келириви-ске Ак-Хем МЧАЭ-нин кежигүнери—чээрби хаалыг алышкылаа Александр Шуней-биле Лаа Чыпсын болдулар. Алышкылар даг буза тепсирин аллын уургайынга өөренип алган бис дээр улус чораан. Чогум хайы аллын уургайы дээрзин айтырып албаан болдум. Ол шефтээшкинге чарлаан. Ол шефтээшкинге 6 сумунуң — Ак-Туругнуң, Кызыл-Дагның (даргазы М. Дунгар), Шанчының (М. Чулдум), Чаа-Хөлдүң (М. Хайдып), Үрбүнүң (М. Балдар), Кара-Таллың (Т. Доржу) ажылчы чоннуң жиргиран кыйысыргаи. Ону организастыг эки чорутка. Чоннуң бот-идепкейлинин, бедик кадрлуулушкунуң кижи дериээр чүве тыпкас турган ие-ле болгай, Хүн бүгү-ле 450-600 чедир кижилер доктаамал ажылдап турганын айтырга-ла четчир.

Терезин бугазының келир үнүн шинчилеп ажылдаары-биле областың көдээ ажылагый эргелелиннен тускай эртемниг гидротехник Лукинин чедип келген. Ол даштыг черлерни буза тепсир херекселдерлиг, буганың үнүнүң оргу-дескизин, казарының хаңызының хемчээлин тодарадыр дериг-хереклелдерни чүдүрүп эккелген. Ынчан Кызыл-Дагда орук участогунуң бажынкары турган черге Лукинин-биле нелээн бир ай иштинде казы чурттап, ажылдап келген бис.

Терезин бугазының дөзүн үндүрүп бадырган бажындан куду даглар уштарын, базлыктарны ажыр казып бадырар чүве төлээде, чазылдырыкчы ажыглаары херек дээрзин билип, сумулар аайы-биле кижи саның барымдаалап турган, хемчээл, хуваап турган бис. Хүнүн-ие кылган ажылдың шынарын көрүп, хемчээл алыры чаңчыл болгаш доозар дугайында шалыпчы айны

ӨӨРЕДИГЛИГ БОЛГАШ СОЛУН ЭРТИ

Сонгу чүк улустарының фестивалы

Хакас Республиканың төвү Абакан хоорайга Сонгу чүк улустарының культура болгаш спортчу оюнларының XIX фестивалы ноябрьның 20-23 хүннеринде «Саян» спорт төвүнге болуп эрткен.

Тыва Республиканың төлөөлери — чеди кижи составтыг спортчулар ук мергилдаалга киржир аас-кежиктиг болдувус. Мен бо чыышка киржиччи болурумдан ангыда, ук мергилдааны «Шын» солунга чырыдар даалганы алган мен. Ынчангаш ук чыыштың эрткенинің дугайында көрген-билгеннимни, чедер-четпестерни, өөрүшкү-маңнайны бижиир боладым.

АЖЫДЫЫШКЫННЫҢ ТУГУН КӨДҮРГЕНИ. Ноябрь 20-де эртеңгиниң 9 шак 30 минута турда. «Саян» спорт комплекзинде кылымал дош кырында мергилдааның ажыдыышкынының кол судьяның оралакчызы Михаил Сергеевич Кумучаков парадты хүлээп алгаш, мергилдааның киржиччилериңе чылыг сөстерни сөглеп, тиилелге дээш турасоруктуг, аас-кежиктиг болуурум күзээш, мергилдааның тугун көдүрериң командаларның капитаннарынга даасты. Тук көдүрген соонда, Москва, Санкт-Петербург болгаш Россияның өскү-аңгы хоорайларындан келген делегей, Россия база республика чергелиг судьялар сөс ап, чүве чугаалаваш, тыва улустың төлөөлери бо чылын бир дугаар киржип келгеннің дээш байыр чедирдилер.

НАЦИОНАЛ ХҮРЕШ

Ук мергилдааның дүрүмүн чогаалып тургускаш, ном кылыр үндүрген кижи — ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери, Санкт-Петербург хоорайның педагогика институдунуң күш-культура башкызы Юрий Миронович Максимов мөгелерге дүрүмнерни таныштырды. Ынчалаа-даа мен бодум хуумда ук хүреш кайы улустың хүрежи болурун билип чаазаштым. Чүл дизе хевас кырынга үнүп келгеш, көргүзүг кылган мөгелерни көөрүмге, хөрээ чаңгаш, самбо хүрештің хурун күржүгүн, дзюдо хүрештің чүвүрүн ыяш кедер, хостуг хүрештің хевизиңге хүрежин база хөй кезиңде оон аргаларын ажыглаар. Кызыл, көк курларлыг болгаш хевис алыгларны дээшле өөрүнүп көөр болду. Хол азы дискен даяптан кижи бир самны алыскан боор. Ийи дискек, ийи хол даянган мөге 3 сан ойнадыптар. Чарынга, оорганына чыыпкан азы ужага олурувкан кижи арыг октаткаңы ол, 5 минута иштинде хөй сан ойнап алган кижи октаан болур. Сан ден-ден болур болза, 2 минута берген, дерт-ончу хевирлиг кылыр туттуныштурун каар. Бир дугаарында дискек азы хол даянган, курдан салдыныпкан кижи аштырган болур. Ынчангаш бо дүрүмге будалып шаг болдувус. Оон кадында тала-көрүш тыртып, шиитке-чизиниң чайлы бээри база бар. Ханты-Мансиядан келген республика чергелиг судья Султан Исраил ук хүрешти билдилиг шын удуртуп эрттирди. Ниитизи-биле бо хүрешке 22 кижи киришкен. 50, 60, 70 база оон өөрү 90 кг чедир деңзилерге хүрешкеннер. Ынчайгаш дескиндир хүрешкен.

Түннели-биле алырга 50 кг.

1. Андрей Карамчаков — Хакасия.
2. Вячеслав Куличаин — Якут-Саха.
3. Михаил Медведев — Ханты-Манси.

60 КГ ЧЕДИР

1. Василий Попов — Якут-Саха.
2. Сайын-Белек Өлзей — Тыва Республика.
3. Марат Кичеев — Якут-Саха.

70 КГ ЧЕДИР

1. Андрей Александров — Якут-Саха.
2. Олег Сахантаев — Хакас Республика.
3. Эдуард Эвтин —Ханты-Манси.

70 КГ-ДАН 90 КГ ЧЕДИР

1. Валерий Назарчук —Ханты-Манси.
2. Сергей Владимиров — Якут-Саха.
3. Лазо Монгуш — Тыва Республика.

Тываның төлөөлери маңаа бир дугаар киржип турар-даа болза, багай эвес хүрешкен бис деп саналар мен. 60 кг чедир деңзилиг мөгелер хүрежинге Кызылдың башкы институдунун 3-кү курсчузу Сайын-Белек Өлзей спорт мастериңе кандидаттың нормазын күүседип алганы таварылга эвес. Ол чемпионга октаалыпкаш, арткан 8 кижини арыг октаан. Сонгу чүк улустарының мергилдаазынга чүгле Россияда эвес, а даштыкыда безин сураглыг кижилер бар болду. Оларның аразында Санкт-Петербургтун А. И. Герцен аттыг университединиң күш-культура факультединиң студентизи, спорт мастери Александр Тасманов база бар. Александр бо удаада бодунуң төрээн чурту Ханты-Мансиниң командазының кежигүнү болуп келген болду. Ынчангаш атсураглыг спортчу-биле ужуражып, оон-биле чугаалаштым. Ол 1985 чылда Россия Федерациязының чемпиону болган. 1986 чылда Сонгу чүк улустарының мергилдаазының хөй хевирлериңе киришкеш, дөрт хевирге 1-ги черни чаалап алган. Ыт шанаан (нартыны) 555 катап ажыр шурааш, рекордту тургускан. Бо хевирге шанакты 250 удаа ажыр шурааш кижи спорт мастериниң нормазын күүседкен болур. 1987 чылда 630, 1990 чылда 820 катап ажыр шурааш, Гинестиң Кызыл дептериниче (!) кирген кижилериниң бирээзи болду. 1992 чылын чазыныда Россияның шилиндек командазы-биле Арктика болгаш Сонгу чүк улустарының Канадага болгаш Бүтү-делегей мергилдаазынга база-ла бирги шанналдың эдилекчизи болуп ээп келгенин оон тренер-башкызы доцент Юрий Максимов мээн-биле хөөрежин олургаш чугаалап олурду. Ынчангаш Сонгу чүк улустарының мергилдаазының хөй хевирлериниң түннелдерин силерге таныштырайын.

ХӨЙ ХЕВИРЛЕРГЕ

1. Александр Тасманов — Ханты-Манси.
2. Лазарь Еврин — Ямал-Ненец Республика.
3. Эрнст Вригазеев — Тобольск хоорай.

МЕРГЕ ТУДУП АЛГАШ 3 КМ-ГЕ ЧАРЖЫРЫ

1. Александр Тасманов. 9 мин. 54 секунда — Ханты-Манси.
2. Сергей Терентьев, 9 мин. 58 секунда — Ямал-Ненец Республика.
3. Роман Закиров, 10 мин. 24 секунда — Ханты-Манси.

БАЛДЫНЫ ЫРАДЫР ШЫВАДААРЫ

1. Александр Тасманов — Ханты-Манси, 173 метр.
2. Сергей Комбагир — Эвенк. авт. обл., 147 метр.
3. Виктор Куртанов — Тобольск хоорай, 134.50 метр.

ХУУДА ШАННАЛ ДЭЭШ

1. Анатолий Сарасков — Ямал-Ненец Респ., 142 м. 80 см.

ӨРГЕН ШАЛБАДААРЫ

1. Сергей Комбагир — Эвенк. авт. обл.— 14-түү киирген.
2. Сергей Терентьев — Ненец авт. обл.—14-түү киирген.
3. Александр Тасманов — Ханты-Манси — 13-түү киирген.

ИЙИ БУТТАП 3 БАСКАШ ЫРАДЫР ШУРААРЫНГА

1. Семен Говаров — Якут-Саха — 10 м. 54 см.
2. Григорий Вольганов — Ненец Респ. — 10 м. 19 см.
3. Александр Митюклаев — Ханты-Манси — 9 м. 92 см.

ШАНАК АЖЫР ШУРААРЫНГА

1. Александр Тасманов — Ханты-Манси — 780.
2. Анатолий Сандрин — Ямал-Ненец Респ. — 323.
3. Александр Митюклаев — Ханты-Манси — 320.

ХОЛ БАСЧЫРЫНГА

60 кг чедир.

1. Валерий Худинов — Тюмень.
2. Сайын-Белек Өлзей — Тыва Республика.
3. Михаил Тценичников — Якут-Саха.

70 кг чедир

1. Андрей Александров — Якут-Саха.
2. Сергей Терентьев — Ямал-Ненец Респ.
3. Александр Иванов —Якут-Саха.

70 кг-дан өрү

1. Сергей Владимиров — Якут-Саха.
2. Михаил Волков — Ханты-Манси.
3. Роман Мулюков — Ханты-Манси.

КАНАТ ТЫРТАРЫ (командалар)

1. Ханты-Манси.
2. Якут-Саха Республика.
3. Тыва Республика.

Өргеи болгаш балды октаарынга Тываның төлөөлери киришпедивис. Чүге дизе аргамчы база балдының эзлери боттарының хереклелдерин өске улустарга тудуспас болур чорду. Аргамчыны шиичилеп көрүп турдум. Узуну 18 метр, чиңгези 8 мм. Ол хирезинде ол аргамчыны иви үзе соп шыдавас деп мээн-биле маргыжар болдулар. Тыва сарыг сыдымның калбаа 1,15 см чеде бээр болгай. Ол хирезинде эмдик дорутну тыва кижи төрепчилээш, хере тептерге, үзе сога бээр таварылга кайы көвей болгай. Өргенни шалбаларда, 15 метр черден октаар. Часпаан шаанда, киир октап-ла турар. Александр Тасмановтуң 1988 чылда рекорду — 26 катап улаштыр киирген. Ону ам-даа ашкан кижи чок. Шывадан турар балдызы ыяш чарар балды эвес, а хевири сиген кезер кадыр хевирлиг, сывы 60 см, демир бизи 20 см, доора бизи 5 см. Ол балды-биле ан-менин безин өлүрүп алыр. Анга дегбейн баарга, балды ээзиңге дедир ужуп чедип кээр кылдыр октаары база бар. Александр Тасманов 173 метр чедир октапкан болгай. Ындыг кижи аңнаарда боо ажыглаважы чоп болбайн.

Ноябрь 23-түн кежээзинде 6 шакта бүгү командаларның концерти база «Мистер-92»-ниң тиилекчизин ук концерттен шилип алыр болду. Чамдык черлериңе күүсеткичилери ядик-хеп чогундан номерин күүсетпейн баргылаар. Ындыг чүүлдү моон соягаар болдурбазы-биле дараазында маргылдаага концерт көргүзүүн бир дугаарында кылгаш, эки программалыг команда хөй санны оон эгелеп алырын жюри шиитпирлээн. Көрүлдениң негеллези дараазында турумга доктаагаан. Бодунуң национал ядик-хеви, эр кижиниң эт-херексели шупту турар ужурлуг. Концерттиң ажыдыышкынын биске — Тываның төлөөлериңе дааскан. Ынчангаш бистер 6 кижиден ансамбльди тургускаш, «Чыраа-Терге» деп тыва кожамык база мөгелер гиминиңе «Деге баарын» бадырдывыс. Концертти хаарын база менээ дааскан. Бодум хуумда тыва ядик, тон, дилги кежи бөрт, оттук-бижек, чулар-чугеннир, тыва хомузумга, дошпулуурумга сыгыт, каргыраамны салып бердим. Ынчангаш жюри кежигүнериниң шиитпири-биле «Мистер-92»-ниң дипломун, акша шаннарын алыр өөрүшкү менээ онаштты.

Концерт соонда маргылдааның түннелин үндүрген. Ынчангаш команда азыы-биле түннел мындыг:

Бирги черде Ханты-Манси авт. округ. Ийиги черде Ненец Республика. А үшкү черни Тобольск хоорайның командазы алган.

Лазо МОНГУШ.
Маргылдааның киржиччизи.

Россия Федерациязының Сонгу чүк оюнларының культура-спортчу фестивалы ындыг янзылыг доозулган. Дараазында Сонгу чүк улустарының оюнары Якут-Саха Республикага 1993 чылдың март айның 26-31 хүннеринде болуп эртер.

Кыска дыңнадыглар

МУЗЕЙДЕ

Алдан-Маадыр аттыг чурт-шиичилел музейиниң директору Апыш Дамдынчаптың удуртулгазы-биле бөлүк ажылдакчылар Барыын-Хемчик районунуң Кызыл-Мажалыкка Буян-Бадыргының 100 харлаанынга турасказаткан байырлалга киришкен келгеннер. М. Буян-Бадыргының дугайында эртемден, чогаалчы М. Кенин-Лопсан солун чугааны чоруткан.

ЧАА СПОРТ САДЫ

Кызыл хоорайда «Херел» спорт залында спортчу эт-сеп, дериг-хереклелдер садып-сайгарар Начын аттыг, дыштанар хүн чок ажылдаар садыг ажыттынган.

Эрткен субботада, воскресньеде «Начын» хөй садып алыкчыларга бараан болган. Республиканың спорт комитединин биче бүдүүлүг хевирби-биле организастаан бо чаа садының спорттун национал хевирлериңе мастер Роберт Хомушку эргелекчилеп турар. Садында спортка хамаарылгалыг бүгү-ле барааннар сайгартынар.

МАРГЫЛДАА ЭГЕЛЕЭН

Баскетболга республиканың бирги чери дээш районнарның болгаш Кызыл хоорайның шилиндек командаларының маргылдаазының киржиччилери найысалалда чыгыын келгеннер. Маргылдаа «Автомобилист» спорт залында болуп эртер.

СӨӨЛГҮ БЕЛЕТКЕЛДЕР

Республиканың спорт ниитилелдериниң аразында бирги чер дээш хол бөмбүүнге болур маргылдааның сөөлгү белеткелдерин спорт ниитилелдери чорудуп турар. Маргылдаалар эр улус ортузунга — Кызыл-Мажалыкка, хөрээженнер аразынга—Чадаана хоорайга болуп эртер.

«АЯН-92»

Республиканың улусчу чогаадылга төвүнге чаа программа-биле тургустунган «Аян-92» деп аныяктарның шоу-болүүнүн концертери субботада болуп эрткен. Кол нуруузу аныяктарлыг көрүкчүлерге концерттиң удуртукчузу Шораан Монгуш, ыраажылар Юлия Ондар, Эрес Ондар, таныдылар Чалээш, Има, Чечек Түлүш болгаш өскедаа шоу-болуктун киржиччилери солун концертти көргүскеннер.

Бо неделяда «Аян-92» Эрзин, Тес-Хем районнарның чонунга бараан боору-биле аттанынканнар.

ХООЧУН БАШКЫ, ЧОГААЛЧЫ

Хоочун башкы болгаш чогаалчы Монгуш Эргеп бодунуң 70 харлаан байырын тергел-дергүлүүнүн, эш-өөрүүнүн аразынга демдеглеп эрттирген. Хойну көргеш хоочунуң дугайында солун сактыышкыларны чогаалчы башкының аалчылары сактып, байыр чедиришкиниң чаагай сөстерин дерээн келгеннер. Чеден харлаза-даа, сергек, кадыкчылыг, өөрүн сөстери-биле М. Эргеп ам-даа кыптыкчан күштүг, чогаадыкты ажылга моон-даа шай үлүг-хүүнүн киирериңе белеңни бадыткаан.

(Бистин корр.).

ИХМ дыңнадып тур

ЧУРУМ ҮРЭЭШКИНИН БАШ УДУР БОЛДУРБАС ДЭЭШ

Ноябрьның сөөлгү хүннеринде Кызыл хоорайга профилактика (баш удур болдурбазының) хүннери болуп эрткен. Чижээ, паспорт албанының ажыдакчылары хоорайның аалчылар бажыннарын доктаамал хынаа турар. Оон түннелинде Моолдуп 10 хамаатызы ХКД чурттарынга турарының дүрүмүн хажытканы дээш торгаткан. Ол ышкаш даштыкы хамаатылар хүнээн аа турар организацияларының үш төлөөзинге ол-ла дүрүмүү хажытканы дээш торгаал оноаган. «Убса-Нур» ассоциацияның төлөөзи О. Д. Шулуу чалап алган даштыкы хамаатыларның документилерин демдеглетпээн болган.

Ындыг хевирлиг чурум үрээшкиннери болганчок-ла таваожы турар.

Ол профилактика хүннеринде Кызылдың общежитиелериң хынаа көрген. Оларның хөй хезиннде өрт болдурбазының чурумунуң дүрүмнери сагыттынмайн турар. Паротурбинная, 17 «а» общежитиениң амгы үеде Кызылдың бажың чоктар ниитилелиниң эргезинге берген. Ол ниитилел кижилерни ынаар кирер чүүттадып-ла турар, а кирер бижидилге дугайында көңгүс сагыш салбайн турар. Общежитиениң чүүттакчыларының чугаазында алырга, аңаа үргүлүү өскүзүтен кижилер кээп хонар, арагалаар, чокшур. Оорлаар чоруктар база хөй.

Паротурбинная, 17 «б» общежитиеде эрттирилге системазы чок, телефону чок, каранты, бир дугаар каытта ээн өөрээлдер бар, аңаа өске улустар чыглып кээп, арагалап хонар. Бо чылдың эгезинде ону типографияга берген, ынчалза-даа ында корум-чурум турустунмаан, кирер бижитпээн өг-бүлелер база чүүттап турар. Ол общежитиениң муниципалитет өнүүже шилчилериниң айтырыын чугаалажып турар, ынчан корум-чурум туруптар чаламаз.

Паротурбинная, 17/1 «Тываагроөлетпүр тудуг» каттыжыышкынга хамааржыр. Мында база байдал демдилериндел дээрбеесес. Ийи чыл иштинде хоорайда киир бижидилгезин чок хамаатты М. Х. Усейновтың каанчал чүүттап турарын комендант Яковская тайылбырлап чадап каан.

Чаңгыс хүннүн — ноябрь 23-түн түннелдерин көргүзерге мындыг: ол хүн 26 чурум үрээшкини, оон иштинде 14 кем-черек үүлгедиишкини бүрүткеттинген. Хоорайның чөөн талазында общежитиелерни хынаарга, 71 кижи киир бажидилге чок чүүттап турар болган. 33 кижи киир бижидилгезин эде кылдыртпаан. Ол ышкаш хоорайда киир бижидилгези чок, ажылы-даа чок кижилер эндерин болган.

7 кижилиг ийи бөлүк байдалды багай өг-бүлелерни хынаа көрген. Олар даазында турар элээдилерни хынаваш, документизи чок магнитофонуг, кайдла-даа ажылдавайн турар, мурнунда шиитпирлер чораан С-ти туткан.

Профилактиканың үшкү хүннүде Кызылга 27 болуушкын болган. Оларның 7-зин изиңбле тодаратқан. Красноармейская кудумчуунда бир бажыңга назы четпес ооларны көргүдүп турган, биллиимее кижилер 13 мүн 300 рубль түнге ийиг-хепти ооргаан. Серекей кудумчуунда бажыңга эр кижиниң өлүг мөчүүн тывылган, өлүрүүшкүнге оон 19 хаалыг оолу карыыстырып турар. Дружба кудумчуунда бир бажыңдан ийи шоодай мерген-хуана, 150 грамм гашиш тывылган. 14 дугаар школа чанында 27 хаалыг Е. чолдайты кескен боо түүдүп алгаш маңнап турда, ону туткан.

Хоорай автобустарын хынаа түүда, 9 кижи хөй-ниитинге удур чурум чок үүлдерни кылган. Эзиниктер сергедир черге 31 кижини эккелген, оларның оон ийиги районнардан келген, ийиги сургуулдар болган.

Садыг четкилериниң аңаа садар чурумну сагыт турарының талазы-биле хынаалда болган. Түннелинде «Велег» магазин 21 шакта врага садыг турган, «Стелла» деп садыг вагончигиниде 8 шил «Пшеничная» водканы чурум үрээшин үзүш хавырган.

Материалды ИХМ-ниң парлалга бөлүү белеткээн.

«ОЙТУЛААШ» — КОНЦЕРТ

Тыва Республиканың культуразының хөгжүлдезинге көдээ клубтарның ажыл-чорудулгазы улуг роль. Көдээнің культура одагларының ажылы дээрге-де ажылчы чонуң культурлуг ыштанылгазынче сагыш салышкынының эгези-дир.

«Үндезин культура болгаш амгы үе» деп темалыг он хоукутун өөредилгези Кызыл хоорайга болуп эрткен. Көдээнің культура ажылдакчыларының билиин бедидер туский өөредилге-программалыг курска Тываның аңгы-аңгы районнарындан төлөөлер чыглып келгилээн. Бо курсту организастап удуртурунга Культура министерствозунуң фольклор-этнографтыг «Хөөмей» бөлүүнүн директору Лариса Седенбаловна Артынаның, курсөөредилге черинде ажылдакчыларының бот-идепкейин демдеглээри чугула.

Культура ажылдакчылары ниитизи-биле 60 ажыг шактыг кичээлдерни эрттирген. Оларның башкылары колдуунда Тываның эртемденнери, дээдги өөредилге черлериниң башкылары, тодаргайлаарга, үрэн үүл эртемненириниң кандидады Зоя Кыргыс, педагогика эртемниниң кандидады Крас Салчак, эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчылары Айлаана Күжүгет, Валентина Сүзүкей, чалаткан эртемденнерден филология эртемниниң кандидады, Россия Федерациязының культуразының алдарлыг ажылдакчызы Иван Егорович Алексеев олар-дыр. Якутиядың ол төлөөзи бүгү-делегейниң «Хомус» төвүнүң президентизи. Болу хөлчок хомустаар. Мындыг шырак башкыларлыг оп хоукутун бо семинарынга көдээ клубтун ажылдакчылары боттарының политиктиг билиин бедидип, өлүүн хөй ажыктыг үүлдү билип алганы чугаажок. Олар өөредилгеден дашкаар хостут үеде «Ойтулааш» концерт программазын ыкыска хуусаада чогаадып тургускаш, башкы учлишезинге, Улусчу чогаадылганың болгаш ус-тывыштың төвүнге көргүзүп четтиргипкеннер.

«Ойтулаштың» программазында тыва улустун уттундурган оюнун чонга дүрүлей аарак көргүзерин орааладшкан. Амгы аныяктар ойтулааш дугайында эки билбес-даа болза, чамдык көрүкчүлерге көдээ клубтарда салым-чаяанныг аныяктар барын эскерип билген. Чижээлээргe, тыва улустун аас чогаалының бир хевири болур «узуу-тыныштыг» Эрзиниң Бай-Даг көдээ Культура бажыңының үрэн үүл удуртукчузу Лариса Мандал «крут» деп сөс кожа адап турган, 40-ке чедир санапканың көрүкчүлер магадаан. Бай-Тайганың фольклор төвүнүн директору Роман Кыргыстың, «Моңгулектиң сыры» бөлүктүң удуртукчузу Андрей Өпейиниң ырлаар, хомустаар, бызаанчылаар үрэн талантызын кижи магадаан, детективе, өөрүвес аргажок-тур.

Ынчалза-даа кайы-даа райондан чамдык күүсеткичлериниң боттарынга дөмейлешкек чангыс-ла четпес үүлү бар: ыры бүрүзүнүн сөс-домаан көрүкчүлерге билдингир дыңналып турар кылдыр, тода адаваазы, сцена культуразын сагыпаазы.

Тос кожуунуң тос башка төлөөлериниң хаттышкан «Ойтулааш» концертиниң программазын улам сайзырадып, чоңга бараалгадырын, культура ажылдакчылары суурларынга чеде бергеш, чаа күш-биле идепкейлиг ажылдаарын күзээр-дир мен.

Кызыл-оол КАЛЫНДУУ.

Төөгүвүс саазынга артпас

Эриг сеткилиниң ханызындан кударалымны хүндүлүг бижиччи эш-өөрүмге, кашдаа катап өртек-үнезин улгаттырза, кашпас дээнин чоюмбиле, чуртум-биле харыысаам-дыы — «Шын» солунум мөдээлел чеде бээринге идеп артар мен.

Мээн хан-төрел тыва чойунну, Саян артынга-даа, чүртүвүс иштинге-даа элээн эртем-билгелиг, бижиринге-даа үрэн талантылыг бижиччилер кыжырып, коучулап, дорамчылай бээр одаашкынзыры мээн ишти-хөөнүм кузаанды бээп-дир. Чоокта чаа безин Алдын-оол Даржаанын «Чеченчиктери» деп, коучуган вуттүн номчудувус, але? Далай-Ламаның Тывага чеже келген үезинде чонувустун чалгыын чогенип бижээн болган. Телеламчыдыгларын-даа катап-катап коруп орааныр бис. Коча бар-дыр бе? Ол баскылажып каттыг дег, кеэрсенгиг чонну, черликти алды-кышкыны, ядеш-биле дилег кылып турар кижилериниң бажын ажыр тейлей тудуп, чүдүп турар хөй холдарны көрүп ор бис, чалыныгзыг-даа, кеэргенчивисти. Кижи бүрүзүнде бодунуң бурганындан, сүнезининден, келир үеде аксының кежиниңден, кижилерге аны-хаанызындан азы бергеин ол бе, ынчаш? Оларның оон өске идегели артаан бе? «Ядаранда — хамаар, чаараанда — саяктаар» дээр чүве. Ал-боттарывыс, орантаңдывыс ядраарының магазы-биле ядаран кагдывыс, шажын-чүдүлгевисти-даа каттаваш чоор, кеску чүвени—чонну ховадып, хейну хөгледип-даа чору ышкажыл бис.

Бот-догуннаан, сулделиг, тухтуг күрүне-даа болу берген болзувусса, бистиң Президентивис бот-тускайлан шиитпир, доктаал үндүүрүн шыдаваазының чылдаа-биле улустарчың санааларын, сумелерин, деткимелиг харыызын албайн келген. Идегээн, чонкүн аразында лепшизин алган хөй депутаттарыыс «Мен болган болзумза...» дээн илеткелдериңге ээ болбайн бараныга чөгенн берген бис. Кандыг сагыш-биле Саян артындан этилдиг спиртти чуртче кирер сөөртүп турарыл, келген аъш-чем аймаан хынаар «Санэпидстанция» чуге садарын чаңшээреп турарыл, депутаттарым?

Чер-черлерде, районнарда үндезин чурттаачы эвес кижилер садыг-магазин ажыдып алган, бодуустун-на черивистиң эът-немин боттарывыска улуг өртеккە садып, алды-киживисти, акшамөңгүүвүстү куругладыр кактап, хуужудулга чектерин (алучерни) чоңдан каш шилараага-биле көгүдүп ап, байып турлар деп канчап биживес мен. Оон эрткеш, бо черегитеңнерге не-черивисти кечимнеп, улдуунап садар бис бе? Эмиснiктиг, ажыг хөреннынг шилиг эдерге чүгүрөбейн, ыт ишпес «кара сугдан» чарлыылыпар!

Акташ-төрел арыг ханызысты аңаа төкпээлиннер, амыгынызыска чедишпээлиннер, амыр-тайбың улуг-биче төрээн чонувустун хиличчээн көрбээлиннер, каш санныг боттарывыс камгалажыылынар. Алызы барып аза черивис эзлери боор, ада-өгбевистиң изин базып чоруулунар!

«Тыванар төнүп, саазын кырынга төөгүзү артар» деп, кандыг-даа шажын номунда бижиттинмээн, ат-алдарлыг бай Тыванысты салгалдан салгалче ак-көк хевээр дамчыдып чоруур хүү-салымныг бис, төөлдерим. Арагалашкынга-даа, кем-херек үүлгедиишкиннеринге-даа, чүрт иштинге тус дүрүм үндүүрүн аар эрге кижилерде, чүдүүр бурганнарывыс-даа кижи бүрүзүнде тус-тус, чангыс аарының эмиин кижилер аайы-биле тус болур. Чүгле шимчеп-ир херек.

Борис ДОНДУК-ООЛ.
Каа-Хем район.

ХҮН АЙТЫРЫЫНГА ДҮҮШПЭЭН

Политиктиг репрессияларга таварышканнарны сактыышкын хүнүнге тураскааткан республика хуралының кыжыкчилериниң кыйгырыында Сталиниң адын киирип бурууданкан.

Чон И. В. Сталин өлген соонда дораан ийи-чангыс кижилерге чүдүүр чоруккa эптеш чок турушкаш, оон баштынчызы Сталиниң чазыгларын чаза шаап, ат-алдарын, турасказалдарын чок кылганын эки билир.

Ханныг, халаптыг репрессияга таварышканнар эш Токанын хайыра чок чаңнаашкыннарын буруу шаап, оон турасказалынын хөрээ чогун негээн болгай. Сталиниң адының орнунга Токанын адын кирген болза, хүн айтырыынга чоок турган деп саналлыг мен.

Биге-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем кожуун.

Чарлалдар бюрозу

ХАЛАК ОРУУ МАНАП ТУГ

«Хүреш» стадионунда халак пунктузу ажыттынган, улуг, бичии размерлиг ботинкалыг хаактарны белеткээн.

Парк иштинде 500 метр. 2 болгаш 3 км хемчээлдиг орук изеттинген.

Хаак спортунга ханзыкшылдыларны өг-бүлезин-биле болгаш бичии уруглары-биле кээп, ак харга изеттинген хаак оруунга маңнап, кадыкшылды экижилип, арыг агаарга дыштанырынче чалаавыс.

Ажылдар шагы: 10 шактан 17 шакка чедир, дыштанар хүн чок.

«ХҮРЕШ» СТАДИОННУҢ ДИРЕКЦИЯЗЫ.

«СЫЛДЫСЧЫГАШ» — БАЙ-ТАЙГАДА

Республиканың «Сылдысчыгаш» уруглар солунунуң редактору Александр Шоюн эрткен неделяда Бай-Тайга кожуунунуң Шуйнуң долу эвес кадыкшылга школазынга, Кызыл-Дагның, Тээлинин № 2 ортумак школаларының өөреникчилери-биле болгаш районнуң культура ажылдакчылары-биле ужуражылгаларны эрттирген. Ол «Сылдысчыгаштың» эрткен, амгы болгаш келир үеде ажыл-чорудулгазының дугайында таныштырылганы, солунуң келир чылгы чагыдылгазының канчаар чоруп турарының дугайында дыңнадыгны база кылган. Болуп эрткилээн ужуражылгаар үезинде чыыглаанар биле редакторнуң аразынга ажык чугаалар база болган. Уругларның сонуургаан айтырыгларынга Александр Шоюн дедереңгей харыыларны берген.

Редакцияның хөй санныг бичии бижиччилериг кожуунларының бирээзинге Бай-Тайга кожуунуу хамааржыр. Ук кожуунуң школаларында өөреп турар уруглар боттарының школаны амыдыралында солун чүүлдерни, сагыш-сеткилин доюлдурун чоруур болалдарын ынак солунунге доктаамал бижип, «Сылдысчыгаштың» номчукчуларынга таныштырыр турар. Ындыг бижиччилерни канчан шаннап, мактавас боор. Ужуражылгалар эрттирген школаларында өөреп турар идепкейлиг бижиччилерге редактор А. Шоюн өртектиг белектерни тывыскан.

Ол районнуң улус өөредилге кижизиниң ажылдакчыларыбиле база ужурашкан. Республиканда кара чангыс уруглар парлалгазы «Сылдысчыгаштың» келир чылгы чагыдылгазын декабрь 15-ке чедир узутканын дыңнатқаш, бо талазы-биле ажылды арткан хоукуктарда улам куштелдирерин А. Шоюн олардан дидээн.

Эрним башкылар! Хүндүлүг ада-нелер, кырган-авалар, кырган-ачалар, утбалар база акылар!

Тус черниң солунларынга чагыдылганы декабрь 15-ке чедир узаткан. Республиканда үнүп турар хөй санныг солунларның эп-ю чиик өртектиг уругларывыс солуну — «Сылдысчыгаш»! Оон сүдүн чыда чагыдылгазының өртээ 52 акша.

Кандыг-даа уруг бодунуң ынак солунунга чагыдылгалыг болуксаар. Ынчалза-даа ону ол боду чагыдып алыр аргазынээ чок боор. Аңаа ачыбуянның дузаны силер, адаиелер, кырган-авалар, кырган-ачалар, утбалар, акылар чедиреп силер. Ынчангаш уруглармыстың азы дужаларывыстың ынак солуну «Сылдысчыгаштың» келир чылгы чагыдылгазында үлгайн көрээлиннер!

(Бистиң корр.)

КИНО

ДЕКАБРЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Любовь и магия» 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20 шактарда, видеозал: «Непобедимый отряд» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 16.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Дух мщения» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

ВОСТОК»: «Жажда мести» (2 сериялыг) 15.00, 18.00 шактарда.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинің хоочуну
Ховалыг Чанчыповичке
НУРСАТТЫҢ
76 харлаан чораан мөчүзүнүн дыңнатпышаан, оон өг-бүлезиңге, төөлдериңге болгаш чоок кижилериңге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакциялыг коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; мөдээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргыдаа — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганы, мөдээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, башын № 1.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27010. Индекс 54240. Чагыг № 234.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА

Республиканың политикал-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

«Шын» солунуң чагыдылгазы уламчылавышаан. Солунну чагыдып алырыпче далажыңар!

№ 235 (14957) 1992 чылдың декабрь 4, пятница Солунга ат салган шагы 23.00. Чагыдар өртээ 10 көп. Салар өртээ 1 рубль

Россия Федерациязының улус депутаттарының VII Съездизинге Б. Н. ЕЛЬЦИННИҢ чугаазы

Россияның хүндүлүг хамаатылары!

Улус депутаттары!

Дээди Советтиң Даргазы!

Россияның амыы депутат корпузунуң соңгутканы 1990 чылдың чазыныдан эвээш эвес хуусаа өрткен.

Соңгукчулар биске боттарының бадылаашкының берип тура, бистиң кижи бүрүзү амыдыралының бо бөлүн чылын чүүн-даа мурнунда Россияга, оон хамаатыларының чаагай чоруунга турасказадыр боор деп идегээнивес, ол чылдарны канчап-даа түннел чок чугаага, чаржыныг политиксиринге, бодунуң чаагай чоруун таарыштыр шинтпирлээринге эвес. Чүү бүдүрүп алганывысты, чүү чадап каанывысты түнеэр үе келген.

Улус депутаттарының Съездизи бистиң чуртувустун ёзулуг-ла суверенитединиң эге үндезинге турган. Бистиң хөй кезиниивистиң күзел-соруубиле Россия Федерациязының суверенитединиң дугайында Декларация хүлээп алдынган. Ол үеден эгелеп долу-бүрүн күрүнежидилгенин тургузуушкуну эгелээн. Россия ёзулуг федерацияның ёзу-хевирин тургузуп киргеи.

Чогум-на бистиң депутат корпузувус Россияга реформаларны эгелээриниң эргежок чугулазын дидими-биле медерел билген болгаш ол дугайында шинтпирни хүлээп алган.

Ону чурттун дээди хоойлужудулга органы демократтыг арга-биле хүлээп алган деп чүвени онзалап айтыксадым. Ол Россияның чурттакчы қонунун элээн каш чылдарда ханы өскерилгелери негеп келген хөй кезиниин күзелсоруун илереткен. Бо ажылдан келгениивис үеде Съездиниң шинтпирлериниде чуртка хамаатты тайбыны үрээринге аймылдыг ындыг чангыс-даа шинтпир хүлээп алдынмаан деп чүвени бёза онзалап айтыйн.

Оон-биле кады мен, Президент кижи, Съездиниң ажылчорудулгазынга сеткилим хамаан.

Россияда күрүне эрге-чагыргазының дээди органы дыка хөй таварылгаларда бодун бичин, ындыг-ла чүгула эвес айтырыгларже чардыктыр арганы берип турар. Бо залга демагогия тарадыр, кажар чугаалар болгаш микрофондан политиктиг сөстер октаардар, күрүнеппн хамаатыларының эрге-ажыктарын, шынчы чорукту оларның эрге-дужаалдырак хөнүнүдеи куду көөрлер боттарын бо залга шөлээн ап турары таварышкылаар.

Ам база бир мындыг үүл. Эрге-чагырганың өске албаннарын боттарының солуурун ажып эртип шыдавайн турар бис. Ашаа ап көөр болза, ынла элдептиг чүве чок харын. Эрге-чагыргаларны ангылаарының принципини чаа-ла шинтээдип ап, демократтыг болгаш политиктиг культурага база чаа өөренип ап турар бис. Ынчалзажок бо талазы-биле дүрген бурунгаарлары күзенчиг.

Канчалза-даа бистиң эгелээниивис чаартылгалар Россияның келир үезинин үндезини болган. Ол чаартылгалар калбарып доюлган үезиниде-дир. Бажыы чаа-ла туттунуп турар, ону долгандыр тудут адагаштары, оон чоок-кавызында даглангган хир-бок, ту... дут материалдары эндерик. Шеверлел ажылдарынче амдаа херек кырында кирбээн бис.

Тур үениң түннелдерин алыс төнүү түннелдер деп санаар болза, ол улуг частырыг болур ийик. Оортан ыракче көрдүнген түннелдер үндүрүп болбас.

Россияда боттанып турар чаартылгаларны долгандыр сөөлгү үеде чидиг болгаш эптеш чок демисел эгелээн.

Канчаар-даа аажок улуг политиктиг шуугаазын Россияның экономиказынга халаатты таварыштырып турар. Ангыаңгы политиктиг күштериин удур туржуушкуну, чөпшээрежилге дилээр хөөн чогу, ону тыпказы реформаларын күштүг моондаа апарган. Оон херечензи—Дээди Советтин болгаш Чазактың аразында дыка берге харылзаалары-дыр. Ол органнарның аразында ботботтарын долу билири, боттуг кады ажылдажылга мынчага тургустунмаан. Ынчаарга сөөлгү үеде харын чүгээртээн.

Ол бүгүнүң түннели чаартылгаларның хоойлужудулга хандырылгазының хоочураан хожуҳаашкыны-дыр. Россияның хоойлулар системазы мурнукузу дег чедир сайзыраваан, чамдык талаларда хоойлу шуут чок. Амыдыралдың дыка хөй чугула адырларында идегел чок кылдыр эргижирээн эвилел актылары күштүг боон артып турар.

Бир эвес Дээди Совет Чазакты бодунуң адаанда эрге-дужаалдыг дүмазы деп санаарры ындыг хамаарылгазындан өйталаан болза, дыка-ла хөй чөрүлдээлери ажып эрткен. частырыгларны кылбаан турар ийик бис.

Дээди Советтин чамдык депутаттары чурт дугайында, реформалар дугайында, улус депутаттарының Съездизинин шинтпирлерин күүседир дугайында бодавайн, чүгле боттарының күзел-түүкүүлүн ыдаалаар бодап турар шыкаш ындыг сагындырып кээр-дир.

Бөгүн Россияга эрге-чагырганың чүгле бот-тускайлан болгаш күштүг адырлары херек эвес деп санаар-дыр мен. Реформаларны уламчылаарыга ашаа реформатор президент, реформаторжу Дээди Совет болгаш база-ла ындыг Чазак херек. Кайызы-даа эн-не идепкейлиг болур ужурлуг, ынчалзажок чүгле бодунуң эрге-хүлээлгелериниң, харылаар айтырыгларының талазы-биле. Ынчанмас болза чаартылгаларны боттандырып шыдавас болгаш политиктиг хоозурааннар апаар бис.

Шилчилге үе-чадазының чөрүлдээлериниң ханызы болгаш бергедээшкини бистиң шуптувустан шинтпирлиг болгаш эрес-дидим болуруп негеп турар, ынчалзажок оон-биле чергелештир эң харыысалгалыг, билдилиг база угаансарыылдыг болуру чугула. Ол черле онзагай чугула апарган, чүге дээрге удур туржуушкун улам эң айыылдыг хевирлериниче кирип бар чыдар. Сөөлгү үеде эрги большевикчи уг-шиг-биле боттары адаттынган фронтулар, чажыт чазактар тургустунуп турар апарган. Харын-даа гвардия деп адаттынар шеригжаткен отрядтары тургузарынга чедип турар. Болуп турар түүлериин ужур-үтказы илдеп: политиктилди база катап ангы-ангы ындыр буза шивары, күүсекчи болгаш хоойлужудулга эргечагырганың «сөөлгү тулчуушкуннарга» сетиржип алдырар, күрүнеиг божаннадыр, үш-үдүрүм байдалды тургузар.

Эргелеп башкарылгазын чидирген Россия оларның чиик чемнжи апаар боор деп, политиктиг авантюристер бодап турар. Бир эвес ындыг чүве болу бээр болза, оларның тиилелгези үр болбас деп чүве билдингир. Ынчалзажок олар чуртту хамаатты дайынның тулчуушкун шөлү болдурар. Ындыг чүвени болдурары шуут-ла кем-херек үүлгедиишкинидир. Шак ындыг политиктиг күштер-биле кандыг-даа эптежилге, чугаалажыышкын, кандыг-даа кады ажылдажылга канчап-даа болдуунмас.

А. С. Пушкинниң өттүр соглээн сестрин сактып болур: «Ужур-утка чок болгаш кээргел билбес орус сүлчээлеп чайладып-ла кор, бурган. Ол чугаанын үтүндүрү бээр ийин кезээ ийиндыг. «Биске ындыг янзы-бүрү эргилделерин семеп турарлар чок-ла болза, аныктар, бистиң чонувусту билбес кижилер, чок-ла болза, өске кижиниң бажын көпеек чартыы-даа хире, а бодунуун-даа көпеек хире чергелиг үнелээр сеткил-чүрээ чок деп кадыгдошкун кижилер-дир».

Реформаларга удур күштериин өскүдүп, хөөктүрүп турары политиктиг калчаараашкындан чуртту камгалаары чугула деп чүве бөгүн, илдеп билдиниин турар. Россияга оода бир бүдүн чартык чылда иржым байдал амыдыралчы эргежок чугула.

Национал даргар аразында харылзаалардың хөгжүлдези улуг дүвүрелди болдуруп турар. Хан төгүүшкүнүүр чөрүлдээлериниң одаглары каш чылдарның дургузунда бистиң кызыгаарларывыс чоогунга хөрлээлеп келди. Ол халап ам бисте база чедип келген. Ол дээрге чуртка туруштут бижыг байдалды тургузарының үе-чадазы эргежок чугула деп чүвениң шыңгыы сагындырыы ол.

Адактың соонда, чогумчалыг тургузукчу ажылды үндүлеп, ону колдады көөрү болур ужурлуг.

Ол үениң кол сорулгалары ындыг янзылыг боон турар.

Күрүне-эрге-хоойлу талазынга:

— оларның эрге-хүлээлгелерин болгаш бүрүн эргелерин тодаргай ангылаарынга болгаш ону херек кырынга ыяан-ла күүсеткиниң үндезининге федералдыг эрге-чагырганың бүтү адырларын чогумчалыг ажылдаарының чурумнуг шилчиндер;

— Россияның күрүне эрге-чагыргазының системазын Федералдыг керээге дүүштүр тургузары, Федерация субъектилериниң экономиктиг боттускайлаң чоруунун боттуг магадылалы хандыртынган, чер-черде федералдыг органнар (федералдыг үстүнден куду эргелеп башкарылга) бижыглаттынган турар ужурлуг.

— национал даргар аразының месилдежишкинин болгаш чөрүлдээлерин шинтпирлээриниң ажыктыг механизмнери Федеративтиг керээге тодарадып көргүзер. Шериг доктриназын хүлээп алыр, Россияның Чеченстиг Күштерин тургузар чорудулганы болгаш чурттун күрүне кызыгаарын камгалаарын хандырар талазы-биле ажылдарны чорудуруп доозар.

— Россияның чаа Конституциязын хүлээп алыр.

Социал-экономиктиг талага:

— даштыкы валютага хамаарыштыр рубльдиң үне чокталарын шинтпирлин-биле соксадыр болгаш оон өртек-үнезин бижыглап чогумчудар;

— чонуун орулгаларын өртектериниң деңнелиниге чоорту деңнештирер;

— улус ажыл-агыйының амыдыралчы чугула адырларына үлетпүр бүдүрүлезиниң кудулаашкынын шеглеп-дир болгаш доктаадыр, Россия Федерациязының экономиктиг салдар чедирер чергелерин болгаш технологтуг комплекизин камгалап артыырар;

— бодамчалыг үндүрүг болгаш акшаландырышкын политиказының, үлетпүр бүдүрүлгелериниң хөй кезиин хуужударының база чогумчалыг протекция хемчеглериниң үндезининге өөрүүнүң янзы-бүрү хевирлерин болгаш ажылгыртывышкыр ажыл-чорудулганы хөгжүдериниге «эң таарымчалыг байдалды» тургузар;

— аграр реформаның базаа принциптерин боттандырар; черге хуу өөрүүнү кирер, агроулетпүр комплекизинин улуг бүдүрүлгелерин хуужудар, продукция болбазырадып кылыр үлетпүрү хөгжүдериниге идиг бээр;

— чонуун улуг бергедээшкиннерге таваржы бээр кезектерин социал талазы-биле деткиринин улут хемчээлиг программазын боттандырар;

— хамаатыларның айыл чок чоруун хандырар, кемнерек болгаш экономиктиг үүлгедиишкиннер-биле демиселдиң калбак фронтузун ажыдар. Эрге-чагырганың кайы-даа деңнелиниде коррупцияны чок болдурар;

— Россияның эртем болгаш культура күүзүн камгалап арттырар.

Бо хүниерде Чазакты дүжүр октаарынга, Съездиниң тарадырынга, Дээди Советтиң эде көөрүнге болгаш оон-даа өске чүүлдерге хамаарыштыр чугаалар болгулан турар.

Маңгаа хамаарыштыр бодумчуун туружуму чугаалап көрейн. Бо чүвени чогумчудун бижыглаар ує-чадаңы эрге-чагырганың кайы-даа дээди институдун дүжүреринден эгелээр деп чүве угаан-сарымлыг эвес чүе-дир. Ындыг чорук чуртта байдалды улам чидиглеидирер, удур туруушкунну күштелдирер.

Амгы үеде эрге-чагырганы бууралын дүжүрбейн, оон түргузуп келген балансызын бижыглаары чугула. Бо үеде күрүне институттарынга удур кандыг-даа хөделишкиннерин хоруур болаа эки.

Адак сөөлүнде политиктеге амыр-дышты бээри, эрткен орун угаан-билип алыр арганы бээри чугула боон турар.

Амгы үеде Россияга реформаларны детээн каттышкан улут күштү тургузары кажангыыдан артык негеттинин турар.

Ол сөстүң долу утказы-биле алырга политиктиг коалиция дугайын чугаалары ам дээрезинде эвек боор. Ёзулут хөй партиялыг система ам дээргезинде бисте чок. Бар боон турар партияларның, шимчээшкиннерин саны эвээш, оларның дуржулгазы шоолут эвес. Чурттун чонуун хөй кезин ам дээрезинде оларның салдарын эскербейн турар.

Ындыг байдалдарда реформаларны долгандыр күштерин каттыштырарыче углаңган кандыг-даа илергейлээшкиннер кончут ажыктыг, оларны деткиир, оларга хөгжүлдеин бээр херек.

Ынчангаш күрүне эрге-чагыргазының институттарына реформаторларның салдары доктаамал болгаш улам улгатсын дээш туржун турар мен.

Ындыг углаңнышкын амгы үеде күштелип бар чыдар. Күүсекчи болгаш төлээлекчи структураларның удур туржуушкуну шеглээн болгаш оларның аразында бир деңнинг боттуг ажыл эгелээн девискээрлериниң саны өзүп турар.

Күүсекчи эрге-чагырга системазы улам тода хөделип эгелээн. Ол ам политиктиг чөрүлдээлерге алыспастай берген. Ол дугайын администрация баштыңнарының сөөлгү хуралы база катап бадыткаан.

Келир үеде Россия Федерациязына Россияның республикалары-биле ыжыг болгаш доктаамал чугаалажыышкыннар кончут чугула боон турар. Ындыг чугаалажыышкыннар амгы үеде боттуг чүүл болу берген, ол дээрге Россияның чаңгыс эвилиниң принципиалдыг магадылалы-дыр.

Парламент биле Чазактың долу черге-лиг кады ажылдажыы болурунуң бүтү аргалары бар дээрзинге бүүрээр мен. Маңгаа хамаарыштыр силер, улус депутаттары, шинтпирлиг сөөлүшкүн чугаалаар ужурлуг силер деп санап тур мен.

Эрге-чагырга органнарында реформаторлар рынок дуржулгазын шинтээдип алган үлетпүр ажылдаачылары болгаш ажылыг-тывылыг кижилер-биле. Россияның рынок ажыл-агыйының кол өөрээ апар чыдар кижилер-биле кады ажылдаачы дээш туржуп турар мен.

Ындыг дилог-чугаа доозаанда тургустунуп бербээн. Ынчалзажок бистер ону бүгү-ле деңнелдерге — Россияны-даа, түс-түс девискээрлериниде деңнелиниге бүтү талазы-биле бижыглаарынга сонуургалдыг бис.

Реформаларны долгандыр социал талазы-биле күштерни каттыштырары дээш туржун турар мен. Чаартылгалаар кончут нарын байдалдарда чоруттуунун турар-даа болза, Россияның чону ам 11 айлар дургузунда болунун шыдамыккай чоруун көргүзүп турар 1990 болгаш 1991 чылдарда турганынга бодаарга, социал чорук бисте элээн бижыга берген.

Ындыг болзажок, реформалар ам дээрезинде чонуун хөй кезиниге улут бергедээшкиннерни, нарын айтырыгларны таварыштырып турар деп чүвени ажыы-биле чугаалаар аваар. Ынчангаш реформаларның политиказын кижиге угландырары кончут чугула. Чаа экономиканың кижилер ажыктыг эки чүүлдерни ап эгелей бээрге, реформаларның бааазы улам калбарар.

Бисте чидиг айтырыг амдаа хөй.

Менээ, Президент кижиге, чуртта байдал эки биллиниин турар. Байдалдың кандыг болуру чүүн-даа мурнунда экономика-биле тодараттынар болгай.

Россияның экономиказында эң-не чидиг айтырыг — акшаның үне чокталын турары.

Өртектериниң өзүп турары чонуун чаагай чоруун дорайтаалыгына дорт салдарны чедирип, бүдүүгүде чорудулгазының кудулаашкынын күштелдирип, рубльге аар согуунду таварыштырып, акшаландырышкын политиказын идепкейжилериге саат ужураштырып турар.

Ынчаарга реформаларның чоруун турган үезинде чөпүүт чорукчун болгаш чогумчалыг рынок экономиказының чаңгыс-даа чугула принципин хандырары чедип алдынмаан чүгле бичиг ажыдан турган кижилер эвес, а ак сеткилиг ажылдан турган болгаш боттарының мергежилиниг бергээн кижилер берге чүүдеге таварышкан.

Чурттакчы чонуун хөй кезиниң амыдыралы байдалдарының дыка дорайтаалының тайыны-биле социал болуушкын болуп, аргаеин-биле, хөй кезиниде бадыткаттынмаан ангыланыр чорук шилгеин чидиг-биле эскертиин турар.

Чүгле болдунуң эрге-ажының бодаар, тергиидээр дээн сеткилдееви Россияның экономиказында биеэги хевээр артышаан. Ону болдурбас дээн аргаа бүүлүүлер хемчеглер дээштир эвес болгаш четпес болган. Оон уламындан чаа-чаа монополиялар тыныы турар.

Структура талазы-биле өскерилелер деңнин оожум чорун турар, даштыкыже баразарсаан үндүр соорту берге байдалда.

Россияда бүдүүлүг эвээш биеэги будуунде хевээр артышаак. Сайзыраңгай политиклеин норма-чижектериге хамаарылга чок кижилер хаая эвес байын турар.

Агроулетпүр комплекизинде байдалды үндезини биле өскертиин чедип алдынмаан.

Мен чүүлү чамдык айтырыларны адаалым. Оларның дамзыны уламчылап болур турган болбайн деп. Ынчалзажок бир эвес президиумдың-биле чугаалаар болзу, сеткилиг ышы углаңышкынны чорударының тактиказынга ол четпестер болгаш частырыглар турганнаан.

Чазак шагда-ла куйлай берген ирикелиишкинни тыш илереткен. Хөй-хөй айтырыглар дашкаарлап үүүп келген, а Россияның экономиказы ол-ла хөөр-байдалды-биле бистиң мурнувуска турупкан. Байдалзажок берге болган, болган хөй-хөй кижилер оон сеста берген.

(Улаштызы 2-ги арыында).

СЪЕЗДИНИҢ ИЙИГИ ХҮНҮ

МОСКВА, декабрь 2. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Россияның улус депутаттарының VII Съездизинин ийиги хүнү оон мурнунда хүн РФ-нин Президентизиниң болгаш Дээди Советтиң Даргазының чугаалары-биле эгелээн экономиктиг реформакын чоруп турарының талазы-биле саңнал-онал солчулгазынга эрткен.

Ол хүн Съездинге онзагай, маңнаваан күүлдер болбаан, саңнал-онал солчулгазынга Чазактың алган угланышкының деткиир-даа, шынгыы шугумчулээр-даа саңалдар дыңналып турган. Саңнал-онал солчулгазын Чазак Даргазының хүлээлгезинин күүседиичиси Егор Гайдар өскүзүн болгаш оон өскелекеи Чазак программазын эң деткээн деп чүве билингир.

Ол хүн саңнал берген «чазак командазының» кежигүү — орлакчы премьер Анатолий Чубайс хуужудулга чорудуунда эн кол үүл дээрге аңаа хоойлужудулга базаазын тургусканы болгаш хуужудулганың күрүне программазы ажылдап турары болур деп айыткан. «Бис четтикпейн турар, частырыгларга таваржып келген бис, ол кадында бажыы өскүзүн, чурттакчылар өскүзүн кирип турар»— дээн чижектиг деңнелгени ол кылган. Хуужудулгадан орулга декабрь 1-де чедир 60 млрд рубль болган, а ваучериин рынок курсуу хүн бүгүде 150-200 рубльге өзүп орааныңнаан хуужудулга чектери хоозун чүве-дир деп турарларны бадыткаашкыны идегел нок ышкаш.

Хамаатты эвилел блоктун туружу орлакчы президент Александр Руцкой болгаш ында кирип турар фракцияларын төлээлери боттарының саңнааларынга илереткен. Орлакчы президент саңалының улуг кезиин аграр реформаның айтырыгларынче углаңдырган. Агроулетпүр комплекизинин катап көдүрүлүп, бижыгып кээриниң оруктарынга ол тодаргай доктаагаш, «черге хуу өөрүү дээрге апаа-лабир күзел, кым-бир кижиниң сагыжы эвес, ол дээрге чер реформазының нол ужур-утказы-дыр» деп айыткан. Саңалының түүнелинде орлакчы президент экономиктиг реформаның иниги айтырыгларынга доктаан. Чазактың политиказын шынгыы шугумчулээн. Чазак, оон сөзү-биле алырга, ыраакче арты-мурнуун сайгарбайн дудуунде бергеи ол чоорту чуртту мындыг кризиске байдалга чедиргеи. «Таварыштырылгаан болгаш эргелеп башкарылгаан ойталап болбас херек — ол дээрге шилчилге үе-чадазының Ужур-утказы-дыр» экономиканы бүгүн дүжериин доп-зораан сокадыының эргежок чугулазын илереткен.

«Бис «сыраларе» деп адаалаага. Президентиге бүдүүлүгүнче кыйгыткаа кыска бис ынчалзажок Президент бодунуң чарлыктарын бага хоойлуладын күүсетпейн баары таваржыгыт-дыр»— деп. «Хостуг Россия» фракцияның төлээзи Владимир Гриней медеглээн Чиңээрге сөөлдиге талазы-биле чамдык чарлыктарны хоойлулады аажок. Чазактың сөөлдиге өртем болгаш культура талазы-биле политиказын ол шүүт өлүмүт деп айыткан. «Экономиканың башкартылавын эндерип чугула, хлебке, энергия берикчилериге өртөктерге кызыгаарлаашкынны киирериниң эргежок чугулазын чугулаан чугаалаан.

Эптешпес удурланыкчы таланың төлээлери Съездиге сес албаа-даа. «Российжи чаңгыс эп» деп удурланыкчы блоктуң удуртукчулары чапсарда парадла конференциязын эртиргеи.

«Россия Федерациязының национал политиказының болгаш Соңгу Кавказта байдал дугайында Россия Федерациязының Дээди Советинин базаа Чазаанның отчеду» деп база бир айтырыгны фракцияның даалгазы-биле хүн айтырынга немелде кылдыр киирериниң саңнаалап тур мен. Депутат Аксючитин саңнаңнан ылгалыр чүве үүл дизе. Мурнуу Осетиянның байдалы-биле холбаңнан айтырыгларны киирер деп бодаадыныс, депутат корпузу — Съезд бистиң саңалывысты деткиир болгаш хүлээп алыр дээрзинге бүүрээн бис. Россияда национал политика бар бе база Россияга черле ындыг политика турар бе дээрзиниң дугайында Дээди Советтиң отчедун дыңнаар боор бис деп бодаан бис. Россияга национал айтырыглар кандыг-даа хевириин база ылгалдын авантюристериниң чежеге чедир бүүн «ботчиназы» (өөнүзү) болур чүвел? Россияга национал политика талазы-биле политиканың, күрүненин күзел-түүкүлүнүн, күжүн илерединиин орнуга, күрүне структуралары «орай эскерелиин» өрт-камгалаа командазының» ролюн чежеге чедир күүседирил?

Национал даргар аразында харылзаалар талазы-биле амыы Россия күрүненинин «страусчо» политиказының базым саңында бууразашкынга таваржып турарын көрүп тур бис: национал даргар аразында цида-ыында тыныы турар айтырыглаары болгаш чөрүлдээлерни бөлүп удур, бодамчалыг база шилиякы шинтпирлээриниң оруунга, маажым олуруп, ыыт чок эртирер дээн орааңжыышкын ышкажыл. Узуктарын, нациялаарын болгаш хамаатыларның чардынмас эргелерин кызыл-кыырынга үн хевилеттинген тоталитаризмден болгаш күрүне авантюризмиден өскүүн үнгеп. Национал даргар аразында айтырыгларны шинтпирлеринде кем-ниг олутпай, шүшек чорук-ла кем-херек үүлгедиишкинидир. Шак ындыг политиктиг күштер-биле кандыг-даа эптежилге, чугаалажыышкын, кандыг-даа кады ажылдажылга канчап-даа болдуунмас.

А. С. Пушкинниң өттүр соглээн сестрин сактып болур: «Ужур-утка чок болгаш кээргел билбес орус сүлчээлеп чайладып-ла кор, бурган. Ол чугаанын үтүндүрү бээр ийин кезээ ийиндыг. «Биске ындыг янзы-бүрү эргилделерин семеп турарлар чок-ла болза, аныктар, бистиң чонувусту билбес кижилер, чок-ла болза, өске кижиниң бажын көпеек чартыы-даа хире, а бодунуун-даа көпеек хире чергелиг үнелээр сеткил-чүрээ чок деп кадыгдошкун кижилер-дир».

Реформаларга удур күштериин өскүдүп, хөөктүрүп турары политиктиг калчаараашкындан чуртту камгалаары чугула деп чүве бөгүн, илдеп билдиниин турар. Россияга оода бир бүдүн чартык чылда иржым байдал амыдыралчы эргежок чугула.

Национал даргар аразында харылзаалардың хөгжүлдези улуг дүвүрелди болдуруп турар. Хан төгүүшкүнүүр чөрүлдээлериниң одаглары каш чылдарның дургузунда бистиң кызыгаарларывыс чоогунга хөрлээлеп келди. Ол халап ам бисте база чедип келген. Ол дээрге чуртка туруштут бижыг байдалды тургузарының үе-чадазы эргежок чугула деп чүвениң шыңгыы сагындырыы ол.

Адактың соонда, чогумчалыг тургузукчу ажылды үндүлеп, ону колдады көөрү болур ужурлуг.

Ол үениң кол сорулгалары ындыг янзылыг боон турар.

Күрүне-эрге-хоойлу талазынга:

— оларның эрге-хүлээлгелерин болгаш бүрүн эргелерин тодаргай ангылаарынга болгаш ону херек кырынга ыяан-ла күүсеткиниң үндезининге федералдыг эрге-чагырганың бүтү адырларын чогумчалыг ажылдаарының чурумнуг шилчиндер;

— Россияның күрүне эрге-чагыргазының системазын Федералдыг керээге дүүштүр тургузары, Федерация субъектилериниң экономиктиг боттускайлаң чоруунун боттуг магадылалы хандыртынган, чер-черде федералдыг органнар (федералдыг үстүнден куду эргелеп башкарылга) бижыглаттынган турар ужурлуг.

— национал даргар аразының месилдежишкинин болгаш чөрүлдээлерин шинтпирлээриниң ажыктыг механизмнери Федеративтиг керээге тодарадып көргүзер. Шериг доктриназын хүлээп алыр, Россияның Чеченстиг Күштерин тургузар чорудулганы болгаш чурттун күрүне кызыгаарын камгалаарын хандырар талазы-биле ажылдарны чорудуруп доозар.

— Россияның чаа Конституциязын хүлээп алыр.

Социал-экономиктиг талага:

— даштыкы валютага хамаарыштыр рубльдиң үне чокталарын шинтпирлин-биле соксадыр болгаш оон өртек-үнезин бижыглап чогумчудар;

— чонуун орулгаларын өртектериниң деңнелиниге чоорту деңнештирер;

— улус ажыл-агыйының амыдыралчы чугула адырларына үлетпүр бүдүрүлезиниң кудулаашкынын шеглеп-дир болгаш доктаадыр, Россия Федерациязының экономиктиг салдар чедирер чергелерин болгаш технологтуг комплекизин камгалап арттырар;

— бодамчалыг үндүрүг болгаш акшаландырышкын политиказының, үлетпүр бүдүрүлгелериниң хөй кезиин хуужударының база чогумчалыг протекция хемчеглериниң үндезининге өөрүүнүң янзы-бүрү хевирлерин болгаш ажылгыртывышкыр ажыл-чорудулганы хөгжүдериниге «эң таарымчалыг байдалды» тургузар;

— аграр реформаның базаа принциптерин боттандырар; черге хуу өөрүүнү кирер, агроулетпүр комплекизинин улуг бүдүрүлгелерин хуужудар, продукция болбазырадып кылыр үлетпүрү хөгжүдериниге идиг бээр;

— чонуун улуг бергедээшкиннерге таваржы бээр кезектерин социал талазы-биле деткиринин улут хемчээлиг программазын боттандырар;

— хамаатыларның айыл чок чоруун хандырар, кемнерек болгаш экономиктиг үүлгедиишкиннер-биле демиселдиң калбак фронтузун ажыдар. Эрге-чагырганың кайы-даа деңнелиниде коррупцияны чок болдурар;

— Россияның эртем болгаш культура күүзүн камгалап арттырар.

Бо хүниерде Чазакты дүжүр октаарынга, Съездиниң тарадырынга, Дээди Советтиң эде көөрүнге болгаш оон-даа өске чүүлдерге хамаарыштыр чугаалар болгулан турар.

Маңгаа хамаарыштыр бодумчуун туружуму чугаалап көрейн. Бо чүвени чогумчудун бижыглаар ує-чадаңы эрге-чагырганың кайы-даа дээди институдун дүжүреринден эгелээр деп чүве угаан-сарымлыг эвес чүе-дир. Ындыг чорук чуртта байдалды улам чидиглеидирер, удур туруушкунну күштелдирер.

Амгы үеде эрге-чагырганы бууралын дүжүрбейн, оон түргузуп келген балансызын бижыглаары чугула. Бо үеде күрүне институттарынга удур кандыг-даа хөделишкиннерин хоруур болаа эки.

Адак сөөлүнде политиктеге амыр-дышты бээри, эрткен орун угаан-билип алыр арганы бээри чугула боон турар.

Амгы үеде Россияга реформаларны детээн каттышкан улут күштү тургузары кажангыыдан артык негеттинин турар.

Ол сөстүң долу утказы-биле алырга политиктиг коалиция дугайын чугаалары ам дээрезинде эвек боор. Ёзулут хөй партиялыг система ам дээргезинде бисте чок. Бар боон турар партияларның, шимчээшкиннерин саны эвээш, оларның дуржулгазы шоолут эвес. Чурттун чонуун хөй кезин ам дээрезинде оларның салдарын эскербейн турар.

Ындыг байдалдарда реформаларны долгандыр күштерин каттыштырарыче углаңган кандыг-даа илергейлээшкиннер кончут ажыктыг, оларны деткиир, оларга хөгжүлдеин бээр херек.

Ынчангаш күрүне эрге-чагырганың институттарына реформаторларның салдары доктаамал болгаш улам улгатсын дээш туржун турар мен.

Ындыг углаңнышкын амгы үеде күштелип бар чыдар. Күүсекчи болгаш төлээлекчи структураларның удур туржуушкуну шеглээн болгаш оларның аразында бир деңнинг боттуг ажыл эгелээн девискээрлериниң саны өзүп турар.

Күүсекчи эрге-чагырга системазы улам тода хөделип эгелээн. Ол ам политиктиг чөрүлдээлерге алыспастай берген. Ол дугайын администрация баштыңнарының сөөлгү хуралы база катап бадыткаан.

Келир үеде Россия Федерациязына Россияның республикалары-биле ыжыг болгаш доктаамал чугаалажыышкыннар кончут чугула боон турар. Ындыг чугаалажыышкынар амгы үеде боттуг чүүл болу берген, ол дээрге Россияның чаңгыс эвилиниң принципиалдыг магадылалы-дыр.

Парламент биле Чазактың долу черге-лиг кады ажылдажыы болурунуң бүтү аргалары бар дээрзинге бүүрээр мен. Маңгаа хамаарыштыр силер, улус депутаттары, шинтпирлиг сөөлүшкүн чугаалаар ужурлуг силер деп санап тур мен.

Эрге-чагырга органнарында реформаторлар рынок дуржулгазын шинтээдип алган үлетпүр ажылдаачылары болгаш ажылыг-тывылыг кижилер-биле. Россияның рынок ажыл-агыйының кол өөрээ апар чыдар кижилер-биле кады ажылдаачы дээш туржуп турар мен.

Ындыг дилог-чугаа доозаанда тургустунуп бербээн. Ынчалзажок бистер ону бүгү-ле деңнелдерге — Россияны-даа, түс-түс девискээрлериниде деңнелиниге бүтү талазы-биле бижыглаарынга сонуургалдыг бис.

Реформаларны долгандыр социал талазы-биле күштерни каттыштырары дээш туржун турар мен. Чаартылгалаар кончут нарын байдалдарда чоруттуунун турар-даа болза, Россияның чону ам 11 айлар дургузунда болунун шыдамыккай чоруун көргүзүп турар 1990 болгаш 1991 чылдарда турганынга бодаарга, социал чорук бисте элээн бижыга берген.

Ындыг болзажок, реформалар ам дээрезинде чонуун хөй кезиниге улут бергедээшкиннерни, нарын айтырыгларны таварыштырып турар деп чүвени ажыы-биле чугаалаар аваар. Ынчангаш реформаларның политиказын кижиге угландырары кончут чугула. Чаа экономиканың кижилер ажыктыг эки чүүлдерни ап эгелей бээрге, реформаларның бааазы улам калбарар.

Бисте чидиг айтырыг амдаа хөй.

Менээ, Президент кижиге, чуртта байдал эки биллиниин турар. Байдалдың кандыг болуру чүүн-даа мурнунда экономика-биле тодараттынар болгай.

Россияның экономиказында эң-не чидиг айтырыг — акшаның үне чокталын турары.

Өртектериниң өзүп турары чонуун чаагай чоруун дорайтаалыгына дорт салдарны чедирип, бүдүүгүде чорудулгазының кудулаашкынын күштелдирип, рубльге аар согуунду таварыштырып, акшаландырышкын политиказын идепкейжилериге саат ужураштырып турар.

Ынчаарга реформаларның чоруун турган үезинде чөпүүт чорукчун болгаш чогумчалыг рынок экономиказының чаңгыс-даа чугула принципин хандырары чедип алдынмаан чүгле бичиг ажыдан турган кижилер эвес, а ак сеткилиг ажылдан турган болгаш боттарының мергежилиниг бергээн кижилер берге чүүдеге таварышкан.

Чурттакчы чонуун хөй кезиниң амыдыралы байдалдарының дыка дорайтаалының тайыны-биле социал болуушкын болуп, аргаеин-биле, хөй кезиниде бадыткаттынмаан ангыланыр чорук шилгеин чидиг-биле эскертиин турар.

Чүгле болдунуң эрге-ажының бодаар, тергиидээр дээн сеткилдееви Россияның экономиказында биеэги хевээр артышаан. Ону болдурбас дээн аргаа бүүлүүлер хемчеглер дээштир эвес болгаш четпес болган. Оон уламындан чаа-чаа монополиялар тыныы турар.

Структура талазы-биле өскерилелер деңнин оожум чорун турар, даштыкыже баразарсаан үндүр соорту берге байдалда.

Россияда бүдүүлүг эвээш биеэги будуунде хевээр артышаак. Сайзыраңгай политиклеин норма-чижектериге хамаарылга чок кижилер хаая эвес байын турар.

Агроулетпүр комплекизинде байдалды үндезини биле өскертиин чедип алдынмаан.

Мен чүүлү чамдык айтырыларны адаалым. Оларның дамзыны уламчылап болур турган болбайн деп. Ынчалзажок бир эвес президиумдың-биле чугаалаар болзу, сеткилиг ышы углаңышкынны чорударының тактиказынга ол четпестер болгаш частырыглар турганнаан.

Чазак шагда-ла куйлай берген ирикелиишкинни тыш илереткен. Хөй-хөй айтырыглар дашкаарлап үүүп келген, а Россияның экономиказы ол-ла хөөр-байдалды-биле бистиң мурнувуска турупкан. Байдалзажок берге болган, болган хөй-хөй кижилер оон сеста берген.

(Улаштызы 2-ги арыында).

Съездиге депутат К. А. БИЧЕЛДЕЙНИҢ чугаазы

№ 132 национал-девискээр округундан улус депутаты Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейге даргалакчы сос берген. Оон чугаазын парладывыс.

Дээди Советтиң хүндүлүг Даргазы! Хүндүлүг улус депутаттары! Бөгүн бистер, «Суверенитет болгаш деңгерге» фракциянын кежигүннери эпчок байдалга таварыштывыс, чүл дизе Съездиниң хүн айтырыгларын көрүп турда, менээ сес бээр дугайында бистиң фракциянын чагыы Съездиниң секретариадынын болгаш Президиумунун ужур-бажы билдинмес «эндерик саазынаар» аразынга киде берген бисти кайгатты. Оон-биле холбаштыр ол айтырыгны чугаалажырыга фракцияның киржер эргезин үрээнинин ужуунда ол организарга улурлазынышкынны илердирин оон-биле холбаштыр менээ даасхан чүве. Оон-биле бо эпчок байдал тыныы дээрзинге бүүрээр-дир мен база

Съездиге Б. Н. ЕЛЬЦИННИҢ чугаазы

(Төнчүзү. Эгеси 1-ги арында).

Биске салган дамчыш келген өзү ирик чүүлүг бүгү келгейде көргүзер дээш эвес, а адак өөлүүде ам кээп, ол айтыгларны шинтирлээр дээш оңу ынчалдыр кылган.

Баштайгы чогумчалыг бурунгаарлаашкыннарны эскерсейн баары, Россияның экономиказының байдалын чүгле өөрүмнүг дээн бодал-биле көрүмейн боттуг эвес болур ийик.

Ынчалыгыже канчаар-даа аажок улуг күжүнүшкиннер-биле, өзгүлүүлер үнүүрүп турган. 11 айларның дургузунда чүүгү рынокчуг талазынче киирери чедип алдынган.

Бүдүрүшкүнүң күдүлаашының болдуруулазының демократтар кеступ келген. Күш-ажыл хемчээлдериниг продукциялы бүдүрүп үндүрүүнүң өзүшкүнү ескерлиг өскүүлүүлер талазы-биле эскертиинин турар. Бүдүрүлгенге өзүзүнга чаа-чаа харылаалар өөрүп турган. Бүдүрүлгенге шүүдүүн эвес, харын-даа хөгжүлдезинин чүгле он-он эвес, а чүс-чүс чылдар дургузунда ажыглаттының келген үр үеже эн ханы тенденцияларын долу чергеш-биле барымдаалап шыдаар болзувусса, оңу чогудуп болур бис.

Коммунистиг ёзу-чүрүм оларның орууп дуглаан. Чаа амыдыралды оларга тыңгартырар, Россия экономиказының амыдыралының улуг хемнери кажан-бир шагда өөрүп ажыл чыткан калың калган уннарын аштап арыглаар үүле бисте таварышкан.

Россияның экономиказы хөй тургузуглуг болур. Анаа хуу улуг бүдүрүлге өөзи-даа, ортумак бизнес-даа, биче бүдүрүлге өөзи-даа турар. Күрүне сектору хевээр артар болбайн аан. Россияның чону ажыл-агыйны башкарын чорударының болган кооперацияның коллективтиг өнүрлеринин янзы-бүрүзү кажан-даа дөзүнден тура тыртпас ийик.

Ажыл-агый чорудулгазының кандыг-даа арга-хевирлери туруп болбайн аан. Ынчалзада чүгле дүржүлга, рынок бүгү-ле чүвени боттарының туруштарынга таварыштыр тургузуп, кайы-бир тургузугнун төөгүүг салым-чолун толазы-биле айтып шыдаар.

Россияның үлетүр бүдүрүгезинин келир үезинин дугайында чугаа онзагай болур.

Оон эгезинге, үндезининге бистин ат-сураглыг, алдарыг ада-чүртташтарывыс турганнар, оон хөгжүлдезинге өлүүн ким салгалдарын күш-ажылы салдынган, үлетүр — российжи амыдырал-чүртталганын чаңлыр аргажок тудуш келээ. Оон салым-чолу чүрттүн салым-чолундан чиик эвес боор келген, оон бүгү бергелерин, кайгамчыктыг хөгжүлдезин болгаш буурап балыышкыннарын каталап келген.

Оон саналаан, балыш чыдарынны, чүрттү үлетүржүдериниг соскаарынын, харындаа ыңдыг чоруктун чүртка ажыктыг боор болурунун дугайында чугаалар амгы үеде эвээш эвес. Бир эвес мыдыг чүүлү болдурар болзувусса — ол дээрге Россияны баа бир аймал-халака таварыштыгаанывыс ол деп саанар мен.

Бис үлетүржүдүлгенин быжыг болган чайгылыш чок күрүне политиказы дээш бис, ол бисти рынокчуг хостуг чорудуун болгаш күрүненин таварылтырын доктаадыр роليунун аразында салыын конкаа-биле эрттирип кээп, российжи бүдүрүкчилериниг хөй кезиннин амыдыраан шыдаар чорудун хандырын, оларны чоорту-даа бол, делегей дешмелиге чедирип кээр дээрзинге ыдеген турар бис.

Оон стратегиг ялыс сорулгазы — үзүрби бирги чүс чылдың экономиказы. Анаа эң үре-түнелдиг, бүдүрүкчүг ажылды хандырар улуг-улуг акционер компаниялар-даа, оон-биле кады ыыка хөй бот-тускайлаан биче болгаш ортумак бүдүрүкчүлер бот-боттарын немештирип, каттыштырарының принциптериниге кады турар ужурлуглар.

Ындыг арганы боттандырар дээр болза, хуужуулганы ынчаш кол угланышкынына кириштир улуг хемчээлдиг үлетүр бүдүрүлгелериниг ангыларының туска арга-хевирлерин калбаа-биле ажылларын баш бурунгаар өскерин хөөрү эргежок чугула. Сорулга тодарай — Россияның күчүлүг үлетүр күүг-күжүн түүгүе камгалап, кадаглап арттырыр аргы эвес, үлетүүге чаа эргашинекти бээрп, эртем-техникиг хөгжүлдеге күштүг идигни көргүзери.

Күштүг эртем-бүдүрүлге каттыжыгыннары. Эң сыгыт каттышкан бүдүрүлге-техникиг комплексте күштүг экономиктиг хөгжүлдезинин төөгөөн болур ужурлуг. Оларның баазазынга, үндезининге он-он болгаш чүс-чүс мүн биче болгаш ортумак бүдүрүлгелер хөгжүүлгес.

Иде, ол пын, күрүне бүдүрүлгелериниң кезин-чамдыгы хүү бүдүрүлгелер аразы. Оларның ыыка хөйүүне үндезининг эзе чаартышкынчаар хөреглеттиннер аразы. Чүгле техникиг эвес, харын-даа организастыг, оон иштинде бот-боттар боор болгочуун байдалдарын дамчыштыр база. Кайы-бир заводтар аны фабриклар хөгжүлгес. Ынчалзада ол болуушкынларны холдан салып, үс-шиг чок болдуварының кандыг-даа бөлүмнүг чок.

Баштайгы айларның дуржулгазы дараазында чүүлүг көргүскен— боттарының бүдүрүп турар продукциязының техник-чамдыгынга-даа күүгүе сугыы түүбес болза, күүгүе бүдүрүлгелерге туруп ыыдаас хөөн. Ынчалгаш моон соңгаар-даа оларга күүгүе кыдыгыгын тускайлаар база өскүр бис. Ынчалза-даа болуун шинчек, шинчек мен дааны эвес, а чүгле тодарай ажыглаашкы техникилеринге ыстыгын база аваар бис.

Рынок экономиказынга бот-боттуунга туруп кээп, быжыгын турарының үезинде бирлешиг бестимче, чурт ишкинге-даа, аанттыкыга-даа ажыктыр-ыыжыгыр, кижилеринге [illegible] кадыкы турузары бистиң бот-тарывыска онза эргежок чугула. Оларның кылып турар чүүлдери хаа-даа болур болза, күрүне оларны эрге-хоойлуу, политиктиг болгаш өскедаа аргалар-биле камгалаар ужурлуг. Ынаңгыя амгы үеде чүгле бут кырынга туруп кээп турар российжи бизнес куштуг болгаш идегелиг детинчиге онза хереглелиг боор турар. Ынчаныс болза, ол бут кырынга туруп кээп шычавас-даа.

Соолгу үеде бистиң чээлгерип турар чүртүзүрге, биске, Россияга эвес, ажылчын туруштар тургузарынга таарымчалыг чээлилер алырывыс эмин эрттир көвүдеп орар. Моон соңгаар дорт даштыкы капитал салышкыларын алзывысса-даа, оларны колдуунда-да ада-чүрт капиталы колдап турар бүдүрүлгелерге угландыраар бис.

Россияга 1917 чылга чедир могум-на ынчаар кылып турган. Ынчан даштыкы кады ажылдакчыларга олаанын бизнесин кызыдап турарының дугайында кандыг-даа бодал чок турган.

Бир эвес Россия бодунуң ат-алдарының, болгунуң бүдүрүкчүлериниң, бодунуң хамаатыларының — бодунуң национал эрге-ажыктарының дугайында кажан-даа сактып, бодап чоруур болза, ол делегейниң экономика дедтемиге болгунуң туружун тып ам ыыдаар болгаш эвээр-даа.

Реформаларның баштайгы үе-чадазының сорулгалары Чазактан өлүүн ыңдыгы үндүүт политиказын чорударын, чедип турган. Уннуг ыңдыгыныңны, базынгыгынын коорту кошкадыгыны, баштайгызынан тезрымчалыг үндүүт политиказын чорударының, оны үре-түнелдиг ажыдап турар бүдүрүлгелерин детинчиниң аргазы ыңдыг ажыглаарының боттуг аргазы тургустунган келген. Бүдүрүлгенин балыышкынынче угланышкынны доктаадын ап шыдалчыысса, чамдык хамааты бүдүрүлгелерге ам бешин ыңдыг байдал бар, арай чиик үндүүтлер турда. Бюджетте амгыыдан-даа хөй акшалеренги киирип болур.

Январь 1-ден эгелеп неметтиннген өртекке үндүүг оваашкыны 20 хуу кудулаан, инвестастыгнан орулганы үндүүтлерден хостаарының дугайында чарлаттынган. Бо талазы-биле оон-даа өске сонун саналдар бар.

Россияга кажан-даа чеочевлериниг девискээр рынокторы аажок хөгжүүн турган. Амгы үеде олар катап тургустунуп кээп турарлар. Анаа шаптыктаан хөрээ чок. Тенгри чео-черлерге шилгедеин Россияның экономиктиг политиказының бир кол чүүлү болуп.

Келир 1993 чылда-ла федеразалыг чазактың инвестиция болгаш социал политиказының девискээрлеже угланышкынны күштелиннер аңаар бис, чижээлээрге, келир чылын чүүгүн бюджедиге девискээлер үлүүн 28-тен 40 хуу чедир көвүдеирин көрдүүн турар.

Ол дээрге херектин чүгле чаңгыс талазы-дыр. Анчы-ангы республикаларның, хөвүдарының болгаш областының өөрү-черегжиниң объектилерин киирештирип турар төөсергенналдыг корпорацияларны тургузарынга детинче көргүзер бис. Россияны чаңгыс эртег болур чорудуга хандыр-даа күштүг күрүне тургузуунаан хөйну кылып болур ажыл-агый сеткиери шак мынаар тургузуп эрт бис.

Бир кажан шагда Россияны хөрөг ажыл-агый аймактары чүгле өскүүн хереглеттиннин хандырар хамаатыны, чаштыкыны үндүүр сорулгуруг белин ыңдыгынны ажыглап турган. Ол ажок күштүг инфраструктурага — чер бичидарынга, сарыг сеткилериге, стратегиялыг болгаш өске-даа чүүлдерге даалган турган.

Ол бүгү «партиялың аграр политиказы» дижип турганыңны чүүл-биле хоозуратты-ган. Российжи кадаанга катап дарызеен-биле чер дорчаанын эрттирип бис. Ынчангаш тодаргайы-биле чугаалайн, ыңда ажыглап турар янзилерге чеген хүү ачу кылыр дамчыдын бербес болза, керек бүтүүр. Маңаа хамаарыштым Съезд болуунун шинтирин хүлээп аар боор дээрзинге база ыдеген турар мен.

Бүгү кыштың часты маанайын, ону ам дораан кылыр, а часкы ажылдарга белеткеанын идерекейлиг эгелээр керек. Чүгле сарчылар эвес, а харын фермерлер, колхозтарны киирештирбишаан, кадаг ажылагый кооперативтерги болдуунун чериниге тарылганы чогуур үезинде чорударын эргежок чугула.

А реформаның эргазы, күүгүү дыка улуг. Орус таразының ыраны! Оон хостуг ажылдаар чүүгүүнүн базынны дег ыңдыг күш чок.

Коллективтиг улуг ажылчыйлар аграр секторунда байдалды ампы үеде тодаргайлап турар болгаш ам-даа ур үеде тодаргайлаар. Шинтирлээр аваар. Чер реформазы —оларны үрегдеп узуткаарының эвес, а чаартырының аргазы дээрзинге бүзүрээр мен.

Бистиң бүгү реформаларывыстың үндезини айтимеш — ооң дугайында айтырыг. Ооң болбаскы системазының дугайында чугаа болуп турарын онзалап демдеглеп тур мен. Ынаңгыя чүүл моон мурнунда Россияга турбаан.

Оон-биле долбаштыр 1992-1993 чылдарда дараазында тодаргай хемчеглерни боттандырары көрдүүнүп турар:

— бюджет адырының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевирине чаңгыс аай тариф сетказын тургузары (ол чорук бо чылдың төнчүзүнге чедир ажыг төлевирин барык 2 катап бедидер);

— ажыл төлевирин бединдери, бедик мергежиллиг болгаш доктаатказы тодаргай чылдарда ажылдааны дээш күрүне албан-хаакчыларынга немелде төлевирин доктаадыры;

— хереглел чүүлдериниң өртектериниң ынакизин барыдаалап көрбүшаан, пенсиялардың адакы хемчээлдерин эдс көрүүнүн чурумун тодаргайлаары.

— транспорт аймаа-биле инвалидтерни хандырарының тодаргай сорулгалыг федералдыг программын ажылдап кылыры; транспорт аймаан одарны ажыглаарынга чарыгдалдар, дутлаарының хемчээлдерин өстүрери, өскүлежирин болгаш чаштарны деткиири.

Чонну ажыл-биле хандыраары:

— ажылдаар чөрлер саныын хевээр арттырган азы кеңдеткен бүдүрүлгелерге саңхее деткимчезин көргүзер;

— бүрүткеттирген болгаш болдунун ажыл-хөрээн эгелээрин күзээн ажыл чоктарга дузаламчыны тыпсыр;

— долу эвес шактыг ажылга кирер ужурга таварышкан ажылдакчыларга эңидилге төлевирин доктаадыр.

Россияның чонунун улут нуруузунун эрге-ажыктарынга чидин-биле хамаарылгалыг болу берген айтыгыр дугайында чугаалавайн барып шыдавас мен. Хостуг өртектерин тургускан үеден соңгаар ажаалга доптелерниде шыгжамырлар керек кырында үнезин чок болу берген. Ол шыгжамырларның эң улут нуруузу — хөй чылдар дургузунда чыып келген күш-ажылчы шыгжамырлар-дыр.

Күрүне болза бодунун хамаатыларының мурнунга ергыг деп саанар мен. Ол өөс өөрүн каш чылдар, 3-5 чылдар-даа дургузунда эгиттинген турар ужурлуг. Чазак Төп банк-биле демнежин алган, чогуур схеманы белеткеп эгелээн болгаш шыгжамыларны пидекстээр.

Россияда национал аразының айтыгыларының нарының болгаш сандараашкынны байдалын эң-не кичээнгейлиг хандыр көрүп турган, реформаларны чорудар ужурлуг бис. Биске салган дамчыш келген национал сеткил хомудаашкынары, чонтуг эвес чорук болгаш будун-будун улустарга удур орт кем-бүрүүлүг үүлгедиишкиннерниң аар ужуктары национал аразының месилдежиишкиннер-биле болгаш күчүлээшкиннер-биле биске аар халавын таварыштырып турар-дыр. Ол халаптыг ужуктарда кол кыжамыышкын — чаңгыс аай будун Россияны чарыдырарына чедирип болгу дег айнылдыг угланышкын-дыр.

Оны болдурбаза — бистиң ыдыктыг ниитя хүдээлгенис.

Бистиң чүртүвүстүң хөй чылдарда төөгүүнде хаңгыр месилдежиишкиннер, үймээнчер болгаш революциялар болуп тургулаан.

Ынчалзажок Россияның чогум арын-нуурун олар тодаргайлавайн турган, чонун алыс сагыш-сеткилге аваа ыыргейлеттинин келген эведе болгай. Ынчаарга тайбын, чөпшээрежилге, чаагай кожахелбээ чорук болгаш чүректин ханыышкыдан наймыл кезээде эң-не дээдү үнелиг эртине-байлактарывыс болуп келген.

Ол эртине-байлактарны катап чедип алырывыс негеттинин турар. Оны чугаажок чедип алырывыска бүзүрээр мен.

Сагыш-сеткил байдалы соолгу чылдарда чүртте өскерилген. Идеологтуг албадаашкын узуткаттынган.

Россияның даштыкыда культураны хүлээп кердүүгеп. Шажын база катап тургустунуп келген. Бүдүн-бүдүн улустарның культуралары идеологтуг шелулгеденээп кээп турар. Бо дээрге бүгү угаан-бодал амыдыралында херек кырында эргилде-дир. Ынчалзажок чидириглер чок эвес болганы хомудаачыг-дыр.

Культура чок чоруктун керек кырында бар деннели ылерел келген. Чүгле кижилерни өлүүн кеззинин эвес, харын чамдык чогаадыкчыларның база.

Культураның болгаш рыноктуң аразында харылаалар — эң-не ыарын айтырыг дээрзи тодаргай билиннип келген. Культураны коммерциастаар дээр бүжар чүткүшкүнүн дамчыштыр ол айтырыгны шинтирлээрге болдунмас.

Үзел-болаа, угаан сайыраанының талазы-биле чидиг кризис — бистиң амыдыраныста бар боттуг чүүлүү. Ол дээрге чүгле тодаргай кижилерге эвес, харын бүгү шинтилелге хамаржып турар.

Ынаңгыя бол, угаан-болаа, чөпшээрежилге талазы-биле эң чүүлүүр дилеп, ооң дүрген ажылдап кылгаш, хүлээп алыр болза чогуур.

Келир үеде Россияның ажылчыларының кандыг ынаңгыг апаары бистин-биле кожа турар чүртүүрде байдалын кандыг болурундан улуу-биле хамаржыр. Россияның политиктиг, камгалал, гуманитарлыг эрге-ажыктары ол чүртүүрде байдал-биле тузуш харылаалыг.

Хүндүлүг улус депутаттары!

Ынтылелге байдалды бодаанадыр турар барымдаалардың биреэзи болза күрүне-эрге-хоойлу айтырыгларының чедир шинтирлеттинмээнин болур деп чүвени шуптувус бидип турар бис. Россияга быжыг күрүне тургузуун хевирлеп тургузарын оон бүгү чүрттавылары негеп турар.

Бо айтырытың тодаргай шинтирлээри чугула. Оны эриктеги чагырып-дужаар методтарны болгаш институттарны катап тургуспейн, демократтыг аргалавайн шинтирлеп чугула. Россияның келир үеин демократтыг күрүне тургузуунда деп саанар турар бис. Ынчыг тургузуг чаа-ла хевирлиг-тинин эгелеп турар.

Хөй айтырыгларның тургустунун кээп турарының бир ыыктаанын болза эрге-чагыгларны ажыглап тускайлаар аргалары чугула.

Адактын соонда база бир айтырыг. 1992 чылдың апрель соонда, Федерация керээзинин күштүг апарган байдалларында эрге-чагырганың дээштиг ажылдаазы улам-на чидиг айтырыг апарган. Россияның федеративтиг тургузуунун дугайында хоойлуулга айтырының чугаалаажып көрүп турар үеде Наниоплдар Соведи кодуг күштүг болур дугайында шинтирни Съезд хүлээп алыр ужурлуг деп саанар турар мен. Федерацияның болгаш девискээрлериниң керектеринин талазы-биле күрүне комитеди деп тускай федералыг органы тургузарының дугайында айтырыг тургустунуп келген.

Крайларда, областарда болгаш автономиялыг өөрү-черегжиниг баштынарының хамаарыштыр алыр болза, Съезд оларны Президентинин томуйдаарының практиказын турумчуун быжыктырарының үе-чадазының үезинде үеэзе арттырып болур деп боттай-дыр мен.

Бистин сорулгавыс — болуунун мөзүг-ыыларының талазы-биле шуут аңгы күүгүнем тургузары, оон үнезинин болза ыыктыг принцип болур чүүлдүр.

Ол дээрге чугула-даа мурнунда Федерацияның кезектеринге боттарының ниитяа айтырыгларын боттары шинтирлээр эргенга болгаш аргаларын бээри боор турар. Мурнундагы төп органнарның эрге-чагырга бүрүн эргелериниң дыка хөй кезиин оларга дамчыдып бээри эргежок чугула, а ол ышкаш экономиктаг боттускайлаан чоруун калбартыр керек.

Россияга бир тускай онза айтырыг — бот-башкарылга. Оны революция мурнундагы Россияга тус чер бот-башкарылазының аймаңнары — эмгеттер, (чер-чевер башкарылдалары), хөйрад мочка хуткаттыгының соонда, үе үеде шуут уттуклурган. Оларны дириглер үе келген дег болуусе турар мен.

Бөгүүде бистин боттандырып турар реформаларывыс — ол дээрге Россияның саарты-дыг күрүнге орнуур. Ол кандыг болгуур? Бо айтырытың чоорнуны дилеп турарывыс ол болгай.

Ракеталар-биле өскүү бомбардировка базарыны баарын оорарывыс-биле эвес, а тайбын күш-ажыл-биле тургустунган баа-чаартын бай-байлык, эң-сонгуг, хөгжүлделиг болгаш айыл чок амыдыралдыг болгаш бодаанын болдуг тирее бис. Россияның келир үеинин дугайында мээн кузедиг бааа ыыдыг.

Россияны келир үеже орууол дээрге хостаганын орууу, демократтыг, болуу таарымчалыг хөгжүлгүнүн нейтилелге чорук шинмээжинин орууу, мидиг ниитилелге дээрн тиилге чүүл болза, ооң, оон эргелерин баа тедиг чоруу болуу.

Россияның делегей дешмелиге орууу-биле шинмээжинин Россияның төөгүүнүн, бүдүүт-даа российжи хөлүг чүүлдерге даянып ужурлуг. Делегей ниитилелдегинин түлүүн, хөлүг-даа корпуг турары чиелиг чүүлдерге даянып ужурлуг.

Хосталганы хүндүлеп кеер чорук бистин эң чүгүлү шилин алышкынывысты тодаратка — хостуг, хөй кеннечиилиг, дээштиг рынок экономиказы, анаа улуг корпорациялар, ортумак болгаш биче өөрү-даа эргежор болгаш монополистин чорук аңаа кайчап-даа таарышпас. Чүгле мыдыг үндезинге хамаатының чаагай чорууя болгаш чүртүн шеректелиишкинин чедип ап болур.

Күрүне тургузуунун талазы-биле бистин идеалывыс чаңгыс аай будун-бурун Россия, бот-башкарылга дешмелиг, хостуг республикалар болгаш регионнар, хүштүг федерация. Экономиктиг башкаланышкынны болгаш дешмелиг-даа-биле кызыы ангуланышкынны кандыг-даа байдалдарда болдуруун болбас керек.

Бис — национал аразында чөпшээрежилге, бүгү нацилардың хостуг хөгжүлдезин өөзүн бис. Улус хөй бүгүүр болдунун культуразын, национал чанчылаанын болгаш үнезинге чүүлдерин катап дирилзеринге баа болу чергеш-биле хөгжүдеринге чарыг болбас эргелиг.

Бис — бот-боттарын билчиринин, эрге-ажыктарын барымдаалаарының болгаш дүштүрериниң, тургузукчу кады ажылдажылганын үндезинге янзы-бүрү социал бүдүктериниң аразында социал болгаш хамаалы быжыг тайбын дээш бис.

Россияның XX чүс чылда таварышкан халавы дээрге хөй-хөй дап бернишкиннер турзажок, чаңгыс-даа реформа туюлуга чөпшээниндеи улуг хамаарылгалыг. Ынчаарга ол дээрге реакцияның удурлашкынындан эвес, а колдуунда-ла реформаторжу күштерниң шыдал-күш чогуудан, оларның аразында буурашкынны демиселден хамаарышкан. Кол-ла чылдагаан болза ниитилелде түүнелдериниг чедип алыр бөдүүн, шыдамыкай чорук чок болуп келгендир.

Ол дээш өртек-үнезин — чок болза революцияның буурашкыны, чок болза реакцияның буурашкыны. Ол дугайын утпайн көрээлиннер.

Бөгүүде улам-на хөй-хөй российжилер, чамдык политиктерге кошкуруурге, аймаараашкынны ажып эртип, кайгамчык арга-шынарларлың көргүүн, ажыл-керелге шыныып кирген. Олар боттарынга болгаш Россияның келир үеинге ажылдап турарлар.

Оларны күрүнүнүң бүгү күжү-биле деткилер. Россияның хамаатыларынга туружун тодарадырынга дуулаар керек.

Российжи чонга, бистиң шуптувуска боттарывыстың күжүүске бүзүрел читпезин.

Реформаларның чедишкининге бистин бүзүреливис читпезин.

Политиктерге харымсалгалыг чоруктун, а ол шинаан демиселдиг тапталышкынын ажып эртериниң угаан-сарыгы четир болгуун.

Ынчан реформалар боттанып болгаш бис российжи чонун аңгы болгаш келир салгалдарынга хамаарышыр боттарывыстың хүлээлеринин аалдарны-биле күүсеңир бис!

ОРКЕСТР КЛАЗЫНГА

Кызылдың ураи чүүл училищениң национал оркестр салбырында ада-не хуралы кончуг солуп болуп эрткенин чонга таныштырза эки боор деп бодадым.

Чоокта чаа ажыттынган ол салбырда 40 хире сургуулдар хаара туттунган. Национал оркестр клазының башкылары ноябрь 14-те ада-не хуралы эртиреги-биле чалазга бижиктерни баш бурунгаар таратканнар. Ада-нелер черни ырак дивейн, акша-төгерик харамаанмайн, шупту чедип келгенвер. Оларның арыншырайы өөрүшкүлүг, арыг-силиг кеттинген, боттарының районнарында үү болуп турары, ажыл-ижин айтыржы чугаалашкан, байыраал шинчилиг чоруп турганын көргеш магадап турдум.

Тыва улустуң хөгжүм керекселлериниң дугайында лекция төнген соонда концерт өткелээн: Бөстай чыылганнарга (башкызы Татьяна Балдан) бир кижи-ле бир чогаал күүседип, алды кижи ойнаан. Даразында игилерге, бызаанчыларга алды кижи (башкызы Алина Оюн), дошпулуурларга, чанзыларга алды кижи (башкызы Сайлык Хомушку), хөөмейге беш кижи (башкызы Хуваштаар-оол Ооржак) шупту 23 кижи 23 пьесаларны (чогаалдарны) ойнап кээрге, кижи чалгаарлар туржук, амдаа, ам-даа деп бодап олурар. «Ээ-че, эр-хейлер-дир!». Олар чүгле бир, ийн курстарныңсургуулдары, ол хиреде концертке арыг ойнадылар. Адак соонда беш оолдун ансамбли хөөмейнин үш хевириге, уруглар ансамбли улустуң ыры-зын күүседилтерге, ада-нелерник, башкыларың хейаъды көдүрүүр, үзүктел чок адыш часкашкыны-биле шаннааннар.

Ам-на манап олурган хуралывыс эгелээн. Игил, бызаанчы башкызы Алина Оюн, өөредилгеден дашкаар класс башкызы Татьяна Оюн, хөөмей башкызы Хуваштаар-оол Ооржак, училищениң өөредилге-кижизидилгелиг ажылының дугайын бирден бирээ чокка сайгарып чугаалашканнар. Ылаңгыя өөредилге эргелекчизи А. Осыкин: «Училищениң өске салбырындан бо салбыр онзаланып турар, корум-чуруму эки, эп-найыралдыг, стипендиязын кызаткан кижи чок, өөредилгезинге кызымак, шуут багай өөрениш турар кижи бааа чок, хүн бүрүүнүң кичээлдеринге багай демдек алкаш, оозун эдип алыр кижилер бар, мнчаза-даа үндүртүкен кижи чок» деп чугаалап турар болду. Оон уламыңдан бедиткен хөмчеллиг стипендия ап турар сургуулдар бо салбырда хөй болуп турар. Оларга Алдар Дамдын, Чодураа Тумат, Оля Яндаа, Мира Доимит болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Ада-нелердеи элээн каш кижи уруглары, оолдары-биле канчаар харылзажып, оларга канчаар дузалап турар дугайында чугаалап, колдуулга ажы-төлүн башкыларының канчаар кижизидип, эки өөредип турарынга өөрүп четтиргенин илередип, чылыг чымчак сөстөрүн төө каан турдулар. Шынап-да, оларның өөрүвес аргазы чок, бирги курстуң безин сургуулдары бо кыска хуусаада концертке мнчаар чараш ойнаптарын ада-нелер камын манзам, болган деп.

А. Осыкин түнвел сөзүнге мынча диди:

— «Ажы-төлүнер-биле харылзаакар багай эвес-тир, оны ам-даа быжыглаар, биске, башкыларга, өөрүп четтиренер ам-даа элек. Доостуруптарывыска, ынчан четтирдивис дээр силер, бо хуралга силерниң шупту чедип келгениңер дээш бис харын силерге өөрүп четтирдивис! 1993 чылдың март айда училищениң бүгү сургуулдарының ада-не хуралы болур, анаа база мынчаар организастыг чедип келириңни дилединис!

Ураи чүүл училищезиниң национал оркестр салбырынга болган ада-не хуралы анаа хурал эвес, семинар хевирлиг болуп, оны башкылар Татьяна Балдан, Алина Оюн, Татьяна Оюн оларның тускай планнаа-биле солун эрттиргени үлегерлиг болган.

Бюрбе САЯЯ.

БЕРДИНГЕН АЖЫЛЫМ

(Улаштымы. Эгези № № 231, 233, 234 «Шында»).

ҮЖЕН-МУНЧУ

Үем-биле хей-аът кирип,
Үжен-мунчу болу бердим.

1954 чылдың январь 13-те кежээликтей бажыңымга олурумда, СЭКП Өвүр райкомунуң бирги секретары Ондар Лопсан-Серен чедип келгеш, мынча диди: «Силерни 30 муңчуларны санынга киирип, «Коммунизмче орук» колхозтуң даргазынга сүмелээр деп тур бис. Бо талазы-биле айтырыгны райкомнуң бюро кежигүннери-биле чугаалашкан чүве. Партия обкомунга дыңнадыр болган кижи мен. Ынчангаш чедип келгеним бо. Боданып алыңар аа». Ынчан Өвүр районнуң кедээ ажылагый болгаш белеткелдер эргелелиниң даргазынга ажылдап турганым ол. Таштыгла 28 харлыг турган мен.

...«Коммунизмче орук» колхозтуң ажыл-шинчилериниң шиитп хуралы эртен, январь 14-те болурум, анаа олуржуп, колхоз даргазынга бадылаарын мөгээ баш бурунгаар дыңнаан каан чүве. Бир-тээ, колхоз даргаларын чөпшээрежикши болгаимда, бир эвес сокгун алза, ол колхозтуң экономиказын көдүрерде чүдүл эгелээрин, канчаар ажылдаарын дапшы өтсү бодаанын, удун чадап чыда хондум.

Ол үеде хурал-суглааны ажыл шагында эрттирбес чанчыл турганындан отчёт-сонгулдалыг хуралды кежээ алды шакта эгелээн. Колхоз баштаар чериниң илеткелин Баазан Куулар, ревизия комиссиязының отчёдун Моңгуш Дамдын-оол кылганнар. Ынчан санал-шүүмүүлел амгыы дег эвес, эрге-дужаал, арын-нүүр барымдаалавас, кедергей чидиг байдалга эртер турган. Хуралга 17 кижи санал бергеш, бар четпестерни сойгалап илеректеш, моон соңгаар мал, чер ажылын канчаар эжиждик, сууржуп байдалга канчаар шилиирнин, амыдыралдың культурازын канчаар бединдериниң чугула айтырыгларын көдүргеннер.

Организастыг айтырыг талазы-биле партия райкомунуң бирги секретары О. Н. Лопсан-Серен СЭКП ТК-ның сентябрь Пленумунуң көдээ ажыл-агыйны көдүрер хемчеглер дугайында доктаалын тайылбырлавышаан, силериниң колхозтуң даргазынга агроном тускай эртеминг Александр Тапаевич Шаалыны соңгуурун партия райкомунуң бюрозу сүмелеп тур дээш олуруп алды.

Бир дугаарында колхозтуң партия эге организациязының секретары Моңгуш Дамдын санал бергеш:

— Шаалыны колхоз даргазынга соңгуур дээн сүмезиш-дыр. Чүге дизе оон адамнезиниң ыңгыгуруп, ажыл, амыдыралын эки билир мен. Оон адазы Тапа Делегбенович Куулар-биле 1930 чылдың үймээнин чыча шаварынга калы киржинг чорааан бис. Бора-Шайның Мөлдүт-Хемиң кырынга орук-чиркити эки билир азыныс-биле кызыл шериглериниң мурунга Тапа Куулар-биле чоруп олурувуста, кызаа кырындан ак дээрбечилер хемертен боолай берген. Аъттарывыска өлүр деттеп, а бистер аваазгыр-хашпагайыс-биле оларның чүгем-чуларын, эвер-човаан союн четтирип, өске аъттарны дерээш, ак дээрбечилерниң когун үзе уургашкан бис. Ынчангаш «Ада көрбээниң оглу көөр» дээн, партизанның оглун бистиң колхозтуң даргазынга соңгуур дээрзин изин-биле деткип тур мен — дээш, олуруп алды.

Улаштыр Моңгуш Шаратай, Моңгуш Базыр-оол дээш шупту 15 кижи санал берип, кызыл партизан Моңгуш Дамдыңны бир үн-биле деткээннер.

Бадылаашкын чүс хуу болган. Мөзүн мидазында девидээр деп чүвем-даа аажок, тура халыгырыма безин будум болдайып, черге дегбейдаа турган ышкаш сагындырар чүве болган. Мен-даа хей чүве чугаалавайн, бүгү-ле колхозчуларның идегелин бүзүредин, күжүмүү, билиимнин харам чокка берип ажылдаарымны хүлээндим. Оон соонда баштаар чериниң кежигүнүге колхоз даргазы-биле кады 9 кижини соңгаан. Оларга Моңгуш Дамдын, Моңгуш Ичин, Ховалыг Самбылдай, Моңгуш Базыр-оол, Моңгуш Дагба, Моңгуш Шыдар-Белек, Моңгуш Хүрец-оол, Моңгуш Дамдык-оол олар соңгутканнар. Ревизия комиссиязының составына 3 кижини, даргазынга Моңгуш Кур-Базыры бадылаан. Ынчанган бүгү колхозчуларның хуралы дүнекинин 3 шакта ажылын дооскан.

Баштаар чериң бир дугаар хуралынга колхозтуң экономиказын көдүрериниң кол хемчеглерин ажылдан кылыр комиссиниңы тургускан. Оон составынга мени баштадыр 10 кижини бадылаан, оларның аразында мал болгаш чер ажылының тускай эртеминглерн Оюн Лаа-Хөө, Күжүгет Эртким болгаш Моңгуш Сонам база киргеннер. Ол комиссиның ажылдап кылган хемчеглерин баштаар чериң даразында болган хуралынга сайгаргаш, колхозчуларның иишти хуралынга чугаалажып, немелде-казыдаларны кылып турган, бадылаан алган. Ында хандыг хемчеглерни дарый ан чорударын болгаш кандыг кол сорулгаларның мурунда турарын бирдеи бирээ чок өөренип көрген. Бир үүлүүде, колхозчуларны сууржуп байдалче шилчидерн турган. Оны күүседирде, күш-ажыл кылып шыдаар кижилер ам-даа колхоз төвүнче бөлүүнүзүнүн, боттарының хуу ажыл-агыйының зайы-биле чер-биларгай чурттан турарын барымдаалаш, чүгле хар эрип, чылып келир билек, оларны колхоз төвүнче чаңгыс черге бөлө хондуруп алырын шиитпирлээн бис. Ийн үүлүүнде, мал, чер ажылын хөгжүдериниге колхозтуң шиитилештирген малы биле хуу малды кады тургузары шаптыктыг деп санааш, норма өзүгаар ийн ашы үзүн тургузары чугула деп шиитпирлеливис. Үш үүлүүнде, суттаттыг черни калбартыры-биле Шивилиг хемниңеи баткан дестүт Көк-Сайыр бугазын бүгү чонуун шеф иүжү-биле казып ажыткаш, оон дезискээрни суттарарын, тараа шалын 250-300 гектар чедирерни чугула деп көргеш. Дөрт үүлүүнде, колхоз бодунуң үрезиин-биле хандыртынар, колхозчуларның күш-хүнүнге тараанны үлээр, харында орулга киирип алыры-биле күрүнеге дужаар. Беш үүлүүнде, колхозчуларны сууржуп байдалче киирип, оларны бажык-балгат-биле хандырарын барымдаалаш, суурга чылдың-на чаңгыс ай хевирлиг 20 өреге чурттаар бажыңнарны тудар сорулганы салган бис.

Колхозка немелде орулгалар киирип алыр сорулга-биле кат-чимис, тоорук быжарга, тускай звеноларны тургускаш, чыттан кадыы болгаш тооруун күрүнеге дужаар. Школаларның оттуулар токпак-ныжын кыныкы үеде хан белеткээш, акша-орулгазын киирип алыр звенону бүдүн чыл дургузунда ажылдадыр. Күску аныыр сезонунуң үезинде белеткел конторазы-биле керээни чаргаш, ачыларны аъткарып тургаш, орулга киирип алыр. Ол сорулга-биле 1954 чылдың күзүнүнде 7-7 кижи составтыг 8 звенону диниледип үндүрер.

Үстүнде ажылдап кылган хемчеглерни амыдыралга боттандырары-биле январьның ийги чартында бүгү колхозчулар чаңгыс кижи дег бедик көдүрлүүшкүн-биле хайнымын үнген. Шивилиг болгаш Хам-Дыт бажыңга хол хирээзи-биле маңзаларны ол черинге дилип белеткээр 4 звенону организастап тургускан. 1954 чылдың кыжынында «ГАЗ-51» деп маркалыг дугаары 29-60 чаңгыс машинаны алган бис. Бир дугаар чоланчывыс Андрей Маадыр деп кижи, ТАР-ның баштайгы чолаачыларының бирээзи Моңгуш Седий-оол база бистиң колхозтуң кежигүнү болуп чурттап, ажылдап турган. Ынчангаш ол чаңгыс машинавысты ийн эвлечгеже киирипкен бис. Дүнекизинге Моңгуш Седий-оол, хүндүскүзүнге Андрей Маадыр ажылдап турганнар. Ол чаңгыс машина-биле хүндүс аалдар көжүрер, мал чеми, ынай-бөөр бригадаларга ажылдаар колхозчуларны сөөртүр дээш, чүү кылбас дээр, ол хирезинде шупту-зунга четтигин турган. Дүнекки үеде пришел кожун алгаш, чудук база сөөртүп турган бис. Хүндүскү чудурукчуларге тудуг бригадазының кежигүннери, дүнекизинге колхоз баштаар чериниң кежигүннери, тускай эртемниглер, партия эге организациязының бюро кежигүннери ажылдап турганнар. Колхоз даргазы кижи өскелерге бүгү талазы-биле үлегер көргүзер дээш дыка-ла кызар чүве. Чудукту чудуруп турза, чоон бажын барып сегирип ап, биче чолдак хиреде, апаа безин чалынмайн, көдүргеш, он талакы эгин бажынга барып салыр мен. Мөзээ бир кышкы тон турган, оон он талакы эгининин кыры ойлуп калган. Чаңгыс автомашинавыс-биле Шивилигниң Өл-Адырдан бир дүне дан алгыжете чедир 6 рейстн кылып турган бис. Тайгага хол хирээзи-биле ыяш дилериге Моңгуш Чылбак, Куулар Дондук-оол, Моңгуш Очур-оол, Моңгуш Чүдеймда олар шылгаран турганнар.

Тайгага ажылдаар тудугжуларның поварларынга Доигак Шойгар биле Моңгуш Маизырыкчы кызымаккай үлегер-чижектиг ажылдап турганнар. Тайгадан чудук сөөртүрүге дүпеки эзлчеге ажылдаар кара чаңгыс машинавыс ванчаадаа четтикпес деп чүвем билгеш, 30 хире волокушалардыг аъттарлыг эр, хөрээжен колхозчуларны доктаамал звенозун тургуза шаан алган бис. Оларның кайгамчык карак-кызыл ажылдап турганын ам сактып бодап олурарга, кижи кайгаар-дыр, харын-даа чамдык улус бүзүревес-даа чалавас.

Хөрээжен тудугжулар эр улустан дулак чок ажылдап турганнар. Эң ылаңгыя Моңгуш Акпак, Ховалыг Өмчет, Ховалыг Кертик, Моңгуш Анай, Моңгуш Ичин, Моңгуш Кертик болгаш оон-даа өскелер тайгадан 4 уазун чудуктарны ийн-ийн аъттыг волокушабиле дүне сөөртүп алгаш, суурга улус турбаанда чедип келир турганнар. Ол ийн-чаңгыс таварылгалар эвес, кыштың өттүр ынчаар сөөртүп турдулар.

Час дужуп, чылый бөөрн билек, хөрээжен тудугжулар чудуктарны чонуп кириптер. Баштайгы күннерде шевер эр тудугжуларның иштиндеи 2-3 бызаанчылар хөрээжен улуска айтып берип, кады чонуп ажылдап турганнар, а оон соонда хөрээжен тудугжулар ажгы звеноларны кылдыр чарлып, шуудан ажылдап чоруп базар апарганнар. Суурга бажыңнар тударының 7-7 кижи составтыг 4 звено бир айда-ла 4 чурттаага бажыңын тудуп доозуп, ажыглаага киирип турганнар. Ол-ла бүгүнү тудуг бригадаларга Моңгуш Дамдын-оол биилиг удуртуп турган. Ынчан чоруп чылының ийги чартында ыяш дилер пилораманы база ажылдадып алган бис. Ону шуут-ла бүдүп 24 шак иштинде ажылдадып, Моңгуш Матпай-оол шудургу башкарып келген. Колхозчуларның, звеноларның, бригадаларның аразында калбарган социалистиг чарыш бедик түнелге чедирген: чурттаганың чаңгыс ай хевирлиг 20 бажыңнары, малга эки шынарлыг 5 кажаалар туттунган. Тудуг талазы-биле чыл келген тудум-на улам солун болгаш үлегерлиг ажылдарны тудугжуларның кылыры чаңчыл болуп берген. 1956 чылда чүгле хөрээжен тудугжуларның киржилгези-биле 25 автомашина кирер ыраг даштан эптеп кылган гаражты чаңгыс чыл иштинде тудуп доосан. Ону хөрээжен тудугжу Өмчет Ховалыг удуртун турган. Техника талазы-биле төлевилелди хажытпайн кылырынга улуг дузаны районнуң тудуг келдизинин эргелекчизи Александр Ойдуп хүн бүрү боттандырып турган. Ол тераа ам-даа олла хевээр ажыглалда турбушаан. Кажан ону көргеннин хөрээженнериниң могат-шылат биилбес күш-ажылы, өөрүшкүлүг ариын-ыырайы, ыр-шоорургаа ортаанга өстүп, нуламга дыңналып келир.

«Коммунизмче орук» колхозтуң тудугжуларының күш-ажылын партия болгаш совет органнар бедин-биле үлеелээн. 1954 чылдан 1959 чылга чедир СЭКП обкомунуң, облкүүскомунуң, облпрофэвилелиниң болгаш ВЛКСМ обкомунуң колхозтар аразында тудугсууржулга болгаш культура-амыдырал талазы-биле шилчинер Кызыл туктарын улаштыр тыпсып келген. Ол ышкаш районнуң социалистиг чарыжынга удаа-дараа бирги черни ээлеп, кызыл туктар, хүндүлүг бижиктер-биле шаннадып келген. Тудуг бригадири Дамдын-оол Моңгуш «Күш-ажылга шылгарал дээш» деп медальның эдилекчизи болган. Үеним тыныжы-биле бижиттингеи колхозчу амыдырал дугайында чаңгыс ыр-лар ам-даа радио дамчыштыр чаңгыланмышаан, ол үеним биске ам-даа сагындырбышаны солун болгаш дыңнаксанчыг:

Чырык, чылыг бажын тудуу
Чылдан чыле өзүп турда,
Шынап чараш колхоз төвү
Шыдаал күштүг болбайн
канчаар!

Александр ШААЛЫ.

(Улаштылыг).

АЛЕХИННИҢ 100 ХАРЛААНЫНГА

Улуг шыдыраачыга турасказаткан маргылдаа Москвага эрткен. Анаа шаңнал фондузу кылдыр 60 муң долларны чыгган турган. Ол улуг маргылдаага сөөлгү үеде делегейде эт-сураа алгаан эң шыырак 8 гроссмейстер ойнаан. Минск чурттуг шыдыраачы Борис Гельфанд болгаш нидий гроссмейстер Вишванатан Ананд олар каймызы-даа 4,5-4,5 саныг болуп, бирги черни ээлээннер. Оларның кижи бүрүзүнге 17,5 муң доллар шаннадды тывыскан. Олар кайызы-даа Анатолий Карповту уткан салыгларын коючуг үнелээннер.

Алехинчи эң чараш салыглар дээш тускай шаннаддарны гроссмейстерлер М. Ботвинник, М. Найдорф болгаш А. Лилиенталь олар тывысканнар.

* * *

Венгрияга эрткен делегей маргылдаазында Россияның шилиндек командазының шыдыраачылары команда талазыбиле бирги черни ээлээш, Европа чемпиону атты чаалап алган. Бистиң шилиндек командавысты Гарри Каспаров удуртуп чораан.

ФРАНЦИЯНЫҢ ЧЕПСЕКТИГ КҮШТЕРИ КАНДЫГЫЛ?

Эде тургустуларының, чаартыларының берге үеладзыңга чүгле Россияның Чепсектиг Күштери таваржып турар деп самаар болза, ол шын эвес болур ийик. Россияның Чепсектиг Күштериниде болуушкуннарга, өскерилгелерге домейлешкек болуушкуннар Европаның чамдык күрүнелериниң армияларында база бар болуп турар. Ынчаарга ук чаартылгаларны, өскерлиишкиннерни болдурган чылдагааннар бистиннден элээн өске болгаш ылгалдыг бооп турарын демдеглээр херек.

Өске чурттарниң шериглеринге өскерилгелерни болдурган кол чылдагаанларын бирээзи — ол дээрге геополитиктиг болгаш шериг-стратегтиг байдалдың делегейде үндезинин-биле өскерилгенидир. Экономиктиг факторлар база биче эвес рольду ойнаан болгаш ойнап-даа турар: боо-чепсекти эңдере бүдүрер талазы-биле чарышка делегейниң эң-не сайзырааңгай күрүнелери безин шыдаашпайн барган. Шапкын хөгжүделиг эртем-техниканың дугайында, оон-биле чергелештир эң-не үреглекчи, кедергей хаастыг чаа-чаа боочепсектерни чогаадын, бүдүрүп турарының дугайында база уттуп болбас. Бүгү кижи тереглетсиин чеже-даа катап узуткаарынга четчир боо-чепсек делегейде ам безин бар болгай. Мынаар бай-дылдарның уржуунда АКШ, Великобритания, Германия бодунуң чепсектиг күштерин чаартын, чоорту кызырып эгелээн.

Ынчаарга Барыын чүк чурттарында болдунуң чепсектиг күштерин улуг хемчеэлге чаартып эгелээн күрүне — Франция. Ол чурттуң камгалаа министри Пьер Жокс чоокта чаа мынча деп медеглээн: «Францияның армиязы ханы чаартылгаларның үе-чадазынче эгелеп киргеш, үк чаартылгаар узун хуусаалыг болгаш амыы чүс чылдың чүгле төнчүүнде доозулган турун болур».

Ынаыг чаартылгаларның чайлаш чок болурунуң дугайында Парижке элээн каш чылдар бурунгаар чугаалажып эгелээн. Ынчалзажок шериг реформазының планы ам чаа чарлаттының эгелээнин демдеглээр херек. Францияның чепсектиг күштериниң кол сорулгаларын мынаар тодарадыр (чаа байдалдарга аъттыр):

Бирээзе, ядролуг күүнүнүң дузазы-биле кижизиишкинниңнерниң талазы-биле темпилерин биичин чавызадыры база көрдүнүп турар.

Плавчаттыган чаартылгалар даразында сорулгаларны күүсеңнирче уланган: бирээзе, стратегтиг чаа байдалдың үезинде ядролуг шеглээшкиннің принципин ол чаа байдалга ижиктирери; ийнде, камгалал министрниңге болгаш чепсектиг күштериниң штаб начальнигиге дорт чагыртыр шериг разведказының чаңгыс ай эгелелин турузарының аргазыбиле кризистерин (дүшкүүрлүг байдалдарны) баш бурунгаар билип алыры, болдурбазы, чайладыры; үште, Европага болгаш оон дашкаар черлерге армиялар аразының даймичы чорудулгалар кылырының аргаларын калбартыры, ону боттандырарынга оперативтиг ийн кол штаб-тарны тургузары, оларның эргезинге эргежок чугула күштерин болгаш керектилерин тускайлап бээри; дөртте, шериг күштерин бир черден өске черлерже дүрген октаарын хандырары; беште, шериг чаа келдирткеннериниң күсели-биле четчеэлээр шериг леливислдерин француз парламентинге чугалажып көөр кылдыр киргеш. Шериг чарыгдалдарын кызырары ол төлевилелдерде көрдүнген. Ынчангаш ол төлевилелдерни генералдар болгаш чамдык депутаттар безин шыңгыыр шүүмүүлеп турар. Эрге-чагыргада социалистиг партиядан парламентинге соңгуттурган чамдык депутаттар шериг чарыгдалдарын дыка кызырарына өөн чок чоруун база өлергейлээн. Француз армиязы, бүгү чепсектиг күштерни «үрегдээрниче» уланган төлевилелдерни чамдык депутаттар нейтронлуг бомбага домейлеп, дешеп турар. Ынчалзажок шериг реформазы улам-на калбарып, ханылап эгелээн.

1992 чылдың эгезинде Францияның чепсектиг күштериниң саны барык 455 муң кижи четкен турган. Оон иштинде хуусаалыг шериг албаннылары — 225 муң кижи. Ынчаарга стратегтиг ядролуг күштерге хамаарыштыр сут адаанның хемелериниге баллистиктиг 64 ракета, чер кырының 18 баллистиктиг ракетазы, «Мираж» деп бомбалаачы 18 самолет бар турган. Оон аңгыда тактиктиг ужур-дузалыг «Плутон» ракеталарның 40 установказы, «Сюпер Этендар» деп самолеттар болгаш ядролуг чепсек-биле хандыртынган 75 самолет база бар.

Францияның күргаг чер шериглеринде 285 муң кижи, оларның холунда АМХ-30 дээр 1350 танк, АМХ-13 деп 150 чиик танк, 1500 үгер-боо, 700 ажыг вертолет бар. Шериг-далай күштериниде 65 муң 300 шериг албаннылары, суг адаанын ядролуг 17 хемелери, сут кырының дайынчы 41 корабли, 2 авианосецти, 1 крейсер, 16 эсминец, шериг-агаар күштериниде — 93 муң шериг албаннылары, 800 дайынчы самолет, колдуунда «Мираж-тар» болгаш «Ягуарлар» мөөннеттинген.

Францияның чепсектиг күштериниң байдалы ындыг болуп турар-дыр. Ынчаарга ол байдал чоокку чылдарда ылдам-не өскерлер апаар. «Плутон» деп тактиктиг ракеталарны чепсегленнишкиндеги коорту үштүр, а оларны солуун ужуруг (бирээзи-ле 360-450 километр ыраадыр ужугар болгаш 80 килотонна ядролуг чепсектиг) «Гадес» деп ракеталарны шериглерге моон соңгаар бербес болгаш оларны бүдүрериң соксадыр дер турар. Стратегтиг чаа С-45 деп ракеталарны бүдүрерин база соксадыр.

Франция моон мурнунда бодунуң хуузунда ядролуг күштериниге колдуунда даныыр турган. Ынчаарга ол чурт чепсектиг күштериниң үндезинин кылдыр ядролуг чепсээн хевээр арттырбышаан, Англия-биле ядролуг кады ажылдажылгаже сөөлгү үеде чүткүп эгелээн. Ол кады ажылдажылганы Франция мынчаар көрүп турар: «Европаның ядролуг күштерин тургузарының хөлезизин бо чылдың ноябрь 30-деи эгелеп он катап бедидер дугайында Беларусьтуң Министрлер чөвүлелиниң шиитпирин республиканың ажылчы чону чүүлүүгүнүмейн турар.

АЛМА-АТА. Арага-водка болгаш таакпы аймаан 1992 чылдың декабрь 1-деи эгелеп талон-биле садарын Алма-Ата доорай чагыргазының даргазы З. Нуркадилов чарлаан. Араганы болгаш таакпы аймаан талон-биле садарын Казахстанга чартык чыл бурунгаар соктаткан турган. Ынчаарга ол үүлүдерни талон чокка садарынга Казахстан чүгле чартык чыл дургузунда шыдажыр аргалыг болган.

ЕРЕВАН. 1992 чылдың декабрь 1-де Турция болдунуң электроэнергиязын Армениягa берип эгелээн. Ынчалзажок Арменияның тускай эртемниглериниң санаа көргенин ёзугаар алырга, даштыкы чурттарның электроэнергиязын республика чылда ажыглаар болза, 12 миллиард долларны төлээр. Ынчаарга Армениядa атомнуг электростанцияны катап ажылдадырынга 6 миллиард доллар четчир.

АШХАБАД. Туркменияның бүдүрүлге секторунда амгы үеде алдан миллион ажыг кижи ажылдап турар. Ынчалзажок бүрүкшеттинмейн, чажыды-биле бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын кылып турарларның саны сөөлгү үеде улам-на көвүдээн. Ынчангаш үндүрүг чажыраар чорукка удур шыңгыы хоолду хүлээр алырын Туркменияда белеткеп эгелээн.

(РосИТА—СЧТАД).

Ном болгаш номчукчу

«КҮДЭЭЛЕРНИҢ» ХАЙЫ

«Күдээлериниң» хайы база турар. Бо удаада ону чаргылдаажыр дээш, оларның «катын» маналаш турупкан мен. Кызылга черле келир эвеспе бо дээш, каш хонуур маналым. Өш-биле домей — сураг. Оон Самагалдайдан келген Өолет Чиимитке таваржы бердим. «Кады келдиниз, акаа. Куду бажыңче чорупту» деп бо. Ынчаар база бир хонук эрти. Ынчалза-ааа даартазында кудумчу белдиринге, кайнаардда чайлаар арга чок, бо утпкүүн келди. Амырай-ла бердим деңер даан, дораан-на чарбыттынып эгеледим:

— Сөөн ол «Күдээлериң» менээ ийн хондур дыш бербезилер. Дыштаныр хүннерде кылыр ужурлуг ажылымны кылдырбадылар. Ону сөөн чугаалаавска, кымга чугаалаар мен? Ам олар садыг-магазин, аал-оран кезин чорупканнаа ыйнаан. Мыя бо хонуктарда безин та чеже кижиге ажыл-херээнден чардыктырган, та чеже кижиниң сагыш-сеткилин дүвүреткен чүве, билип тур сен бе? Ынаыг «Күдээлериң» чогум каштап тыл алдың? Хайлыг чүвелердир он, ам-даа сагыжымдан ырзвайн тур.

Сеткилимни дүвүредип чораан болаалдарымны хары үзүп тө казпкаш, аар чуктуң эгнинден чая ишпкен чүве дег, кижиниче амырал көрүп тур мен. Кижиге эгезинде кайгай берген ышкаш болду. Оон ол «Күдээлер» чогум күдээлер эвес, а оон чогаатканы номунуң алы болган дээрзин билип каашаш, каттырып-ла эгеледи. Чүве-даа чугаалаар харык чок. «Бу! Бу-бу! Бу-ууулуг болдум, аакаа! Силерни дүвүредипкен, бурууулуг болдум!».

Чоокта чаа, Тыванын Чогаалчылар эвиделиниң тургустунганындан бээр 50 чыл болган оюнга Тес-Хемдеи келген Тирчин Моторкка мынчаар ужураштым.

Чогум тоожу менин өөрүү. Тургузуу, киржиичилериниң чугаз-сооду болгаш овур-хевирлер тывынгыр, чараш, ылап кылдыңган-дыр. Ном каш чыл бурунгаар бижиттингеи-даа болза, ында амыдырал эмгы хүннер-биле үнеш болду. Шүтүмүүлексээр кижи чамдык домактарга болгаш сөстерге «кадалып» магатчок. Чижээлээрге, «Айыыл чок чорук техникаэын сагыыр». Домакты дорт оччулаваарга, черле мнчаа баар. «Озал-оңдак болдурбазының чүрүмүн сагыыр» дээн болза, хүнүүн ажыглап турар орус сөзүүске элээн чоок болур ийик. Че, ол-даа канчаар, хамык ужур— «Күдээлериг» болганыыста, А «Күдээлер» турда, «Келиниер» кай баар деп!

Моторк Айыыжыевич — ажылчын кижи, Кара ажылга мен оон-биле черле быраажып шыдавас мен. Хем киргенде — каттаар, чыыргаалаар, а тайга унгенде — аңнаар, дириннээр. Алаак-Дзаандан тарбаганнаа ескен

Боду бичежек, тырын, Үзүлчү-ле каттырып чоруур. «Оон ескe чаныг эвес..» Чугаазы оожум, үнү чавыс. Кылаштаары база ындыг. «Чыгкал хой тургуспас» амытандыр ийин. Ындыг хиреинде хей-иишти ажылында черле чыдып кагбас: туралы-суглаалаарга, школага ужуражылгаларга бо-ла көстүр. ССРЭ-ниң Журналистер эвиделиниң болгаш Тыванын Чогаалчылар эвиделиниң кежигүнү. Чогум боду — шулукчу. Ам калбак чогаалче кирип. «Күдээлериг» болу бергеш бо-дур. «Күдээлериг» күжүн көрүп, амдаа чедиишкиниг ажылда, Айыыжыевич.

Чоду КАРА-КУСАЕ.

РОССИЯНЫ ДОЛГАНДЫР

ТАЛЛИНН. Ийн чыл бурунгаар Эстониянын бир чурттакчызы чылда 89 килограмм эттэ чип турган. Ол сан бо чылын 50 килограмм чедир кудулаанын Эстониянын көдээ ажыл-агый министерствозу дыңнаткан.

МИНСК. Күрүненик болгаш хей-иишти чурттаага фондуларының башкыларында чурттаар шолдерни ажыглаанны дээш квартира хөлезизин бо чылдың ноябрь 30-деи эгелеп он катап бедидер дугайында Беларусьтуң Министрлер чөвүлелиниң шиитпирин республиканың ажылчы чону чүүлүүгүнүмейн турар.

АЛМА-АТА. Арага-водка болгаш таакпы аймаан 1992 чылдың декабрь 1-деи эгелеп талон-биле садарын Алма-Ата доорай чагыргазының даргазы З. Нуркадилов чарлаан. Араганы болгаш таакпы аймаан талон-биле садарын Казахстанга чартык чыл бурунгаар соктаткан турган. Ынчаарга ол үүлүдерни талон чокка садарынга Казахстан чүгле чартык чыл дургузунда шыдажыр аргалыг болган.

ЕРЕВАН. 1992 чылдың декабрь 1-де Турция болдунуң электроэнергиязын Армениягa берип эгелээн. Ынчалзажок Армениянын тускай эртемниглериниң санаа көргенин ёзугаар алырга, даштыкы чурттарның электроэнергиязын республика чылда ажыглаар болза, 12 миллиард долларны төлээр. Ынчаарга Армениядa атомнуг электростанцияны катап ажылдадырынга 6 миллиард доллар четчир.

АШХАБАД. Туркменияның бүдүрүлге секторунда амгы үеде алдан миллион ажыг кижи ажылдап турар. Ынчалзажок бүрүкшеттинмейн, чажыды-биле бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын кылып турарларның саны сөөлгү үеде улам-на көвүдээн. Ынчангаш үндүрүг чажыраар чорукка удур шыңгыы хоолду хүлээр алырын Туркменияда белеткеп эгелээн.

(РосИТА—СЧТАД).

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

МЭЭҢ БАШКЫМ — ТАНКИСТ НУРСАТ

1944 чылда Чадананың бир дугаар школазының чедиги клазынга турумда, шээжи билир шүлүүм турган, ону «Танкычыга чагыг» дээр. Ол шүлүктү чогааткан Степан Сарыг-оол ол чазын Чөөн-Хемчик кожуунга Чазак черинден сургакчылап келген. Сураглыг шүлүүчү калчан-доруг аңдын мунупкаш, часкы тарылганы шалыпкын эртирер дээш ырак-узак Чаданага, Хөндергей, Шеми, Хорум-Даг сумуларынга үргүлүү баар турган. Шыны херек, ол шүлүктүн маадыры Тулуш Нурсат кажан-бир шагда башкым болу бээрин билбес турган мен. Ала хөлүмде-ле ол шүлүктү бүдүү номчуурунга мнак чордум.

Ада-чурттуң дайынынче
Аттаныпкан танкычыга
Үогулчү-ле утпайн чор деп
Үдеп тура, чагыг тур мен.
Улуг-Хемнинг өжүг аксы
Чараш сайга үдеп келгеш,
Уруг эжим ошкап тура,
Чагаан сөзүн утпайн чор.
Эрге-чассыг чурттап оскен
Эрес оглуң үзүүн ыскаш,
Монгүн суу дег Улуг-Хемнин
Мөндүнейинин чытканын көр.
Чүс-чүс чошкун идегелин
Чүрээн орта кадагала.
Өөрүшкүүнүң өжүүн-кылыгы
Өштүглерге барып көргүс.
Дүштүүнүнүң мээн берген
чагыгым:
Эрес-дидим тулуш, эжим!
Тутсуп берген кызыл
чечээм
Енисейиниң шимээ чүве.
Эжиниин мээн чагыгым
ааштын.
Эрес-дидим тиилеп үнгеш,
Ээп чаныр кээр сен.
сарыым,
Черге чорааш, ачыг
бердим.
Челбик, шыктан ыманан,
сарыым.
Барган-четкен черинден-не
Ойнар чагаан чорудар сен.
Тиилелгеден чаныр келген
Дидим, эрес эжим сен
Улуг-Хемнин бөвүн аксы
Үтүкүп алыр черим болзуп!

Маанын [illegible] Тайын кежиде. Өсүр-оол Монгуш, Григорий Дарыма, Дугаржал Монгуш, Комбу Монгуш, Оргу Куулар, Доржу Ондар, Олег Суваакит сүттар шүлүк доктаалыларынга ыңдыныг турган бис. Ылангыя тыва шүлүкчүлүрнин чарлалгага үнгүлээн чогаалдарын шуут шээжилеп аар турган бис.

«Танкычыга чагыгын» уламчызы «Кызыл шеригжи Нурсатка» деп шүлүк мээн башкымның допчу намдарын төөгүй турар дээрзин улгады берген, билиг кадыг мен. Хөөкүй башкым таалал болган соонда Степан Сарыг-оолдуң бо шүлүүн көк элээр бозун сыммыраның номчукаш, отка-көске чиртипкензиг апаар мен.

Чаңгыс хемге чурттап оскен,
Чаңгыстан ойнап оскен.
Эргим эжим, Нурсат сенээ,
Эки-менди тулуп тур мен.
Өөр кожуун Дус-Даг чуртуң,
Өскүктерин бистер шупту.
Анчы Самбуу ачан баштааш,
Амыр-меңди чурттап тур биг.
«Ачам ирей кандыг тур?» —
деп
Айтырыксаар чазавас сен.
Ашак шулу биеэзи чок —
Аныяксыг берген чорду.
Боду-биле кады кыраан
Болат бижээн чиңдип ап.
Кавындылыг кара саазаан
Кагбас болу берген ийин оп.
Хайлыгларны —фашистерни,
Караан-биле көрүп тур сен,
Хайыралдыг Совет чуртуп
Кандыг ханда борап туру.
Ынак төрээн чуртувуска
Кинчи-бегин кедирер деп
Ыдык улуг Ада-чуртка
Хирлег будун сукканнарны
Кызыл шериг өөрүп-биле
Кыргып-хыдып узуткаштын.
Чазагай атка адаткаштын.
Чаныр кээрни маанап тур бис.
Онгуй чаңгыс өөрүнге —
Болгарияны, Венгрияны, Чехословакияны хостаткаш, дайын төнгенде төрээн Тыва-зынга чаныр келгеннер.

Мен 1945-1946 чылларда Кызылдың В. И. Ленин аттыг № 2 тыва школага шеригзиге эртемин башкылап турдум. 1946-1948 чылларда Кызыл хоорайга совпарт школазын өөренип доосканш, 1948-1953 чылларда мичаардагы Тере-Хөл райкүүском даргазының оралакчызынга ажылдап турдум, сөөлгү үш чылда ол-ла кожуунуң даргазынга ажылдап турдум.

1953-1955 чылларда Кызыл хоорайга Тыва автономнуг областың партия школазын өөренип доосканш, 1955-1960 чылларда Таңды райкүүском даргазының оралакчызынга ажылдап турдум.

1960-1965 чылларда өг-бүлем ажылының аайы-биле Барыын-Хемчик кожуунунга ажылдап турдум. Райком партияның суртаал килдизинге пропагандист боон ажылдап турдум. Хемертен кадайымның кадыкшылы баксырай берген. Кадайымның төрээн чурту Улуг-Хем районунга ажылдай берген мен. Улуг-Хемнин СЭКП райкомунуң даалгазын үзүгаар «10 дугаар Улуг хурал» колхозка партком секретарылап ажылдадым. Ол дээрге 1960-1970 чылдар үезин болгай.

1970-1975 чылларда мичаардагы «Чодураа» колхозтуң Ийи-Тал салбырын эргелекчилеп ажылдадым.

1975-1981 чылларда «Улуг-Хаа» совхозтуң Хайыракан салбырын эргелекчилеп турдум. Хой мал малдаан малчыннарның бригадири боон ажылдап турган, пенсилеп үндум.

Кара чажмдан-на хүнүү мурнай турган, карангы дээрге сыдыстар четчележи бергиже дээр ажылдап чаңчыккан болгаш, бажың иштинге элейтир олурып шыдавас кижи болдум.

1981-1984 чылларда «10 дугаар Улуг хурал» совхозка нефти базазын эргелекчилеп турдум. Кижи сеткили хомудатпаан мен. Дүнекинин үш шакта суг машиналар четкилеп кээр, каракта үйгу чаштаар, «демир хырыннарже» суксун нефтини аксын берип чордум. Ол-ла ажылдап турган черимден эки тура-биле үнген мен.

Назын улгадын келген. Дайынга балыглаткан черим чыл келген туржук, ай эрткен тудум мага-бодумну саргыдып келген. Арыг агаарлыг чер Улу-Хемнин кыдыы болу берген. Чеден ийи харлап чорааш, паром башкарар эртемнин чедип алдым. Баян-Кол суурда Кыргыс Сенчен-оол кудумчузунуң 9 дугаар бажыңында чурттап тура, Улуг-Хемнин ыңай кежир, бээр кежир паром башкарып турар мен. Танкист чорааш бодум паромщик апарган мен.

Ажыл чок олурарымга, сузум бастынар.

Ажыл кылырымга, хей-аъзым кирер.

1932 чылда аревэге кирген мен. 1939 чылда намга кирген мен.

Эки турачы танкист чорааш Тюлюш НУРСАТ.

1985 чылын март 20. Баян-Кол суур».

БАШКЫМ-БИЛЕ СӨӨЛГҮ КАТАП УЖУРАШКАНЫМ

Музейнин казанаашка ажылдап олурумда, кырган башкым Тулуш Нурсат кирип келди. Ол болза 1989 чылдың ноябрь 2-ниң чаазы чүве.

— Бистиң тыва танкистер уттундурген. Бир ай мөзеш, бир дарга-биле ужуражым чадаштым. Бир-ле чер баргаш болуур. Бижиҳин кагдым. Баа бир ай болгаш, келир болдум—диди. Кырган башкымның сеткиля хомудаанны эскерип ордум.

Сайгылгаан хөөннге шай хайыкдырыптым. Шайладыныс. Башкым арай ыыртынчаа апарган болду.

— Кады чурукка тырттырыл аалы. Будап ор мен. Кады чурукка тырттырган болгай бис. Уттуучал апардым. Танкист өөрүм аттарын утпас кижи-дир мен. Тулуш Үйнук-оолдуң танкызынга дайынның частыр огу деттен, дөрт эжи-биле кады Бессарабияда сөөгүн салган. Кыргыс Идам, Бөйкара Биче-оол олар Румынияга дөрт ай дургузунда тулчуп турган, 1944 чылдың июньда маадырлыы-биле өлүртүкеннер. Хомушку Чургуй-оол, Оюн Бортуй-оол, Ховалыг Сайын-оол аал-чуртунга чаныр келгеш, араатаныг кижилер холундан бардылар. Тулуш Шойдуң, Ондар Дыртык, Тулуш Конгар, Тулуш Кызыл-Тас олар чонунга баараан боон чорааш, мөгүп калдылар. Он бир танкист эштеримден кара чааскаан артым. Хажыылай бөримзе, допчу намдарымны кижилер кулаанга дыннадыр номчуп бээр сен.

Башкымның кысқа чугаазын дыңнаааш, харлыга берген мен. Башкым үүүп чорупкан. Оожум турдум. Башкымны хаалга аксына чедир үдеп кагдым. Көржүп тур бис.

— Тыва танкистер фронтуже чорун турда, хаймы чон бисти үдеп турган. Тыва танкистер фронтудан соонут-мурнуг чаныр кээрге, оларның-биле чыыш безин кылбаан. Дайынчы амыдыралымны сеңээ чугаалап берип чораан мен. Ам менден чүве айтырба. Билир чүвелерим безин билбес апарган мен. Бажымдыва балыглатканым утпаан мен. 1944 чылдың август 20-де Румынния чуртунуң Яссы хоорайын немецтерден хостаар дээш тулчуушкунга кемдедир балыглаткан мен. Сес ай дургузунда бажымның сөөгү бузулган черлерин эмнедип келген мен. Улуг үйгум удуй берзимзе, допчу намдарымны хөөрүмге келген кижилерге кончуг оожум номчуп бээр сен —дигеш, Нурсат башкым мендиве көөрге, ТАР-ның Республика ордени база Ада-чурттуң дайыны орденинң бирги чергези делгем хөрээнде көстүр болду.

Чүүнүң ужундан кырган башкым сактыышкынын бижээн кыдыраажын менээ бергенил, ымчан ону ханы утаап шыдаваан мен. Башкымның даангыыш-биле черин токкладыр каккылаары кулаамга дыннэлып арты. Бир ай ажыг чурттааш, танкист башкым мөнге үйгузун удуй берген. Кызылдың № 2 тыва школазының сес-тос класстарынга өөренип турумда, шериг эртемин башкылап чораан Нурсат башкымның чоон үүгү кажан-даа дыннавас болдум.

Улуг-Хемниң Хайыраканга ээн баштай бажыңы туткан Тулуш Ойбаанын орлан уруу 1938-1939 чылларда Хөндергейде Бедик-Тей школазынга башкылап турган, сөөлүнде баргаш, мээн башкым Орланмай танкист бажыңынын кадайы апарган. Мен оларның бажыңына баргаш, Нурсат башкымның чугааларын бакка-сокка дыннап бижигилеп чордум.

БИР НЕМЕЦТИ ЧУУРА БАСТЫРГАНЫМ

Мегелеп шыдавас мен. Ынча-мынча фашистер өлүрген мен деп курут аас этпес мен. Украинада Умань хоорайны хостап турган бис. Бодум механик кижи мен, ол чүл дээрге танк башкарар, команданы күүседир, оон өске чай турбас чорааан.

Бир катап немецтерни атакалап турган бис. Танк дүжер онгарларны каскылап каан. Немецтерним онгузунга чедип келген бис. Бир немец ханы онгудан көрээнге чедир өөдейип келгеш, дижин агартыр мырзаңнаткаш, удур көрдү. Ынаар-танк барып албазын билгеш, бисти кыжырып турганы ол хире. Бистиң танкыысче хөрээн көргүскеш-ле, диштерин мырзайтыр каттырып-каттырды, база катап онгузунче шыырааш дээр, хоранымын канчаар ону. Танкыны онгудува хөме башкарыпкан мен. Ол немец ханы онгунуң иштинге бирде өрү, бирде куду маннап турун берди. «Т-34» күштүг болгаш эллигир танк, ынчангаш онгуну хөмечаза бастырын турган, бисти кыжырып турган немецти ужур таварыпкаш, малгаштыг довурак аллыныва сыскыра бастырып каапкан мен.

Тулчуушкун соокда бир черге доктаагаан бис. Куяк иштинден үшеш, танкының үгербоозун көөрүмге, ону чарылгаш, инек мыйызы дег, адырландыр эгеп биткилай берген болду. Онгуга чыткан немец мээн танкымны үреген үгер-боозун көргеш, адар боозу чок кулутурлар деп кижилер турган болган.

БИР НЕМЕЦ УЖУДУКЧУНУ ДАЯЛААНЫМ

Румынния.

Камгаланыр ужурга таварышкан бис. Чавыскылак даг кыры черге камгаланы берген бис. Бир хүн немецтерниң бир сүрлүг самоледу «Мессершмит» чаштынган черевисти долгандыр бомбалап турду. Бистер хоруй берген бис. Хирезин бодаарга, ол немец ужудукчу бистерни айгадын черже үүүп кээрин кордаан. Ол чорааан бомбазын төөлүр бистиң кырывысче оскаткаш, келген үүндува чорупту.

База катан бажывыс кырынга немец самолёт хүртей берген. Демги-ле «Мессершмит» болду. Бистиң хорун чыткан черивисче бардым немец чавызадыр ужуп келгеш, автоматтыг пулемеду-биле боолап турун берди. Оту төмээн хире, база катап кырывыска эргилип келгеш, автоматтыг пулемёду-биле хөмечаза тутсуп-тутсуп, ыраан чорупту.

Оон база катап кырывыста диниин дикмиреди. Демги-де «Мессершмит» автоматтыг пулемеду-биле бисти боолай берди. Бир мининп кээримге, чиик пулемет ап алган болдум. Идиим бажыңта довурак бурту лады. Дорзан-на онгарже кире халааш, чавызадыр ужуп турган «Мессершмиттиве» удур боолап, адаанажы берген мен.

— Сокса. Бээр кел. Өлүр сен. Бээр кел!— деп, артымда кижи алгыра бээр. Көрүп кээримге, Оюн Бортуй-оол болду. Чиик пулемедум холдан салбаан мен.

«Мессершмиттиг» немец база менден адырылбаан, харын улам куду чавызадыр ужуп келди. Хирезин бодаарга, улам кудулап алгаш, мени таптыг боолаар дээн бодаадыг болду. Четтикпейин барганы ол ыйнаан, чиге мурнумда даг бажыңга самолёду-биле үстүргеш, бо-ла андарын бады келдя. Өөгүккен кижи өлүрүн билбес чүве чорааан. Хамыкты мурнай чеде маннай бердим. Өөрүм база чеде маннажып келди. Мени шүүргедеп турган «Мессершмиттин» ужудукчузу 19-20 харлыг хире шилгедек оол чорааан. Ийи кулаандан хан төктүп чыдар чорааан. Бодум хууда бир олчан ол болчук.

«Мессершмит» бе? Немец самолёт хаалыг черге кээп үзе дүшкеш, чуурлуп бузулгаш, өртүнип чыдар болган.

Бо болза танкист башкым Тулуш Нурсаттың бодунуң чугаалаан чугаазы чүве.

Мээ башкым Тулуш Нурсат 1989 чылдың декабрь 11-де мөчүп калды.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН.

Николай Маңгырович МААДЫ

1992 чылдың декабрь 1-де Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң криминалдыг милиция албанының оперативтиг истелге бюрозунуң оза чугула херектер талазы-биле оперативтиг улуг төлөөзи, милициянның капитаны Николай Маңгырович Маады амыдыралының 36-гы чылында озал-ондакка таварышкаш, мөчээн.

Н. М. Маады 1957 чылдың май 26-да Кызыл хоорайга төрүттүнген. 1975-1977 чылларда Совет Армияга шериг үлөөлгезин эрттирген. Армиядан халашканының соон дарый милиция органнарының одуруунче кирген. 1978 чылдан эгелээш, бодунуң амыдыралының сөөлгү хүннериге чедир совет органнар камгалалының талазы-биле аная шагдаадан ИХМ-ниң КМА-зының оперативтиг истелге бюрозунуң оза чугула херектер талазы-биле оперативтиг улуг төлөөзи чедир ацы-ацы албан-дужаалдарга ажылдап келген.

Ажылдап келген чылларының дургузунда бодун ак сеткилдиг, эртем-билиг шыырак, кандыг-даа таварылгаларда шын шиитпирлерни тып ап билир ажылдакчы кылдыр көргүзүп келген.

Бодунуң албан-хүлөөлгелерин ак сеткилдиг күүседип келгени дээш ИХМ-ниң болгаш Кызыл хоорай чагыргазының иштики херектер килдизинин удуртулгазынан 13 катап шаннадып мактаткан.

«Төлептиг албан дээш» деп медальдың 3-кү болгаш 2-ги чергелери, «Милициянның тергини» деп хөрек демдээ-биле шаннаткан.

Н. М. Маады амыдыралчы быжыг туруттуг, идепкейлиг, чазык-чавгай болгаш бодун тогдунмас, бөдүүн кижи чораан.

Николай Маңгырович Маадынын чырыткылыг турескаалы бистиң чүректеривиске кезээ мөнгеде артар.

ИХМ-ниң коллективи.

Петр Георгиевич НИКОЛАЕВ

1992 чылдың декабрь 1-де Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң оперативтиг истелге бюрозунуң оперативтиг улуг төлөөзи, милициянның капитаны Петр Георгиевич Николаев амыдыралының 31-ги чылында озал-ондакка таварышкаш, мөчээн.

П. Г. Николаев 1962 чылдың апрель 4-те Иркутск областың Нукуты районунуң Нукуты суурунга төрүттүнген. Бурят. Күш-ажыл чорудулгазын 1982 чылда Кызыл хоорхүүскомунуң улус өөредиге килдизинин бир ясли-садынга таныылдаанынын-биле эгелээн.

1984 чылда Красноярскиниң политехникти институдунуң Кызылда филиалын доосканынын соонда «Тыва совхозтудуг» каттыжышкынынга 1 дугаар КМК-зынга мастерлеп ажылдап турган. Совет Армияга шериг үлөөлгезин шериг-тудугжу боон эрттирген. Армиядан халашкаш, ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң Ереван хоорайда дээди курстарынга дыннакчы боон кирген.

1987 чылдан 1991 чылга чедир Кызыл райкүүскомунуң болгаш Кызыл хоорхүүскомунуң иштики херектер килдизиниинин социалистиг өөрүүн самчыдаары-биле демисел чорудар салбырларының оперативтиг төлөөзи болуп ажылдаан. 1991 чылдан бо хүннерге чедир ИХМ-ниң криминалдыг милиция албанының оперативтиг истелге бюрозунуң оперативтиг улуг төлөөзи боон ажылдап келген.

Ажылдап келгенинин дургузунда бодун чурумнуг болгаш даалгаларны дүрген күүседир, бодун тогдунмас, бөдүүн ажылдакчы кылдыр көргүскен. Кады ажылдап турган эш-өөрү ону хүндүлээр.

Петр Георгиевич Николаевтин чырыткылыг турескаалы бистиң чүректеривиске кезээ мөнгеде артар.

ИХМ-ниң коллективи.

Валентин Мөндүлович ДУЛГУ

1992 чылдың декабрь 1-де Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң оперативтиг истелге бюрозунуң шагдаа-чолаачызы, милициянның аная шагдаазы Валентин Мөндүлович Дулгу амыдыралының 30-ги чылында озал-ондакка таварышкаш, мөчээн.

В. М. Дулгу 1963 чылдың февраль 4-те Тыва Республиканың Эрзин районунуң Булуң-Бажы суурунга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген.

Күш-ажыл чорудулгазын школа доосканынын соонда 1980 чылда Эрзин районунуң Ленин аттыг совхозунга чолаачылаанны-биле эгелээн.

1981-1983 чылларда Германияда совет шериглер бөлүүнге шериг албаны эрттирген. Шериг албан-хүлөөлгезин доосканш, төрээн совхозунга ээп кээп, 1990 чылга чедир чолаачылап ажылдаан. 1990-1991 чылларда Кызыл хоорайнын ДОСААФ-тың техниктиг школазынга автомобиль башкарарының талазы-биле бүдүүлге мастери боон ажылдаан.

1991 чылдың июньдан эгелээш, айыл-халап болган үнге чедир ИХМ-ниң оперативтиг-истелге бюрозунуң шагдаа-чолаачызы боон ажылдап келген.

Иштики херектер органнарынга үр эвес үеде ажылдазадаа, ол болуп корум-чурумнуг ажылдакчы, эки специалист кылдыр көргүзүп, ол үе дургузунда эш-өөрүнүн хүндүткелин чаалап апкан.

Валентин Мөндүлович Дулгунуң чырыткылыг турескаалы бистиң чүректеривиске кезээ мөнгеде артар.

ИХМ-ниң коллективи.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

ДҮРГЕН ХЕМЧЕГЛЕР СООНДА

Ноябрь айда республиканың Иштики херектер министерствозунуң удуртулгазы Чөөн-Хемчик районунуң девискээринге мал оорлаашкынынга удур дүрген чорудар хемчеглерни организастаан.

Ноябрь 16-дан 22-ге чедир бо районнуң девискээринге бүдүн хонуктар дургузунда дүрген дилеөөшкинин 5 бөлүү болгаш далаш медээ хынаар ийи бөлүк ажылдап турган. Ол хемчеглерге районнуң иштики херектер килдизинин 27 ажылдакчызын хаара туткан.

Милициянын лейтенантызы Ю. Б. Куулар болгаш база-ла лейтенант Р. Д. Куулар Айлыг-Ой артынын кырынга Шеминдеп оорлаап 6 инекти дүне кадаа сүрүп бар чорааан оорну тутканнар. Дүнекинин 3 шакта Чыраа-Бажынга пионер лагеринин чоогунга инек ойлаткан бир оорну лейтенантылар Ш. Б. Күжүгет болгаш В. Б. Ооржак тудуп алган.

Ноябрь 17-де Улут-Хоову деп черге «ЛуА�з» автомашинаны доктаадыпкан хынаап көөрге, 10 шоодай марихуана бар болган. Анаа Ак-Довуракты ийи чурттакчызы база Петропавловск-Камчатскиден келген ийи азлчы чораан.

Улут лейтенантылар Б. С. Ондар, А. О. Сат мал оорлаашкынынын 4 үүлгедин тодараткан. Ол операция үезинде мурнунда шиитпирип чораан болгаш мал оорлап болур хире каразынчыг 16 кижини, 107 автомототранспортту хынаан. Ол үеде мал оорлаашкынынын 6 үүлгедин, орук шимчээшкининиң дүрүмүн үрээн 53 чорук илереттинген.

• • •

Бо чылдың сентябрьда Тес-Хем районнуң девискээринге хууда болгаш күрүне өнчүзүн оорлаанының эзээн каш таварылгалары болган. Ол үүлгедиглерни ажыдып тодарадыры-биле районнуң иштики херектер килдизинин начальниги капитан Сергей Ондар баштаан дүрген истээр бөлүк тургустунган турган.

Дүрген истээшкин хемчегленинин түнелинде хамаары Д-нин хуу 17 баш малын болгаш Ч-нин 9 баш малын оорлаан кижилер туттурган.

Семагалдай школазындан оорлаан 20 «Романтик» магнитофон ийи ай иштинде тынылбайн келген. Ол ажылды Тес-Хем райкилдизинин эксперт-криминализи Сан-Хоо Шоюн билдиг аргалар-биле ажыткан.

Боттарының албан-хүлөөлгелеринге ак сеткилдиг, кызымак чоруу дээш Тес-Хем районнуң иштики херектер килдизинин ажылдакчылары С. Ч. Ондарга, С. А. Чадамбага, В. Д. Соянга, С-Х. Я. Шоюнга, А. О. Тооруккa, О. Б. Чоодуга милициянның генерал-майору В. Б. Кара-Сал өөрүп четтиргенин илереткеш, оларга шаннаалдарны тывыскан.

Азияна КУУЛАР.
ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүн инспектору.

ИНДИЯЖЕ АЪТТАНЫПТАР

Тыва хууктар иштилелиниң ажыл-чорудулазындан

1992 чылдың апрель 24-те Кызыл хоорайга Тыва хууктар иштилели 14 кижилеп тургустунган. Оларның иштинде 9 кижи амгы үеде Улан-Удэ хоорай соогунда Иволга хүрээзинде өөренип турар. Ийи оол Индияда ээзин шаажын сургуулунда, бир кижи инаар өөренип чоруур.

Тыва хууктар иштилелинин тургустунган сорулгазы — тыва аныяктар ортузунга шажна өөреленин кептереднин, оларның сагыш-сеткилин кижиге, бойдуска ынак болурунче оттурары. Индияже өөренип чоруур аныяк хууктарның бирээзи Мерген Самыгбан. Кижи бойдустун база бир кезээ болганда, оон мага-бодунун турбаанда турар бойдус-биле сыныг ханылаалыг. Ынчангаш кижи болунун мага-бодун өөренип турган, болгандыр бойдусту база өөренир апаар. Өскүзүр чугаалаарга, бойдус база кижинин мага-бодунун чамдыызы, ону өөренмейн кижи болдунун мага-бодун четче билип шыдавас. Ынчангаш чер кырында эмылыг, эмы чок-даа бойдус кижи-биле төрел, кижи оларны камгаар, казагалаар, хайыралаар ужурлуг.

База бир Индияже өөренип чоруур деп турар аныяк хууктак Сергек Соян кижинин сагыш-сеткилинин дугайында чугаалап олурду. Бойдустан ажыгаар, узун-чолдак, эки азы багай дээн удурланышкак билиишкиннернин бары ышкаш кижинин сагыш-сеткилинде коргары-дидимненири, адаагаары чоргаарлаары, харамнаныры-эвиргээри, ажынарыкчымчактаныры дээн ишкаш, өске-даа психологтуг болуушкунаар ыяап турар ужурлуг. Ажыы-биле чугаалаарга, кижинин сагыш-сеткилинин чартыы эки, чартыы каржы энергиядан тургустунган болур. Ол ийи энергияның аразында демиселиниң түнелиндеп кижинин кол онзагай шынары тыптыр. Бодунда аар, каржы энергияны эки чоруктарга ажыглаптар шынар кижи бурүзүнде бар. Ону чүгле кижи боду чедип алыр апаар.

Бо ийи аныяк хуурак болдар Бурятияның Иволга хүрээзинге ийи чыл өөренген. Беш чыл иштинде өөренир шажын программазын ийи чыл иштинде доозупканнар. Амгы үеде төвүт бижиктэ, оон грамматиказын эки билир. Элээн дүрүп бергенин ол аажок өөрүп чугаалады. Ынчалза-даа ол акша чүгле орук өртээнге чедер. Хууктарның Индияга баргаш чурттаарынга, өөренирге базе-ла акша херек. Тыва Республикада оларга дуулажыптар хире хей хөөрешилиг кижилер амдыызында чок. Ынчангаш оондан дуза дилээр апаар деп, Леонид Мөлүүевич чугаалап олурду. Ынчангаш Кызыл хоорайда «Тыва сонбанк» баннызында 700793 МФО 264192 агар сан ажыттынган. Ады-буянны: порук дээш дуулаар кузелдиг кижилер ол агар санче боттарының шаа-биле акшаны шилчидип болур. Чүгле бо эвес, совхозтар, ажыл-агыйлар, хүрээ-шажын иштилелдери-даа болза, ырак черге барып өөренир хууктарга дуулажыр болза, бүүн-на болур ийик. Аныяк хууктарга ак орукту көрсен каалынар.

Октаргай ОНДАР.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

СОГУНА ХЕРЕГЛЭЭННИЕРГЕ

Респотребсоюзтун белеткел төвү бир килограмм борбак улуг согуныны 30 рубльге садып турар. **АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Каменистая кудумчузу, бажың 17, телефону 2-11-24.**

МАШИНА САДЫП ТУР БИС

1992 чылдың ноябрь айда үндүрген «ГАЗ-31029» автомашина садып тур бис. Төлевири кандыгдаа боон болур.

18.00 шактан 20.00 шакка чедир 3-83-25 телефонче долгаар.

КИНО

ДЕКАБРЬ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Любовь и магия» 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20 шактарда, видеозал: «Сила в движении» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 16.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Юность Бемби» 9.00, 12.50 шактарда. «Тоол» деп киноклуб: «Приключение волшебного глобуса» 9.40 шакта, «Счастливы вместе» 15.30, 19.00 шактарда. «Каталажка» 14.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Афганский излом» 14.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Дух мщения» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТҮРГҮЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совезиниң болгаш Чазаа. «Шын» солунуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер үлөөн алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-69; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: чаус депутаттарының Советтери иштилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кезээ ажылдагы — 3-41-16; культура болгаш үдүс өөрөнгөзи — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнзүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаяа — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк» № 363505.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш меҗелер министерствозунуң чаныыда парлалганын, меҗелерниң хостут чоруун камгалаар талазы-биле Тыгала хайгаарал черинге бүрүтеттинген.

Бүрүтеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалларының авторларының бодалдары редакцияның күүсү-биле аңчыдейн барын болур. Айыттынган фактылары чаныары болгаш өске-даа тыныа-ыглаары дээн [illegible] харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл Шеригжи болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27010. Индекс 54240. Чагыг № 235.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политикалыг хезирилдиг эдлериге

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 236 (14958) 1992 чылдың декабрь 5, суббота

Солунга ат салган шагы 22.00. Чагыдар ортаа 10 кон. Садар ортаа 1 рубль

СЪЕЗД АЖЫЛЫН ҮРГҮЛЧҮЛЭЭН

МОСКВА. (РосИТА — СЧТА). Россияның улус депутаттарының Съездизи бодунуң ажылын декабрь 3-те үргүлчүдээн болгаш чүртте экономиктың реформаның чоруун турарын чугаалажып көргеш.

Самал-онаалдар солчуушкунунуң үезинде онза өскерлиишкиннер болбаан. Политиктиг кол күштер бодунуң туруштарын шуулганының мурнуу чарыында илергейлээн болгаш ам Съездиде бадыткан турар. Ынчаарга Чазактың ажылын Россия Федерациязының Дээди Соведи четпес деп саналаан болгаш ону улус депутаттарының бо Съездизи бадыткаар магат чок.

Экономиктың реформаны Чазак кандыг состаттыг улуслаарыл? Бо дамчыс Съездиниң кол айтырыгы. Ону депутаттар дерааныда неделяда чугаалажып көөр. Конституция эмезинге хамаарышкан айтырыгны оон бетинде чугаалажып көөр. Чазак составын үдаргайлаар талазы-биле шинтирлер сес парламентиге бе взы Президентиге хамаарыр бе? Бо айтырыгны депутаттар чугаалажып көөр болгаш шинтирлеп турлаар.

КЫЗЫМАК КИЖИЛЕР

Сут-Хол районунуң кедээ ажыл-агый ажылдакчылары, бо чылгы түүнелдерни үндүрүп чугаалашкан.

Бергдээшкиннер турза-даа, районнуң кедээ ажыл-агыйының ажыл-ишчилери ниити херекке эвээш эвес үлүг-хуузун киргеним районнуң кедээ ажыл-агый эргелелинин начальниги Иван Шыванович Монгуш илеткелинге демдеглээн. «Октябрь 30 чылы» совхозтуң Булун-Терек, «Кызыл-Чыраа» («Карл Маркс» турган) совхозтуң сут-бараан фермалары 9 айларда бир инекке онааштыр 1100-1600 литр сүттү сагганнар. Төрүүр чүс инекке онааштыр «Ак-Даш» совхоз — 70, «Алдан-Маадыр» — 69, «Ишкин» совхоз 62 бызааны камгалап алган. Төрүүр чүс белерге онааштыр «Октябрь 30 чылы» совхоз 70, «Кызыл-Чыраа» совхоз 81 башты камгалап алганнар. Бодунга быжыглаан төрүүр 224 өскүзүнден 224 анайны Куба Даржаа, 100-тен 90 анайны Кимоол Ондар олар кызымаа-биле камгалап алганнар. «Алдан-Маадырның» сарлык кадарчызы Геннадий Ооржак чүс баш төрүүр сарлыкка онааштыр 91 бызааны камгалап ап, эрткен чылгы чемпион адын база катап бадыткаан.

Мурнунда совхозтар салбырлары болуп, улуг-ла сайырал албайн турган суурлар Ак-Даш, Кызыл-Тайга ам тускайлаң ажыл-агыйлар болуп, кагдынган турган сут-бараан фермалары катап тургустунуп, Ак-Даш, Ак-Тал СБФ-тери боттарының сут продукциязын ам берип эгелээни бо берге үеде өөрүнүг болбайн канчаар. 1970 чылдар үезинде республикага алдаржып турган Ак-Даштың ак инектер фермазының алдарлыг саанчылары Серемаа Донгак, Шортак Ооржак аныяктарга үлегерин көргүзүп, бир инектен 1000 литрден өрү сүттү саан турарлар. Ынчан ол чылдарда Шортак Ооржак Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени-биле, инек кадарчызы Ак-Кыс Ондар «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шанытканнар. Салгал дамчып, А. Ондарның оглу Малчын-оол Ондар база кадарчылаан, чүс башка онааштыр 81 бызааны камгалап алган.

Районда чылгычыдардан «Ишкин» совхозтуң аныяк чылгычызы Александр Түлүштү, «Кызыл-Чыраа» совхозтуң хоочун чылгычызы Борис Ондарны мактаары күзелчиг. Сарлыкчылар «Кызыл-Чыраа» совхозтан Николай Монгуш, «Сүмбер-Уула» колхозтан Нарын-оол Монгуш чүс башка онааштыр 80-82 бызаны камгалап алганнар.

* * *

«Алдан-Маадырның» тараажылары эки дүжүүтү өстүрүп болурун бадыткааннар. Олар ортумаа-биле гектардан 16 центнер дүжүүтү ажаап алганнар. Суттатчылар Виктор Ооржак 17,8 центнерни, Сергей Бызыпаа 16, Эрес-оол Монгуш 16, «Сүмбер-Уула» колхозтуң суттатчызы Мөнгүн-оол Сарыглар 17, «Ак-Даш» совхозта Виктор Ооржак 16 центнер тараазын ажаап алганнар.

Районнуң ажыл-агыйлары 1168 гектар шөлге хөй чылдыг сиген тараазы, оон 4 мун ажыг тонна дүжүүтү алганнар. Мурнакчы суттатчы Дамдынчап Донгак 68, Виктор Куулар 49, Сергей Бызыпаа 52, Сергей Сарыглар 50, Александр Монгуш 54, Түлүш Демир-оол 60 центнер дүжүүтү алганнар.

Ниитизи-биле районнуң ажыл-агыйлары 2175 тонна тараа, 244 тонна картофельди ажаап алган.

Мал чемиге 7201 тонна сиген, 7541 тонна силосту белеткээн, ол дээрге планның 64, 60 хуулары-дыр. Баш удур белеткел, организас чок чорук, ылангыя кайы-даа суурда тараа, сиген камгалалының чогундан, улуг чидиригге таварышкан. Ынчангаш «Кызыл-Тайга», «Октябрь 30 чылы» совхозтардан аңгы ажыл-агыйлар сан-хөө-биле бергдээшкинге таварышкылаан.

Районда бо чылын 52 арат ажыл-агыйы, 4 биче бүдүүргеге, 2 кооператив кедээ ажыл-агый угланышкынны кылдыр тургустунган.

Районнуң кедээ ажыл-ишчилериниң хуралынга илеткелинден допчуулалды Чаң-оол ОНДАР кылган.

АНЫЯК ХОЙЖУ

ЧУРУКТА: Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхозтуң аныяк кадарчызы Чинчи Анай. Ол ортумак школаның тоску классын доскаш, төрелдеринге дузалажып, малчыннай берген.

Чинчи үш чүс ажыг өскүнү кадарып турар. Мал ажылынга ол бичиизинден-ле сонуургалды турган. Ада-иезинге дузалажып, сакманчы болуп, хөй саныг чаш анайларны ол өстүрүп берген. Хар чаап турар бүргет, боран хүнде ол амгорларын шаттарже одарладып бар-чорда, бо чурукту тырттырган. Ол ажыл-агыйда «Демир-Суг» кооперативиниң малын кадарган Чинчи Анай эрестиг, ажылга ынак ишчилериң бирээзинге санадып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунда

ҮНДҮРҮГ ИНСПЕКЦИЯЗЫ:

план күүсеттинмейн турар

Оон чылдагааны чүдел? Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга республиканың Күрүнениң үндүрүг инспекциязының начальниги Л. А. Мөнгүн-Хорааның илеткелин дыннап турда, ындыг айтырыг тургустунуп келген.

Бо албан чери тургустунганындан бээр үш чыл боор турар. Оон салбырлары районнарда, Кызыл хоорайда бар. Чга албан черинин материал-техниктиг баазазын эжиндерн-биле улуг ажыл эгелээн. Амгы үеде Кызылда республиканың баазазын Чадаанаа-даа районнуң үндүрүг инспекцияларының ажылдаар бажыннарын тудуп турар. Инспекцияның кол сорулгазы — ажыл-агыйлардан, бүдүүргелерден, саарылга структураларындан үндүрүг тыртыш, ону күүнге бюджединге киирер. Бо чылдың үш кварталының түнелинде инспекторларының кылган хынаалдарының түнелинде республика бюджединче барык 72 млн. рубль орулганы немей киргеш. Моон ужур-дузазы чүл? Бир эвес инспекция ону хынаваан турган болза, өскээр баар. Күрүнеге чангыс көпеек-даа кирбес турган-дыр.

Любовь Анатолиевнаның чугаазы-биле алырга, оон удуртканы инспекторлар тос айлар дургузунда ниитизи-биле 18 499 удаа хынаалаары кылган. Оон түнелинде албан-дужаалдыг 175 кижини тоогаан — түнелеп 172,3 мун рубль болган. Ол ыяанан 487 бүдүүргеге үндүрүгүн хүүрүе бюджединче шилгедип турарын хынаан.

Бо бүгү сан-чурааганнан алырга, инспекторларының кылып турары ажыл бар-дыр. Ынчалза-даа, ол ыяк эвээш түнелеп каар. Чеже ынчан республиканың үндүрүг инспекциязының ажылы четпеннерге дүшкүн турарының дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң XVII сессиязында чамдык депутаттар айтырыг көдүрген. Ынчан республиканың кол инспекторунуң оралакчызы Д. Л. Тиимейнин тайылбырын база дыннаан. Ынчангаш Дээди Совединиң Президиумунуң эстигелиг хуралынга бо айтырыгны катап тургустунуп келгени таварылга эвес.

Бо чылдың тос айларының дургузунда республика бюджединиң орулгалыг кезээ чүгле 52,2 хуу күүсеттинген. Өскээр чугаалаарга, 811 млн. рубльди чедип албаан. Республика ам ол-бо улуг ажылдарга, ылангыя социал хамгаалалга акша-хөрөнгү четпес, күүнге ол түүлүп бис дээш-ле болгай. А үндүрүг чыын тыртар ужурлуг инспекциязының ажылының четпеннерге арга-дүүлааннарны чедип ажылдаарын дузалаар бис. Чүгле Бөрүйн-Хемчик райондан 20 млн. рубль үндүрүгүн чедип тыртаан. А ону ук районнуң үндүрүг инспекциязы чүү деп бодап турарыл? Бир эвес ынчан инспекторларының база олаанын удуртукчуларын айда алыр шаанын четче төлевейн баар болза, олар торээн-на дузуреп, айтырыгны хаяа-даа чедип тургуза болар. А күүнге бюджединге киирген үүлүг, түлеглелиг үлүс ниитизи-биле эртежин алырарын деп айтыгыг чай, таа-ла тургустунуп келгеним.

Ниити республиканың база оон чер-черге органнары-даа, район чагыргалары, чер-чер Советтери-биле шүүт, ыны демнежип, сырый холбалыг ажылдаар ужурлуг. Ындыг турбуже олар хөрүлээ-холбаа-ок, бот-бодуп билишпес-даа болгулаар дээрзи илерээн. Үндүрүг инспекциялары чүгле кыска-бир организация ам тайгарлыгларлар докталган тудуштуг бюджетке шилгедип турарын контрольдаар эвес, харын ол-бо коллективтерге, албан черлериге барып, олар үндүрүгү өй-шаанда шын төлеп, шилгидип турарын боттары-организастаар ужурлуг. Шак мындыг ажылды амдыызында барык кылбайн турары илерээн.

Көдээ черлерде 18 хире ажыы-бүрү үндүрүг бар. Ону тыртарының чурумун докталаткан турар ужурлуг. Ынчалза-даа Чөөн-Хемчикте оон чангызының-даа талазы-биле шинтпир хүлээп албаан, ол ишкаш Каа-Хемде, Кызыл, Бии-Хем, Бай-Тайга, Тес-Хем, Улуг-Хем районнарда үндүрүг инспекцияларына ыяа удуртур органнар чогуур дүүн чедирбейн келген. Сут-Хол, Чаа-Хол, Каа-Хем, Тоожу, Мөнгүн-Тайга районнарда инспекциялар ажыллаар орын-саваазы чок, оларын веринг-черекселдер, автотранспорт-биле хандырбаан.

Үндүрүг инспекциязының шүгүмүнде чамдык ажылдакчылар, түскай экономист болгаш бухгалтер мергежил чок, ындыг болганда оларны өөредип талазы-биле оюн кичээлгейин салыр ужурлуг. Чамдык ажылдар бар-ла харын, ынчалза-даа, эрттирип турар семинарларның шынарын эжиндер, ону дээштиг, ажылыг болзуларны эргежок чугула дээрзин ганаа берген эштер айытканы.

Республиканың база районнарын-даа үндүрүг инспекцияларының ажылы чонга эгелее билинмес, ылангыя хынаалаарының түнелдерни дарааларга чырытпас, ону ажыл-чарыг болдурбайн турары канчап-даа шын эвес. Үндүрүг төлээриниң дадаглаазар, харын ону чажыраа улусту өскелерге хичеенгирлиг кылдыр чарлаар ужурлуг. Оон ангыда буруулгаларны сүзүп көөр-биле хамдыг хамчеглер ал турарыл? База-ла дыка эвес-айтырыг.

Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, үндүрүг инспекцияларының ажылының ут-шинги тода ажылдап кылбаан, ынчангаш ол талазы-биле харын хоойлу херек боор турар.

Дээди Советтиң Президиумунуң бо хуралынга сан-хөө, банк ажылдакчылары, районнар Советтериниң даргалары база олурушкан. Үндүрүг инспекциязының ажылдакчылары улус депутаттарының черчер Советтериге келбес, боттары-ла аңгы чоруп турарыны эвес дээрзин айыткаш, Улуг-Хем райсовединиң даргазы Б. С Седей санаа бергеш, өске өөрүүн бара өөмүнээнден инспекторларны каны ажылдан көрээлиг деп кыйыгган. Бо албан чери сан-хөө организары-биле харылзыг чок. Шупту демнежип ажылдаар турган, мындыг чүү-биле-даа бүтпес ийин.

Тус чер чагыргазының чамдыктары, районнар Советтери үндүрүг инспекцияларын база тооскавас чоруун барымдаалаш, оларны хүндүлээрин, оларга даянып ажылдаарын негээри-биле кызы оларга дузалажыры. Тыва Республиканың бюджет-сан-хөө комитединиң даргазы К. Х. Шавыраа хуралга чалаткан хоорай база район Советтериниң даргаларын кыйыргаан.

Республиканың үндүрүг инспекциязының начальниги ажылының стилинде болгаш методунда четпестер барын санаа бергеш чамдык эштер айытканы.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму республиканың үндүрүг инспекциязының ажылын четпес деп көргеш болгаш оон ажылынга дүүлаажыры-биле Россия Федерациязының Күрүнениң үндүрүг инспекциязын дилээр деп доктаалга айытканы.

Седен ХЕРТЕК.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң парлалга секретары.

ЧОНЧЕ КӨРНҮР, КИЖИЛЕРЖЕ УГЛАНДЫРАР

(РФ-тиң улус депутаттарының VII Съездизинге РФ-тиң Дээди Совединиң Даргазы Р. ХАСБУЛАТОВТУҢ илеткелинден)

Россия Федерациязының Дээди Соведи чүртте байдалдың кандыг янзылыг боор турарын доктаамал анализтеп көрүп келген болгаш ол ажылды үргүлчүлеп-даа турар. Ниитилел-экономиктиг байдал сөөлгү үеде кончуг нарыыдаан болгаш улуг айыыл-халапка чедире берип болгу дег үе-чадада келген. Эң чиг айтырыг болза бүдүүргениң доктаамал кудулап, шуут доктаап турупдар хевирлиг байдалда келгени болур деп, Р. Хасбулатов илеткелиниң эгезинде чугаалаан.

Баш удур саналашкыннардан алырта, 1992 чылда бүдүүргеге чорудулгазының хемчээли 20 хуу чедир кызырлыр. Ындыг кудулаашкын келир чылын уламчылаар болза (амгы Чазак ындыг түүнелди кылып турар), 1990-1993 чылдарда бүдүүргениң хемчээли 50 хуу кудулаан болу бээр. Бүдүүргеге чорудулгазы ол хире кудулан турда, ону реформажыдар дугайында эвес, а катап тургузар дугайында чугааны кылыр ужурга таваржы бээр бис.

База бир чиг айтырыг — чүртүң бүгү чонунуң амыдырал-чүрттелга байдалының баксыраазы, кижилериң элептүрел эгелээни болур. Ол дугайын дараазында санфактылар бадыткап турар. Эрткен оп айларда үүрмектеп садар бараан саарылгазының хемчээли 39 хуу кудулаан. Өртектериң улгадыл турары шуут алдырбастаан. Чонунуң холгаап турар орулгазы бараан өртээгге бырашпастай берген. Эрткен чылдың декабрь айда турган байдал-биле деңнээрге, барааннар өртээ чүс хуу улгаткан, а чонунуң орулгазы чүтле 50 хуу өскен. Ынчаарга Чазак ынчан-на январь айда чонга 70 хуу компенсацияны төлээр боор аазаан, херек кырында ол боттанмаан.

Демографтарның санап турары-биле алырга, бо бүгүнүң түүнелинде келир салгалдың кижилериниң, тодаргайларга, амгы бичии чаштарның кадыкшылының байдалы кончуг баксыраан болгаш харын-даа чонунуң өзүп-көвүдээр чоруу кудулап турар.

Сан-хөө-кредит системазының буурап дүжүүшкүнү доктааттынмаан эвес, улам-на хакылап бар чыдарын кылдыныаан анализтер бадыткап турар. Улус ажыл-агыйының адырларын акшаландырар ажыл-чорудулга барык соксаан. Бүдүүргеге коллективтерниге берип турар кандыгдаа чэ́элиниң хөөзү 100 хуу чеде берген. Валюта рынокунда доллар акшаның өртек-үнезин доктаамал улгадып турар. Акша биржаларынга бир долларны 450 рубльге орнап турар ашаргаан. Россияның Төп банкызының санап турарындан алырга, бо чылын рубльдиң үне чокталышкыны 2200 хуу кудулаар. Эрткен чылдың декабрь айда турганынга деңнээрге, бөлүктеп садар өртектер 32 катап, а үүрмектеп садар өртектер 16 катап улгаткан. Бо бүгү дээрге экономиктиг политиканың долу бууразаашкынга таварышканы-дыр деп, парламент даргазы чугаалаан.

Чүрттүн ажыл-агыйының адырлары эргелеп башкартынмас болу берген. Ылаңгыя күрүне өнчүзү боор турар бүдүүргелерде болгаш адырларда байдал шуут үй-балай болган.

Чонунуң калбак хереглелиниг бараанларын янзын бөз-биле садар чорук эй кеген тулум улам-на калбарын орар. Оон түнелинде күрүнениң ажыл-хереглиги бараан бүдүүр турар бүдүүргелерге эвес, а мафия бөлүктериниң холунга кирип турар. Чүрттүн байлаа болгаш чиг-эдин күрүне-мафиосну бөлүктериниң холунда мөөнеттиниң эгелээн.

Дээди Советтиң Даргазы оон ынай экономиктиг реформаларның угланышкынынга хамаарыштыр кандыг кол маргылдааларының боор турарынга тодаргай доктааган. Маргылдааларар колдуунда үш айтырыгга хамаарыштыр боор турар: рынок экономиказын боттандырарынга күрүненик ролю, өнчүүнүң янзы-бүрү хевирлериниң кайы хире хемчээлдиг болуру болгаш социал чөптүг чорукту барымдаалап, социал айтырыгларны кандыг янзылыг шинтпирлээри. Делегей дуржулгазындан алырга, бо үш айтырыгны рынок экономиказын хөгжүдериниң ийи угланышкынының кайы-бирээзин шилип алгаш, шинтпирлеп турар.

Бирги угланышкын — неоклассиктиг либералдыг модель. Бо угланышкын-биле рынок экономиказын хөгжүдер дээр болза, күрүне өнчүзүн шуут чок болдурар. Ындыг таварылгада экономиканың бүгү адырларынга хуу өнчү колдай бээр болгаш күрүненик социал айтырыгларны шинтпирлептер арга-шипээзи чок апаар. Оон тодаргай чижээ Рузвельт президентиниң соонда АКШ-тың боттандырып эгелээни экономиктиг политиказы болур.

Ийиги угланышкын — рынок экономиказының социал айтырыгларже угланган модели болур. Рынок экономиказы быжыглаан хөгжүдерде ындыг угланышкынны Европаның, ылангыя Скандинавияның чүрттары. Израиль болгаш Канада ажылаан. Ындыг угланышкынны амгы үеде Кытат, Мурнуу Көрей болгаш Латын Американың база Араб Чөөн чүктүү хөгжүп орар чүрттары шилип ап турар.

Съездиниң кол айтырыгларының бирээзи — ол дээрге рынок ажыл-агыйының бо ийи хевирлериниң аразында тодаргай шилип алышкынны боттандырары-дыр деп, Руслан Хасбулатов оюзалап демдеглээн. Кризистен чүртту уштурунуң программаларын Дээди Советке чугаалажып көргеш, политиктиг ажыл-чорудулганың дараазында угланышкынларын сүмелээнни оратор айыткан:

Бирээде. Кижилериниң күш-ажылынын болгаш амыдыралының байдалдарын эжиндери, хереглел секторун хөгжүдерн кол сорулга болган турар ужурлуг.

Ийиде. Экономикада өнчүүнүң янзы-бүрү хевирлериниң аразынга харылзааларны ылаптыг тодаргайлаар, чоокку 5 чылда ук харылзаалар кандыг болурун баш бурунгаар көөр. Оларның аразында харылзааларны тодаргайлаар чорук холушкак экономиканы тургузар арганы бээр. Ынчаарга күрүне секторунга чогум чүү артарын ылаптыг айтыры эргежок чугула.

Үште. Бүдүүргениң моон соңгааргы кудулаашкынын канчап-даа болдуруп болбас, девискээр бүрүүгеге бүдүүрүшкүн өзүлдезинин үндезинни тургузар.

Дөрттө. Адаандан эгелээн реформага идегей бээр. Бо айтырыгже кичээлгейин төпке болгаш дер-черге күштелдирери чугула.

Беште. Экономиканың аграр секторун колдадыр сайырадыр. Ону өөрүн алырда, курлавырларны мөөнээри, өртектер политиказын таварыштырары, көдээ экономиктиг харылзааларны чаартыры, көдээ ажыл-агый бүдүүргелиниг деткимчени күштелдирери негеттиниг турар.

Алдыда. Кылынгыр-тывынгыр бичежек бүдүүргелерни тургузар болгаш хөгжүдер, чонунуң хереглелдерин дүрген хандырар талазы-биле оларның аргаларын ажыглаар.

Чедиде. Парламентиниң, Президентиниң болгаш Чазактың бодамчалыг ажылдаары, харылзалгалыг болуру, кады ажылдажыры эргежок чугула.

Сесте. Ада-чүрттүн эргеажыктарын чүдеп-даа артыкка чугулаан көөрү.

Хөй бергдээшкиннер турза-даа, Дээди Совет экономиктиг реформаны ажылдан кылырынче, белеткээринче, боттандырарынче кол кичээнгейни угландырып келген деп, Р. Хасбулатов чугаалаан. Чүгле алдыгы болгаш чедиги съездилериниң аразында үеде безин Дээди Совет 76 хоойлуларны, нормативтиг характерлиг 75 доктаалдарны хүлээп алган.

Рынок хевириниң экономиктиг харылзааларын таарыштырарынга ажыктыг эргехоойлу механизмни тургузар дугайында парламент даргазы чугаалавышаан, хоойлужудулганың ийи болүү тургустунганын демдеглээн. Биргизи — Съездиниң, Дээди Совединиң хоойлужудулгазы. Ийигизи — ол дээрге Россия Федерациязының Президентизинин чарлыктары.

1991 чылдың ноябрь 1-деп эгелеп Россия Президентизи бодунуң чарлыктарының 70 хире төлевилелдерни киргеш, оларны Дээди Совединиң комиссиялдарынга, комитеттериниге болгаш депутаттарның ажылын болүктериге чугаалажып көргеш. Ынчангаш Дээди Совет болгаш Президент чүртка экономиктиг реформаларны эрге-хоойлу үндезиннерни дем-биле тургузуп келген-дир.

Хоойлужудулга ажыл-чорудулгазының өске-даа айтырыгларынга Дээди Советтиң Даргазы база доктааган. Даштыкы чүрттариың узун хуусаалыг капитал салышкыннарының негелделерни тодаргайлаар айтырыг амдаа эзизинге чедир шинтпирлеттинмээнин ол айыткан. Хууждудулга дугайында хоойлуну улам-на сайзырадыры, ында хөй чүүлдерни тодаргайлаары негеттиниг турар.

Конституцияның Федеративтиг керээде үндезилеттиниг быжыглаттыпган чүүлдерни боттандырарының аргазын ажылдан кылып турган, хоойлужудулга программазынче кичээнгейни угланары чугула деп, Дээди Советтиң Даргазы санап турар. Бир эвес ол системаны чурумчудар болзувусса, Федерация биле оон субъектилериниң аразынга харылзааларны, чугаажок, экижир, ынчан Федерация биле оон субъектилериниң аразында турун турар черулдээлерни ажып эртер бис.

Хүлээп ап турар хоойлуларның дээштинин дугайында чугаалаан турган, парламентинин спикери ажылда эннe сула звено ол деп адаап.

Моон мурнунда турганынга бодаарга, ам Дээди Совет хоойларны дыка хынамчалыг ажылдан кылыр апарган. Хоойлулар төлевилелдерни улус ажыл-агыйының специалистери-биле бирден бирээ чокка чугаалажыр, даштыкы ат-сураглыг эксперттерниң экспертизазын эртер, а чамдык чугула төлевилелдерни делегейнин экономиктиг болгаш сан-хөө организацияларын дамчыштыр көөр. Эргелеп башкарылганын болгаш бүрүн эргелериниң адырларын ангыларынга дуустур Россия Федерациязының субъектилериниң санал-оналын барымдаалаайн, хоойлунуң чангыс-даа төлевилели амгы үеде херек кырынга хүлээп алдынмас.

Хоойлу төлевилелдерни белеткеп кылын турган. Чазак-биле удур-дедир демнежилиг экижидери хоойлуга хынаарышкан актыларын эргежок чугулазын хире-шаа-биле эвээжедери, хүлээп алган хоойлуларны калбаа-биле парлаары болгаш тайылбырлаары, оларның күүсеттеги дээш контроль системазын экижидери негеттиниг турар.

Бистин ниити бажыңнышта хөй-ле чүүлдер дуурааанын үндүрүп турар деп, Р. Хасбулатов оон ынай чугаалаан. Националдар аразында чөрүлдээлер, Соңгу Кавказта кыштыгып үнген дайын өртү, кем-херек үүлгедишкиннинин болгаш хээлелиг чорукту демдээни, Россияның бүүрүп дүжериниң айылы, ССРЭ-ниң дүшкелиниң ыарышкылыг үржуктары, бистин дайынчылаарывыстың материалдыг байдалында аар-берге-лер, даартагы хүн дугайында бүзүүдей чок боданышкыннар-биле холбашкан психологтуг муучулуушкуннар экономиктиг чаартылгаларның аар түргезинге немешкей.

Ол айтырыгларже Съездиге кичээнгейни угланар ужуруг.

Мынаг эргелеттиг үеде күрүне эрге-чагыргазының ажылдап шыдаар арга-шинээ болгаш күжү тон чугулаа. Амгы үеде Россияда күрүне эрге-чагыргазын күштүг болгаш дээштиг деп тодаларыг боолдунмас, ол кончуг-ла харнадаачыг-дыр.

Политиктиг кол күштериниң деткимчезин ол чөп ажылдап, кижилериниң байдалын болгаш негелде-хереглелдерин хамыы-биле эскерип, чонунуң дуржулгазынга база сарыылдыг угаанынга даянар болза, күүнге ындыг таварылгада күрүне эрге-чагыргазының күжү хандыртынган турун болур. Хөй партиялыг болур чорукту херек кырында чок байдалдарында чогум-на улус депутаттарының Съездизи, Дээди Совет чонунуң идегелдерин, дүүрүүзиннерин болгаш сагыыдыралдарын бүрүн долуу-биле эскерип билген турар ужуруг. Парламентиниң ужурдузазын бедидери — бистин ниитилевистин чоорту хөгжүдезинге чугула черин эдлээр хүлээлгелиг ындыг рольду бедидери бистин ниити сагыш салышкынывыстын кол үүлү болган турар ужуруг.

Федерацияның субъектилериниң деткимче чокта, эрге-чагырганың бүүр чадаларының талазы-биле бүрүн эргелериниң чиге хуваалдазы чокта күрүне эрге-чагыргазының дээштин. Россияның катап тургустунуушкуну болдунмас деп. Р. Хасбулатов чугаалаан. Эрткен чылын парламент болгаш ылангыя чазак Федерация-биле, тодаргай регионнар-биле эвээш, кончуг эвээш ажылдап келген деп, дорт чугаалаар ужуруг бис. Ол дээрге ажылга кончуг улуг частырыг болган, ону доп-доваан эдер херек.

Ынчалзажок бо талазы-биле унитаризмнин айылы-биле Россияның бууразаашкынының аразынга боор болгу дег хөделиг-шинерин коридору кончуг кыйын болуп келген. Бо таварылгада дүшкен Эвилелдин дуржулгазын өөренип көөру чугула. Принцип чок чорук эвес, а компромисстер херек, төнчү чок чөпшээрежилге эвес, а эп-чөп херек. Маңаа чангыс барымдаа болур үүре — чечектелип турар, бодунуң чонунга база делегей ниитилежилгезинге аалдарлыг дирткен чангыс ай чүрт херек.

ЧАА КОМИССИЯ ТУРГУСТУНГАН

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле чаа комиссияны Россия Федерациязының Президентизинин чанынга тургустаан. Оон кол сорулгалары бүгү сонирге белүктерге, политиктиг партиялардың болгаш хөй-ниити шимчээшкиннериниң төлөөлекчилериге удур угланган политиктиг репрессияларны өөренип көөру.

Чаа комиссияны тургузар дугайында Чарлыкка Россияның Президентизи Борис Ельцин эт салган.

Комиссияның даргазынга А. Н. Яковлевти томуйлаан.

Тываның комсомол шаңналының лауреады, чуруучу

Сарыг-оол Шожут-оолович СААЯНЫН

алекке мөчээн-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму болгаш Чазаа оон төрелдериге болгаш чоок кижилерге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

КОНСЕРВАЛЫГ ОРБАС БИС БЕ...

Бистин республиканың рынок харылзааларынче шилчилгезинин программазы, улус ажыл-агыйының бүтү адырларынга реформаларны улам ханылаалары дээрге-ле, экономикаг харылзааларны чаартырының программазы боот турар. Рынокче шилчилгенин программазын хүлээп алгаанда бүүр ындыг-ла кончуг үр үе эртпээн. Ынчалза-даа рынок экономиказынче шилчилге талазы-биле чамдык чүүлдер бистин республикада кылдынган. Аъш-чем болгаш коннуп хереглел бараанларын бүдүрүп турар адырларга бүгүн ханы чаартылгалар эргежок чугула боот келген. Оон кадында ажылчыны бодаарыс ажылаан ап, бодуусту бүдүрүлгевисти калбартыры эргежок чугула боот келген.

Чогум-на ынчангаш экономика айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаа бо чылдың ноябрь тоончузунде республика чөвүлел хуралын эрттирди. Экономикаг реформаларны ханылаалырының база Тыва Республиканың экономиказын структура талазы-биле эде тургузарының программаларын ол хуралга чугаалажып көрген. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Оюржак экономикаг реформаларны боттандырып чорудар талазы-биле бирги эвлечгде ап чорудар хемчеглерин болгаш моон соңгаарга сорулгаларны ол чөвүлел хуралын киржиичилеринге тода таймылбырлап берген.

Кызылдың эзт комбинады аъш-чем барааны бүдүрер талазы-биле улуг бүдүрүлгелерин бирээзи. Рынок харылзаваларынче шилчилгенин үе-чадазында бүдүрүлгени калбартыр дээш канчаар ажылдап турарын чугаалап бээри-биле комбинаттың директору Василий Монгушевич САЙНИТ-биле ужуражып, оон ажылаар кабинединге кожа олурып алгаш, чугаа кылган мен. Мээн салган айтырыгларымга ол мынчаар харылаан.

Кызылдың эзт комбинадының директору-биле интервью

РЫНОК ЧЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

— Экономика айтырыгларының талазы-биле болган чөвүлел хуралга республиканың рынок харылзааларынче шилчилгенин чаартынган программазын чугаалажып көрдү. Сол хуралга бодунар база кирген, санал-онаалыкларны чугаалаан боор силер. Черле ынчаш комбинадывар дугайында солунуун номчукчуларга таныштырып көрүнерим, Василий Монгушевич?

— Ийе. Ол чөвүлел хуралга кириштим. Бодум хуумда бистин эзт комбинадын эде дериир дугайында саналымны бөлүп удур-ла кирип каан турган кижи мен. Мээн ол саналымны республиканың рынок харылзааларынче шилчилгенин чаартынган программазында кирип каан чорду. Ол хуралга кончут ажыктыг хуралга болду. Черле ынчаш бистин комбинатты эде дериг, чаартыс болза хоржок апаргаи. Бистин саналымысты өөренип көргеш, чаартынган программада кирип каанын кончут-ла өскүс болду.

Эзт комбинадының дугайында кысказы-биле чугаалаарга мынды. Комбинатты 1963 чылда ажылдатка киргеи. Келир чылын 30 чыл болар. Бажыңы-балгадывыс-даа ажылаан турар дериг-дерексилдеривис-даа 70 хуу хирее этижиреп келген. Бичии-даа тыруушкун чок ажылдап үзүүр, каждыг-даа бижыг чүве өскүс-ле кээр болгай. Амгы үеде коя-ла кичээнгей салып турар айтырывыс комбинатты амгы үеним технологиязына дүүштүр кайчаа эде дериг алыры. Оны эде дериирин саналашкынарын кылып алган улус бис. Ол үш чадалыг чүве. Бирги чадазында коя-ла сорулгавыс соодукчу тудуп алыры. Оон тудуп күрүсүнин «Тыва тудуг» аренда-кооператив каттыжышкынны кылып эгелей берген. Орта 1200 тонна эзт ышкаар. Оон тудуу дүрген темпиниг тутпаан тур. Ийиги чадазында эзт, чаг аймаа шыгжаан кадагалаар, оны кылыр улуг цех тудар. Орта мал согар, субпродуктулар, ижин-шөйүүдү кылыр цехтер турар. Үшкү чадазында колбаса кылыглары бүдүрер цех тудуп алыр бодалдыг.

Ажылчыныварывыстың ажылдап турар шөлү нормага дүүшпейн турар. Чүгле ажылдаар шөл талазы-биле алыр болза, ам-даа 2000 ажыг дыр белчиин метр шөл чедишпес. Мал согар цехте ажылдап турар ажылчынга норма ёзугаар бир операция кылырынга 1,5 метр шөл херек боор чүве. Ам шөл чедишпезиндик сымарлажып турар-дыр. Амгы үеним технологиязынга дүүшпейн турарындан чарыгдалывыс-даа, чидириглеривис-даа той боот турар. Ынчангаш амгы үеним негелдеринге таваржыр цех тудуп алыр дээш кызыдым турар ужурувус ышкаа.

Колбаса кылыглары бүдүрер цехтин тудуун эгелээрин мынан чытпас дээш, боттарывыстың күжүүвүс-биле ажыл-агый эргазы биле эрткен чылын-на ону тудуп эгелей берген улус бис. Анаа чүгле колбаса кылыр эвес, кедиинде барып орта консерва бүдүрер сорулга-биле тудуп турар бис. Бо рынок үезинде ол-бо черлердеи консерва дилеиип деп чүве база берге болгай. Ону бодаашы, колбаса, консерва бүдүрер цехтин техевилел-смета документизин эрткен чылык кылдырып алгаш, тудуп эгелээнивис ол.

Бир эвес ол цехти тудуп аптар болзувусса, чижеглеп саналга, чылда 1 миллион даваа консервазы бүдүүтүгер арга тургустуна бээр. Ону эдээп туда бердивис. Хамык тудут материалдарынын, ону тударының өртээ улгады бээрге, 60 чылын анаа күш четпейн бардывыс. Ынчалза-даа колонкалар, ригельлерни өртээ чиик турда-ла 70 хуу хирее тыптының алган улус бис. Ону канчан дүрген тудуп алырыл? Экономиктиг реформаларны бистин республикага улам ханылаалырының программазында бо тудуг харын кире берди. Экономика талазы-биле күрүне комитетинин удуртукчуларыбиле бо талазы-биле чугааны кылып турар улус бис. Олар бисти деткип турар.

«Силернин консерва кылыр негиперни тутчуп берзээр» деп санаа киирип турар черлер-ле хөй. Кызылда амгы тон даваан фабрика тудуунда ажылдап турар «Братск-ГЭС» тудут трестин тудугжулары безин «Силернин ол негиперни тутчуп берзээл. Оон бир эвес ол цехти тудуп аптар болзувусса, чижеглеп саналга, чылда 1 миллион даваа консервазы бүдүүтүгер арга тургустуна бээр. Ону эдээп туда бердивис. Хамык тудут материалдарының, ону тударының өртээ улгады бээрге, 60 чылын анаа күш четпейн бардывыс. Ынчалза-даа колонкалар, ригельлерни өртээ чиик турда-ла 70 хуу хирее тыптының алган улус бис. Ону канчан дүрген тудуп алырыл? Экономиктиг реформаларны бистин республикага улам ханылаалырының программазында бо тудуг харын кире берди. Экономика талазы-биле күрүне комитетинин удуртукчуларыбиле бо талазы-биле чугааны кылып турар улус бис. Олар бисти деткип турар.

«Силернин консерва кылыр негиперни тутчуп берзээл» деп санаа киирип турар черлер-ле хөй. Кызылда амгы тон даваан фабрика тудуунда ажылдап турар «Братск-ГЭС» тудут трестин тудугжулары безин «Силернин ол негиперни тутчуп берзээл. Оон

— Номчукчуларга солун боот чадавас. Бо чылын чеже тонна эзт хүлээп алыр турган силер? Ам хүлээп алганывар кайы хирел?

— Бо чылын 7900 тонна эзт хүлээп алыр турдувус. Бирингээр чугаалаарга, дужаагаи маадыы соккаш, ол хирее эзт алыр ужурлуг улус-тур бис ийин. Эрткен он айларда хүлээп алганывыс 4100 тонна. Шыгжамырга 480 тонна эзднивис турган чүве. Мал согар сезон чедип келирге, соодукчуларны хостаары-биле 230 тонна эзтти Черногорскиде соодукчуда барып шыгжап кагдывыс. Оон ангыда Минусинск хоорайда бистин соодукчувуста 250 тонна эзтти шыгжаан каан бис. Маадыы массалыы-биле сога берген үеде бистин соодукчуларывыска сыныышпастап турып бээрге, ол черлерге аппарын шыгжаанывыс ол. Ол эзтке кым-даа дегбес. Бистин Тыванын эзди-дир. Мында соодукчуларывыста амдыында 600 тонна эзт бар.

— Журналистер черле ындыг улус болгай бис. Айтырган ол доктаатка өртекке шуптувус чепшээрешкен улус бис. Ол өртектер ёзугаар бүгүнге чедир маадыы хүлээп ап тур бис.

Маадыы дириг деизин-биле хүлээп ап турар-ла болгай бис. Бода мал-дыр. Оон 1 килограммын хүлээп алыр өртээ өртүмаа-биле 27 рубль. Оон кырынга күрүне өнүүзүн эргелеп башкарар комитет «Саян» универмагтың чамында складтар турган черден бир чер берип тур. Орта база салыг ажылдар бис. Ону чаа, 1993 чылга ажылын аптар боор бис. Орта эзт, колбаса, субпродуктулар, национал чемнер —курдулдай, чөреме, хан садар бис. Кысказы-биле чугаалаарга. Кызылдың эзт комбинадының амгы байдалы ындыг-ла-дыр. Ынчангаш рынок харылзаваларынче шилчилгенин үе-чадазында кол-ла чүве бот-ишпейлиг, тывынгыр ажылдаарывыстан хамаарлыр апаар.

— Кожа олурып алгаш, ижин-дара чок чугаалашканывыс дээш четтиндим, Василий Монгушевич!

Маадай-оол ОЮН чугаалашкан.

ПОВАР

• • •

Улуг-Хемде Шагаан-Арыг хоорайының төвүнде «Шайлаарак» чемненгеге чеонинин поварлары бот-орудга-чарыгга аргазы-биле ажылдаарынче кирген. Олар чемни амданныг кыллыр белеткеп кылырынче кичээнгейин салып турарын ол столованың повары Светлана Салчак чугаалап турар. Амыыга олар даар бажында келирлер. Кежээки шактарда өртенги чемнерни база белеткеп каарлар. Шагаан-Арыгның тыныгулары, шеверлекилери, башкылар, эмчилер-даа моон кээп чемненирлер. Амданныг чемниг «Шайлаарактан» өрткендүшкен хамык чон база кээп шайлаарлар.

«Шайлаарактан» Ыдыктыг башкывыс Далай-Лама база шайлаанын хамык улус билир. Безийк хүндүткеленг, оран-делегей чергелиг башкы кижи улуска үзүүлүп алгаш, боже киргеи үеде маанаа бүгү кожуунларның улузу күдүмчүүн ийи талазын дургаар турупкан болгай. Повар Светлана Салчактың (ЧУРУКТА) ажылдаар столованызы [illegible] чемненирге чери болур.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тыртыгган чуруу.

• • •

КЫШ: улуг шылгалда

ХООРАЙДАН КЕЛГЕН МАЛЧЫННАР

Менгити биле Серекмаа ирей-кадай арат ажыл-агыйга киреп-биле бүгү документилерин үш хүү парлап, белеткээш совхоз директорунуң адын салдыраары-биле оон столунуң кырынга салган. Документилерни директор чугурту номчаш: «Чагалай-Аксын берип ыдавас мен, тарылга, сигеп өлүр дээш, Орбажык Карасия, Менгитиже чиге көрген.

— Чагалай миш ажыл-агый чиниин-дир, оон даамылы — Виктор, Александровичиин адын салгаш, таныжын бээкан документизин бар—дээш, Менгити саазыныварже деп берия чорда, директор чугаалаан:

— Ийе, көрдүм, ол чернивеге болза, шаандан тура бистің совхозтуң малчыныларының тайлаар, күзээр чери, берип ыдавас мен—деп базы көтөп бадыткаан, бажыңы чэйгаш, кирбей, кара салын агбайта хүлүмзуруп каан.

— Биледигир-дир. Кара-Хемнин биске аазаваш, Кара-Суғда кыштаглыг. Даш-оолга бага берактивер, оон ынай кижи апкы дег чер чок —деп, Менгити чугаазын доосайн чорда-ла, Серекмаа үзе киргеи:

— Бисти хоорайдан келген улус дээш, оскелээр даргалардыр ийин бо, «аратка» киреп өзүп улусту чер-биле кызаваа деп доктаал-шиитпир база бар болгай, устуку черлерге, орнын Президентиге-даа чеде бирее чүл?

— Че, оор сен, аваа, чаргы-чаалыга хөнүүм чок, өскүүр өже бергей бис эн. Кара-Хем районда база эки черлер бар, шыгыл-ла. Бо совхозтуң чери кызыы, малы хөй дур—дээш Серекмаадан Менгити көрген, бирээн бажыңы согаш ыытам. Ирей-кадай директор-биле баймырашкаш, үнүп чорупканнар.

Ам кончаарыл деп айтырыг чайгаар шыгыныы-биле өскүстүнүң келген. Арат ажылгыйынга киреп дааны сорлоотуң кодан [illegible] дүүшүнүп, чаа [illegible] ыытыаарыл, хуу маанын сүүл турары база кончут, хоорайдыг ыылыр сеңмиваш, хоорайыне киреп бээр дээрге, ол хирее өстүрүп алган малы [illegible] Менгити [illegible] Кыймыгы хуу, [illegible] Менгити [illegible] Кежээки чем [illegible] ыыгыр, шагданыр [illegible] чугааны Серекмаа эгелээн:

— Таныш-көрүш база херек болдур кёйн, Сергей Седен-оол «Совет Тывага» турган болза, бисти дорааи көжүрүп алыр, деп чорда. Менгити үзе киргеи:

— Оон чоогунда «Бурунгаар» совхозтуң девискээри дериг, тараа, сигеннит, кат-чимистиг Бүрен-Хем база бар болгай.

— Совхозтуң директорун таныыр сен бе, эчай? — деп, уруу Светлана айтырган.

— Чок, уруум.

— Бо ашакты таныыс кижи кайда боор, кача-даа бааргга даргалар таныыр, кырган кижини хүндүлээр боор чүведир. Че харын, таныыр-таныыр-зы хамаан бе, кадарчылар тыптыр эвес, өглүг, дем-бүлеглиг улустуң кайы-даа совхоз күүлээп алыр-дыр ийин, даарта-дан бажыңда Бүрен-Хемге хаптар-дыр—деп, Серекмаа үзе шиитпирлээн.

Эртенгиниң сес шакта ирей-кадай директорунуң кабинединин эжиннге ажыл хуваалдазының төнгерин маанзы турда, эжик бир ажыттына бээр арызында Менгити көөрге, ыалдаардыг өрүмнүг, шулуп-даа чорган моге Монгуш дерде столдуг артында олурган.

Ийет, директор ол-ла дыо дээн билип каан. Хуваалда тенгеи соонда ажылынче дазлаштан хөй кижи мурнун бидаажып үнүп турган. Оларның арызында шаанда «Шин» солунга казы ажылдап чорган журналист эви Валерий Мольби Менгитиниң, холундан сегирни алгаш мендилеңнеп, кандыг херектиг чорааныы айтырган, директорже ирей-кадайны сөөртүп кижре берген. Директорга чугаа кыска болган. Үш хонгаш кежүрүп алыр-үш машиниы бээр болган.

Ирей-кадай ажылга келиирге кара баштыг улуг хөнүн адыг чыл дегы дээн кадыы. Хоорайдан ыраак эвесте шет арызында хойнуң тулуктай сыыра соп каан кежин, дугайларын барын көргүскеен. Хомдаанны болбөйн канчаар!

Менгитилер ам «Бурунгаар» совхозтуң бир кодан торуес тогаа хуваганнарын, бир аъдын күлээп алганнар. Он шаа хоонда ак майыктыг дорт аъдын оор эпларган, таваа чаалг артаннар. Он-ла хүн хонгаш Эрестин чаак машинызы-биле Сарыг-Сеспил шаанга [illegible] кирген, шагданыр оперативтиг болуу —үш кижи келгеш өртеге турган аътты оорнуң алган черин, кайнаар чорутканын бижип, чуруп алгаш чорткан соонда сураг баргаан.

Октябрь айның биринчи хүнүнде бригадир Даниил Карооолович малчыныларны Хаттыбай-Аксында улус кыштаваадан бээр сес чыл чеде берген эрги кыштагже Менгити сүтү-көжүрүп каан. Кагдыгган кыштагның септелгези улуг. Кажаа бүүрүк, өдээ контартынмаанындан дээвиирде чеде берген, чүрттүлгө бажыңының чүгле хөвүзү эткан. Малчыныр боттарының күжү-биле чүрттүүр кажыак бажыңы оон-моон кыгыының турган малгаштар, чүгайлап, септер алган. Хой кажаазының көржүнүн контаргаш, боттары күш четпейн, школачыларын дузаанын дилеп, 9-10 классталының чаарби ажыг өөренчиилерин директорунуң ажылагый талазы-биле оралчыдыр баа хой бригадиров баштап алгаш шеф-биле бир хүн чүгле чоотуын чаар эргелиг болганнар. Малчыныр боттарының мотин дегергеш, кулуруунга үндүр шиитпирин дилиг чемгеннип, өөрүн өттүргенин өөрөтөннөр. Даразында шефке контроваын специалистеринин, албан-хамчыларын бригадир биле хаая Совет даргазы баштап алган хөөн, бир метр хирее кылыр көржүнүн ширтектер дег кылдыр ойгаш, каждаа хөөнүн үндүрүп каан чыгыны кемге, кара-даа хөөнүн, хөөнүн-даа көргүзүп, ол чаан оны үндүргенин дижи кайгаар.

Бак нуас болуп дериде, чайгаар иттиг бөгө дээн ышкын, октябрь сестин хүүн — кырганнарның көрүп көрбөзин өөрүнүң хөөнүн хөөнүн бөгө болгаи. Чаа аъш Менгити хөөн бөгө өөрүнүң бижиннде чаагы-даа чаар чаны-биле ам база ажыг кедергеш, хүн ажыг чорааннаа бадыкар дээш чөчүктөгө хойлаары чүк быдорелдыр маанаанын торгаи. Адырын-ышкыынын чугуурген. Мөгө хаалаалыг, саргыыг ам кылаанар, хоолаарга тараа маанаанын хөй арызында бөгө чүк чүгө шыыдыраанайын, кыгын аргыыс ажыг хаалаа Сарыг-Сеспил шаанга [illegible] бөгө берген хойлар бо-ла та-варжыр болгаш Араатан бөгүге сыыртатчаш, хойдуккан хойларны арай бөөрда болуп алгаш, аалга дүне келген. Аа чырыында кажаалаалы, санаарга, боттарының үш ешкүзү, чок, совхозтуң чеди хөөнүн боостаанын чаа сов четтиннкен болгаи. Менгити Серекмаадан арышкылыг чемсин дыннаар ужурга база таваарышкан. Ынчалза-даа эйнылды, болуп ужурлуг турган таваарылганы чайладыктар арга чок болганда канчаптар деп. Серекмаа чадаарда болуп оодуктуруп хиннренген: —Мал азыраа чорааи улуска каржа турга-ла ыйнаан, хойга көкай хаалаарга, ажежин өзер чүве дүзүн кай.

Үйгу чок ол дүнүн даа хаазында үжеллээн ешүүлерин дилеп чорупканнар. Даглың бажында улуг хая баарында сөөскен аразында бирээнин, оон артында ийкин чин каапкан, чүгле баштары, сөөктери ыыткан. Хирешин бодаарга чаныс бөгө эвес дээрин илдеи. Бөөлүт чүве болза, ол сеекке ведеек, бөгүлөрни уруткаа каап болур турган.

Хөөкүйлерини бодалынга чүү кирбээн дээр.

— Кадарчыларга бөө бербезинин хайы бе, кара сатыштыг кадаблар каргыжы бе, Ыдыктыг Далай-Ламаның көрээлиг бисти ойган бе деп бодаа Серекмаадың бажыңын иштеди мравайн турган. Менгити инда-даа таалайын такылдып, бодуп кончуттуун каан, он ийн хаалыг. Орлан-оол өөрүүлерин көрүгеп, боккаарартарга хорадаанын чугаалап чорган.

Душте совхоз директору чедип келген. Менгити багайтыг мендилеңнеш, мыт чок, өөрүү-үүлүр дег турган. Коргуулуг болгуныкинин Серекмаа аттыл таймылбылаан. Алексей Хунаевич дойларны көргеш, ажыгбас хойлар-дыр, шиитпирлер-даа диш балыы кенныныг, кыынын дөмей-зи бөксүраар, оон орнунга ам дыгергилеш, салдаа дужаанчыдаа эки боор дүүш, чорт бергеи.

Хоорайдан келген малчыныр амгы үеде кыштаа бөгүүн сеттеп, кылыгаан алган боттарының күжү-биле үш машина сигеннин эжеп алган Совхозтуң удуртукчу даргалары, мал эмнелери оларны эгеннп хөрүп, дузаалаары, дөгөй машина сигеннин-даа дужуруп бергеи. Орук ажыттынаргга, ол карыктан саванны ам-даа дужуруп бөөрин аазаан.

Малчыныр кыпка белеп бис дээн санаа, ам бар турган малын мөгө кыы ажыраары-биле [illegible] ажыттынаргга планнаан ажыттаан.

Саян БЮРЫ.

ИДЕГЕЭР МЕН

«Бай-Тал» совхозтуң малчыныары Сырбык биле Шойгу Монгуштар иниттиниң малын кадарганнан бээр ам таптыг-ла 26 чылдың шүүрүнче кирипкеннер. Бо чылын оларның боданында төрүүр 400 хой бар. Эрткен кыштаглашкынның түүмелиг-биле малчыныар чүс хойдан 80 хураганны камгалап алганнар, бир хойдан ийи килограммын дүүтү кыргаан. Эрткен кыштаглашкын элээп нарын эртсе-даа, олар кымынак болганнар. Ам база бир чымыштыг сезон эгелээни бо. Олар аваа багай эвес белеткелиг киргеннер, боттарының күжү-биле 30 тонна сигенин кезип белеткеп алганнар. Чаш хураган адаанга төтер чүргүг өлүктү база болгеи. Ынчаг болганда, хоочун малчын от-бүде кымыдаи, ажыл-ишчиниң бо кыштаглашкынының түүмелиг-биле ам база көргүзер боор деп идегээр мен.

Дедгер КАН-ООЛ.
Бай-Тайга район.

ТҮҢНЕЛДЕР МЫНДЫГ...

Таңды районнуң ажыл-агыйлары бо чылын хову ажылларының түүмелерин үнүргеп.

Соок болгаш каныаашкынныг чыл база ужут ажалдаазының мурнунда улаштыр чаттан чаъс-чайык багай саларны чевирген болгаш совхозтарның таңылга шолдери ужут бээр арга чок болганындан үүтүр бижээни хөй.

Ылангыя С.

Тоба аттыг совхоз «Шангаа» автомерги [illegible] болган «Мажейк» коллективтиг ажылдаакы дээн хоорааргга таваарышкан, 3 гектарга таваан картофельди ажыт арга чок болган.

Бо бүгүнгү түүмелиндe районда бо чылын иниттизи-биле 23 мун 530 тонна тараа культураларын ажаап алган. Ол дээрге планнаан турганының чүгле чартыны болуп турар. «Шинин хлеб» — картофельге 1798 тоннаны ажаап алгаан. [illegible] 70 хуу. Оон дагыыр 117 тонна [illegible] ол-ла алмаан өскүүрген.

СЕРЕМЧИЛЕЛДИГ, ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ БОЛУР

● АБАКАН — КЫЗЫЛ ОРУУНГА БАРЫК ҮШ ХОНУК АРГЫЖЫЛГА ЧОК ТУРГАН...

Бо чылдың ноябрь айның 20-дээ эгелээн каш хонук дургузунда Саян сымыны улуг хар чатташ, Тываның Саян ыдымына черлер-биле харылзаштырып турар ийн улуг оруувустуң бирээзи—Саян автотрассазынга орук харылзаазының үзүдүгеи турганы республика солунарынга моон мурнунда бижээн турган.

Ынчан ол орукка шыпап-ла, улуг айның-халап болур часкан. Ол дүнүүрде Саян кырынга моон мурнунда чылдарда кажан-даа кеступ көрбөөн улуг хар чаттан. Сын кырынга чаттан харның кылымы барык ийн метр чедип турган, а тейга эвээ черлерге бир метр хирее хар дүшкен. Улуг хар чаап эгелээнде бөлек, орук улузу дуе-хүн чок чымыл ажылдап турзажок, улуг харга күүн четпээн. Танзыбей — Бүүбе аразының оруун аштаан чадаа турда, үш кезек черге хар көпке баткаш, машина орууна дүй чыдыпкан. Ынай-бээр шүүрүкан машиналар харга мунгашталыр турукан — чамдык черлеге 50—60 чеиир өскүс-бүгү марказлыг автомобильлер орук дургаар тырны берген. А Бүүбе станциязының чоогунга болгаш чаттаан оруктуң алгаан. Абакандан Кызылче чорум оотан «Икарус» харга моондактаалаш, турукан. Ол автобустуң башкарыкчызы хоочун боттары [illegible] А. И. Романенко [illegible] алгаш, улуг харга өскүүнүн ол-бо [illegible] келгеш, [illegible] ийн [illegible] автобустуң моторун өскүүбейн [illegible] ыыгыны [illegible] ыыгыны [illegible] Ол [illegible] [illegible] Бо [illegible] [illegible] [illegible]

КИЖИ ЧАҢЫ

Хире-хире
Кижи чаңын коруп чораан.
Эге-ле хөк
Эдепсизер, кайгаар-даа
меш.
Ынакшаанда
Ыңдырдан, ала-чайгаар,
Ыр-шоору
Ыңдыңныг-ла куттуда бээр.
Өөрзөнде
Өрү шураар чыгыы турар,
Өпей ыры
Өрөмчейже ужуга бээр.
Ажыл кылгаш,
Арта хөглүг, сергек чаанап,
Ажы-толун
Айга, түнге домейлей бээр.
Мунгараанда
Мунчулгаш-ла олурып аар,
Ыыт чидер.

Ыглай каантар, чанчаттыыхр.
Хорадаанда
Кожай кижи эштилиен дег
Кончуу сургей,
Колдайнажыр чылдан
дилээр
Ийи-бирии
Ижиткенде мырай хонгуг,
Суглуп чок дег,
Чулчура бээр, шуугаа үнер
Сагыжынга
Шала кирбес кижи көрзе
Хоп-чип сактып,
Хомудалын воптара бээ
Кижи чаңын
Хире-хире бодап шелгеш,
Тывар уу чок
Тывытыкка домейлээр чем.

Шангыр—оол ДОРЖУ.

ИШКЕШ ЧООРУЛ

Суксаанынга суксун болбас,
Сулараанга дуза катпас,
«Аза сартыы» ажыг сугну—
Араганы ишкеш чоорул!
Солгүзү бак амдан чокту
Сөннеп, чашкан хөрээ-ле чүл?
Аазындан эзп өскен
Ак-ла суду чок-ла эвес!
Сарыг шайның үстүн чажып,
Сагыш хандыр аартап орза!

Хымызының кырын өргүп,
Хыын хандыр пактап орза!
Суксун чанган, дыжы ханган
Сула чаанап орбас-ла бе!
Аалынга, ажылынга
Амыр-дыштыг болбас-ла бе!
«Аза сартыы» — ажыг сугну,
Араганы ишкеш чоорул!

Сат БИЧЕ-ООЛ.
Сут-Хөл район.

СУДУР НОМУНДАН ЧАГЫГЛААР

«Оюн Дулгуур» чагып-сургап тур

Аажызы багай кижиниң кезет.
Кадын кижини албатын-биле домей сурга.
Каш-каш чылдың хөрээн чаңгыс хүнүүн хөрээ мшкаш бодава.
Төреннің мамын, чааның маанын домей бода.
Бодунуң амыдыралын чер харавайн, өскелериң үүлезинден чер ундаравайн чоруур болза, үстүү улугларының чолуу чоок дээр.
Озал-ондак чок чоруур дизинзе, сеткил-бодалын шүгдүп.
Оожум, сула чоруур дизинзе, үен чоруун кичээн.
Хүндүс чоруур чоруунну дүне шүгдүп.
Аннныг, хевирлиг чоруунну чажырып каг, бөргүн иштинге сөзүп өрте.
Чааскаан олургаш, сеткилиңни шинчилеп бил, улуг, бичиниң сагыжын билдилии-биле угаттырып чор.
Сеткилдің үнү улуг болур.
Хөй амытанга дузаан көргүзүп чор.
Лама кижиниң эртеминде кээргээр сеткил шын.
Кадын кижиниң 15 эртемниң иштинде чаагай сеткил аажок шын.
Хаан кижиниң 35 эртемниң иштинде хаймрлаар сеткил шын.
Дүжүмет кижиниң 9 эртемниң 5-и шын.
Лама кижи чежемейниң-даа эртемге өөренип алза, шын чок болгаш кээргээр сеткил чок болза, сөң дуза чок.
Шын дуза чедирип чоруур кижини бактаар болза, үүлен бүтпес, холуң чавызаар.
Көрген онаар далажып чер бактава.
Корга бээрин ажыглап бил.
Өжээнинг дайзынынга ханың чер көргүспе.
Бак сеткилдиг төрел-дөргүл дайзын-биле домей даар.
Кым хоранныг болдур, чоок дээш ынакшыва.
Кым дузалыг болдур, ырак дээш чер ыглава.
Чөптүг чоруур кижини базынма.
Бурруулуг чоруур кижини чер азырава.
Шын, меге, эки, бакты ылгал бил.
Биче сеткилдиг бол. Кижиниң нүүрүн көрүп чор.
Аймылдыг тамының хаалгазы хагдынмаанда, хилиичектеи дүрген чайлаар херек.
Аланың чагын чер утпа.
Бак кижиниң сургаарының орнуига. болу сургаттынганы дээре.
Дайзын чок дээш бистиг мезиин бодундан чер ыратпа.
Хоранныг-ла дээш, эки эжикни чер соглеве, маналп билир херек.
Алдынны өрттедир болза, улам өн кирер.
Хөмүрүү чуурар болза, улам карарар.
Эки кижиге үнелиг сөс улам ажыктыг, бак кижиге оон хөрээ чок, билбес мелегей тулуптаалыр.
Өске чүвени чазап болур, а кара чаңгыс бак кижини чер чазап, эдип болбаан.
Чамдыкта арага ишкеш яаңырлап, чыргап чоруур силер, ол болза аарыг кижиниң чыргалын күзээни-дир.
Мегечи кижи ада-незин, дүнмаларын човаткаш, алызында барып бодунуң амы-тыныы оскунар.
Даарта өлүр-даа болза, эртемге өөренгени дээре.
Бир эвес өөреннлгеэн чок болза, сөңгу назынны куруг авыяас болуруп кичээн.
Эртемниг кижи өлүрүнүң мурнунда буянны кылыр.
Идегээн кижиге сөзүп чер чажырба.
Идегээн кижиге ылаптыг сөзүп чер соглеве.
Чер, дээр домей үнелиг.
Бак кижиниң сөзүнге чер кирбе, баларлыг сугже малың чыгава.
Оглун болгаш кадынын-биле чер маргышпа.
Каралыг кижин-биле чер мендилешпе.
Эки эжиге бак сөс чер соглеве.
Шынынче чүткээн арын-нүүрүн чер сыкпа.
Ужуражып келгеш, чылдагаан чок черге баштай каттырба, ол сээн шынарың багын көргүскени ол.
Төреннің хөрээн көдүрүп чоруур болза, оон улуг аүш болур.
Төрээн чонун эдерип чоруур болза, хүндү улуг, аннныг болур.
Ону, мону ылгал чок азырап чоруур болза, хөй өөрлүг болур.
Нүүр-хүндүнүң чурумун сагып чоруур болза, түмен муңну эзлээр.
Ырактын кижизинге дуза чедирер болза, адым алгыыр.
Чоокку кижизинге дуза чедирер болза, эп-наймрал болгаш күш немээр.
Хары черге арга-шыдалын бектен.
Бак төрелдеп эки чүткүлдүг хары кижи дээре.
Эгенчигин билбес кадындан мянчыгны билир шивишкин оон дээре.
Кадагалап шыдаавас оглундан кашпагай кул дээре.
Харам сеткил дужак болур, кадыг сеткил чыда болур, кара сагыш хоран болур.
Бак кижиге кадыг сөс чер соглеве, харын өжээн болур.
Мунгак кижи-биле демисешпе, мянчыг болур.
Хопчу кижиниң сөзүнге ажынма, ажынып могаттынгаштың харын болуп шүгдүп.
Бардам, бак сөстү каг, бак кижи дыннаар болза, өжээн болур.
Оор Ёзуну назынында кылба, ону эрте дээре ус.
Арыг чорукту кылганыны бурган ышкаш дагы.
Лама кижиниң номнап ааның чер буспа.
Бичин болгаш күш чок кижилерин базынма.
Улугларны чер таварба.
Кырыырының мурнунда эртемге өөренир.
Аарырының мурнунда кадык шаанда мүн буянынны кичээ.
Хоозураарының мурнунда бай шаанда үүленин бода, эки ат ол.
Бузүреллиг дорт эжин — хоойлу-дүрүмну сагыыры.
Өлүр кижи эки ламадан коргар.
Чон-биле чоруур болза, эки аддар-ат чедер.
Угаанныг кижиниң эртемге өөредири ажыктыг.
Хоозун күзелдер болгаш бодун мегелээр чоруктар коргунчуг, шынын чугаалаарындан коргары чүдеп өлүнүүт.
Бак кижиге чүве бүзүрээри — даштыг ховуда тарда тараанынга домей.
Ажыг-шүжүг, өлүм-чидимден — кара дайзын оон дора.
Чырык хүн, чырык угаандан артык, эки эн бээ турар.

«Оюн Дулгуур» деп судуулан Мадон МОНГУШ, Оолак ТЮЛЮШ олаа очулдурган.

МЭЭҢ БОДАЛЫМ

Тыва Республиканың Өрөөл ырызының дугайында конкурска хөй-ле чогаалчылар, композиторлар киржип, боттарының чогаалдарын, бодалдарын, санал-онаалдарын солун, сеткүүлдерге элбээ-биле парладып, радиога дамчыдып, телевизорга көргүзүп-даа келдилер.

Оны улуг кичээнгей-биле номчуп-даа, дыннап-даа келдим. Мээн амы-тыуда бодалым-биле, Өрөөл ырга кара чангыс чоокшулап кээп турар кижи — К. К. Кудажы болур... Ынчалза-даа, маргышканнар арызында Сарыг-оолларның ады чок боор турары хомудаңчыг. Ынчаарга кайын боор... Сарыг-оолдар кыдык чорбаан эрлер-ле болгай.

Ынчангаш С. А. Сарыг-оолдуң «Байлак чуртум» деп, хөйге билдингир, сураглыг ырызын үениң макынга таарыштыр, эде кылгаш, йөрөөл ырының сөзүүге ёзулуг-ла таарыжыр боор деп санадым.

Салчак САРЫГ-ООЛ.

БАЙЛАК ТЫВАМ

Сөзү С. А. Сарыг-оолдуу (Салчак Сарыг-оолдуң таарыштыр кылганы-биле).

Ковей хемнер ведезинден чуглуп баткаш,
Хөглүг-омак, шимээн-даштыг ырлап чыдар.
Эрте шагдан ызыгуурлуг малчын чонуңа
Эгээртинмес малдар сүрүү шыва берген.
Кожумаа:
Торгу-маанык хөөзи дег, чараш Тывам
Тодуг чоруум сенде болгаш ынак-тыр мен.
Чиндигир көк көктүг, шыктыг шынааларда
Аъттыг кижи көзүлбейн баар терен сигеп
Чиргилчиннг, делгем улуг ховуларда
Алдын өөнүг арбай-тараа чалгын чыдар.
Кожумаа:
Күжүр чуртум, хостуг чуртум, каас Тывам
Күштүг чоруум сенде болгаш ынак-тыр мен.
Эртемденнер казар байлаан мактап хаймас
Эзим, каскаа — элик, хүлбүс турлаа болгаш,
Ажылчы чон, чурттаалганың дыныы туткан,
Амыдырал дүне-хүн чок хайнып турар,
Кожумаа:
Эртинелиг эки чуртум, байлак Тывам
Эрес-омаам сенде болгаш ынак-тыр мен.

УЖУРАЖЫЫШКЫННАР УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Бин-Хем районун «Эрбек» совхозтуң ажыл-ишчилери, анда школа башкылары культураның чырык, чыныг подю бажынынга эртиен среда хүнүүн кежээнде арбын чыылган. «Шынның» чыл бурунгаар тургустунган «Солунчу» агитбригадазының киржиччилериниң болгаш журналистерниң номчукчулар-биле ужуражыышкыны ыначал болган.

Совхоз директору Алаш-оол Монтуш ужуражыышкынны ажыкташ, «Шынның» кол редактору, Тыва Республиканың улус депутаты Владимир Чадамбага сөс берген. «Солунчунуң» киржиччилерин болгаш номчукчуларга аалдап келген журналистерни чыылганнарга ол таныштырган. Республиканда социал-экономиктиг байдалдың чамдык эң чугула айтырыгларынга доктаатаан болгаш 1993 чылга уткуштур солун чагыдылгазы канчаар чорап турарын ужуражыышкын киржиччилеринге чугаалап тайылбырлаан.

Рынок харылзааларынче шилчиринин бо берге үе-чадазында солун чагыдылгазы оожум чорул келген. Амгы үеде, биригээр чугаалаарга, 1992 чылда 27 мун кижи «Шын» солунну чагыткан турган, а 1993 чылга уткуштур солунну чүгле 13 мун кижи чагыткан. Ынчангаш солун чагыдылгазын декабрь 15-ке чедир уваткан. Үе дыка эвээш. Неделя санында беш удаа үнер республикада кара чаңгыс солунуун чаа чылда чагыдарынын (6 ай хуусаада) өртээн 200 рубль кыдыр доктаткан. Эрткен чылдаазындан элээн өскен. Ынчалзажок өске солуннарвыныдан чиик: неделяда 3 үнер «Тувинская правда» солунуун алды айда чагыдар өртээн 340 рубль кыдыр доктаткан болгай. Ынчаарга 1925 чылдан бээр үнүп эгелээн болгаш Тывазының хөөнг төөгүзү болуп турар «Шын» солунну Эрбектин өг-бүле бүрүзү чагыдып алыр дээрзиге идегелди код редактор илергейлээн.

Номчукчулар-биле ужуражыышкын үезинде айтырыглар болгаш санал-онаалдар арбын болган. Эрбек херек кырында Кызыл районуун девискээри, ынчалзажок суур Бин-Хем районга хамааржын турар. Оон уржуунда төп болгаш республика солуннарын, чонуун чаалаарын, өске-даа чүүлдерин Кызылдан тайга ажылыр Туранга чедиргеш, Эрбекке дика саададын эккен турарын башкы О. Оюн сеткил хомудаашкыны-биле чугаалаан. Почта чедирилгезин Эрбекче Кызылдан дорт угланнырар дугайында амыдыралың бөдүүн айтырынын Тыва Республиканың улус депутаты, харылзааның болгаш информатиканың Тывада күрүне будуруулгезинин (ХИКБ-нин) удуртукчузу Д. Б. Чоксум чүге эвес-тир — деп, номчукчу К. Оюн ужуражыышкын өгелээр мурнунда-ла менээ хомудан чугаалаан.

Республиканың школа амыдыралынга турасскааткан арынарны моон соңгаар солуга ай санында доктаамал парлаары «Шынның» келир чылда планында көрдүгенин Эрбектин школа башкызы О. Хертек бүрүн деткээн болгаш социал-педагогиканың айтырыгларынче, башкылар дуржулгазын нептерелдириче, коммерсантылар ажылын чыдыдарынче журналистерни киржиргейин угландырган.

Пенсиялар, пособиелер дугайында, оларны канчаар саналар база тыныс чурумуун дугайында, а ол ышкаш ваучер дээр хуужудуга чектеринин дугайында юристин тайылбырын чыылганнар сонуургалбиле дыннаан. Моон соңгаар бо айтырыгларга хамаарыштыр тайылбырны солун арныкта удаа-дараа парлаар дугайында күзелин номчукчулар илергейлээн.

Номчукчулар-биле ужуражыышкынның кол айтырыгларын сайгарарь. доозуган соолуңде агитбригаданың концертин чыылганнар сонуургаан көрген. Команда аайы-биле шыдыраа маргылаазы база болган. Анаа редакцияның шыдыраачылары тиилээн.

«СОЛУНЧУ» ДУГАЙЫНДА КАШ СӨС. Оон киржиччилерин Эрбектин ажыл-ишчилери чылыы-биле уткаанын демдеглээри күзенчиг-дир. Ынчаарга агитбригада тургустунгандан бээр бир чыл бичин ажыг үе эрткен. Оон киржиччилери 20 ажыг кижи. Олар Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өөвур, Тес-Хем, Эрзин районнарга, Каа-Хемнин «Совет Тыва» совхозка, Кызыл районуун Шамбалыг, Кур-Чер суурларынга барып, ында ажыл-ишчилерге бодунуң концерттерин бараалгаткан.

Бо удаада Эрбектин ажыл-ишчилериниге аалдап чорааны ол. Агитбригада концертин кайы-даа черге барганда, боттывыңгыр композитор Кан-оол Баазан-оолдуң «Төрээн хемим эринде» деп ырызы-биле өгелээр чаңчылдыг, А Эрбек суур, шынап-ла, тыва улустуң төрээн Улуг-Хемнинң эринде ышкажыгай. «Солунчунуң» бот-тывыңгыр артистери 1993 чылда номчукчулар-биле ужуражыышкынарын уламчылавышаан, республиканың эң ырак черлери — Тере-Хөл, харын Тожуга безин чедерин күзеп турар. Агитбригаданың бүгү киржиччилериниге чогаадыкчы чедиишкиннерин күзээр бодаан мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

МУГУР-САГААННЫҢ ХӨӨРЕДИГЛЕРИ

ТАНДЫ КЕЖИИ

Мугур-Сагаан хөөрей бээрге, хөглүг-ле. Оон хөөредиглери кара баар каткы дег, каттырыгчыг-даа болур-ла, уян кижи ылгатты дег уяранчыг-даа болур-ла. Ол хөөрей бээрге, аскак буду хөндүрлү бээр, ала караа улгады бээр, узун орук кыскалай бээр, уян сеткил сергей бээр, сорунзалыг-биле домей солун-на кижи.

Өтбеяс бууккан сеткилин ажылып, мурнуусте хөөреп олур:

— Өтте оргаш, өрү көөрге, ишку, хойлар көстүп турар, кайгамчык кадыр-берт кашпаллар арызынга төрүттүнгеш, өскен мен —дээш-ле, ол чугаазын эгелээн эвеспе.

Мен «шыяан гы» дээш, «отче үстү» кудуп эгеледим:

— Эзер дергизиннен түттүнүп, эр боон өзүп келгеш-ле, өөр-өөр те, чүмалар арызынга ишку, хөй кадарып өскен мен.

Бир-ле катап дзи бажы шара хере, даг бажы сарыг шокар турда, өгдеп ора өрү көөрүмге, кашпал туруг кырында кара ой те харан келгеш, дугай дүрту ажыг, тулган узун мыйызын оорзазында салыскан хөргаар тур. Холум чайгаар-ла, эдерге эзт, кактыраргa хан эиеелдиг эргим эдим алды хараалыг анчы боомдала барган. Шыгаап чоруй, чык-ла кылдым эвеспе. Хорум-даштар козурткайнып баткан даашты дыныдым. Өөм эжиниге улуг-ла даааш «пет» кээп дүшкенин эскерген мен. Өршээ дадай! Бак-ла чүве ынай турзун! Орун кырынга чыткан кады-кыраанын багайы кончуг, бааладыр алгыра каапкаш, орундан чайлып кээп дүштү.

Кеж-ле дээрим бо! Хөлзей бергеш кады-кыраанымны оттуруп алыр чай чок болгаымга ам кээп чаржыныр, оңгарлып келген мен. Ынчанмайн канчаар, хеп-хенертен кедергей улуг даааш үнерге удуп чыткан күжүр үйгузундан оттур безин чай болбайн, кортканындан моорап калганы олдур ийин. Хөөкүйүмнүң түрээнин хавы часты берген чадавзе боор дээш угаан-кут чок мен. Сирп-кавы баргаш, силгип эгеледим. Ыы-сыым-биле ынчаар мунганыр, мунчулуп турган, кады-кыраанымны мүн-не орталандырып, оңгарып алдым.

Кады-кырааным караан багайтыр көрүп келди.

— Канчап бардын? — деп арга чадаарда айтырдым.

— Канчап баар чүвел? Өөвус кырынга бомба дүшкен дег болчук.

Кижинин хирези ол, артында үйгузундан одунмаан амыталда аан. Мен кенгус көөзэ дег мен. Чегенчиг болганымны сактып, сөлээр сөс чок тур мен. Каш сөс сы бастым:

— Мен-дир мен ийин, аваны, мен аанын, кашпалдан кара ой те харан келгеш, ону бооладтым.

Кадайым:

— Канчап барды ынчаш оон?—дей-дир. Үнер дээп эжик ажыттынмас. Ана ала карак даалыктаар! Кадай биле кады харанчаны казып турган, үнгеп үнүп кээривиске, кайгамчык улуг кара ой те эжикти ажыттынмас кылдыр чыдыпкан улуг «үйгузун» удаан чыдыр.

Эзги кыры дөрт илиг чаглыг, эгээртинмес хөй эттиг ол таңды кежиин кадай-биле кады каткы-хөглүг союп бузуп алган бис. Дайнам-даа бол, таңды кежиин үлежип чиир тыва чонуун чаңчылы мыдыг, кожаларымны база уттаан мен.

ЧУГААЗЫНГА ЭЗИРИЙ БЭЭР

Мугур-Сагаан мунгаа кончуг өөвуске чортун келди.

— Канчап сузун бастынып, чудай бердиң, анчы?—деп, айтырдым.

— Кара кайгамчык, каш хонукта үйгу чок мен ийин—дей-дир.

— Чүге анчы, аарый бердин бе?

— Чок, аная мен. Канчап билбес кижи сен? Үнгурдеп үнүп келген сен бе? Бо каш ай ийих?— дей-дир.

— Он айнын он беш чаазыла боор.

— Ол-дур он ай үнерге-ле үйгум келбес апаар «келдим» киргеп. Бо кавыда эр хиндиктиг кижи сен-не-дир сен, дилиннээр эш тыпладым, кадайларны кады чоруул дээр эвес—деп бо.

Мен чай чок мен дээримге, Мугур-Сагаан бууккан, мунгошталган сеткилин ажыдып хөөрей берди:

— Эрткен чылын чаңчыл болган тайгамдан диниеп чораан мен— дээш-ле эгелээн.

— Кадыр каттан каш диин боолап алгаш, сырбык кедеп, чымчак күдүрээге дыннааланы каап, дыштанып оо мен.

Сыг дээр сырын чок, шиншын. Таакпы тыртыксаам келгеш, сигаретам ушуп алдым. Кыпсыр дээн серенгим чок болган, карызхтарым үждим. Ылап-ла чок, уткан болдум.

Одаам ырак. Каш артты ажыр, каш хемин кежир талыйып келгенимни ам кээп эскерим. Таакпызырак болум дан бажындан кежээге дээр эрай боорда-ла туттунуп чор мен. Таакпы тыртыксаанымдан артында-ла дарыгзый бергеи ышкаш мен, бир-ле чүве сеткилимни өйүп чоруур. Ханым када бергеи, хаайым курсгэй бергеи ышкаш сагындырып чорду. Одаамче эскен мен. Орук ара келээр кадыр ийде сыраан сырбык олур. Чоокшулай бергеш сыгыр-октуум-биле «сыйт-ла» кылдым. Сырбык сырада шимчеш безин диведи. Мон алгаш үстүрдүм, божаш безин диведи. Канчап канчаар боор ону, хомудаан, хорадаан уум-биле сырбык ыыртынган сыраның дөзүнге от салгаш, өрттедип үндүрүпкен мен. Өөдежок диин өрттенп бээр ыйнаан.

Мен кара баарым каткыже каттырдым.

— Чүге ынча дыка каттырарын ол?— дей-дир.

— Канчап каттырбас боор. Хүнзедир таакпызырап, ону кыпсып алыр оттуг-ныыт чок чордун чоп. Сыраны от чокта чүүн-биле өрттедипкенин ол?

Мугур-Сагаан чиктии кончуг менче кылчаш кылдыр көрүнгеш, өөвүстен үнгеш, аъдын кымчылай каапкаш, чеженгеп.

Шывык тударга ыт каржы, шыныы сөглээрге кижи... Чугаазынга эзирий бээр эш-тир ийин. Хөглеп чораан кижини бурган-даа буурадып шыдавас.

Мен ону канчап канчаар мен!

КҮСКЕ ДУМЧУУНДАН ХАН ҮНДҮРБЭЭН...

Анчы Мугур-Сагаан арвыста хөөреп ор. Даңзазын ушуп алды. Таакпызын кыпсып алды. Хөрээн ажыкташ, хөглүг хөөрей берди. Шыяан ам!

— Кадыр каатка каш элик үүүп келди. Чымчак идиктеримин шывадапкаш, кедеп келдим. Чүнү-даа эскербээн, сүүрешежип турлар. Чаңдыр дегбес чактыр боомну хөлдээш, тас колдук кайы сен дээш, таваар хараалдааш, даалаадып-ла үндүрүүм эвеспе!

Хүлбүс күжүр каш октаалдыр хадааш, кара хаактар арызында барып ушту-ла! «Хемчээл чок чемненирге хырынга багай, хенертен байымрга изынга багай, ол менээ четчир» дээш болум бодумга чугаалангаш, өскелериге дегбээн мен. Ораныы оъдун оъттап, оюн оя, чигин чире чурттап чораайлар аан!

Союп, бузуп тургаш, огум канчаар дегген эвес дээш, ылавылап көөрүмге өкпе-чүрээн өттүр дегген, өдүн чара дегген болду.

Катап-ла кара баарывыс каткыже каттырдывыс.

— Чүге каттырмы бердиңер?— дээш сүрүү кончуг бистерже көрүүлү.

Алдарлыг аччы Адар-оол оргаш:

— Элиите, хүлбүсте от чок боор чүве-ле болгай—дээш ынаар-ла ырай олуруп алды.

Аная база мегезин туттуруп алганы ол чоор бе?! Күске думчуундан хан үндүрбээн анчы эвес ирги бе?! Мугур-Сагаанның хөөредиглери хөй, аскак хөй ырай берди, ажыл шагы чеде берди, соонда уламчылаайн.

Өөлет ЧИНМИТ.

Шоодуглар

АДААРГАЛ

Бо адааргал деп чүвени кайгаар-дыр мен. Аай-даа, дедир-даа болу бээр. Кайгамчык чараш кыска эштеги адааргал, ол дег болуксал, пат-ла чоруурлаар. А демгизи бодунуң эзлчээнде оолдар ону эмыратпас боорга, өөрүүнү «сагыш амыр» хостуумга адааргаар. Арын-нуур дээш ажылдап чоруур албан-таакчы кижи «амыр тайбын» арагачыга-даа адаргай бээр таварылгаларны көрген мен.

Бир чурукчуунуң кайгамчык ажылы-биле танызып чеде берген мен. Чурукчун төөгүзү элдеп дивес силер бе. Өске чурукчу эжи элээн эки чурук сомнап алган олурган. Ол аная адааргай хоа бергеш, оон-даа эки чурук чуруй шаан алган. Демгизи ону көргеш, оон-даа экини кылып алган. Амдыызы дээрге, оон-даа эки кылыр дээш кызыыкан. Демгизи база оон-даа... Ол база оон-даа... Оон-даа...: оон-даа... Ынчан турган ледээ хамык чурукчуларның мурнунда келгеннер. Кайызы-даа тергиин чуруктарлыг апаргаан. Бо хүн демгизи моозунга адааргаан чоруткан. Чүге дээрге дүүнгүзүнден бөгүнгүзү эки болгаан. Эртен моозу адааргаар хевирлиг... Ынчалза-даа ол оон-даа артык чурукту чуруттарын аазап, адааргаары чогум багай эвес, ажылагыйта дөгүмчелиг, ажыктыг шынар деп, ол мекээ бүзүредип шаг болду.

Адааргал, адааргал, адааргал. Аная чораан кижиниң арның кыстырып, ажык кижини хаалчак кылып, хаалчак кижиниң хөрлыктырып, оожум кижини от-кес дег дүрген кылып, дүрген кижини хулее дүзүрүп, канчап турбас дээр.

Адааргаан сеткил-биле мээн шулуум бактаан деп бир атсураглыг чогаалчыны аныык шулукчу солунга шүгүмүлеп бижээн. Ону номчааш, бир улгады берген кижи: «боду хөй номнуг, сураглыг чогаалчыга адааргааш, хорадап турар эр-дир ийин» дээн. Ону дыннааш кижилер шупту бот-боттарын адааргажып чуртаан турар-дыр деп билип алдым. Чүгле мен-не хөрүн өөрүмүн чедиишкиннерге өөрүп, адааргавайн, шын-на сеткилим-биле оларны аскежик, чайынаан карактарче чаңганыш чок хулумдуун чордум. Эки-ле сеткил хөлүп, чоргаарадып, ол талазы-биле кым-даа менээ четнес дег бүзүреп чордум.

Эки-ле дээрим-биле бир катап кудумчуга кылаштап чораан кырган-авайны:

— Каим, кырган-авай, сумкан тутчуп бээйн — деп чорумда, бир оол халын келгеш, кырган-авайны шуут-ла сумказы-биле катай көдүрүп алгаш, автобус иштинче кинее берди. Ол оолдуң менден аттык эки болганынга адааргаанымдан, артында арнын кежи тыныжынайнып, думчуум безин дыка улуг ышкаш апаргаан.

Борис ОНДАР.

СЕГЕРЭЭНДЕ «СЕРГЕЖИГЕШ» ЫШКАШ...

Ынчан шору эржигеш апарган мен. Күскээр аалдарывыс кыштаглап үнерниң мурнуу чарыында, шаалааш дааштыг, шапкын сутлуг, чалым-хаалларлыг, ада-өгбелериин алызындан төрээн черге болур Ак деп хемге күзеглеп турган бис.

Эржигеш апарган кижи аалга аная-ла аяк божудуп ооор эвес мен Анай-хураган бажы доозуп, ада-немге хире-шаамбиле ажык-дузам көргүзүп, мал-маган хайгаараар, кадарар байгы-ла ажылым ол. Аалывыстың каш ишку. хоюнун анай-хенчезинин араызынга Адыр-Мыйыс деп аттыг чаазан кызын эр анайжыгаш (сергежигеш деп-даа болур-ла) бар чүве ийин.

Шала часкаар хөөкүй кудуруун-даа көдүрбес. Кодан малдың эн-не сөөлүнге ыдып каар. Шыдал талазыбиле хиреллиг-ле кончуг апаргаан турган. Ынчалза-даа оъттаргаа чиирнинге, аты-канты оъттаарынга сундулуг, ол хиндиктиг амытан болгаш ынаныг ыйнаан, шала күскээр күжүр Адыр-Мыйыс өш-ооруу анай, хураганнарның «тергиндекизи», «хааны» болу берген. Оларны адыр мыйызыбиле ол-бо шелгилептер, кудуруун өрү көдүрүп, ходуйтуп алган, мынчай-ла улут сергежигештер-биле дедиежиг чугы сегерен, силин кадеррен.

Кодан малдың аразында дешкилеп чорул турган Адыр-Мыйысче көргеш:

— Бо багай өөдежок Адыр-Мыйыс чүге кудуруун ходуйтуп алгаш чоруу апарганы ол. Өөрлерин коп көрбестеп, үзер, шанчар апаргаы ол, аная? — деп аамдан айтырдым.

— «Өшку чудаанын үзер» деп чугаада ханы утка бар коор. Ам Адыр-Мыйыс сегереп, күш-дешгел кире берген ол-дур. Ынчангаш кудуруу сортаа берген, өөрлерин бастын, дорамчылаар апаргандыр. Кижи деп эн-не угаанныг амытан база ындыг-ла болгай. Кажан шыдал кирип, «балдыы дыызый» берген, эп-өөрүн тоовастаар, кеөргетпиер, кеску-хөрээн шаштынгылаар, сынчар бажынче көрүгүзер хаа-торел-даа, ха-дуумда даа, хары кон-даа, таныышкуш-даа херек чок апаргылаан болгай.

«Тайым ужар, даанын турар» деп өгбелериистин өттүү сөглээн өөредиглиг сөзүн угпайн, базым бүрүзүнде амыдыралды эргий, бодап чораанны дээре-дир ийин, оглум — деп аам чагый аарак чугаалаты.

Хөөкүй аамның ол угаалгалыг чугаазын ам сактып келгеш, бистин бо хунгу амыдыалыыста харакка каступ келир кижектерни түүнай көрүп, хандыр бодангылаардыр мен. Бодумнуң дыка таныырым бир эш бар. Харын чаңгыс классчым деп-даа болур-ла мен. Эртем-биле, эрге-дужаалы-даа, амыдырал байдалы-даа арай хиреллиг чораан кижи-ле болгай.

Чоокта чаа ол эшке таваарыга боор ужуражы бердим. Эжен-не сулде! Биеэги эжим менче көөр дээр ужуудаа чок. Хөрээнде ийи дээди эртемниин херечилеп турар ала шокар демдектер калаан, хөлчок дүрген, чымчак чоруктуг «чиик-карада» саадапкан чоруп турар болду.

Оон соонда дыннаарымга, кады ойнап-хөглеп, чаңгыс партага олуруп алгаш иштихеннүвүс хөөрежип өскен аажым топ черде бир-ле улут эдбин-дужаалды «эзлеп» чоруур болду. Мен оон эрем-далай ышкаш эртем-биллиниге, эзер-таңды дег эрге-дужаалыңга адааргаан канчаар ийик мен. Өөделеп чадап чоруур бодумну бүрүүлдүп, «хос» борбак бажымны-даа улус чок черге шаштынгылаар мен. Ынчалза-даа ол-ла дөрзин ажаантежээн казыны Адыр-Мыйыс деп сергежигим сагыжымга кире хонуп келир. Шынаан-ла, сегерээн «сергежигеш» ышкаш аларо кижилер биске бо-ла таварышкылаар боор түрү-дир ийин бо.

Бораш ОНДАР.

Эртемденге сөс

НОВЕЛЛА ЖАНРЫ

Сөолгү үеде тыва чогаалда новеллалар хөйү-биле бижиттинин турар. Новелла дугайында ТДЛТЭШИ-ниң чечен чогаал секторунуң биче эртем ажылдакчызы Урана Донгактың бижээн ажылын номчукчуларга бараалгадып тура, чечен чогаалга хамаарылгалыг өске-даа айтырыгларга имиг ажык чугаага кирживриче номчукчуларны чаладымыс.

Тыва прозада кыска хемчээлдиг чогаалдар кончуг нептерен турар. Оларның арызында новелла деп санаттырган чогаалдар хөй. Ылангыя «Шын», «Тываның аныяктары» солуннарга бо жанрга хамаарыштырган чогаалдар болганчок-ла көстүп кээр. Чогаалчы, сураглыг прозачы Монгуш Доржунуң 1989 чылда Сыргалар деп аттыг новеллалар чыындызының салдары ийикпе, чүгле 1991 чылда новелла деп демдеглеп каан он беш чогаал үнген.

Чүге тыва прозачылар новелла жанрын калбаа-биле ажыглап турарыл? Чүл ол? Үеним демдээ бе? Азы мында кандыг-бир өске чылдагаан бар бе? Ындыг чүве болза, чүү деп чылдагааныл ол база тыва литератураның хөгжүлдезинге кандыг рольду ойнап турарыл? Мындыг чижектиг айтырыглар бөгүн үгүле бо чүүлүң авторун эвес, а өскелерни-даа дүвүреп турары магаттыг.

Чаңгыс аай новелла деп адаттынган-даа болза, бо чогаалдар композиция болгаш хевир демдээ-биле ангыланып турарлар.

Бо кыска проза чогаалдарының хөй кезинде маадырның сактышкынары кирген. Чогаалның маадыры колдуунда бир-ле таварылганың түнелинде ооң чуртталгазынга салдар чедирген түннери, кижилери сактып кээр. Монгуш Доржунуң новеллаларында мындыг чогаалдар хөй таварышы турар. «Дайынныг кижи көргеш...», «Сүт дамдызы», «Хартышка», «Анай-хаактар частын турда» база Түлүш Карыманың «Чөвүрээ», Ким Донгактың «Бойдус өршээвес», Даш Дулуштың «Сактыр-ыр сен бе?» деп новеллалары ындыг.

Базз-ла новелла деп демдеглеп каан чогаалдар арызында лириктиг чурумалдар хевирлиг бижиттинген чогаалдар бар. Оларга чогаалчы Эдуард Донгактың «Чаштарның хаязы» болгаш Монгуш Доржунуң «Чаш хаактөр» деп чечен чугаалары хамааржыр. Бо чечен чугаалларда амыдыралда бир-ле үүлүү поэтиктиг овур-хевирге сиргеш, мактап ырлап, алдаржыткан турар. Уран, каас, чараш сеткил көргүскен овур-хевирлер авторлуң онзагай сеткил-хөөнүн илередир. «Чаш хаактарда» авторлуң чаа өгленишкен аныяк оол уругну чаш, өл хаактарга дөмейлеп, оларның кем чок сеткилдерин көргүзүп, чалыы мазынны алдаржыдып, чалыыларның арыг-шынчы бүдүүжүнге магадааны ол.

Ооң ангыда новелла жанрынга кирген чогаалдар аразында психологтуг боданышкынар хевирлиг чечен чугаалар бар. Аная Монгуш Доржунуң «Эриннер» база Эдуард Донгактың «Эдеричи» деп чогаалдары хамааржыр. Черле бо ийи чечен чугааны амгы тыва прозаның чеднишкини диже хөөрдиг болбас. Кижиниң сеткилиниң дүвүрелии, сеткил-хөөнүнүн өскерлиишкиннери ханы угаан, чогаалга сиирген. Лириктиг маадырның бодалдары номчукчуга ажыттынып, поэтиктиг овур-хевирлер ооң ханы сеткиишкиннери-биле түүлдеш. Эремаа деп кыстың эриннерини көрген санында-ла лириктиг маадырның сеткил-хөөнү өскерлир, ооң бажыңга эдептиг бодалдар кирер. Херээжен кижиге ынакшылыы мындыг чиге, ханым, чараш илереткен чурумалдар тыва литературада ховар.

«Эдеричи» (Э. Донгак) деп чечен чугаада кижиниң сагышсеткилиниң саймааралын хөлеге ышкаш, кижиден чыда калбайн эдерген овур-хевир-биле көргүскен. Лириктиг маадырга дыш бербейн, ооң чаңгыс-даа базым мыраайн, эдеричи кижи бир-ле эпчок чүвенин дугайында сагындырып, чугаалаксап-даа турар ышкаш. «Хөөнүм баскан хөлегеге эдеп, ырлап эвес, ыглап эрткен амыдыралым сагыжымга база катап чуруттунду» («Эдеричи»). Ол база кижиниң дүвүренчиг сеткил-хөөнүн илереткен овур-хевир-дир. Кижиниң Нүүр-даа бооп чадавас. Эдеричи ээ болуру кижиниң чүрөктүг ханызындан шынчы, кижизиг бооруп негеп, аная тамчыкдыш бербейн турар. Автор пейзаж болгаш интерьерни онза ажыглаан: каркны дээрде чаңгыс ай чаасканзыргай хөөннерни, а өрээлде «эргн орун, чаңгыс стол, чаңгыс сандай, ооң ынай түү-даа чок, чүгле дөрт хана» ол шылаанчыг, ээзиргей байдалды күштелдирип турар.

Проза чогаалының кыска хевириниге бижиттинген база бир бөлүк чогаалдар ылгалыр. Ол болза сюжеттиг шугуму чидиг чечен чугаалар-дыр. Ында болуушкуннар дарый-дарый солчуп, номчукчунуң сонуургалын хаара туда бээр. Аная Монгуш Доржунуң «Партократ», «Деткимче», «Кадайымның аалынга», «Уржуттуг чаргаа» деп новеллалары кирер. Мында чөвүлдээ тода илереп кээр, а болуушкуннарның сайзыралы чештиниишкинге чедирер.

Новелла жанрынга кирген үстүнде демдеглээннээс чогаалдар тематика, тургузуг, хевир-биле ылгалыг, ямы-бүрү соруулгаларны күүседип турар болгаш оларның чаңгыс жанрга хамаарыжыр частыгыр деп көрзе чогуур.

Черле литература эртемиде кандыг чогаалды новелла деп санап турарыл? Чүге новеллалар аная чечен чугаалардан ылгалып турарыл? Бо тускай жанрның ылгавыр демдектери кандыгыл? Кандыг-кандыг негелделерге новелла жанры чаргыттып турарыл?

Чечен чогаал теориязы новелланы чечен чугаа жанрындан ангылан турар. Бо жанрга чоокшулап турээ-даа, новелла ооң ылгалып турар. Эртемдеп Л. С. Выготский новелланы «сюжеттиг чогаалдарның арыг (дээди) хевири» дээн. Ынчаарга новеллада кол чүүл—сюжет, болуушкуннар болгаш оларның сайзыралы. Көскү чогаал шинчилекчизи М. Л. Гаспаров новелланың сюжединин кол кезектеринге оптут-кажар арга болгаш ооң баштак кирер дээ демдеглээн.

Ооң-биле чергелештир новелланы тускай чечен чугаа деп санавайн турар эртемденнер база бар. (Тимофеев Л. И.). Ынчалза-даа үстүнде айыткынывыс ылгал тода илереп келген болганда, новелла деп сөс-биле ангылап адап турарывыс чугаалар тускай жанрны тургузуп турарында кандыг-даа чигзиниг чок.

Тыва автор Марит Хайдың «Улуг-Хем» чечен чугаал альманахынга 1976 чылда новелланың ылгавыр демдектерин долузу-биле ханы шинчилеп көргүскен. Чөвүлдээнин чештиниишкини эдептиг эргабиле болу бээри —кол негелделе ол. «Новелланың чештиниишкини кандыг-бир чаа болуушкун-биле кенертен доостур болгаш харын-даа баштайгы бодалга удурланышкак хевирлиг кылдыр төнер» (Хайдып М.) А сюжеттиг шугум ээлгир, кенертен өскерли бээр шынарлыг боор ужурунда, эптиг кылдыр, овур-хевирни делгерештейжитпес деп. М. Хайдың шын демдеглээн. Чамдыкта чогаалда овур-хевир делгемчий-даа берген болза, автор ону кажаа-даа тайылбырлап хаылаттас деп немеп каалыдар. Кижиниң аажычаанын, мөзүүнүн өскерлиишкиннерин, пейзаж, лириктиг чурумалдар монолог-боданышкынар илередип тодарадыр болганда, проза чогаалының бо аргалары шоолуг ажыглаттынмас. Аная чечен чугаада ишкаш, маадырның мөзү-бүдүжүн таймылдаан бо аргалар кирер болза, новелланың хемчээли алгын, сюжеттиг шугум ээлгир эвес болуру чугаажок. Ындыг таварылгаларда новелла чечен чугаа жанрынга чоокшулажыл, ооң шоолуг ылгалбайн, харындаа чечен чугаа деп санаттырар ужурлуг.

Ынчан кээрде, новелла бооп кирген чогаал дараазында демдектерлиг болур: кижиниң амыдыралындан хөстүг таварылга, кыска хемчээл, дыызыг сюжет, эдептиг төнүү. Бо негелделерге колдуунда сураглыг тыва прозачы Монгуш Доржунуң чогаалдары дүгжүп турар.

Партократ деп аттыг үнген новеллада культура салбырының даргазынга партия шугумунга үр ажылдап чораан кижиниң бо суурга ажылдап кээри — көскү чөвүлдээ ол. Суурнуң культура ажылдакчылары дүвүреп үнген: канчап партократ кижиге башкартыр боор? Культура, уран үүл дээрге даргазырак, донгун, дүжүметкиг чанныг кижилериң ажылдаар чери эвес-ле болгай. Баянист Дошкур-оол Донгак биле ыраажы Саарбай утбай баш удур чаа даргага таарышпайн, харын-даа кортун турарлар. Директор оларбиле чөпшээрешпейн тураада, иштинде бүдүү база-ла сестип турар. Эртенинде улус ажылдап келгеш, хөй чергe дүвүреп, удурланып турганы билип каарлар. Чаа даргa коргунчуг, сезиничиг-даа эвес, а эвилеш-ээлдек, чазык, чараш аныяк херээжен кижи болур. Чөвүлдээ хоозун, ынчалгаш ооң чештиниишкини хемчээн-биле шинтаирлеттингеш-биле солун.

Базз-ла чогаалчы Монгуш Доржунуң «Хүнзээшкин» деп новелласының маадыры Арбай-оол хүн бүрүде болуп турар үүлдериң уттуп, бодунуң сеткил-сагыжында бодалдарга алдын, база-ла хей черге дүвүрээн. Мында чештиниишкин маадырның бодавааны, манавааны кылдыр хенертен төнер. Ооң ангыда бо новеллада өске-даа негелделер сагыттынган. Маадырларның овур-хевириң делгемчидер хире бойдус чурумалы, лириктиг боданышкынар, монолог чок. Чүгле портрет кирип турар.

«Кадайымның аалынга» деп чогаалда новелланың негелделери сагыттынмайн баргаш. Кадайы кижи чуртунче, көдээже барысаа, чаныссап турар. Бир-ле дугаар хонуунда көдээ амыдыралдан ыраак кижи диңмирээшкин, чанныктан кортыш, дам адарга-ла чанар. Болуушкуннар: чаныссаан кижи, чаныктан кортканы, көдээге дыштанмысаар күзел чидип, далаштыр хоорайже эглип кээри. Тоожуушкунга ёзулуг дынзыгышкын четпейн барганы көскү. А новелла чидиг, номчукчунуң сонуургалын хаара тудуптар сюжеттиг болур ужурлуг.

(Новелла чечен чугаадан чүүл-биле ылгалып турарыл? Чечен чугаа жанрынга чөвүлдээ база ыяап-ла турар, чидигленир, ынчалза-даа ол эдептиг кылдыр төнмес.

Ооң ангыда чечен чугаада тыва прозачылар сактышкынкынарны хей ажыглап турар. Кол болуушкуннар бо-ла сактышкынкынарда кирген, а аная чергелешкек болуушкуннар оларны сагындырып кээриге идиг болур.

Новелла болгаш чечен чугаа, чечен чугаа болгаш тоожу, тоожу болгаш роман хемчээл талазы-биле деңнежи бээр таварылгалар бар. Ол болза хемчээл — чайгылчак демдек-тир деп чүвени бадыткап турар. А колдуунда новелла быжыг композициялыг, дыызыг сюжеттиг болганда, ооң хемчээли улгатпас. Аная бодаарга овур-хевириң делгемчидер хей чурумалдыг арганар ажыглаан чечен чугаа хемчээл талазы-биле алгын бээр.

Чечен чугаа жанрынга хамааржыр чогаалдарның тематиказы делгем болза, новелланың тема талазы-биле уг-шин — эдептиг таварылгалар. Моон-биле новелла шоолуглуг чечен чугааларга чоокшулап турар. Ынчалза-даа көскү ылгал бар: новелла чөвүлдээ ыяап-ла чештиниишкин, эдептиг чештиниишкин-биле төнер. А шоолуглуг чечен чугаага чидиг чөвүлдээ чештиниишкин-биле доозулбайн, колдуунда чидигленген хевириге артар.

Чогаалчы Василий Монгуштуң «Дыргак» деп шоолуглуг чечен чугаазында тас баштыг кижиге үр көрүшкээн ыраакта ыжы дыргакты белекке бээр. Бо чөвүлдээдей кижи тыптыр, а болуушкуннар улаштыр сайзыраазы. Ооң хөрээдээ чок. Сюжеттиг шугумга чештиниишкин кирбейн барып болур.

Тыва проза чогаалында новелла деп адаттынган, а хөрек кырында ооң негелделериге дүүшпейн турар чечен чугаалар хей. Олар үстүнде адаанывыс демдектер-биле чечен чугаа жанрынга чоокшулап кээр. Оларга сактышкынар кирген. М. Доржунуң «Анай-хаактар частын турда» деп чижектиг чогаалдары, Түлүш Карыманың «Чөвүрээ», Даш Дулуштың «Сактыр-ыр сен бе?», лириктиг чурумалдар колдаан Монгуш Доржунуң «Чаш хаактар» хевирлиг, Виктор Сагаан-оолдуң «Чедип келем» база болуушкуннар сайзыралы эвес, а психологтуг боданышкынар кичээнгейни хаара туткан үстүнде сайгарганывыс Монгуш Доржунуң «Эриннер» болгаш Эдуард Донгактың «Эдеричи» деп чогаалдары хамааржыр.

Тыва литературада хей-хей улуг эвес хемчээлдиг чогаалдарны авторлар «новелла» деп адап турарында, чылдагаан бар. Оларны колдуунда чаңгыс демдек каттыштырган: чечен чугаа жанрынга бодзарга, кыска хемчээлдиг. Тыва прозачылар «новелла» деп сөске «кыска чечен чугаа» деп уганы киирип турары көскү.

Чечен чугаал хостуг чогаалдыкчы иштин түнелинде төрүттүнер болганда, авторлуң бодалы чаңгыс хенке кирбейн, ангы-ангы жанрларның демдектерин сиирин, чаа азы шилчилгелиг чогаал бооп болур. Ынчалза-даа жанр дээрге-ле литератураның төөгүзүнде хей-хей чогаалдарда каштаттынып турар чогаалдың хевир-тургузуунуң чаңгыс вайлашкаа-дыр.

Ындыгның төлээзинде, кандыг-бир жанрга хамааржыр чогаал кандыг-кандыг негелделерге дүгжүп турарыл база аная чоокшулажыл турар чогаалдар кайы жанрның хоойлузунга чагыртын турарыл деп чүвени ханы кичээнгейлиг өөренип көөрү чугула. Чүге дээрге тыва литератураның төөгүзүнде база ооң ооң ынайны хөгжүлдезинге чогаалдың жанрын шын тодарадыры дээрге-ле амгы чечен чугаалдың хевир талазы-биле көвүдеп, байын сайзыраары болгаш ооң уран-чечен деңнелиниң бедиринин бадыткалы-дыр.

Урана ДОНГАК.
ТДЛТЭШИ-ниң биче эртем ажылдакчызы.

Сарыг-оол Шожут-оолович САЯ

Тываның чуруулга уран үүлү аар чидириге таварышкан. Сураглыг чуруукчу, Россияның Чуруукчулар эвилелиниң кежигүү, Тываның комсомол шанналының лауреады Сарыг-оол Шожут-оолович Саяа 56 харлаа бар чораан үр эвес аар зараанының соолунде мөчээн.

Сарыг-оол Шожут-оолович 1937 чылдың сентябрь 20-де Монгун-Тайгага төрүттүнген. Уран үүлүге, чуруулга болгаш хөгжүмге ол бичиизинде-ле сунулуг чораан. Школа дооскан соолунде Иркутскиниң уран чуруулга училищезинге өөренип кирген, ону 1964 чылда дооскан. Республикамың, зоналарының, Бүгү-россияның, Бүгү-эвилелдиң хей санныг чурук делгелгелериге киришкен. Ооң чуруулга уран үүлү төөгэ Тываның, кожавыс акы-дүмма Моолдуң чурумалдыг чаражын, күш-ажыл кижилериниң алдарлыг ажыл-чижин, Тыва тестүүлүде эн чугула болуушкуннарны тодаргай көргүзүп турар. Николай Рерих дугайында, 60 маадырларның туда халыыжкынының дугайында, Моолга ыяа-чоруунуң үезинде чуруктары чонуң бодак үнелелин алган. Сарыг-оол Саяа «Мексика» деп ажылдарны, Тывага репрессиялар дугайында, Монгун-Тайганың бойдузунуң дугайында чуруктарны, амгы үежилерниктиң портреттерни сөолгү чылдарда мергежилдии-биле чугаан.

С. Ш. Саяа бодунуң чогаалдыкчы ажыл-чоруулгазының Дүргүзүнде республиканың аныяк чуруукчулар каттыжышкынын удуртуп турган, ооң соолунде Тываның Чуруукчулар эвилелинин баштаар черинин даргазынга, Кызыл хоорай Соведнинин депутатынга соңгуттуруп чораан. Чуруулга уран үүлүнге улуг ажы-хавыяазы дээш Культура министерствозунуң болгаш Россияның Чуруукчулар эвилелинин хүндүлел бижиктери-биле хей удаа демдеглеткен, 1985 чылда «Хүндүлелдиг Демдээ» орден-биле шаннаткан.

Сарыг-оол Шожут-оолович Саяа өөрүктүлүг, кады ажылдан чораан эштериниң, республиканың улусчу мастерларының, демейлешкек уран үүл ажылдакчыларының сагыш-сеткилинге Тываның культура эртине-байлактарының тургузуучуларының бирээзи, чаагай сеткилдиг болган буянныг кижи болуп кезээде артаа.

Болук эштериниң.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ываның машина тудуунуң заводу дараазында кадрларны ажылче чалап тур

— директорлуң иштин айтырыглар талазы-биле орлакчызы;
— энергомеханиктиг килдис начальниги;
— транспорт участогунуң начальниги;
— капитал тудуг начальниги;
— бухгалтер;
— секретарь-машинакчы.

Ажылдар черге баарда, кээрде албан черинин автобус машиназын ажыглаар, столовая, эмнелге пунктузу, магазин ажылдап турар.

ЗАВОДТУҢ КАДРЛАР КИЛДИЗИНИҢ АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажын № 1 «б».

«БОЙДУС» ЧЫЖЫРГАНА САДЫП АП ТУР

Кызыл хоорайда чыжыргана үзү бүдүрер «Бойдус» бүдүрүлге чери чондан чыжыргананы чеже-даа болза хүлээп ап турар.

Бир килограмм чыжыргананы 100-110 рубльге садып алыр азы чыжыргана үзү-биле өрнап ап база болур.

БО ТАЛАЗЫ-БИЛЕ САНАЛДАР БАР БОЛЗА, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, Амыдырал хандырылга бажыны, өйнги каът деп адреске кээп болур болгаш 3-03-61 телефонче долгаар.

КИНО

ДЕКАБРЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Любовь и магия» 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20, видеозал: «Сила в движении» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 16.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник 10.50, «Чудесный лес» 9.00, 12.10, «Каталажка» 11.00, 17.30, «Счастливы вместе» 15.30, 19.00, шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Афганский излом» 11.00, 14.00, 17.00 шактарда.

ДЕКАБРЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Любовь и магия» 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20, видеозал: «Безжалостный» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 16.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник 10.50, «Чудесный лес» 9.00, 12.10, «Счастливы вместе» 15.30, 19.00 «Каталажка» 14.00, 12.10, шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Куда доскачет раненая пташка» 12.00, «Афганский излом» 14.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Дух мщения» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«Шын» солуннуң кидис эргелекчизи М. М. Саяның кады төрээн аамы, Тываның комсомол шанналының лауреады

Сарыг-оол Шожут-оолович САЯНЫҢ

үр эвес аар зараанының соонда мөчээн-биле холбаштыр «Шын» солуннуң редакциязының коллективи мөзүүн кижиниң өг-бүлезинге, төрелдериниге, чоок кижилериниге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Чуруукчулар эвилели Россияның Чуруукчулар эвилелинин кежигүү, Тываның комсомол шанналының лауреады

Сарыг-оол Шожут-оолович САЯНЫҢ

үр эвес аар зараанының соонда амыдыралының 66-ны чылында мөчээнин хараадал-биле дыңнаттынывыс, бүгү чуруукчу, даш чонуукчу мастер эш-өөрүнүн өмүнээзиндеи ооң төрелдериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Россия Федерациязының Чуруукчулар эвилелинин кежигүү, Тыва Республиканың уран талантылыг чуруукчуларының бирээзи

Сарыг-оол Шожут-оолович САЯНЫҢ

үр эвес зараанының соолунде мөчээнин Тыва Республиканың Культура министерствозу, культура ажылдакчыларының профэвилелинин рескому, культура ажылдакчыларының эвилелинин баштаар черинин сагыш-сеткилдеги улуг хамуаныштыныбыз-биле дыңнаттышаан, мөзүүн кижилериниге төрелдериниге, чоок кижилериниге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

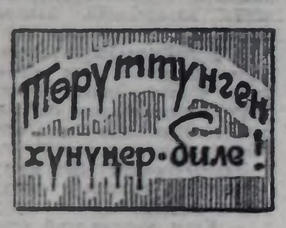

ЫНАК АВАВЫСКА

Бистин ынак ававыс · Оюмаа Кызыл-Бугаевна Куулар бөгүн 50 харлап турар. Ол Кызыл районнуң Кара-Хаак суурда хей чылдар иштинде ажылдап, чоннуң хүндүткелин чаалап алган.

Ававыска байырлалын таварыштыр амыдыралдың эн-не эки үүлдерин ажы-төлү бистер күзевишаан, четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

УРУГЛАРЫ: Уран, Мерген, Аян, Буян, Чойган.

ЫНАК АЧАВЫСКА

Бистин ынак ачавыс Серен Дамбалович Монгуш Бии-Хем районнуң Сесерлиг суурда чурттап чоруур. Декабрь 5-те ынак ачавыс 66 харлаар. Ол хей чылларда башкылап, бичилерге ачы-буянын чедирип келген.

Ынак ачавыс 1944 чылдан 1992 чылга чедир республиканың ангы-ангы школаларынга ажылдап, хүндүлүг атты чедип алган. Бо хүннерде ол хүндүлүг ыштанылгаже үнзе-даа, ажы-төлү бистерге дөмек болуп, уруг-ларывысты өстүржүп, чагыг-сүмезин берип чоруур.

Ынак ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр калыкшылды, буян-кежикти сеткиливис ханызындан күзеп тур бис.

Улуг хүндүткел-биле, уруглары, күдээлери, оолдары, кенээттери, уругларының уруглары база кады-кырааны.

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ ЧАРАШ КААЗЫ

Хары, соогу демнежип кээп,
Хаара тыртып турза-даа ок,
Кыштың өттүр кара суглар
Кыңгырткайндыр ырлап чыдар.

ЧЫЛАГЫЧЫ КЫС

Челген аттың аайы-биле
Чинге бели эглиисийин,
Халаан аттың аайы-биле
Кара чажы сагланайныг
Кышкы шелде аныяк кыс

Чылгы сүрүп кылыйтып чор.
Энин алзып, ынакшаан соок
Ошкап, чыттап
салдынчайн-ыр.
Оттуг эттиг, орлан уруг

Ону кенгүс эскербейн чор.
Ойлаан чылгы сыныдыр
хозуп.
Оолдар мышкаш кышкыра-ыр.

Борис ОЮДАР.

Сергей ПЮРБЮ.

ЭРИК

Эрик, семи катап-катап
Эргип көрүп келир-дир мен.
Өрү-куду кылаштаар мен.
(Өөревген чаным ындыг).

Борбак арыг, кылаң саарыг,
Бо турган аал—бар-ла чүве,
Мени сактып чоктаан мышкаш,
Мендилежип уткуп алыр.

Ак торгу дег чечээн кеткен
Арыг каазы—чоннан чодураа
Эрикте кээп туруп алган,
Эжиктен кээп уткаан-даа
дег,
Көрүнчүксүг хөолбективе
Көрүп-харап турган дег-даа.

Уян үнүүн ыраажызы —
Арыг дээрде хамаарактар,
Үзүм чайга өөрүп-хөглеп,
Аян тудуп турган дег-даа,
Төрээн чуртка ынакшылын
Тоду сөглеп чадаан дег-даа.

Хөлегеде чада салган
Көгерергеи олбуктар дег,
Оймак-шыктар ында-ында
Олурзуп деп чалаан дег-даа,
Шокар чечек черге чедир
Согаалайнып дилээн дег-даа.

Улуг-Хемниң унуп куду
Улай-улай чаржып, сүржүп,
Балып чыдар саарыглары
Байырлажып эрткен дег-даа,
Салгын-сырып чанымга кээп,
Чаактарым суйбаан дег-даа.

Эрик кырын өрү-куду
Эргимминиң ында-хаая
Эрткен изи чыткан дег-даа,
Орук дургаар чатты берген.
Элезиниң тоглаан саны
Ону сөглеп турган дег-даа.

Эрик, семи катап-катап
Эргип көрүп келир-дир мен.
Өрү-куду көргүлээр мен:
Өскеленчиг чүве-даа чок —

Борбак арыг, кылаң саарыг
Бо турган аал—бар-ла чүве
Кады чоруур, чарлып болбас
Ханым мышкаш, ботта
тудуш.

Кызыл, 1946 ч.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУДАРЫ Тыва Республиканың Дээди Советиниң болгаш Чаяа «Шын» солуннуң редакциязының коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМЕ

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторлуң орлакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторлуң орлакчылары) Н. С. Эргеп

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер күлээн алыр чер — 3-34-26; кол редакторлуң орлакчылары — 3-33-91; — 3-34-13; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орлакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери иштиилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажылдагы — 3-41-16; культура болгаш улус өөреншилгези—3-39-15; медицинскилер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаа—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медиаалар министерствозунуң чанында парлаганың, медиаалерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның түүжүү-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнаалыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва сообщение» № 263505.

Тыва Федерациязының Парлаалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл, Шестиный болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 шырлалга эмзы. Тиражы 27010. Индекс 54240. Чаңгыс № 226.

Тыва
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың политикал-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың августа 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 237 (14959) 1992 чылдың декабрь 8, вторник

Солунга ат салган шагы 20.00. Чагыдар өртөө 10 мин. Сазар өртөө 1 рубль.

«Шын» солунуң чагыдылгазы уламчылавышаан. Солунну чагыдып алырынче далажыңар!

РОССИЯНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАР СЪЕЗДИЗИНДЕ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россияның улус депутаттарының VII Съездизи бодунуң ажылын декабрь 5-те үргүлчүлээн. Россия Федерациязының Конституциязынга немелдер болгаш өскерилгелер киирер дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Россия Федерациязының Конституциязының 109 үүлүнге эдилге киирери дээш 609 депутаттар бадылаан, ынчаарга эдилгени хүлээп алыры дээш 694 бадылаашкыннар эргежок чугула. Ынчангаш эдилгени хүлээп албаан.

Россия Чазаанда коя алган-дужаалдарга кижилерни томуйлаарынга база хостаарынга хамаарыштыр парламентниң чөпшээрежилгезин Конституциянның 109 үүлүнге киирерин депутаттарга самалдаан турган.

Россияның Чепсектиг Күштеринде байдал дугайында айтырыгны депутаттар база чугаалажып көрген. Бо айтырыг талазы-биле Россияның камгалал министри Павел Грачев илеткел кылган. Депутаттарның хей саныг айтырыгларынга ол таймылбыр берген.

Дүшкен ССРЭ-ниң эвиледдешкен республикалары болуп турган күрүнелер-биле керээлерни Россия Президентизиниң кылыры, ында Россия шеригленнинг адаа турар статузун, оларны үндүрүп алырының чурумун чаа дугуржулгаларга айтыры эргежок чугула деп, Россияның Дээди Советиниң хамаарышкан комитеттери санап көрген.

Айтырыгны Съездиниң хаагдыг хуралынга чугаалажып көрген, ынчангаш камгалал министриниң илеткелиниң утказы, ону депутаттарның канчаар чугаалажып көргени база кандыг шинчилер хүлээп алганы ам дээрезинде тодаргай билдинмес.

КАДЫКШЫЛДЫҢ ТАРЫКЧЫЗЫ

Чээрби алды чыл бурунгаар Хандагайтының район эмнелгезинге чээрби беш харлыг, хын дээн аныяк, дээди эртемниг акушер-гинеколог эвчи ажылдап чеде берген. Кушажылга дадыккалак аныяк кижиге Иркутскиниң медицина институдунга өөренип турган чедип алган билиг, коллективтиң хоочуларының арга-сүмези дүзелап турган болгаш деткимчеден тептиивип үнүп, аңаа ажылдааны ийи чыл дургузунда ажылынга шүүдүп берген. Амгы шаг дег эвес, ынчалгы үе мөгелиг: ажылдап-ла чоруур болзунза, амыдыралың чеимчелиг оортан хамааржыр. Садыг-магазинде ол-бо бараан чок дээр эвес, өзүлчемниң амданнының, ийик-хептиң шынарлының турааланнынбиле шилип садып алыр, сыгыр дээн бажындан оочур маган турбас ол.

1969 чылда Зинзидэ Монгеевна ажыл, амыдыралының аайы-биле Кызылга мөңгүн кээп, медицина училищезинге башкылаашкан, хоорайның божудулга бажыңынга дажыырлап ажылдап турган. 1989 чылга чедир ол-ла шугумга, тодаргайлаарга, керээженнер консультациязынга, гинекология салбырынга ажылдап, харылап турары районнарга чедип барып, ие-чаштың кадыкшылын камгалаар бүүлүг херекке күжүн, билиин үндүрүп келген.

З. М. Сат 1989 чылдан бо үеннерге чедир республиканың туберкулёзка удур диспансериниң акушер-гинекологу болуп ажылдап турар. Бо үениң дургузунда херээженнерге ачы-дуза чедирер талазы-биле диспансерниң базазында бир-ле дугаар чыдыр эмнедир салбыр ажылларынга үлүүн каткан. Бирги категорияның эмчизи болурунга чедир билиг-мергежилиг бедидип алган эмчи бо хүннерде кижиниң өкпеден өске органнарында туберкулёз аарыгларын кезип эмнеп, салгадап зараазинарга эмчиниң дүрген дузазы чугула дерек апарган таварылгаза дүрген дузаныда чедирип, санавашкын-биледе дуза чедирипте тускай эмчи болу берген.

Медицина шугумунга ажылдап келген бүгү үеэнин дургузунда ол Москвага, Санкт-Петербург хоорайларга ийи, Новокузнецк, Ташкент, Иркутск хоорайларга бир удаа үзүп хуусаалыг өөредилгелерге чорүп, билиин бедиткен.

Чырык чер кырынга төрүттүнге-ле, амыдыралдың бежеңги артын бөгүн ажа базып келген эмчивистиң белеи эвес амыдыралты орууп алдын хүнүүн чырык херелдери кезээде чырыдып, чылдын чоргун, чоруу чогунгур, чолу бүдүнгүр болзун деп йөрээн каалы.

ЧУРУКТА: кезиишкин үеэнинде; өкпеден өске органнарда туберкулёз эмнээр салбырның эргелекчизи В. К. Шаталов, гинеколог З. М. Сат кезиишкин соонда бөлүк эмчи сестралары, санитаркалар-биле кады тур.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Социал камгалал

ЧАА ШКОЛА-ИНТЕРНАТ

Улуг-Хем районда Хаймракан суур. Ол суурнуң амыдыралында база бир чаа болуушкун. Ол дээрге Кызылдың кырганнар болгаш инвалидтерниң интернат-бажыңының Хаймракан суурда филиалының ажылымышкыны. Дүштүкүнүн 1 шак четтирде филиалдың бажыңының чанында Хаймракан суурнуң ажылчы чону, Шагаан-Арыг хоорайдан болгаш кожазы Чаа-Хөл районнуң төлээлери база четкилеп келгилээн. Ында чылдың чонунуң аразында Хаймракан суурнуң болгаш өске-даа суурлардан келгилээн кырганнар бар. Баш бурунгаар келген чон ол бажыңны иштинте экскурсиялап, ында өрээлдерде салгылаан каан орун-дожек, дериг-херекселдерин холу-биле тудуп, караа-биле көрүп, ишти байдалын сонуургаан көргеннер.

Баш бурунгаар чедип келген чонга ында столоваяның поварлары ыяг сүттүг шайны улаштыр-улаштыр хайыдырып, шайладып турдулар.

Ол бажың мурнунда Хаймракан суурнуң тудуларынга ажылдаан турган АКМК-ның конторазы турган ийи каат бажың. Ону Шагаан-Арыгның септелге-тудут участогунуң ажылдакчылары эде кылган. Филиалды хүлээп алыр комиссия ону ол-ла хүн хүлээп алгаш, хүлээп алганының дугайында актыга ат салганнар. Чедир кылдыныгаан чамдык үүлдерни ол актыга демдеглээн. Чедир кылыр хуусаазын ийыткан.

Ол бажыңның адаккы каъдында столовая, соодукчу турар өрээл, чумар чери, ванны, медпунктузу, аптека, зал болгаш ажылдакчыларның тускай өрээлдери бар. Ийги каъдында кырганнарның чурттаар өрээлдери. Ол комнаталарда 2, 3, 4 кижилер чурттаары-биле оруннарны, хеп шкафтарны салгылаан каан. Ол-ла бүүү херекселдерге шупту чаа. Орунларын чараштыр өскилээн, чаражы хөлчок ыныгларлыг.

Ол-ле бүүнү сонуургаан чораан, аңаа чурттаары-биле Танды районнуң «Шагаан» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезинден келген 70 харлыг Б. С. Оюнга ужуражы бердим. Ол аңаа келгеш, ийи хонган болду. Багай-оол Сенги-оолович ажыл-агыйга хей малдан келгени чугаалады. Филиалдың ажыдышкын хүнүнде ооң бир дугаар чурттакчызы Багай-оол Сенги-оолович Оюн болган болгаш ооң төөгүзүнге ооң ады ынчаар артары чугаажок.

Ооң кеткен хевин чарашсынып көрүп турдум. Студент отрядтарда ажылдаан турар сургуулдарның формазы ышкаш ногаан, ченнде база эмблема ышкаш квастан каан. Ооң иштинде сорочка хөйлеп, ооң иштинде трико. Даштыкы чаа фуфайка, чаа бөргү койгун кежи. Идикти амдыызында филиалның ажылдакчылары ап четтикпээн болду.

Филиалдың ажыдарының шаны келген. Ол бажыңның чөп талазында кирер эжиг аксында кожаа баглан каан. Ында чоп чыскаалдыг турупкан.

Чылганнарның мурнунда Тыва Республиканың социал камгалал министри Сергей Дамбаевич Киров, Кызылдың кырганнар болгаш инвалидтерниң интернат-бажыңының директору Василий Афанасьевич Мерзляков, ооң оралакчызы ол филиалдың директору Валерий Тулушевич Дондувай, Улуг-Хемнин район чагыргазының даргазымның социал политика талазы-биле оралакчызы Мария Монгушовна Дамчай болгаш өске-даа төлээлер.

Республикада кырганнар болгаш инвалидтерниң интернат-бажыңнарының, ында чурттап турарларының ниити байдалын министр чугаалаан, бешдугаар ыныг интернатты Хаймракан суурда ажыдып турарын дыннаткан. Бо филиалды бар арга-курлавыларны дилеп тып турган кылганын, Тывалың барыын талазы районнарындан хайгааралы чок, чер кезип чоруур, төрелдери чок кырганнарга ачы-буян болурунга ол доктааган.

— Бо филиал 50 орунлуг. Аңаа чүгле кылаштаар арга-лыг, назылап кыраанарны хүлээп алыр. Маңаа хүлээп алган бир кижини хеннерериге 12 мүн рубль, хүндө чемгеренге 80-90 рубльдан чарыгдаар. Үш катап чемгерер. Телефон кличтинмээн. Ону киирип бээриге 70 мүн рубльди шилиттиг. Ам оокку хүннерде кылыптар боор — деп, ол немеп чугаалады. Ол ышкаш шак мындыг филиалды ажыдып бээрим Барыын-Хемчик район дилеп, ында база бажыңны тыктым турарын ол чылганнарга дыннадып чугаалаан.

Бо бажыңны ажыдарынга хаймракчылардың улуг-хуузу база улуг. Кажан маңаа улус четчелеңги көвүдей бээрге, совхозтуң-даа, ында эрге-чагырганың-даа телазында ол кижилерни боттарынга таарышкан кылып болгу дег ажылдар-биле көрүп хандырарын, школтың өөренгенчилери бо филиалды шефке ап, коллективтиг ажылынга доктаамал дузадан көргүзерни, хайгааралга алырын ол дилээн.

Ооң соонда филиалдың ажыттынганын чарлаан, эжик аксында кожаны үзе кескеш, чылганнарны киирери чарлаан. Улуг-Хемнин район чагыргазының социал политика талазы-биле оралакчызы М. М. Дамчай төгерик хлеб, дуту ол интернат-бажыңның бир дугаар чурттакчызы болуп келген Б. С. Оюнга тыпсып берген.

Чылган чоп ынаар киргеш. Ол бүүү чонну аалче чалап олурткан. Чылганнарның мурнунга В. А. Мерзляков чүве чугаалаан, Кочил-оол аттыг совхозтуң директору М. С. Доңгакка сөс берген.

— КМК-ның конторазы турган черни кырганнарга интернат-бажың кылганы, ооң ажыдышкынын кылып турары өөрүнүүр. Бо ажылды кылырына совхоз база дузаны көргүскен. Филиалдың бажыңын септеп кылган тудут организацияларынга өөрүп четтирдивис.

М. М. Дамчай сөс алгаш, назылап кыраанарга социал камгалал дугайында чугаалап, аңаа чурттаарлар боттарының күзели-биле ажыктыг үүлдерни кылыры, боттарының аразында чаңгылдыг чурттаарын оларга үүлүп.

Ооң соонда филиалдың директору В. Т. Дондувай сөс алгаш, ол бажыңны кылган тудут организацияларынга өөрүп четтиргенин илереткеш, район төвүнден келген төлээлер улуг торгу эккелгенин чугаалаан, ону ында чылган чонга кезип үлээрин чарлаан. Ону кескеш, чонга үлеп турда. Чаа-Хөлден келген дайынның болгаш күш-ажылдың коочуу А. М. Сундуй болгаш ооң-даа өскелер чүве чугаалаан. Кижилерни социал камгалалының дугайында сагыш салыпкаанга доктаан, ол интернат-бажыңны камгыг эдилээрин, ону кылган тудукчуларга байыр чедирип, аңаа чурттаар кырганнарга кадыкшылды күзээнер.

Улуг-Хем районнуң культура киноинженери А. Т. Маховага хөрүкшү агитбригадазы-биле Хаймракан ортумак школазының өөренгенчилерниң солун программалыг концертин чылганнарга бараалгаткан.

Филиалга чурттап турарларга эрш-чем хандырылгазы четтир. Эмчи хандырылгазы кызырбас. Хаймракан суурда участок болгаш Шагаан-Арыг хоорай эмнелгелериниң эмчилери доктаамал хайгааралга алырын удурулганың талазындам дуурушкан болду.

Ынчангаш ол филиалның ажылдакчыларынга болгаш аңаа ооң соңгаар чурттаар кырганнарга солунуң өөрүкчүлүрүнүң мурнунда ажыл-иштиг ишчилерни, каттыжыларны күзээн каалы.

Николай ДАЖЫМАЙ.

КӨДЭЭ: ооң бөгүнгү айтырыглары

ХАМААРЫЛГА ҮНДЕЗИНИ-БИЛЕ ӨСКЕРЛИР-ДИР

Эрзин районда Ленин аттыг совхоз акционер иштилел кылдыр эде тургустунган. Ажыл-агый башкарылгазының өске бир ыныг хевирі-биле ажылдап эгелээн коллективтиң бөгүнгү ажыл-чорудулгазын, ажыл-херектиң ооң соңгаар черле кайы хире бүдүүгүр, чогунгур боор болурун оларның, ынчаар чурттап ажылдай берген улустуң, амыдыралындан көрүп, дыңнап көөр сорулгалыг аңаа чеде бердим.

Ук иштилелдиң баштаар черинің даргазы Мавдыр-оол Дамдынович Лудуп ол албан-хүлээлгени күүседи эгелээшле, көңгүс үр болбаан, чаа-ла ай хире боор турган черинге барган болдум. Алыс черле ол ажыл-агыйга ажылдап турган кижи болгаш совхозтун-даа амыдыралын, акционер иштилелдиң канчаар тургустунун, ону тургузун алыр дээш канчаар хурал-суглаа эртиринде турганын билир, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ажыл-агыйның байдалын, ооң хөй талалыг амыдыралының айтырыгларын кончуг эки билир. Ам ону улуртуруп аңаа бүүрээнин база таварылга эвес деп билдим. Кайы хире ажылдап, чурттап турарын, үүлеерек кайы хире ажылажып турарын айтырарымга, чугаазынды ол мынчаар уламчылады.

— Бистиң кол-ла сорулгаларыс болза рынок харылзаалаарыс шылчылгенин нарын, өрге бо үеэнде ажыл-херек аңаа дүүштүр эдээн сайыннылгалыг эде көрүп, амыдыралы-чурттаан болурунун бир иштиг аргазын ажыглап турган, амгы байдалдан уштуп, ону ажыл эртелинин таарымчалыг аргаларын көөрү, эдээн болур. Моон мурнунда ажылдап турганывыс байдал-биле ол-ла хевээр турар болзувусса, ажыл-херек чорташ, иштиг агым-биле чорташ, ийи чыл дургузунда ажылынга шүүдүп берген улустуң, амыдыралындан көрүп, дыңнап көөр сорулгалыг аңаа чеде бердим.

Ажыл-агый айтырыгларывыска бүгү талалыг сайгарылга, саналашкыннар кылгаш, совхозту тараткаш, ажылчыларны бо иштилелдиң кежигүннери кылдыр катап хүлээп алган бис. Ынчангаш Устав негелделерин хажык чок күүседир болзувусса, бо таварылгада «болзувусса» деп ыңдыг байдал турбас ужурлуг чүведир ийин, күүседир. негээр апаар бис, базылап, хүлээп алган болганывыста. Кежигүн бүрүзүнден негелде күштелир, харысалга улгадыр. Ол дугайын коллектив билир, чаңгыс эвес удаа чугаалаяжып келген бис. Ажылдың чогум технологиязынга хамаарыштыр чугаалаарга, моон мурнундазындан удуг-ла ыңдыг онзагай өскерилге чок деп болур, а ында ажылдап турар кижилерниң, кижи бүрүзүнүң хүлээнген ажыл-херээнге боттарынга хамаарыштыр дугайында айтырыг өске.

Мынчаар ажылдап эгелээн, чыл четээн улус-тур, эде тургустунуп, ажыл-херекти ажылап-баштап алырынга база үе херек деп үүве билдингир. ооң-биле кады курүнеде өөрешреги бо доп-ааран дуглаттынга бербеан билдингир, ол хамаанчок, ооң дузазын ажылаачы ам-даа ап турар. Ынчап келирге ыңдыг айтырыг бо удаада — бүт кырынга кавчаа турып алырының дугайында чорып турар. Ынчангаш чогум түпелдер дугайында чугаа борта шоолуг-ла болбаттыр деп үүвени вомчукпу билип-ле олур боор. Баштаар черинің даргазы база ону ыңдыг уткалыг кылдыр тайылбырлаан-даа үүве. Эде тургустунуп, ааа чүүлче шилчин турар үеде черле ыңдыг болгай карышкактар, шаптараазынар дөмей бо-ла турып келир. Ону ажыл эртиннаан, оларның бөгүн канчаар амыдыралы, ону ажыл эртериниң таарымчалыг аргаларын көөрү, эдээн болур. Моон мурнунда ажылдап турганывыс байдал-биле ол-ла хевээр турар болзувусса, мал бажыңга чидириввис чылдан чыле немежип кел чытты. Мал чеминиң курлавырының талазы-биле байдалывыс кандыг ийик.

Ажыл-агый айтырыгларывыска бүгү талалыг сайгарылга, саналашкыннар кылгаш, совхозту тараткаш, ажылчыларны бо иштилелдиң кежигүннери кылдыр катап хүлээп алган бис. Ынчангаш Устав негелделерин хажык чок күүседир болзувусса, бо таварылгада «болзувусса» деп ыңдыг байдал турбас ужурлуг чүведир ийин, күүседир. негээр апаар бис, базылап, хүлээп алган болганывыста. Кежигүн бүрүзүнден негелде күштелир, харысалга улгадыр. Ол дугайын коллектив билир, чаңгыс эвес удаа чугаалаяжып келген бис. Ажылдың чогум технологиязынга хамаарыштыр чугаалаарга, моон мурнундазындан удуг-ла ыңдыг онзагай өскерилге чок деп болур, а ында ажылдап турар кижилерниң, кижи бүрүзүнүң хүлээнген ажыл-херээнге боттарынга хамаарыштыр дугайында айтырыг өске.

Мынчаар ажылдап эгелээн, чыл четээн улус-тур, эде тургустунуп, ажыл-херекти ажылап-баштап алырынга база үе херек деп үүве билдингир, ооң-биле кады курүнеде өөрешреги бо доп-ааран дуглаттынга бербеан билдингир, ол хамаанчок, ооң дузазын ажылаачы ам-даа ап турар. Ынчап келирге ыңдыг айтырыг бо удаада — бүт кырынга кавчаа турып алырының дугайында чорып турар. Ынчангаш чогум түпелдер дугайында чугаа борта шоолуг-ла болбаттыр деп үүвени вомчукпу билип-ле олур боор. Баштаар черинің даргазы база ону ыңдыг уткалыг кылдыр тайылбырлаан-даа үүве. Эде тургустунуп, ааа чүүлче шилчин турар үеде черле ыңдыг болгай карышкактар, шаптараазынар дөмей бо-ла турып келир. Ону ажыл эртиннаан, оларның бөгүн канчаар амыдыралы, ону ажыл эртериниң таарымчалыг аргаларын көөрү, эдээн болур. Моон мурнундазындан

Советтер амыдыралы

СЕССИЯГА ЧУГААЛАЖЫРЫ — АЖЫЛДЫҢ ЧҮГЛЕ ЭГЕЗИ-ДИР

Ориажылга-саарылга үезинде кодээ ажыл-агыйны кижилер организастаарыл, чоннуң социал камгалалын чогумчалыг шинтирлээриниң кандыг-кандыг орудтары барыл? Шак мындыг айтырыг бо хүнде кайы-даа ажыл-агыйның, Советтиң муринунда туруп келген. Ынчангаш «Рынок экономиказынче шилчилге үезинде районуң совхозтарының байдалы болгаш кодээ чоннуң социал камгалалының дугайында» айтырыгны улус депутаттарының Тес-Хем район Соведениң эвелгелиг сессиязынга чоокта чаа чугаалашканы таварылга эвес.

Бо айтырыгны чер-чер Советтер, тус чер чагыргалары, кодээ ажыл-агый эргелери, кодээ тудутуңу, совхозтарның удуртукчулары дорт харыысаар, оны организастаар ужурлуг. Районуң экономиказында коя черин мал ажылы эелеп турар. Бо ажыры улам өскүүп, шептеренде шалыпчылар баа магалыг одар-белчиир, уттаттыг шелдер-даа Тес-Хемде бар. Муринунда кымнар деп кадарчылар, саанчылар, чеве кадарчылары, чылгычылар, ниек кадарчылары шыларап турганын будуңу республика тергини эки билир, ынчыгларның чамдыктары ам-даа агдыныкчылар болуп, ажылдуңуң чанында ажылаап, уттап чорлар. Иван Ланзуун, Максим Сувандин, Чоолу, Седей Батхарлар болгаш есслер-даа тес-хемчилериң рук айтыкчылары, чорлаары. Оларның соон сеңгаан мгы аныяк малчыннар Байыр Сувандин, Василий Захаров ларның ат-сураа база Тыва-а алгаан. Тес-Хемге өртүкмүн ажаок берге, хар улуг олгаа дээр. Ол дээрге чылгаа ижиниң сылаа хей дээрн ышкаш чылаяк-тыр. Чүге ынаа дээрим ол? Суваглыг малынарның оглу Байыр Максимович Сувандин бо чылын 00 хойга онаштыр 112 хураганы алган. Бо дээрге республикада эн дээре көргүзүг.

Нинти районда төрүүр хой, шкуңуң саны октябрь 10-да кодээ-биле алыырга, 34894, оон аналаан алган хураганы, найы 23556. Алды муң ажыг аш чаш төл өлүп хорааннар. Чүге мындыг? Байыр Сувандин канчан хей хураганы доруктуруп шыдаанмы? Ол оон кыштаанга хар чаглай, соок дүшпейн, иогаан ай, -алдын кус хевээр турганы ол бе? Мал ажылының тазы-биле тес-хемчилериң чактанып болур-ла чүүлү — үезе 2 кулун өлгеян. Ынчалда-даа төрүүр ужурлуг 797 хевен чүгле чартык кезии — 41 бе кулунаан, эрткаанары ыызыраан бе аны чүү?

Мурнуку чылдарда Тес-Хемге чүгле ийи-чангыс хойжулар, саанчылар, иогаажылар, сиечилер шылгаран турган вес, а будуу-будуу коллективтер республиканың кодээ шчилелиниң чарыжыга тинекчи боон турганын болдум уумда дыка эки сакты-дыр ген. Чижээ, «Чодураа» совхозтуң Хаваал-Тей сүт-бараан фермазы Тывага ман чыл улаштыр алдаржып келген. Ынчан оон эргелекчизи Чоолу Намчакович Батхар турган. Оон уругларының кези база уруу Оюмаа-даа республиканың тергини саанчыларының дешнелиңге турдулар.

Ол-ла совхозтуң хей чылдыг сиген өстүрер звеновуу суттаттыг черге меде тараан, оон дужүүтү ийи катап ап турдуг. 1 гектардан сиген алыр талазы-биле баа-ла бүүү Тыва-га билингир чорлар. Тес-Хемни бастер кадыг-шиириин агаарлыг, ынчаргаш ногаа, картофель өстүреңге таарыча чок-ла дээр, ылаштаанаар-ла болгай бис. Чок, Чүргүй-оо- Хомушку аттыг совхозка Куулларының аныяк ог-булези турду, оларның өстүрүп дужүүлү чүгле районга эвес, а Тывага эн эки саналып турду ийин.

«Таңды-Сыныг» совхозтуң ишку бригадалары, оон намдык малчыннары база-ла бистин республикада сураагын турганын улус утпаан, ийи-чангыс кадарчылары эвес, а будуу-будуу бригадалары 100 ишкуден 100 ажыг анаймы камгалап, доруктурун турчуг. Тес-Хемге сарлыкты чоокта чаа салып эккеп алган, оны өстүрүп, ажаан эгелеен хөрөңгеге бир саалыкчы республикага чемпионаан болгай. А тева кадарчызы фронтуу малчын-сураагын турду чоп.

Бо үстүнде чижектерни чүге киирериим ол? Чүге дээрге тес-хемчилер кодээ ажыл-агыйның бүүү аныларының чедишкининг болуруун эргазы бар-дыр дээрим ол. Кодээ ажыл-агый продуктуларын ажыдыр талазы-биле чүгле «Чодураа» сүт саарының планын үш квартылдың түнелинде 90 хуу чедирген, ол дээрге өткен чылдың деңнелиңден 6 хуу хей. Эки-дир. Сүт саалданың көвүдеериниң дизе аргалар бардыр. Оны харааа-тейжилер канчан чедип алганы? Моңа кодээ ажыл-агый эргелери база өске арткан фермаларының ажылчыннары шинээдип көрүп алган, оны ажыглаанын дээш чүү ылганы? Чаныда ферма планныг сорулгаларын күүсеп турда, чижээ, Өртен фермазының коллективи канчан хожуулаары, чылаяаны чүзел? Ол аразы ыраа эвес-ле болгай.

Мээн баарымда, стол ыры-да районда Советниң XII сессиязының материалдары чыдыр. Оон хамык сан-чураайны көрүп олуп мен. 1992 чылда совхозтар 51,0086 млн. рубльди өстүрүп-чеде алган, чүгле «Таңды-Сыныг»-ла аңгыда өске ажыл-агыйлар дейлей карыгалыг. Мал продуктуларын өстүрүүгө саарып-сөзүүлүгүн 11,200 млн. рубльди чедир алдаан. Мен өзеги бо чеде районга 2,647 млн. рубль өскөн. Оон ол өскүүзү «Таңды-Сыныг»-а онаажыр.

Малдың баш санын көвүдеериниге, мындыг болганда, оон хей оруга алырыга бир эр кол чүүл болза, оон өзүн телин менги алыры болгай. А тес-хемчилериң бо талазы-биле өскөрүлгелери канчыгыл? Төрүүр 100 малга оңгештүр бо чылын 49 бызааны, 49 ийей, хураганы малдың-малдың-ла алган. «Чодураа» биле «Таңды-Сыныг» совхозларының шүүн малдан алган төлү шуут хамык чок, район деңнелиндеи бичин куду.

А чеп ажылында баа мактаныктар чүве чок, дужүт куду. Сүттаттыг черлериң сөп ажыглаавайн келген. Бо дээрге хоорааан аарыг-ла болгай.

Тес-Хем районуң удуртукчы организациялары кодээ ишчилериниң социал айтырыгларын сагыш салбайн турар дээрге мегеаргаар. «Чодураа», «Кызылаар», Чүргүй-оо Хомушку аттыг совхозтарының малчыннарының ышкы кодээлериндө электрини шупшуумаа киирген. Ол ажаок улуг дуулдыр. Бо чылын райондан 60 ачыктар мал ажылынче киргеш. Малдың эки чүүл-дур. Чүгле оларны хүлээп ап турза, дуулаар, деткиир бис деп каарыңдан ангыда, оларже чүүл бүрүүнү киргеңгейин салып, ачылыг ходуу ол ачыктарга сунуп бээр ужурлуг.

Малдың өлүп хорааны кедергээ-дир. А ыллаганы? Мурнуна ажыл-агыйларның мал өтөлүүнө № 24 майыкты бөлүүлаарга, ол өлгөн малдың санын айтырга, мал ачыктары-биле демнежир станцияның актының копия ужурлуг турду, ам оны барымаалаарайн турар апаганың чүүлү-биле таймылбыралары? Мал дериий бээргеп, оны доваан белүүн эккелгеш, пунктуга эмнээр арганы база-ла бо районда ажыглаавайн турарын Тыва Республиканың Дээрги Советниң Аграр политика болгаш экология комитединиң даргазы Т. С. Кара-Сал ук сессиягa олурушкаш чугаалап келген. Малдың учёт-өтөөдү сайгаргай. Оон үлемиңдеги мал өскөнүг улус көвүдээн. Өтөөн эгелер эзим хемчег азбайн турар. Оны эк сагыштыг эвес ийи-чангыс ижилер аяок ажыглап келгеи.

Районуң кодээ ажыл-агыйында мындыг четкестер чылдыр-да үламчылап турар, хуралдың санында-ла чугаалажыр айтырыглар ол, сай-фактылар эрги хевээр, өскерилген чүве чок. МТМ-лерни, автопарктарны арендаже шилчилер дээш кым-да болзыс бооргa, ында улустуң ажылдаар хөөкү куду. Үеним негелдези-биле ажыл-агыйларны чаа өзү-биле башкаарар, организастаар хемчилер албаан, оон үламындан сессиягa районуң кодээ ажыл-агый эргелениң начальниги Б. Ч. Батхарның кылган идеяларының утказы-дда эрги төвээр болду дээрзин Дээрги Советниң демги комитединиң даргазы чугаалаар чорду, ынчаргаш ол бодуунуң санаалын берип, кодээ ажыл-агыйны кризистен уштуунуң аргаларын сумелээн. Бодал көрүнер дээш, районуң ажыл-агыйларында дүкүү, алгы-кешти болбаазыраар баа национал чем кылыр бичин пехтерни тудар, ажылдаар дерга бар турбуже, сада кыч-даа хол дегбээн. Депутат О. Аданнор харыы сессияның киржикчилериге ыңгы салып, тыва далганы кылып, хат-чимисти чыып кирээнгер деп санаадаан.

Тес-Хемниң девискээри, ыры-ла, хат-чимис, тоорук талазы-биле байлак орун. Чыжыгеннеңи ол көрүүлүг. А оны өске черлерден келген улус чыыл, салып-саарып турар. Боттарны тес-хемчилер, оны өскүс ажыглаваазыл? Кызылда ам шүжүгаанны 1 килограммуна 60 рубль-биле салып алган, оны ус кылып турар бичин будуңнеге ажыттыыган-дыр.

Сессияның шинтиңе телевидениде мындыг одуруглар бар: «Өлдерге таарымчы бичин темээлиг стол, санай, аптара, удургуру районда ышкы чыыр будуруге черн чок». Кайынан, тес-хемчилер, сессиде Шуурмакта ыыш бөлүктүүн пунктуу бар ышкыжыгай. Ол будуруглерни базазынга бичин кооператив ажыдыптар тыныгыр, сагыныр кижи чок болганы ол бе, оларны чаазан, кылыптар шиверлер сиерде чок эвес-ле болгай. «Чодураа» совхозка ол чазанар кооператив ажылдап эгелеп турчук, хөөкү чедааш, тарай бергени ол бе? Оон ынай номчуулуглар: «Малчынарга туткан бажынарының 66-зы, 8 кудук, 15 чыыр-бажын септеле кылбаа-ныңда ажылдаавайн турары. Чесеннинг аа! Тес-Хемниң улуу бергелерге боттары-ла ноду салдынып, дужүп эгелей берген бе деп, бо бүүү четпестер дугайын номчаары бо кижи ышкаш болзаар-дыр-ла! Суулаар аразында телефон, радио ажылдаваас дээш сөстер база бен. А оны кым кылыр ужуулугуз? Район болуунуң кожт-биле кылып, сөстер ажылдаас болза, оны республиканың харылаза черниге тургусхан силер бе?

Амыдыралдың утказы бир янзы апарган, ам аксын ажып алгаш, дээрден кидык маңнап олурар үе эртекен дээрзин тес-хемчилер уттуңканы ол чоор бе? Ынаы айтырыг турун кээр-ле-дир. Тарааны безин салып турдуңар чоп? Боттарының күжү-биле кылып будуруттер ажыл-ууле ыыап-ла турар-дыр ийин. Бергелер-ле дээш хол-даан олурар эвес, бедуунуг-биле чугаалаарга, аштап кээр хыны, дона бээр эктн бар болгай.

Чоонну аъш-чем-биле хандырарына арат ажыл-агыйларның ролю улут. Силерниң районда ыныыт 45 ажыл-агый бар-дыр. Оларга дузалаар дорт хүлээлгелиг тускай ассоциацияның даргазы В. Шимит ажылын кааган чораан дээрзин сессиягa билдингеп. Оон улаамындан аратгар башкарылып чадап турар. Курунсиин уилуруп берин турары капитал салыышкынындан аратгарның орук тударынга, электри киирип алырынга, кудук кастырарынга 15-30 хуузун бээр ужуруут айтыышкын бар. Оны Кодээ ажыл-агый министерствозу, кодээ ажыл-агый эргелери, ассоциация-даа билир хөрөнгө, дузалаваайн турардыр. Тес-Хемниң чамдык дөрт ажыл-агыйлары районуңга бүүткеп алган. Кызыл районга келгеннер. Бо чүү?

Тес-хемчилер, силерниң ажыл-агыйларыңарның силаттарында, малчынарындаа-да хураган кежи эндерик. А бо чайын Наадым боор турда, Менгун-Тайганың «Малчын» совхозу бир машина мындыг кепти эккелгеш, бирээзин-не 40 рубльге салып турду. Улус ыыа алыр чорду. А силер чүдеп дорайтарынар ол? Менгун-Тайганга болаарга, Кызылга чоок, оруг база эки болгай. Шак мындыг ажылгыр-сагыныгыр боор болза, ынчан чурттап болур-дур ийин.

Улус депутаттарының Тес-Хем район Соведениң эвелгелиг сессиязы «Рынок экономиказынче шилчилге үезинде районуң совхозтарының экономиктиг байдалы болгаш кодээ чоннуң социал камгалалының дугайында» айтырыгны чугаалажыр көргеш, бо талазы-биле 1993-1995 чылдарда чорудар ажылдың программазын кылгаш, дараазында сессиягa бадыладыр деп шинтирлээн. Докладчиг айыткан түүлдер талазы-биле үш капсырылганы киргеп. Эң ылангыы мал ажылының талазы-биле келир 1993 чылда төрүүр 100 малга онаштыр 80 ийей-хураганны, 75 бызааны, 75 кулунну камгалап алырын кодээ ажыл-агый эргелелиңе, совхозтар директорларына даазкан. Ол ышкаш малдың продуктулуун ковудериг-биле бир инектен чеже сүтү саарыл, малдың дериг денизин чеже чедирери база-ла айыткан. Муринунда мындыг айтырыглары базаа доктаал-шинтирлерге айтып таргулаан болдур ийин. Чамгыс эвес удаа. А ынчалдаа олар чүгле сазаын кырында болуп артыкчаан. Оон бадыткалы бо сессиянын доктаалының төвү пунктузу. Ынаа мнин дээн-дир: «Кадзының чоннуң социал камгалалың экономиктиг талазы-биле улус депутаттарының район Соведениң IV сессиязынга тулаан алган хемчегларинің күүседелзин эчизинге чедир чорударын районга Соведениге, кожуун администрациязынга, кодээ ажыл-агый эргелелиңге дагаар». Шынаалда, ол хемчегларни боттарының туган болза, бо чыышка улуг мелдешпирни 66 бажынны сентеттинген турар ужуруут аа.

Мен бо материалды тес-хемчилерни бастаан дээш эвес, харын олар берге шаг-уеле чеже боттарын шугаңнуп, кымын болуп өскөрүп, кылыр, боттары мешин ажылдаары деп чүүлдер сагындыраары-биле бижиим. Оларга мешин аргаан, дужүүлге бар. Ол-ла үеинде ниижеткерин киирем. Бир эвес аргажок шыгаттынмаг болза, ээзиге хол сунгаш, оны чеже эвес торжоклар болгай. Чүге өйлүг.

Ол-ла сессиягa район Соведениң контрагент комиссиялары болгаш комитеттери эвес турбуган, үш комиссиялы, бир комитетти кызыыган. Ам маңнат комиссиялы, кодээ ажыл-агый болгаш экологии, эрге-ноойлу болгаш хей-шинтирлиг ковуу-чуулуг камгалаар, улус ажыл-агыйларын экономиказынын, социал политика айтыыгларының талазы-биле комиссияларны тус-тускаа тургускуттуган. Бо газетаны районга Соведениң ажылын талазы-биле организастаарынга дедим ковуулуг.

Сессия доозулган. Депутаттар таван таңгылаан. Оон шинтирлиг боттанныларны-биле чоннуң эвилелдээн улус олар болгай. Сессия районуңа амыдыралынга эн чугула айтырыгны чугаалашкаш, докладлы хүлээп алган-дыр. Ам чүгле чоннуң эвилелдээрн арткан. Ынчангаш депутаттар боттарының өкрүттарынга оон докладлын тапштырыр, таймылыглар ажылдаар-ла, ажылдаар. Хамаарышкан организациялеңнин база кылыр ажылы чугаа. Кайы организация чүү кылыры докладда айыткан. Чүгле негелде, хорыысалгалыг ковуу, амыдыралдың амгы үеинде билип, ажылдаары арткан.

Седен ХЕРТЕК.
Тыва Республиканың Дээрги Советниңи парлалга секретары.

Чер ажылы

Чадаана хоорайның адаа ужунда моон мурнунда эрги суггарылга эргелели турган черде бөгүүде кодээ ажыл-агыйны химиниң дузазы-биле сайзырадыр ужуруг чер бар. Ында ажыл биеэки дег дувурээзинни болдурбайн турар-даа бол, ол домей-ле бодуунуң тавы-биле чоруп турар. Оон даргазы Чехов Монгеевич Кууларга ужуражы бергеш, оларның ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр дараазында чугааны кылган бис.

КЕРЭЭ ЧАРГАШ, ДУЗАЗЫН КӨӨР

— Черле ынчаш эскерип көөрге, силерниң организациякының тракторы, машиналары мурнукузунда дет, ол-бо ажыл-агыйларның хову-шелдерниге өдек, янзы бүрү чемнишилдеп-тедер төскеп турары чоп көзүлбестей бергенил, чылдаганы өске өрге?

— Мээн мааа чоокта чаа ажылдап келгенимни билип-ле болгай силер, ынаадажок бирээ, айтыыг салгынган болгаан-да, харичилээрин орааанда керейн. Ус-шаг өскерилп, оруга чоп будуруглелер, организациялаңы хаап, оларны хуужуп турарын оон билир болгай. Ынчангаш бисте хамаарыштыр тракторлар, машиналарны кайы-бир ажыл-агыйга, бөгүүдүг черниге ажылдаарын эдээн ыраныдаан. Кызыл-даар материалдарны, минералдыг чемнишилдеттерни өртээ аарааан. Ажыы-биле хутаалаарга, колхозтар, совхозтар оон өртээге хүш четпестей берген. Оон ыраанда оларның боттарының иштинге хуулаалдарны чегей болгай. Байлаа ынчаа кызыл-биле бистин хуулаалдарны ужуруг-даа бөгүүдүг ужуруг тамырышкан боор турар-дыр. Экономиканы кризис деп чүве бо эвес бе? Кыш-ла ажылы болзуу, оларны кодээ чорыл, дужүүлгеге бөгүүдүг бисте бар техниканы ажыглаа болгаар.

— Ийлыг-дыр, Чехов Монгеевич, ийлаарга бистин районнуң кайы ажыл-агыйдан силерниң-биле дорт керээлиг ажылдап турарыг? Дузаларны ким ол турарыг?

— Ниижа Тева-Хая удуурлуг. Оларның тарааа тарыы шелдеге бо чылын 8000 тонна алекти теп, сеорлуг кодуургеп турган. Чаргыгаалаан өртек-чиеин бюджеттен, кесин кеннуг-биле алыырга, 500 муң рубль. Бо ажылды бистин ажылчыннарывыс бөгүүнг-биле кылып доосхан. Актыын турзуп, дугуржулганы кылган, ам чүгле ол черлен ол ажылын шилчилгиниң кезии маңаар. Мындыг янзылыг.

ДЖ. БУШ-БИЛЕ ЧУГААЛАШКАН

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). Россияның Президентизи Борис Ельцин АКШ-тың Президентизи Дж. Буштуң күзээнии ёзугаар оон-биле декабрь 6-да телефон дамчыштыр чугаалашкан.

Россияның болгаш АКШ-тың аразына харылзаалар-ның, а ол ышкаш делегейниң эң чугула айтырыглары, ылангыы Сомалиде байдалы чугаа үезинде президентилер сайгарып, санаа-онаалдарын солушкан.

Дузалал ажыл-агыйы — амыдыралга деткимче

БАШКЫ, ДАРГА МАЛЧЫННАР

— Баштайгы үеде дөрт-беш ийлаарлыг турган бис. Бажыныс чаныда одарлаа ажнажым турдулар. Оларның ие бергенин болдуунда эскерсийн барган бис. Оон бөөр ыш чыл эрте берген. Ангорлар ийлаан. Чамдыктары Листепкен. Суурга ажылдаашаан, каш ийлыг өскүүлерниги база кадрар, хайтаарар апарган бис. Мал ажары, оларны характары бирде биске солуп-даа апартан. Сигенин шыдаар шаавыс-ле шыныаадан кезии белеттеп алыр апарган бис. Бодум Сут-Хөл район чагыргазының даргазының оралакчызы. Ынаадуунда тудуг-суур ажылын арылыан турар мен. Ажылым удуртулгага хамаарыжыр болганы шуут чай чок болгудаар-ла. Ынчаарга-ла чайлыг үеним ап алгаш, мал кадарар эзлээмни күүседнп тур мен—деп, ийлым эвин Соскур-оол Кыргышнанович Ондар чугаалады.

Соок дүжүп келгени-биле дар чаарби ажыг өскүлериниг. каш санныг хойларынга сенин белеткен алган сигенин ыаан берип турлар. Оларның ортунуу уруу колдуунда ол ийлы кадрар, ажыг янирее, малынчы, кежээ кижилериниг ирээзинге саналы берген. Ол ортадыгеннен келгеш-ле, чайлардыг өскүлерни хей-тарар. Кежээкей-дир ийин.

Бо малчын дарганың өөнүн Оюн Кужугетович Ондар [illegible] Шиделгеге үеин чыл [illegible] даа дерген чыл ондар башкылаан. Сут-Аксының ортумак школазында ам-даа башкылаан турар. Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени-биле шаклаткан. Бо Сут-Хөлде бедик шиниилдыг башкылар ховар чер болдур ийин деп, бир дарганың чугаазын дыннаан, оны демдеглеп орарым бо. Хоочун башкы база ажылындан келгеш, ийлаларынче саныы салыр. Каш каван база азырап турарлар.

— Колур ийлай чок турган, хой, өскүлүг болдуруус. Малдың болурга, ажыдыраа-турттаарынга база улуг дугум болур чүүл-дир мен. Боларны ийи кадрарын, чемгерер болза, чүс-даа баш кедер чыгыы ийин. Кожаларынга-биле демнежир, эвлежир кадрар-дыр бис. Чайын өскүлерни саап, сүдүн шай сүттеп ижип турдуус. Школага уруглар өөрдин хүлээп келдим. Ам уруу-вуг өөрешин чорудуг. Оон ортунга мал кадарын чоруурум ол—деп. Опаан Кужуурина баш саны номежин, чылдын-на шаа-биле өзүп турар малының чанында олурып алган чугаалап ор.

Дарга малчын Соскур-оол Ондар айыыр тудуп алган, сараатган паагай чыгыг консигенин ангор ийлаарга каан берин, таалымын сорун чорун тур. Сут-Аксының оон өске даргаларының чамдыызы база мал-магаанныг деп дыннаарым. Рынок үезинде малды эндере азыраарынче сагыш салыр, салып-саарып-даа болгай-ла. Сут-Аксының садыгларынга дарга малчынның бүдүрген продукциязын делгеп салып турар деп чугаа дыннаабайн, харын солуп-на ыыпаан. Оон үлегерни өске удуртукчулар база моон сонгаар эдерер чадавас.

ЧУРУКТА: Опаан, Соскур-оол Ондарлар уруунуң уруубиле малының кажаазының чанында.

Охемчик ОНДАРНЫҢ сөзү, тырттырган чуруу.

ЭТ-ХӨРЕҢГИ ҮНДҮРҮҮНДЕ ӨСКЕРИЛГЕЛЕР

Республиканың үндүрүг органнарының ажылдакчылары-даа база үндүрүг төлевилери-даа Россия Федерациязының чаа үндүрүг системазын өөренип, аныа чанчыгын четтирбейн турда-ла, ам база колдуу бүүү үндүрүглерге хамаарыштыр өскерилгелер болган немеңшиннер дугайында хоолуг бо чылдың июль 16-да хүлээп алдынган.

Ол өскерилгелер болган немеңшиннер барык шуулу үндүрүглерге хамаарышкан болганда, бистин үндүрүг инспекциялары ол өскерилгелерни, саавырларны боттарының ажылдакчыларынга чедиштирери-биле көвүдеп, парлаар ужуруг. А үндүрүг төлевилерниге тарадып бээр дугайында шуут чугаалаан-даа хөрээ чок. Чүге дээрге бисте ону көвүдеир тускай техника, саазын, акша-төгерик чок.

Ынчангаш бис оода чедаарда «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарны дамчыштыр чонга, үндүрүг төлевилерниге дыннадырын кызыы турар бис. Бо талазы-биле айтыкаанын республика солуннары биске улут дузаны көргүзүп, ээзиг эвес консультацияларны парлап келген.

Ынчангаш үндүрүг төлевилери солун дамчыштыр үндүрүглер дугайында билип ап, оларны шын саналп, ой-шаанда төлеп турарлар.

Ам бүүү база-ла «Шын» солун дамчыштыр эт-хөрөңги үндүрүүнде өскерилгелер болгаш немеңдер дугайында консультация бээри чугула апаргаан. Чүге дээрге моон мурнунда, 1992 чылдың май 20-де 25 дугаарлыг «Шын» солунга үнген «Будуруглге, албан черлериниг хөрөңгизиниге үндүрүглер» деп эгелиг тайылбырда башкарыг өскен хорааны хөөлүг бөөгаар хөрөңгинин чылда ортумак өртээн саналда мунгаа болганынын 01 деп саннынын (ол эт-хөрөңги) чылда ортумак өртээн саналп ыыап дээн болгай мен. Ам ол саналгынынны 01 саннын эвес, а балансының бүүү актив талазының түүүн алыр апаргаан.

Ол түүнү алырда ай саныда 1-ниң хүнүнде үндүрүп хөрөп өзүп тай бүгдүлгеп үчёдүнүг саналарының артыкчылыгының балансының актив талазының түүнүн (ай саныда үстүнде айытканы шуулаш) кадар, а 1993 чылдың январь 1-де балансының актив талазының түүнүн (база-ла ол саналарны казааш) ийи чарыпкаш, кадар. Оон үүүп келген түүнү 12-ге үлээр. Ол үүүп келген түүге ам үндүрүгүн хемчээлин көвүдеиптерге, үндүрүгүн түүү үүүп келир.

Бир эвес будуруглге чери ийиң баштайгы чартыында ажыглалга киргеп болза, ол айны будун ай кылыр алыр, а бир эвес айның сөөлгү чартыында ажыглалга киргеп болза, дараазында айның 1-ден ымай алыр.

Ынчаарга ам бухгалтер үчёдүүнүг өскерилгени-биле база ергы орулганы ажыглаарының дуруму база өскерилгени-биле чаа бухгалтер үчёдүүнүг сан планынга киргеп будуруглге, албан черлери хөрөңгизиниг чылда ортумак өртээн саналп турган, 81 база 82 саннарның таарыштырылгазын кылбас.

Банкылар, чегдиринкин черлери, камгалал организациялары хөрөңгизиниг үндүрүүн саналарда, тускай дурум өзугаар кылыр. Оларның үчёдү, отчёду ылгалды болгаш үндүрүг саналары база ылгалдыг. Ынчангаш ол дугайын макаа бижээн аңны чок боор.

Бо бичин консультация алган организация, будуруглге болгаш өске-даа черлерниг удуртукчуларынга, бухгалтерларынга эт-хөрөңги үндүрүүн ыын саналарынга база ой-шаанда бюджетче киирерилге дуза болур боор деп идегеп каайн.

Хүлер-оол ХЕРТЕК.
Тыва Республиканың үндүрүг инспекциязының кылдыс начальнигги.

Специалистиң тайылбыры

1992 чылдың январь 1-де активтин түүнүн (үстүнде айытканы саннарны казаан соонда) ийи кезекке чаргаш, оон кырынга ай саныда 1-ниң хүнүнде активтин түүнүн (база-ла үстүнде ышкаш казаанының соонда) кадар, а 1993 чылдың январь 1-де активтин түүнүн база-ла ийи чаргаш кадар.

Үүүп келген түүнү 12 саңга үлеңгерге, ам будуруглге, албан черниң хөрөңгизиниг үндүрүг онаар түүү үүүп келир. Бир эвес будуруглге, албан черлериде коммунал ажыл-агыйлыг, уруглар албан черлериниг, культураның, бойдус ажыглалының болган орт камгалалының, кодээ ажыл-агый продукциязын будуреринге, эзе кылырынга болган шыгжаарынга хереглээр болган өскеда бо үндүрүглен хостатган ядырларның эт-хөрөңгизи бар болза, оларның өртээн база үстүнде үндүрүп алган түүүстен казмыры чугула. Ынчангаш мындыг эт-хөрөңгиниң үчёдүн маан-биле ангылап кылыры чугула боор турар.

Эт-хөрөңги үндүрүүн немеңнер база өскерилгеи. Моон мурнунда немеңнер 0,5 хуу турган болза, ам 1 хуу апаргаан азы ийи катап өскен.

Ынчаарга ол хемчээл дээрге эн-не улуг хемчээл-дир. Оон ыыай өстүрүп болбас.

Тодаргай дорт хемчээлди Россия Федерациязында киирип турар республикаларының Дээрги Советтери база область, край, округ улус депутаттарының Соведе бадылаар ужуруг. Үстүнде айытканым 1 хуудан эвээш-даа боор турар.

Оон ыыай моон мурнунда санап каан үндүрүүнүг түүнү будуруглге чериниг ийити чарыгдалдарынче үндүрүп бижип турган болза (26 азы 44 сан), ам ыдыг эвес, дорту-биле 80 саңче (орулгалар болгаш когаралдар) үндүрүп бижиир апаргаан.

Өскээр чугаалаарга, мындыг болур: дебет 80, кредит 68, субсчёт «эт-хөрөңги үндүрүүнүг санажылганы».

Эт-хөрөңги үндүрүүн квартал санында саналар болгаш бюджетче бухгалтер отчёдун дужаган соонда, 5 хонук иштинде шилчилдер, а чыл отчёдун дужаган соонда, 10 хонук иштинде бюджетче шилчилдер.

Ол үндүрүүнүг түүнүн квартал санында саналарда 1 хуунуу дөрт кезекке чарыптар, чарыптарга бирги квартылда төлээр үндүрүүнүг хемчээли 1/4 кезээ азы 0,25 хуу, ийиги квартылда азы бирги чарыгы чылда — 1/2 азы 0,50 хуу, 9 айларда — 3/4 кезээ азы 0,75 хуу, а бүүү чылдың — 1 бүүн азы 1 хуу болур.

Эт-хөрөңги үндүрүүн үндүрүг төлевилерге боттары саналар болгаш үстүнде айытканым хуусаа ишинде боттары бюджетче шилчилдер. Бир эвес ча-шаанда саналаас, шилчитпес болза, үндүрүг организациялары торгаал оонаа болур.

Бир эвес будуруглге болгаш өске-даа албан черлери айның өзүнде ажыглалга киргеп болза, дараазында айның 1-ден ымай алыр.

Ынчаарга ам бухгалтер үчёдүүнүг өскерилгени-биле база ергы орулганы ажыглаарының дуруму база өскерилгени-биле чаа бухгалтер үчёдүүнүг сан планынга киргеп будуруглге, албан черлери хөрөңгизиниг чылда ортумак өртээн саналп турган, 81 база 82 саннарның таарыштырылгазын кылбас.

Банкылар, чегдиринкин черлери, камгалал организациялары хөрөңгизиниг үндүрүүн саналарда, тускай дурум өзугаар кылыр. Оларның үчёдү, отчёду ылгалды болгаш үндүрүг саналары база ылгалдыг. Ынчангаш ол дугайын макаа бижээн аңны чок боор.

Бо бичин консультация алган организация, будуруглге болгаш өске-даа черлерниг удуртукчуларынга, бухгалтерларынга эт-хөрөңги үндүрүүн ыын саналарынга база ой-шаанда бюджетче киирерилге дуза болур боор деп идегеп каайн.

Хүлер-оол ХЕРТЕК.
Тыва Республиканың үндүрүг инспекциязының кылдыс начальнигги.

Социал айтырыглар

ШЫДААР ШАА-БИЛЕ

Улус депутаттарының Эрзин район Советинің эвелчеліг 13-кү сессиязында «Район Советінің 9-ку сессиязына хүлээп алганы рынок экономиказыныче шилчилге үезинде районнуң ажылчы чонунуң социал камгалалының программазының хереглекчилер интиглелинде күүсеттинин турарының дугайында» оон даргазы депутат С. И. Амбарның илеткелиг дыннаан.

Хереглекчилер интиглелинің баштаар чери рынок экономиказыныче шилчилге үезинде районнуң чонунуң социал камгалалының программазының күүседир дээш база чонунуң бараанларга негелде-хереглелдерин хандырар дээш эвээш ажылдарны кылган. Үүрмектеп садар бараан аймаан 753 мун рубльге, Абаканның садыг базазындан янзы-бүрү эт-хересел аймаан 105 мун рубльге, идик фабриказындан бараанны 160 мунга дээш өске-даа хүн бүрүде хереглеттинер бараанларны эккеп садыглаан.

Июнь айдан эгелеп рынок экономиказының депшилгелиг аргазы болур база бир чаа чүүл — универмаг, ажыл-агый бараанларының магазининин коллективтери бот-башкарылгалыг юридиктиг бот-тускайлан коллективтерге шилчээн болгаш олар районнуң чонун бо берге үеде ашы-чем, идик-хеп, ажыл-агый бараанары-биле хандырар дээш Тывадан дашкаар черлерден дорт эккеп, чонга өртектерни улгаттырбайн садып турар.

Бо бүгү сөөртүп эккеп турар бараанларны районнуң чонунга чедиштирер арганы тып, ашчем саарылгазының планын 147,9 хуу, азы эрткен чылдың деңнелинден 5,2 катап бараан саарылгазы өскен азы 13.975 рубльге хөөнү саткан.

Республика иштинің базаларындан алган барааннар районнуң чонун хандырарынга оранчок четпес. Ынчангаш хереглекчилер интиглелинің специалистери ашы-чем болгаш өске-даа бараанларны тыларының оруун дилеп, Эрзинге эвээш-биче-даа болза, бараанларны эккеп, чонну хандырып турар. Чижээ, Кемероводан трикотаж, хем идиктер, уктар, галэнтерея бараанларын 373 мун рубльге, Абазаның трикотаж фабриказындан аргыглыг, даараглыг хеп аймаан тургуская норма ёзугаар карточка-биле, а өске идиктер болгаш ажыл-агый, культураның бараанларын организаниялар аайы-биле оларның берип турары талоннары-биле садып, чедиштирип турган.

Бо үеде ашы-чем, идик-хеп аймаа садыгларга көвүдеп келген болгаш амгы үеде нормалыг, карточкалыг барааннарын үүле чигир, шай, таакпы, үүүш үзү, маргаринден ангыда, артканнарын хостуг садыглаашкынче киргген.

Хереглекчилер интиглелинге келген тудуг материалдарын бирги эллегле хуузунда базын тудуп турарларга база чонга ачы-дуза чедирип турарларга садып, оларын тускай үчёдун чоруткан. Эрткен айларда кургаг штукатурка 850 ама, ДВП—600 кезек, линолеум 120 м², будук аймаа 10 тонна, чугай 5 тонна, кадаг аймаа 8 тонна дээш өске-даа тудутта херек үүлдерни саткан.

Чедиңмес өг-бүлелерге болгаш бот-иелерге нормадан дашкаар ай санында 1 кг үс, 1 кг чигирин садары-биле көдээ Советтериң берген данзызын ёзугаар хамаарышкан сумуларынга берип турар.

Эрзин суурнуң пенсионерлеринге, инвалидтеринге, бүдүн өскүс уругларга, чедиңмес өг-бүлелерге районнуң социал хандырылга эргелелиниң берген данзызын ёзугаар келген бараанларының, аш-чемниң 25 хуузун тускайлап берип турар. А көдээ суурларда садыгларга барган бараанларны көдээ Совет даргалары боттары шуут тускайлаан, саттырын турар.

Ховар барааннар: телевизор, соодукчу, эт-хересел аймаа, кесис, даараныр машина, хеп чуур машиналарны келген шаа-биле сумуларга болгаш район төвүүне үлелгезин кылган, үчёдун тускай дептерге демдеглеп каар.

Чаа өглеңгеннерге, шеригдеп келген оолдарга, шиттирип чораан келгеннерге көдээ Советтериң шыныглазын ёзугаар келген бараанларының 10 хуузун тускайлап бээр.

Кызыл хоорайда өөренип турар сургуулдарга бир катап үүүшкүнүт садыглаашкынны кылган.

Көдээде чурттап турар малчыннарга 5 автосадыг график ёзугаар бүгү-де хереглел бараанларын чедирип берип турар. Малчыннарга далган, чигир, шай, таакпыны ай санында үзүктелиишкин чоккз чиик өртекке садып келген. Ынчалза-даа малчыннарны хандырып турарында четпестер бар: эзер, хомут кулаа, брезент, чаъска кедер тоннар, даараныр машина, шаажан аяктар, бродин идиктер дээш өске-даа бараанларның чогундан четче хандырып шыдавайн турар.

Ынчангаш бо четпестерни чок кылып, садыг ажылын эки-жидер дээш хереглекчилер интиглелинің баштаар чери чогуур хемчеглерни ап, рынок экономиказыче шилчилге үезинде районнуң чурттакчы чонунуң социал камгалалының программазын күүседир дээш кызыл ажылдаары күзенчиг. Бо талазы-биле хемчеглерни сессия ажылдап кылган.

Римма ЧАВЫНЧАК.

Дээди Советтиң Секретариадының оргилдазының кол специализи.

КОНЧУТТУНАРЫ КАЖАН ЧИДЕРИЛ?

Үе-шаг хевээр турбас, кижи кырыыр, кидис шойлур дээр болгай. Мен ТАР үезинде шеригге турган, оон улаштыр милиция шугумунга хөй чылдар иштинде ажылдаан, 1972 чылда пенсияже үндүм. Өөм ээзи кадыы баксыраан, пенсиялап үнген кижи чүве, соолуңде эвилел чергелиг персоналдыг пенсияже үнген.

Кырган улус хоорайда каш мал кадарын олур бис. Чоокта солундан көөрүмге, 2000 рубльден куду пенсия алыр улуска чиигелделер турган болду, бо дугайында районнуң социал камгалал киллизинге баарымга, бухгалтерияда Оксана дээр шилдиг карактыг уруг «улус хүлээп алыр хүн эвес-тир» дээш кончуттунуп туруп бээрге, үнүп чоруй баргаш, албан-биле понедельник күнүн манап алгаш, чеде бердим. Хыналда келген-дир дээш киирбээн.

Оон ноябрь 2-де кадайның бүгү шанналарын, болумнуң шаннал бижиктеримни, Ленин орденинден эгелээш, ССРЭ-ниң 8 медальдарын, ТАР-ның бир орден, 2 медалын алгаш, чеде бердим. Райсобес даргазы Арина Хертековна Ондар дээрзи «сен милиция улузундан чиигелде алыр кижи-дир сен» — дээш уттаа чок.

Чаазына хоорайда ол чиигелдени милицияга үүге чедир кылбайн турарыл? Акша озуп-даа турза, бараан-сараан, аш-чем өртээ, хомурдаштың дээш, чиигелде көргүскен үүлдериниң өртээ үүс-үүс катап өзүп турар болгай, ону үүге билбес даргалар боор?

Черле ынчаш райсобесте ажылдап турар аныяк уруглар кажан кижизиирил? Олар улуг назылыг инвалид кыраннарны үүге кончуурул? Үүге билбейн чоруур чонга аяа тайылбырлап бээриниң орнунга, кончаан хереэ чүл?

Меня ам ИХМ бе азы Министерство-биле бичиг бе? Азы кайдада чок аяа утканы ол бе? Мону «Шын» солун дамчыштыр айтырып олур мен. Милицияга ажылдап чораан, пенсиялаан улус хөй. Борис Оюн, Макар Аскаров суглар дээш. А бо улусту райсобес ол чиигелде данзызынче киирип алган болду, элдеп үүве. Дайын үезинде чаш чораан, эвир чылын пенсиялап үнген Дашбаевна, Ойдуп дээш-ле бо хереэжеп кижилер база чиигелде данзызында киирип алганнар болду.

Тыва Республика Чаазаның 1992 чылдың сентябрь 8-те үнген доктаалында айытканы-биле ССРЭ-ниң, ТАР-ның орден-медальдары-биле шаннадып чораанларга чиигелде көргүзер дээн чорду, ону бо Чөөн-Хемчиктің райсобес даргазы билбес болганы ол бе? Азы чедир кылбайн турары ол бе?

Базз бир санал — бо райсобес улузуң чоокку районнарда райсобес ажылдакчылары-биле солуза үү? Ынчан оларның каржы чаннары чилер боор.

Вокзалга чондан дыннаарымга, сумуларда кыраннар база чиигелде албайн турар чорудулар. «Искрада», Тева-Хаяда, Шеминде улус ону тодарадып бээрин дилээн. Ынчангаш мээң бо үүлүмүү чырыкче үндүрерин дилеглим.

Борис БЮРБЮ.

Хоочун.

Чаазына хоорай.

РЕДАКЦИЯДАН: республиканың Социал камгалал министерствозунуң харыызын маанаар бис.

БЕРДИНГЕН АЖЫЛЫМ

(Этези № 231, 233, 234, 235 «Шында»).

ҮЕНИИ-БИЛЕ

Малчыннарның культурлуг деңнелин бедидип, оларның амыдырал-чуртталгазынга тааарымчалыг байдалдарны тургузарынга, мал ажылының хөгжүлдезинин бурунгаарлаашкынны кол хамааржыр. Ынчангаш 1956-57 чылдарда Бора-Шайга малчыннарның культура-амыдыралының болгаш бүдүрүлгенин микротөвүн тургусканы — мээң ажыл, амыдыралымга эң-не өөрүшкүлүг байдалды болдурган. Оон төвүн Бора-Шайның Арыг-Бажынга кылган. Аксаурутларның дүн-хүн чок ажылдаар ясли-садыгын, эге школаны, кижи эмвелгезинин пунктузун, садыг четкизин, чээрби чуртталга бажыкарын, 200 инектиг болгаш бызаның механизастаттынган кажааларын ажыглалга киирген. Инектерин баглап ажаар, оларны саарын болгаш өдээн аштаарын, чем каап бээрин механизастаан районда эң баштайгы ферма ол болган. Ону тудугжулар пландан дашкаар улусчу арга-биле ийи чыл иштинде кылып дооскан. Төпке электря чырыын киирерин, инекти электри-биле саарымга ол үеде бистин колхозка ажылдап турган Чадаана МТС-тин механизаторлары Иван Сакурин биле Николай Кольчин олар колхозтуң механизаторларын өөреткиишаан, шеф күжү-биле кылганнар. Тудуг-суурну тургускаш, Бора-Шайны салбыр эргелиг улуг бригада кылдыр организастаан. Оон эргелеччизинге Баазан Куулар, мал эмчилеринге Тумат Сандый-оол биле Вера Хомушку, эге школа эргелеччизинге Валентин Иргит тус-тус томуйлатканнар. Ынчан Бора-Шай бригадазынга 6500 шээр, 1100 бода, 850 чылгы мал турган болгаш боду хандыртынып, бут кырынга туруп келгени ол чүве.

Сүт-бараан фермалары Арыг-Бажынга 250, Ак-Кежигте 150 саар инектиг турган. Чайгы үеде Ак-Кежиг фермазы (эргелеччизи Сат Эртин-оол) Мооллут-Хемниң үстүү белдиринге, Арыг-Бажы фермазы Тулаа шыгының бажынга (эргелеччизи Тюлюш Кендеп) чайлаглап турганнар. Арыг-Бажы фермазының инектерин чайгы үеде көжүп чоруур «Елка» деп электри саалданың агрегады-биле чорудун турган. Баштайгы чылдарда бир саар тыва инектен 800-1000 литр сүттү саап ап турган болза, сөөлүүредир симменталь уксаалыг инектерни садып ап, саныы көвүдедип турган, бир инектен-не 1100-1200 литрни саап, күрүнеге чыл бүрүде 250-300 тонна сүттү дужаар аргалыг апарган бис. Инектин уксаазын экижидин алыр дээш бүгү-ле хемчеглерни ап чорудун, Кызыл хоорайга инек тутпас деп сураг дыннап алгаш, дораанна хапкан бис. Чурттакчы чонунуң үрежидиге станциязынга дужаап турган эң эки шынарлыг симменталь уксаалыг 70 ажыг инектерни садып алган бис. Оларны мал эмчизи Монгуш Көк биле зоотехник Сарыглар Шериг-оол Элегес-Бажы-биле аттыг кадарып чораан, сүрүп ажырын келгеннер.

Өөрүгге ажылдап чеде бергеш, тус черинің хоочун чурттакчыларының чугаазын дыннаарымга, Бора-Шай деп черинің одар-белчиринің шынары бир янзы—изиг болгаш кадар оттуг, сүт-саалда болгаш ак чем элбек, Хандагайты талазындан ажыглаңын турар деп олурганнар. Колхозту барык оон чыл даргалап, чурттап, ажылдап келгеш, ону херек кылдап

Чагыдылга-93

БАЙЫРЛАЛ ТАВАРЫШТЫР

Каттышкан Нацилар Организациялыгының Кол Ассамблеязының шиитпирин өзүгаар бо чылдың декабрь 3-түк хүнүн Бүгү-делегейнин Инвалидтер хүнү кылдыр доктаатган.

Ынчангаш бо байырлалды тыныы чурттарга Россияның [illegible]-ангы булуннарынга, [illegible] чурттарынга болгаш [illegible]-даа черлерге бир дугаар тегзеп эрттирген.

Бо чугула чаа байырлал [illegible]ызга база чамдык черлерге [illegible]килээн. «Шын» солун редак[illegible]ының коллективи бо ба[illegible]алды таварыштыр Кызыл-[illegible]ыргыннарның башын-интер[illegible]ынга четкеш, бо байырлал-[illegible] турусканы-биле холбаш[illegible]ында чурттап турар хоо[illegible]нарга, пенсионерлерге бол[illegible] инвалидтерге байыр чедир[illegible], ужуражылганы органи[illegible]таан.

Ужуражылгага кол редактор, [illegible]ва Республиканың улус де[illegible]тады В. Ф. Чадамба сес ап [illegible]е чугаазаан, Тываның чо[illegible]чуп, ооң социал-экономиктиг [illegible]ыралынга «Шын» солун[illegible] киирип келген улуг-хуузун [illegible]ллап айыткан. Амгы үеде [illegible]ртта болгаш Тывада эконо[illegible]тиг байдал, ылангыя чон[illegible]ның аразында хөй уруг-дарыг-лыг, өскүс болгаш аарыг-аржык, инвалид кижилер материалдыг болгаш моральдыг улуг бергедээшкиннерге таварыштыр турар. Ынчангаш Тыва Республиканың министлел-политиктиг солуну — «Шынны» бүгү-чоп чагыдып, номчузун дээш коллектив бар аргаларны өөренип көргеш, ооң чартык чылда өртээн 200 рубль кылдыр доктаатган. Өске солуннарга бодаарга, бо солун неделяда 5 катап үнүп-даа турар болза, ооң өртек-үнези дыка эвээш дээрзин номчукчулар ам билир апарган дээрзин редактор бодунун чугаазында демдеглээн.

Ужуражылгага Тыва Республиканың чоннун Социал камгалал министерствозунуң кол специализи, «Шынның» штаттан дашкаар тайылбырлакчызы Виктор Даңзы-Белек кыргыннарның, инвалидтерниң болгаш чоннуң өске-даа кезектерниң социал хандырылгазының, олардың пенсия саналгыларының дугайында тодаргайы-биле чугаалап берген болгаш оларның айтырыгларынга харыларны берген.

Солун ужуражылганың соонда, ийи чыл буруңгаар-турусту-нган «Солунчу» агитбригаданың бот-тывынгыр артистериниң концерти болган. Аңаа Сонгу чүк улустарының культура-спорт фестивалынга «Сонгу чүктүн тажызы-92» деп тускай шаңналды чаалап алган ыраажы болгаш сыгытчы Лазо Монгуштун, редакцияның ажылдакчылары Валентина Саттын, Ирина Бүрбүүнүң, Елизавета Барысканың, Саяна Кыргыстың, Кара-оол Натпий-ооллуң болгаш ооң-даа өскелериниң күүселделерин бажыңнитернаттың коллективи улуг сонуургал-биле көргеш.

Ужуражылга үезинде редакцияның болгаш хоочуннарның аразында шыдыраа маргылдаазы база эрткен. Сап 3:1 болуп, аалчыларның тиилелгези-биле доовулган.

Келяр чылдың солун чагыдылгазы декабрь 15-ке чедер. Ынчангаш «Шынның» коллективи чоп-биле ужуражылгаларны ам-даа кылырын планнап турар.

Эргим номчукчулар! «Шынны» чагыдып алыр үе ам-даа бар эвеспе.

ЧУРУКТАРДА: ужуражылга үезинде; Лазо Монгуш сыгыртып тур.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

«Шын»—номчукчуларында

«ЧЭЭНИНДЕН» ААЖОК КОРТКАН

Амыдыралдан чугаа

Кара-оол прейтин уруглары дооскан өртем-биликниг-айыт-биле кайыы-даа Кызыл хоорайда ажылдап чурттан, турарлар. Бир-ле катап чаа келген солуннар сайгарын олурарга, чагаз келген болган. Ол чагаанны ортун кызы чоруткан дээрзин даштында адреминдеп билип алган. «Ool кижи кестүп келди. Оон доюн эрттирер бис, хейдан аайлап, эъдин ап алгаш, чедип кээп кар, ачай» деп, уруу бижээн болган. Ашак ону өөрүшкү-биле номчаваш, кам хуу хоюнуң аразында чедишкен карала ирги сагыжынга кире хонуп келген. Даартазыпда ирги таптыг аайлап, дегергеш, бышкан ыяг хаңнадан өрү алзы шокар кара сумказынга эптеп суп алгаш, Кызыл бөөр автобуска олурушкан.

Автобустан дүжүп алгаш, аар сумка туткан ашак хоорай кирер автобус доктаар черже кончуг аар калгып орган. Элээн болгаш дыштанып каан, элий-селий көдүрүп каан чоруп орда, бир-ле оолак соондан бо холып келген: «Каям, даай, мен кадыржуп бээйн. Чедер черин кайда чүрел? Чедиржип бээйн шиңме» деп-тир. Ашак шуут-ла корга берген, арны-бажы изи-кейинп: «Даай дээрн орта ийикпе, дайзынным ам келгеш бо-дур. Эттеп каапкаш, сумкамны хунаап аары ол-ла-дыр-ла. Амы-тынга халдаваайн, акша-мешгүн үнтөвейн, эъттп-де алгаш чоруй бөрза, экизи ол чүве-дир ийин. Менди-чаагай, кадык-ла үнзе, мөңгө өске чүнүн херээл». Ашак ынчаар бодай каапкан. Аргажылкаш, ийи эр ам-на шуудан базыпканнар. Ашак оолче көргүлеп каап, арай сестип чоруп орган. «Уругларым келир чүве, уткуй чоруп орлар боор» деп, ашак оолга чугаалап, арай кортпактап базып орган. Автобустуң доктаар чери ам-на келген, улус-ла хөй. Көвей чонга чедип келгеш, ашактың хөрээ ховаш кылынган. Ол беш дугаар автобус тура каапкан, олче түткүп кирипкеннер. Ашакты үдээн «чээнин» оол адырылбас мындыг боор-тур. Бир-ле оолга дужа бергеш, демги чээнин дилиндабас кылдыр сес солушканнар. «Эвилеңнеп турлар боор» дээш ашак үлам корга берген.

Соок кежээ. Тумаа-шаанныг, сонга безин мунгаш хыраа. Дувуреннег дүмбей-даа боя, дүжер черин ашак часпаан. «Чээнде-биле үзүн тутпаш, черге дүжүп келгилээннер. Аймыя ам-на болур боор деп ашак бүдүү хелеп турган: «Мооралыр шаапса кончуун, борта донуп каар-ла ыйлаан кижи». Бодалы ынчаар доклаа-даа ашак: «Четтирдим, күжүр оглум. Чедип келген боя-дыр бис. Мыя бо турган дерт каңт баңында уругларым чурттап турар, ам-на чаасканы калгыптайн» дээш, оолче 25 акша сунган. «Хоржок-хоржок, ынчап болбас, акшаны мен чоор ийик мен, ачам ышкаш ашак бооруларга, аар чугунерни уун чадап чоруурларга, силерни кээргээш, үдеп келдим. Шуут чедиржип, кирржип берейн» дээш, оол даламы берген. Ам база катап аргажаштың базыпканнар. Ийнги каңче өскеп ора, ирей демдин өөрүй берген. Каразаны багай бодап хайлып-эстип арны берген. Карактарынан чаштар сыны берген. «Чээн» аар сумканы кирржип берген, байырлашкаш, эжикче дап берип чыдырда, бажының эвлери солду арай деп доктаадып алгаш, изиг шойже чалап, улуу-биле өөрүп четтиргенин илереткеннер. Оол-даа чоруур дээш туруп кээрге, ашак оон бажын чыттаваш, өөрүп четтиргенин илередип, чүгле эжин күзээн.

Ашак уруу биле күдээзинге бодунун хей черге канчаар коргун чорааның төөгүн берип, бодунун чогенчиин миннип, аныктарда чаагай сеткилдиглериң хөйүн бодунун ужуралдарындан болган таварылгаларын чижээнден сактып, мактап олургаан.

Биче-оол ДОЮНДУП.

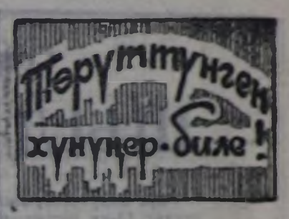

Бистин мынак аавысы, кыргын-аавысы Яшпаа Янчаовна Шаанда декабрь 8-те 60 харлаар. Аавысы дөртен чыл чедир республиканың алаян каш школаларынга башкылап ажылдап келген. Күш-ажылчы намдарын 1953 чылда Кызылдың № 2 школазынга эге класстар башкылаанын-биле эгелеп. Ажыдыралы-чурттаалгазының аайы-биле Кызыл хоорайга, Бии-Хем, Улуг-Хем, Кызыл районнарының школаларынга ажылдап чораан. 1965 чылдан бөөр Кызыл районнуң Баян-Кол ортумак школазынга үрүктел чок чөөрби чедип чыл ажылдап келген, ооң иштинде ол чыл дургузунда школа директорлаан.

Амгы үеде пенсияже үнзедаа, болунун берингеи ажылындан чарылбайн, ам-даа төөгү, иштилел дугайында эге билиглер ичээлдерин эрттирип, өөренилгелерге бижиг билигин берип чоруур. Аавысы хей-иштин ажылынга идепкейлиг киржип, пропагандистен, кодээ Совет депутадынга каш удаа соңгудуп чораан. Ол «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медальдың, «Улус өөредилгезинин тергиини» деп хөрек демдээнин, өске-даа хө[illegible] хей шаңнал-макталдарын эдилекчизи.

Бистин аавысы ажыл-ишчи, бедүүн, кызымак, топтут-томаанныг, авилей-эълдек, сагыш чоңгыр, улус чонунга хүндүткелдиг ие. Аавысы база-ла хоочун башкы чораан Ары Байкараевич Шаанда-биле кады бисти, беш кижини, азырап өстүрүп каан.

Ынак аавыстың 60 харлаан үүнүн таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, ам-даа хей чылдар дургузунда бистин аравыска кадык-чаагай чурттаарын, ажыл-ишинге чедишкиннерин күзедивис.

Уругларының уруглары: Саян, Амыр-Саная, Шеңне, Шончалай, Шолбан.

Уруу, күдээзи: Алефтина, Владимир.

Кенээттери: Раиса, Норжуй.

Оолдары: Аяс, Андрийн, Артур, Арнон.

● ● ●

Бистин өг-бүлевистиң эн хүндүлээри кижизи — кат-нем, кадайымның угбазы, уругларым дай-аязы, республиканың туберкулёзка удур диспансериниде акушер-гинеколог Зинаида Мөңгеевна Сат бөгүн, декабрь 8-те бежен харлап турар. Амыдыралдың лаптыг хат-казыргазы кээргел чокка силгизежок, ажылгыр-кежээзи, аас-кежиктиг амыдырал дээш бурунгаар чүткүлүү, быжыг туруштуу-биле ол хире назыга бербес кестүр, эвилгек, өөрзүрек сүмелекчивиске, дузалаачызыска өөрүшкүнүн, омак-шылдын, кадыкшылдың өшпес оду кезээде хып чорзун деп күзээр-дир бис!

Даниел САТ.
Кызыл хоорай.

● ● ●

Кызылдың АТС-те ажылдап турар, даглыг-даштыг Саглы чурттуг дуймавыс, аксыс Алдын-оол Семис-оолович Сат бо хүннерде мугур 30 харлаан. Ол ийи оолдуг. Коллективинде эки ажылдыг деп мактадып чоруур. Кезээде омак-хөлүг, кедергей хүндүлээчел кижи. Бис анда чоргаарлаавыр бис.

Төрүттүнген хүнүн-биле изиг байыр чедирип, аас-кежикти, кадыкшылды күзедивис, Алдын-оол!

Угбазы Светлана.
Дуймалары: Урана, Радик, Димаа, Орлан, Айлана, Сыдыс, Валя, Аян, Аяс.

САЙН БАЙНА УУ, УЛААНГОМ!

Улаангом чордум. Алыс аавымның төрээн чери Хаи-Көгей сыныарын, ооң баарында өгбелерим соонларының бир шагда каттылапкаш, көже берген хонаштарын барып көөр дээш аттанган кижи мен. Бо удаада бүтпейн барды. Орукту үүм хар дуглады.

Ажырбас, кудай багы арлы бээр он. Келир чылын күзеламни бүдүрүп бээрин ол хоорайда ажылдап, чурттап чоруур эжим Балжирын Ганбат аазады. Ол мында Моолдун эн төп, эн хөй тиражтыг солуну «Ардын эрхин» төлөөлеп турар кижи. Бодунда быжыглаан «469»-туг. Хуу машинадан артык. Кайнаар, чүве, кажан баарын боду билир. База артык кезектер садып, сураглап халывас, күрүне хандырар. Боду черле ол чер чурттуг кижи болгаш, аймакта кодан чыдар кокпаларны эндевес. Мээн өөнүүмге аалдап чедер мурнунда, чартык ай бурунгаар кырган-ачам Өпен-Чагырыккының хей-даа, эвээш-даа эвес, а 80 чыл бурунгаар октут-боолуг чаалажып чораанны Хомду хоорайга барып чораан, таныжып алганым аллар-аттыг моол моге Х. Баянмунх-биле чангыс суур чурттуг мен дээрзин ол чоргаарел-биле чугаалады: Хяргас (Кыргыс дээр. Бисте кыргыстар бөөр хей чүве болганда бир аян бар аа?...

Төгерииниң орнунга амзаар дижир. Бир хүн хоорай, ооң бүдүрүлгелери-биле таныжып хүнзеним. Баштай спирт заводу, бардыыс, «баш эмнээр» дээш эвес. Бо мынчаар аараа аймаа кончуг ховар чер болду, барын-на бар. Талонзап каан. Айза бир кижиге чангыс шилдер мун-не сөөнээр. Ол-ла. Өртээ бөөр аарышкылыг чорду. 500 -тегрег. Та чангыс кежээ «чык кыл» та бичии шоп-пулактап дараазында эйгэ чедир амдынаның амза —эъзининг туразы. Спирт заводу амдынында ажылдапа кирбээн чер болчук. Тудуп каанындан бөөр 23 чыл эрткен. Ынаа чыл иштинде даш кажээлеш бергеи турза-ла турган. Бо чылдың, моолдап чугаалаарга, ол «туроскаа» тудугну сергедип эгелээн. Ам иштики дериг-херексели салырын барык доозуп турар.

Ол дугайын амгы тудугнуң, келир чедеги белен болу бөөр заводтуң-даа директоры, Намсрайжав дарга Ганбат бис ийиге те каап олуп, «100 катап дыннаарының орнунга, чаңгыс катап көргени дээрс болгай»— дээш, даргавыс бисти эдерткеш базыпты. Кол цеги безин ийи каът, ишти ажок делгем, ажыл-ишке таарымчалыы дегет дээрзин эгезинде эскербес аргам чок болду. Чүгле бо цехке безин 40 кижи ажылдаар. Даргазы, бир-бир технолог, лабораториядан ангыда артканнары ажылчыннар. Бир чыл дургузунда 60 тонна спирт бүдүрер. Амдыызында Улаангомдан чартык мун ажыг км черде турар Дарган хоорайдан спирт эккелгеш, бистин бичии болгаш чеде бөөриви үлетпүр комбинадынга водка кылдыр чара кудуп турар чүве болган. Бо завод белен болу бөөрге, од чоруктан уштунар, ырак орук-суур чорбөс апаар. Машина-балгатка, кыаар-чаар чүүлдерге камнаглалыг.

Ымзаныдырбас дээш ынчаары ол бе. Ганбат ооң чоруткаш, шуут-ла арага кудуп турар цехке чедиргин эккелди. Бир черден ажыг спиртти автомат шуушкан шилдерге ийлеп чара кудуптарга, өске бирээзин суг холуп каар. Бетин дээрге сааның чыышыраарын, ашты дугаарынга чедир машиналар кылыр, амыр чүве болду. Ынчыг болганда ийи-ле аныяк кижи, арга кыс улус шуптуэунга четтиргин турар. Олар шуушкан конвейернин ужунда, бажында Моолдан «хлеб дилеп чиптер» хиремде, бо ийи бижиктя, арага даштында аан, билбедим. Бирээзин моолдар безин дегерге кайын номчуп шыдаар деп олар. Эрги моол бижик-биле үстүнден кудуп, дыйлайтыр бижээш бадырган. Өске бирээзин орустан номчуур болза харын тодаргай болду. «Охь» деп каан. «Ох, баш аараш канчаайн-чоонуйны» дээн-даа ышкаш. «Эн дээди, эн эки сорт» дээн уткелыг чүве болчук. «Өөнер эъзинге барып сонуургадыр силер»—дээш, пехтин эргелекчизи Буянтогтох дээр херээжен кижи бир «500»-түү мөнгө белек кылыр тудуспу. Эртенивле-ле өгге келгеш, амзаа көргеш, шыда-ла, шынарда хомудал чок. Тараа-биле кылыр болгаш ынчыг турган боор дыр, валюта ажылдап ап турарлар. Бистиң партократ даргаларывыс эвээш-биче чыжыргазывысты-даа кайда-чүве Бийскиже каш «чес көпеске» чылдың дужаадыпкаш, сеткил хаңын олургулаар турду. Чажыргаш чоор, бистиң Кызыл Улаанбаатардан чеде дудак чок улуг хоорай деп билир мен. Бир эвес өглер тип алыры чөпшээрээр суг турган болза, Тываның биче чартыы аваа көжүп келир ийин. Ол хиреде кылган, боттарывыс бүдүрген продукциядыс барык чок. А бистин бо турарывыс ол-ла үлетпүр төвүнде конфета безин бүдүрүп турар дивес силер бе. Өртөктер харын базаа-ла бисте дег кижиин «ыырар» чүве болган. Кандыг-даа конфета аймаа алыр болзунза, 500-тен куду төлевес сен. Бир рубльдан бир моол акшага орнап, солуур чүве болганда, моол-даа, орус-даа акшаларының үнезин бир дей дээрзин сактып ал, номчукчу.

Черле ынчаш, бистиң Шагаан-Арыгга азы Ак-Довуракка дөмейлеп болур бичежек бо хоорайда биске үлегер-чижек болур эки чүүлдер хей дээрзин эскердим. Бетин дээрге кандыг-даа албан чери: салыг-магазинниң эргинин аргы көргүскен кижи дээрзин бөгүн бисте бийбес кижи кайда бооруп аан. Аңаа көөрге, тыаазы, дөрбеди-даа амдыгаа чедир тодараттынмаан моол улуг дарга Ю. Цеденбалдың ады арыг. Ол Чойбалсан, Тока, Сталин үш ышкаш кижилер амы-тыны-биле холбошпаан. Частырыглар кымга-даа турар. «Дириг бургаанар» Горбачев, ам Ельцин чуртту кандыг байдалда эккелгеннер-дир. Ынчангаш Цеденбалдың турасказалы дугде, Улаангомда, ооң-биле атташ шөлде Чалак бажынының баарында турбушаан. Чоп ону ап калдырбаан, күзеваан, ооң эки-бакдаа бол, кылын чораан ажылчорудулгазын ынчаар бедик үнелээн. Токага көөрге, ол артында ийи дакпыр Маадыр кижи-дир.

База-ла бисте ышкаш, бир чамдык үлетпүр-бүдүрүлгелери хуужудуп алган азы шуут-ла ажылып алган кижилер ышаа база хей чорду. Бирээзи хоорайның төвүнде полиция (ам олар милиция дивес апарган) черинин дужунда кара, ак, бора кидис бүдүрер бичежек бүдүрүлгенин ажылчорудулгазын улуг сонуургал-биле көрүп таныштым. Элээн каш кижи саваштар тудуп алган паткан кезек аук донгийн Цэвээн ажылдап турду. Үшкүзү база-ла боттун кижизи деп билдим. 4 метр кидиске 18 кг дүк кирер дээрзин ооң тодарадып алдым эвеспе. Ынчаарга кидистиң узун дурту 2-ден 5 метр чедир чайгылчак. Колдуунда бо хемчээлдерге чагыг кирер, хереглелдаа ыныг. 1 метр кидистиң өртээ 380 моол акшага ден.

Е. Намсрай ооң кадында коммерсант кижи болган. Кидис бүдүрүлгезин дунмазынга бүзүрээн деп дем чугаалады. А боду садыг-наймаа кылып турар. Мырынай чаа садыглажышкын чоруткаш, Иштики Моолдун төөг Хуухотодан ээп келген. Ында. Кыдаттың бир можузу болур ол черде Моолдун бодундан безин хей моол үндезин дөстүг улус чурттап турар дей-дир. Тываларбезин бар деп, ол чугаалады. Синзянь-Уйгур автономнуг райондан келген. Та актыг черге «контр» дирткен Сунгар-оолдуң ийи дунмаларының үреслдызы, та Сумунактың ынаар кирген ара-албатызының хатөрели— ким билир. Намсрай дарга бистин Эрзин, Тес районнарны удуртулгаазы-биле хей эвес кидисти хереглел аайы-биле бүдүрүп бөөр боор дуттуруулганы кылган мен дади. Бистен садыг харылзаа тудары-биле Тываның хереглекчилер эвилелиниң даргазы Х. Д. Монгушту чалаап, ооң келирин маган орар. База Убсануур аттыг тыва-моол ассоциациялының Тес-Хемде салбыр даргазы, моолдаар С. Шожулчап керээ чарар дээш борта бөгүн-даарта келирин ол дуюкаа сөгледи.

Улаангомнуң хевир-хөрүштүг черлери, тудуг-суурлары эвээш саныг-даа болза, эгээртинмес ачы-буянын көргүзүп чоруур үлетпүр бүдүрүлгелери-биле шак ынчаар каксы таныышкаш, төрээн Тывамның чараш бойдус чурумалын, хүндүлээчел улус чонун сонуургадып көргүзери-биле Ганбатты өөрүн херээжен ээзин Сэржмаа, хеймер оглу Батөлзий, 5-ки классчы кызы Нарантуяа олар-биле кады эдерткеш, «Ужуражыкыже байырлыг!» —дээш, Улаангом-биле чолукшуп чарылгаш, асфальт эдертир хаптывыс. Удаткан чок Убса далайже углуг агып бар чыдар бистиң Бора-Шайвыс «ырлыг-шоорлуг», шулуразан шимээн-дааштыг бо уткуп алды. Дараазында Моол күрүне кызыгаары дөөле көстүп келди. Ооп ыдындда — Хандагайты, ооң ам чажыг чажар Хөндергей арты. Бпеэги асфальт, моолдаарга «кара орук» 40 км болгаш төнүп калды. Хандагайты чедир 125 хире км чер болду. Орук багайындан барык үш шак хире уллап келдивис. Чуртум чоокшулап орарын «тыпыжындан» билип чордум. Бөөрлээн тудум соон-ла, чыварлапла орар. Ынчан октябрь ортан үезин чүве. Дүгде хөлчок чылыг болганыгай.

Совет кызыгаарга бис ийиин— тыва, моол журналистериниң «аксыпысте каммыл кирип». Улаанбаатор университетинин дыл факультединин студентилерге тыва уруглар Бады-Сагаан Шончалай биле Сэмдан Аянга ужуражкаш, дорзан-на демир-ужуктер-биле демдеглел дептерлериисти сегирип алдывыс. Олар Улаангом дамчыштыр Ургаже (Улаанбаатар) ужарлары ол. Чугаа кадында Шончалай алдар-аттыг тыва артизинис Б. Д. Бады-Сагаанның уруу, а Аяна Тываның Камбы-Ламазы К. О. Сандактың уруунуң уруу деп эскерген мен. Моол корреспондент ажыгны Тыва-биле баштайгы таныжылгазы ынаар эгеледи.

Сеңин МОНГАЛ.

Найыралчы харылзаалар

Арагалаашкын—камчыктыг чут

НЕГЕЛДЕ ЧОГУНДА

Ам амдыырал тон бергедеп алган, аъш-чемнин өртек-үнези улгаткан тудум, кижилерни арагага сундулуу дам бар ыдар ышкаш. Ылангыя аныык-өскен. Арага ижип алганда, кудумчуларга ында-мында болуглежир, ооң улэмныдан чокшур-содаалажыр. А чамдык не херээженнерни холун өрттүр арагалаарын бо-ла эскерип көөр-дүр мен. Олар кудумчуларда эзирик алгырышкын-ышкырышкан, улуг-биче кижилер турда-ла, эки-бак өстөр эткеп чоруур.

Эрткен чазын Сукпак суурда аваа-ла хилинчек чок кыыштап чораан солду хулиннар бижектеп өлүрүп кагылар. Ол солдун аазы бо-ла алактап ыглай бээр. Ынчангайн каанчаар, кижиниң эргеессиг төлү незинге чүден арын үнелиг, аазы оглун чоктавайн каанчаар. Ол бүгү нарынында оглу дээш ыглап кээр.

Мен бичимде Бай-Тайганың Көп-Сөөк шыныазыга авам, ачам суглар сиген кезип турганнар. Бир ангыр ол шыныаны дескиндир-ужун, алгыраны мырынай хулак үүк чүве. Сөөлүнде бодаарымга, ол эжин чидиргеш, ооның чоктап, алгырын ужун турганы олдур. Чоок чүвезин чидиргеге, ышка безин кайы хире бергедир?

Кижилер бо берге үеде минин кеш, арага-дары ишпейн, ажы-төлүн эки өстүрүп, көрзе. Чурум баксыраан, ам болду деп алгыжыр тур бис. Бир чижек кылдыр «Сукпак» совхозту алырга, мында чурум дыка баксыраан, 60-70 чылдар төнинде мээн ада-ием аңаа малчынаан чорда. Сукпак кончуг-ла чурумнуг чер турган. Ам бо суурда кайыган черден келген кижилер бар, боттарының черлериниге ышкаан арагачылар мында таларыйган. Оларның кевей кем совхозта ажылдаайн тур.

Константин КОМБУ.
Каа-Хем район.

«ЧЭЭНИНДЕН» ААЖОК КОРТКАН

Амыдыралдан чугаа

Төрүттүнген хүнүнер-биле

КИНО

ДЕКАБРЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Полночная жара» 9.20, 11.20, 13.20, 15.00, 17.20. Видеозал: «Кожаное лицо» 10.00, 12.00 14.00, 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Слоненок» 9.00, 10.20. «Иван Макарович» 12.00. «Взрывная бригада» 13.40, 15.20, 17.00, 18.40 шактарда.

Эрзин район чагыргазының даргазы К. А. Монгуш ачазы, күш-ажылдың хоочуну

Александр Төмурович МОНГУШ

үр ааразы мөчээзи-биле холбаштыр ооң уруг-дарыынга, торелериниге ханы кажыдалды Эрзин район Советиниң болгаш район чагыргазы илергейлеп тур.

(Солунуң дараазында номери декабрь 10-да үнер).

Кызыл хоорай. Красноармейская 100 Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Советиниң болгаш Чазаа «Шын» солунуң редакциялыг коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторуң оралакчызы), Н. С. Эргел

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээн алыр чер — 3-34-26; кол редакторуң оралакчылары — 3.33.91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери иштилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34.98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36.73; көдээ ажылчыгый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-62; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34.93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаада—2.32-75; бухгалтерия — 3-37.11.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганым, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар галазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның турбуу-биле аъшпейн барын болур. Айыттынган фактылары саңнары болгаш өске-даа дыннадылгалары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк» № 363505»

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл, Шетинкина болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга амазы. Тиражы 27010. Индекс 54240. Чагыг № 237.

Тыванская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

ЧАГЫДЫЛГА 6 ХОНГАШ ДООСТУР

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 238 (14960) 1992 чылдың декабрь 10, четверг

Солунга ат салган шагы 22.40. Чагыдар ортаа 10 мөн. Базар ортаа 1 рубль.

ЧААЧЫЛДА

Номчукчуларның дилээ-биле

АРЫННАР

«Тыванын профэвилеллери», «Аадан», «Башкылал».

БУЛУҢНАР

«Хуужуду л г а», «Сулуу», «Кижи болгаш хоойлу», «Бойдус болгаш кижи», «Культура болгаш амыдырал».

РУБРИКАЛАР

«Кожа олура, ажыы-биле чугаалажыыл», «Шынга» шүгүмчүлээн соонда», «Дүүн, бөгүн, маарта», «Истелге, суд болгаш шиитке», «Дүрген дуза херек», «Делегейнин чидигленген булунунда».

РЕКЛАМА

ХӨЛДА БАЙЫР ЧЕДИРЕГ БОЛГАШ ЧАРЛАЛ БӨЭР ДИЗИНЕР-ЗЕ «ШЫН» СОЛУН СИЛЕРГЕ ДУЗАЛААР.

С[illegible] Р-ЛАЛ - РЕКЛАМАЛАРЫНАР ЭН-НЕ ХӨЛ НОМЧУКЧУЛАРГА ЧЕДЕР.

■ Бо кыска үе иштинде чагыдылгалыг болурунче далажыңар!

■ «ШЫН»-республикада неделяда 5 катаг үнер кара чаңгыс солун.

■ Чартык чылда өртээ 200 рубль, а 3 айда—100 рубль.

Өске солуннарга бодаарга, хөй үнер, өртээ база чиик.

УЛАМ-НА КЫЗЫРЛЫП ОРАР

Республикада үнүп турар солуннарның келир чылдың чагыдылгазының хуусаазы хүн келген тудум-на кызырлып орар. Ынчангаш өг-бүле бүрүзү солуннуг болур дээш ноябрь айның төнчүледир, декабрьнын эге хонуктарында солуннарны хөйү-биле чагыдып эгелээн.

Бо үеде-биле ажылды Эрзин районнуң харылаа белдириниг болгаш район чагыргазының талазында солун чагыдылгазын шапкынызыны турар. Харылаа белдириниг харылап турар Е. К. Намзырай өлүмнүг ажылдарны эрткүлеп дээзин демдеглээн чугула.

Декабрьның эге хонуктарының медээзи-биле алырга, районда «Шын» солунуу нитилиг-биле 929 кезекти чагытыр. Оон иштинде чурттаачылыг суурлар аайы-биле каргызарга мындыг: Эрзин — 403, Бай-Даг — 160, Нарын — 174, Булун-Бажы — 107, Мөрен — 87 кезекти чагытыкан. Шак бо сан-чураалардан алгаш, өөрге, Мөренде харылаа сайбырының эргелекчизи Я. Эрендей, Булун-Бажының эргелекчизи Т. Дажылар ажылды чоннуң ортузунга сурталаа ажылын кошкаш, моорузуп турары планнаан. Чидыгдаа болза, совхозтар ажылынарынчы акша-шалының могуур үезинде үнмейн турганындан, чаанныг эмдик малының өг-бүлелер солун чок аргар чыгыы болуп турар.

Ол ышкаш республикада үнүп турар солуннарның чагыдылгазын «Шын» солундан өскелерин көргүзерге мындыг: «Тувинская правда» — 71, «Тыванын аныяктары» — 590, «Эпе сөзү» — 455, «Сылдыстыгаш» — 353, «Тыва Республика» — 292, «Республика Тыва» — 54, «Деткимче» — 24, «Центр Азии» — 20, «Эфир» — 108.

Чер-черлерде эрге-чагырга органнары солуннар чагыдылгазын ажылды чон ортузунга сурталаалаар талазы-биле ажылды ам арткан каш хонуктарда ылангыя малчын өг-бүлелер неделяда беш катаг үнүп турар «Шын» солунуу чагыдып алган турарынче ынчалдаан ам-даа салыр боор чүвезин шаанда каалы.

«Шын» солунуу чагыдыр-дыр-не далажыңар, хүндүлүг номчукчулар!

(Бистиң корр.).

ЭРТКЕН ЧЫЛГА ДЕҢНЭЭРГЕ...

Сүт-Хөл районда «Шын» солунуун чагытылгазы эрткен чылдыбыле деңнээр болза, колуунда-ла 65 хуу болуп турар деп, районнуң харылаа белдириниң начальнигиниң орлакчызы О. Б.-С. Монгуш редакциже дыңнаткан.

Оон бир хөл чылдагаанда районнуң чамдык ажылагыйларында ажыл төлевириниң алды айдан бээр албазы. Оон кадында бүгү-ле чүвениң өртээ канчаар-даа аажок улаткан бо шагда солуннарны алыр каш өг-бүлелер болгулежип, каттыжып алгаш, чагыдар чүүлдер база эвээш эвес апаргон.

Бо хүнге чедир районда «Шын» солунуу нитизи-биле 1300 өг-бүле чагыткан боор турар. Оон иштинде район төвү Сүт-Аксы суурда 475, Алдан-Маадырда — 255, Баян-Талада — 159, Бора-Тайгада — 100 өг-бүле келир чылче «Шын» солунуу чагыдып алган. Чагыттынган солуннарның хай кезиин пенсионерлер чагыдып алганын С. Монгуш онзагар демдеглээн.

(Бистиң корр.).

СЪЕЗД АЖЫЛЫН ҮРГҮЛЧҮЛЕП ТУРАР

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). Россияның үзүс депутаттарының VII Съездизи эрткен воскресеньеде чаңгыс сөлүнде ажылын катап эгелей берген.

«Чепсектиг Күштерде байдалдың болгаш камгалал политиказының дугайында» доктаал төлевилелин чугаалажып коорү-биле Съезд болуунуң ажылын эрткен понедельник хүнүнде эгелээн. Суббота хүнүнде депутаттар Россияның камгалал министри Павел Грачевтуң плеткелин дыңнаан болгаш хаглыг хуралга оны чугаалажып көрген.

Доктаал төлевилелин бадылаашкынарының хөй нуруузу-биле Съезд хүлээп алган. «Чепсектиг Күштерде байдалдың болгаш камгалал политиказының дугайында» хүлээп алдынган доктаалга хамаарыштыр Камгалал министерстводунуң Шериг-хоойлужудулга комиссиязының даргазы, Россияның Чепсектиг Күштериниң кол шериг инспектору, армия генералы Константин Кобец тускай медегдел кылган.

Доктаалда чамдык четкен үүлдер бар-даа болза, шериг айтырыгаарыңга хамаарыштыр Россияның үзүс депутаттарының Съездизи шиитки-биле таарымчалыг доктаалды хүлээп алган дел, генерал чугаалаан.

«Россия Федерациязының Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилелер болгаш немелдеер киирген дугайындаа Хоойлу төлевилелиниң талазы-биле саналоналдарының солуушкунун депутаттар уламчылаан. Чүге дээрге, Съездиге бөдүүлдүрүм-биле киргеш тос эдилгелеринин чүгле дөрт эрткен суббота хүнүнде хүлээп алдынган. Ынчаарга чазык турузуларынга хамаарыштыр приниципиалдыг эн чугула эдилгелер ам-даа хүлээп алдынмаан: оларны хүлээп алырынга эргежок чүүлдер бадылаашкынарының саны четпээн.

Чимдик депутаттарның бодалын ёзугаар алырга, ол эдилгелерни чугаалажып коорү уламдыгар байдалдыг. Бо айтырыгны чугаалажып коорүн турган үеде Россия Президентизи Борис Ельцин Россия Федерациязының Чазаның баштынының албан-дужаалдынга кандидатураны саналдаар магатчок. Хайгааракчыларының бодап турарын ёзугаар алырга, ол кандидатура — Егор Гайдар болту дет.

Россияның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының албан-дужаалынга 36 харлыг Егор Гайдарның кандидатураазы Президент Борис Ельцин саналаан. Ол саналды депутаттар декабрь 8-та чугаалажып көрген.

ДЕПУТАТ СОҢГУКЧУЛАРЫНГА ЧОРААН

Мугур-Аксының № 83 сөңгүлде округунга Тыва Республиканың үзүс депутаты Г. Ч. Ширшин сөңгүкчуларының ажыл, амыдыралы-биле таныжып, кылын коруткан ажылының отчёдун берген.

Депутат Г. Ч. Ширшин Мөгөн-Бүрен, Карга сумуларының девискээринге чоруп, шыла ажылдан турар совхозтарга, бригадаларга, малчын өг-бүлелерге, бүдүрүлге, албан организациялар черлериге, школаларга, эмнелгелерге, культура албан черлериге, тудуг организацияларынга, уругаар албан черлериге, хереглекчилер нитилелиге, тыва-моол заставаларга чедип барып, ажылчы чоннуң канчаар ажылдап, чурттап турары-биле таныжып чугаалашкан. Ол ышкаш амы-хууда айтырыглар талазы-биле сөңгүкчуларны хүлээп алган. Оон Саглы—Мугур-Аксы оруун көрүп, ында кандыг ажылдар чоруп турарын билип алган.

Түнелиде депутат район төвү Мугур-Аксы суурдуң Культура башкарылга сөңгүкчулар-биле ужуражылга хуралын эрттирген, ажылынын отчёдун берген.

Ужуражылга-хуралды кожуун Советинин даргазы Х. С. Монгар ажыткан. Хуралга үзүс депутаты Г. Ч. Ширшин делегеренгей чүве чугаалап, кылган ажылының отчёдун берген. Эге сөзүнде депутат Россияда, Тыва Республикада, районда амыг-байдалдың чамдык чугула айтырыгларынга доктаап, бо чылдың сентябрь айда болуп эрткен Тыва Республиканың Дээди Советинин элчелиг он чедиги сессиязынга чугаалашкан айтырыгларга, хүлээп алган доктаалдарга хамаарыштыр тайылбыр кылып, база республикада, районда ажыл-агыйның, социал ынмыдыралдың чамдык көргүзүглерин, чоннуң канчаар чурттап, ажылдап турарының байдалын, моом сөңгаарны-перспективтиг соруулаларны, тыва-моол харылааларны делегеренгей-биле сөңгүкчуларга таныштырып, оларның берген чагыгларының талазы-биле кылган ажылынга доктааган.

Сөңгүкчулардан айтырыглар хөй болган, тодаргай харылаларны сөңгүкчулар депутадындан алган. Болган отчёт талазы-биле санал-сүмелерни болгаш дилеглерни эштер В. К. Ооржак, Д. Б-О. Хомушку, К. Н. Саая, Т. И. Демчик болгаш өскелер-даа киргеш.

...Шын харын. Ажыл, амыдырал бергелер турза-даа, районнуң ажылы чону холдарын хүлүй туттунгаш, олуруттаан, амыдырал, ажыл-херектиг агымы-биле дидимнеп бурунгаарлавышаан, хүлээнген ажыл-херээ дээш кызып ажылдап турар.

Совхозтарывыс бүдүрген продукциязы-биле долу хандыртынын шыдавайн, өрелеп турар, ынчалза-даа малганывыска өдүк тилим, каража-когарал турган, оскуу санаваска-даа чурттаан болурунуң аргаларын совхозтар дилеп тып турар. 1992 чылда ажыглалга кирер ужурлуг тудугларга акшалаңдырылышкын кылдынмаан, чаңгыс-даа чурттаага бажыны туттунмаан. Аас-кежин боон, акша-төгерин бар тудуглар безин материал чогуудан өй-шаанда ажыглалга кирбээн, оон уламыдан районда ийн ол тудуг организациялары шуут дүжериниң кырында келгеш. Ажылдап турар кижилерге ажыл үстүн турар, акша-шалың эвээш, амыдыран-чурттаары бергедээн. Эмнелгениндаа, садиктериндаа тудуглары бо чылын ажыглалга кирбес.

Улут күштүг электри чырым-биле район хандыртынмаан, дизельдиг станциялар ажылдап турар. Тыва Республиканың «Коммунэнерго» чери районга доктаамал дузадеткинчеин көргүзүп турары өөрүүчүг, бо чылын бада бир чаа дизельди салган. Ам берге чүве— кыыр-чаар материал. Бир эвес районга кандыг-бир таварылга болуп, кыыр-чаар материал үүгүлелир чүве болза, электри күжү-биле ажыддаар одалга системаларды доңуп, үрелир. Бо чорук бистерни дүвүредип турар электроэнергия чок болур болза, амыдырал үзүлгеви ол. База бир берге айтырыг — районче хөмүр-даш сөөртүлгези. Бо чылдың сөөртүп алыр хөмүр-дажы план ёзугаар доозулган, ам одалга черинде курдавыр теңген. «Мөгөн-Бүрен» совхоз, ында албан организациялар черлери, Мугур-Аксы школазы ам безин одаар чүүл-биле берседеп эгелээн.

Чоннуң амыдыралы садыг-биле чорт холбаажан. Районнуң хереглекчилер нитилелиниң баштаар чери чоннуң аъш-чемнин, үлегүрүнүң бараанналары-биле барымын, кээриниң шаа-биле хандырып турары черле бай эвес. Ынчалза-даа үс аймаа, урут-даргыта крупалар аймаа, улуг-биче улуска кышкы идик-хөй чок болурга дыка берге, ол талазы-биле дарый хемчеглерни алыры негеттинип турар.

Ол ышкаш соолгу үеде кызыгаар районга база бир берге айтырыг — кызыгаар иштинче малывыс кирери. Кызыгаар чоогунда турар коданнарны ырады хөжүреринин кандыг-даа аргазы чок, хат-шуурган болурга, малывыс. Мооллуң девискээринче кире бээр, оон торгаал онаар, ону төлөөр аргажок болур. Ам черле канчалза эки чоор дээрзин сөңгүкчулар сагыш-сеткилиден хомудап саналдаан.

Мастый-оол ОНДАР.

КЫЗЫГААР ҮРЕКЧИЛЕРИН ТУТКАҺ

САМАГАЛДАЙ. (Бистин корр.). Тес-Хем районунуң О. Шынаа девискээри Моол-биле кызыгаарлашкак. Кызыгаар чурумунуң үреэшкиниринге хамаарыштыр сеткил дүвү рэшкинин ылергейлээн чүүлдерин О. Шынааның чурттаачылары солунга мооң мурнуу да чаңгыс эвес удаа бижип келгеш.

Кандыг-даа эртирилге болгаш чеишээрел чокка Моолдан кызыгаарны эрткеш, О. Шынаа девискээринге кедип келгеш бо кижилер тус черинде дружиниктери болгаш Тес-Хем район чагыргазының шупкын хереглекчилериниң ажылдаачылары бо чылдың декабрь 8-те О. Шынаада малчын Тюлюш Буудайның коданының девискээринге туткаш, кызыгааржыларга хүлээдип бергеш. Ынчаарга кызыгаар үрекчилерни хамааты Т. Буудай камгалалдың оралдаажы, «мээн таныштарым, сагыларым-дыр» дээн чедеглээн.

Кызыгаар үрекчилерин тударымга, кызыгаар камгалалын күштелдиринге милиция ажылдаачылары Владимир Дамба, Мерген Тюлюш, дружинниктер Эдуард Хемчиков, Дамба Аюш, [illegible] ажылдаачылары идепкейлиг кирген турар.

Хууда чагыдылгалыг болуру ыкмга-даа хүзенчиг.

Чарлыктың күүселдезинге хамаарыштыр

ХЫНАЛДАЛАР БОЛГАШ КҮШТҮГ УДУРЛАНЫЫШКЫННАР

Кымнын-даа ажык-кончаа үндүрүп ап олурар черинің дозуп дуй шавар деп баарга, ол аваа шыдаар-ла шаа-биле удурланыры билдингир. Бистің Чазаавыс арагадан улуг бергедээшкин чоокка хой орулталар ушта шаап олурар коммерсантыларның оруунда доора чудук болур дей бергеи. Ынчангаш-ла Президент Ш. Д. Ооржакның болгаш Чазактың бо чылдың ноябрь 5-те үндүргеи Чарлыныга хамаарыштыр күштүг удурланыышкынар кожкузу-биле туруп келгеи. Куруг аас эттезиннде малга кезек чижектерден киирип корээли.

Кызылдың төп базаларының ортында, Рабочая, 106 деп адресте «Велег» магазин бар. Магазин-даа дээр хире эвес, олдак кижи четпес, ындында садыгжының арны-даа көүлбес бедик үттеи акша орунга араганы үндүр октап алурар. Бүгү процедура ооңнде доостун каар. Шак ынчы культура чок чижек адыглаашкынны Тыва Республиканың улус депутады Я. Эпп болгаш «Велегтің» ргелекчизи В. Н. Тунев коңуг коммерция деп санап, ывада «рынок» кылын турар ис деп үүтле хөрээн соктаайн турарлар.

Президентиннің Чарлының үүсеидири-биле Кызыл хоорай агыргазы база доктаал үчүргеи. Ол ёзугаар хоорайга раганы 11 шактан 19 шакка едир садар, дыштанып хүнерде ону сатпас ужурлуг. ортында-ла арага садып бо-ур магазиннервің даазызын гида кошкан. Ынчангаш Кызылга арагалаашкынга удур семиселдин шалыпчы айын арлаан. Ноябрь 8-тен декабрь 8-ке чедир ИХМ-ниң дуртулгазы болгаш Кызылың иштики херектер киллизи аттышкан рейдилерин, хылалдаларны шапкыны-биле орутган. Бо улуг хемчээлинг ажылды иштики херектер айдыкының оралакчызы Д. К. Куулар удуртуп турган. «Велег» садыгның чүрүм чок ажылаалары ол хыналдалар үстинде ылеретиннеген.

«Велег» ооң мурнунда рейд бригадазын, ооң удуртукчузу оорай чагыргазының даргазының оралакчызы В. П. Уранцевти киирбээн. Дараазында министр, генерал-майор В. Б. Кара-Сал, ооң оралакчызы Д. К. Куулар бригадазы-биле кежээ 20 шакта аваа-де бээрге, водканы хөлчок адыглаан турган. Хоорайга раганы 19 шакка чедир садар урумну чүге үреп турарын ыгырарга, «Велегтің» садыгчызы каржы чугаалажып, жыл-албанны күүседіл чоаан үлүсту дора көрүп турган. Кыдыныдан эрниң кижи л садыгжыны орталаалыры, ээн мурнунда генерал-майор кижи тур шыкажыл, ленинг үндүткел деп чүве билбес кижи сен бе деп барган. Магазинни ынчан хагдырган.

Г. Эпп эртенинде сайыт Кара-Салче долган келгеш, ажыл чылдагаан-биле мээн л садыымны хагдырган сиер деп претензия киирген. Үүш соонда ол В. Туневу дертип алган, сайыттың ораакчызы Д. Кууларга келгеш, магазинни хагдырган дуталында хол үжүктүг шинзылаа негээн. А чүү дээш расписка бижиирил? Президентиннің Чарлының прокуратура тавыштыр солуур чүве деп. Эпп өлчок болган. Дадар-оол Ломбуевич турган, ол Чарлыкты дүжүрериң негээр болуңарза, чонуң күзелиге дур үүл кылын турарынар ол-дур, солунларда Чарлыкты өткүп, арагалаашкынга удур луг дүүрээнин үүп тур шыкажыл дээрге:

— Мен республика солунызы мончуває кижи мен, үүгле Россия солуннары мончуур— сп, Эпп медегээн.

Шак ынчыгыр кижини Тыва Республиканың улус депутады деп санаары дыка бергеир. Республика солуннарын ооң көрбейн, ында чонуң үзел-бодалын хереке албайн ыда, улус депутады мен деп-даа-маада чаргы-чаалы үндүүп, негелее кылын маанаан ерээ чүү боор. Кажан нерле о депутат арага-дарының хаында чонуң халак-тилээн, жыг чаштарын оваарын көрөвил? Ол ТР-ның Чазааның октаал-саавырларынга кежээ күштүг удурланыр келеи. Эртеен чылын республика евискээриндеи үнелиг чиг-эт, патериалыг куулавырларны идур сеорттурунге чыналаа үргүзүр дугаймында доктаалга а чүдеп артык удурланды. Ынчан Эпп ону кижиниң хосту эргезинче халдаашкын деп санаан. Ынчаарга Тываның аш ажы-төлүүнүң ижер-чиир семин, далган-тараазын, тыар агаарының үндезини — ога-мичин, ажылдаар машина-техниказын, артык кезектерин ой-хемчээл чогу-биле ГамАЗ-тарга доллур чудурин, үндүр сеорттүн турганын кижини амыдыралынче, ооң өскенинче халдаашкын деп өскөөн мышкажыл. Эптин саны човаашкынары үүгле аңгыс талаже утлангаанын эскерип көөру берге эвес.

Боттарынын олча-ажының комгалаар дээш чамдыктар кандыг-даа хирааг эргелериниң ажылдарындан ыктаас. Олардың мындыг-ла бүүнүг эвес ажыл-чорудуун сойгалап, хоойлу-дүрүм-биле чөптүг эвес ажыл-херектерин дутлаар дээрге, олар биезин дег шөлээдеп, хай-чагырга чок хостуг менирин бүгү-ле күжүбиле кызыткаш, бүзүттүг арга хереглээринден чалданмазын чижекке көрөөлинер. «Велег» арага садының хыналдага таварыштыра бээрге, ол дораан ооң эргелекчизи В. Тунев «Тува ТВ» каналды сада шаап алгаш, Президент Ооржак Чарлыны-биле Тывада коммерцияны боой түдүп, адак соонда бисче Чарлыының күүселдикчилерин — иштики херектер органнарын салып туруп бергеи дээн уткалыг үүве чугаалаан. Ол хамаанчок, ол иштики херектер сайыдыкын оралакчызы, хоорай киллизинин даргазы сулаар келгеш, мээн долум долган, күш дөгеп турган деп түүлдээшкин кылган. Ол бүгү көк мегге үүгүл дээрзин балыткан турар фактылар бар, ооң шын-мегезин комиссия арыг сүзүп үндүрүп эккээр-ле ыйнаан. Ооң кырыпдан бөлүк коммерсантылар Президентиден дуза харан, бистерин, ак сеткилдиг коммерсантыларны, ойжок органнар ажылдакчыларындан камгалаан көрүнер деп телеграмма база салган.

База бир коммерциялыг арага садыны «Позиция» демги эштери ышкаш, хынаалда кылын келген Урваншев, Петрова сугларны киирбээн. Ооң базала үстүнде төөгүде ышкаш, генерал-майор оралакчызы-биле чеде бээрге, оларны тоовайн, киирбейн, эки-бак сөгленпат болган. Чадап кааш, ооң садыгжызын хой мурнунга ажыл-албанныг кижилерни дорамчылааны дээш, улус судунга кордүрүп торгаткан. Ынчан турганымны кадындан ол-ла магазинни катап-катап хынаарга, дыштанып хүнерде болгаш 19 шак соолуңде арага садып турганы илгээн.

«Стелла» деп садыг вагончиги кезек «коммерсантыларны» арагалаар, хөглөөр, спекуляция кылыр черн аварган. Ооң эргелекчизи Мамедова дээрзи хавырткан водказын хынаар деп баарга, «хынаан хөрөөдер чоп, ында сут холуп каан» деп билигеен.

Коммерсантыларның садып турар арагаларының этиектазы болгаш аксында (пробказында) таныазы ангы-ангы. Чижээ, «Пшеничная» деп орус водка дээн хирезинде, пробказында Бишкектің танмазын базып каан. Чүрүтүр боларинын чижек бирааныда хөлчок каттыжып турар ышкажыл.

Ооң аңгыда бо «дээргилер» көдээ бизнесменнерин базынчаттаары мырыкай хөлчок. Ооң чаңгыс чижээ бо: Монгун-Тайгаже арага чудүрген КамАЗ-ты хынаарга, фактурада ноябрь 24-түн үүнүн айытган, а сертификаты — сентябрь 29-та өскерүүсү чаа парлан каан саазын. Монгун-Тайгада биче бүдүрүлге ажыдын алган аныяк тыва ол «Туваторгсервистен» (ооң даргазы алдарлыг хөөсүгитен П. Голышев дээрзи) садып алган арагазы мегге документилерлиг болганын бодуу эскербээн даа.

Тываның чонунга кандыгдаа ажык-дуза кылбайн, үүгле боттары хууда байып алырынче шыгаан алган кижилер бистин республикада ол хире хостуг чаяан турар. Оларның ол «бизнезинизен» кымга ажыктыг болуп турарыл? Бирээде, эл кол чүве — арагалаашкынган чонунуң мөзү-шыны, суду бастынып, өрү хүн көрбестээр. Кижилер араганы дооза ишпейн-даа турар болза, ооң салдары шуптувуска дээн турар. Өг-бүлеминг эзин арага ижип аарга, аваа алгыш-кырыш үнер, ажы-төлү ооң бак ёраазын өттүүлүп болур. Арагачы хулиганнардан шуптувус когарап турар бис. Олардан айыылзыгаш, койгунар дег, чырык ишмирде бажыннарывысче шимеш дээр бис. Кудумчута эзиннктер көөрге, кижинин сеткилхөөнү күзүрап баксыраар, ол бүгү шаинозал чоргаарала дедиин аарышкылыг.

Ийде, экономиктиг когарал. Хоолга эргилер аңша Саян ажык, хуу кижилериң карманда мөөнетиннин турар. Ооң тускелинде шалыныыстыы, пенсия, пособиеалыг ойшаанда ан чадап турар бис. Арагага караан дуглады берген кижи ажыктыг ажылче кирбес.

В. Туневатун «Центр Азия» солунда бижээни-биле, дүнекі арага садыглаашкыны экономикага дузалыг, буянныг херек болуп турар. Ол ажылы чок чижилер арагалап турар ээн. Бир талазында, ынча дозинде ужур бар-даа болза, өске талазыкта, арагалап турун берген кижини кандыг-даа ажыл соорга ийнеп

Арагалаашкын — хамчыктыг чут

ДОКТААЛ-ЧАРЛЫКТЫ ҮНДҮРЕРИНДЕ ЭВЕС, КҮҮСЕДИРИНДЕ...

Тыва Республиканың Чазааның, Тыва Республиканың Президентиниң Ш. Д. Ооржактың арагалаашкын-биле ыңгымы дешиселди чорудар дугайында үндүрүп турар доктаал-чарлыктарын чөптүг деп деткеп, шынап-ла, оны бүгү тыва чон сеткил-сагыжындан чөпсүүнүн хүлээп алташ, күүседир боор дээрзинге идегеп олур мен.

Хамык ужур кандыг-даа хоойлуларын, чарлыктарын күлээп ап турарында эвес, а оон күүсеттиниң турарында, оларны бистер, Тыва Республиканың бүгү чону, урут-дарыывыс, улуг-бичевистен хамаарылга чок хажык чок күүседиринде-ле болгай.

Кайда-даа арагалаар чорук көвүдээн-дир, оны шеглээри, хорууру, чурумчудары—үеинең негелдези-дир. Оон башка арганың салдары — хоочуларыг-биле демей, «чышыны-чак» чорукче кирип, бистің мидыда-ла каш санныг тываларны будан, оларның бот-боттарынга каржы-кажагай болуруга, өлүрүг-чидиржир, самыны-садар чорук кылырынга бак салдарын чедирип, төөрөдин баар деп барганын көрүп тур бис. Ынчангаш Чарлыкты үндүргенидаа ол-дур, а үүле оны кижи бүрүзү хажык чок күүседир ужурлуг.

Хамык-ла бак үүлүдү өскүдүкчүзү, ялкчизи — ажыр арагалаашкында. Арагадан эртсе, одеколовнар, хырба болгаш янзы-бүрү химикаттарже кирер, оны шенээр, чыттаар, оон кедерезе, чыдыг чашпан тыртар, а оларның түнелги билдингир, — ажыг-шүжүг, ажыл чок чорук, ажы-төлүк түрегдели, мысымы, амыдыралдан чарлыры дээш, чырык чаагай чүрттал-ганын «кара» дайзынары төвүдээр болгай.

Хөөкүй тыва кижилер. Бодумуун чонум кажан-даа арагадан адырлып, оон чарлын шыдзвас эвес, бо аар-берге рынок үеэлинде «аартык артык чүктешкизи» — оон «кара» дайзыны—арагадан уштунун шыдаер дээрзинге бүзүрөөр мен, кижи бүрүзү «демиг сааскан теве тудуп чиир» деп тыва үлегер чугаада дег, арага кылыр, оны салар-саарар, оон ажык-кончаа кирип орар коммерсаттылар, чиженнер-биле демисежир, арага аймаан чурумнуг салар, чоргузар болзувусса, Чарлыг ыяап-биле күүсеттинер. Дыңнангыр, сагыш ковангыр, биче сеткилдиг тыва улус арганың «кара» эспаанга алыспас дээрзинге бүзүрөөр мен.

Арага ижерин шеглээр дугайы ам кымга-даа билдингир,, оны үүле кижи бодунун хире-шаа-биле чоорту каарынга үлегер-чижээн эмчилер, башкылар база улут даргалар, «молдургажык» даргалар көргүзүп, аныяк ада-не, кырган ада-не дижиринстен эгелээш, кижи бүрүзү арага-дары ишпейн, оон шеглеими болза чогуур.

Улуг-ла дарга, удуртукчу, чагырыкчы кижилер шилдер божудуп, «хөренги дилеп», боду бодун туттунуп шыдавас болур болзувусса-ла, бо доктаал-чарлыктың күүседери кошкак болур деп билир мен.

Ынчангаш боданганы ботка херек деп бодаалы илереттим,

Биче-оол САТ.
Сүт-Хөл район.

АЖЫЛДАП ТУРАРЫВЫСТЫҢ ЧАРЖЫНЧЫЫН

Хурал кажан-даа, кажа-даа чонуун сагыш-сеткилин чугаалажыр, арга-сүмезин солчур; ажыктыг чыжы-дыр. Бистің суурга оны эрттирери чогум-на эргежок чугула апарган. Ол хуралды чыылдырган, ынчалза-даа аная каш санныг улуг кижилер киришкен. Ол хиреде аная саналонал-даа хөй болган, корумчурумну эжижидип, арагалаашкынны болдурбас дугайында хөй-ле чугаа болган.

Хурал эрткениниң ийги дүнезинде эзирик кижилер карангы ишир дүжүп чорда-ла, шимээргеп эгелээн. Ол кежээ оглум дүңмазыпып өөнге хонуун бээрн-биле чорупкан. Эрте удуй бээр, эрте турар чаңчылым-биле 9 шакта-ла чыдыптым. Соага соктаар. Турган эжикти ажыдыптым. Келзе-ле оглум. Хан-чиия саалаар. Бажында үш черден хан төктүп тур. Идик-хевя көкмөөн.

Чамгыс-ла суурга кады ойнап өскен, кады өөренип, ойнап-хөлеп чораан эштери бөлүглежип алгаш, алдар чогуубиле чепсегленип алган келгеш, эжим ынчаар кам чок соп-хап каар деп үү чүвел? Ол ооларның ада-незин, хөреелин-даа бодавас, чөгеннин. Кээргээр сеткилдиг ава төрөөн эр кижилер эжин, үеергези кижинин ынчаар чудуларларга чүү дээрил?

Суурда участок төлөөн Юрий Дортуй-оолга соктап четтим. Фонары-биле мөөн эрымче чырыдыпкаш, «урутларым чанында кижи чок, Иванны ап алыңар» деп бола. Иван Монгуш өөнде чок болган. Оон эмчиге четтим. Эмчя бажыңында, ынчалза-даа «Дүргеи дуза» чолаачызын соктап, медээлеп чадап каан бис. Ынчаар-ла оглумуу бодум эмчиге чедирдим.

Даартазында болган үүлүү совхоз директорунга, көдээ Совет даргазынга чугаалаарымга:

— Хоржок эрлер ышкажыл, үүлгедикчилерни тудуп-даа бээрге, салып аар — дээш, херекке-даа албадыр.

Оон маннааш, дүүнгү кирип турганым участок төлөөзинге баарымга, «Кызыл киргеш» деп каан, боду чок.

Ол-ла бөлүк хулиганнарның чамдыызы 22-ниң кежээзинде Кызыл — Шамбалыг автобузунга эзирик аяа-тээлеп чорун турганнар.

Арагалаашкынга болгаш кем-керекке удур хурал соонда бир халдаашкын болган, үш хойну, школада уруглар чемгерип турар столованыны оорлаан. Тус чер чагырыкчызы бо дүвүрээзиниг дуненин соонда ажылынга келген. Ийи-үш-даа хонуг эрткен соонда шагдаа ооларны чок, тыныдыбаан. Даргаларның чугаазы-биле алырга, аныяк участок төлөөзи кызыл турар кижи дээр. Ынчалза-даа оон кызыл турарын чок чүте билбезил?

Мынчаар чаржынчыг ажылдаар болзувусса, чүү эжижирил? Разнарядка өрээлинде улусчу дружиниың графигин азып каан турар, ынчалза-даа ол бүгү ужур эдерткен. саазын кырында эренгей чүве ышкажыл. Ынчангаш суурга арагачылар болгаш кем-керек үүлгедикчилери-биле мынчаар багай демисежир болзувусса, оларның бажы эттеннип-ле турар болур-дур.

Эрезеп ТЕЖИТ.
«Тиилелге» совхоз.

ЭЛЕГЕС КОЖУУНУ ДИЗЕ?

Төвү Хову-Аксы суурга турар чаа кожуун тургустунар дээн «дидир-дидир» дыңналгандан бээр элээн үр апарды.

Бодум хуумда бо дээрге арт-сын артында астына берген ак-талчыларга-даа, хоозураар деп барган Хову-Аксының чонунга-даа амыдыраарынга догум болур-дур деп Президентиниң чаа кожуунну тургузарынга шинтирлиннге өөрдүм. Чаа кожуунның шуудап тургустунары кончут берге айтырыг деп үүвеин бистер, чаа-хөлчүлер, боттарывыс бодап, көрүп, ылангыя аңша-төгериг айтырының шинтирлээри бо рынок үеэнде парының эскерлиис. Ынчалзаалаа Хову-Аксы суур болдунга кожуун удуртулгазының янзы-бүрү адыларын тургузуп алырынга орап-тудут-даа, материал-техниктиг база-даа талазы-биле Чаа-Хөлдеп орнчок белеп деп бодаар мен.

Ол-даа канчаар, акша-төгериктиг Чазак черге, Дээди Совет шинтирлээр-ле ыймаан.

Бо чайын Элегес суурга, найыр-дой болган черге оюнбаштак-биле чаа тургустунар деп турар кожуунуң адынын дугайында чугаа эрттирген кижи мен. Чогум бодум чазыи-на «дидир-дидир» дыңнаш-ла, атты адап алган мен. Ол дойга улустың саналы ацгы-ацгы болуп: «Хендерге кожууну», «Квак кожууну», харын-даа «Онгачаа»-даа дээр кижилер бар. Бир кижи турган: «Хову-Аксы кожууну» дээоге арай эпчок-тур ээ?» — диди. Мен турган, (бодап алган адыыче улусту элдедирим-не ол боор): «Сплер бо суурнуң чүрттакчылары оны адаавас болзуңарза, кым адаар боор» — дидим. Ынчан-на хар харлаанын демдеглеп турганывыс утбаавыс алгыра берди: «Элегес кожууну, Элегес кожууну!». Оонмоон бо саналды деткип, дораан-на улустың бодалы чаңгыс аай апарган.

Амыр ХОЮГБАН.
Чаа-Хөл суур.

БЕРДИНГЕН АЖЫЛЫМ

(Улаштыы. Этеен 231, 233, 234, 236, 237 «Шыында»).

Малчыныңның культурулуг амыдырал-чуртталгазының амыдыг кизилег таварымчалыг байдал тургустуна бергениниң түңнелинде, оларның ажылга харысалгазы бедип, сонуургалы улгадым, ниитиниң малының бажы өзүп, уксазы болгаш продуктулуу көскүүтбиле экижээн. 1958-59 чылдарда тыва хойларны Алтай крайның карын дуктуг мериносс кошкарлары-биле хайнакташтырып эгелээн. Оны ветеринария эртемнериниң кандидады Илья Кызыл-оол удуртуп турган. Бистің колхозтан ол чаа ажылга мал эмчизи Лаа-Хөө Оюн биле зоотехник Күжүгет Эртине идепкейлиг кириштеннер.

Чадананың үрежилге станциязынга хой тарып боозадырының тускай эртемниглерин өөредириниң ай хуусаалыг курузу ажыттынган. Оны бистен Индир-оол Монгуш дооскан. Ол ажылын практика кырында дүрген шингээдип ап, бедик мергежилдиг болгаш дуржулгалыг осеменатор болуп ажылдап турган. Ол үеде Чаданада күрүпеник үрежилге станциязының салбарын бистің колхозка бир-ле дугаарында ажыткан. Оны шефбиш чангыс ай иштинде Арыг-Бажыңга тудуп каан бис. 1959 чылдың ноябрь айда Улаатайга Барыын-Хемчик биле Бай-Тайга районнарның көдээ ажыл-агый ажылдыстерниң эргедекчилери, колхоз даргалары, малчыныры, шупту 60 ажыг төлөөлер келгеш, бригада төвүн көрүп, арга-дуржулга солушканнар. Улаатайның хойжу бригадазының бригадири Дыртык Монгуш ажыл-агыйын таныштырган. Ол бригаданың төвүнге 500 баш төрүүр хойну кадарып ажаавышаан. бригадирлеп ажылдап турган. Ынчан черле хой бригадири кижи хойну кадарып, кадагалап ажаавышаан, бригадир хүлээлгени дакпырлап күүседир турган. Оларга бир-бир дузалакчы кадарчыларны быжыглап бээр ындыг чүве.

Монгуш Сарыы дээр. практика кырында бодунун ажылын кончут эки билир, топтуттомазының, кижи ортузу арай четкелек, чолдаксымаар сынныг акый ажылдай берген. Оон-биле бистің ажыл талазы-биле харылзаавыс дыка чоок турган. Хой болгаш ийек тарын боозадыр өскүлериниң дуржулгазы ам дээреде өөрүп, бодунар хол-биле тудуп, тарыымны көрүпер дээрзинге, оларны чой-тур дээш дуй-дуй чок артыңгы эрини кылып, дузалажыл турганы ам-даа уттуудурбаан. Ол салбырга Чаданадан экелген үреліг буганы, кошкарларны тургузу азырап, чидиртвес-ле чеминиг чок турган: кок-сула, сиген, ак-сула, чарба, капуста, морковь... дээш, оон-даа өске. Үрени ол-ла черинге кошкарлардан алгаш, аңаа холуур холуксаалары зоотехниктиг арга бөзүгаар шын холаваш, хойларны тарып боозадыңга индыг янзылыг ажылган турган бис.

Ажылды херек кырында тудуп, кылып турган ийи болганымда, мен бодап көөрүмге, ажыл-агыйным бодунга бүдүрүкчүлерни тутказ, үрени дорт аз, малды тарып боозадырга, түнелги дыка-ла эки болур чүве. Хураганнар ийзы-бүрү зарыгларга белен алыспас, хойлар болганчок-ла ийистептер. Колхозтуң баштаар черниң кежигүннери, партия эге организациязының бюро кежигүннери мал тарып боозадыр черлерге график өзүгаар дежурнийлап турган бис. Активтер, коммунистер, тускай эртемниглер, малчыныр бо чаа ажыл-керекти бир дембиле деткээннер. Бодум база Илья Дөнгүр-оолович Кызыл-оолдан черле чыдып калбайн, кады ажылдап турган, кошкарлардан алган үреге холуксаалы, хойнуң үнезин шинчилеп тодарадырым, дүктүг кларын канчаар кылырын мынчан өөренип алган мен. Хойнуң хайнакташкынын чорударда, учет-отчет кол рольду ойнаар. Коданнарга малдың үнезин шинчилеп тодараткан түңнелинде, өн-түүнү, эр, кызы, дүгүнүң кларының зайы-биле үзүп белеткеп алырындан кончут хамааржыр чүве чораан. Черле коданнар кончут арыг турарга, уксажыдылга ажылын чорудары келиглиг болур. Бистер Алтайның нарын дүктүг кошкарлары-биле тыва уксаалыг хойларны хайнакташтыргаш, оку үүле ийиги салгалга чедиргеш-ле, оон ынай ажыл-агыйның иштики уксажыдылгазын ажыглап, ийиги салгалдың кошкарларын ажыглап турган бис. Ийиги салгалдың хойларының дезизи-зи улуг, дүгү хей. Хураганы кончуг шыырак болуп төрүттүнер чүве. Оларның дүгү [illegible] кг, бир хардан чүү иртигештеринде болгаш оон өрү [illegible] иртеринде дүгү 2,5-3,5 кг, торгур улуг ажыларының дезизи 40-48 кг, бир хардың иртеринде — 38-40 кг, улуг иртеннин — 60-70 кг чедип турган. Ол үеде күрүнеге мал дужаар пункт Чадана хоорайының үстүгге хавак баарынга турган. Мал дужаан чораан тускай эртемниглерниг, бригадирлеринг болгаш хойжуларывыс бичин ооларбистің иртеринисти муупторга, октан каптар болду дээшин ам-даа сактып бодап олурар-дыр мен. Ынчан бистің арга-дуржулгалыг хойжуларывыс Монгуш Шаратай, Ондар Көк-Хөрек, Монгуш Хүргүл-оол, Монгуш Хүртен-оол, Куулар Дарый-оол, Доңгак Санчы, Монгуш Оолакай, Монгуш Делгер, Монгуш Сепейлериниң өг-бүлелери 100 баш төрүүр хойдан чыл бүрүде 90-105 хураганнарны ап турганнар. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң 1960 чылда Чарлыы-биле хой ажылынга көргүзүү дээш Монгуш Сувакайны «Хүндүлел дин Демдүү» орден-биле шилээн. Ол беш чылдарда ортумаа-биле 100 хойдан 110 хураганнарны камгалап ап, бир хойдан 2,7 кг дуктуг кыргын келген.

Сөөлгү беш чылдарда 100 хойдан ортумаа-биле 115 баш хураганны камгалап ап, бир хойдан 2,8 кг дуктуг кыргын алганы дээш 1962 чылдың март 19-те болган ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сонгуулдаларынга Монгуш Сепей ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутадынга сонгуткан. Хой ажылының талазы-биле ынчан база бир чаа дуржулгалыг ажыл хойну кыжын катон кажаалларга кыштадыры турган. Ындыг арганы Чита облазының хойжулары калбаа-биле ажылгап эгелээн. Шынап-ла, бир хардан өрү иртеринги катон кажаалларга кыштадыры дыка таарымчалыг, эки болган. Чүге дээрге изиг кажаага кажаалаан иртеринің дүгү хирлиг-боктуг, санзарланчак, агаар чедишпезиниң бот-боттарын баскылажып турарындан дүгү дүжүп хораар. Катон кажаага турган иртеннерге агаар четчир, шелээн шимченир болганда дезин немелдезин көвей, дүк өзүүчел болгаш арыг болур дээрзи шын чораан. Ындыг кажааны мынчаар кылыр: кажаа төгериг болгаш, чырааны ийи хатт [illegible] өрээ, оон ортузунга [illegible] тырып турган, урар. Кажааның мурнунда талаай чадигай, хат каанын келир болдур, ол талазының дөрүнге ийи хатт өрээн талдың аразынга чөкүр бештыг суук талдарны сырыкладыр турбуузу шашкылап каар. Тал узун болганда, хадаан хат кажааны шуут-ла ажыр хадаан тырар, мынчангаш төгериг кажаа иштинге турган хой чылыг турар аваар. Ындыг мурнакчы арга-биле Улаатайның Хаалыг-Даг артынга 600 иртти, амгы үеде Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Октябрь революциязының болгаш Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнериниң эдилекчизи Наңбар-оол Хенче-Караевич Монгуш, хоочун малчын Доңгак Санчы 550 иртти Хандагайты кедээзинде Муркустуг деп черге кыштадып турганнар. Ол үеде тускай эртемниглерниң болгаш малчыныларың ажылының зарымсалгазы кончуг бедик турган. Чээрби беш муң ажыг шээр малдан бир айда чээрби хире баш хорай бээр болза, ону эн улуг каража деп көргеш, дүвүрээзин үндүрер турган. Ямзы-бүрү ажыл-агыйжы эвес чоруктардан малдың өлүр болгаш эзтке хереглеп складка дужаар чоруу кончуг эвээш. Хойнуң бажы тенир аарыгның тарадыкчылары болур иттарны бир малчын ийиден ажыр тутпайн турган.

Мал ажылының тускай эртемниглери колхоз баштаар черинден ажылдың нарядын неделя хуусаалыг алыр. Олар бодунга быжыглаан аңдын муңуп алгаш, хереглеттинер бүгү эмнерин, документилерин, бланкыларын сумкалап алгаш аңттаныптар. Баштай бригадының малчыныларын бригадир-биле эргий кезин, байдалды хандыр өөренип көрүп алыр. Хой ооллаашкынының үезинде кайы коданнарда хураганнар өтпектээр болгаш өске-даа аарыглардан аарый берген, ажаалда-тежээлде кайы аалдарда четпес болдур, мал эмчизи биле зоотехник кажан аарыгның когун үзе эмневээн, малдың ажаалдазын экижитпээн шаанда дедир чаңмас турган. Колхоз төвүбиле харылзаа тударын, неделя иштинде мал чемин сөөртүрүн болгаш өске-даа чугула ажыл-агыйны айтырыгларны бригадир шиитширлеп, үзе харылаар турган.

Малчыныңның болгаш тускай эртемниглерниң кара-кызыл ажылының түнелиниде, ниитилештирген малдың бишсаны болгаш продуктулуг чоруу өскен. 1964 чылдың эгезинде колхозка ниитилештирген бүгү чүүл малдың ниити саны 5700 баш турган болза, 1963 чылдың июнь 1-де шээр мал 25481, мыйыстыг бода мал —1427, чылгы—892 четкен, азы ниитизи-биле бүгү чүүл мал 27863 баш чедир өскен.

Ол үеде бүгү малга хамаарыштыр бир бригадир, бир зоотехник, бир мал эмчизи, бир санитар эмчи ажылдап турган. Оон ыңай бир фельдшер мал эмчизин районнуң мал эмнелгезинің участогундан немей берип турган. Маңза улуг зоотехник Күжүгет Эртинени, улуг мал эмчизи Лаа-Хөө Оюнну чылыы-биле сагынмас арга чок. Олар кайызы-даа — Ойрот-Туранның көдээ ажыл-агый техникумунуң доозукчулары. Черле ынчаш, оларның ажылдарының кызымаккайын, билиниин шыырзан кижи кайгаар чүве. Үр үениң иштинде шээр малдың ниити бригадириниге, колхозтуң оралакчы даргазы болбушаан, тус чер чурттуг Самбылдай Ховалыг үлегер-чижектиг ажылдап келген. Сөөлүүредир чамдык тускай эртемниглер ажыл, амыдыралының аайы-биле өске районнарже дешпип чоруй барганнар. Оларны Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумуң доосказ, Совет Армиязының хүрээлекинге хүлээлгези эрттирип чораан халажын келген зоотехниктер Салчак Доржу биле Монгуш Мижит-Доржу солуп, үр эвес үениң иштинде ажылдаа-даа, эки талаларын көргүскеннер. Олар колхоз баштаар черинги саналы-биле башкы институттарын дооскаш, башкылап чоруй барганнар. Оон соонда биске Чувашиянын көдээ ажыл-агый институдунуң доозукчузу, эртемдеи-зоотехник чуваш Михаил Жирнов чедип келгеш, кол зоотехниктеп-даа ажылдай берген. Ол мал ажылынга үрежилге ажылының ниити культуразын бедидер талазы-биле хой ажылдарны кылган. Бир чыл четвейн чыткаш, ол тыва дылды арыг чугаалаар кылдыр өөренип ап, хуралдарга ылетксадерин тывалаа кылыр апарган. Ол бистің колхозка ийи чыл ажыр ажылдаан чорда, Чадананың районнар аразының хуусаажылына ставшиязының директорунга дешипткен. Оон соонда ол районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехникинге, «Сүт-Хөл» совхозтуң директорунга ажылдап турган, чуртунге чорутканы, соонда чедир-ле Чуваш АССР-ниң агроулетпүр комитетинің мал ажылының талазы-биле ораалакчызынга ажылдап турган. Ол бистен чоруу мурнунда бодунуң ажылын Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң доозукчузу Шарбый-оол Куулларга хүлээдип берген. Оон-биле база эвээш эвес үеде кады ажылдап, бодунуң херээжің мастери болуруңга улуг дузалы чедиргеи мен. Кажан мен ол колхозтуң дергзымнын халажын чорутканым соонда, ол кол зоотехниктеп-даа, колхоз даргалаңда ажылдап турган.

Мал ажылын белик деңнелге тургузар дизе, чүүл-даа мурнунда малчыныңның амыдырал-чуртталгазын экижидип, бүгү-ле таварымчалыг байдалдарны тургузары чүүл-ле деп чүвеин медерел билгеи мен. Кажан колхозтың чорутканым соонда, үстүнде адаттынган Бора-Шайнын, Улаатайның, Хам-Дыттың культура болгаш будурулге төптерин үреп, чок кылып каапкан болган. Мен Өөрге ажылдавайн баарымга, ол төптерни кайы черниң, аңы кымның айтыышкыны-биле үзүткан чок кылганын, ол үеде колхоз даргаларынга кымнар ажылдап турганын ыңыр-ла ол-ла дугаарда ажыткан. Оны соонда ол районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехникинге, «Сүт-Хөл» совхозтуң директорунга ажылдап турган, чуртунге чорутканы, соонда чедир-ле Чуваш АССР-ниң агроулетпүр комитетинің мал ажылының талазы-биле ораалакчызынга ажылдап турган. Ол бистен чоруу мурнунда бодунуң ажылын Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң доозукчузу Шарбый-оол Куулларга хүлээдип берген. Оон-биле база эвээш эвес үеде кады ажылдап, бодунуң херээжің мастери болуруңга улуг дузалы чедиргеи мен. Кажан мен ол колхозтуң дергзымнын халажын чорутканым соонда, ол кол зоотехниктеп-даа, колхоз даргаларында

Төрүттүнген хүнүнер-биле!

Кижи бодунуң амыдыралының дургузунда 80 хар чедир чурттап, амыдыраары белен эвес херек. Ындыг-даа болза бистиң ачавыс, кырган-ачавыс болгаш даайывыс, журналист Кодур-оол Оюнуң адазы — Дарыма Хелик-оолович Оюн декабрь 12-де 80 харлаар.

Хүндүүлүг Дарыма Хелик-оолович! Төрүттүнген хүнүнер-биле изиг байыр чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, сергек чорукту, вас-кежиктиг база уругларыңарны уругларыңга өөрүшкүү, тайбыны күзедивис.

УРУГЛАРЫ, ООЛДАРЫ, КҮДЕЭЛЕРИ, КЕНЕЭТТЕРИ, ТӨРЕЛДЕРИ.

«КҮСКЕЖИК»-ЧАА НОМЧУГАШ

Тыванын алдарлыг артизи Марыам Алексеевна Рамазанова бичии уругларга болгаш школачыларга турааскааткан чаа номчугаштыг үндүрген. Оон адын «Күскежик» деп адаан.

Моон мурнунда чылдарда М. А. Рамазанова уругларга таарышкан ырларның сөстерин, шүлүктерин болгаш баспаларны хөлүү бижип, ону номнарга, солуныларга парлап, радио, телевидениеге удаа-дараа дамчыдып келген.

Авторнуң чаа номунда хөй кезиниде оон уругларга турааскааткан шүлүктери кирген. Оон аңгыда ыяда тыва чогаалчыларның ажылдарын Марыам Алексеевна орус дылдарже очулдурган. Ол дээрге Салим Сурун-оолуң, Олег Сагаан-оолуң, «Сылдысчыгаш» солуннуң редактору аныяк чогаалчы Александр Шоюнуң аңгы-аңгы үеларде бижээн ажылдары болуп турар. Номнуң орус дылдан тыва дылче очулгазын хоочун чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан, Владимир Серен-оол болгаш Александр Шоюн олар кылган.

«Күскежикти» өңнерлиг кылдыр парлаан, оон тиражы 5 мүн кезек. Өртээ 50 рубль.

«Тыванын медээлери» деп ном үндүрер чер ам чоокта «Андерсенниң тоолдарын» тыва дылга, «Азия улустарының тоолдарын» тыва болгаш орус дылдарга парлап үндүрер. Оон аңгыда В. Драгунскийниң «Денисканың чечен чугаалары» деп номун база белеткеп турар.

Виктор КАРА-САЛ.

Төрээн черим өөрем

СУКПАК ДЕП АТ КАЙЫЫН КЕЛГЕН?

Чоокта чүве. Кызылдың автовокзалындан өскен-төрээн черим Булун-Терекче автобустап чоруптум. Төрээн черимге бо чоокта барбаан болгаш өөрүп, бүдүү иштимде ырлай кагылап чордум: «...Буга, шары бустап турар Булун-Терек чуртумайны...» Кожам ирейден: «Булун-Теректe силер бе, кырган?» деп чугаа эреп айтырдым. «Чок. Сукпакта кижи мен...» дээш, дужунда соңга өттүр Ээрбек дагларынче көрүп алгаш, сураг барды. Амдыы чаа-ла дойлуп чораан өөрүшкүм өжүп, сеткил-хөнүм хөлүш диди. Чүге?!

Тэндының, Элегес-Аксының, Чербинин, Кара-Хаактың, Ээрбектің улуг назылыг, үндезин чурттакчылары Сукпак, Улуг-Алаак, Булун-Терек, Дүк-Салыр, Куртуг-Хөлчүк деп черлер кайдал дээрзин эки билир. Ол черлерге чурттап-даа чорааннар. Бодум бо хүннерде ыраккы Бай-Тайгада чурттап-даа чорзумза, тавлайымга тараазының хевээ чыпшының, тавангайымга ылының тепи кадалып өскен черим Булун-Теректi анаа тургустунган «Сукпак» совхозтуң ады-биле соора адап, суурну база Сукпак деп адай бергениңе хомудап чоруур кижи мен. Булун-Теректe чурттап, ажылдап чоруур ол черим хоочунарының төрээн черинiң адын сыр-соора адай бергениңе канчап таарышып олурарын кайгаардыр мен. Чаа тургустунган совхоз, бүдүрүлге чери-даа дижик, аңза ат тыпсырда, тус черинiң үндезин чурттакчыларының санал-оналын чүге черле дыннавас, оларның-биле сүмелешпес чүве ийик. Соң даарта маргыш үнүп келбес деп бе дээрзин баш удур бодагы дег-ле турган чүве-дир. Ындыг черлер Тывада кайы хөй болдур ийин. Төрээн черивис төөгүзүн ажы-төлүвүсче канчаар шын угаадыр улус бис?

Маар-оол САТ.

• СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

«ТУКУЛГЭ-93»-КЕ БЕЛЕТКЕНИР

1993 чылдың март 26-31 хүннеринде Якут-Саха Республикага Соңгу чүс улустарының делегей чергелиг «Тукулгэ-93» культура-спорчу шүүлгазы болуп эртер. Ук маргылдаага Тыва Республиканың төлөөлөри бо чылдан эгелеп кирип бергенин воинчуктар билир болгай. «Тукулгэ-93»-ке киржир чалаалгазы Якутск хоорайның спорт төлөөлери республиканың профессионалдарының спорт өнүктүлүнүң дарганының оралаңчызы Кушкаш-оол Ховалыга берген.

Ноябрьның 20-30 хүннеринде Абакан хоорайга болуп эрткен маргылдаадан Кушкаш-оол Опан-оолович эки түүлдерни шингээдип алган. Болуп эрткен маргылдаага дужа-келбиже кижилерни алганының түнелиңде чамдык хевирлерге тыва спортчулар чер албаанын чугаалазары артык эвес.

«Тукулгэ-93»-ке киржир спортчуларның шилилгезин амдан эгелээш чорудары чугула деп саналлыг мен. Тыва спортчуларның аразында салым-чаяаныг мөгелер бар болгай, ынчангаш оларга даянары чугула. Ук маргылдаының болур будуунде, тодаргайларга, 1993 чылдың январь-февраль айларында чыыштыг эртирер дугайында улуг семинарны организастаары кордүнген, ынчангаш Тыва Республиканың спорт төлөөлери орта киржир чалаалгазы алыр ужуралыг. Болуп эртер делегей чергелиг маргылдаага спорттуң кайдыг хевирлерин киргенин тодаргайлаар.

Якут улустуң спорттуң национал хевирлериндe:

1. Хапсагай хүреш, 70 кг чедир база 70 кг өрү.
2. Ыяш хунаажырыга.
3. Якут халыштарга.

Соңгу чүс улустарының оюннарындан:

1. Ыт шанзан ажыр шураары.
2. Өргөн шалбалаары.
3. Ийи буттан чаңгыс черден үш катап ырадыр шураары.
4. Балдыны ырады шыва-лаары.

Арктика улустарының оюннарындан:

1. Чаңгыс буттан тепсээри.
2. Ийи буттан тепсээри.
3. Аляскалап шанчары.
4. Чаңгыс хол кырынга турары.
5. Дискектенгеш шураары.
6. Аэроплан.
7. Хол кырынга ырадыр шураары.
8. Мерге хунаажыры.
9. Копьёну хар кыры-биле Оон ынай бир демдеглексеер ырадыр-оскаары.
10. Олуруп алгаш-хур хунаажыры.

11. Ыяш өңнүн маргыжары. Ынчангаш урая түүл көрүндезин база «Мистер-93»-түр конкурузунуң үстүнде адаанын оюннарының эгезинге кирген. Ол дээш база хөй санны тиилекчи команда ап болур. Ам номчукчуларга болгаш спортчуларга кайы чурттарның, область, крайларның, республикаларның чалаанын сонуургадып көрейн.

1. АКШ.
2. Канада,
а) Альберта провинциязы.
б). ЮКОН.
в). Соңгу чөөн чүк девискээринiң провинциязы.
3. Ирландия.
4. Швеция.
5. Ханты-Мансия В. О.
6. Ямало-Ненец А. О
7. Эвенк А. О.
8. Таймыр А. О.
9. Ненец А. О.
10. Коряк А. О.
11. Чукот А. О.
12. Сахалин облазы.
13. Хабаровск девискээри.
14. Тыва Республика.

Ниитизи-биле 14 командалардан үс ажыг спортчулар, тренерлер, судьялар киржир. Оон ынай бир демдеглексеер хаар үүлүм, спортчуларның баар-кээр оруг хөлезинин чоргузуп турар чери харыылаар. Удуур, чыдар черлерни, аъш-чемни маргылдааны эрттирип турар организация харылаар. Ынчап кээрге чоргузуп турар организацияга элдэп чиигелде бар боор-дур. Тыва Республиканың спорт комитеди акша талазы-биле бергедей бээри чугаажок. Ынчангаш ону дарый шинтиирлээри күсенчиг. Болур маргылдаага спорттуң он сес хевирлери көрдүнген, ынчангаш чеже кижи чорударын Тыва Республиканың спорт удуртукчудары шинтиирлээр ужуруг. Ынчалза-даа 12 кижиден эрттирбезин база оон эвээжетпезин сүмелээр-дир мен. Чүге дизе чаңгыс кижи хөй оюнга киржирге бергедей бээрни база бар, чамдык оюннар капсырлажы бээр чораан. Эрткен маргылдаада ыңдыг түүлге таваржып турдувус. Ук шүүлгаага 1975 чылда төрүттүнген оолдарны болгаш оон улуг назылыг спортчуларны киирери көрдүнген, эмчи шинчилгезин эртерин, күш-дамыр талазы-биле шыырак белеткелдиг болуруун дурумде айыткан. Бо бүгү түүлү өөренип көргеш, республиканың спорт комитеди дээди болгаш ортумак өөредилге черлериге, школаларның спортчу программазынче Соңгу чүк улустарының оюннарын киирерин чедип алыры артык эвес. Тыва улустуң оюннарындан тыва хүреш, тевек тевери, даш көдүрери, кажык адары дээш, оон-даа өске оюннарны бедик деңнелге өөреткеш, Соңгу чүк улустарының маргылдаазынга киирип алыры чедип алыры күсенчиг.

Лазо МОНГУШ.
Спорттуң хоочуну.

Композитор В. С. Токаның юбилейлиг концертинден

50 ХАРНЫҢ 30 ЧЫЛЫН

Республиканың Улусчу чогаадылга бажыңының концерт залының сценазының кырынга Тыва Республиканың Культура министерствозунуң симфониктиг оркестринiң хөгжүмчүлери, девип үнерниге белен содагланыпкан мөгелерле, арын-шырайы бодамчалыг, сагыш-сеткилге көдүрлүүшкүннүг, оркестрниң удуртукчузу, Тыва Республиканың алдарлыг артизи, дирижер Виктор Токаның холдары кажан шимчеш дээрин маган органнар.

Кежээниң башкарыкчызы Анатолий Серен аян-хевир кире берген, хөй-хөй мындыг чогаадыкчы байырлалдарны удуртуп өөренген-биле микрофонга тода, көрүкчүлерге чедингир, хостуг үнү-биле мынча диди:

— Силерниң мурнуларга Тыва Республиканың алдарлыг артизи, күрүне шаңналының эдилекчизи Владимир Токаның симфониктиг поэмазындан «Тываның бойдузу» деп хөгжүмү бараан болуурдур.

Манаткан дирижерлуң холдары карбаш диди, пианиноның хөгжүм характарынга композитор Владимир Токаның эзлегир, чымчак салаалары дээш, хөгжүм концерт залынга чаңгыланы берди. Дирижернуң холдарының аайы-биле сцена долу хөгжүмчүлерниң хер-херекселдериндeн сырынналып агып үнген аялгалар көрүкчүлерниң сагыш-сеткилин хаара тыртып, уян кижини уярадып, муңгак кижини мунчулдуруп хайнымышкынымы таалалды тургузупкан. Тыва черинiң кыңгыртканындыр агып чыдар арыг суглары, дыттыг-пөштүг тайгаларының хат-салгын аайы-биле чайганы бээри, деягем ховулары, дээрже шаштыккан бедик сыннары характарга чайгаарла чуруттунуп көстүп келир.

Композитор, алдарлыг артист, Күрүне шаңналының эдилекчизи Владимир Салчакович Токаның 50 харлаанынга, оон хөгжүм-биле чогаадыкчы ажылының эгелээйинден 30 чылына тураскааткан байырлыг концерт ынчаар эгелээн.

Симфониктиг оркестр үнүп чавырылдырыптарга, көрүкчүлерниң мурнуунче музыка училищезинiң башкызы В. И. Борисенко үнүп кээп, Владимир Салчаковичиниң хөгжүмчү, композиторжу эрткен оруунга доктаазан. Кызылдың дугаары 7 школазынга, уругларның музыка школазынга өөренип чоруур үеларинден музыкага сундулуун, хөгжүм биликтиг дээрзин өөредилгезин Новосибирск консерваториязынга чедиишкиниг дооскаш, хөгжүм чогаадыкчызы тускай эртемниг чаныс келгенин ол чугаалаан. 1991 чылда Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреады болган.

Тыва хөгжүмнүң база бир сайзырадыкчызының дугайында чылыг сөстер, байыр чедиришкиннерге композиторнуң яжы-бүрү аялгаларын солуп, эш-өөрүкүн йөрээли белдектер-биле солуп турган. Хөгжүмчү, симфониктиг оркестрниң хоочуну Ю. А. Макаров туруп кээп, В. Тока-биле 1966 чылдан бээр 26 чыл чарылбайн ажылдап келгенин чугаалаан.

Салым-чаяаныг композитор демдеглеп турар назынының үжен чылдарын хөгжүм үрэн түүлүнге турааскаадын, оон чогаадыкчы сайзыралы дээш хөй ажылдарны кылган. Ол хөгжүм чогаадылгазының хөй адырларынга уттундурбас, сагыш-сеткилди хөлзедип кээр аялгаларны чогааткан.

Владимир Салчакович — хөгжүм-шии театрының хөй шиилериниң хөгжүм шимечизи. К. Кудажының «Үйгу чок Улуг-Хем» деп романынаан Ширин-оол Хертектиң турусканы «Буян аалашкылар» деп шиизинде Аная-Карының ырын ыраажы Римма Доржунуң чиңге үнү-биле бадырыканы көрүкчүлерни өөрткен.

— Таныларга аялга тургузарынга ынак мен. Ам-даа бо талазынче хандыгар мен — деп, В. Тока сеткилин-даа илдетти.

Концерт-байырлалдың башкарыкчызы Анатолий Серен кежээни хаап тура, «50 хар — композиторнуң чогаадыкчы ажылының чаа-ла чечиктелген назыны-дыр» дээрни аказ эвес.

«Ындыг-ла болур болзуң» деп йөрээл-биле композиторнуң байырлалындан көрүкчүлер үнгеннер.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
ЧУРУКТА: концерт үезинде.

Шүлүк кыдыраажындан

ТӨЛГЕЛЕЙ БЭЭР

Сарыналдың көзенээнден
Эрткен ийже сүржүп алгаш,
Сактымышкының арылары
Эриг бодал чулуун дилеп.
Чүрээм херим дөңгеликтиг
Чүзүнү чок шыгын кежир
Чүткүл түрег чечээн эргий
Чүнү дилеп ужуп үндүп?
Адак узап, ужуралдар
Оялыныдан бир-ле хүндүс
Аъаарга-зыр мени кайташ,
Оюр барган, сыын ышкаш.
Чылдар сыныг кырлап чоруур,
Шыгаап алган көрүжүмүн
Хайныктырар темек шаамны.
Дөштү өрү чүткүп орар
Назынымның агымы чок,
Дөртен ажыг хемнериниден
Нарын өңнүг даштарын-даа
Чыып ойнап, кезээде-ле
Чылдаа ковей салыммының
Хөрээм долар бергелерин
Хөлүүм сактып төлгелей бээр.
Байлап тутказ,
Чемним ол дээш элекке-ле одаг
салба.
Баалык ашкаш,
Четкен черин көрбээнилерге
ыраан диве.

Ваучерни канчаар садып ап турар бис

ЧӨГЕНЧИИН АА!

Соңгу хонуктарда Тыва-выста кандыг-даа түүлдер болуп турар. Эң ылангыя чижеш кижилериң хоорайга-даа, суурга-даа бо-ла эскерер-дир мен. Оларның аспаанга хөй-ле бодуун кижилер, чер четпес кыргаанар, хөй уруглуг иелер алзып, чиртин турары хомуданчыг.

Чаа-Хөл кожуунда база-ла ындыг түүлдер болгулаан турар. Бир таварыгга: ноябрь 9-та бир аныяк уруг кышкы хем сапогту 2 ваучерге база аъза немей 2 мүн рубль деп садып тур. Чүгү херээжеш пуловер 1 ваучер чек, бичии куртка 2 ваучер.

Шак бо тыва аныяк кыстан чеде бергеш: — «Өртектер улуг-дур аъ — деп сонуургай аарак, чүүа эредим.

— Черле ындыг. Ваучерлер ам түгле 2 500 акша — деп серте чок турар болду-ла. Бо кыстың бараанларын чоп көрүп, садып ап турум. Ындыг-даа мен чонга чугаалаксаан турган, ыңгаладым. Кижилериниң хуудаа дерээ-ышкажы. Ынчалдыг болза-даа хөй-ле кижилер, бараанга чедип кижилерни көрген эрес. Кажан чектерни өрүп, өрүп ап турарлар, оларны комудаар.

Ноябрь 2-де Шанчыс Кажим 13-чү классының чектерни 2-чи болгаш 3-чи класска орган турааның база көрдүм. Алыр кижилер алыр чорду. Дешки хамаатыларга ол-ла херек. Ол хамаанчок, тыва аныяктар безин! Куштуг куртканы 6 ваучер деп турган таварылгалар ковей. Боттарының-на чонун мөчүүн аарга, хүнүнде эки-ле боор он. Соңгуде демей-ле багай аъаар. Чиженнерниң чөгенчиин, оларга алыспаар!

Динара УНДУУЛЕЙ.
Чаа-Хөл район.

МЕГЕЛЕДИП АЛЫР КОНЧУУДАРНЫ

Хайыракан суурга эртеп эрте-ле «Волга» такси машинаа турганын эскерген кижи мен. Акша-көпсеэги арбын армаанар чаңар өйү келген дээш херекке-даа албадым.

Бир көөрүмге, ол «Волга» артын ажыдын алган улуска бак-сок пес аймаан саткан тур.

Шынары багай, ногаан, кызыл, сарыг өңнүг курткаларны, хөрөктөштерни дөрт чекке орнап тур. Билзе-даа, өртөөн айтырдым. Тыва эвес, моол кижи боор-тур. «Кайыын келген сен, ыраар чоруй бар, чижеш» дидим. Бир пес дээрге, он мун акша-ыр. Оон-даа өзер. Дөрт чек — 40 мүн. Чүве билир, эмчиде ажылдап турар херээжеш улуг өртектиг, үнелиг чектерни мооладарга ынчаар мегеледип алдылар.

Ол орашкынларын мооладар садыпкаш, «Волгазынга» олуруткаш, бурт-ла дидилер.

Хайыраканда черле чектиг уеле-ес-тир. Ийи шыл водкага орнап ижиптерлер база бар. Бо талазы-биле чонга тайылбыр ажылын чорудары күзелиг.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем район.

Ажылчын Даржаевич КОЛ

Тываның хоочун журналистериниң бирээзи Ажылчын Даржаевич Кол 63 харлап чораан, 1992 чылдың декабрь 7-де хенертен мөчүүн.

А. Д. Кол 1930 чылда Тоожу районунуң Тоора-Хем суурунга ажылчы, балыкчы кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Тоора-Хемниң эге, Кызылдың каттышкан школазын дооскаш, ол Бии-Хемниң комсомол райкомунуң ийги секретарынга соңгуткан. Оон соонда ол-ла районга башкылап турган.

1956 чылда Кызылдың башкы институдун бот-өөредилгебиле доосаш, Тоожу районунуң Ий школаларынга баштай өөредилге эргелекчилер, оон соонда директорлап ажылдаан. 1963-1967 чылдарда Хабаровскиниң партиниң дээди школазынга өөренген. 1967 чылдан эгелээн 1978 чылга чедер «Шын» солуунга киллис эргелекчилеп ажылдаан. Оон соонда партия обкомунуң эрниинiң эргелекчизинге пенсиже үеге чедир ажылдаан.

Ажылчын Даржаевич пенсиже үеге соонда-даа амыдыралының соолгу хүннерине чедир ажылдап келген. Соолгу үеде ол Тываның эртем-шинчилел институдунда ажылдап турган.

А. Д. Кол журналистикага үре-түнелиг ажылдааны дээш «Күш-ажылдың шыңгаралы» базалеңнiң юбилей медальдары-биле шаңнаткан.

Биче сеткилдиг, ажылынга хызымакчай эвилиштиг чыруткылыг турааскаалы бистиң чүрээвиске кезээде артып калыр.

Болук эштери.

Бии-оол Монгушевич СЕДЕН-ХУУРАК

Массалыг информация чепсектериниң үр чылдарда ажылдап келген журналист, «Тыва Республика» солуунуң корреспондентизи Бии-оол Монгушевич Седен-Хуурак ажыл-ижиниң аайы-биле сургаңнаан чораан, 1992 чылдың декабрь 8-те хенертен мөчүүн.

Б. М. Седен-Хуурак 1938 чылдың январь 12-де Улуг-Хем районунуң Ак-Туруг суурга төрүттүнген. Күш-ажылчы намдарын 1965 чылда Совет Армияга ыдыктыг күзелгезин эрттирген, күрүнеги Кызылда башкы институдун дооскаанының соонда Сут-Хөл районунуң Суг-Аксы ортумак школазынга башкылаңы-биле эгелээн. 1966-1972 чылдарда Барыын-Хемчик районунуң Шекпээр ортумак школазынга өөредилге эргелекчилеп, директорлап ажылдаан.

1972 чылдан эгелеп Б. М. Седен-Хуурак бодунуң ажылчорудулгазын журналистикаа-биле холбаштырып, «Шын» солуунга корреспондентилеп, Чаян-Хемчиктиң район солуну «Ленинчи орукту» редакторлап, «Шын» солуунга киллис эргелекчилеп, телевидениеге корреспондентилеп, «Деткимче» солуунга киллис эргелекчилеп, амыдыралының соолгу хүннерине чедир «Тыва Республика» солуунуң корреспондентизи боор ажылдап келген. Ол-ла үениң дургузунда партиялың дээди школазын база дооскан. Мергежилдиг журналистиг бижээн, белетээн хөй-хөй түүлдерин, яжы-бүрү корреспонденцияларын номчукчулар болгаш көрүкчүлер эки билирлер.

Кылган ижинге кызымак, болуун, биче сеткилдиг, өөрүкек Бии-оол Монгушевич Седен-Хуурактың чыруткылыг турааскаалы бистиң чүрээвиске кезээде артар.

Болук эштери.

Тыва Республиканың улус депутаты, Эрзин район чагыргазының даргазы Кинсин Александрович Моңнуң адазы — күш-ажылдың хоочуну

Александр Томурович
МОҢНУҢ

мөчүүн-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумуу болгаш Чазаа К. А. Монгаа хамы кажыдалды илергейлеп тур.

Тыва журналистиканың база күш-ажылдың хоочуну

Ажылчын Даржаевич
КОЛДУҢ

элекке-леверген мөчүүн Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң баштаар чери, «Шын» солуун редакциязы-сагыш-сеткилдиг, улуг комудаашкын-биле ыңнатышаан, оон өг-бүлезинге, чоок кижилериниңе хамы кажыдалды илергейлеп тур.

Тываның ыял, литература болгаш төөгүүнүң эртем-шинчилел институдунуң, Тыва Республиканың Курарчивиниң коллективтери хоочун журналист болгаш архив ажылдакчызы, ТДЛТЭШИ-ниң хол-биле бижээн түүлдер-фондуунуң эргелекчизи турган.

Ажылчын Даржаевич
КОЛДУҢ

63 харлап чораан, 1992 чылдың декабрь 7-де хенертен мөчүүн ыңнатышаан, мөчүүн кижиниң төрелдериниңе база чоок кижилериниңе хамы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорайның муниципалитет эт-хөреңгизин эргелеп башкарар комитетиниң директериниң эргелекчизи Зинаида Шолбан-оолованың Седен-Хуурактың өөнүн ээзи — «Тыва Республика» солуунуң корреспондентизи

Бии-оол Монгушевич
СЕДЕН-ХУУРАКТЫҢ

элекке мөчүүн-биле холбаштыр улус депутаттарының Кызыл хоорай Совети, Кызыл хоорай чагыргазы З. Ш. Седен-Хууракка хамы кажыдалды илергейлеп тур.

Тыва журналистиканың хоочуну, Тываның Журналистер эвилелиниң кежигүү

Бии-оол Монгушевич
СЕДЕН-ХУУРАКТЫҢ

мөчүүн-биле холбаштыр Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң баштаар чери, «Шын», «Деткимче», «Тыва Республика» солуннарның коллективтери оон өг-бүлезинге болгаш чоок кижилериниңе хамы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000.

ГУРТУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа «Шын» солуунуң редакция коллективи

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер үлүзээн алыр чер — 3-34-26; кол редакторуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, политикалыг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; өөрү ажылагый — 3-41-16; культура болгаш үйе өөредилгези — 3-39-15; медицинадар болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-92; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; чижеш-кижилер — 2-27-41; солуун кезейи бараанда — 2-32-73; бичечилер — 3-37-11.

Солуун Россия Федерациязының Парлаага болгаш медиа-лар министерствозунуң чаныс парлаганы, медиаларны хостут коруун комитедаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүүктүнген.

Бүрүүктүнген дугаары — Т-00007

Солуунда парлаттынган материалдарының авторларының бодалдары редакцияның турбаа-биле дүүшпейн барып болур. Адыгылыгы: Фактылары санаары болгаш өске-даа [illegible] харыысалгалыг.

Солуун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаага амазы.

Тиражы 27010. Индекс 54240. Чыыг № 238.

АГАР САНЫ: «Тыва сообанк» № 363505»

Тыва Республиканың Парлаага болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкина болгаш Кравченко кудумчуу, башын № 1

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1926 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 239 (14961) 1992 чылдың декабрь 11, пятница Солунга ат салган шагы 20.30. Чагыдар ортаа 10 мин. Саар ортаа 1 рубль.

Тыва Республиканың девискээринге күш-ажыл төлевиринге район коэффициентизинин дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың декабрь 3. № 932. Москва хоорай.

«Тыва Республиканың экономиказын экижиглиг быжыктырар болгаш социал ыдыгы хөгүүдер талазы-биле соңгаарлаттыр хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизинин 1992 чылдың сентябрь 2-деги № 1045 Чарлыкка дүүштүр Россия Федерациязының Чазааның доктаалдыры болзар:

Тыва Республиканың девискээринге күш-ажыл төлевиринге 1,3 хемчеалдыг район коэффициентизин доктаалдыр киирер, ук коэффициент район коэффициентизин оон улуг хемчеалдыг кылдыр доктаатканы бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге хамаарыштыр.

Е. ГАЙДАР.

РФ-тың улус депутаттарының Съездизинде

МОСКВА, декабрь 9. (РосИТА-СЧТА-ның парламент корр.). Россияның Президентизинин Чазак баштынының эрге-дужаалынга идип үндүргени Егор Гайдар ол эрге-хүлээлгеге ажылдаарынга чогуур саныг бадылаашкынны ап шыдавайн барган. VII Съездиге чажыт бадылаашкынның түүнелинде Егор Гайдар дээш 467 улус депутады бадылаан. Чазак Даргазынга соңгударынга эн эвээш дээш 521 депутат бадылаан турар ужурлуг. Альтернативтиг кандидатура идип үндүрбээн турган чүүс болгаш Чазак Даргазының дугайында айтырыг ажык боор болган.

Оппозицияның бадылаашкынның түүнелдерин маналайда Чазак Даргазының албан-хүлээлгезинге «Российжи чангыс эп» деп депутат фракцияларының блогундан бодунуң кандидатын — Воронежтин машина тудуунуң заводунуң директоры Георгий Костинин эвеин. «Хамаатты эвилелдиг» баштынгыларының бирээзи Николай Травкин премьер-министрге эмгы Чазак Даргазының орлакчызы Георгий Хижаны санаалдаан.

Ол хуу депутаттар «Россия Федерациязының Конституциязынга (Үндезин Хоойлуунга) өскерилгелер болгаш немеделер дугайында» Хоойлу төлеелелиг чугаалажыр көөрүн доосканы. РФ-тың Президентиниң санаалдан киирген үш эдилгени чугаалашкан. Олар Борис Ельцинниң хоойлуудулга санаалдан киирер инициативазынга хамаарышкан. Оларны өзугаар кайгаалал, айыл чок чорук, иштикки херектер база даштыкы херектер министрлерин Чазак Даргазы Дээди Советтан чөпшээрешкени-биле томуйлаар.

Хүнүүн ийги чартыында «Россияның чаа Конституциязын 1993 чылда улам ыкай ажылдан кылырының дугайында» доктаалды хүлээп алган. Үндезин Хоойлуунуң соңгуглелин ажылдан кылырын Конституция Комиссиязынга, Дээди Советке — документтиң түүлдер аайы-биле чугаалажыр көөрүн келир чылдың февраль-март айларда доозарын даскан. Чаа Конституцияның алыс түнелге сөзүглелин 1993 чылда VIII Съездиге чүүлдерлиг көөрүн телевилээн.

Кежээки хуралга Делегей херектерининг болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле комитеттиг даргазы Евгений Амбарцумовтуң РФ биле АКШ-тың аразында бир-чепсекти аймык чок болгаш идегелдиг ол-бо сөөртүрүнүң, кадагалаарының база узуткаарының дугайында дугуржулга дугайында дыңнадының дыңнаан. Ол документтиң «Российжи чангыс эп» деп оппозициялыг блок эрте ажык-чарлыг болдурган, оон кежигүннери Борис Ельцинниң «Россияның күүнге эргежыктарын сагыйзан» деп буруудаткан.

• • •

Съездиниң дүүн болган эртенги хуралынга Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин чурттуң чонунга кыйгырыг кылган. Оон сайгарылгазы Съездиге элээн чидиг байдалга эткен. Ол дугайында дыңнадыгларны солунуң даразында номерлеринде парлаар.

ТӨРЭЭН ДЫЛ БАШКЫЗЫ

• • •

ЧУРУКТА: Тандының Бай-Хаак ортумак школазында тыва дыл болгаш литература башкызы Мария Шимитовна Оюнуң кичээлдерине өөренгичилер улуг сонуургал-биле кээрлер. Эвээш өвес чылдар дургузунда ажылдап келген башкы башкылал ажылынын чаа-чаа арга-хевирлерин шингээдип ап, кичээлдерге ажыглап келген. Кичээлдерин амыдырал-биле холбап, тыва дылга үнген чаа номнарны, солуун, сеткүүлдерни ажыглап, чогаалдар сайгарылгазын дыка солун эрттирип турар. Оон кичээлдерининг эш-өөрү олуржуп, оон байлак дуржулгазын шингээдип ап турааллар.

Өндар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

• • •

Тыва Республиканың Чазаанда

АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛ ТУРГУЗАР

«Тыва контракт» деп дугуржулга кылыр талазы-биле «Республиканың контракт корпорациязы» акционер нийтилелин тургузар дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган.

Күрүне хереглелиг барааннарны күрүнеге салыр алырының механизмин тургузар болгаш «Күрүне хереглелеринге продукцияны база барааннарны чоорудуп күштелирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлуунуң боттанзыварынга байдалдарны хөнмырар болгаш чамдык бүдүрүлгелерге күрүне деткимчезин көргүзер талазы-биле толаргай хемчеглерни Чазак доктаалынга айытхан.

1. «Тыва контракт» деп Тыва Республиканың контракт корпорациязы» акционерлиг нийтилелин («Тыва контракт» акционерлиг нийтилелди) 1992 чылдың декабрь 1-ден соңгаар тургузуп эгелээн.

Тыва Республиканың Садыг болгаш материалдыг хөнмырлар министерствозунуң администрация черинің бажыңы, акша-хөрөнгүлери болгаш өске-даа эт-хөрөнгүзүн чаа өзугаар капитал хөрөнгө кылдыр «Тыва контракт» акционерлиг нийтилелге 1992 чылда дамчыдыр бээрин доктаатканы.

2. «Тыва контракт» акционерлиг нийтилелин тургузканы биле холбаштыр Тыва Республиканың Садыг болгаш материалдыг хөнмырлар министерствозунуң 1993 чылдың январь 1-ден эгелеп хөнмырлери Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Дээди Советиниң эзилери.

3. «Тыва контракт» акционерлиг нийтилелдиң баштаар черинің составын бадылаары-биле Тыва Республиканың Чазаанга кирип келирин «Тыва контракт» акционерлиг нийтилелге сүмелээн.

4. Тыва Республиканың Садыг болгаш материалдыг хөнмырлар министерствозунуң сан-хөө активтерин «Тыва контракт» акционерлиг нийтилелге күрүне салыышкынны кылдыр киирин болгулег организация дугайында айтыышкынны Тыва Республиканың Садыг болгаш материалдыг хөнмырлар министерствозу-биле кады шинчилеп өөрүп, Тыва Республиканың күрүне эт-хөрөнгүзүн эргелеп башкарар талазы-биле күрүнүнге даскан.

5. «Тыва контракт» акционерлиг нийтилелин тургузар талазы-биле организастыг тодаргай хемчеглерни Тыва Республиканың Чазааның доктаалында айытхан.

Чазактың контроль эргелелинде

САГЫЛГА-ЧУРУМНУ БЫЖЫГЛААР

Тыва Республиканың Чазааның болгаш Президент администрациязының контроль эргелелинин коллегиязының хуралынга «Республиканың будурулге, албан черлеринге, организацияларга күш-ажылын чурумун күштелирер дугайында» 1992 чылдың июль 16-да Тыва Республиканың Чазааның доктаалының күүселелинин талазы-биле Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый министерствозунуң «Дуза» күрүне фирмазының ап чорудуун турар хемчеглерин чугаалаажын көрген.

Хуралга иелткелде тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйының министринин орлакчызы В. Н. Козин, эдериниң иелткелде контроль эргелелинин коллегиязының специализи М. С. Ооржак олар кылганнар.

Күш-ажылдың сагылга-чурумун күштелирер талазы-биле «Дуза» фирмазының коллективтери эвээш эвес хемчеглерни ап келгеннер. Садыг эмнелге дузазының хандырылгазы элээн экижээн, ажылчыннарга чурттадга бажыңнары туттунуп, уруглар саадтарының хандырылгазы чугээртеп, дузалал ажыл-агыйлар организастаттының турар. Бо бүгү база өске-даа хемчеглер күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыктырарынга, күш-ажылдың будурулгелерге, албан черлерге, организацияларга чугаа-чугаа ажылдаарынга, оларның күүлдерин, тайылбырларын, сумелерин чонга чедирериге биштиң солун белеп. Чүге дизе ол чонга, ылангыя көдээнин ажылышчыларынге эргежок чугула айтырыг-дыр. Оон-биле кады сес алганнар арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга черни колдуунда-да совхозтарның дужүт бербес черлериндеги берип турары-биле өөрүшээрешкейн турарын база чугаалап турдулар. Эки черлерден берзе, ону кым, кайы чер баш миннип турарын дээп айтырыг тургустуунуп турду. Ынчаан келирге, чер талазы-биле айтырыглар иниттин-биле хөөн эвес-тир.

Вера КУУЛАР.

ЧЕР РЕФОРМАЗЫ: оон айтырыглары

ХАМААРЫЛГА ӨСКЕРЛИР УЖУРЛУГ

Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитетке чер реформазынга хамаарыштыр чугаа болган. Анаа ол комитеттиң ажылдаачылары — специалистерге амгыда, чамдык районнарның арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының ассоциацияларының даргалары, солуннар ажылдаачылары киришкен. «Төгерик столду» Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитеттиң даргазы А. Т. Сотпа ажыткаш, чер реформазы-биле холбаштыр тайылбыр киирилде түүлү-биле чугааны эгелээн.

Тыва Республика чер, оон ажыглалының талазы-биле боду хоойлуулардыр. Тыва Республиканың «Чер реформазының дугайында» хоойлуузу 1991 чылдың апрель айда хүлээп алдынган. Чер реформазын ийи үе-чадалыг кылдыр боттандырар. Бирги үе-чадада чер хуваалдазын чорудар эргени улус депутаттарының чер-чер Советтеринге быжыглаар ажылдар чоруттунган. Амгы үеде ийги үе-чада чорун турар. Ол чүүл-биле тайылбырлаттынарыл? Улус депутаттарының чер-чер Советтери. Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединин органнары черни хамаатыларга, будурулгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга хоойлу негелделерин өзугаар арендага бээрин, быжыглаарын, дамчыдын бээрин чорудуп турар. Оон-биле кады черни ажыктыг, шын ажыглалынче киирзигей, ол дээш негелде база улгаткан дээрзи ниити тайылбырдан кончуг өскүүр-биле илерей чылар. Чүге дизе амгы байдалдарга, негелделерге өскүр кижилер, тер, чул ол дээш чүвени, оон ажыглалын шоолуг-да чедир билбес турганы, шынаа-да, чажыт эвес болгай. Чер ажыглалы дээш үндүүг, оон хемчээли кижилерни элээн бодандырыпкан, кичээндире бергени чугаажок, кол-ла чүве — черниң эзээн деп билиишкинин, сагыш-сеткилди оттурганы боон турар. Ол дугайын чугаалап тура, А. Т. Сотпа черниң ажыглаалы-биле холбашкан айтырыгже кичээнгейин чижектерге даянып тура угландырган. Ол, шынаа-да, бодандырып келир. Тыва Республиканың «Чер дээш төлевир дугайында» хоойлузунга дүүштүр черниң ажыглалы төлевирин хевирлери — чер үндүүү, эренда төлевири дээрзин билир болгай. Бо таварылгада ынчангаш черниң чеп ажыктыг ажыглалынын, камгалалынын дугайында айтырыг чайгаар тургустунуп келир, харыысалга дугайы Ынчаан келирге, чоннуң кол байлаа — черге хамаарылга үндезинин-биле өскерлир ужурлуг дээрзинче Алаа-оол Тудушевич кинээгейин чугаазынга чаңгыс эвес удаа угландырганы таварылга эвес. Ажыл-агыйларга чугулалан көөр айтырыгларның бирээзи ол апаар-дыр. Черни чедир ажыглавайн турарының чемдык чижектерин чугаалап тура, ол Өвүр районда Солчурну, Кызыл районда «Шамбалыг» совхозту адап, Улуг-Хемде Арыг-Үзүүнде чурттакчы чонга сиген кезер чер кыддыр алган черни чедир ажыглавайн турарын дыңнатты. Шак мындыг байдал өске-даа черлерде, чижээ, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарда бар боон турар.

Бо хүннерде 775 арат болгаш тараачын ажыл-агый тургустунган, оларга 95894 га черни үндүрүп берген. Коллективтиг сад ажылдыглар 770 га черлиг, ол өг-бүлелерниң саны — 8322. Коллективтиг огород тарыыр кылдыр эртип турар чылда 1652 га черни берген, чер участоктарын 33040 өг-бүлелерге үндүрүп берген боон турар, а хууда чурттага шелунуң тудуу дээш 98 кижиге 6,4 га черни эңгылаан.

Чер реформазы-биле холбашкан айтырыг, шынаа-да, ханы болгаш үей талалыг деп түвени моон түнкел болур. Ындыг байдал бо чугаа үезинде базыларел турган, айтырыглар ону херечилээн. Чугаага киришкен журналистерниң айтырыгларындан алырга, кижилерни үндүүг айтырыы, черни садар-сатпазының дугайы, чер чедир ажыглаттынмайн турар таварылгада, хамаарылга кандыг боорул дээн чижектиг болгаш өскеда түүлдер сонуургадып турары илдеп. Хоойлулар бардаа болза, чедир тайылбырлаар айтырыглар хөй болуру чугаажок, ол талазы-биле тускай эртемнигленгиг чедиргир тайылбыры черле эргежок чугула боон турар.

Бо чугаага журналистерни киириштиргени кижи бодаарга таварылга эвес, республика ужур-дузалыг чугула бо айтырыгны парлалгага чырыдары, чер реформазының боттанып турар байдалын чонга чедирериге, тайылбырлаары, шынаа-да, чугула. Ынчангаш специалистер-биле харылаажып, кады ажылдаарынга, оларның күүлдерин, тайылбырларын, сумелерин чонга чедирериге биштиң солун белеп. Чүге дизе ол чонга, ылангыя көдээнин ажылышчыларынге эргежок чугула айтырыг-дыр. Оон-биле кады сес алганнар арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга черни колдуунда-да совхозтарның дужүт бербес черлериндеги берип турары-биле өөрүшээрешкейн турарын база чугаалап турдулар. Эки черлерден берзе, ону кым, кайы чер баш миннип турарын дээп айтырыг тургустунуп турду. Ынчаан келирге, чер талазы-биле айтырыглар иниттин-биле хөөн эвес-тир.

Вера КУУЛАР.

Медээлер

ТЫВАНЫҢ ААЛЧЫЛАРЫ

Бо хүннерде биштиң республикада Сибирьнин төп шериг округундан генерал-майор Василий Николаевич Петровка удуртканы бөлүк аалдап келген.

Оон соругазы республиканың шериг комиссариадының ажылын хынап, күскү шериг келдириишкинин хайгаараары. Декабрь 9-тө хүнүнде ол бөлүк республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейин сонуургап чорааны. Анаа олар Дөлай-Ламаның дугайында долгелге айда хүлээп алдынган. Чер реформазын ийи үе-чадалыг кылдыр боттандырар. Бирги үе-чадада чер хуваалдазын чорудар эргени улус депутаттарының чер-чер Советтеринге быжыглаар ажылдар чоруттунган. Амгы үеде ийги үе-чада чорун турар. Ол чүүл-биле тайылбырлаттынарыл? Улус депутаттарының чер-чер Советтери. Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединин органнары черни хамаатыларга, будурулгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга хоойлу негелделерин өзугаар арендага бээрин, быжыглаарын, дамчыдын бээрин чорудуп турар. Оон-биле кады черни ажыктыг, шын ажыглалынче киирзигей, ол дээш негелде база улгаткан дээрзи ниити тайылбырдан кончуг өскүүр-биле илерей чылар. Чүге дизе амгы байдалдарга, негелделерге өскүр кижилер, тер, чул ол дээш чүвени, оон ажыглалын шоолуг-да чедир билбес турганы, шынаа-да, чажыт эвес болгай. Чер ажыглалы дээш үндүүг, оон хемчээли кижилерни элээн бодандырыпкан, кичээндире бергени чугаажок, кол-ла чүве — черниң эзээн деп билиишкинин, сагыш-сеткилди оттурганы боон турар. Ол дугайын чугаалап тура, А. Т. Сотпа черниң ажыглаалы-биле холбашкан айтырыгже кичээнгейин чижектерге даянып тура угландырган. Ол, шынаа-да, бодандырып келир. Тыва Республиканың «Чер дээш төлевир дугайында» хоойлузунга дүүштүр черниң ажыглалы төлевирин хевирлери — чер үндүүү, эренда төлевири дээрзин билир болгай. Бо таварылгада ынчангаш черниң чеп ажыктыг ажыглалынын, камгалалынын дугайында айтырыг чайгаар тургустунуп келир, харыысалга дугайы Ынчаан келирге, чоннуң кол байлаа — черге хамаарылга үндезинин-биле өскерлир ужурлуг дээрзинче Алаа-оол Тудушевич кинээгейин чугаазынга чаңгыс эвес удаа угландырганы таварылга эвес. Ажыл-агыйларга чугулалан көөр айтырыгларның бирээзи ол апаар-дыр. Черни чедир ажыглавайн турарының чемдык чижектерин чугаалап тура, ол Өвүр районда Солчурну, Кызыл районда «Шамбалыг» совхозту адап, Улуг-Хемде Арыг-Үзүүнде чурттакчы чонга сиген кезер чер кыддыр алган черни чедир ажыглавайн турарын дыңнатты. Шак мындыг байдал өске-даа черлерде, чижээ, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарда бар боон турар.

Бо хүннерде 775 арат болгаш тараачын ажыл-агый тургустунган, оларга 95894 га черни үндүүп берген. Коллективтиг сад ажылдыглар 770 га черлиг, ол өг-бүлелерниң саны — 8322. Коллективтиг огород тарыыр кылдыр эртип турар чылда 1652 га черни берген, чер участоктарын 33040 өг-бүлелерге үндүүп берген боон турар, а хууда чурттага шелунуң тудуу дээш 98 кижиге 6,4 га черни эңгылаан.

Чер реформазы-биле холбашкан айтырыг, шынаа-да, ханы болгаш үей талалыг деп түвени моон түнкел болур. Ындыг байдал бо чугаа үезинде базыларел турган, айтырыглар ону херечилээн. Чугаага киришкен журналистерниң айтырыгларындан алырга, кижилерни үндүүг айтырыы, черни садар-сатпазының дугайы, чер чедир ажыглаттынмайн турар таварылгада, хамаарылга кандыг боорул дээн чижектиг болгаш өскеда түүлдер сонуургадып турары илдеп. Хоойлулар бардаа болза, чедир тайылбырлаар айтырыглар хөй болуру чугаажок, ол талазы-биле тускай эртемнигленгиг чедиргир тайылбыры черле эргежок чугула боон турар.

Бо чугаага журналистерни киириштиргени кижи бодаарга таварылга эвес, республика ужур-дузалыг чугула бо айтырыгны парлалгага чырыдары, чер реформазының боттанып турар байдалын чонга чедирериге, тайылбырлаары, шынаа-да, чугула. Ынчангаш специалистер-биле харылаажып, кады ажылдаарынга, оларның күүлдерин, тайылбырларын, сумелерин чонга чедирериге биштиң солун белеп. Чүге дизе ол чонга, ылангыя көдээнин ажылышчыларынге эргежок чугула айтырыг-дыр. Оон-биле кады сес алганнар арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга черни колдуунда-да совхозтарның дужүт бербес черлериндеги берип турары-биле өөрүшээрешкейн турарын база чугаалап турдулар. Эки черлерден берзе, ону кым, кайы чер баш миннип турарын дээп айтырыг тургустунуп турду. Ынчаан келирге, чер талазы-биле айтырыглар иниттин-биле хөөн эвес-тир.

Вера КУУЛАР.

БЕДИК ҮНЕЛЕЛ

Дириг амытаннар, куштар, сооннаарлар болгаш балыкбайлы дуруулерниң аймы-биле биштиң республиканың нарымдалы Кызыл хоорайда Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи чуртта эн дээрзи дыка музейлерниң саныда киирип турар.

Ол хуу [illegible] ыда дыка хөй чылдар [illegible] хуруунда ажылдап келген мастер-таксидермист Иван Матвеевич Путишевтиң ачызы-дыр. Бойдуска, дириг амытаннарга чиик ол бичиинге-биле дириг амытаннар дуруулерин кеттеп кылырын [illegible] сонуургаар чорааны. Ынчалдыр ол ыла коорту өөренип, чуртту бо эн шыырак таныштыгларынга танышка [illegible]. Иван Матвеевичниң чидиг [illegible] дириг турузер [illegible] комитеттиң делегат [illegible] хеску чер [illegible] ол ыдыг [illegible] удаа [illegible] болгаш келген.

Бо [illegible] мастерлиг [illegible] республиканың [illegible] киргеш [illegible] Тыва Республиканың [illegible] «Тыва Республиканың [illegible] Путишевге ол бедик аттыг тиилеринин байырлыг [illegible] декабрь 9-та Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге болган.

Биштиң корр.

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ының бирги секретары турган Валентин Купцов «Россияның коммунистери» деп парламент бөлүү-биле кады Россияның улус депутаттарының VII Съездизинин парлалга төвүнге парлалга конференциязын эрттирген. «СЭКП-ниң болгаш РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының хереглериг» талазы-биле шинтпирин Россия Федерациязының Конституция суду хүлээп алган соолунде Россияның Компартиязын катап тургузар талазы-биле белетеелди Россияның коммунистери эгелей берген деп, ол дыңнаткан.

Бо чылдың ноябрь төнчүзүнде оргкомитетти тургузган Оон соругазы — Россияның Компартиязының ийги съездизин белеткээри. Съездиниң келир чылдың февраль-да чыылдырар магатчок. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының кежигүннери болуп турган кижилер-биле кады оргкомитеттиң составынга СЭКП-ниң баазазынга-тургустунган чамдык партияларының телээлекчилери киргеш. Оларның арасында — Ажылчы чонуң социалистиг партиязының, Коммунистер эвилелиниң, Коммунистерниң Россия партиязының телээлекчилери бар. Россияның Коммунистиг ажылчын партиязы боду тускайлаан болур дугайында шинтпирин хүлээп алган. Коммунистиг угланышкын-биле тургустунган партиялардың бөдүүн кежигүнери Россияның Коммунистиг партиязын катап тургузарын чайлаан чоо хүзээр деп В. Купцов бодунуң хууда бодаалын илергейлээн.

Партия эге организацияларын ажылдап болурунуң аргазын Конституция судунуң шинтпирин быжыглаан деп Валентин Купцов медеглээн. Партия эге организацияларын «Коммунистерниң үеедүн» ам тургузуп эгелээн. Участок коммунистерни киирериниң чуруму нарын эвес: партбилетин көргүзүнүп болгаш участок турар дугайында коммунистиг күзелин барымдаалап, ону бирүүлел журналына киирбежир. Кежигүн дадыгырының дугайында айтырыгны партия эге организацияларын боттары шинтпирлээр. Катап бурутказыкының съезд соолунде мылыр.

Партия өнчүзүнүң дугайында айтырыгга В. Купцов база доктаагаан, СЭКП өнчүзүнүн 93 хуузу партиянын, а 7 хуузу — нүрүнеин кылдыр саналаан турун болур деп, ол чугаалаан. Ынчалдыр партия өнчүзүнүн дугайында айтырыгны бирги чергени кылдыр саналаан турарын Валентин Купцов медеглээн. Россияның моон мурнунда турган Компартиязының кежигүннериниң 15-20 кире хуузу катап тургустунар партиянын хереглеринге кирер дээрзинге ол идеген турар. Ынчангаш Россияның катап тургустунар Компартиязының кежигүннериниң саны чартык миллиондан эвээш эвес болур.

ЧАГЫДЫЛГА-93

Ф. СП-1

Министерство связи СССР «Союзпечать»

«Шын» на газету (индекс издания)

комплектов Количество

на 1993 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда

(почтовый индекс) адрес

Кому

(фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

На 1 в месяц	ли тер

на газету

«Шын» (индекс издания)

Стоимость	подписка переадресовка	руб коп. руб коп.	Количество комплектов

на 1993 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда

(почтовый индекс) (адрес)

Кому

(фамилия, инициалы)

РЕСПУБЛИКА ТАРААА-БИЛЕ БОДУН ХАНДЫРЫП ШЫДААР БЕ?

Садыг-саарыга үезинде, өртектер улгатканда, азы тодаргайларга, кандыг-бир бараан херек апарганда, ону алырда ыяап-ла садыысы херек апарган үеде, Саян ындындан — кайы-бээртен улуг өртектиг тараа садып ап, ону Абакандан, Минусинскиден сөөртүп чадап турарының орнунга тараа-биле болувусту боттарывыс черле хандырар аргавыс шуут чок улус бис бе деп айтырыг ам-на чидин-биле тургустунуп келди.

Бо дугайын хамыктың мурнунда кым бодаарыл, ону саадап, түүнеп турар чаңгыс-даа кижи бистин республиканда чок чүве бе? Агрономнар-ла хөй-дүр. Оон аңгыда бо дугайын колхоз, совхозтарның удуртукчулары, Чазактың харысалгалыг ажылдакчылары база бодаапла тургу дег аа. Бот-башкарныр, бот-хандыртычар болганда, моон соңгаар база-ла үстүү органнар түү-ле дээр ирги деп, аксывыс ажып алган, айтышкын, дужаал маңап олурар бис бе, азы боттарывыс ам хөлеп кириптер бис бе? Чазагай дүжүт алырының чижектерн бисте чок чүве бе, кай? Анаа даанып, оон үлегерлеп тургаш, ниити республикага дужүтү черле безиндип, тараа-биле республика бодун хандыртынар аргазы чок бе?

Шынап-ла, амгы үеде чүгле агроном азы өске-даа мергежилдиг кижизинге кандыг-кандыг айтырыглар башты өөрүмнеп келбес дээр силер. Сумележип, дугурдуп, оон бир хемчеглеп алыылыларам.

Бо чугааны эгелээн-биле бистер Тыва Республиканың Кодээ ажыл-агый министерствозунуң чер ажылының талазы-биле киллис эргелекчизи Т. Т. Монгушту чалаывыс.

— Темир-оол Тыппынаарович, агроном кижи болгай силер. Үр үеним дургузунда совхозтарга, районга база республикага-даа ажылдап келдиңер. Чер ажылының талазы-биле корбээниңер чок болгай. Амгы үеде Тываның чер ажылын харыылап олурар кижилерниң— специалистерниң бирээзи-дир силер. Баштай-ла республиканың чер ажылының ниити байдалын бичүүлап таныштырып көрүңер.

— Силер харын ажок-ла ышын айтырыгны көдүрүп келдиңер. Шынап-ла, бо үеде ам кижи бүрүзү тараа-хлеб дугайын-ны бодаар апарган даа, частырыг чок. Чаа чылдың эгелеп, хлеб өртээ шуутлу талыйын баар, амгызы ышкаш, ону чаңгыс аай доктаадыр аргавыс чок апаар, сулаа сыйптар деп турар. Мынчаш көрүп, эң ылангыя тараалганны Саян артындан сөөртүп ап турар улуска, бистерге, ажок берге апаары чүл. Мынчап көрүп, ам канчарыл мынчаш?

Бо хүнде алыр болза, Тываның ниити тарылга шолу 412 муй, оон иштинде суггаттыг шолдер 42 мун гектар. Тарып турар шолдеривистин ынары кандыг деп бодаар силер? Курган шолдерниң 200 мың гектарында принцип чечиктиг чүгле 2 хүү боор турар, а Таңды, Барыын-Хемчик, Кызыл, Эрзин, Сут-Хөл, Тес-Хем районнарда тарылга болгуун 90-99 хүүзүнде ыңдыг чемиш чок, мынчангаш сарны ажыглаар аргазы чок боор турар. Бо дугайын хамаан бодап көрээлиңер. Өскүстүң чугаалаарга, эдезиниңер шолдер апарган. Аймык-халап сараңар!

Чугаалап, ону-мону кылыр дер деп доктаал-шиитиир үеруп турда, амыр-ла бис. 1978 чылга чедир Тывага суггаттыг 66 мун гектар шолдер турган. Оон бээр 24 мун гага ыңдыг шолдер кызырылган-дыр. Чүге мынчаш болганы ол? Тывага ол-шык четчиг турар өскүстүң болганы ол бе? Чок. Харын шуут — кандаашкын бистин «мөгүрү-ле». Оон кадыкда Сут ажыл-агый болганы мелиорация министерствозунуң базы ажылаан турар. Тускай хостиг. Амгы суггаттыг шолдерниңде 84 буга бар, оон иштинде инженер системалыг— 39. Дыка эки көргүзүлүг ышкажык.

Мени эгелеп турар бир ол айтырыг — чайын ажыл-

Айтырыгны сайгарып, чугаалажырынга киржип көрүңер

бооп артын каап тур. Чай дургузунда ол шолдерни болбаазырадыр чүве дээш, 3-4 катап «ырбактап» дырап, чарып кээрге, харын улам үрелир-дир.

Ам чайын чер аңдарарын чамдык ажыл-агыйлар шуут соксадыр турар. Чүгле бисте эвес, харын өске девискээрлерде база. Ол шын. Бо талазыбиле мен мурнунда база айтырыгны көдүрүп келген мен. Мынчалза-даа харын мени өске үеслиг кижи деп бурудаалдыр боордан башка, ким-даа ону хереке албаан ийин.

— Командылап дужаарының талары ол-ла болгай. Мынчаарга бистин республика кайы хире тараны күрүнеге дужаап келгенил, бо талазыбиле силерге сан-мөгөлер бар-ла болгай. Кымда оваштыр 10 ш дүжүттү алыр болзувусса, 90 мун тонна кызыл-тасты ажаап ап болур бис. Мынчаарга мындыг бир эки үүл бар бо: бистің кызыл-тазывыстың шыны эки, эгаар аис турар, хүнээрек, ыңдыг болганда кызыл-тастың клейковинязы (чеминтиг шынары) 32-40 хүү чедип турар. Клейковинна 18 хүүдан эвээжээрге, ыңдыг даңгандан хлеб бижыраар арга чок болур.

Мындыг турбуже Тываның ажыл-агыйлары сөөлгү 5 чыл дургузунда Саян артындан чылдын-на 8-9 мун тонна үрезин тараны база даңган дээрбелээр дээш 30 мун тонна кызыл-тасты сөөртүп ап-турар.

Кызыл-тастан аңгыда, чингетараны, кырлыг-караны республикага четчиг кылдыр тарып өстүргеш, ону ажаап алырының аргалары бүрүн бар.

— Оо, солун-дур. Мен бодум хүүмда Тывага кырлыг-кара дугайында черле огулуг сан-мөгөө ыыпнаваам мен. А хөй-ле улус база ыңдыг боор.

— Ийе, мындыг чүве бо. Бо ажыктыг культураны «Саян», «Бин-Хем», «Ленинин орук», «Күш-ажылдың хостуу» совхозтар тарып өстүрүп турар. Оон ортумак дужүүр 1 гектаардан 15 ц. Кырлыг-караны моон соңгаар чамдык ажыл-агыйлар бодап тарып эгелээр деп турар ийин.

— Ол эки-дир харын. Дужаала-даа-ла ыңдыг бар-ын. Ам бистің соңгурган түрер бир айтырыгывыс — бо чылдың түүнелериң.

— Бо чылын республика 110 мун гектарга тараа культураларын тараан. Бир гектаргаа 7 ц дүжүттү алган. Республика күрүнеге 5,0 мун тонналы дужаган. Тус-тус ажыл-агыйларны алырга, «Революцияның чалбыжы» совхоз 1 гадан 23,7 центнерни ажаап алды. Бо дээрге дыка эки дүжүт-тур. Чери эки дээрзи билдингир, мынчалза-даа кол-ла чылдагааны — механизаторларның харысалгалыы, чер ажылының культураазы бедик, мурнакчы аргаларны ажыглап турарында. Ол ышкаш «Кызыл-Даг», «Бүрен», «Кызыл тараачын», «Чыргакы», «Мурнакчы», «Алдан-Маадыр» — бо ажыл-агыйлар 11-15 центнерни ажаап алганнар. А эң кудуку дүжүттү — 1,7-5,2 центнерни «Шамбалыг», «Көк-Тей», «Шанган», «Межегей» алгылаан. Бо ажыл-агыйларның девискээринге улуг кандаашкын болганы билдингир.

Тараачын ажыл-агыйларны адаарга, Каа-Хемден Койгунмай, Пирофов, Сут-Хөлден Монгуш Чамбал, Ондар Менинг-оол, Чөөн-Хемчиктен Сыныг-оол Домгак олар 1 гектарга оваштыр 15-19 ц дүжүттү өстүргеннер.

Бистің республиканың кайы-даа зоназында чер ажылында чаагай дүжүтту алырының фактылары, дуржулгалары бар. Кол-ла чүве тараажының бодунда чүве-дир ийин, кызымак болза-ла үүшдүжүт элбек-ле болур.

— Ыңдыг харын. Темир-оол Тыппынаарович, ам шаг-ле ажок берге. Техника ол белбестээн, бээр-даа болза өртектиңизи ажок улгатканы, а бистің ажыл-агыйларывыстың

Өөдээ: ооц чугула айтырыглар

АЛЫЗЫНДА БАРЫП АРАТТАР ЧЕМГЕРЕР

Россия Федерациязының Президентизи болгаш Чазаа келир чылын бодун боду хандырып шыдавас бүдүүлгелерин эде организастаар дугайында чугааны удаа-дараа кылып келгенин билир бис. Чамдык колхоз, совхозтар бажын ажыр өреленген. Артык кезектер, машина-техника садып алыр хамаанчок, ажылчыларынга шалын акша безин төлеп бээр харыы чок апарган. Ынчангаш арат (тараачын) ажыл-агыйлары, бичеге бүдүүлгелер оларны солуп болурунуң аргазы бар дээрзин чоокта чаа болуп эрткен Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл районнарның араттарының «Деткимче» ассоциациязының хуралы бадыткаан.

«Деткимче» ассоциациязының даргазы Б. О. Бокаштайның чугаалап турарын өзүгаар алырга, 1991 чылдың чазыында каттыжыышкына беш ажыл-агый турган, 1992 чылдың январь 1-де арат (тараачын) ажыл-агыйларының саны элээн көвүдээн. Оларга 105 бода, 450 шээр мал турган.

Бо хүннерде каттыжыышкында 298 бода, 1487 шээр мал, 49 чылгы бар боон турар. Арат ажыл-агыйлары эрткен чылдың берге байдалдары турза-даа, кызымаккай чоруун көргүзүп, малдың өлүп хоораар чоруун болдурбаан.

Күрүне арат ажыл-агыйларын сэйзыредыр дээш, бичеге эвес акша-хөрөнгүнү актылап берген. Араттар ол акшалаңдырышкынны чөп ажыглаар дээш бүгү хемчеглерни алган. Бо хүннерде араттарның холунда дөртен ажыг трактор, чөзүрби автомашина, ийи комбайн бар боон турар. Ол бүгү техниканы мөөнүзүр, сөптүүр черни тургузары эргежок чугула апарган.

Арат ажыл-агыйлары 1992-1993 кыштаглаашкын чылында черле быжырымчалыг белеткенгини демдеглээр апаар. Ак-Туругда Юрий Очур-ооллуң, Үттүг-Дытта Виктор Саржат-ооллуң, Арыг-Бажының Оймакта Уйнук Кызыл-ооллуң, Ийи-Талда Николай Дагбаның кыштагларында байдал таварычалыг.

Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл районнарының девискээрлеринде бо хүннерде 63 тараачын ажыл-агыйлар санаттынып турар. Ол ажыл-агыйларда 323 өгбүле хаара туттунган. Бир эвес бидаргай, сандаргай чоруку болдурбайн, чаңгыс аай ходелир болза, кандыг-даа бергелерни ажып эрте берип болур, бичеге хемчеглиг колхоз ышкаш машина техникабиле четчиг ыллыг хандырытынган ажыл-агый боон болурунуң аргалары бар.

Хуралга бир-ле дугаарында саналы берген Ийи-Талда «Бөрүкө» арат ажыл-агыйының даргазы Николай Дагба машина-балгат-биле хандырылганы эки деп демдеглээн. Ол бо чазын 80 ажыг килограмм дуктуу кыргын алгаш, кайнаар-даа саарар чер тыпшаан. Хөй-ле өлүг капитал апарган чытпышаан.

— Одар-белчиир, тарылга шолу-биле бүрүн хандыртынган-даа болза, оон беримчезин шоолуг эвес. Мынчалза-даа малым бажы өзүп, кыштаглаашкын чедимчелиг чоруп тур. Ам бир-ийи чыл болза, Ийи-Тал школазының интериадын, башкыларын эзт-биле бүрүн хандырыптар арга менде бар— деп, арат дорту-биле чугаалап турар.

Моон алгаш көөрге, алызында барып арат ажыл-агый шиитилелге ажыктыг болуру чугаажок. Кара чаңгыс арат ажыл-агыйы эзт болгаш өске-даа азы-чем аймаа-биле бүдүн интернатты хандырар деп чүве оюнчук эвес-ле болгай. Ам бизин райпо-даа, совхоз-даа хөй-ниити, урутлар аалбан черлерни азы-чем-биле хандырып четтикпейн турарының барымдаалары бар.

Дагбаның күдээзи «Ийи-Тал» совхозтан үнгеш, арат ажыл-агыйынга каттыжар дээрге, совхоз оон үлүүн ангылап бербестээш турушкан. Моңу биргээр шиитпирлээр үези келген.

Чаа-Хөл районуң Ак-Туругда Юрий Очур-ооллуң баштаны арат ажыл-агыйы деп ог-бүледен тургустунган. Чайгы продукцияны бүдүрүп, орулгалыг ажылдаар. Мен бодап көөрүмге, ыңдыг эвес-тир. Анаа акша алыр шалыңныг кижилер харын-даа кызырлыр хамаанчок, көвүдээн. 4 бригадыр (мал ажылында) турган болза, ам 6 дарга, 6 мал эмчизи, 6 бухгалтер, кол специалистерден кол зоотехник, кол мал эмчизи, селекционер зоотехник, аптека эргелекчизи дээш, совхозтуң өске-даа адырларында шалыңныг ажылдакчылар кеңээр, харын-даа немежи берген.

Че, харын, ажыл-агыйның балдыры дыңзыг, орулгалыг ажылдаан болза, ортумак кол тусклай эртемниг ажылдакчылар хөй-даа турган-ла. Бо ажыл-агый бо чылын багай ажылдаан. Бода болгаш шээр малдың өлүп хоораар чоруу мурнуку чылдар деннелиженгөвүдээн. Машина-техниканың эвлелеп куау деннелде, мал чемни болгаш ээр планныг ончалдаанын дүүсетээн. Түс-тус кооперативтерниң бот-харыысалгазы кошкаан. Үстүнде четкестерни эдер талазы-биле каттыжыышкын (удуртукчузу Б. У. Эрендей) дээштиг хемчег албайн турар. Бот-тускайлаан ажылдаар деп принципбиле —бүгү кооператив даргаларын бөгө салынган түүнелеп бо. Бүгү чүве бергедеп, сандаргай бөлүүн тургустунуп кеңээрге, ийи-чаңгыс кижилер.

Номчукчунуң бодалы

ЧАГЫДАР КЫЛЫП АЛЗА

Чоокта чаа Улуг-Хем районнуң малчын аалдарынга чоруп чоргаш, оларның «Улуг-Хем» деп сөөгүүлүүн үнүп турарын безин билбезинге эллеспиндим. Мынчангаш «Улуг-Хем» сөөгүүлүү—номчукчуларга!» деп кыйгырып олур мен. Дезингүүрлеп бодаарга, чүгле малчыларга-даа эвес, номчукчу бүрүзүнге тыва дылга үнүп турар кара чаңгыс, уран-чечен чугаалдарлыг сөөгүүлүүстү болур-чогуур аргазын тып чедирер, бараалгазыр ужурлуг улус-тур бис ийин.

Бо түүнелерде Хову-Аксы суурунуң солун, сөөгүүл садып турар борбак салынган «Улуг-Хемниң» сөөлгү, чаа удурулгазын садып алдым. Өртээ 20 рубль. Оон сөөлгү ончадан номчуурумга, өртээн 7 руб. деп каан. Тиражы 10000. Сөөгүүл номчукчуның холунга барык үш катап улуг өртен-биле чедип турар. Рыноктуң төвүн-ле ыйнаан. Биржиир алзар.

Тывада чүс мун номчукчу бар-дыр. Ыңдыг болганда сөөгүүлүүн тиражын ам-даа көвүдүүр болза, номчуң номга негелдериниң оода чартыкчамдымызын-даа хандырып болур аргазы тургустунар-дыр. Озалаш хонаштарда, аалдарда малчыларга «Улуг-Хемни» сөөгүүрүнүң чаңгыс аргазы — ону чагыдылгалыг болдурары. Бо дугайында саналымны эрткен чылын-на солунларга бижип турдум. Түүнеп бо хүннерге чедир сураг. Мынап олур-ла мен. Чагыдылга-биле тарадырга, ол номчукчуның холунга соруктуг чедер хире.

1993 чыл келди-ле. «Улуг-Хем» сөөгүүлүү каанын номчукчуларга чедиштир чедиреринг?!

Оюн КОРОДА.
Таңды район.

ЭРГИ ХЕПЧЕ КИРГЕН ХЕРЭЭ БАР БЕ?

«О-Шыныаа» совхоз тургустунга-ла элээн (ийи он) чылдар эртип, ажыл-агый сайзырал талазы-биле республикага ат-сураа-даа үнүп, багай эвес түүнелерлиг боон келгенин көрүп билип келдим. Чүге дээрге ажыл-а ыйның кайы-даа адырында харысалгалыг ажылдарга ажылдап келген мен. Баштайгы дөрт директорларывыс ажыл-агый ийи-биле деннеп чоруй бардылар.

Чижээ, бир дугаар директорувус Сундуевей М. Я. ам Тес-Хем районунуң чагырыкчызы. Балчый-оол Начын-оол — республиканың уксаажылыг каттыжыышкынының начальниги. Эртине Менгүш-оол «Ак-Эрик» коллективтиг будүүрүүнүн удуртукчузу, Тыва Республиканың улус депутады, а Сурун-оол Маадыр-оол —Кодээ ажыл-агый министерствозунда база-ла харысалгалыг ажылда. А оон соңгаа директорлар ызырыыластаан чер бо. Директорлар солушкан дээш хейле ажылчыларны-даа бурудадып турду-ла.

Ам чеди дугаар директорну көдээ ажыл-агый министрнин дужаалы-биле ажылдадып каан. Чаа директор ажыл-агыйны хуужудулганын база бир хевирге болур коллективтиг ажыл-агый каттыжыышкыны «ылдыр эде организастаар дээш алаан ажылдарны (тайылбыр, өөредилге) кылган түүнелиңде, ол ажыл-агыйже шилчиирни, совхозтуң бүгү ажылчы чону бадылаан, уставын хүлээп алган. Хөй-ле кооперативтер тургустунган. Мал ажылында 6 кооператив бар. Оон мурнунда 3 хойму, 1 бода мал бригадазы турган. Автопарк, хову-трактор, тудуттуп дээш, хөй-ле кооперативтер тургустунган. Ажыл-агыйның кол сорулгазы — ажылы дээш штаттарны кызырар, хөй продукцияны бүдүүрүп, орулгалыг ажылдаар. Мен бодап көөрүмге, ыңдыг эвес-тир. Анаа акша алыр шалыңныг кижилер харын-даа кызырлыр хамаанчок, көвүдээн. 4 бригадыр (мал ажылында) турган болза, ам 6 дарга, 6 мал эмчизи, 6 бухгалтер, кол специалистерден кол зоотехник, кол мал эмчизи, селекционер зоотехник, аптека эргелекчизи дээш, совхозтуң өске-даа адырларында шалыңныг ажылдакчылар кеңээр, харын-даа немежи берген.

Че, харын, ажыл-агыйның балдыры дыңзыг, орулгалыг ажылдаан болза, ортумак кол тусклай эртемниг ажылдакчылар хөй-даа турган-ла. Бо ажыл-агый бо чылын багай ажылдаан. Бода болгаш шээр малдың өлүп хоораар чоруу мурнуку чылдар деннелиженгөвүдээн. Машина-техниканың эвлелеп куау деннелде, мал чемни болгаш ээр планныг ончалдаанын дүүсетээн. Түс-тус кооперативтерниң бот-харыысалгазы кошкаан. Үстүнде четкестерни эдер талазы-биле каттыжыышкын (удуртукчузу Б. У. Эрендей) дээштиг хемчег албайн турар. Бот-тускайлаан ажылдаар деп принципбиле —бүгү кооператив даргаларын бөгө салынган түүнелеп бо. Бүгү чүве бергедеп, сандаргай бөлүүн тургустунуп кеңээрге, ийи-чаңгыс кижилер.

«Кооперативтерни дужүрер» деп дүүрүп турар. Ол шын эвес деп бодаар мен. Бүгү чонуң бодылап каан, юридиктиг бот-тускайлаан, уставтыг ажыл-агыйны анаа дужаал-биле дужүрер эрге чок. Дужүрер-даа болза, хоойлу өзүгаар түүнелерни үндүрүп, чүүн чылдагааны-биле, кымнарның буруузу-биле дужүрериң тодаратканы дээре.

Шынап-ла, ийи-чаңгыс удуртукчуларның муйчулуп, мунгарап, дедир эрги хепче чүгүп турарында үндезин бар. Кандыг? Көрүп чоруурга кандыг-даа — ажылчы-даа, малчын-даа, тулугжу-даа, чоллаачы-тракторист-даа кижилериң чүү-даа чүвеге хамаарылгазы чок болган-дыр. Малмаган, эт-хөрөнгүге хамналга чок болган. Чүү-даа болза оорлаар, каран ажыттаар чоруктар көвүдээн. Шынап-ла, ынчан баарга, ийи-чаңгыс удуртукчулар канаптар деп. Кижи бүрүзү бодаанын. О-Шыныаның бүгү мал-магазын, шимчээр, шимчевес эт-хөрөнгүзүн, машина-техника, кыштаг-хорад, бажын-балгат— шүүгү боттарынарын-дыр ийин. Кижи бүрүзүнүң үлүү бар деп чүве ында-ла болгай. Дыка оорлап, төймаглап, самчыгаан каанар болза, үлежир чүве чок калыр. Ынчангаш О-Шыныаның каттыжыышкын даргазы Б. У. Эрендей кооперативтерге бот-тускайлаан ажылдаар шиитээзин берип, кооперативтерниң даргаларывыс быжыг хемчеглиг ажылдаары аттакан-дыр.

Маадыр-оол ТУЛУШ.
Тес-Хем район.
О-Шыныаа суур.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонемент проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал в таком же переадресовании издания более абонемента с восьмизначной карточкой заполняется подписчиком черниламн, разборчиво без сокращений в соответствии с условиями, изложенными в каталоге (прейскуранте).

Заполнение месячных клеток при переадресовании изданий, а также клеток «ПВ — МВС (10)» производится работниками предприятий связи и Роспечати.

Социал айтырыглар

БАШ УДУР ДЫҢНАТПААН

Декабрь 3-ту Бүтү-делегениин инвалидтер хүүү кылып каан. Ол талазыбиле районнарга чүү кылып чорутканы радиога дамчытты. Ол ышкаш Кызылда инвалидтер ниитилелиинин даргазы А. В. Десяткиниин чугаазын-даа дыңнадывыс. Солунда бижип турары-биле алырга, туспус черлерде ниитилелдер эди-ле планнарны кылгаш, ажылдап турар боор чүведир.

Республиканың төвү Кызыл хоорайда инвалидтер ниитилелиинин баштаар черинин даргазы А. В. Десяткинин эш Ч. Юша солунга бижээн материалында мактаан болду. Талазажок декабрь 3-те инвалидтерге ачы-дуза хандыргазын организастаанында дымча чок түүлдер барын билгеседим.

Ол хүн эзт комбинадыңдан эзт, колбаса, баар болгаш инек дүүю эккелгеш, хоорайның хавак кырында «Агрофирма» магазинге сатты. Ажылдаар хүүү, дыштаңыр шагы-даа бижиттинмээн магазин болду.

Бистин өг-бүле нелээн ийги бөлүктүн инвалидтери бис. Декабрь 3-те кандыг хемчеглер болур ирги дээш манагызыны номчуруувуска, солуннарга, радио, телевиденнеге баш удур чарлал болбады. Декабрь 3-те инвалидтер ниитилелиинге 9 шак үеэнде чеде бээримге, ында элээн каш пенсионерлер олурду. Оларның-биле чугаалажып көөрүүге, ук ниитилелдин ажылдакчыларын декабрь 2-де эзт комбинадыңдан чиик өртектиг продуктуларны алырын чугаалажып алгаш, өртек төлевирин чыып апкан болду. Бис каш кижи даңзы тургускаш, өртек төлевирин база берип кагдывыс.

Эрте бижиткен кижилер ол «Агрофирма» магазинге эртен эрте-де келгеш, хүнзедир оларны-биле кады изнадым. Душтеки чапсар үеэнде улус даштыгаа оочурлаан, чамдык машиналарлыы харын чана бердилер. Эзт дон-дур дээш мырынай 16 шак чеде бергеиде садыглап эгелээн. Эзлчег, даңзы-даа барымдаалавас, даңзы чанында казык-шыырак эрлер турупкан, үлүү чүве ийикве, азы таныш-көрүжү чүве ийикпе, сумкаларын долдургаш, үнүп чоруп-ла турар болду.

Мен эң сөөлүнде бижиткен кижи алыр кормамдан инек эзди дон дээрге, хой эзлин дилеп тургаш, арай боорда алдым. Хүнзедир олурар санда-даа чок, бүт кырыңга үе маңнап турган, ол аны дузаны четтирдивис. Та чүге баш удур телефоннап, чарлап дыңнатпаан чүве ийик.

Моон соңгаар инвалидтерге азыр-чем садарып од ниитилел организастап турар чүве болза, оны таптыг чорудуп, кижи бүрүзүнге чедер кылдыр организастаарын күзедим.

Ол ышкаш декабрь 2-де чарлап дыңнатчын алгаш, декабрь 3-те кайы-бир коллективке чыглып алгаш, хураа эрттирип, чедер-четпезивисти, ажыл, амыдыралывысты чугаалашкан болзувусса ажыктыг, өөрүүчүг-даа болур турган ийик. Кыска концерт-даа көрүзүп берген болза кандыг боор.

Азыр-чемни чедер-четпес-даа болза, садарын организастааны эки-дир, ынчалза-даа инвалид кижилерге чоок магазинге саткан болза деп, өскелер-биле бир дөмей ынчаар күзедим. Инвалидтерин тускай магазинин бар-дыр, анаа чүге оны сатпааны ол? Ынчангаш моон соңгаар ажыллар чорударда, инвалидтер ниитилелиинин баштаар черн мындыг четпестерин болдурбас боор деп күзедим.

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

СУНДУЙ ДЕП КЫМЫЛ?

Чоокта чаа «Шын» солундан Тыванын улустуң чогаалчызы Салим Сүрүн-ооллуң «Соон хараар, мурнун хынаар» деп эгелиг, Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң 50 чылынга тураскааткан түүлүн катап-катап номчуп, боданып олурдум.

Тыва Арат Республиканың баштаңгы албан-хаакчыт тыварының — чечен чогаалдың эгелекчилериниң аразында. Оюн Сундуй акывысты ол адаан болду. Эки кижиниң ады өлбес дижиги ол-ла болгай. Мээң «контр» акывы утлайн, сактып, адаа үндүрүп келгени дээш, хүндүлүг Салим Сазыговичиге өөрүп четтирдим.

Сөөлгү чылдарда ол Юрий Опаевич Сундуй деп аттыг чурттап чораан. Амгы хүннерде сактып, бодап олурарымга, дыннаан-билген түүлдерим мындыг: Оюн Сундуй ТАР-ның Эртем Комитединге, радиога, «Шын» солунга ажыдап чораан. Аксывыстың кадайы Самбуккай чеңгевис бижик кагар машинага ажылдап, корректорлап-даа чораан. Оларның уруглары— Руслана Улут-Хем районда, Светлана Чадаана хоорайда чурттап чоруур.

Ам бодаарымга, 1938 чылда-да боор. Сундуй акый Кызылдан Межегейниң Кужур-Булунга «чиик-варалыг» келгеи. Ол үеде чай чүве. Келирде А. С. Пушкиниң «Капитан уруу» деп номун бистиң аалга берген.

Ам бодаарга 1943 чылдың чайынында Таңды кожуунуң Межегейге Эртине-Булак бажыңга бистиң аалга Сундуй акый келгени ол. Ынчан-на ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүү оилеттиг, оозун биске көргүзүп турган чүве. Ол-ла ынчан бистиң аалга «Ленининиң, Сталининиң тугунуң адаа-биле» деп сеткүүлдү эккелген. Соңуургап номчуп турар бис. Черле ынчаш акывыстың ачызы-биле ол үеде ховар номнарны номчуп турган бис.

Тыва автономнуг область болу бергенде, Юрий Опаевич Сундуй киномеханиктиң начальникинге, оон соонда ном үндүрер черге ажылдап, солуннарга шүүлүктерин парладып турган, ам оны архивтеп тыпкылаш, катап парладып болур хире.

1946 чылда Кызылга школага өөрүнүп келгеш, Сундуй акыйның бажыңынга эпти-ле бар мен. Оон бажыңынга чогаалчылар С. Пюрбю, М. Идам-Сүрүн, С. Сарыг-оол, Самба-Лүндүп, Б. Хөвеңмей келгеш, шыдыраалаан, шайлаан, чамдыкта шүлүктер сайгарып чугаалашкай, изиг-изиг маргышкан-даа турган чүве чораан.

Бежен чылдарда ном үндүрер черге редакторлап ажылдап турган, ам бодаарга кончуг аныяк, 38-39 харлыг турган, Сундуй репрессияга таварышкан, 10 чыл шиитпиргеи.

Репрессияга таваржып, бажыңнаткаш, ол-ла хевээр кадыы баксыраш, 49 харлыында бот-тывыңгыр чогаалчы Сундуй Оюн «кызыл-дустай» берген. Кижиниң салым-чолу ындыг-дыр.

Солунга үнген чүүлге немелде тайылбыр

Сактып бижээн
Корола ОЮН.
Хову-Аксында башкы.

БЕРДИНГЕН АЖЫЛЫМ

(Уланчыгы. Этези № 231, 233, 234, 235, 236 «Шында»).

ЧЕРНИҢ ЭЭЗИ КИЖИ БОЛГАНДА

Чер — невис,
Чемгериҥ күжүүс.

Өвүрүү хая-даштыг, хатшуурганыг, кадыг агаарлыг, ынчангаш тараа, ногаа болгаш картофель культураларын тарып өстүрери берге, харыында болдунмас дээн сөстерни кижи бо-ла дыңнаар чүве. Херек кырында ол ындыг эвес. Бойдустуң байлаан, ооң хемчээл чок берилчезин шын ажылган, оон ажыктыг орулганы алыр дизе, чүгле не-черниң ёзулуг ээзи болур ажылышчы холдар болгаш биллилиг угааннар херек. Колхозка чер ажылының хөгжүлдезиниң малдың бажын өстүрериниге, оон продуктулуг чоруун бедидериге чоонун амыдырал байдалын эжиндери, орулганы ковудедири кол рольду ойнаар. Оны өөрүнүп көргеш, суггаттыг тараа шөлдерни элбедир соруга-биле Шивилигден бадыраар Көк-Сайрынын болгаш Улаатайның Көк-Тал бугаларын чоонун шеф күжү-биле казып кылган бис. Көк-Сайр буразының шөлүнге үш үүс га, Улаатайнынга 200 га тараа болгаш мал чеминиң культураларын тарып турган бис.

1955 чылда Чадаанада МТС-тиң трактор бригадазы колхозка ажылдап эгелээн. Бригадири — фронтучу Александр Тенников, трактористери — Иван Сакурин, Николай Кольчин, Монгуш Мөчекпен олар чүве. Боттарывыстың Чадаана МТС-ниге өөредип алган баштайгы трактористеривис Монгуш Аржай-оол, Күжүгет Чамыны, Куулар Соспуна, Монгуш Бичеоол суглар үстүнде эштербиле чангыс бригада болуп каттыжып алгаш, ийи эзлчегби-биле ажылдап турда, чүү-даа дескешпес турган. Чоп оларның ажылдаарын магадап, соңуургап көрүп, хей-эзт кирип, улам бедик көдүрлүүшкүн-биле хайыышкыныг ажылдап турганнар.

Черле ынчаш, колхозтуң чер ажылының культуразын бедидериге, үйгу-чыдым чок шыдамыккай ажылдаарынга, техниканы камныг болгаш бүдүрүкчүлүг ажылган билириниге орус эш-өөрлер өөредиглиг үлегер-чижээн көргүзүп, чер ажылындан бедик дужуттуг алырыга бурунгаар базынарның оруктарын ажытканнар. Ынчан хову бригадириниг Шыдар-Белек Монгуш ажылдап турган. Ол черле үйгу-чыдым чок кижи, тарылга шөлүн суггарарын ийи эзлчегге организастап, дүнеки болгаш хундуску эзлчегиниң ажылының шынарын боду көрүп турган хүлээп алыр. Хову-трактор бригадазынга чүү херек чок дээр боор: үрезин, суг, кывар-чаар материалдар, чигир чем өөрүтүлгези дээш. Ынчангаш оон ол үедеги ачы-хавыязын кижи ам-даа утпайн чоруур боор-дур. Кышкы үеде кывар-чаар материалдарны Чадаанаңы нефть базазындан шанактыг эштер-биле Ховалыг Кошкар-оол биле Доңгак Калиндуу олар өөртүп эккеп турганнар.

1954 чылга чедир черни эзт-шары андазыны-биле аңдерын, тараазы эзт машиназы болгаш хол-биле кезип, шары болгаш эзт молотилказы-биле бөстырып келгеи. 1955 чылдан эгелээш Чадаана МТС-ниң трактор бригадазы ажылдап кирипкениниң ачызында чер ажылының үүүш-дужуду дыка бедээн. Ынчан бир гектар кызыл-тастан ортумаа-биле 13 центнер, арбайдан 14, суладан 12 центнер дужуттуг ажаан ап турган. Ол дээрге, үеэнин-биле алырга, барып-барып Өвүрге аан, улуг чедишкин-дир. Оон мурнунда кажан-даа трактор болгаш комбайн көрбээн кижилер оларның күжүн магадап, ажылдаарын соңуургап, соонда эдерип, эзттыг-даа, шарылыгдаа чортуп чоруур чүве.

Мурнакчы тараазы Ховалыг Кошкар-оол турган:

— Тракторну өөрүмге, адыт-хайыракан, харын-даа чаян сагыжымга кирер-дир, мээң бо хоор аңдым ышкаш чеже эзт кожарга оон күжүнге денежир ирги? — деп алгарын айтырды.

Бригадир Александр Тенников тура:

— Силериң бо аңдыдар дег бежен дөрт эзттарга күжү денежир болдур ийин — дээрге, Кошкар-оол чүгле бажын чайып, аксын азаадып кагды.

Тракторларга болгаш комбайнларга бензин, солярканы, тараа чаштырыкчыларынга үрезинин үзүктел чок өөртүп чедирер талазы-биле Монгуш Байыр биле Монгуш Шагдыроол шудургу ажылдап турганнар. Ынчан үрезинин чаштырыкчыже урарда, трактор тура дүшпейн ажылдап турда, тергелиг эзттар-биле кожа чортуп чораашы кончут дүрген урар, ол ышкаш, тараа комбайнының бункерлериндеи тараазы шанче өөртүрде, бичежек харжактарны тергеге быжыглааш, эзттарлыг өөртүкчүлер комбайндан уруп аптар турган. Комбайнерлер өөртүкчүлер бичин-ле саадай бээрге, тараазы хоорзун кырынче төптер боорга, оны ынчалдырбас дээш кедергей кызар чүве. Хоорзун аразынче, черже төпкен тараазы бөлүп, аштаары дыка берге херек. Эки кылбас болза, комбайнерлер акт тургуза бээр болганда, ажылдан турар кижиниң арын-нүүрүнге база багай болур.

Шаңда тараазы хол-биле долган арыглаар «Вентка» машина-биле база хол-биле салгыга хайыл, арыглаарын ийи эзлчегге чорудуп турган. Хүндуску эзлчегге колхозчулар, дүнекизинге — активчилер, тудуг бригадазының кежигүнери ажылдаар турду. Дүнеки эзлчегге салгын аайы-биле хол үүрээ-биле хайыр, 50-60 тонна чедир арыглап турган. Ол үеде дүнеки эзлчегге шефтээшкин кончут-ла нептерелгей турган. Бистиң-биле кады партия обкомунуң болгаш райкомунуң келген сургакчылары үйгу-чыдым чок ажылдан, боттарының үлегер-чижээн көргүзүп турган. Анаа бадыткал кылдыр чаңгыс чижектен сактып көрейн. 1955 чылда бистиң колхозка күскү дүжүт ажаан ажылыкпывыс үезинде партия обкомундан бижыглаан сургакчы Б. К. Будегешев келген. Ол дүжүт ажаан ажылыкпывыс тенчүдүгүн чедер чаарын ажыг хоорзуга кажаар-даа барбайн, бистер-биле кады чурттап, үйгу-чыдым чок хөделип, дүнеки эзлчегиниң ажылдаарын эзттыг чортуп турган, хондур хынап көрүп, чонгун хей-эзлин көдүрүп, боду хол-биле тудуп ажылдап, хостуг үелер аразында оюн-тогаа организастап турган. Ол чылын күрүвеге 395 тонна тараазы дужаатты бис. Дараазында чылда 465 тонна эки шынарлыг тараа дужаатты.

Колхозка чүгле тараа культураларын тарып турган эвес, хой болгаш чаңгыс чылдың сигенери болур люцерна, могар, вика биле суланы холаш чажып, сиданы: кукурузаны, дазылында чемиштиг свекла, турпестн база тарып турган бис. Оон туржук картофельди 13, ногааны 5 гектарны олуртуп турган. Ногааны колхозка болгаш хуу огородтарга тарыры эн-не нептерелгей болу берген. Барык-да суурнуң өрегге бүрүзү ногаа, картофельди тарып олуртуп, эвээш-биче-даа болза, витаминниг немелде чемни ажылган турганнар. Помидорлар безин улуг-улуг борбак кызыл апаргаи тургулаар чүве. Ол бүгүнү Моолдан-даа, Тыванын районнарындан-даа келген төлөөлер магадап көрүп, хамык ужур кижиде, оон черни канчаар ажаап билириниде чүве-дир деп чугаалажып турганы — угаан-медерелимде черле уттуңдурбас кылдыр артын калган.

КӨДҮРЛҮҮШКҮНЧЕ БАЗЫМНАР

1961 чылга чедир колхозчуларның ажыл төлевирин күшхүнү-биле саначып турган. Ажыл кылын шыдаар колхозчу бүрүзүнге ыяап-ла, ажылдаар күш-хүнүнүң минимуму айда эр улуска 90, херээжен улуска 60 турган. Күш-хүнү-биле саначырга колхозчулар ай санында хей акша албайн, хүн бүрүде аъш-чем аймаан ап, акшаны авансылап бижидип алыр чүве. Бистиң колхозтуң ол үеде дужуулгазын алырга, чыл төнчүзүнде, колхозчуларның үзе саначышкынында ажылдап алган акшазының бежен хуу хирезинге өг-бүленин чагыгларының аайы-биле каш санныг, кандыг бараанар, хемчээлдериниң аайы-биле кандыг идик-хептер херегил дээрзин бухгалтерия черн санап, түнеп кылгаш, райпоже өртээн шилчидер. Ол түнге бараанларны эккелгеш, даңзы ёзугаар, колхозчулар складтан саначып ап турган. Шак ындыг практика колхозчуларның өг-бүле бюджедин ыын ажылаарынга ажыктыг деп чүвени херек кырынга көргеи, а оон арткан акшазын болгаш күшхүнүнүң өртээн боттары холга алыр.

1961 чылдың март айда бистиң колхозка Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң бухгалтерия салбырының доозукчулары Ховалыг Маадыр-оол, Куулар Даш-оол, Монгуш Кертик-оол сугларның келгеи-биле чергелештир колхозчуларның күш-ажыл төлевирин акшаже шилчиткен чүве. Олар биктин колхозтан стипендия ап турган, өөренип алган болгаш техникумнуң директизазы-биле баш бурунгаар дутуржулга-биле ажылдап келгеннери ол. Ол ышкаш районнуң көдээ ажыл-агый инспекциязының улут бухгалтери эш Гиниядулин Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун бот-өөредиге-биле доосказ, бодунуң эки туразыбиле колхоз кежигүнүге киргеш, улут бухгалтер болуп ажылдай берген.

Колхозчуларның ажыл төлевирин акша-биле ай санында төлээрниң кол байдалдары мындыг. Бир үүлүнде, колхозтуң үлеттинмес кол хөрөнгүзүнүң өзүлдези бижиккан, саарылга агар санында акша-хөрөнгүзи четчир, күрүне мурнунда өре-ширези чок, экономика талазы-биле күштелген колхозтарны шилчидип турган. Бо талазы-биле бистиң колхоз республикада баштайгыларның бирээзи болган. Бистиң дуржулгавыс-биле «Торгалыг» колхозу база кирген. Оон даргазынга СЭКП ТК-ның май Пленумунун доктаалы-биле көдээде үндүрүп турган бежен-муниучуларның бирээзи Монгуш Мирчин ажылдап турган чүве. 1961 чылдың май айда районнуң колхозтарын акша төлевиринче шилчидер талазы-биле семинарны бистиң колхозтуң базазазынга эрттиргеи.

Ажыл төлевирин акша төлевиринче шилчиткени-биле чергелештир колхозчуларның ниитиниң өөчү-хөрөнгүзүнге камныг чоруу, күш-ажылын бүдүрүкчүлүүнге сонуургалы болгаш идепкейн удам улгадып, чаа мурнакчы аргалар тыптып эгелей берген. Бир-тээ колхоз акша төлевиринче киргеи чүве төлээде, колхозчуларның ажыл төлевирин сөөлгү түнеп ' дээш бот-орулга-чарылгалыг ажылдаары негеттиниң келгеи. Бо талазы-биле республиканың көдээ ажылагый эргелелиниң киллис даргазы В. Соколов биле ветеринария эртемнериниң кандидады И. Кызыл-ооллуң турганы хой ажылынга бот-орулга-чарылга дутайында дептеригежи база үнгеи. Ону удуртулга болдургаш, хойжуларның зооветеринарлыг өөредилгезин хандыр өөренип, көрүп турганы, Улаатайның, Хам-Дыттың, Бора-Шайның хойжу бригадаларын продукциниң сөөлгү түнелги дээш ажылдаарынче ' шилчидери, техниктиг саначышкынны ажылдап кылырын бодум удуртуп турган мен. Анаа экономист Монгуш Кертик-оол, бухгалтерлер Ховалыг Маадыр-оол, Куулар Даш-оол идепкейлиг киришкен. Кыдыныгаи саначышкынның бүдүрүлге даалгазын ёзугаар хойжулар продукциянын сөөлгү түнелги дээш ажылдап, магадылаалыг авансыга айда ажыл төлевиринин чедеп хуузун алгаш, чыл төнчүзүнде планын күүсеткеш, арткан үжеп хуузун чедир алыр болгаш пландан ажыр алгаи продукциязының өртээ-миң чаарбы хуузун база алыр турганнар. Ынчан кээр орта, хойжу бригадаларының кежигүннери ээзээн чарыгдалды үндүргеш, хой продукциязын алыры дээш сонуургалы улгадып, ыыштагларынын аар-саар септелгезин бригада кежигүнери кожерниң мурнунда кылын каантар, хой кыргыладызынга еске кижилер кирипитирбейн, чүгле боттары кыргын чанчыга берген.

Ол ышкаш хойну чуурун болгаш куску үеде тарып боозадырын база боттары чорудуп, транспорт ажылынга ат, шанак, тергелерин ажыглап, мал чемнинг белеткелин бригаданын кежигүнери боттары демнежин алгаш кылыр. Колхозтан, ырак-узак черлерден тудуг материалдары, мал чемнери өөртүү-биле база улус аарыг-аржыкка таваржы бергеиде дүрген дуза чедирери-биле бир ГАЗ-61 автомашинаны доктаамал бижиглаан турган бис.

Колхоз күш-ажылдың төлевирин акшаже шилчиткенибиле холбаштыр акша орулганын янзы-бүрү адырлардан кирип алыр дээш колхоз рынокун ыын ажылган, Хандагайты суурга тускай дарек садыгны ажылдадып турган. Аңаа аржы, быыштак, чөкпек, соктаан далган, тараа, сүт, сметана, эзт, ногаа, картошка болгаш оон-даа өске артыкшыдыг продуктуларны садыглап турган бис. Ларектуң садыгжызынга Сандаймаа Доңгак ажылдап, айда үш муңдан эвээш эвес орулганы кирип турган. Ол кирген акша колхозтуң бүгү техниказынга хереглеттинер кывар-чаар материалдарны садып алырынга чайлыг четчип турган чүве. Чарыгалдарны эвээждир, орулганы ковудедири-биле чамдык кол ажылдарны шеф күжү-биле кылыры кончут өөртүкчүлер болу берген. Хандагайты болгаш Солчур школаларының оттулар ыяжын чылдынга чоонун шеф күжү-биле кылып, оон акшазын орулга кылдыр кирип ап турган (ол үеде хомур оттулар деп чүве бар эвес). Бир онзагай ажыл— акнаашкын. Сезон үеинде колхозтан 7-7 кижи составтыг диничилер звенозун аътқарып үндүрүп турганывыс болур. Диничилериң ап чоруур дүнезинин колхоз бүрүү-биле чөтчир кылдыр белеткеи бээр: сувай бенн соккаш үлештирер, соктаан далган, тараа, өреме, курут, аржы, саржаг, чөкпек, шай, дус... Олар чээрби ажыг хонук диниэээш, кижи бүрүзү ийи үүс ажыдан эвээш эвес, цинтизи-биле сес звено бир сезонда он бир муңдан хой орулганы кириптер чүве.

Он чыл школазының тудуун, шыыап-ла, чарлаттынган шаныпчы айның иштинде доосказ. Аңаа бүгү чон болгаш башкылар коллективи өөрүп четтиргенин илереткеннер. Школа тудуунга хүн бүрү 250-300 хире кижи ажылдап турганнар. Өзүп олурар салгалларга бир улуг өөрүшкү, уттуңдурбас болуушкун — чаа, делгем болгаш чырык школа ажыттынган.

Александр ШААЛЫ.
(Уланчыгы).

ПАЙЛИНГЕ БАРЫП ЧОРААН

Коргуш чок журналист Яцек Палкевич баштаан итали-орус-вьетнам каттышкан экспедиция бо чылдын ноябрь 25-те Вьетнамче утландыр чорупкан. Экспедиция кижиҥчилериниҥ транспорту — азырал чааннар. Аян-чорукчу журналист Я. Палкевич моон мурнунда «Кызыгаарлар даштында», «Далайның сөөлгү чурттакчылары», «Далайга шыдажып чурттаарының школазы», «Сибирь тоолу» деп номнарны бижээн. Ам Чоон чүк улустарының амыдыралының дугайында чаа ном бижиир бодаалдыг. Ынчангаш «кызыл кхмерлер» деп дерзин Пол Поттуң чепсектиг дээрбечилериниң кол турлаа — Пайлин шахталарындан эккеп дүжаан турган. Ам-даа ындыг.

Суурнуң бодун көрүп, оон чурттакчыларының амыдыралы-биле таныжып эгеледим. Пальма деп ыыштар (ол ыыштарның чулуундан янзы-бүрү үс аймазы, ылангыя маргарин кылыр үстү алыр) бүрүлериниң холегезинде, ол бүрүлер-биле серизин дутлаан казанактың чанында солдаттар тур. Бажыңга кире бердим, ында бөлүк шерег оолдар бар болду. Чамдыктары көзер ойнап орлар, өскелери боо-моңгузун чүлгүп, арыглап турлар. Казанакта кедергей хей боочепсек: кызыл ракетницалар, орус «калашниковтар» (автоматтар), кыдат бүдүрүлгениң АК-47 деп боолары, гранатометтар, харжактарда снарядтар болгаш оон-даа өске. Ол бүгү боо-чепсекти чурукка тырттырып эгеледим. Көзер ойнап олурган шерег оолдарның бирээзи тура халаш, менде келди. Чүрээм шимирт диди, оргамны куду дерим төктүп бадып тур, ынчалзажок чуруукка боо-чепсекти тырттырарын уламчылап-ла турдум ийин...

Камбоджаның девискээринге өлүрүкчү үүлгедиглерни кылыр, акы-дуңма өлүржүр, үрегдекчи, хоозурадыкчы, хан тегүүшкүнүг хамаатты дайбының уламчылаар дугайында дерзин шинтпирлерни чогумна аваа, ынчалзажок, кызыл кхмерлерниң штабынга хүлээп ап турар чүве-дир ийин оң. Кызыл кхмерлери тергин дээн солдаттар деп санап турар. «Чүге дээрге олар кедергей арааттанзыг болгаш кадыг-дошкун кижилер-дир» деп, чаазк шерглериниң бир командири мен. Ол чугаалаан кижи. Оларның үзел-бодалын чүгле өлүрериге ыяптыктырган болгаш шыңгыы сагылга-чурумга чагыртхоорай бар, ону рубиниер найысылалы деп адай берген, а ында садып турар үнелиг даштарны, ылаңгыя рубиннин дөрттүң үш кезиин Пайлин шахталарындан эккеп дужаан турган. Ам-даа ындыг.

Камбоджаның девискээринге өлүрүкчү үүлгедиглерни кылыр, акы-дуңма өлүржүр, үрегдекчи, хоозурадыкчы, хан тегүүшкүнүг хамаатты дайбының уламчылаар дугайында дерзин шинтпирлерни чогумна аваа, ынчалзажок, кызыл кхмерлерниң штабынга хүлээп ап турар чүве-дир ийин оң. Кызыл кхмерлери тергин дээн солдаттар деп санап турар. «Чүге дээрге олар кедергей арааттанзыг болгаш кадыг-дошкун кижилер-дир» деп, чаазк шерглериниң бир командири мен. Ол чугаалаан кижи. Оларның үзел-бодалын чүгле өлүрериге ыяптыктырган болгаш шыңгыы сагылга-чурумга чагырткан. Шыргай черге тулчуушкунар үезинде оларга шыдажыр болгаш деңнежир шерглер чок дижир. Кызыл кхмерлериниң саны 24 муң кижи. Оларны кезек-кезек бөлүк кылдыр Камбоджаның бүгү девискээринче нептерелдикен. Кол турлагларындан халдаашкынларны кылырын олар уламчылап, чаазк шерглериниге, эрге-чагырга төлээлекчилериниге, харын бөдүүн чонга удур безин өлүрүкчү үүлгедиглерни сөөлгү үеде улам-на калбартып, Камбоджаның чаазк шерглериниң болгаш чонуң аразынга өжээнежилгени өөскүдерин оралдажып турар. Кызыл кхмерлер-биле сүлээлежирин, оларга демнежирин күзевээн бүгү кижилерни олар кам-хайыра чокка узуткан, бажыңнарын өртөдип турарын карааам-биле көрдүм.

Каттышкан Нацилар Организациязының хайгааралы болгаш деткимчезн-биле Камбоджа чаңгыс аай девискээрлиг күрүне кылдыр катап каттыжар ужурлуг. Ол чуртта амгы байдал-биле холбаштыр КНО-нуң төлээлекчилери сеткил дувүрээшкинин илергейлеп турар. КНО-нуң Айыл чок чорук чөвүлели бо чылдың июльда тускай шинтпир хүлээп алгаш, Кызыл кхмерлерге дузаламчы көргүзүн соксаткан. Чылдагааны: чуртту тайбың каттыштырарынга олар моондактаа, олурукчу, дээрбечи үүлгедиглерни, чаазк шерглериниче халдаашкыннарны үргүлчүлеп турар. Кызыл кхмерлериниң амгы үеде кол удуртукчузу Кьеи Сам Пан КНО-нуң ол шинтпириниге хамаарыштыр көңгүс ундараваан: Пайлиниң шахталары идик-хеп, аъш-чемден эгелээш, амгы үениң эн-не чаа дайынчы боо-чепсээнге чедир эргежок чугула бүгү чүүлдерин аваа болгаш оон шерииге тып берип турар.

Суурдан ырак ээстеге самолеттар кээп хонар болгаш ужуп үнер шел бар. Шак оортан Таиланд чедир чоруп болур. Таиландының девискээринде Банпакард чедир чүгле 30 километр. А оортан далай эринде Трат суур чедир автомашина-биле ийи шак хире чоруур. Бодунуң чонукуң будум чартык миллион кижилерни узуткан каапкан дерзин дайзын 67 харлыг Пол Пот бодунуң өг-бүлези-биле ында чурттап олурар. Кызыл кхмерлериниң бүгү шерини ол амгы үеде бодунуң бүрүн контролюнуң адаанда тудуп турар.

Камбоджаның ол булуңу— эвээш чурттакчылыг орандыр. Даглыг болгаш курраг агаарлыг куржаг. Ында оруктар эвээш, а хемнер оон-даа эвээш. Кол хоорайы — Баттамбанг. Найысылалдан аваа чедир 90 километр. Ынчалзажок ол хоорайдан үнген кижи чүгле дөртен беш километр чоруп. Тренг хоорайга чедип болур. Оон ынай чоруп болбас: чаазк шерглериниң оруун моондактаар сорулгаби-биле кызыл кхмерлер ында бүгү оруктарны, ковуруглерни, кежиглерни миналар каапкан: мал-маган, харын кижилер безин миналар частыышкынларына таваржып, амытынындан чарлып турар. Хей муң миналар ында кедеп чыдар!

...Ийе, көзер ойнаарын соксаткаш, менээ чедип келгеи солдат автомат деп боозун адарынга белен кылдыр менче шыгаан алган тур ийин он. Оон каржы үнүн болгаш чидиг карактарын ёзугаар бодаарымга, менден документ иеген турар ышкаш. Баар черинин уун автомашы-биле айытпышаан, мени сүрүп алгаш чоруур деп баады. КНО-нуң ак-көк бөрттүг шерглери эскерер ирги бе дээш, оларже кезек көргүлеттим. Кайда боор, олар кеңгүс тоовады. Ынчалзажок ол хереглер көрүп турда, мени түлүп хоруглаары чүгээр ирги бе' деп бодаа сагыжымга кирип келди.

Мени казармага сүрүп эккелди. Оон крыша-серизи өске бажыңнардан бичин бедик ышкаш. Ында солдаттарның хөйүн чүү дээр! Мени бир өрээлге олуртуп кагды. Чангыс стол болгаш эзпек буттарлыг сандайлар бар. Кызыл кхмерлер кижилерни хилинчектеп турган шаажыладдың коргунчут чепсек-хереклеларын хемертен сагыжымга кирип келди: Камбоджаның найысылалы Пномпень хоорайының музейниге ол чииртим чүүлдерин көрген мен. Дерзин хилинчектээриниң аргазы-биле кызыл кхмерлер даштыкы кижилерни, чижээ, Австралияның, Франциянын, АКШ-тың хамаатыларын шаажылап турганы сагыжымга база кирип турду.

Чажыргаш чоор мен: коргарым аажок. Мени канчаар хилинчектээрлер ирги? Кортканымны намдарын, байдалды сарыылдыг ёзу-биле боттут сайгарып көөрүп оралдаштым. Делегей эргезиниң норма-чижектерин сактып олурдум — олар бо удаада, мындыг байдалда менээ көңгүс дуза болбас. Лаос-биле кызыгаарга кызыл кхмерлериниң туруп алганы ийи орус инженерини салым-чолу мээң сагыжымдан база ыравады: оларның бирээзи хорутдаалга өлген, өскезин — чүгле кежи биле сөөлгү арткан кижини садып чорудупканнар.

Шак ындыг дүлгээзиниг болгаш коргунчут бодаалдарга алыскан болганымда, чаныма офицер чедип келгеиня безин эскербээн болдум. Чоон чүк кижизиниң даштындан көөрге, аваа ышкаш шырайының артыкша чүү чүвениг чаштының турарын биле алыры — шуут болдуумас деп кезээде чугаалап чораан мен. А мээң мурнумда чүү кижиниң туруп турарын биле алыр аргам чок болду. Ол — дерзин өлүрүүчү азы болуушкуннарга амыдыралының үезинде мен ышкаш таваржып чораан аваа кижи ирги бе? Бир эвес ындыг бергелерге ол таваржып чораан болза, мени бичин кээргеп көөр магатюк!

Дериги офицер байысаалганы эгелей берди. Французу дыл кырынга ол ылык чок чугаалаар болду. Мээң паспортумну хынаан көрду. Кандыг сорулга-биле чажыт байдалдыг келгеиимни айтырды.

Оон айтыглыларынга дорт болгаш тодаргай харылаарын орааштым. Коргуш олурарымны оон эскербезин дыка күзээн мен. Байысаалганы ол үр үргүлчүлээн. База бир офицер аваа каш-даа катап кээп, байысаалганы үзе кирип турду. Үнелиг даштар дугайын ол офицер чугаалааш, Таиландының салыгжыларының аразында таныштарым бар, чогун айтырды. «Бээр чажыды-биле кирип келген кижилерни шыгыны шаажылап турарывысты дыңнаваан силер бе?» деп, офицер айтыргаш, аажок тадыладыр каттырды он. Хенертен паспортумну мээн караамга чедирип келгеш, Кыдатче баарын чепшээрээн бижимелди салаазыбиле айытты.

Амырай-ла бердим: ол чепшээрел ажылаттынмаан чүве болгай, ынчангаш Кыдат-биле дыка эки харылзаалыг кижи мен деп чугаалаадым. Чүге дээрге Кыдат чазаа хой чылдар дургузунда кызыл кхмерлерни деткип келгенин билир мен...

Оон сөөлүнде элээн каш шак болганда, орустарының бир вертолетунга олурушкаш, тыныжым ажыг бергеи: оон ужудукчузу мени Пномпень хоорайның аэропортунга чедирип каар. Рубин казып ап турар шахталарны чурукка сонга өттүр тырттырарын оралдашкан мен. Ужудукчу агаарже кедергей дүрген, ракетабиле дөмей көдүрлүп үнүү. Агаарже 1300 метр көдүрлүг бергениниге, вертолеттуң ужудукчузу мынча дээн: «Бо черден агаарже вертолетту кедергей дүрген үндүрбес болза, өлгениис ол — дүүн кызыл кхмерлер бистиң вертолетувусту пулеметтар-биле бооган турдулар, бурган авыралында ок дегбеди». Демги вертолеттуң орус ужудукчузу кереэ ёзугаар КНО-нуң ак-көк бөрттерлиг хайгааракчыларын дажыглаан, ыыай-бо аргыштырып турар.

Италия дылдан Людмила ФИЛАТОВА очулдурган.

Уран чүүл — чоннуу

АЯЛГАГА ХӨӨН ХЕРЕК

Кызылдың 4 дугаар профтехучилищезинин бажынында тыва национал хөгжүм талазы-биле эртем-шинчилел лабораториязының ажылдап турарын Тыва Республикада билир-ле кижилер билир боор.

Ол бичии, амдыызында чонга билдинмес, эртем-шинчилел албан черинин тыва хөгжүм уран чүүлүнүн келир үеде сейзыралынга кайы хире салдарлыг болуп болурун аңаа хамаарылгалыг чамдык эштерин (Культура министерствозунун ажылдакчылары) амдаа сонуургап, өөренип көрбөзин элдептир. Оон удуртукчузу-конструктор болгаш мастер, национал хөгжүм хереклерининг талазы-биле инженер-педагог, эртем шинчилекчизи Балдан Чимитович Гомбоев боду ышкаш тускай эртемнилер-биле-даа эвес, чүле бодунун өөренгичилери тыва ооллар, кыстар-биле ажылдап, амгы үе ыры-хөгжүм сайзыралынын негелдеминге дүүшкен тыва хөгжүм хереклерин кылырын өөренип, шинчилеп, оларны бүдүрүп турар. Ол чер 1986 чылда тургустунганының соонда, бир чыл болганда, баштайгы кылып үндүргени хөгжүм хереклерининг көрүлдези Кызылдың башкы институдунун концерт залында болганын бодум көрген мен. Ынчангы тыва хөгжүм хереклериндеги тургустунган баштайгы оркестрнің оюнун башкылардаа, студентилер-даа аажок улуг бедик көдүрүлүшкүн, магадаашкын-биле хүлээп ап, харын-даа бир студент ооллун сцена кырынче үне бергеш, аразының чажы өөрүшкүдеп, сеткил-сагыш хөлзээшкининдеп бүлденейнин турала, тыва национал хевин кедип алган, күүсеткичилер — хөгжүмчү кыстарга мөгейип, чылыг сестерки сөглеп турганын утпаан мен. Оон мурнунда тыва хөгжүм хереклери ховар, оюу кылыр-даа, ойнаар-даа кижилер эвээш турган. Ынчан, биче-бүүрай улустарның национал культуразынче онза хичээнгей салдынмаан турган үеде, бистің бүрүт өскүүүс Гомбоевтің акыдуунга тыва улустун национал культуразын сонуургап, олче чаа базым дилеп эгелээнин ханчаар-даа аажок дилям чорук деп санаар мен. Ынчангы «Дамырак» чечен чогаал катыжышкынының кичээлинге Игорь Иргиттің «...Бистин хөгжүм талазы-биле специалистеривистің-даа чөгенчилерни, шагдан тура түүү бодап чоржуктар ерги, а бо Тывага чоокта чаа келген Балдан Чимитович дорзан-на бутаның мыйызындан сегирип алганы ол-дур» дээнин аажок-ла деткип орган мен.

Ынчан-на тургустунган национал хөгжүм хереклери кылыр чер аажок-ла деткимчени ап, сайзырап тур боор деп үргүлүү бодап чордум. Мынай чоокта чаа, Тыва Республиканың улус өөредилге министринин тудуг талазы-биле оралакчызы Виктор Юрьевич Петров-биле тыва национал хөгжүм талазы-биле эртем-шинчилел лабораториязының ажылы-биле таныжып чеде бердивис. Кызылдың дөрт дугаар профессионал-техникиг училищезинин бажынының ийнги каъдында бир бичежек өрээлде он бир аныяк оол чазанып ажылдаан турлар. Ыяш-даа чонуп турар кижи бар, хырбалап, будун турарлары-даа бар. Келир үеде хөгжүм хереклери кылыр мергежилдиг болур ооллар ол. Бир-ле дугаарында каракка илдигер чүве —өрээлдің дыкпыжы. Ооллар бот-боттарына шаптыкташпас дээш пат-ла чөгеп төткен хевирлиг. Балдан Чимитовичнин айтырарывыска, он талакы ханада эжиктиве айыттылар.

Кире бээривиске, база-ла бичежек өрээлде сес сургуул ool, кыс игилдерде ойнаан олурлар. Балдан Чимитович бирде бирээзин-биле ойнап, бирде бирээзинге чедип, бирле чүве айыткан, ана кулак үүк чүве болду. Бистің кирип келгенивисти-даа эскербедилер. Оон Балдан Чимитовичиге чеде бергеш, келген хөрээвисти чугаалаарывыска, ол дораан-па болун-даа, өөренгичилерни-даа, өрээл иштибиле-даа таныштырып эгеледи. Пат өөренип калган хевирлиг, чугаа чоруп турда-ла хөгжүмчүлер ойнап-ла орлар, а Балдан Чимитович оларныдаа херекте албас, өрээлдің бир талазында чыскаай аскан, чоокта чаа кылдынган хөгжүм хереклерди-биле бистің таныштырып көрүүстү. Ынчаар дааш-шимээнге чанчыкаан кижи дыннап чадап мырыгай пат болдум. Бичии болганда ол бичии өрээлдің, оларның кичээл эрттирер класты болганын билип каан кайгай бердивис. Таанда ынчаар бичии өрээлге барып-барып хөгжүм кичээли эрттирери канчап-даа болдунмас, дааш-шимээнге бот-боттарына шаптыктажырындан эрткеш, өөренгичилерниң кадыынга-даа хоралыг болгу дег. Ол дутайында Балдан Чимитовичиге чугаалаарывыска, сургуулдарга-даа, аңаа-даа чогумчалыг ажылдаар арга тургузуп бээрин үстүү хамаарышкан черлерден (Улус өөредилге, Культура министерстволарындан) дилеп шаг болганын чугаалады. Амдыызында кандыг-даа түүнел чок, ынчаар борастанып турарлар болду. А чанывыска турган улус өөредилге министринин артында-ла тудуг талазы-биле оралакчызы Виктор Юрьевич болгай, бо талазы-биле үүү бодап турарын айтырдым. Амгы бо рынок экономиказынче шилчиишкин үеэзинде улус өөредилгезин кандыг-бир бүдүрүлге системазы эвес болганы-биле чүле көрдүүген акша-хөрөнгү шаа-биле ажылдар кылырдан башка, баш удур көрдүүмээн таварылгаларда бот-баш мнинин шыдаваын, бо айтырыгны кандыг-бир дугуржулгабиле ийикпе, азы Чазактың киржилгеен-биле шинтирлеп болурун чугаалады.

Оон Балдан Чимитович бистерни ыяш чазап, хаарылгаар белеткел цегинте аппарды. Оон өрээлге база-ла бичежик өрээлде ол дөрт станок бот-боттарына дыка чоок тургулаар болду. Дүрүм ёзугаар бир станокка ажылдаар девискээрнин хемчээли 7 дөрбелтин метр болур ужуруут. Ында дөңгүп-ле 2,5 дөрбелчин метр чедер болгаш сургуулларга оваарымча чок ажылдаары айыылдыг. Эргежок чугула артык станок тургузуп адыр чер чогундан ооллар чамдык станоктарга ээлчежип турган, ажылдап турарлар болду. Өөрүн саадатпас дээш, ооллардың бирээзи, Шолбан далажын ыяш чондуруп турган, биче-ле болза салаазын одура шаптырып ал часты. Ынчаргаш берге айтыры — ажылдаар, өөренир бажын айтырыы дээрзин Балдан Чимитович катап-катап чугаалап турду. Оларга делгем улуг бажын херек. Бо хүннерде ол он алды өөренгичи-биле ол үш бичии өрээлде ажылдаар, өөренир арга чок байдалда турар болдулар. Ындыг болза-даа оларның турары каттта дөрт дугаар профессионал-техникиг училищенің үш ажыглаттынмайн турар хос үш өрээли барын чугааладылар. Оларны чугаалажып алыры база берге болган. Ам чангыс идегел—үстүү даргалардан дуза маназары. Шуут чоктун орнунга идегээни хөөре.

Ийи дугаар берге айтыры— Балдан Чимитовичиниң моон мурнунда өөредип, доостуруп кааны тыва национал хөгжүм хереклери кылыр мергежилдиг ус-шевер ооллардың ажыл чок, артык кижилер апарганы. Ол дээрге чамдык уран чүүл ажылы башкарар кижилерниң оларны чеп ажыглап шыдавааны ышкажыл. Кана-даа ажыл дилеп чеде бээрге, оларны «аажок магадап, сонуургап-сонуургап», кандыг байдал-биле хүлээп ап, ажылдадырын айын тыпкас ийикпе, азы хүлээдаа алгаш, кылдыраар чүүл азы материал тып бербейн, ажыл чок тудуп туруп бээр болган. Балдан Чимитовичиниң доозукчузу Андрей Карашпай, бир эвес кандыг-даа ажыл-агый черлериге, ылаңгыя школаларга бичии-ле деткимче көргүзүптер болза, оларның ажылы чоога-даа, хамаарышкан школазынгадаа хөлчок ажыктыг болурун чугаалады. Олар чүүле хөгжүм хереклерди кылыр эвес, тыва хөгжүм ойнаарын башкылап, ол хамаанчок, аптара, үлгүүрге дээш, чүүү-даа чаазал шидаардар болду. Бээ бир доозукчу Андриан Соян (амгы үеде ол-ла 4 дугаар профессионал-техникиг училищеде мастерская эргелекизи) моон мурнунда бодунун ийкпе доозкан өөрү-биле (беш кижи) Кызылда улусчу ус-тывыш ажыл-агый черинге ажылдап турганнар. Оларны артында ол ажыл-агый чери боттары чалап алган, тыва национал хөгжүм хереклери кылыр кылдыр дутуржуп алганнар. Херек кырында материал чогундан бир айда ооллар 50 ыяш орун чазап, угулаалап, сиилбип, лактап бүдүргеннер. Беш кижиден бир кижээ-ле он орун онаашкан. Шалыны кандыг болганыя дээрге— кижи бүрүзүнге 1000 рубль. А садыгларга оларның чазаан орунларының бирээзин-не 11000 акшага сатканы. Шалыны өстүрүп бээрин ыяш болбаазырадыр цехтің даргазы Т. В. Шойдуровадаа дилээргe, кандыг-даа түүнел чок болган. Дараазында айда материал шуут чогундан ажыглаттынмас, октапкан ыяш кескиндилери чыып турган, 50 шкатулка сиилбип чазааннар. Шалыны база-ла кижи бүрүзүнге 1000 рубль болган. Ол хире акша амгы үеде бир айда чемненирге-даа чедишпес. Ооллар тараар ужурга таварышкан.

Аныяк ус-шеверлериниң кол мергежили хөгжүм хереклери чазап кылыр болганда, оларбиле ол темага ээлэн чугааны кылдым. Амгы үеде тыва хөгжүм хереклерин ийи кол мергежилге чарыг турарлар болду:

1. Улустун аас чогаалының хөгжүм хереклери.

2. Амгы үеде оркестрге ойнаар тыва хөгжүм хереклери.

Улустун аас чогаалының хөгжүм хереклери дээрге бот-тывыңгыр шеверлериниң кылгаш, бот-боттарына дөмейлешпес, ангы-ангы үннерлиг хөгжүм хереклерде. Ындыг хөгжүм хереклерибиле оркестр тургузары болдунмас. Чүге дээрге кижи бүрүзүнүн кылган хереклериниң аяны ангы болур болгаш үннери хөөнешпейн баар бада амгы сайзырааннай уран чүүлүнүн негелдезинге дүүшпес. А амгы үениң оркестринге ойнаар тыва хөгжүм хереклерин чаа байдал-биле оркестрге ойнаар кылдыр, таарыштыр, улусчу аас чогаалының хөгжүм хереклериниге үндезилей чогаадып кылган. Оркестрге ойнаарынга таарыштыр кылдыңгынындан чамдыктарының хемчээли өскерилген, улуг апаргылаан болгаш үннери өткүт, чидиг болу бергилээн. Ынчалаа-даа ол-ла бүтү үннерден ёзулуг тыва үүнү дилээри ам-даа уламчылаан турар. Аңаа эвээш эвес үе херек. Оркестр тургузарына чүле тыва хөгжүм хереклери: быааанчы, игил, дошпулуур эвээш болган, ынчангаш моол чанзы дээр хөгжүм хереклериниге үндезилей тыва чанзыны чогаадып кылган. Оон даштыкы хевири тыва көгээржик хевирлиг, үүү моол чанзынындан еске, тыва үннүг болур. Ындыг аныябиле тыва хөгжүм оркестрининг үндезини тургустунган. Оон эгелекизи Балдан Чимитович Гомбоевке эвиик хөгжүмчүлер өөрүп четтирип турарлар. Ынчангаш тыва уран чүүлге симфониктиг оркестр-биле кады тыва хөгжүм хереклериниң оркестри сайзырап эгелээн. Удавас хүлээп алдынар Тываның күүгине гимнизин тыва оркестр-биле үдээри тыва аныяк хөгжүмчүлериниң, ылаңгыя ус-шевер хөгжүмчү Андрей Карашпайның ыдык күзели.

Борис ОНДАР.
(Уламчылыг).

Кызылдың № 4 профтехучилищезинин бажынында тыва национал хөгжүм хереклериниң талазы-биле эртем-шинчилел лабораториязы ажылдап турар. Оон ажылынга деткимче, дуза эргежок чугула.

Шөрүттүнген Хүнүңер — Биле!

Бистин ада-иевис Бичеймаа Салчаковна биле Достан-оол Аптыдаевич Хомушкаулар удавас 50 харлаанын демдеглеп эрттирерлер. Олар Бай-Тайга районунун Шуй суурда чуртаан чоруурлар.

Аваавыс — «Шуй» совхозтун кассири, ачаавыс — ажыл-агый-ның дуржулгалыг чолаачыларының бирээзи. Олар төрээн совхозунга үр чылдарда ажылдап, чонунун хүндүтүслин чаалап алганнар.

Ада-иевиске келир байырлалын таварыштыр үзүн назынны, быжыг кадыкшылаш, аас-кежикти күдеңнем!

УРУГЛАРЫ, КЕНЕЭТТЕРИ, КУДЕЭЛЕРИ; УРУГЛАРЫНЫҢ УРУГЛАРЫ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ХООЧУНГА ТУРАСКААТКАН КЕЖЭЭ

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылчызы Василий Санмаевич Тамдын-оолтуң 70 харлаанынга расказткан байырлыг кежээ Тоора-Хем суурнуң Культураның бажынында декабрь 18-те 16 болгаш 18 шактарда болур. Тожу район чагыргазы, культура биилизи чарлап тур.

ВАЛЮТАГА АГАР САНДАН АЖЫДЫП АЛЫНАР

Ваучерни садып ап, валюта акшаны орнап, хуу кижилерге валюта агар саннарын 5 хуулуг кыдыр ажыдып турар. Тайылбыр алыры-биле 3-62-26 телефонну кайы-даа үеде ажыглап болур.

КЕЖЭЭЖЕ ЧАЛАЛГА

Улусчу чогаадылга төвү 1992 чылдың декабрь 12-де 15 шактА Күрүсөкин Чоон Сибирь культура институдунун доозукчуларының кежээзинче институттуң доозукчуларын, өске-даа номчукчуларны чалап тур.

Кежээнин программазында:

Концерт.

Доозукчулар балы.

Буфет база ажылдаар. Кежээже кирер билеттің өртээ — 20 рубль. Коллективтиг чагыгларны база хүлээп ап турар. Тайылбыр алыр телефоннар: 3-41-42, 3-46-49.

Бүгүдеин кежээже чалаалыыс!

САДЫП АЛЫНАР

Организация 45 рубль өртектиг фильтр чок сигареталарны, килограммда-ла 60 рубль өртектиг бирги болгаш дээди сорттун даалгаанын моонч-биле болгаш коллективтерге садып тур.

Организацияның телефоннары: 3-44-61, 3-61-05.

ЫТ ЧИТКЕН.

Биче пудель уксаалыг ийи харлыг Лаймз дээр ыт читкен. Төрүүр четкен ыт, төрүпкен-даа чалавас. Оны ыпкан кижини биске эгидин бээрин диледнивис. Шаннаалыг болдур ийин.

Оон дугайында Лоншанчан кудумчузукун 13 дугаар бажынынын 114 квартиразынга дыннадыр, 2-41-19 телефонче доозап болур.

«Шын» солунну дамчыштыр

Ноябрь 23-те улуг ачыгдалга таварыштын, ынак аваавыс Тевек Аймыжмезин Монгуштан чарылдывыс. Аваавыс үр болгаш аар аараш, Кызыл эмнелгезинин онкология салбырынга эмнедин чыдырда эмчилер Татьяна Ивановна Розных, Валерий Самбыдаевич, Сайын Сергеевич базы эмчи-сестралары бар-ла арга-хүүнү салып, эвилеп-эзилдээ-биле эмнеп турдулар. А Чадаана эмнедгезинге Мерген Хомушкуович, Александр Алдын-Херелович, Макар Делгерович база эмчи сестралары эвилеп-эзилек, сагыш човаңгыры-биле аваавыска дузалажып турдулар.

Аваавыстың амы-тыны дээш

* * *

Бистің ынак оглувус, дүүмавыс Болат Самбаевич Самдан кара сагыштыг өлүүкчүнүн холундан бодунун чаш назынында бистен чарлып чорутканы-биле бистин ажыг-шүжүүдүстү денге үдежип, келген төрелдеривиске, эш-өөрүүвүске, республиканың стастистика эргелелинге, Эрзинин район чагыргазынын, септелгетудуг участогунун коллективтеринге, оглувустуң классының башкызынга, чаңгыс классчыларына өөрүн четтиргенивисти илереттивис.

САМДАННАРНЫҢ ӨГ-БҮЛЕЗИ.

* * *

Бистің ынак дүүмавыс, оглувус Акым Хүрен-оолович Монгуш ноябрь 8-те Барнаул хоорайның индустрия-педагогика техникумунун сөөлгү курузунга өөренип турган, озал-ондакка таварышкан мөчээн. Бистің бо кажыдлывыска дузалажып, качыгдалды денге үлешкен Барнаул хоорайда өөренип турар тыва студентилерге, Сүт-Хөл районнар чагыргазынга, Сүт-Хөлдүн КМК коллективинге, септелгетехникиг бүдүрүлге коллективинге, районнар даргазынга, төрелдеривиске улуу-биле өөрүн четтиргенивисти илереттивис.

АВАЗЫНДАН, ТӨРЕЛДЕРИНДЕН.

КИНО

ДЕКАБРЬ 11-ДЕ

«НАНЫРАЛ»: «Полночная жара» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20; **«Видеозал»:** «Подземные толчки» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Калоши счастья» 9.00, 10.30, «Столкновение» 12.00 «Болотный стратегия против секса» 14.00, 15.40, 17.20, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Взрывная бригада. Взрывная бригада против ниндзя» (2 серийлыг) 14.00, 17.00 шактарда.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Соведи болгаш Кызыл хоорайның чагыргазы улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединин даргазы Виктор Хомушкуович Кара-оолдун амазы, күш-ажылдың хоочуну

Хомушку Аравчаевич КАРА-ООЛДУН

мөчээн-биле хөлбаштыр аңаа болгаш оон өг-бүлезинге, чоок кижилериге ханы кажыдалды илереп тур.

Бот-догуладаа Тываның улусчу намының Политикчеэулелги Политикчеэулелдің даргазының оралакчызы

Бижи-оол Монгушевич СЕДЕН-ХУУРАКТЫН

хемертен мөчээн-биле хөлбаштыр мөчээн кижиниң өг-бүлезинге, чоок кижилериге болгаш эш-өөрүүге ханы кажыдалды илереп тур.

Чаагай сеткилдің марафоннары

ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИВИС

Моон мурнунда солунче черле чүве биживейн чораан кижи мен. Бо удаада инвалид кижилерниң сагыш-сеткилинге өөрүүчүг болган чүүлду демдеглеп биживес аргам чок болду.

Декабрь 3— Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнү. Бо хүнү бистің Эрзин суурга Культура бажынынга онзагай, байырланчыг байдалга эрттирген. Инвалидтерниң ачыдуза марафонунга суурнуң чону, коллективтер бо берге үеде хире-шаа-биле акша-төгериин дузаламчы кылдыр сонгеен.

Оон соонда бот-тывыңгыр артистер боттарының оюн-концертин бараалгаттылар. Ол үеде райпо баштаар чери инвалидтерге чиик өртектиг аъш-чемнерни садарын организастаан.

Инвалидтер ынтилелиниң даргалары, район чагыргазының удуртукчулары берге байдалдыг, ажылдаалы турар инвалидтерге 100-100 рубльди болгаш хөөр-чем аймаан халаска бергеннер.

Мен база инвалид дүүмалыг мен. Ол дузаны ап четтирдивис. Ынчангаш бо берге үеде кээргенчиг инвалид кижилерге ачы-буянны көргүзүп, оларның хүүнү бедик деннелге организастаан эрттиргени дээш Эрзин суурнуң инвалидтер ынтилелиниң даргазы Майя Кыргысовна Чывыралга, дузалакчызы Долума Кыргысовна Хертекке, район чагыргазының удуртукчуларынга, культура ажылдакчыларынга, райпо баштаар черинге өөрүп четтиргенивисти илереп, оларның ажыл-ижинге чедишкиннери, аас-кежикти, кадыкшылды өг-бүлеңнистің мурнундан күзеп тур бис.

Урана ДАДЫЙ.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

БОЛДУРБААНЫҢ КАНЧАП БИЛИР

Ноябрь айда болгаш декабрь өзезинде Кызыл хоорайга арагалаашкынга удур шалыпчы ай чарлаттынган. Оны ИХМ болгаш хоорайның иштики херектер килизи чорудуп турар.

Ноябрь 28-те 20 үүлгедиг болган. Оон иштинде 6 үптезшкин «Аваа» магазинниң сейвиилен акша оорлаан М-ни дорзан тудуп алган. Ол кежээ паркка Эрги-Барлык чуруттуг 17 харлыг ool назы четпес Э-нин кроссовкаларын болгаш путрия кежи бөргүн уштун аппаргаан.

Университетская кудумчузунда бажынга чөпшээрел чокка үш боо, 12 ок болгаш дугаары чок ачы бижек шыжаттының чыткан. Милиция ол ок-чөмзекти үезинде хаварып алгаш, кем-херек болдурбазының канчап билир...

Декабрь 2-де өлүмүг оруктранспорт болуушкуну болган. Калинин болгаш Суворов кудумчуларының белдиринге «ГАЗ-53» болгаш «ВАЗ-21061» үсүтүлешкен түнелинде «ВАЗ-ны» норзаа уруг өлген, а 24 харлыг И. бажында кемдээшкинниг эмнелгеже кирген.

Ол хүн общежитиелерни база хынаан. Хлеб заводунун общежитиези хирлиг-чуттуг, соок болган. 27 болгаш 33 дугаар өрээлдерге турган эзирик кижилер хыналда бригадазыбиле каржы чугаалажып, бак сөглеп турганнар.

Подвалдарны хынаарга, аңаа чамдык өлүүдилер чыгып, арага ижип турар болган. Оларны ой-шаанда эскербээн болза, арагалап алгаш, чокшуп болур турганын кым билир.

Ол ышкаш наркотиктиг бүдүмелдер тыртып турган туттурган аныяктар база бар.

Хоорайның эзириктер сергедир черинче хүнүү-не 20-30 кижи кирип турар. Оларның чартык кезии районнардан келген болур.

Кудумчуларга патрульдаашкын үезинде назы четпес ool-дар, уруглар чурум үрээнин дээш туттуруп аар. Оларның чамдыызы районнардан хоорай кезип келген өлүүдилер болуп турар.

ИХМ-нин парлалга бөлүү.

КИОСКИЛЕРЖЕ ХАЛДААШКЫННАР

ИВАНОВО. Область төвүнүн кол кудумчузунда кооператорлар киоскилериниң өрттеми бээри сөөлгү үеде бо-ла болур апарган.

«Сон чылдагааны кооператорларның үттуучалында, кичээнгей, харысалга чогунда эвес, а рэкетирлериниң халдаашкынындарында —деп, областың иштики херектер эргелелинин оперативтиг истелге бөрүзүнүн начальнигги А. Маслов «Крим-престаа» корреспондентизиге дыннатхан. — Корум-чурум камгалаар органнарның медээзи-биле алырга, хоорайда амгы үеде кем-херек үүлгедиилериниң 30 хире организастаттынган болуктери хөлелиг турар. Оларның үштүн бир кезии туттурган, Сөөлгү үеде, ылаңгыя рэкетирлериниң («балдыры шыырак» хевирлиг кижилерден акша-хөрөнгү негээр, хуваар үптекчилер) хөделишкиннери азжок идепкейжээн. Олар хоорайны болгаш областың районнарын арезында үлежип алган, ында боттарының «чурумун» тургузуп турарлар».

Шак ындыг бир үптекчи болуктө чоокта чаа областың иштики херектер эргелелинин, Россияның Айыл чок чорук министерствозунун ажылдакчылары тудуп хоргудаан. Оннбоо-биле коргудуп турган, үптекчилер кооператорлардан дыка хөй акша-хөрөнгүнү хуваап ап турганнар.

Чаагай сеткилдің марафоннары

ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИЛГЕ

Үе-шагның нарымдап бергедээни-биле ажыл, амыдралда эки чүве база чок болган. Эмнедири, өөренири безин канчап баар ийик, өртектүнеге-ле үзер боор. Кижилерге ууттунмас-ла апарган чүве. Реформаның эки түнел бээрин баш бурунгаар бодаары берге, кижи назыны чеде-ле бээр боор. Кижи бүрүзү ам өзүн долгандыр бодаар, алыс сагыжда каш борбак акшазында, хүнде чиптер хлевинде. Оон өске чүнүн-даа хөрээ чок апарган.

Назы дөгүп, үезин чуруттан эрткен кижилерге ындыг-ла ыйнаан, келир салгалдың салым-чолу кандыг болуру билдинмес. Ам канчаар, чыда өлүр чылап эвес, бар аргаларны ажыглап, хире-шаа-биле дөделгени дээре. Школа, уруглар албан черлериниң объектилерин тудар хамаанчок, чангыс өг-бүле чурттаар борбак бажын безин туттунмас апарган. Школаларының материалдыг баазазы куду дедиелге кээп, өөренікчи кижилип билиг-мергежил чедип ап турарының шынары назыдаан. Ынчанмайн канчаар, Мөгеен-Бүрениң 450 өөренікчизи ангы-ангы чаавыт бажындарда артылга-ла ээлчеглеп өөренип турда, 1200 өөренікчи мутур-Аксы школазының үүгле 420 олуттарынга сымарлажып, 3 ээлчегге өөренип турда, кандыг билигни, кижизидилгени чедип алыр боор. Үе-шаанда район төвүнге ийи, Мөгеен-Бүренге бир школа туттунган турар төлевилеллерни кылып, акша-төгериинин бажы ковайып орда, үстүү черлерден аза соксадып каанкан.

Шынап-ла, өөренікчилерниң өөренириңге, башкыларының ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустуумаан. Школаның амыдыралынга деткимче демек болур чадавас дээш, башкылар коллективи, ада-иелер бот-идепкейин кедүрүп, Мугур-Аксы школазынга «Чаагай сеткилдің марафонун» эрттиреринге дуурушкан. Ону эрттиреринге Каргы хөдээ Совединиң, оон чагыргазының киржилгеен улуг болган.

Шак бо буянныг эгелээшкинге Каргы суурнуң бүгү чону, күш-ажылчы коллективтер бүрүн деткээн.

Эртер хүнге чедир, баштайгы чыыштарны «Малчын» коллективтиг ажыл-агый каттыжышкынының бүгү малчын бригадаларынга эрттирген. Бригаданың малчыннары школада өөренип турар уругдарының өөредилге, эртем-билиг чедип алырынга бичии-даа болза, дуза, деткимче болзун дээш мал-маганын, акша-төгериин салган. Ол ышкаш чамдык күш-ажылчы коллективтер боттарының хуралдарында бо төлазы-биле база чугаалашкан.

Хүн-даа келген. Культура бажынын чон шыгырт болган. Бо хүнге турасказткан эки шынарлыг концертти школаның башкылары, өөренікчилери белеткеп, чонга бараалгаткан. Школаның материал базазынга, башкыларының уругдарының эки өөренип, кижизидилге чедип алырынга бичии-даа бол дуза кадар дээш ада-не, күш-ажылчы коллективтер идепкейлиг киришкен. «Малчын» коллективтиг ажыл-агый каттыжышкычы, районнуң өөредилге инитилели, районнуң улус өөредилге киллизи, школа коллективи, уруглар садиктери, тус-тус ада-иелер идепкейлиг киржип, хөй-хөй салышкынларын киргеен. Ынчаныбиле 24 күш-ажылчы коллектив, 61 өг-бүле хаттынган 106 мун 154 рубльди школаның № 5714 агар санына шилчиткен болган 62 бөлүк улуг-биле малдыг магадап берген. Оон иштинде «Малчын» 20 баш хойну, хураганны, 5 өшкүнү, 2 ишекти, 10 мун рубльди, хереглекилер иштилели — 13 мун 300 рубльди, бир иртти, школа коллективи — 10.700 рубльди салган. Агар санга шилчиңге, мал-маганның салыышкыны уламчылап турар.

Марафонга киржип, хөй-хөй салышкынларны кирип, деткимче, дузаны көргүскен дээш марафоннуң бүгү киржиилериге өөренікчилер, башкылар улуг-биле өөрүп четтиргенин илергеелээнис.

Моон мурнунда улус өөредилге киллизи Мугур-Аксы школазынга бир кодан хойну садып берген, оон кырынга база хөй мал немешкен. Дериг-хереклерни, септелгете хереглээр материалдарны садып алырының курлавыры тургустунуп турар, ыпчалаа-даа ол бүгү школаның амыдралын шинтирлеп ыыдавас. Кажан-бир шагда чаа хевирлиг школазы туттуна бээр дээрзинге бүзүрел бар. Улус өөредигеннинге чаш ажы-төлүүн келир үезинче кичээнгейлиг моонцеп, толаргай хемчеглерни албас болза, ол орайтай бээр, алдырбас, чугаруунче кирер-бергей болур.

Маспый-оол ОНДАР.
Монгун-Тайга район.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазаа. «Шын» солунның редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрги.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; колгем кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери инитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажылдагый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медицинлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очултаа — 3-34-29; — 3-34-93; чаваа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; тинаурукчулер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медиаэлер министерствозунуң чаңында парлалганың, медиаэлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тыванда хайгаарал черинге бурутаттынган.

Бурутаттынган дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарының авторларының бодалдары редакцияның турушу-биле хүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, санаары болгаш еске-даа дыннаалыгдары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк» № 363503»

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң «Шын» Кызыл, Шестакова болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политикал-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үзүп эгелээн

ШЫН

«Шын» солуннуң чагыдылгазының төнеринге чедир дөрт хонук арткан.

Солуннут болурунче далажыңар!

№ 240 (14962) 1992 чылдың декабрь 12, суббота Солунга ат салган шагы 20.30. Чагыдар өртээ 10 мин. Садар өртээ 1 рубль.

КЫШТАГЛААШКЫН: шыңгыы шылгалда

«ХАДЫҢНЫҢ» КАДАРЧЫЛАРЫНДА

Кыштың тыныжы чүгле мал одарларында эвес, харын чылыглап, септээн муңгаш ниек кажаалларында бодунуң соок, каржы үүлезин көргүзе берзе-даа, «Хадың» совхозтуң сүт-бараан фермазының бода малы «чер одун» дилевишаан.

Бо ажыг кыштың эгезинде ылыр ажылы олут-чыдын чок болуруп ферманың кадарчылары шын угаап-билип олурарлар болду. Чүге дизе совхозтуң сигенчилери «чаажал чылдың харазы-биле» чүгле четчир сигении белеткеп албаан эвес, хөй сигенни үеларын суггa алысканнар. Мал чеминге херек сигенниң белеткеттинмээнинде чылдагаанын сурааргa, хөй-ле «болган болзаалар» төрүттүүлер болгай. Ам кол чүве кыштың казапчадан харап кээри эвес, а соогун төп эгелей бергени болур. Ынчангаш силос, сенаж чеже-даа четчир болза, бода малды одарладыр ажыл бо фермада кол айтырыгларның бирээзи боон артар. Бистиң кол чугааны чанчыл өзугаар саанчылардан эвес, кадарчылардан эгелээнивис ужуру-даа ында чүве. Чогум ферманың саар-даа, азырар-даа бода малында колдуунда-ла аныяктар ажылдап турарлар.

Саар ниек кадарчызы Анатолий Доржудан еске хөй чылдар ажылдаан кижи чоктаа болза, эң ылангыя азыраар мал кадарчыларында черле ажылынга элээн арга-дуржулга апкан кижилер бар болду. Улуг кадарчы Владимир Куулар биле кадарчы Эрес Хорлуг-оол ажылдап чоруур деп турда, ужуражы бердинис. Олар кайызы-даа чогум сигеп курлавыры чок-даа болза, силос, сенаж хөйү-биле белеткеттингенин чугаалап, мал черле кыштың хүр ажа бээр ужурлуг деп бүзүреп, ынчалза-даа малды одардан аңгылап, тургузу ажаары болдунмас дижирлер болду. Олар ниек кадарчыларының ажылындан кыштаглаашкын коончуг хамааржыры, ол ажылда чогум харыысалгалыг кижилер ажылдап турарын чугаалаалдылар. Оларга Эдик Бэй-Кара (**ЧУРУКТА**), Шолбан Куулар болгаш өскелердаа хамааржып турарлар.

Кадарчыларның кол сорулгазы — бода малдың продуктулуг чоруу оон дылында дижири дег, малды одарладыры, чемгерери. Фермада аныяк кадарчылар хөй болганда оларның ажылынче сагыш салыр ажыл база эргежок чугула. Оон бо фермада чогум кадарчы ооларның ажылы, кадында чыныш алыр бичии үгээнден-не илдеп. Чылдыр от салган бо үгечигештиң ханадарын «соя» тыртып каапкан, арыг-силгиниң чыды чок, чай-хос кадында олуруп дыштаны кааптар арга чок чер болду. Ол чуттуг үгек, оон кадында ийи-үшүй акша-шалың чок чорук, кадарчыларга ындында-ла соон кел чыдар кышка удур кайын дөмек-дежек, сагыш-сеткилин чылыктырар шуулак болур деп?

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Чагыдылга-93

ИДЕПКЕЙЛИГ БОЛГАН

Республика төвүнден ырак, колдуунда самолёт-биле аргыжар болгаш Тожу чонунуң хүнүүн ханнар «залчызы» — солуннар, сеткүүлдер, чагаа-бижик.

«Солун, сеткүүлдү чагыдыпдаа алырга, почта чедирилгези тергини багай, район төвүнүң харылзаа белдириңге чыглып чыткан почтаны арай деп-ле эккээрге, медээлер, болуушкуннар, чарлалдар эргижиреп калган болур. Ынчангаш сонуургал чидер. Келир чылын солун чагыдар бе азы канчаарыл?»— деп айтырыг көдүрген чагааларны Ий, Адыр-Кежиг суурлардан номчукчулар Аяна Шактар, Шожул Салчак болгаш өскө-даа номчукчулар бижигилээн.

Почта чедирилгези чеже-даа багай турза, чон эки чүвеге идегеп, бүзүреп, келир чылдың чагыдылгазын кылып алырын ам-даа уламчылап турар.

Бо чылдың чагыдылгазынга тожужулар чүгле «Шын» солунну 498 кезекти чагыдып алган турган болза, келир, 1993 чылда «Шынны» районда бо хүннерде 550 кезек чедирипкен!

Чагыдылга декабрь 15-ке чедир уламчылаар болганда, «Шынны» чагыдып ап четтиктээннерге ам-даа үш-хүн бардыр. Келир чылда солуннут болур дээш далажыңар, тожужулар! Бир эвес кандыг-бир чылдагаан-биле декабрь 15-ке чедир чагыдып ап шыдаваан болзунарза, оон соонда чагыдып алгаш, 1993 чылдың февральдан эгелеп ап болур арга бар.

Бистиң корр.

Россияның чонунга Россия Федерациязының улус депутаттарының чедиги Съездизиниң кыйгырыы

Хүндүлүг хамаатылар!

Бүгү бергедээшкиннер болгаш Съездиин куду көрүп, баксырадыр дээн төнчү чок ораладжымышкынар турза-даа, Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизи болдунуп ажылын бүдүнгүр, шүгүмүлекчи, оон-биле чергелештир тургузукчу байдалга боттандырып турар.

Съездиниң таарымчалыг ажылдаары хамааты чөпшээрежилгеже угланышкынга хөй чок кижилерниң эргежажымга дүүшпес болганы ол-дур. Ынчаарга политиктиг болгаш сарыылдыг чөпшээрежилгелер чокта, күрүне эрге-чагыргазының бүгү адырларының Конституцияда быжылаан балансылы чокта хамаатты чөпшээрежилгеи болдунмас болгай.

Күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагыргаларының Конституцияда көрүнген балансылын үрээр, Россияның хоойлужудулга эрге-чагыргазының дээди органының ажылын үзер дээн ораладжымышкынар Россия Президентизи Б. Н. Ельцинниң кыйгырыында кылдыгаан, Россия Федерациязының Дээди Советтинин, оон Даргазының, улус депутаттарының Съездизиниң адрезинге шы эвес буругуддумышкынарны аныткак.

Президентиниң чоок кижилериниң күткүүшкүү-биле оон кылган медеглели чуртта политиктиг болгаш социал-экономиктиг байдалды божаннадырыынче угланган, ол чорук чонунуң амыдыралын улам-на баксырадырынга чедирер аргаар.

Референдумну Президент саналдап турар-дыр. Ол дээрге оон эргези-дир. Референдумга удур эвес бис, ынчалзажок удур турржуушкунче ниитилелди угландыр, херек кырында күрүне эрге-чагыргазының адырларының бирээзин үзүткаарынче угландыр айтырыгны эгезинде-ле ынчаар тургусканыга удур бис.

Бүгү ниитилелдиң кризизи шыңгыы чидиглеңген байдал турда, удур турржуушкунче кижилерни ыдлаарын канчап-даа болдуруп болбас деп санап тур бис. Бир эвес референдумну эрттирер дээр болза, Президент болгаш парламент сонгулдаларын хуусаа бетинде эрттирер айтырыг талазы-биле референдумну кылыр аргаар.

Бүгү партиларны болгаш хөй-ниитиниң шиитээшкиннерни, бүгү деннелерниң улус депутаттарын, политиктиг болгаш күрүне ажылдаачыларын, массалыг информация чепсектерин, Россияның бүгү хамаатыларын дараазында үүлдерни сагыырынче болгаш кылырынче кыйгырып тур бис.

— күткүүшкүннерге алыспас, ниитилелге удур турржуушкунну болгаш байдалның дүшкүүрлээри болдурбас, кымдан-даа үүнүп турарындан хамаарылга чокка дүлүмчуларже үүнүп, удурланыышкын илередир кыйгырыгларга харылавас;

— бистиң ниитилеливис — хөй националдыг, а күрүневис — федеративтиг дээрзин кезээде сактып чорууру чугула;

— эрге-чагырганың конституциялыг органнарын бактаары-биле холбашкан болгаш Конституцияны болгаш хоойлуларны үрээриниче угланган медеглелдерде база хөделишкиннерден ойталаар;

— реформаларны угланышкынын деткиринин база Россия Федерациязының Конституциязын, Федерация черээнин сагыырынын, хүндүткелдиг чугаалажылганын болгаш угаан-сарыылдыг, чаптуг болурунун туружундан Президентиниң болгаш Съездиниң, хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргаларының боттуг хады ажылдажырынга идешкейлиг салдар чедирер;

— боттандырып чорудуп турар реформаларның алыс түнел сорулгазы болган, кижилерниң үнелеп эргелештирери хандыгары, бистиң бүгү үүстарыыстын чазагай чоруун, кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын сагын хандырары, ёзулут-ла өндүр улуг, делегейге ат-алдарлыг Россияны катап диригзин кежүдери болур деп чүвени кажан-даа утпас.

Бис, Россия Федерациязының улус депутаттары, боттарывыстын сонгукчуларывыска, бүгү российжилерге моон сонгаар-даа ажыл-чорудулгавыска чонунуң күзел-үүткүлдерин илередириви-стиг, оон эрге-ажыктарын камгалаарывысты, российжи күрүнеңни чаңгыс эви база бүдүн-бүрүн болуру дээш турржуруусту бүзүрелип тур бис.

Бис силерни бистиң күжениишкиннериви-стиг деткиринче, топтуг, угаан-сарыылдыг болуруңче, күшажылчы болгаш хамааты сагылга-чуруму сагыырынче кыйгырып тур бис.

Россияның улус депутаттарының Съездизи, Дээди Совети Россия Федерациязының Конституциязының, хоойлуларның болгаш корум-чуруумунуң хаажык чок сагыныары дээш турган келген болгаш турган-даа, күрүнеңни болгаш ниитилелдиң кадык-чазагай ажылдаары, чурттаары дээш бүгү үүлдерни кылыр.

Россия Федерациязының улус депутаттарының чедиги Съездизи.

1992 чылдың декабрь 10.

РФ-тиң улус депутаттарының Съездизинде

МОСКВА, декабрь 10. (РОСИТА-СЧТА-ның корр.). Россияның улус депутаттарының Съездизинин ажылынын тоску хүнү чурттун төөгүзүнге кирер чадавас. Съезд ажыттынары билек, Борис Ельцин планнаттынмаан сес ап, РФ-тиң хамаатыларынга болгаш Съездиге кыйгырыг кылган. Россияның Президентизи төлээлелге эрге-чагыргазынга «дайынны» чарлаан болгаш эптежир арга чогун айыткан.

«Съездиге Президентиниң болгаш Чазактың соолгу айларда чорудуп келген угланышкынга, чуртту экономиктиг халаптан камгалап келген боттуг чаартылгаларга күүтүг болган» деп, ол медеглээн. Байдалды ол «совстаар сүлчээ» деп адаан. Егор Гайдарның кандидатураазын Чазак Даргазынга депутаттарның хөй кезиниң эрттирбейн баргакынга Президент кончуг шыжыккан. Гайдар Чазак Даргазының хүлээлгезиниң күүседикчизи боон артар деп, Б. Ельцин айыткан. «Политиктиг чөпшээрежилгени чедип алыр дээш чаңгыс эвес удаа дүжүп берип келген мен» деп, ол медеглээн. Дээди Советтиң Даргазы Хасбулатовту хоозураан угланымышкынын кол кижизи деп медеглээн болгаш хоойлужудулга эрге-чагыргазы диктатура тургузар дей бергенин сагындырган.

Эрге-чагырга кризизиниң үнериниң аргазын Президент бүгү улустуң референдумун эрттиреринде деп айыткан. Аңаа Россияның хамаатылары Президентиге, Съездиге, Дээди Советке хамаарыштыр боттарының хамаарылгазын илередир ужурлуг. Ол Россияның хамаатыларын мындыг референдумну эрттирер дугайында негелдеге ат салышкынын эгелээрин, а Съездиин чогуур доктаалды хүлээн алырын кыйгырган.

Съездиде тараткан референдум дугайында доктаалдын Президентиниң киргеен телевилелинде референдумну 1993 чылдың январь 24-те эрттиреринн саналдаан. Аңаа салдынган айтырыг мындыг болур: «Чуртту экономиктиг болгаш политиктиг кризистен уштун үндүреринн, РФ-тиң катап хөгжүүрүн кымга дагзыр силер: РФ-тиң Президентизинге азы РФ-тиң улус депутаттарының Съездизинге болгаш РФ-тин Дээди Советинге?»

Съездиге чүве чугаалаан, кыйгырыг кылган, Борис Ельцин депутат корпузундан бодунуң талалакчыларын Гражданнытой палатага чыгтаан, референдум эрттирер дугайында ат салышкын чырыныңы эргежок чугулазын база катап айыткан. Ол оон ынай «президентижи» шимчээшкинин азы партияны тургузарының эргежок чугулазынга чөпшээрешкен болгаш аңаа киржирин медеглээн.

Президент-биле ужуражмышкынга кол кезиниде «Демократтыг Россия» база «Радикалдыг демократтар» фракцияларының төлээлекчилери — 150 хире кижи киришкен. Оон арткан депутаттар —700 ажыг кижи Съезд залынга артып калган болгаш Съездиниң ажылын уламчылаан.

Президентиниң кыйгырыының соонда Руслан Хасбулатов бодунуң эрге-дүзээлгезинден чайлап турарын чарлаан, чүге дээрге күрүнеңниң дээди албан-дужаалдыг кижизи оо дорамчылаан. Ынчалзажок депутаттарның хөй кезии оон Президентиге катап чедип келирин дээш бадылаан, силерниң халажырының дугайында айтырыгны хүн чурумунга киирбес дээн. Чамдык депутаттар Президентиге бүзүреевиниң дугайында айтырыгны хүн чурумунга киирерин саналдаан.

Тургустунуп келген байдалга оларның туружун ылыныр-биле камгалаа, айыл чок чорук база иштики херектер министрлерин хуралче чалаары дээш депутаттарның хөй кезин бадылаан. Президентиниң медеглелинге хамаарыштыр Съездиниң кыйгырымны төлевилелин белеткээр дугайында шиитпирин хүлээн алган.

Съездиниң ажылын бир хүн иштинде үзер дугайында саналдар база үнген, ынчалзажок бир эвес депутаттар ам тарай бээр болза. Президент «Съездиниң ажылын үзүп каапкаар» дээр чижектиг сеңгилелдерни чугаалаан.

Россияның хамаатыларынга болгаш бүгү сонгукчуларга Президент Б. Н. Ельцинниң кыйгырыы

Россияның хамаатылары!

Улус депутаттары!

Улус депутаттарының чедиги Съездизинге болуушкуннарының бир янзы кылдыр өскээни чонга дорт кыйгырыг кылыр кылдыр мени албадапты. Чыл дургузунда Россияга чорудуп келгениивис реформалар шыңгыы аймакка таваржы берди.

Президентиниң болгаш Чазактың чорудуп турар угланышкынынче, экономиктиг халаптан чуртту сөолгу бүгү айларда камгалап келген боттуг-чаартылгаларже күүтүг шавархалдаашкын Съездиде халбаган. 1991 чылдың августа кылыры чедип алдынмаан чүүлүг амыгаштаарын, эрилдеин бүдүү боттандырарын шиитпирлеп алганнар-дыр. Ындыг-сорулганы тодаргай салып алганнар-дыр. Ол-сорулга мындыг.

Бирээде. Чазактың болгаш Президентиниң ажылдаарынга шыдажыр аргажок байдалдарны маңаа, Съездиге тургузар бодай бергеннер-дир. Чазактың болгаш Президентиниң херек кырында ырмазын сыгар бодааннар.

Иинде. Консерваттиг күштериң болгаш реакцияның чөлеңгинжи болу берген Дээди Советке кедергей улуг бүрүн эргелерин тыпсыр дээш Конституцияга эдилгелерин канчап-даа турган-киирерин ораладжып турар-дыр, ынчаарга Дээди Советти кандыг-даа ыарысалгадаа ыурнуку хевээр хамаалаарын ораладжып турар. Эргелерин чедип алыр, ынчалзажок харыысалгадан чайлаарын ораладжып турардыр.

Үште. Реформаны моондактаар, таарымчалыг бүгү чорудулгаларны үрээр, байдалдың экижирин болдурбас бодап турарлар.

Адактың соолунде, дөртте. 1993 чылдың апрельде улус депутаттарының VIII Съездизин эрттирер болгаш аңаа Чазакты, Президентини дүжүрер реформаларны болгаш демократиины үзүткаар бодап турар. Ынчангаш дедир улуг эргилиишкинни кылыр бодааннар. Бо хүннерде депутаттарның кезээнин ажыы-биле чугаалажып көрүп турар хөделишкиннериниң үтказы болгаш сорулгазы ындыг-дыр.

Хоозун идегелге алыспаан мен, ынчалзажок мээң саналдарымны Съезд ажылынын үезинде депутаттар, ылангыя чер-черден келген депутаттар сарыылдыг ёзу-биле көөр, кадык үзел-бодалды илергейлээр боор деп идеген турдум. Политиктиг чөпшээрежилгени чедип алыр дээш ажык чок дүжүп берииштиннерин кылып турганым ыны эвес дээрзин болгун хүлээп көрүп тур мен. Оон түкнелиниде үе хилис эрте берген, а дутуржулга ынчангаш үрелген-дир.

Бот-боттарын биляир чорук чедиг. Съездиге чедип алдынар, деп идеген турдум. Аңаа харыы кылдыр: шуут дулей азы хөөн чок халдажы чорук илерей келди. Байдалды экижилер үеин хандырар талаа-биле мээң саналдарымны Съезд хүлээвээн, ол саналдарны харын эскербээн. Чазак даргазын сонгуваан, хоойлуга болгаш Конституцияга эдилгелерниң хөй ирруузун чугаалажып көрбээн хирезинде-ле, хүлээвээн.

Россияның хамаатыларының сонгаан кижилери херек кырында үүнү канчаар кылганын олар көрдүлер. Ол-ла кижилер микрофонларга кээ, ол-ла чугаалаарын индирдеп дажырлап, дүжүреринге чедир ыыгырып турдулар. Төөчү боок худу көрүүшкүнүнерден, тодаргай кижилериниң адрестериниге бак сөглээшкиннерден, каржы болгаш кедергей хажагай ажылдашкынардан, Съездиин дорамчылаан бүжар хөделишкиннерден, сарыыл чок политиктериниң хуузунда чаржынчыг чүткүүшкүннериниң, оларның содаазындан, бүгү делегейге көзүлген бүжар чоруктан бо эдилгиң каналары ыядып турган боор.

Чап-чаа тургустунган Национал камгалаа фронтузуң скипер хөлчок-ла камгалады. Дээди Советти, оон удуртулгазын болгаш даргазын Конституция азы оон-биле холбашкан үүлдер Россияның чаңгыс аай эрге-чагыргалыг чагырыкчылары болдуруңнаандыр. Күүсекчи эрге-чагырганың бүгү-ле органнарының бажында турун алгаш, биеэзи хевээр-ле чүү-даа харымлавайн турар-дыр. Олар харыысалга чок чорукче парламентарийлерни каттыштырарынче шуут үткүп, боттарының дүжүүлелериниден, ону чидирипериниден коргуп, оон хадбактанын олурупканнар-дыр. СЭКП ТК-ның Политбюрозу чуртту баштап турган ындыг кончуг ырак эвес үеде болуп турган үүлге ол бүгү кончуг-ла дөмей-дир.

Барык бир чыл ажылдаадаа турар болза, чазакты херек кырында түр чазактың байдалында тудуп алгандыр. Бисте болур-чогуурубиле ажылдаар арга чок, бисте бүгү-ле харыысалга эдаа онаажыр. Корум-чуруум чок чорук болгаш экономиктиг саңдараашкын хамааты дайынынче чыгаа турар шак ындыг айыылдыг тамыже бисти эккел чыдар-дыр.

Съездиниң ажылынын сес хонуунун түнелеи чүл дизе, Россияның ам-даа быжыкпаан күрүне-чуртуузуунун эң чидиг бууразаашкыны, депутаттар корпузунда ханы аңгыланыышкын болуп турар. Дүүн Россияның чазаның даргазын сонгуп турда, ол чорук онаа куштуг-биле илереттинген. Съездиниң кризизи улам таран калбарбас, удур турржуушкун күрүне эрге-чагыргазының бүгү-ле талаларын, бүгү интилелди хөме албас дээрзинге кандыг-даа мегаднылал чок.

Бо дугайын сонгукчуларын билип алган турарын мүзээрдир мен. Мындыг ирелиг байдалдарда чогумчалыг ажылдары болдунмас, Россияның хамаатыларының эрге-ажыктарынга дүүштүр эң чүгүлү практиктиг чаңгыс-даа айтырыг шиитпирлеттинмээн дээрзин Съезд база катап көргүскен. Съездиниң болуп эртен турар байдалы — чүгле хүлээвес, чүгле үрегдээр дээр хөөнүг-дүр, чөпшээрешпес кижилериниң аксын дуй шаап-ла турар-дыр. Тушпел дээш харылавас, пагырын дужаап, элээн хайу чүү-даа тодаргай бижбейн өөредип, боттарының частырыларын эскербейн, өскелерни шүгүмүлеп чанчыккан кижилериниң үеэл-бодалы колдап турар-дыр. Шак ындыг Съезд-биле моон ынай ажылдаары болдунмас.

Бегүнгү үениң чидиг Съездиде эптеш чок ийи көрүүшкүнүн тодаргай өөрөп келгеин-биле тодаратынар. Бирээзи — реформаларны уламчылаары, аар-берге экономиканы экижирдери. Россияның катап тургустунары дээш турушта, а оске турун — ылым чок популизм болгаш ажык демагогия, нарын чаартылгаарны саңдарадыры болгаш алымында барын, бодунуп-на чонунга каргыш салдырган болгаш бүгү делегей интилежилгеннинң хүлээп көрбээни тоталитарлыг совет-коммунистиг системаны катап тургузары дээш турушта.

Бо дээрге сонгаар, дескээр орук-даа эвес, а шуут кайнаардаа баргысвас орук-тур. Шак бо хоозурадыкчы угланышкынның кол кижизи Россияның Дээди Советиниң Даргазы Хасбулатов болганы кончуг хараадаачыг-дыр. Чүгле күүсекчи эрге-чагырганың эвес, а харын хоойлужудулга эрге-чагыргазының диктатурازы кайы хире айыылдыын Съезд тодаргай көргүстү. Россияның чаа-ла турун алганывыс цивилизацияның оруундан чайлаарын канчап-болдурар бис. Чон политиктиг демиселдин долаазынга кирерин канчап чедирер-бис.

Мындыг байдаалды Россияның хамаатыларынга, бүгү сонгукчуларга дорт кыйгырыг кылыры эргежок чугула деп санап турар мен. Сонгулдаларга мен дээш бадылаанвар, оларның ачызы-биле Россияның Президентизи апрганын сонгукчуларга чугаалаар бодап турар мен. Удур-даа бадылаанварга, сонгулдаларга кириштээнивергe-даа, политиктаадан хооруктарга-даа чугаалаар бодап тур мен. Силер шуптунар бистиң чонувус дээш, Россия дээш бүгү сеткил-сагыжынардан аарын турар боор силер деп бүзүреп тур мен.

Эң харыысалгалыг, шиитпирлиг үе келген-дир. Съездиин-даа, Президентини-даа шиидер кара чаңгыс судья бар — ол дээрге чон. Ынчангаш эрге-чагырганың эң ханы кризизинден уштуларының чаңгыс аргазы — бүгү улустуң референдуму. Ол дээрге ону ажып эртериниң эң-не демократтыг, эң-не хоойлуга дүүжүр оруу олдур.

Мен Съездиин тарадыптар деп кыйгырбайн тур мен, а Россияның хамаатыларын кымны деткин турарын тодарадырынче кыйгырып тур мен. Кымның угланышкынын, Президентиниң, чаартылгаларның угланышкынын бе, азы Съездиниң, Дээди Советтиң болгаш оон Даргазының угланышкынын, реформаларны сексадырының болгаш кризистен улам хавыладырының угланышкынын деткиир бе. Ону тодарадыры чогум-на ам, бо кадыг-берге үеде кылыры эргежок чугула, ынчангаш Россияга хамааты тайбыкны, быжыг туруштуг чоруку камгалап артыртыр болур. Чогум-на силер, аңгыдуг сонгукчулар, боттарының шилилгенерни кылыр ужурлуг силер. Реформаларның салымчолу, Президентиниң салымчолу, Съездиниң салымчолу силериниң хонуларда. Мен бодум, аңгыда чонуң кыыдаашкынын он-он чылдарда уламдыгыыр шыдавас мен.

Россияның хамаатылары! Бо кес кырында дет үеде бодуумуң өөрги чергелиг хүлээлгем кылдыр күрүнеге-быжыг туруштуг бандалды хөндырары деп санап турар мен. Чуртаа хамаатыны болгаш националдар арасында чөпшээрежилгелиг чоруку камгалап артыртыр-ны,

БУУРАП ДҮЖЕРИНИҢ КЫРЫНДА КЕЛГЕН

Бай-Тайга районунуң «Бай-Тал» совхозунуң кедер Культура бажыныңга чоокта чаа чон кажаалыгызындаа хей чыылган. Ынчалдыр хей виржикчилиг хурал бо артыкен элүүн каш чылларда болганын сагынмайн-дыр мен. Чонунуң ынчаар чыгыры чоп. Чүге дээрге моон соңгаар ванчаар амыдыраа-чурттаарыл деп айтырыг вижи бүрүзүн дүвүреди берген. Ол хуралга үш чүүл айтырыг чугаалашкан. Биредее, артыкен айларның куш-ажылчы түнелери. Ийде, Тыва Республиканың Президентизиниң кыйгырыы болгаш арага аймаан саларын чурумчуйар дугаймда Чазак доктаалы-биле такыжылга. Үшүе, мурнакчыларны шаннаа-мактаан.

Канчалдыр чурттаарыл, чүүл-биле амыдыраарыл, ак-ла-шалыкны черле кижи эвилеп. Директор кижиден, хуртукчулардан черле чүүл айтырбас деп, чүүл идегеп аанавас деп? Ынчалза-даа ос айларның түнелери улуг-а эскертикмейн барган. Мен ынчаар билген мен. Ийи дугаар айтырыг талазы-биле саал бергеи кижилер оны чүүл-дүгүүнүн деткип, черле ойу-билген чугула айтыыр-дыр деп эвирин чугаалаан турганнар. Ынчалза-даа айтырыгны чугаалажыр турары кончуг-райтан калган-дыр. Кижи ховаарга. Президентиниң ыйгырыын дарга-бошкалар орааи-на чоотка чедирер, дарга мык таймылбырлаар турган. А олар чүүл бир эвилеп ниг үеин маган органнар-дыр. Ынчангаш барын-барын, ажыл-агыйын түнелин чугаалажыр деп хуралды ажыглаар болдаш, район чаргазынган бир хөрүзүн чаргаанын-даа чедип келгеи кижи. Мен бо чораан кайгаар-дыр мен, кандыг-бир хурал өттүрер дээнде, орта ыраан-а эндерик айтырыглар кий-дер. Оон оларның күүселде-нинден чүү-даа үүмес боор. Үүлүүн алганы доктаал-шиитпи-нери саазын кырыга артып ыаар.

Бистин бо черде суурнуң-даа, совхоз директизынын-даа ажыл-херээ сандыраа бар-ган ийин. Директиниг эртен-ос шак үезинде чеде бээрге, ыаа удуртукчулар, бухгалте-ния аппараты чымышыг-ла ажылдаан турар-дыр. Ынай-бээр чүгүрүшкен, кабинетте-нинде хүлүрешкен, колчок-ла ачым улус оргулаар. А бух-галтерия өрээлинде баа мы-ыг: улуг, биче бухгалтерлер ажемжок, та чеже кижи чүве ийаан. чүгле самбышнар ыаккылаткан, өтөөт-үчөт деп-терлери аай-ведир ашкылаан. Ийе чок-ла ораалар. Оон би-ни боон чоруй. Бажың эви-аар, шин-ле шимээн аваар-жыы-биле чугаалаарга, эко-номикаазы бүүрүп дүжеринин кырында келген совхозта ми-н кижи бажыы мажыыр са-ган кээр чүүү бар деп аан. Догум контора аппараазы са-аар болза, та чеже бухгал-тер, экономист, мал эмчилер, зоотехниктер, бригадир-лар, мастерлер, проработар бар үе? Оларның шалыны та чеже-чеже ажыа түнүүт чүве? Ынча хей удуртукчуларның ыалган ажылының түнелин-да чок. Малдың баш саны ранчок кызырылган. Харын-ыа ам төнеринин кырында келген. Хой, ишку каш чыл болгаш төөүн каап болур хи-е аарган. Гараж, МТМ бус-тун дүшкен, аная ажылдаары ажылыыр болу бергеи. Ме-ханизаторларның дыштанар ыаны базы бустун калган. Совхозтун эт-хөреңгелинин дык мынчаар хоозуран, ядаа-ган келгенинин үүнүү чү-ве?

Чогум сандараашкын амгы директорунуң мурнунда-ла эгелеевин совхозтун ажыл-чыныары биилир. Совхозту удуртун баштаар кижи тып-пайн мырынай шаг болган бис. Директор турган Чуру-най Хертекти чоя дилеп тур-да-ла, ол ыпаайн барган. Совхоз директорлап каш чыл ажылдаан боорга, ажыл-агыйын сан-хөө байдалык, эконо-миказын, ажыл-чорудулга-зын эки биилир боорга, оны чорутпайн, дилеп шаг болган бис. Ынчалза-даа ол бүтүмүн барган. Чамдык кижилер Совет Байыс-оолду, Март-оол Баавылды баа адаглаан. Бирээзи кадарчылай берген, а өскезинин та кайда баргаа-ны билинмес дээш сокан каан-нар. Мырынай шуут удуртукчу чок артар хире аваарга, шагда бо ажыл-агыйга, а оон соонда районда эргеделге удуг бухгалтер болуп ажылдап турган Дүүг-оол Салчактың кандидатуразын ынчан хуралга олуурган турган бир кижи ыдып үндүрген. Улус ол са-ныалды, ам чеже боор, дегиин каан. Хуралды аная-ла соо-нуурган келгенин, район та-вүүде ег-бүлеже турумчуй бер-генин, ынай-бээр өскүүн, шүүдеп турарының бергезин, ба-жыы-балгат тывылбаанын, бодунун турум ажылдай берге-нин дыыдаан, өске аныдаан тып алырын Дүүг-оол Шавы-разевич дилеп шаг болган. Ынчалза-даа бодунуун өскечө-рээн черии-дар, төрел чонун дилеп турар-дыр деп турган, оны директорладып алганнар.

Д. Ш. Салчак ол хуралга дыыдадыг ылын турган, совхоз өскүүнде 17 миллион 500 мун рубль өрелиг, ажыл-чыныарга 2 миллион ажыг рубльга шалыга төлөөрин чугаалаан. Ажыы-биле чу-гаалаарга, эвээш-биче аная келирге, чүгле контора ажыл-дакылары оку эп турганнар. А кассага эртен эртеден оочурлаан кижилерден чүгле каш саннар кижи аптарын (бир эвес акша четчир болза аан) биилир бис. Ажылчы-нарның хей кезин ай-ийи-биле ажыл төлөөрин албайн келгеннер. Социал чөпүү эвес чорутуун бир чижээ ол-дур. Шак-ла мынчаар турар болза, кедизинде барын чүү-даа боон болур. Улустарның иерөзин алмаа эвес-ле болгай. Ажы-чемин ыырның тоттур садын чиир арга чогундаа-на боор, кижилер ажылаар тура чок болу бергеи. Чогум кылыр дээрге-даа, огулуг ажыл чок, ажылчыныар ийиги агыы ийи-биле чорун турар.

Кадарчылар хаанын ажыл-дыг, оларның малы бар. Кан-дыг-чүү-даа болза, мал соонда эвергеи улус суур чурт-такчыларына өөрде, аная чок-даа болза, ыырны тозуг деп бодаар мен. Бир-түү, ак-шаны ап турар болгаалы, удуртукчулар, контора ажыл-дакчылары баа ажыыбес, чурттай бээрлер. А чүгле ажылчыныар берге байдаалы таваржын турарлар. Өскүүн чугаалаарга, аштан турар бол-дур ийин. Ол-ла хуралга сов-хоз директорунга «Канчан амыдыраарыл?» деп айтырыг салган. Ол харылаан шыда-лаан. МТМ чүге бустун кал-ганын дээрге, мен кээримде-ле ыдыг чораан дээн. Ол бол-гаш үрелип калгылаан оон-даа өске тудугларны кылы-рынга хей түннүг аная чар-ыгдаан болгай. Ол тудуг-ларның ыыларымын багайын кадам-биле көргеи, холум-биле эде кылышкан мен. Кая-каа чурттуг ол кижилер хей эвиеңе кармактанкаш, үзе са-ражын алгаш, чорүй баргаа-соон дарый, оларның чедир кылбаан ажылдарын дораан-на каступ келгеи. Бетонган каан каадарны бүт-биле тевеге-тоглай баштап турар чүве болгай. Совхозтун дөрт ту-дугжу бригадазы 3 ай ажыг үеде ажылдаан, доозун чет-тирээн бис. Бистер оны кы-ыын турган, чүү-даа албаан бис.

Районга хамаатлык, респу-бликага эки ажылдыг диртип чоруун совхозтуң ыыдыг сандыг-гай байдалга кээр деп түүлүн кым сагыыган боор. Ажы-агыйы мынчаар суларап кааг-га, оны удуртун баштаар дарганар ышкунга кирип, хонуестен каар чорду. Удур-тукчуларның организаторжу менгежиилиирзи, чүткүлдүүн-дер, кижилер-биле хөрөлөө-жып, чугаалажып билиирзи бөгүү-ле кыаанын чедиштирилгеи болуру хамаарыр дээн чүве биилиинде болгай. Бистиниг кезиг Совет даргазы чок турган. Шинаргаш соолгу үеде сагыыла-чүрүм хөрөө горуктар совхозка тургулаан. Даргалар чоглуу солуун келген ооп бо. Сүүт чагырганының даргазынга Валерий Смогыт-оол ажылдай берген, оон-тоглаа организастар, садыларга тыныалдаа кылып, школа-интернатты хайгаарал кеер, эрин-домчуларның ажылынга дуза чедирер талазы-биле чер-ле шоорт ажылдаан турда, та ийиг чылдагаан-биле чүве ийик, оны халап кааннар. Амгы өскүүнүнүс — Дүүг-оол Салчак. Бо дээрге мал ажылынга хей чылдарда ажылдаан каапкан хоозун спе-циалист кижи чүве. Ол Шүй-га, Кара-Хөлде совхоз директорлаан, «Кызыл-Даг» «Тэлин» «Бай-Тал» совхозтарга кол зоотехниктен ажылдаан турган. Сүүт чурттакчыдарының ажы-ыалын эжиилер, бир-ле ажыктыг, чаа бодалды тып экээр боор деп ол аная идегеп аптар аваар бис.

Чазын болган ыыдыг тера-рыганы сакты-дыр мен. Ынчан хуу ажыл-агыйны сайзы-рааш, совхозту эде организастар дугаймда айтырыг кылыыр бээрге, аная директор болгаш специалистер удур болган. Совхозту эде организастаан, оон хамык хөрөнгө-зин хуулдуун каапкан болза, ол ыыдыг специалистер удур каавлар, эр оргаа акша-чо-ыдынын кирипиителер. Ин-тернат конструкциларын көргер, сестиир боор чораан.

Амгы берге байдалдаа кан-ган чүүлүнүүр? Моны кодер Совет удуртулгазы биле сүүт тагырмакчызы бир дем-биле хөрөөлөп турган, шиитпирээй-дер деп. А үшкү кадыктыкчы — совхоз директору оларын чыы-ла калбаанын база кутээр бис. Чүү аарам боор, демиреп сооскан-ган-ган чүүл чыр деп чүве боор болгай.

Патыван **ХОМУШКУ.**
Бай-Тайга район.
Бай-Тал суур.

БЕРДИНГЕН АЖЫЛЫМ

(Уланчызы. Эгези № 231, 233, 234, 235... «Шындар»).

Өөренип чаныыкчыны Өөур черн, менин-чаагай!

ӨСКЕ КОЛХОЗЧУ

1962-63 чылларда «Большевик» колхозтуң экономиктиг байдалы кудулап, республиканың хожудангай колхозтарының санынга кире бергеи. Оон агар санында акша-хөрөнгизи чок, колхозчуларның куш-күүнүн акша-биле-даа, аъш-чембиле-даа төлеп бээр арга-хорга-зы чок алыргаа. Колхозтуң экономиказын көдүрер талазы-биле курлаарларны чедип ажыглавайн, мал болгаш чер ажылының продукциязын көвүдедирде, техниктиг хемчегле-рин албайн, оон техникаазын эжижитпейн, тарылганың эдлечештирилгезин шын шиигээпейн турган. Оз мыскан малдың уксаажыдылгазын эжижитпейн, колхозчуларны чурттарга бажыңнары-биле хандыырыыче, культура ал-бан черлеериче, малга кажа-хорга түүвүүче кошкан кичээнгей салып келген. Ынчан-гаш партииниң Барыын-Хем-ник райкомунуң биргн секре-тары Н. С. Бойдуунуң болгаш Чаан-Хемчиктиң районнар аразының эргелелинин девискээр эргелелинин даргазы, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры А. К. Тюсеш-оолдуң санады-биле СЭКП Тыва обкомунуң бюрозу оны өөренип көргеи, тускай комиссияны 1964 чылгын январь айда тургускан. Оон состав-ынга Чаан-Хемчиктиң ра-йоннар аразының эргелелинин-гүүт зоотехникти Александр Чертек, кол инженер Павел Балчин-оол, агроном Лысенко болгаш мени киргеи. Үк ко-миссия Эрги-Барлыкка келгеи келгеш, «Большевик» колхоз-туң конторазынга хонуп тура-таш, ажылдап турарлар. Бисти комплекстиг хемчегларни ажылдап кылыныга он ийи хонукту чарыгдаан бис. Бистин ажылдыкыс колхозтуң кол бухгалтери Отчугаш Хо-мушку, Алтайның кедер ажыл-агый институун доос-кан кол инженер Виктор Ле-вин, Улан-Удэнин кедер ажыл-агый институун доос-кан кол агроном Наталиева олар улуг дузаны чедиргеи-лер.

Бистер эртен эрте бригада-ларны кезип, малчыныларны барык бүгү кодаларынга ба-рып, оларның ажыл, ажыдыра-лы-биле таныжып, механиз-торлар болгаш тудугжулар-биле чугаалажып, колхозтуң экономиказын кедүрер арга-ларны сүмележип, оон девис-кээринин олар-белчиирин, та-рылга шолун, арга-ыяжын ке-рүп түнээн, кежеэликтей экономиктиг саналашкыныны болгаш анализтерин ылып, хонуда олурупган турган бис. Комиссиниң ажылынга арга-сүме кадер талазы-биле ком-мунистер Кужугет Эмес-Сар-ыг, Довган Бидии-Сарыбуу, Саая Очур, Кужугет Очур-оол, Иргит Сеңээн, Хомушку Дагбы, Маадыр Шагаар-оол, Хомушку Сталай олар идепкейлиг киришкеннер.

Колхозтуң экономиказын коочу чылларда кедүрер ажы-лында ажылдап ыыдан комплекстиг хемчеглерни баштаар черинің калбак актив-биле каттышкан хуралынга, удаштыр бүгү колхозчуларның иниги хуралынга чугаалаж-ып, эдилелерни болгаш не-чеделерни база киирген. Ажылдап кылган хемчеглер баштаар мал болгаш чер ажы-лының хемчелдиин интенсив-тиг арга-биле чорудары кор-дүүгеи. Ада үнелеевиин, мал-ның үүсүүнүн эжиидер, оон баш санын өстүрер, продукту-луг чорудуун бедидер, сүүтаттыг тараа шөлдерни калбаатыр, организиг чемнинчилгени көвүдедер аргаларже кол ки-чээнгейни салып турган бис.

1964-69 беш чылда өскүмээ-биле эт бүдүрелге 100, ку-рунеге садарын 170, сүт бүдү-релге 140 курунеге садарын 120 тоннага, бир тойгын 1,6 кг дүктү эп, курунеге 21 тоннаны садарын, тоннага шелги инитаа-биле 3400 га чедирерге, оон иштинде кы-ыл-тасты 1600 га, мал чем-нинге хереглээр чүкүрүзүнү 400 гаа чедирер. Ол мыскан курунеге чыл бүрүзе өскүмээ-биле 900 тей эвээш эвес тонна эки ыыларлыг тарааны са-дарын кергеи. Ол сорулганы ханизаларзы-биле Израильдың хаалдаалары соолгу үеде эжижээн-биле холбаштыр ыы-ыг шиитпирин Изоильдың хүлүүн алганын МЕН агентил-ледин корреспондентинин Тель-Авивтен дыыдаткан. КНО-нун Аймыг чок чорук чөвүүлүм моон мурнунда спонизмин ра-сизмнин бир чазы хевирин кылдыр чарлаан, бүрүү шаан-кап турган. Ол резолюциниң КНО-нун Кол Ассамблеезының сессиязы чоокта чаа куш чок болдурган.

ЮНЕСКО

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нацилар Организациязының тускай ол органынга бөөр өрелиг Россия бүрүү-биле төлөп бергеиин оон чиитиге секретары Федерикс Майор ыыдаткан. Сан-хөө талазы-биле белгедешкиннер ыыы үеде ЮНЕСКО-ны чок, ынчаарга Хамаарышпас күрүөлер демнежилгезинин (ХКД-нин) өске чуттары бөөр өрелиг төлөөрүне залашпайн турары сетвил дуурааскынын болдурун эгелээн деп. Ф. Майор медеглеен.

ВЕЛИКОБРИТАНИЯ

ЛОНДОН. Англияның хаанындың Виндзор ордузу — Великобританианың бүгү чуттакчыларының коргаалары болуп турган: кайгамчык каран бөлөк эрттиг. Дыштыкы телеграф агентилелерининг эдилелдерин ёзүүлөр алыр-га. Виндзор ордузу чоокта чаа бүрүү биле өөрөөнин кол-ган. ордуунун түгүл хаалдыы ортаны. Теегүүр ордузу 900 чыл бурунгаар тудуп келгеи. Анда Англияның таалалы хуралы, оон пайдаг чымы-ны турганнар. Өөрүүн кедиргеи богаалы 90 миллион доллар.

Нацилар Организациязы — Нацилар Организациязының тайбын камгалаар база дет-кинин талазы-биле хемчелеоник-ге Израиль кирижип болган турар. КНО-нун Намибиядан, Солаумдас, Камбоджадан болгаш Лвоста турар күштеенге кемелде ыыдыр болгучун сес хамаатыларын чоокту үеде ооруулдын Израильдан шаза шиитпилеп.

Каттышкан Нацилар Ор-

Рембурзектиң судалы

АНГОЛА

ЛУАНДА. Дайын чорудулаарын соксаадыр дугайында угуржулга Анголаның ча-заанын болгаш УНИТА дээр өскөктиг организациянының арамга 1991 чылда чедип алымган турган. Ынчалзаанда ол дугуржулганы УНИТА-ның талазынан хей уза-рен, дайын чорудулгаларын оокку хүннерге чедир ыыты-ып келгеи. Чуртка хей чыл-дарда угулдулгаан хамаатты аймаан соксаадыр дугайында 991 чылгын тайбын дугур-кулгазын кулаан кеер дугай-ыаа чаа дугуржулгаAngo-ның чазаанын болгаш УНИТА-ның аразынга чоокта аа база катаа чедип алымган. Ангола чазаанын болгаш УНИТА төлөөлекчилерининг жугуржимишкынынга Каттыш-ан Нацилар Организациязы-ның Португалиянын, Испа-нияны болгаш Американың Каттышкан Штаттарының төлөөлекчилери олурушкан. Улуг сонгаалдыг, хаан тегүүшкүн-ге болгаш үрегдетен хамаатты чугаалы соксаадыныңа эн чоокту үеде ажыглаттынган эн хей дипломаттаг сонгаа турар.

ФРАНЦИЯ

ПАРИЖ. Францияның президентиин Франсуа Миттеран сонгаа ааа Израильге барын сорап, Израильге тиилеттен Палестинаның девискээлерини-не турар тиилеин чуттаттынга-рга 4 миллион доллар тук-шуг дузаламчыны Франция чоокту үеде бөөр деп турарын президент ыыдыткан. 100 палестиннерин өөрөөнин-биле Франция кулаан алыр деп шиитпирээнин палестиннерин удуртукчуларынга Ф. Миттеран медеглеен.

ФИНЛЯНДИЯ

ХЕЛЬСИНКИ. Финляндиянын пайысылалыкдан дыыдатканын ёзугаар алырга, радиоактивтиг чүүлдерин чу-дуурген Швециянын «Салар» деп корабли Норвегиянын чүк судноозу-биле Финляндия-ның далай эрвининг фюгунга ускулешкен. Тумаанын чижүүнде болгаанын ускулежишкин үезинде судноларга улуг чослиишкин, озал-ондак болбаан. Ынчангаш Финляндия-ның «Олкилуото» деп атомнуг электростанциязынга ажыглаар радиоактивтиг чүүлдерин «Салар» корабль мени-чаагай чедирип бергеи. Яваотиг олаар чүүлдерден радиоактивтиг радиация агаарже ужеее.

ТЕЛЬ-АВИВ. Каттышкан Нацилар Организациязының тайбын камгалаар база дет-кинин талазы-биле хемчелеоник-ге Израиль кирижип болган турар. КНО-нун Намибиядан, Солаумдас, Камбоджадан болгаш Лвоста турар күштеенге кемелде ыыдыр болгучун сес хамаатыларын чоокту үеде ооруулдын Израильдан шаза шиитпилеп.

Каттышкан Нацилар Ор-

ганизациязы-биле Израильдың хаалдаалары соолгу үеде эжижээн-биле холбаштыр ыы-ыг шиитпирин Изоильдың хүлүүн алганын МЕН агентилеледин корреспондентинин Тель-Авивтен дыыдаткан. КНО-нун Аймыг чок чорук чөвүүлүм моон мурнунда спонизмин расизмнин бир чазы хевирин кылдыр чарлаан, бүрүү шаан-кап турган. Ол резолюциниң КНО-нун Кол Ассамблеезының сессиязы чоокта чаа куш чок болдурган.

ЮНЕСКО

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нацилар Организациязының тускай ол органынга бөөр өрелиг Россия бүрүү-биле төлөп бергеиин оон чиитиге секретары Федерикс Майор ыыдаткан. Сан-хөө талазы-биле белгедешкиннер ыыы үеде ЮНЕСКО-ны чок, ынчаарга Хамаарышпас күрүөлер демнежилгезинин (ХКД-нин) өске чуттары бөөр өрелиг төлөөрүне залашпайн турары сетвил дуурааскынын болдурун эгелээн деп. Ф. Майор медеглеен.

ВЕЛИКОБРИТАНИЯ

ЛОНДОН. Англияның хаанындың Виндзор ордузу — Великобританианың бүгү чуттакчыларының коргаалары болуп турган: кайгамчык каран бөлөк эрттиг. Дыштыкы телеграф агентилелерининг эдилелдерин ёзүүлөр алыр-га. Виндзор ордузу чоокта чаа бүрүү биле өөрөөнин кол-ган. ордуунун түгүл хаалдыы ортаны. Теегүүр ордузу 900 чыл бурунгаар тудуп келгеи. Анда Англияның таалалы хуралы, оон пайдаг чымы-ны турганнар. Өөрүүн кедиргеи богаалы 90 миллион доллар.

КЫЛДЫНГАН АЖЫЛДАР БАР

Улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Совединиң биче Совединиң валеглиг хуралынга «Кедээнин сонгал хогжулдезин сайзырадыр дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга хамаарыштыр ук район Совединиң эрткен сессиязының шиитпирин Барлык кедээ Совединиң боттанмырын турарының дугайында айтырыгны чоокта чаа чугаалаткан. Анда Барлык кедээ Совединиң даргазы Е. Сарыглар ыыдыгны мынаан.

Кедээ Совет болгаш совхозтуң директизиязы демиргеи алгаш, чуттарга тудугларынче улуг кичээнгейни салып, оны ажыглаанынга түүнелиинде өскүн каш бажыныарны ажыглаанга киирген. Барлык болгаш Биржиктиг-Хая суурларга ийи-ийи эвл ишти чурттаар 4,4 бажыныарны тутканы. Малчыныарга ийи чурттаргаа бажыныр, ийи кунар-бажыныр тутканы, кудуктеен, 200 хой турар, ыыр кадаалы кылган.

Бо хүннерге чедир чамдык мал-ны коолаарже электри шугумун киирген. Моон мурнунда ажыглаттынмайн турган 2 кудукту сеттээн болгаш чамдык малчыныар газты ажыглап эгелей берген.

Совхоз төвүүде машинатрактор мастерскезинде кирпичиг чем белеткаар кукиины болгаан дуй эвээр шаан ажыктам. Ынчангаш «Чүүдээ» деп деп даарзар тускай кооператив ажылдап эгелеп.

Хемчик-оол МОНГУШ.

ВАУЧЕР ӨРТЭЭ УЛГАДЫП ОРАР

Бистин ажыдыралывыста кижи маанаан чүүлдер-ле хей. Чамдыкта рубльдан үнезин аная-ла өзүп турун бээр, азы ваучериниң өртээ өзүп эгелээр. Ол шаа хонуп мурнунда метрода турар орнакчылар бир ваучер дээш орай бооргаа-ла 3,5 мун рубльдан хаарманыы-хаарманыы берип турду, ам доо-дораан 8 мунну сунаа каавтар. Биржаларда база-ла оон өртээ өзүп орар.

Ваучер дуйн улуг талаа-эвин эгелеен хевирлиг. Бидиниң келгени-биле алыыга, бистин хамаатыларывыстың хей кезиниң харанын ковчуг болгаш: өскүттүүн чоокуу чүүлге 2 хүүнү бостоонының сонгаалы 3 мунаан өзүп өскүн бергеиже бедим. Ам мынаг чаа өскүттүг ваучерлерниң сонгаа-ны болгуш: болгаанындан хей ваучерден сонгаа-ны, кандыг-даа күрүне бу-шкаш. А аная хереглеп өзүп орар.

Мында чигзинг шоолуг чок, чүгле дээрге янзы-бүрү чүүлүнүг саарлыкчылар күрүне секторуун акциялаар талазы-биле Гайдарның кажар бо-далының ужурун биилип апаннар. Нинтини-биле алыр болза, улуг ажыл-агыйны дезинтеттинмес ийи кезекте хар-лыы: акциялының хей кезин (60 хүүнү кире) директорларга болгаш күш-ажылны кол-лективтерге баар, а өскеин хостуг садыглаашынче киреп. Ынчангаш коммерсантыл-дар боттарының хей акша-ларын ладаарын треблес чүүлүн — шинчилеес хереңгиже сонгаа киирген турарлар. Моон сонгаа болгуш: болгаанындан хей ваучерден сонгаа-ны, кандыг-даа күрүне бу-дуруулгелериниң акциларын садып алыр: нефть кадып турар черлерден кандыг-бир даа заводунга чедип.

Ынчангаш ваучерлеринерде — хүүжүдүүга чеченнерден алырлып алырыыче залашпаазар. Чамдык эксперт-терниң санап турары-биле алырга, ваучерлерге хереглеп келир чылдың чазында эне улуг болур. оон өртээ өзүп болган четвес хей болуп болур. Чүү-кандыг-даа болза, алдан-хүүлгаазын бистин чуттувуска чүү-даа болуп болур, оон-биле кады ваучер-биле садып ап болур күрүне будуруулгелериниң кол фондуларын өртээ баа аа чылда чүс катап өзер-дир эвеспе.

С. РАЗИН.
(«Комсомольская правда»).

ОДУРУГЛАР

Назы-хары улгаткан дээш
Аралажыр хоюу чок бе?
Ынчалза-даа чалар от дег,
Ыраашылга назы турбас.

• • •

Бөрү чиген өлүг секке
Бөлүк куштар чыгыры дег,
Самыын ыыска база мындыг,
Чазыыл чоктар бо-ла
чыгыр.

Ондар БОРАШ.

СОЯН КЫСКА

Алызындан малчын кижи уруу болгаш,
Ажыл-ишке дадыкланыы арында илдеп.
Ажыы-чаңын хөөреп орда, саарыг-ла,
Аңаа чоннуң Соян кызы таан чараш.
Чаражыны хөлүн өрттир мактаваас мен,
Тезим чону оны билир—хүндүлеп чор.
Чалыы шаамда дужарым кай,
баштактандым,
Тенек оол деп мени черле куду көрбе,
Шара-Нурда эштин чораан касты көргеш,
Чаа берген келин кыска домейлээр мен.
Самнап турган Соян кысты көрүп оргаш,
Саян даанын дангыназы дээр-дир мен.
Агар аанда Соян кыстың ырлаан ыры
Алаш хемнин ангырында домейлээр мен.
Чалыы-дыр сен, чараш-тыр сен, ырла,
дуңмам.

Чаваттынган салыыны чоңуп көрзүм.
Чаражыны хөлүн өрттир мнакшаан бол,
Чаагыдан чаңгыс ыытан ошкаваан мен.
Арыг сетки —хүндүлээним демдээ оолдур.
Ажыы-биле чугаалап каайн, таныштыг мен.
Соян кызы тоолда дег чоргаар чору,
Чоннуң адын черле сыкпа, дидим чору.
Эктин бедик, хөрээн белгем, хостуг чору,
Эки оолдар оруунда хей, шилип ап кор.
Чоруум далаш, уем кызыы
аттанынытым...
...Соян кыска катап дүшүүн четтикледим.
Шара-Нур хел, чаңгыс Агар ыраак арты.
Чазык чаныыг Соян кызы, байырлыг че!

Сергей ХЕРТЕК.
Самагалдай суур.

ХУПУРАЙ БЕР

Хупурай бер! Куу чашпан ирвес бе?
Хуу-салыы мени сөөртүп, товатпас бе?
Бодаратқан чалыы назын кырыыас бе?
Болчашаанар аас-кежиин ышкынмас бе?
Хупурай бер! Калайым кыс кажа берим,
Кудумчувус эмзирээзиг артып калды.
Кудуктаалдыр чаъс чаггаш аяспас-тыр,
Кударанчыг сагыш-сетим үерлей-дир.
Хупурай бер! Хөрөнгимден артып калган
Хунан шарым ийи буттуг көру чидя.
Көзер ойнаап каш кокшул кактаттырган,
Хөлегемден өске эш чок артып калдым.
Хупурай бер! Чаактыг бажым адырылзын,
Куруг-даа бол, эштиг-даа бол чораайда мен.
Кударанчыг куу күс хады мени
бөөлдөөш,
Кудум-чазым аппарбаза, өнчүү чоор!
Хупурай бер! Амыдырал чырык черге
Өзер, өлүр, байымыр-түрүүр эргиделиг.
Кудай дөөр-даа, чырык хүн-даа менээ
саныы,
Өлүг бойдус бөлбаан шаамда чурттаала кооён.

Мадон МОНГУШ.

Уругларга чаа ыры

ЧҮГЕПЕЙ

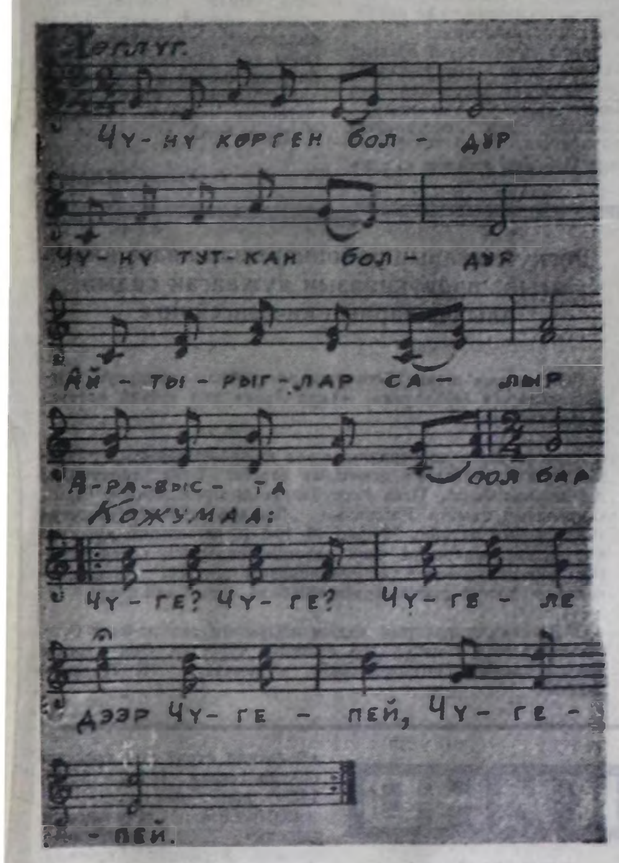

Сөзү Александр ШОЮНМУУ.

Аялгазы Дамба ХҮРЕШ-ООЛДУУ.

Чүнү көрген болдур,
Чүнү тутқан болдур,
Айтырыглар салыр,
Аравыста оол бар.

КОЖУМАА:
Чүге? Чүге-ле дээр,
Чүгепей, Чүгепей,

Айтырымга харыы
Албаан шаанда черле
Чиге көрген караан
Чивеш безин ылбас.

КОЖУМАА:
Чүге? Чүге-ле дээр,
Чүгепей, Чүгепей,

Алызында барып,
Академик боор сен.
Амдыызында чүгле
Айтырымчак оол сен.

КОЖУМАА:
Чүге? Чүге-ле дээр,
Чүгепей, Чүгепей.

СОНУУРГАКТАРГА

АДЫ, ФАМИЛИЯЛАРЫ ДӨМЕЙ БОЛГАШ...

Шотландиянын Стерлинг хоорайынын чурттакчызы Дейвид Лоусон далай суднозубле Африканы долгандыр ан-чорук кылыр, Гамбиянын эрнинге чеде бергеш, чагаа суп каан шилди далайже книр октанкан. Ол шил 4800 километр хемчээлдиг далай девискээрин сес ай дургузунда эрткеш, Американың Каттышкан Штаттарының даляй эринге чеде берген. АКШ-тын Бостон хоорайының чурттакчызы Дейвид Лоусон чагаалыг шилди далай суундан чуштуп алган.

ПРЕЗИДЕНТИНИН БЕЛЕЭ

Коллекционерлериң Делегей организациязының президентизи Хуан Антонио Самаранч Делегейниң олимпиада комитединге солун белекти сөңнээн. 6 муң арын онзагай саазында 65 муң ажыг маркаларны чыпшыргаш болек дыка үнелиг деп, специалистер санап турар. 1992 чылдың күзүнүнде Швейцарияның Лозанн хоорайынга ажыттынган Олимпиада музейинге президент белээн делгеп киргген.

КАЯГАМЧЫК ШЫДАМЫК КИЖИ

Италияның Падуия хоорайының чурттакчызы Ренато Бротто деп кижи чадаг-тергеге 24 шак дургузунда бичии-даа дыштанылга чокка чоруп, 504 километр черни эрткен. Санитария эмчизи ол спортчу ол хире узун хемчээлдиг черни бир хонукта бичии-даа доктаашкын чокка эртериге белеткелди. Элээн каш чылдар дургузунда кылып келген: эртен дорт шакта турган, хүн бүрүде 16 шак дургузунда чадаг-терге-биле маңнаадыр турган. Оон хары ам дөртеп чаа ажыр чоруур.

ЫНАКШЫЛДЫҢ ТААРЫМЧАЛЫГ ҮЕЗИ

Аныяк оол, ыыстын аразында ынакшылга эн-не таарымчалыг үе —час деп, хөй кижилер санап турар. Ылангыы шүлүкчүлерин бодалы мындыг. А немец эмчилерин бодалы оон өске — ынакшылдың ёзулуг үеин күс-ле болгай деп, олар чугаалап турар. Ынчаарга шүлүкчүлерин болгаш эмчилерин кайызы шынын чугаалаанын? Ол дугайында чүгле амыдырал болу бадыткан болур деп. Швейцарияның чурттакчылары санап турар.

ООР СААСКАН

Польшаның Краков хоорайының чурттакчызы Ромуальд Бжешко келдергей шевер кижи. Опера театрының бир артизи аңаа костюм даараар чагыг кылган. Артистин кедер хеви белен, а оон чүгле өөктерин илери арткан. А чайынаптак чараш өөктер кенертен читкен. Ийи хонгада олар тывылган: оор сааскан сонга карааннан даараныр мастерскияже киргеш, өөктерин алкаш, хериң иштинде мөнг дээлиниң чанынга топ каан болган.

КОСМОСКА ОРНУКШУДАР...

Америк астронавт Дональд Слейтон эдилетиг фирманы тургузуп алган. Космоска ернукшудулга кылырының чагыгларын фирма хүлээп алгаш, «күүседип» турар. Ынчангаш фирмага бай американнардан хөй чагыглар киргеп болгаш оон орулгазы бо чылдың эгезинден бөөр бир миллиард доллар ажыг болган.

ХЕМЕ ХЕВИРЛИГ БАЖЫННАР

Африканың барыын талакы кезээнде соңгай деп аймак улуг чурттап турар. Оларның бүгү бажыңнарының хевири андарылган хеме хевирлиг. Соңгайлар бажыннарын чүге андара салып каан хеме хевирлиг кылдыр тудуп ап турарыл? Чүге дээрге соңгайларның бурунгулары шаанда Нигер хемге хемелеп келгеш, дүне хемелерин андара салгаш, оларның адаанга чурттап турган чүве-дир.

ДЕНДИИ УЛУГ САЛАТ

Делегейде эн улуг испан национал салатты ол чурттун найысылалы Мадрид хоорайга бо чылдың эгезинде байырлал ёзулалы-биле бүрүткээш, Гиннесстин дептеринге киргеп. Поварлар Педро Ларумба, Томас Серанс олар испан национал салатты белеткээринге хаймыдырган 300 килограмм кукурузаны, 300 ажыг килограмм картофельди, 6 килограмм кызыл перецти, 75 килограмм согунаны ажыглаан.

ЧАА ТЕЛЕФОН ДЕПТЕРИ

Эн-не чиик болгаш улуг хемчээлдиг чаа телефон дептерин Германияның Федеративтиг Республиказының найысылалы Бонн хоорайга 1992 чылда парлаан. Оон деңзизи чүгле 270 грамм, кылыны ийи сантиметр, ынчалзажок 828 арын. Телефоннар номерлерин эн бичии үжүктер-биле келергей чута папирос саазынынга парлаан.

КУРГАДЫП БИЛИР ХЕРЕК!

Картофельдин, морковь, репа болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа продуктуларының шынарын бичии-даа баксыратпайн, кургадып ап болур. Картофельди, морковь болгаш өске-даа ногаа аймаан ынчаар кургадып алырының аргазын Польшаның Лодзь хоорайында дээди техниктиг школазының башкылары тыпкан болгаш херек кырында ажыглаан.

ХӨЙ ЧЫЛДАР ЭРТКЕНДЕ

Англияның чурттакчызы Чарльз Фишрой деп кижи Францияның Дюнкерк хоорайының чоогунда Па-де-Кале өзүүнүң эрнинге бо чылдың эгезинден селгүүстеп чораш, кылаанаш төгерик демирни тып алган. Ол демир—Англияның чепсектиг күштериниң дайынчызының хууда эртинези, биргээр чугаалаарга, медальону болган.

Великобританияның шериг министерствозунуң Лондонда архив документилериниң хереченлеп турарын ёзугаар алырга, ук медальон—делегейниң ийги дайынчызының чылдарында англи чадаг шериг кезээнин дайынчызы Томас Кларктың эртинези болуп турар. 1940 чылда гитлержилерниң ыыышкыны-биле англи шериглер ол чылдың май 24-тен июнь 4-ке чедир аткаарлан турда, Т. Кларк ис чок читкен турган.

ЯПОНИЯДА БОЛГАШ ШВЕЙЦАРИЯДА

Ол ийи чурттун хамаатылары транспорттун бүгү хевирлериниң иштинден демир-орук транспортун эн хөйү-биле ажыглап турар. Япон болгаш швейцар статистиканың медээлерин ёзугаар алырга. Японияның бир чурттакчызы-ла чылда демир-орукту 60 катап, а Швейцарияның — 49 катап ажыглап турар. Ынчаарга швейцар кижи чылда демир-орук-биле 1898 километрин, а япон кижи —1691 километрин эрткен болуп турар.

(ПАРЛАЛГАДАН).

ЭРТИНЕ ДАШ КАЯА ЧОРААНЫЛ?

• Шерлок Холмс дугайында •

«Новости Тувы» деп ном үндүрер черге удаваа Шерлок Холмстуң ужуралдарының хугайында Артур Конан Дойлдуң чечен чугааларының өчүлгазы үнер. Бир чечен чугаадан үзүндүү парлаалыыс.

...Хенертен Райдер хевис кырынга кээп дүшкеш, эжиниң ийи будун кужактап алды.

— Бурган аврызын, мени кээргеп көрүнерем! — деп, ол чаныын алгырып үндү.—Ачам, авам дугайын бодап көрүнер! Олар өлүп каардар! Кажандаа оорланнайн чораан мен! Кажан-даа! Мындыг чүве кажан-даа ам болбас, ашкынып дангыраглан тур мен! Судурга-даа дангыраглайн! О, бо херекти судка чедирбейн көрүнер! Судка-ла чедирбейн көрүнер!

— Олурун алынар — деп, Холмс ширини чугаалады. — Ам кээп чаныын-чашпаалап, үнгеп-союп де! Үүлгетпээн хереэ дээш Хорнерни шиттирер деп турган, чүнү болап турган силер!?

— Мен дезе бээйн, мистер Холмс! Англиядан үнүп чорунтайн, сөр! Ынчан аңаа удур буруудадыышкын куш чок аппар...

— Хм! Ол дугайында соонда чугаалажыыл. Амдыызында оорлаашкын соонда чүү болганын шыны-биле чугаалаңар. Даш кастын боостаазынче канчап кире бергенил, кас базаарга канчап чеде бергенил? Шынын чугаалаңар, чүге дээрге шынын чугаалаар болзукарза, өршөөлдүг болурунуң аргазы болуп болур-дурла. Кара чаңгыс арга ол.

Райдер кургап калган эриннерин чылгай каапты.

— Шуут-ла шынын чугаалап бээйн — деп, ол чугаалады. Хорнерни тудуп аарга, мени болгаш мөнг өрөэлимни шагдаалар чиндий бөөр чадаас дээш, дашты мрадып аппар деп шиттирлеп алган мен. Оны чажырыптар хире эптиг чер аалчылар бажыныында чок. Ажыл аайы-биле үнген кижи боop чоруткаш, угбам сугже угланттым. Ол Окшот деп кижи-биле өгленген, Брикстонроудта чурттап турар чүве. Садар куштар азыраап турар. Удур келген кижи бүрүзүн-не шагдаа азы встекчи деп бодап чордум, мичангаш Брикстонроудка чедип келгеннимде, ол соок кежээ безин дерим шуут шаалаар турду. Чүү болду, арның мырынай агарып каап-тыр деп, угбам айтырды. Аалчылар бажыныдан үнелиг эдиледдер читкен, хөлзеп-дүймээнним ол ышкажыл дидим. Бажың артынга баргаш, даизага таакпы тип, кыпсын алгаш, ам канчаарыл деп боданыып тур мен.

Модсля дээр эжим бар чүве, ол будалгаш, Пентонвиль хара-бажыңынга олурун чораан кижи. Бир катап ужуражып келгеш, оорлар дугайында хөөрежи берген улус бис, ол мичан оорлар часкапкан чүвезин канчаар саварын чугаалап органын сактып келдим. Ол мени соглевес деп билир мен, чүге дээрге оон чамдык бачыттыг чүвелерин билир турган мен, мичангаш оон Килбурнда бажынында дорт баргаш, чажыдымны чугаалап берейн алыр деп бодап алдым. Дашты канчаар акша кылып ларын ол менээ айтып бээр. Чүгле аңаа канчап чедерил? Аалчылар бажыныдан кел чыткаш, кайы хире түрээнимни сактып келдим. Доп-дораан мени туткаш, чиндээш, жилет карманымга суп алган дажыны тып алырлар деп коргуп-ла чордум чоп. Ханага чөленип алгаш, мөнг беерымда чаныыды кылаштап турулаан хостуже көрүп турдум, оон хеп-хенертен делегейде чок дээн истекчини мегелеттер хире арганы тып алтым мышкаш...

Каш неделя бурунгаар угбам байырлал бүдүүзүнде тергиин дээн касты белекке бээр мен дээн чүве, а ол сөзүн мнап-ла эзлээр кижи. Касты ам ап алгаш, дажыныы оон иштинге шыгжаваш, Килбурига чедирип алыр деп шиттирлеттим. Хериң иштинде улуг сарай бар, оон артынче зажок семис, шокар кудуруктуг ак касты сүрүп аппардым. Оны туткаш, аксынче дажыныы дыка хандыр супкан мен. Кас оны ажыра каантарга, оон куду батканын боостаа тутқан холумга ейдүккеннеңнде билип кагдым. Кас үшта чүткүп, чалгынарын дазылаалы турып берген, оны дынчаан угбам чедип келди. Ужуруп таймылырлаар дээш, олче корүп бар чыдырымда, ядараан кас холдарымдан үшта халаваш, өөрүнге каттыжа берди.

«Кушту капчаптым, Джеймс?» — деп, ол айтырды.

«Байырлаада кас бээр дээн болгай сен, боларның кайызы семис ирги деп көрүп турдум» — деп харыылаадым.

«Сенээ бээр касты шилип каан бис» — деп, ол чугаалады. — Оны «Джеймстиң казы» дээр безин аңаараан бис. Дөө ол турар үүнү болу ак кас ол. Чээрби алды кас чүве, бирээзин сээнин, бирээзин бистин, артканын садар бис».

«Четтирлям, Мэгги — диним. — Бир эрес сенээ домей-ле болза, дем чаа тудуп турганым касты менээ берем».

«Сээнин оон үш-даа фунт хире аар, семис чүве ийин, оны өжегээр сенээ бээр дээш аңгы азыраан бис».

«Ажырбас, ажырбас. Менээ демги ол кас таваржыр-дыр, ам оны бажынымче аппаар чоор бе деп бодап бердим».

«Сээн-не хереэн мынаан — деп, угбам арай хомудаасай берди. — Кайызын алыр сен мынаш?».

«Кудуруу шокар ак касты... Дөө ол, ортузунда тур».

«Че харын. Ан ал даан».

Оны ийдаан алгаш, Килбурнче базыптым ийин, мистер Холмс. Эжиниге хамык чүвени то каап бердим — мындыг хевирлиг чүве чугаалап бөөрингге чогум таваржыр-даа кижи ол. Ол мырыкай баарын каткыже каттырды, оон бишектиле кастын боостаазын чаа кестиве. Даш чок болду, чүрээм турупкан частыы, халаатыг-ла аллаг болган! Касты каапкаш, кара маң-биле угбам сутта четкеш, кажаа артынга салып бардым. Хериң иштинде чаңгыс-даа кас чогул.

«Кастар кайыл, Мегги?» — деп алгырадым.

«Салыгжыже чорудуттувус».

«Кайы садыгжыже?».

«Ковент-гарденде Брэкинриджже».

«Кастар аразында мөнг алганым кас-биле домей шокар кудуруктуг кас турду бе?» — деп айтыдым.

«Ийе, Джеймс, шокар кудуруктуг ийи кас бар чүве, мен оларны үргүлүү салчаар турдум».

Хамык чүвенин ужуруп биле тыртын каанын билдингир, Брекинриджже уже-тура маңнап чорупкам. А ол кастарны шуптузун садып чорудупкан болду, чогум кымнар алганын шуут-ла соглевес мындыг. Кайы хире ажыыныгыг харылаан турганын силер рынкаан-ла болгай силер. Угбам мөнг угаанын солуулаан деп бодаан боор. Ам бодум-даа бодаарымга, шынаала, солуу кижи апардым. Ам бо... бо-дур — бүгүн оор болдум, ол эртине байлакка салаам безин дээртиваа хиреде, оор болдум, ол дээш аңмыраалым тайлы берди. Бурган, дузалап кор! Дузалап-да кор, Бурган!

Ол арның холдары-биле дуй туттунуп алгаш, ишкиринин мнлай берди. Дыка-ла ур мыт чок турдувус, чүгле Райдер аарын ажок улуг тыңгылар, ажыы салаалары-биле стол соңтагылап каап олур. Хенертен Шерлок Холмс туруп калгеш, эжиниге ажыыл ыыпты.

— Ыраа чорунар!— деп, ол ыыска чугаалады.

— А, сөр?.. О, Бурган, дээрлеңгер бүгүн силерге-ле четсин!

— Ыыт гаванар! Ыраа чорунар!

Катаптаан хереэ чок болду. Чаланы куду бөөлүвүр коранаадыр токкулады, ядаарда эжик хаа кыпты, оон кудумчуда догуураан чоорту чидин чоруй бирди.

— Хамык ужуур мындыг. Уотсон, мен шагдаалариым чазыгларын эдер дээш ажылдаваан чоруур болдур мен ийин — деп, ол чугаалаваш, дой даанаанын аза тыртын алды. — Бир эрес Хорнерге айыыл диогелген турган болза өске херек. Ынчалзажок Райдер аңаа удур өчүк бөрбес, хөрек чоорту өөрүп каар. Бүзүртакчы бак кижини кымгалаа туурарым-даа чадаас, ынчалза-даа шыны алыр болза, кижини тамыдан ушту кагдым, чүге дээрге ол ыыаар ылаш-ла чүгүүн бар чораан. Бо кайгаа ам мындыг хереңге оваашпас — ол чүдек-ле кортқан. Амыдырал биске эдилеттиг, харын-даа чаптаңчыг тывызыкты шенаан-дыр эвесив. Ол тывызыктың бажыңын, харыызын тып каарымыс боду-ла биске шаннаа мышкежыл. Бир эрес хонгуудурну кыңгырт кыннып болзукарза, база бир чаа «шинчиледдер» кылыр бис, мөнгө кол ролыду база-ла куш ойнаарс душтеки чем болуп торлаа бисти мнаан чурарын утпаан боор силер аа?

ЧАРЫН ЭЪДИН ЧААСКААН ЧИВЕС

Черниң черинге ийи анчы аннап чораан чүве-дир. Дөртбеш хонгдур акнаваш, чүнү-даа өлүрбээн. «Күске думчуулдан хан үндүрбейн» чораваш, ам база бир черге хонар ужурга таварышкан анчылар-дыр.

Ап чораан хүнезиниң төнгендеп бөөр ийи хонган. Анчыларның ижиннери «аш ижип-дир, ааш-чемден берип көрүнер» дээзиг, холуртқайнып-ла турар апарган.

Эжишкилерниң бирээзи куруглаан иштиниң холуурарынга шыдашпайн, одаг чаныңга андарып-дүндерипп-ле чыткан иргин. Хенертен оон угаанынга бир бодал кирип келген. Ол бодундан корга-корга, эринерин мынча деп шимчеткен: «Эжиниң аъдын кадырдан андара ылыпкеш келзимзе, эртен оны союп-бузуп алгаш, аштаан хырыннарны ылап тоттуруп, эштеп-мүнневес бис бе, оон хап чатганы-ла дээре боор»...

Ынчаар бодап кээрге, күжүрүп мага-боду чамыртқайны берген. Карадай берзе канчаар! Аа хупурай бер, чадаглаан эжиниң аалынга ушкарып чедирип-ле каай мен. Ол хире эжинге ол кайын кара сеткил бодаар...

Одаага оорлаап алган удуп чыдар эжин оттурбазы-биле коинуг аяр турган, аттар турар черже чорупкан. Бодунуң аъды кара, эжиниң бора чүве-дир. Эжиниң бора аъды бо турган. Оны кадыр хая кырынга чедип эккелгеш, күжүр бораны оон андара ылып бадырыпкан. Одаага келгеш, эжинге чугаалап-тыр:

— Эжим, сээн аъдың кадырдан андарлы берип-тир... Удуп чыткан эжи бичии бодаңгаш:

— Чарын эъдин чаасканн чивес, чанымга чораан эжинге кара сагыш сагынмас кижи-ле болгай мен, кандаай өлдеп чоор... — дээш, турбайн-даа улаштыр удуй берген иргин.

Эртеннинде өлген аттың эъдин союп-бузуп алыр дээш, эжишкилер аът «чуулган» хая баарына чеде берген. Ам көөрге, эжиниң бора аъды эвес, бодунуң хыраалаваш, борара берген турган кара аъдын хаадан ажыр ылып алган болган.

АЪТ КҮЖҮ ЧҮҮ ХИРЕЛ?

«Жигули» деп автомобиль 60 аът күштүг, а херек кырында ол 20 тонна чүъктү сөөртүп шыдаар бе? Турган черинден-даа шимчедип шыдавас. А чаңгыс аът бодунуң хууда күжү-биле 20 тонна чүъктү сөөртүп алгаш, дүргеи кылаштап чоруй барып шыдаар.

Аар чүък сөөртүр талазы-биле аъттың тургускан рекорду 22 тонна 991 кг. Оны 1957 чылда Форс деп шолалыг аар чүък сөөртүр совет аът 35 км черге, чазаглыг орукка тургускан. (Аът чүъктү сөөрткеш чоруптарга, оон сөөрткен чүъгүнге чүъктү немей салып чоруур, оон ынай чоруп шыдавас апаргыже чедир). Ол түннел аъттың тургускан рекорду ол болур.

• • •

Черниң үзүнүн халыырына база-ла аът тергиин болган. 1949 чылда Чилиге 15 харлыг Хоуза деп шолалыг аътка сураглыг аът мунукчузу Ларэгиб беднин халыырының рекордун 2 м 47 см ажа халаваш, тургускан. Үзүнүн халыырының рекорду 11 м 23 см болган. Ынчалза-даа 1975 чылда чаа рекорд тургустунган. Ынчан Европаның эң шыырак аът мунукчуларының аразында үзүнүн халыырының маргылдаазы болган. Рекордту Свингер деп шолалыг аът мунган ГФР чурттуг К. Бергман тургускан. Ол аът 22 м 16 см онгарны ажа халый берген.

Седип САСПЫК.

АРГАН ЧАВАА

(Моол тоолчургу чугаа)

Бир катап Моолдуң чеди кожуун Наадымнга маньчжур император келир деп сураг дыныалган. Чашпаа хаанларның болгаш новиларның сүмезин-биле Богда хаан Наадымга маньчжур императорнуң аъды эртер деп чарлык үндүрген. Ынчалза-даа Сонгу Моолдуң чагырыкчыларының бирээзи — Чечен хаан хорадаваш, «Эрлерниң үш оонларының маргылдаазында өске черниң хаанының аъды эртер деп чүү дээн мындыг чүвел ол?» — деп шуулдаан. Чугурук аъттар шилип билир талазы-биле алдаржаан биз дүүмүетке үжеп лан бергеш, Наадымга эртер аъттан тып экиээрни дужаган.

Дүүмет хөй-хөй черлерни кезээш, эвээш эвес чугурук аъттарны көргеш, ынчан чораваш, сагыжынга таваржыр аът мунган кадарчы ашакка таваржы берген. Оон аъдын көргеш, дилеп чораан аъды бо-дур дээрзин ашакка чугаалаан.

Ашак тура:

— Мен чүгле байыыл хоюн кадарар кижи мен, бо дээрге байдан алган үш дугаар аъдым-дыр. Баштайгы ийизи кыраваш, өлгеннер. Мен амдыгаа дээр аңаа аът-биле чугурук аътты ылаштырбас кижи болбазык мен бе. Оны садар-сатпазын чүгле бай билир —дээн.

Дүүмет байга баргаш, келген хереэнин чылдагаанын чугаалап берген. Бай харыызынга мынча дээн:

— Мээн муң ажыг чылгым аразында чүгле хөй бажы дозарынга ажыктыг бо арган малдан өске чугурук аът чок дээрзинге кым бүзүрээр боорул аан. Оны чүгле садар эвес, а харын силерге халас бээриндеп безин мындыр-дыр мен.

Дүүмет акшазын байның ширээзинин кырынга салгаш:

— Бо лан силерниң болзуп, а доруг —меннин болзуп — деп чугаалаан.

Кажан дүүмет садып алган аъдын Чечен хаанга аппарып көргүзерге, аътты көргеш:

— Бүгү Калга чугурук аъттардан ядарай бергеин ол бе? Маска баштыг аргын чеваанны чүге менче эккелдин? Бо арган-дорган чүвеин аът деп саналп болур бе? Чок, сен меня мегелеп шыдавас сен, аргын малын ап алгаш, ынай ыраап чор —деп хорадап кончуттуунган иргин.

Дүүмет аътты Хүрхүраа шыноазымче аппаргаш, коре өөнүт вос-биле шыннан аът чонаа-биле чонаваш, оон чиир чемин, ижер суксунун таарыштырып өгелээн.

Бир катап чарышка салыр аъттарны биляр кижилер ынаап көрзүп дээш, Нотаан-Тала деп черге чарыш аъттарын чыып эккелген. Хиннчылар аразында аъдугур сынныг, кара ашак бар болган.

Ол демги дүүмүетке:

— Силерниң аъдынар ёзуулуг-ла чугурук аът-тыр. Келир Наадымга оон эртөзин хараалаанчыг-дыр! Богда хаанның ордузунуң чанында сери аъаанда алдын-сарыг чазынчак-биле шын каан маньчжур хаанның амдыгаа чедир чүге-даа четтирбээн чугурук бора аъдын баглан каан тур. Силерниң аъдынар оон соонда келир чаваас боор—дээн.

— Хүндүлүг, кыргаш, иэзи аъдымның чарышка эртер аргазы черле чогу ол бе? Маньчжурга канчаа аштырар бис?— деп. дүүмет айтырган.

— Императорнуң аъдында кара чаңгыс четтес чүве барын эскерим. Үзүүргек тезинде, кажан чыылган оон шимээргеп. а аттар мунукчулары «куут-куут» деп кыйгы үндүрерге. ол аът кортканындан, кулактарын ступуреелип. бүгү боду сирилейип бээр—деп. ашак тайылбырлаан.

Наадым хүнү-даа келген. Дүүмет бодунуң аъдының мунукчузу кылдыр. бир утаангыр-сагыгыр оол тып алгаш, аңаа мынча деп сүмелээн:

— Маньчжур императорнуң аъдындан черле чыда калба. А кажан аттар доктаадыр черге улус кестүп кээрге, бар-ла шаан-биле «куу-ут-куут» деп алгырар сен!

Аттар салыр черден үнеп билек, дүүмет биле императорнуң аъттары кожа маньчжып орган. Олар бот-боттарын бирде бирээзи, бирде өскези олуй-солуй эртип чораан. А кажан аттар доктаадыр чер чоокшулаап кээрге, аът мунукчузу оол чагып каанын ёзуулаар бар-ла шаа-биле кускунап-ла дужурген. Императорнуң аъды хөй дүжер аразында оолдуң мунганы, дүүметтин чугурук дорун чеңертен ушта халаваш, бир дугаарында маңнаан келген.

Седип-оол ИРГИТ.
Тываа суур.

ХАЙНАК АТТЫ ЧАРАШСЫНГАШ, ТЫВА СӨЗҮН ЫЛАП ХОСКАН

Чыргал Серен-оолдун «Чараш адын — өйзу-өйзү» деп «Шыпта» парлаттынган үүлүнде эрай шын эвес апарган, сагларын, түнеп каапкан үүлдерге катап көдүрүп турар чамдык айтырыглар тургустунуп келгени-биле база бо чагыдыла үезинде солунга хамаарыштыр күзенчиг эвес чугаа-соот үнмеи-биле бо тайылбыр-харыны бижиир ужурга таварыштым. Үезинде харыы бербеске, чамдык хуу бодалдарны язытыс шын кылдыр хүлээп аптар боор чоргаан.

Чыргал Серен-оол, силер хөрээжен атка хамаарыштыр болган чугаага таварынмаалиңнарны «эжны-биле чугаалаар бодаан мен» деп бижип эгелээн чордунар. Чугаалажып көрээлиңер дээш-даа кыйынарга, чангыс харыы-даа келбес журналисчи үүлдер турар. Бо удаада сонуургал улут болгаш санал-оналдар хей болганы үжен чылдарда-ла бүдүү шинтирлеп каапкан бөз айтырыгыңа ажыны чугаалап турар-дыр.

Өске айтырыг чок эвес, чүге моны ыыка дыка контарып-ла турар чүвел дээн-дир силер. Ийи ай парлаш, ону түнеп, «төгерик столду» эрттиргеш, кадын, агый, эне, дангына, эвигай, сыргалыглар, эшпи деп сөстерге хамаарыштыр сайгарылганы кылгаш. Термин комитединге чайын-на киирип ыаапкан бис, сөолгу сес эртенденнерде.

Чоонун чугаалаарын парлаарпарлаваазы, кандыг темага чугаа кылыры редакциянын иштиги ажыды. Бо айтырыг парлалгаже үнмезе-даа, чон арызынга өйлеп-өйлеп өскүп турган айтырыг хөрээжен кижиге хамаарышкан, оларның эртезинге дээш турар болгаш оларга хүндүткелдиг дезү болуп турар ниитилел ужур-утказыг айтырыг. Ону «Эне сөзү» көдүрбейн, кайы солун көдүрерил?

Дискуссия киржикчилериндеи чүге чангыс кижи үүлевис ийнаан деп дүжүп берилгенинг санал киргеи. Өскелери шупту кылымал аттыг-биле ыт ыдыктыг тыва нешин адавас деп санаалдаан. Эртемденнериңиң чамдыгы бурунгу эшпи деп адыңарже шилчиңер-даа деп турган. Бо ийи атты хүлээп албайн баарга, ам чүү кайчаарыл? «Эрмук» деп болза, бис хүлээп албас бис, болгучар шоргаардыр, үезинде чүге ыыт чок орган силер» дээр эрлер бар чоргаан. Ол үеде удур сөс сеглээр хирс турган эвес. Эр улус бистен адап, бистиң ортумузга бүгү айтырыгларны шинтирлеп келген. Ам таанда кыс идепкей чок орарывыска кайын боор. Амыдыралды билири-биле, чымчак сеткилдин-биле ненин үнү улуг политикага-даа херек. Ол дээш солун туржур.

Бодап көрүнер дээн. Хоорайлар, күрүнелер ады өскерлип турда, идеология-биле хөлбап, интернационалчызын турган ол шагның чазын эдиписиссе, чүү үстү бээрил? Бир эртемденни төөгүге мөңгежидер дээш албан-биле аванын ады-биле дүлгаан хөрээ бар деп бе? Эң буянныг незинің адын адаар тыва сөс тывылбаны ол бе? Бир эвес дештыкы чүү? Баштынчызы кадайы-биле келген дижик, «леди», «фрайер», «дамэ» деп язы-бүрү күрүнелерде дег, кыс кижини хүндүлеп адаарын силерде чүү дээрил дизе, «интернационалчы бис» деп тайылбырлаар болзувуса, кыстарын тооксавас, дылын хүндүлевес кандаай чон боор дээр чадавас. Бир өске дылбиле хайнактаарга, тыва ненің сүлдези кудулап турбаан бе? Тыва адын, хевин кетпесске, бурган танывайн барбас бе? Кандыг-даа өн-талаа дээн болза, кижи черин садар бе? Авазы ол дег болбас ирги бе? Айтырыглар-ла хөй.

Чүү-ле мындыг айтырыг көдүрүп турар апарды деп кайгап-харап турар-дыр силер. Солун өг-бүленин, кадынларның солуну. Хөрээжен айтырыг эртем чүүлүзүнүп, «эжизин» деп хүлээп ап турар-ла боордур. Сөөлгу үеде журналистикага мындыг шуутаазынныг айтырыг турбаан, силерни-даа бужургандырыпканы база сорулгазынга четкени ол эвес бе? Дыка хей делер бодунга хүндүткелдиг хамаарылга херек деп-биле берген. Ол кол эвес бе? Кадын деп адай бээрге, хей-зылы көдүрүп, ажытөлүм, өг-бүлем, чонум мурнунга мен дег харымсалгалыг кижи чок деп миниң берген. Ол дээрге сагыш-сеткил оттуушкуну-дур. Араганы чүгле кыс улус ижиптер эвес, ыыдыглар саинныг улус, олар амыдыралдын бергезин ажып эртер күш тыпкайн барган улус-тур, олар дээш ниитилел база бурууулут.

«Эне сөзү» харын-даа назыхар, социал байдал өзүгаар адаар дангына, эгече, эне, агый деп сөстерни ажылап эгелээрни сурталдаар. Уттундурган сөсту эгидерде, архаизм апаар чанчылларны эгидип турарывыс чүл! Эжиңни ким деп адап бер, сен ким-дыр дээрзин чугаалаайн дээр. Хөрээжен кижиге хамаарылгадан кижиниң культуразын, деңнелин көөр. Ынчангаш эр улус кадыннар деп адай бээр болза, өзүлүт эрзиг болуп, шынап-ла, төөгүге эки чүүлдү кылырлар ийин.

Силерниң «Эне сөзүн» ыдыктаан деп турарывар шыпта дүүшпес, кайы-даа солунга ындыг медээ үнмээн. Кыс улусту ыдыктап каарга, четчир деп көргеи бис. Солунуң бир номерин харын Ыдыктыг Башкыга белекке бергеи бис. Өршээ хайыракан! Силериңи Дириг Бурганныңы ыдыңга удурланыптар диилиңнерин кайгаар-дыр мен. Малды-даа ыдыктап каарга, сагыыр боор, ыдыктап каан кадыннарывыска кандай боор, сүзүк чогувус ол бе?

Кымнар ыдыктаарын дилээнин радио, телевиденнеге, солуннарга бижип каапкан үүве, ону үүге айтырып турар улус боор силер? Чазак-чагырга албаныңы-даа, албан өзүзү-биле бадылаттынган, пеленин хөлзелин ылерлер кара чангыс солунуун-даа, чогаалчын эвилелин кыс удурткүзүнүн-даа төлээлери — кадыннар айтырыын харыылап турар эрге-дужаллыг улус киргеи-не үүве. Албан-биле чөлшээредир, үстүнде көөр, ыыт-идепкей чок чорук артывыста калбаан үүве бе? Чогум сүмележирин бедик деңнелге сүмелешкен-даа бис, эвилел, солун деннелинге кылыптар айтырыг дээн. Кижи бүдүүзү бодунга буян дилеп турда, бис шупту нелерге эки болзун дээш, ону кылган бис. Ыя ол хуусаада бүгү кыстарны чыыптар хамаанчок, пленум эрттирер эвши тып чадап тур бис. Чер-черде төлээлериңи, чонуун санаалының уу биллиңгир турган болгай. Бо хөрээжен айтырыгны эрлер-биле, бо удаада силер-биле сүмелешиээнин буруу чадавас. Бис ассоциацияны-даа, солунну-даа кымдан-даа айтыртпайн, боттарывыс турзуун алдывыс.

Хөрээжеңнер ассоциациязы деп организация чок, чогаалчы кадыннарның бар-ла. Ол ат ыдыктадырыңа кандыг-даа хамаарылга чок, хей шамнаваңнар.

Кадын деп атты адазын дээн эр саналдар хей үүве. Президентиниң адынга безин чагыглар бар. Кыс улуска ынакшылын, чымчак сеткилин ылеретken оларга мөгейип казылдар. Эр улустуң «дээргилер» деп шагда адай бээрге, кандыг-даа. Термин комитедин дивес, кадыннар апаарывыска, чамдык эр хиндиктиглер дижин кыйырадыр кандыг айлыг чоор? Хуралга кыс улус орда, үүгле «господа» дээр, эвес, ол сөстүң мурнунда «дамэ» деп сөстү кайда-даа ажылап турар болгай.

Силер болза «улут чедимчелиг, чүүддуг ат деп хүлээп шыдавас мен» дээн чордунар. Ол силерниң хууда хөрээнер. Чиигине тыва атка «дыка-ла таарынмайн, эпчоксунуп турарынарны» харын кижи кэйгаар «үүве-дир. Чоп ноннуг ону кылыктаныр хүлээп ап турар апардынар?

«Чыпшыр шаан, кедирер чаны», «хоскан» деп деңнелгелер ажыглаанынар кыс солунга хамаарыштыр хүндүткел эвес-тир. Бо дээрге солунуң кол темазы, бистен ону кым-даа былаан шыдавас, сокдадыр эргеи-даа чок. Бо дээрге этнографиягa, төөгүге, культурага, кыс айтырыгга хамаарыр чугула айтырыг-дыр. Эргиниң артышкыны, феодалдар аны дээш бодувус хөзүп, буруу кылбаан бис бе? Ол сөстерни адап турар тоолдарывысты, хаалдарда бижиивисти капчаар бис?

Изиг чайын-на «Эне сөзүнүң» адын Чазак черинге эрдергей ынак дээрзин «Кандыг-даа хем аялгалыг» деп шүлүү хереченлеп турар:

«Кандыг-даа хем аялгалыг—
Каргыраалар, хөөмейлээр,
Часкы хемниң үнү безин
Чалыы ботту хөлзедип кээр.
Арыг кылаң судак сугнуп
Даажы безин игилдээнзиг.
Даамчыраан кижи хөөнүн
Ала-чайгаар сергедип кээр.
Тайга черден шуран баткан
Дамырактың шулураажы
Дыңгылдайлап сыгырткан дег
Дыка чараш дыңналгылаар».

Амыдыралда бар таарымча чок болзуушкуннарны сойгаалап илереткен ооң басыларының ниити ады безин тодаргай сорулгалыг:

«Басыныңны күзү-биле
Бачыдыңар ширбип ор мен».

Рынок харылзааларынче шилчип киреринде бо берге байдалдарында чонуң амыдырал деңнели кайда-даа кудулап, алыксак-чиксек, чазый болгаш чижеп кижилер улам-на көвүдээн үеде «Тева» деп басня чугула үжүр-дүзелиг деп бодаар мен:

«Аъш-чем садыы складка
Эргелекчи херек дээнин
Ажай Тева дыңнай сал-ла,
Эрте четкен — хүлээп алган.
Күзелин ол чедип алган,
Хүрүүн моны бодаар турган:
— Складка салыпкаштын
Орай кежээ чаныр турайн.
Могеннерим аразында
Бөрбекти кым эскерерден...
* * *
Тева харын мындыг мйнаан,
Деңгер-ле бо, аравыста
Чамдык мындыг кижилерни
Чаза шавар шаавыс чок бе?»

«Амдыы диистин хеймер оглу» деп басня амыдыралдың делгем оруунне эгелеп киргеи ыныктарга шыгыы кинээдиг болуп турар:

«Аспырак, шала турум
Ала диистиң хеймер оглу
Кожазында ак диис-биле
Чолбашкаштың чурттай
бергеи.
Каш ай ишти кады
чурттаан —
Хамык үүве көстү бергеи:
Амдыы диистиң хеймер оглу
Арагалаар чаныг болган...
* * *
Эчис чурттаар ынак эшти
Эки шилип албас болза,
Ак диис-биле домей бооруп
Амдыгаштан сагындырайн».

Шүлүкчү журналистиң моон соңгаарги чогаалыкчы планының дугайында сонуургал айтырдым. Базз бир чыыдының бижээн, ону 1993 чылда парлалгага дужаарынга барык белеп. Чаа чыыдыда кол черни басыылар эдлеп турар.

— Башкы эртемниг-дир силер, канчан радиога ажылдап киргениңер ол, Лидия Херлиевна?

— Радиожурналист болу бергенимниң төөгүзүн чугаалаар болзумза, алдептиг үүве. Институт соолунде Монгун-Тайгага башкылап ажылдап турумда, райкүүскомнуң улус өөредилге киллазының эргелекчизи М. Хаймиптың дужаалын өзүгаар меня башкы ажылымдан хенертен хостаан, чыдаганы: «Ажылдаар хостуг чер чок» дээн. Республиканың Өөреникге министерствозу Каа-Хем районче ажылдадым өөрүүпкен, а анаа баарымга, ажылдаар чер база чок болган. А ооң соолунде ВЛКСМ обкомунуң секретары турган Фирсованың сүмелеэнин-биле школа ыдыгаанга бир ай ажылдап көрүүнде. Тыва радионуң эмиктер дыңнытканының редакциязынче 1979 ылдың тапчаңнаңче меня ажылдаарга чорудуп кө».

Лидия Иргит болдуңга чогаалажылын журналисчи чымыштыг ижи-биле сырый холбаштырбышаан, ам бо хүннерге чедир Тыва радиокомпаниясының микрофон бөлүүнүң чечен чогаал, культура, уран чүүл талазы-биле редакторунда шудургу ажылдап турар. Бо эрткен үениң дургузунда шүлүкчү болгаш журналистиң белеткээн арбын дамчыдылгалары Тыва радионуң алдын фондузунда киргеи. Радионуң хоочуну Калдар Монгуш-биле Лидияның амыы үеде белеткеп, республиканың чүс-чүс, мөңмүн радиоыдыпакчыларынга неделя санында бараалгадып турар дамчыдылгаларының эң-не улуу — «Улут-Хемниң чалгыглары» деп литературахөгжүмүүт радиожурнал болгай. Бистиң республиканың талантылыг бо журналистерниң белеткел казы ол дамчыдылганы кедергей сонуургал сыныаар мен.

А ол ышкаш Лидияның белеткээни «Үежилериниң озур-хевири», «Ойнап берем, көгжүмчү», «Культура болгаш амыдырал», «Микрофонда боттывыңгыр артистер» болгаш ооң-даа өске радиодамчыдылгаларны кым сонуургавас боор.

Шүлүкчү болгаш радиожурналист Лидия Иргит — телептиг ве. Ооң улуг уруу Аяа Кызылдың № 1 школазының 5 клазында. Алеказы ол-ла школаның 3-кү клазында өөренип турар.

Тыванын талантылыг болгаш бедик мөгежилдиг журналистериниң бирээзи Лидия Херлиевнага өөгедиксиг чаа-чаа ыдыыкшиннерин күзээр болган мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Эрзин районга төрүттүнгеи, өглеңгеш, 25 чыл болган, а 30 чыл дургузунда аваныс агроном, ачаныс зоотехник эртемниң аайы-биле төрээн черимге, чонунга бараан болуп, ам-даа удуртукчу ажылда төлептиг үлүүн киирип чоруур, үш уруунун хүндүлүг ада-иезин, эштиг-өөрүг, бай-шырак, аас-кежиктиг чурттап чоруур аваныс Кама Хертековна, ачаныс Зайцев Кыргысович Банзайларга декабрь 15-те төрүттүнген хүнүнерде Төрүттүнмес бай буянныг Улуг кежиниң үлежир дээш Үтбашкыаар йөрээп тур бис. Уруглары: ДОЛААНА, ЭЛЛА, ЮЛИЯ БАНЗАЙЛАР.

Бистиң ынак аванысс Татьяна Доржуевна Саая бөгүн декабрь 12-де 53 харлап турар. Бистерни беш кижини өстүрүп кижизидип каан ынак аванысстың төрүттүнгеи хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирип, кан дег кадыкшылды, узун назынны күзевишаан, черге чедир мөгейип тур бис.

Уруглары: АРКАДИЙ, ТОНЯ, ВЕРА, АЙЛАН, АЛЛА, күдээлери: МАННАЙ, АРКАДИЙ, кеним ЗИНА, уругларының уругларындан, кады-ыырааны база Хандагайтыда кады төрээннери.

САРЫГ-ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Декабрь 12. Эргиг сан-биле 18, суббота, кара ыт хүнү, эки хүн. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-кежиктиг хүн. Кежик дилээр, дагылага, тел дилээр, садыглаар, хөөр чаартыр, кижиге эдилел бээр, өг тигер, кудук казар, сайыттар-биле, эртемденнер-биле, хоойлу-дүрүм черлери-биле чугаа-соот кылыр, көжер хүн. Шагның дерт үезиниң сөөлгу айында чер хөрзүнү-биле үреллешпес.

Декабрь 13. Эргиг сан-биле 19, воскресенье, каразымаар хаван хүнү, багай кара хүн. Эр-мага-боттуг, найыр-ваадымга таарышкан хүн. Ындыг болза-даа, ажыл-үүле бүтпес, кудаа-дой кылбас, кижи хөөржүтпес, кижиге эдилел бербес, албас, хөөр чаартпас, кудук каспас, мага-боттан хөн үндүрбес, (хан дужаавас, кестирбес, сыкыртпас, диш турдурбас, тараа тарывас).

Декабрь 14. Эргиг сан-биле 20. Көк күске хүнү, понедельник, эки хүн. Кыс мага-боттуг, кудаа-дой кылырына таарышкан, ажыл-херек бүдүнгур, эң-не өөрүшкү-маннайлыг хүн. Бажыңа-балгат тудар, өг-оранга кирип олуруп, чорук бүдүреринин. Дээди черден сөс дилээриниң, бижик тударының хүнү, баш аарып турда, эмчилевес, сутга кирбес.

Декабрь 15. Эргиг сан-биле 21. Көксүмээр ынек хүнү, вторник, багай кара хүн. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы багай хүн. Аас-кежик дилээринин, дагылга кылырына, садыг кылыр, чорук кылырынга, аарыг эмнээриниг, эр кижиниң аарыы эмнеттинигир. Хары черже көжер, кижите этсеп, мал-маган берип болбас хүн.

Декабрь 16. Эргиг сан-биле 22. Кызыл пар хүнү, средэ, эң эки хүн. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг. Дагылга кылырынга, аас-кежик дилээр, садыг-саймаа кылыр, чаа орансаваже киреринин, кижиден белек алырының, аян-чорук кылырынга эки хүн. Ырак черже садыглаан болбас, эмтаи ишпес, чер каспас хүн.

Декабрь 17. Эргиг сан-биле 23, четверг, кызылзымаар тоолай хүнү. Кара, багай хүн. Эр мага-боттуг, албан хөрээнге таарышкан-даа бол, дагылга, чазаныр, өг тигерингe, мал төлү алзырга, кижиден белек алырынга, садыг-саймаа кылырынга, аян-чорук кылырынга база таарышкан. Бо хүн чер хөрзүнү-биле үреллежип, чер каспас. Эм ижип, ырак черже садыг кылып чорбас хүн.

Декабрь 18. Эргиг сан-биле 24, пятница, сарыг үүн хүнү, багай хүн. Кыс мага-боттуг, кудаа-дой кылырынга, чиштеп диленип болур. Дагылгага, аас-кежик дилээринге, садыг кылырынга, мал-маган чарыыр хүн. Чаргы-чаалы, аас-дыл кылбас, кижиге кыжанмас, ок-бижек, боо-монгу-биле ойнавас, тараа тарывас хүн.

Декабрь 19. Эргиг сан-биле 25, суббота, сарыгзымаар чылап хүнү, эки хүн-дур. Эр мага-боттуг, эки хүн. Дагылга, мөргүл кылыр, хүрээ-бурганга тейлээр, аалдаар, бижик өргүүр, үстүкү бедик албан черлеря кирер, анаар, чиш бээр, мал-маган алыр-бээр эки хүн.

Декабрь 20. Эргиг сан-биле 26, воскресенье, ак аът хүнү, багай кара хүн. Эр мага-боттуг, дагылга, мөргүлгеге таарышкан, диленип, чиштеп аалдап болур-даа бол, кудаа-дой кылбас, кижи хөөржүтпес, анмен өлүрбес, чер үреглевесс, ыыш-даш сыкпас, турбас, хөрээжен кижи бак чаннавас хүн.

ТӨРЭЭН ДЫЛЫВЫС «КЕМДЕТПЕЙН» КӨРЭЭЛИҢЕР

Чоокта чаа үнүп турган солуннарның арыннарында элээн хей авторларның хөрээжен кижиге өске ат «шаннаар» дугайында айтыыг көдүрген үүлдерин номчаан, сагыш-сеткилим дүвүреп, моны биживес аргам чок апарды.

Бодум хуумда, хөрээжен чонну «эшпи» деп адаарынга шуут удур мен. Че харын, сөстүң укталган төөгүзү-биле алырга, угказында багай үүл чок, үе-дүпте ол сөсту хөрээжен кижиге хамаарыштыр адап чоргаан. Ынчалза-даа амыы үеде ол сөсту ажыглай бээр болзувусса, окта шып эвес апаар боор. Бетн дизе, чангыс чижектен көрээлиңер даан. Ырак-узак черден чедип келгеш, өөрүшкү-маннай-биле уткып алган эргим аванга холун сунгаш: «Эжиңе эшпи» дээриңге кандыг-дыр?! Ол дээрге не кижини куду көрүп, дорамчылааны-дыр.

Эргим тыва чонум! Кылыр, бижиир үүве тыпкаан эвес бис. Чеже-даа «хөрээжен» деп сөсту «эшпи», «даңгына», «кадын» деп сөстер-биле солузувусса, аңаа чанчыпас бис. Мен кыс кижини «эшпи» дей албас мен. Шынап-ла, тыва кижиниң аксыңга эптешпес сөс-тур. Ооң орнуңга амыы үеде тыва дылывысты «боктадырып» чоруур, орус дылдан очулдуртуна бээр сөстерниң дутайында бижизивисске чүл?

Бодум хуумда аныяк салгалга, эш-өөрүмге мындыг сүмем бар. Сөөлгу үеде ном садыында тыва дыл кырында номнар хөй-биле үүнүп эгелээн. Чогаалчыларывыстың оода чангыс номун алгаш, номчуп көрүнер даан. Ында билиннмес, эргижирээн сөстер кайы хөй. Ол сөстерни үшта бижээш, оларның уткаларын тайылбырлаан бичин булуучаштан солун арынга үндүрзе чүл?

Урана ОНДАР.

Эш-өөрүм дугайында сөс

ШҮЛҮКЧҮ БОЛГАШ ЖУРНАЛИСТ

Тыва хөрээжен чонуун хоочун болгаш амыы салгалында чогаалчы, журналист салым-чаяанныг, уран-чечен талантылыг, эртем-билиглиг кижилериниң бар болуп турарына ким өөрүвес, чоргаарланмас боор. Оларның билии, талантызы, чогаадымчы ажыл-ижи эр кижилериниңден бичин-даа дудак чок.

Төрээн чонуунуң чогаалчы, шүлүкчү, журналист салым-чаяныг эрес кыстарынга чоргаараалдың, ынакшылын, хүндүткелин болгаш улуг идегелдиг барымдаазы кылдыр оларның чамдыктарын аңаар бодаан мен. Чогаалчы, журналист, эртемден Екатерина Дүктүт-ооловна Тановаңын ат-сураа ам бүгү Тыванда неитераш, ооң чогаалдарын чер болганда улуг сонуургал-биле номчуп, ону амыдыралын сыраажызы» деп санап, мактап турарын Ак-Туругта болгаш Кызыл-Даага эртken күзүн барып чораан үемде бүзүрел көрдүм.

Республиканың үүгле хөрээжен чонуунуң эвес, харын эр хамаатыларының сонуургал номчууру, үнелеп турары «Эне сөзү» солуннуң организаторларының бирээзи болгаш редактору Артык Ховалыг — талантылыг чогаалчы, мергежилдиг журналист. А Тываның шыырак журналистериниң бирээзи, биче сеткилдиг, томаанныг, чазык-чаагай ажы-чаныг, хүлүмзүрээн чаптанчыг шырайлыг Светлана Сюр-ооловна Монгуш элээн каш чылдар дуртузунда «Тыванын аныктары» солуунуң мергежилдиг редакторлап, аныктар амыдыралынын чугула айтырыгларын чаңгыс эвес удаа көдүрүп келген.

Кайгамчык кызымаалай, уран-чечен талантылыг, чогаадыкчы арга-мергежилдиг хөрээжен журналистер Тыванын радио болгаш телевиденне черлеринде база бар. Оларның бирээзи — радиожурналист Лидия Иргит. Ооң белеткээн дамчыдылгаларын радио дамчыштыр улут сонуургал-биле ынчаар мен. Ол 1954 чылда Бай-Тайганың Шуйга маңнын арат ий-булегге төрүттүнген. Бышкан Ыныгының аттестазын ортумак школага чедип алган соолунде Кызылда күрүвеник башкы институдунуң ыыт факультединде 1979 чылда доосхан. Журналистер эвилелинге кежигүүрге 1984 чылда киргеи.

Тыва радионуң ажылдакчызы Лидия Иргит үүгле мергежилдиг журналист эвес, харын талантылыг шүлүкчү. Ооң бижээн баштайгы шүлүктери республика солуннарында болгаш «Улут-Хем» альманахка 1972 чылдан бээр парлаттынып эгелээн. «Дамырак» чогаадыкчы каттыжмышкычыны баштайгы хөрүмнүзеенинің бирээзи Л. Иргиттің «Хөлүүн көрүүчүү» деп эгелиг болук шүлүктери 1981 чылда «Өзүмнер» аттыг чыныы номга киргеи.

Шүлүкчү журналистиң «Дая чечээ» деп ному 1991 чылда чыыкче үнгеи болгай. Ооң чогаатkан шүлүктери, советтерге, бөсиялары ыыда парлаттынган. Лидияның чогаалдарының аттары безин аңаа эвес, а кижиниң кичээнгейин, сонуургалын доваан-на болдура бээр. «Хөлүүн көрүүчүү», «Дая чечээ» — бо ийи атты безин өөмүүтарымга, мээн кулаамга онзагай кылдыр дыңналыр, бойдустуң кайгамчык чараш чурумалы караамга кеступ кээр. Чиже, «Дая чечээ» деп чугаалаптарымга, мээн төрээн чуртум Кара-Суг бажында Баян-Өндур тайгазының часкы чайгы кайгамчык чараш өн-базының чечектери караамга чиргилчиннеп, аңаа селгүүстеп чораанымны сакты бээр-дир мен.

«Дая чечээнде» киргеи шүлүктериниң, советтериниң, бөсияларының хей нуруузунуң сесте Чечен, ханы утка-шыырлыг, бойдус биле кижиниң тудуш харылзаазын илергейлеп турар. Ооң чижээн журналистиң «Улут-Хемним» деп шүлүүнден көрүүтээлп:

«Улут-Хемним, сеңээ ынаам
кызыгаар чок,
Сеңден чарлып, ырак чурттаар
хөөнүм-даа чок,
Уруун дургаар эртен,
кежээ үргүлчү-ле
Сени кайгап, өрү-кузу
баскылаар мен...
Чаңгыс хонук сени
көрбейн барганымда,
Чалгыгларым даажы безин
ыңналыр кээр:
Кайыыс-даа чарып черже
шыдавастаан—
Халышкы дег ханы төрел
болган-дыр бис».
«Кижи — бойдустуң төлү»

деп, Тыванын алдарлыг чогаалчыларының бирээзи Степан Агбанович Сарыг-оолдун философуу ёзу-биле кончуг шын бижээнин Лидияның бо шүлүү база катап бадыткап турар деп бодаар мен. Чүрүмалдыг, кайгамчык чараш Шуйгун кызы төрээн бойдузунга кедергей ынак дээрзин «Кандыг-даа хем аялгалыг» деп шүлүү хереченлеп турар:

«Кандыг-даа хем аялгалыг—
Каргыраалар, хөөмейлээр,
Часкы хемниң үнү безин
Чалыы ботту хөлзедип кээр.
Арыг кылаң судак сугнуп
Даажы безин игилдээнзиг.
Даамчыраан кижи хөөнүн
Ала-чайгаар сергедип кээр.
Тайга черден шуран баткан
Дамырактың шулураажы
Дыңгылдайлап сыгырткан дег
Дыка чараш дыңналгылаар».

Амыдыралда бар таарымча чок болзуушкуннарны сойгаалап илереткен ооң басыларының ниити ады безин тодаргай сорулгалыг:

«Басыныңны күзү-биле
Бачыдыңар ширбип ор мен».

Рынок харылзааларынче шилчип киреринде бо берге байдалдарында чонуң амыдырал деңнели кайда-даа кудулап, алыксак-чиксек, чазый болгаш чижеп кижилер улам-на көвүдээн үеде «Тева» деп басня чугула үжүр-дүзелиг деп бодаар мен:

«Аъш-чем садыы складка
Эргелекчи херек дээнин
Ажай Тева дыңнай сал-ла,
Эрте четкен — хүлээп алган.
Күзелин ол чедип алган,
Хүрүүн моны бодаар турган:
— Складка салыпкаштын
Орай кежээ чаныр турайн.
Могеннерим аразында
Бөрбекти кым эскерерден...
* * *
Тева харын мындыг мйнаан,
Деңгер-ле бо, аравыста
Чамдык мындыг кижилерни
Чаза шавар шаавыс чок бе?»

«Амдыы диистиң хеймер оглу» деп басня амыдыралдың делгем оруунне эгелеп киргеи ыныктарга шыгыы кинээдиг болуп турар:

«Аспырак, шала турум
Ала диистиң хеймер оглу
Кожазында ак диис-биле
Чолбашкаштың чурттай
бергеи.
Каш ай ишти кады
чурттаан —
Хамык үүве көстү бергеи:
Амдыы диистиң хеймер оглу
Арагалаар чаныг болган...
* * *
Эчис чурттаар ынак эшти
Эки шилип албас болза,
Ак диис-биле домей бооруп
Амдыгаштан сагындырайн».

Шүлүкчү журналистиң моон соңгаргы чогаадыкчы планының дугайында сонуургал айтырдым. Базз бир чыыдының бижээн, ону 1993 чылда парлалгага дужаарынга барык белеп. Чаа чыыдыда кол черни басыылар эдлеп турар.

— Башкы эртемниг-дир силер, канчан радиога ажылдап киргениңер ол, Лидия Херлиевна?

— Радиожурналист болу бергенимниң төөгүзүн чугаалаар болзумза, алдептиг үүве. Институт соолунде Монгун-Тайгага башкылап ажылдап турумда, райкүүскомнуң улус өөредилге киллазының эргелекчизи М. Хаймиптың дужаалын өзүгаар меня башкы ажылымдан хенертен хостаан, чыдаганы: «Ажылдаар хостуг чер чок» дээн. Республиканың Өөреникге министерствозу Каа-Хем районче ажылдадым өөрүүпкен, а анаа баарымга, ажылдаар чер база чок болган. А ооң соолунде ВЛКСМ обкомунуң секретары турган Фирсованың сүмелеэнин-биле школа ыдыгаанга бир ай ажылдап көрүүнде. Тыва радионуң эмиктер дамчыдылгаларының редакциязынче 1979 ылдың тапчаңнаңче меня ажылдаарга чорудуп кө».

Лидия Иргит болдуңга чогаалажылын журналисчи чымыштыг ижи-биле сырый холбаштырбышаан, ам бо хүннерге чедир Тыва радиокомпаниясының микрофон бөлүүнүң чечен чогаал, культура, уран чүүл талазы-биле редакторунда шудургу ажылдап турар. Бо эрткен үениң дургузунда шүлүкчү болгаш журналистиң белеткээн арбын дамчыдылгалары Тыва радионуң алдын фондузунда киргеи. Радионуң хоочуну Калдар Монгуш-биле Лидияның амыы үеде белеткеп, республиканың чүс-чүс, мөңмүн радиоыдыпакчыларынга неделя санында бараалгадып турар дамчыдылгаларының эң-не улуу — «Улут-Хемниң чалгыглары» деп литературахөгжүмүүт радиожурнал болгай. Бистиң республиканың талантылыг бо журналистериниң белеткел казы ол дамчыдылганы кедергей сонуургал сыныаар мен.

А ол ышкаш Лидияның белеткээни «Үежилериниң озур-хевири», «Ойнап берем, көгжүмчү», «Культура болгаш амыдырал», «Микрофонда боттывыңгыр артистер» болгаш ооң-даа өске радиодамчыдылгаларны кым сонуургавас боор.

Шүлүкчү болгаш радиожурналист Лидия Иргит — телептиг ве. Ооң улуг уруу Аяа Кызылдың № 1 школазының 5 клазында. Алеказы ол-ла школаның 3-кү клазында өөренип турар.

Тыванын талантылыг болгаш бедик мөгежилдиг журналистериниң бирээзи Лидия Херлиевнага өөгедиксиг чаа-чаа ыдыыкшиннерин күзээр болган мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

Республиканың районнарында көдээ ажылагый продукциязын дужааган садып алыкчыларның кичээнгейинге

1992 чылдан эгелеп Волганың автомобиль заводунуң автомашиналарын («Жигули») «Тыва-Лада» деп тускай автотөп садып сайгарар.

Хереглекчилер кооперациязы эзт дужаакчыларының данзызын тускай автотөпке дамчыдып берген. Тыва төпкооптуң дыңнадыры болза, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың адынга Россияның Сан-хөө министерствозунуң 1992 чылдың октябрь 29-тагы № 10-2-16 чагаазынга дүүштүр эзт дужаакчыларынга чиик автомашиналарның өртек-үнезинин аартаашкынының компенсациязын эгитпес. Автомашиналарны хостуг рынок өртектери-биле садып сайгарар.

ВАЗ автомашиналарын садып алырының талазы-биле бүгү айтырыгларны «Тыва-Лада» техтөпке тургузар. Ооң адрези: Кызыл хоорай, Магистральная кудумчузу, 15. Телефону 3-73-89.

КИНО

ДЕКАБРЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Полночная жара» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, «Видеозал»: «Ничего не вижу, ничего не слышу» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Эгрета из слоновой кости» 9.00, 10.30, «Столкновение» 12.00, 15.40, «Болотная стрит или средство против секса» 14.00, 17.40, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Взрывная бригада. Взрывная бригада против нинзя» (2 серилыг) 14.00, 17.00 шактарда.

ДЕКАБРЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Полночная жара» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, «Видеозал»: «Ничего не вижу, ничего не слышу» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Лапландские сказки» 9.00, 12.30, «Достигая невозможного» 10.30, 15.40, «Болотная стрит или средство против секса» 14.00, 17.40, 14.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Оранжевый дождик» 12.00, «Взрывная бригада. Взрывная бригада против нинзя» 14.00, 17.00 шактарда.

ДЕКАБРЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Горец-2» (АКШ) 9.20, 11.30, 13.40, 15.50, 18.00, «Видеозал»: «Доспехи бога» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Девочка и крокодил» 9.00, 12.00, «Мальчик с большой черной собакой» 10.30, 13.30, «Женщина в пламени» (Германия) 15.00, 17.10, 19.20 шактарда.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу күш-ажылдың хоочуну
Хомушку Аракчаевич КАРА-ООЛДУН
мөчээнин ыңнаттышаан, өг-булезинге, теределериге болгаш чоок кижилериге ханы мажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазак «Шыпта» солуунуң редакциязының коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕҐИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харылсалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторуңуң орулакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторуңуң орулакчылары), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келгеи кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторуңуң орулакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харылсалгалыг секретарь — 3-34-92; орулакчызы — 3-43-93

КИЛДИСТЕР: Удус депутаттарының Советтери политикалы-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлегүүр — 3-34-49; 3-26-73; көдээ ажылагый — 3-41-16; культура болгаш үүге өөредилгени — 3-39-15; көдээ-дер болгаш спорт — 3-38-82; — 3-34-57; очулта — 3-34-29; — 3-34-93; чаргы — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; чидиргечилер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федераци

Тувинская Республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үүнүп эгелээн

ШЫН

№ 241 (14963) 1992 чылдың декабрь 15, вторник Солунга ат салган шагы 20.30. Чагыдар өртөө 10 коп. Саадар өртөө 1 рубль.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ, СЪЕЗДИНИҢ КАДЫ МЕДЕГЛЕЛИ

МОСКВА, декабрь 11. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Россияның Президентизи болгаш улус депутаттарының Съездизи сүмележилгелерниң соонда кады кылган медеглелди тараткан. Бичиде олар «хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагыргаларның аразында тургустунуп келген маргылдаалыг айтырыгларны чүгле конституциялыг аргалар-биле шиитпирээринге» чүткүлдүүн илергейлээн.

Президент болгаш Съезд Россияның бүгү хамаатыларын, РФ-тин кезектерин, политиктиг партияларны болгаш шимчээшкиннерни, массалыг информация чепсектерин «күштен-күүлээшкинге чедирери-биле холбашкан политиктиг хөделиишкиннер ажыглаарындан, ниитилелге удур турушуушкундан, хөй-ниитиниң корум-чурумунуң баксыраарынга, забастовкаларга чедирер массалыг акциялардан ойталаарын» кыйгырган.

РФ-тин эрге-хоойлу-камгалал органнарынга «чурттун бүгү девискээринге корум-чурумну, хамаатыларның айыл чок чоруун болгаш конституциялыг эргелерин хандырарып» дааскан.

Россия Федерациязында конституциялыг тургузугну турумчудуп бижыктырар дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫН VII СЪЕЗДИЗИНИН ДОКТААЛЫ

1. Россия Федерациязының чаа Конституциязының (Үндезин Хоойлузуның) кол-кол үүлдериниң дугайында Бүгү-россия референдумун эрттирериг 1993 чылдың апрель 11-де кылдыр томуйлаар.

Россия Федерациязының чаа Конституциязының (Үндезин Хоойлузуның) референдумга киирер кол-кол үүлдериниң төлевилелин, Россия Федерациязының Президентизи болгаш Россия Федерациязының Конституция суду-биле дугурушкаш, бадылаарын Россия Федерациязының Дээди Советинге дагзыр. Төлевилелдин тус-тус домактарынга дутуржулга чедип алдынмаан таварылгада, оларны альтернативтиг бадылаашкынга киирер.

Россия Федерациязының чаа Конституциязының (Үндезин Хоойлузуның) кол-кол үүлдериниң төлевилелин Россия Федерациязының субъектилеринге (кезектеринге) албан чорудун бээр. Федерация кезээзи Россия Федерациязының чаа Конституциязынга киирткинген турар.

Россия Федерациязының Конституциязының кол-кол үүлдериниң төлевилели 1993 чылдың март 31-те чедир шолаалгага парлаттынган турар ужурлуг.

2. Россия Федерациязының Конституциязының 109 үүлүнүн Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыктарын болгаш айтыышкыларын Россия Федерациязының Дээди Советиниң арга соксалдарының талазы-биле 19 пунктузун; 110 үүлүнүн Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң хоойлужудулга саналдаар инициатива бээр эрге талазы-биле кезээн; Россия Федерациязының Конституциязының 121-6 үүлүнүн Россия Федерациязының Президентизиниң бүгүн эргелериниң доп-дозаан соксадырының талазы-биле кезээн Россия Федерациязының Конституциязының кол-кол үүлдериниң талазы-биле референдумну эрттирериге чедир күш чок болур. Күштүг кылдыр ажыглаттынмас.

3. Россия Федерациязының Дээди Совединиң хоойлужудулга, күүсекчи база суд эрге-чагыргаларының аразында тургустунган балансты бүүрүдүр байдалдыг хоойлужудулга инициативазы чергелиг киирген эдилгелерни чугаалажып коорунге хүлээн албас.

4. Россия Федерациязының чаа Конституциязын хүлээп алырынга чедир үеде Россия Федерациязының Конституция судунуң составында артып калган вакансияларга (хостуг олуттарга) судьялар соңгуурун эрттирбес.

5. Россия Федерациязының улус депутаттарының VII Съездизиниң «Россия Федерациязынга референдум дугайында» Хоойлуга немелделер киирер дугайында шиитпирин күш чок деп санаар.

6. Россия Федерациязының улус депутаттарының VII Съездизиниң «Чагыргалар даргаларының дугайында» доктаалының 2 кезээнде чагырга даргаларының бүгүн эргелерин хуусаадан эрте соксадырының талазы-биле ийги өскүзүн улус депутаттарының Советтериниң чаа чыыжының соңгуудаларынга чедир ажыглап киирбес.

7. Россия Федерациязының Президентизи Россия Федерациязының кезектериниң төлөөлекчилери-биле, депутат фракциялар-биле сүмележилгелериниң үндезининге Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының албан-хүлээлгезинге элээн каш кандидатураларны рейтинг байдалдыг бадылаашкынга Россия Федерациязының улус депутаттарының VII Съездизинге 1992 чылдың декабрь 14-те киирер.

Россия Федерациязының Президентизи бадылаашкынның түнелиндe эн хөй бадылаашкынны алган үш кандидатураның бирээзин Россия Федерациязының улус депутаттарының VII Съездизинге томубладыры-биле киирер.

Бир эвес кандидат Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизиниң бадылаттырбайн бээр болза, Президент Россия Федерациязының улус депутаттарының VIII Съездизинге чедир үеде Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының хүлээлгезинин түр күүседи-хирзин томуйлаар.

8. Бо доктаалды хүлээп алган үеден эгелээн, Россия Федерациязының чонунга Президентиниң кыйгырыы болгаш Съездиниң кыйгырыы күш чок болур.

9. Бо доктаалдың 1-8 пунктуларының кандыг-даа кезээ боду бот-тускайлаан күштүг болур эргези чок.

АҢГЫ-АҢГЫ КЕЗЕКТЕРЖЕ

1973-1974 чылда төрүттүнген шериг назылыг оолдарны Россияның аңгы-аңгы булуннарында шериг кезектериже аъткарып чорудар ажылдарны Тыва Республиканың шериг комиссариаты бо чылдың ноябрьның ондан өгелээн.

Тыва Республикадан бо чылын шеригже барык 1700 назы четкен оолдарны чорудар ужурлуг.

Шериг комиссариадының чылда пунктузунда харыысалгалыг ажылдакчыларның бирээзи капитан Юрий Геннадьевич Дивиденкокук тайылбырлап турарын бөлүгзаг алырга, чоруур ужурлуг оолдарның чартык кезиниден хөй ам боттарының турар кезектериже чорупкан. Ол дээрге Красноярск, Хабаровск крайлар, Иркутск область, Тула, Владивосток хоорайлар болгаш Забайкальениң чамдык шериг кезектери болуп турар. Оон ынай бистин кожавыс — Алтай крайже база Тывадан оолдар чорутқан.

Шеригже чоруп турар оолдарга ада-иелер, төрелдери кээн, чагыг-сөзүн берип турары өөрүнчүг. Аңаа Кызылдың уран үүл училищезинин сургуулдары, карза четрестер ниитилелиниң төлөөлери, хоорайның ийи дугаар ортумак школазының болгаш өске-даа черлериниң бот-тывынгыр артистери доктаамал барып, ужуражылганы кылып, оон, концерттерни бо-ла бараалгадыг турар.

Шеригже кыйгыртыышкын уламчылап турар.

Виктор КАРА-САЛ

ЧУРУКТАРДА: чымда пунктузунда ажылдавчылар; чымда пунктузунга концерт үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ӨРТЕКТЕР! ӨРТЕКТЕР!

Бистин республиканың денискээринге аъш-чемниң кол продуктуларының өртөө 1992 чылдың ноябрьда деңгээ өскенин республиканың Статистика эргелелиниң киллис начальнигинин ораламчызы Г. Лалетина редакциядан ыңнаткан.

Аъш-чем продуктуларының өртөө бо чылдың октябрьда ниитизи-биле 120 хуу бедээн. 1991 чылдың ноябрьда турганымга деңнээргe, бо чылдың ноябрьда өртөктер 10 катап өскен! Аъш-чем продуктуларының кол төрүлдерниң өртөктери 1991 чылдың ноябрьда турганымга деңнээргe, бо чылдың ноябрьда 29 катап азы 2900 хуу бедээн. Чижээ, аъш-чемге ажыглаар ус аймааның өртөө бо чылдың октябрьда безин 113 хуу турган, а ноябрьда (эрткен чылдың ноябрьда турганынга деңнээргe) 2901 хуу өскен.

Эт болгаш эт продуктуларының өртөө 1588 хуу, балык болгаш балык эдилиде кылган продуктуларының — 1835, сүт болгаш чалаң сүт продукциязының — 2880, хлеб болгаш хлеб кылыгларының — 1519, крупа болгаш макарон кылыгларының — 2733, картофель болгаш ногаа аймааның — 1048, кат-чимис болгаш бахча культураларының — 383 хуу бедээн. 1992 чылдың ноябрьда Кызылга болгаш Тывадың өске-даа черлериниге өртөктер шак ынчаар талыйтыр өскей.

Сарыг болгаш кара өөнүг шай аймааның өртөө база бедээн. Чижээ, бо чылдың октябрьда безин бир килограмм кара шайның (үүрмек) өртөө 918 рубль турган, ноябрьда 1459 рубль. Бирги сорт шынарлыг чаңгыс килограмм даган 20 рубль турганымдан 34 рубль четкен.

Ынчалзажок аныыралга эргежок чугула хлеб болгаш сүт продуктуларының өртөктерин өстүрбес дээш, Тыва Республиканың Чазаа болдуунар бүгү-ле хемчеглерин ап келген болгаш ап-даа турар.

ДУГУРЖУЛГА ЧЕДИП АЛДЫНГАН

МОСКВА, декабрь 12. (РосИТА-СЧТА). РФ-тин улус депутаттарының VII Съездизинге илереп келген конституция кризизин ажып эртер талазы-биле дугуржулга чедип алдынганын тайылбырлап тура Президент Борис Ельцин «ындыг дугуржулганы — эрге-чагырганың үш адырларының — күүсекчи, хоойлужудулга, суд эрге-чагыргаларының аразында дугуржулганы чедип алганы дээрге, чон тайбың, сезиг чок чурттан болур дээрзин көргүзүп турар» — дээн. Ол дээрге кандыг-даа эргилделер, Конституцияга удур хөделиишкиннер болбас дээн ол.

Президентиниң бодап турары-биле, «үштүн — Президентиниң, Дээди Советтиң Даргазының, Конституция судунуң Даргазының — ат салганы документ, ону Съездиге чарлаан болгаш депутаттарның хөй кезии хүлээп алган болгай, хөлөн улуг болгаш чугула ужур-дузалыг болуушкун». Понедельникте ол Чазак Даргазының албан-хүлээлгезинге рейтинг хевирлиг бадылаашкынга элээн каш кандидатураны киирериг дыңнаткан. Эн хөй бадылаашкынны алган үш кандидаттан ол бирээзин шилип алгаш, Съездиге бадылаалыры-биле саналдаар. Бир эвес ол үштүн кайызы-даа эн хөй бадылаашкынны албас болза, Чазак Даргазының хүлээлгезинин күүседикчизи кылдыр Егор Гайдарны томуйлаар.

Борис Ельцинниң бодап турары-биле, «кымның тилелгезинин, кым кымга кайы хире чайлап, дүжүп бергенинин, Президент, Съезд кайы хире дүжүп бергенинин дугайында чугаа турбас ужурлуг». «Бис дугуржулганы чедип алган бис. Кол-ла чүве ол. Оон-моонтилелгезинин дугайында чугаа чорбайн турар» — деп, ол медеглээн. Президент Борис Ельцинниң моортан бодунга алган кичээндирии болза «депутаттар-биле доктаамал ажылдаар херек. Ындыг ажыл четпес бооп турары ам илдеп көзүлгеи. Доктаамал харылзаа чок турган, ындыг харылзаа эргежок чугула. Комитеттерге, комиссияларга, палаталарга, Дээди Советке баар херек. Дээди Совет-биле харылзажылга талазы-биле Президентиниң тускай төлөөлекчизи албан херек. Ол чүгле ол херектер-биле ажылдаар».

Руслан Хасбулатовтуң болап турары-биле Президент, Дээди Советтиң Даргазы, Конституция судунуң Даргазы оларның аразында чугаалажылгалар дыка шыңгыы байдалдыг чоруп турган. Ийиги чергелиг айтырыгларже чайгылдырарының илереэшкиннери турган, а кол айтырыг дээрге Чазак баштынының дугайында деп чүве илдеп болгай. «Кижилерни хлеб, чурттаар оран-сава, ийик-хөп, кемнерек үүлгеднишкини ышкаш айтыыглар дүвүредип турар. Оларны шиитпирээрде чогумчалыг Чазак, а Чазакка Премьер-министр турар ужурлуг-ла болгай. А Чазак баштының чурттакчы чонунуң хөй кезии, хоойлужудулга эрге-чагыргазы деткээн турар ужурлуг».

Конституция судунуң Даргазы Валерий Зорькиниң чугаалааны-биле, эгезинде талалар шуут удурлашыкак туруштуг турган. Чедип алдынган дугуржулгага хамаарыштыр депутаттарның янзы-бүрү хамаарылгазынга Валерий Зорькин: «Че харын, дугуржулга чедип алырындан ойталаалыңар. Бүгү-ниити соңгуулдаларны эрттирип, Россияны бустун дүжеринге чедирээлиннер» деп харылаан. Россия өндүр улуг күүнге хевээр турзун дээр болза, аңаа эрге-хоойлу базазы херек... Съезд аңаа Конституциялыг үндезин базазны тургузар ужурлуг.

ПРЕЗИДЕНТИГЕ БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Англияның Кент хоорайында чоокта чаа самбо хүреш талазы-биле делегей чемпионадынга бистин чаңгыс чер-чурттувус Иван Хураган хөөмүй спортчулар аразынга «Делегей чемпиону» атты чаалдыг алган республиканы спортчу ат-алдарынга улуг улуг-хүүрек киргген.

Ынчангаш моон-биле холбаштыр РФ-тин Дээди Совединиң Аныяктар ажыл-чорудулганының талазы-биле комитеди Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак-ка өөрүп четтиришкининиң чылы илгеттирлиг байыр чедиргени телеграмманы чоруткан.

Ында мынча деп бижээн: «Самбо хүрешке Англияның Кент хоорайынга эрткен делегей маргылдаазынга Силерниң чаңгыс чер-чурттуунар Иван Хураганның тилелгезин дээш байыр чедирип тур бис.

Тыва Республика чурттуг самбист делегейге бир дугаар ол бедик атты чедип алган болгаш тергиин эки судьялаары дээш «Делегей чергелиг судья» деп атты алган.

Республикага спортту сайырадыры-биле Силерниң киирип турар улуулер дээш четтирдивис.

Хуралдаа-биле, Комитеттиң иштинде комитет даргазы С. В. Наумов».

* * *

Бо чылдың октябрь 31-де Красноярск хоорайга Сибирьниң олимпийжи спортчуларының ужуражылгазы болуп эрткен болгаш бистин делегациязывыс аңаа база идепкейлиг киришкен. Моон-биле холбаштыр Красноярск край чагыргазы улуг дузаны чедиргени дээш бистин Президентивиске база байыр чедиргени болгаш Сибирь девискээринге күш-культураны болгаш спортту моон-даа ынай сайырадырынга кады ажылдаарын телеграммазында илергейлээн.

ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫ ДЭЭШ

Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылдың сентябрь 8-те хүлээп алган № 119 доктаалынга болгаш ТР-ниң Президентизиниң 1992 чылдың ноябрь 5-те үндүрген № 45 Чарлыныга хамаарыштыр Кызыл хоорайда болгаш чамдык районнарда соңгу үеде ийи-бүрү «дидир-хидир» дижир чугаалар ыңнаалып турар апарган. Аңаа холбаштыр чогуур тайылбырны бээрин журналист Алексей Дугержаа Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Биче-оол Сундуевич ШЫЫРАПТАН диледи.

Айтырыг. Дайынның болгаш күш-ажыл хоочуннарынып Кызыл хоорайда магазини, а ол ышкаш инвалидтер магазини 1993 чылда хагдынар, чылдагааны: найысылалда магазиннерни чаа чылда хуужудар деп чугаалар бар болу бергени-биле холбаштыр пенсионерлер ортузунда сеткил дүвүрээшкини «соңгу үеде өскүп турар. Бо айтырыга холбаштыр тайылбырны берип көрүңерем.

Харыы. Үндезин чок хоозун чугааларны иептередир, хоочуннарның сагыш-сеткилин дүвүредир дээн хөөннер бар шинчилиг. Ынчаарга пенсионерлер, инвалидтер, херээженнер, сургуулдар, аныяктар, иелер, ылангыы бот-иелер, бичии чаштар дугайында сагыш салыры — Тыва Республиканың Чазааның онза политиказы болгаш ыдыктыг хүлээлгези-дир. Ынчангаш хоочуннар, инвалидтер магазиннерни кедир чылын чүгле хагбас эвес, харын оларны Чазак, Кызыл хоорай чагыргазы 1993 болгаш оон дараазында-даа чылдарда хевээр арттырар, ук магазиннерни быжыглаан, аъш-чем продуктулары болгаш өске-даа базаннар-биле немей хандыыр хемчеглерни ап чорудар, оларны эт комбинады ышкаш будүрүлгелерге быжыглаар, шефтээр болгаш базаннар өртектерин болдунар шаа-биле чиигедир дугайында айтырыгларны өөренип көрүп турар. Ынчаарга ол магазиннерни киирип турар орулгазы эвээш деп «өкпелээр» чамдык ажылдакчыларның барын демдеглеп каар бодай-дыр мен. Ындыг турушту Чазак кижи-даа деткивес болгаш пенсионерлер, инвалидтер дугайында бирги эдилгеге сагыш салыр апаар.

Айтырыг. «Күш-ажылдың болгаш дайынның инвалидтеринге, дайын киржикчилери — тыва эки турачыларга, тылга күш-ажылы дээш ССРЭ-ниң болгаш ТАР-ының өрдениери база чидиглери-биле шаатканы ТАР-ының хамаатыларынга, Тыва Республиканың чазак шаннаалдарын алган пенсионерлерге немелде чиигелдер дугайында» № 119 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 1992 чылдың сентябрь 8-те хүлээп алган болгай. Ол буянныг доктаалды чүгле пенсионерлер эвес, оларның хөй мун төрелдери, ажы-төлү, чоок кижилери чүректің ханыгындан Чазакка өөрүп четтиришкин-биле уткан. Доктаалда ийиктен немелде социал чиигелдерни олар чүгле октябрьда алган. Чазактың бо чүтүүл доктаалынга, Тыва Республиканың чазак шаннаалдарын алган пенсионерлерге немелде чиигелдер дугайында» № 119 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 1992 чылдың сентябрь 8-те хүлээп алган болгай. Ол буянныг доктаалды чүгле пенсионерлер эвес, оларның хөй мун төрелдери, ажы-төлү, чоок кижилери чүректің ханыгындан Чазакка өөрүп четтиришкин-биле уткан. Доктаалда ийиктен немелде социал чиигелдерни олар чүгле октябрьда алган. Чазактың бо чүтүүл доктаалынын салым-чолу чогум ам чүү болу берди, Биче-оол Сундуевич?

Харыы. «Россия Федерациязында күрүне пенсияларын өстүрер дугайында» Россия Федерациязының 1992 чылдың октябрь 21-де хүлээп алдынган Хоойлузунда Россияга пенсияның адаккы хемчээлин 2250 рубль кылдыр доктаатканы. А бистин республиканың тус чер немелделери-биле кады ол хемчээл 2925 рубль болгай. Ынчангаш Тыва Республиканың Чазаазының № 119 доктаалының күүселдезин тур када соксаан.

Доктаалды күш чок болдурар дугайында чугаа турбаан болгаш туруп-даа болбас. Аңаа эдилгелер киирериниң эн-не эптиг аргаларын дилеп тывар дугайында чугаа болуп келген. № 119 доктаалга эдилгелер киирер дугайында Тыва Республиканың Чазаазының чаа доктаалының төлевилели ам ажылдап кылдынган болгаш чоокку хүннерде чугаалажып көргеш, ону хүлээп алыр. Аңаа дараазында эдилгелерни болгаш өскерилгелерни киирери көрдүүн турар. Бирээде, «Күш-ажылдың болгаш дайынның инвалидтеринге» деп домакты доктаалдан уштур. Хуужуткан чуртталга бажыннарын хамаатыларга моон соңгаар хамааттыр бээр болганда, доктаалдың 1 пунктузунуң 4-кү кезээн база казыыр. Чүте дээрге «Нивалидтерге күрүне детки-чезинин немелде хемчеглериниң дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың октябрь 2-де Чарлыын ёзугаар инвалидтерге чүс хуу чиигелдер көрдүнген болганда, ук Чарлыкты күүседир апаар. Ийиде, 1992 чылдың октябрь 1-ге чедир 2000 рубль хемчээлден эвээш пенсиялыг турган пенсионерлер доктаалда айытқан чиигелдерни бо чылдың октябрьда ажыглааны ышкаш, моон соңгаар ол-ла хевээр улаштыр ажыглаарын шиитпирээн. Үүте, Афганистанга дайынга өлген дайынчыларның нелеринге моон мурнунда доктаатканы 450 рубль пенсиялы 1125 рубль чедир өстүрер.

Айтырыг. «Акша чедишпес дижир болгай, а немелде чиигелдер чарыгдалдарын дуглараар кылдыр ажыглаарынче Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Руслан Хасбулатовтуң хаймрлаан 90 миллион рублиниң чамдыызын чүге угландырбаан чоор деп, чамдык кижилер айтырып турар.

Харыы. Адаарга-ла, ол хире хөй кылдыр дыңнаалыр, а бо үеним-биле алырга, ол хире безин акша бүгүдеге бүрүн четчиири берге боор чүве-дир. Ол акшаны тодаргай сорулгалыг ажыглаар кылдыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму болгаш Тыва Республиканың Президентизи чөптүү-биле хуваагаан деп саналаар мен. Рынок харылзааларынче шилчиринин бо нарын байдалдарында шуут-ла бергедээн хамаатыларга, чижээ, суурда он, райында — чээрби дээн ышкаш, дамзы ёзугаар ол акшаны берип турар. Хуваалда ёзугаар акшаны шын ажыглаарынга контрольду Тыва Республиканың Чазаа шуут бодунга алган.

Пенсияны, өске-даа дузаламчыны күрүне берип турбуже, ону соора ажыглаар, арагалаар чамдык кижилер база бар. Ындыг кижилерге демги акшадан чаңгыс-даа хөлөскі берип болбас.

Айтырыг. «Арага-водка кылыгларны республикаже киирерин болгаш сиирт аймаан садыгларын чуруумчудар талазы-биле хемчеглер дуайында» Тыва Республиканың Президентизиниң 1992 чылдың ноябрь 5-те № 45 Чарлыының чамдык үүлдерин 1993 чылдың январь 1-деп соңгаар Кызыл хоорайга күүседирип соксаар апаар, чүге дизе, келир чылын найысылалда хөй магазиннерни хуужудар, а хуу кижилер арага садар лицензия алырын Чарлык ёзугаар соксаткан болгай деп, чамдык кижилер чугаалажып турар. Ынчаарга хуу магазиннерге арага садарын чөпшээрээр деп чугаа база дыңнаалып турар апарган.

Харыы. Президентиниң ол Чарлыын Тываның ажылчы чонунуң эн хөй нуруузу-биле-биле деткээнин Чазак безин-биле үнелеп турар. Ынчаарга чонунуң үүлдүгүнүн, бүрүн дирери — Чазактың бирги чергеде политиказы-дыр. Оларның пенсиязын чеже-даа өстүрерге, чалыыларын деңнелиге пенсионерлер кажан-даа чедип шыдавас.

1993 чылда болгаш оон дараазында-даа чылларда пенсионерлерни ажылдан чүгле үндүрбес эвес, харын хоочуннарның байлак дуржулгазын, билини, мергежилни, кадыг-бергелерни көрүп эткен од кижилерниң төлептиг үлегерин ажыттаар-биле. Пенсионерлерниң ажылдаар чергелериге хамаарыштыр кандыг-даа кызыгаарлаашкын турбас ужурлуг. Пенсионерлерниң ажылдан чурганы будүрүлгеге эвес-албаннарын дүшкенге таварылгада, хоочуннарга бирги эдилгеге чаа ажылдыг-тыныгыр апаар.

Ажылдакчы-кижиниң харыы пенсия назынын чедер бээргe, оон-биле күш-ажыл нерээзин күш чок болдурар эргени РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлулар кодексинин 33-үүлүнүн 1[1] кезээ будүрүлге-өзү-өскен, организация чергелериниң удуртқуларынга-моон мурнунда берип турган. Ынчаарга чонунуң эвээш кандырылгалыг кезектерниң аңгы-аңгы чеже-берге байдалы барындаанын көргеш, ол үүлдү Россия Федерациязының Конституция суду-Россияның Конституциязынга дүүшпес болгаш хамаатыларның ажылдаар эргезин кызыл турар дээн санап көргеш. Ынчангаш Россия Федерациязының Дээди Совединиң Күш-ажыл дугайында хоойлулар кодексинин үстүнде демдеглеттинген үүлү, тодаргайларга, оон-33 үүлүнүн 1[1] кезээ күш чок болган деп 1992 чылдың март 12-де санап көргеш. Пенсионерлерни хоойлу камгалап турар болганда, хоочуннар 1993 чылда сеткил дүвүрээшкини чоокка ажылдан болуурлар. Ындыг-даа болза ажылдап турар пенсионер кижи, бирээзе: бодунуң назы-харыызы, дөгүй бергениниң соора ажыглаан, албан азы будүрүлге чериниң иштики чурумунга чагыртпайн, хүлээлгезин күүседип ыдавайн турар таварылгада ону ажылга хевээр арттырарының бөрүмдаазы чок дээрзин база айтыры чугула.

Журналист. Бир шак дугуруунда тодаргай тайылбырны бергениңер дээш, силерге өөрүп четтирдим, Биче-оол Сундуевич.

ЧЕДИ ЧҮЗҮН МАЛЫМ ТУРДА...

Ажыл-ишчи кижилер

ТУРАЛЫГДА КЫШТААНДА

БАЙ-ТАЙГА. Хоочун коктут, хова аавтыг дижир болгай бис. Оон утказы ханы. Ол сөстерни «Бай-Тал» совхозтун малчымы Калдар-оол Күжүгеттиң дугайын чугаалаар дээш савты хонуп келдим. Төрээн совхозунуң малын ол 24 чыл иштинде кадарын, ажаап-каракпап келген. Ынча чыл иштинде малчыннаары амыр өвес-ле болгай, шыдамык-ла кижилер ынчаар ажылдап болур. Чыл саныда төрүүр хөөннан 80-90 хураганы ол камгалап ап келген.

Хоочун малчын ам ийи чыл удаштыр төрүвес хой кадарын келген. 360 хой онча-мекди, деңгелдези ам-даа күскү дезээр деп болур. Хойларын Калдар-оол Күжүгет өрткен чайын серини оттуг тайгага семиртип ап, Хемчик бажында Теректиг деп черге чайлаган. Мал чемин четчири-биле белеткеп алган, бо хүннерде Турааныгда кыштаанда кыштап олурар. Бо кыштаалаашкынны малга хорамча чок өрттүрер дээш дүн-хүн-даа дивейн, кызымак ажылдап турар.

Кан-оол ДЕЛГЕР.

ДУЗАЛАКЧЫЛАРЫ-БИЛЕ КАДЫ

УЛУГ-ХЕМ. «УТКА 25 чылы» совхозка чеде бергеш, хойнуларының ажыл-ижинге хамаарыштыр чугаалажы бөөр болзуларза, Мария Тюлюшевна Хорлууну эки ажылдан турар кодээ ишчилериниң аразынга алган ыдаар. Чүге дизе, малчыннап келген үеэнден бөөр совхозунга черле багай дириин көрбөөн, көргүзүлгери чылдан чылче эки болуп келген. Сөөлгү чылдарда эки көргүзүлүг малчыннарының саны көзүлдүр өвөжеп турар чүве болганда, кызымак ажылдап, үе чеже-даа берге, нарын болза багай өвес түнелдериг ажылдап болурунуң чижээн көргүзүп турар ишчилери ханчап черле хойге дыннаалыр чугаалавайн баар боор, төлептиг кижилер-дир.

Мария Тюлюшевна адын сыкпас дээш эрткен кыштаалаашкында база кызымак болган, ажыл-агыйында эки көргүзүлүг болганнарының бирээзи. Төрүүр чүс баш хойдан 80 хураганны ол камгалап алган. Бүзүреллиг дузалакчылары М. Дамдын-ооллардың өг-бүлеэн-биле демниг ажылдап келгениниң түнелги ол. Олар бо кыштаалаашкынга база ынамчалыг белеткеңгенинер. Чүрттаар бажыныың, кажаахорааның септелгезинге хамаарыштыр чугаалаваска безин мал чемин четчир кылдыр белеткеп алырыңче улут кичээнгейин аттаанмыраннар.

КӨРГҮЗҮГЛЕР КӨСТҮП ЭГЕЛЭЭН

КАА-ХЕМ. Районда бо хүннерде чеден ажыг арат болгаш фермер ажыл-агыйлары бүрүтаеттинген. Оларда 6 мүн гектар черин быжыглаан. Чыл кандаашкынныг болзажок, чамдык тараачын ажылыглар быжыглаан черинден совхоз шөлдеринге деңнээрге, эки дүшүүтү ажаап алган боон турар. Чижээ, фермер Борис Койгунай 60 тонна хире тарааны күрүнеге саткан. Оон ангыда артыын тараанын чаңгыс чер-чүрттүүлары Сут-Бажының чүрттаачыларынга база саткан.

Иларион Пермяков, Петр Сазын оларның тараачын ажыл-агыйы база быжыгын, малының баш саны немежип кел чыдар. Оларның азыралында мыйыстыг бөдө мал түс-туста чүс баш четкен.

Нинтээн-биле оон ынай ажыл-агыйжы, кызымак бо кижилер дугайында чүү чугаалаан болурул? Районуң араттары, фермер ажыл-агыйлыглары бо хүннерде 400 баш мыйыстыг бөдө малдыг, ийи мүн хире хой, өшкүлүг, 140 аттыг. Ажыл-херээн тогумчалыг үглап башкара бергеннер өскүш өвес.

АДАЗЫН ОГЛУ СОЛУУР

УЛУГ-ХЕМ. Кыргыс Балчынович Байлакайның мал ажылынга ажылдаан келген үеэн хой чыдар-биле санаттынар. Кажан чөптүг дыштанылгаанче үнер үеэн кээрге ол арга-шинээн санап, өскериин көргеш, арат ажылынче ажыгымзе кандыгыла деп бодалды үндүрүп, чоок кижилери-биле дугурушкан. Хой чыл малчыннаан кижи мал-маган чок када олуртунар боор. Улуг-Хем районда «Эйлиг-Хем» совхозта бир арат ажыл-агыйының тыптын, тургустуунуң келгени-даа чыда.

Малчыныың ажыл-ишке эк сеткилдиин, кызымаан алыска бөлүр болгаш, совхоз оон эгелээшкинин деткээн. Кыргыс Балчыновичке совхоз черинден беш гектарны ангылап берген. Хоочун малчын моон мурнунда дег, базала мал малдаар, кол соруглазы ол, оон-биле кады картофель, ногаан тарыгын база бодап турар. Ооларны, оон тереллери-биле кады ажылдаарын дугурушкан. Арат болуп, шилчин кирериниң мурнунда «Совхоз малын канчан каарыл, берге-ле чүве-дир» деп айтырыгны малчын бодунга база салган. «Өске ажылче шилчээним ол» дээш, совхозунуң малын дужаптарынче ол далашпаан, чүге дизе, ол ажылга адазын огли Вячеслав солуур болган.

(Бистин көрр.).

Специалист сөс дилеп тур

ӨШКҮ ӨСПЕЙН, ЧЫЛДЫҢ-НА ЭВЭЭЖЕП БАР ЧЫДАР

Республиканың ажыл-агыйларында мал кыштаалаашкынының дугайында түүлдер солуннарга парлаттынып, радиотелевидениг чугаалаан турарын хайгаарап, дыннап турар бис. Оон чогумчалыг түүлдерни билип ап, чогуттунмаан айтырыглар биске база таваржы бээрин өөренип көргеш, ону дарый чайладып, баш удур кандыг хемчеглер алырын шиитпирдеп турар бис. Бистив «Эйлиг-Хем» совхозка бо чугула кампаниягa кандыг белеткелиг киргениисти поокта чаа болган нинти хуралга сайгарып көрдүвүс. Малчыннар Күдер-оол Март-оол, Тимур Дамдын, Лама Допуй-оол кыштаа удур эки белеткелиин көргүзүп, шаннал-мактаалга четкеннер. Ындыг-даа болза, хуралга саная берген кижилериин сагыш-сеткилин билип ораргa, кижи бүрүзүле чугааны болуунун өскүзүнден ыматпазын кызыгар боорлар. Черле ындыг ышкажыгай бис, кандыг-даа улут, биче хурал-суглаага «өөрэн» дээш-ле эгелээш, өөрэн бажын-балгадыгны, кажаа-хораанны кажан септеп, ылын бээр ирги дээн сетинд-биле доозуп каар. А чаннда ажиилиг, бодунуң, кооперативиниң, бүдүн совхозтуң ажыл-херээнче ханылаан кирип, оон түүнелги үндүрүп, саная-өөлүг ажыктыг түүлдерге угландырбас аан.

Ук хуралдан ылерээнин болза, чамдык кышталарда дериг материалдары чогуладаа түрмек болгаш капитал септелгелер доозулбаанын барыдаалаваш, тудут ажылдарын дүргедедири-биле совхозтуң дирекциязы шиитпир хуларын алган. Кыштаалаашкын айтырыы нинтээн-биле багай өвес шиитпирлеттингеен деп болур. Ынчалза-даа мал ажылынын талазы-биле оон айларның түүнелерни чугаалажыр көрүп тура, нижи бүрүзү дувуреллер болур айтырыгларга доктаан, чамдык таймылбыны кылганнар.

Бирээде, нинти өшкө шаанын чылдан чылче эвээжеп кел чыдары-дыр. Малдан бедик көргүзүглерни чедип алыр дилес, ажыл-агыйга агаар-бойдустун, чер-девискээрниң турүкүн барымдаалаары, мал чемнериниң курлавырын тургузуп алыры, малдың азыхар, эр-кыс ажыы-биле түс черге таварыштыр балыктээридир. Бистиң өшкө ажылдыг совхозувуска даравазында хуралда таваржы деп бодаар мен. Нинти башка хамаарыштыр төрүүр мал 50-55, аныяк мал 25-30, салын, саврар мал 17-18, бүдүрүкчү хуналар 2-3 хүүзүн эвээр ужурлуг. Чылдын-на продукциниң өртектүнезин, мал чемниң курлавырын көрүп тургаш, садып-сайгарар малдың бажын өстүрүп-даа, өөрөжедип-даа болур. Моңу чедип алырда, малдың чаш тайын онча-мекди ажыгалап өстүрер, улут малдың санын торатпазы чүүлүг болуп турар.

Херек ыырында байдал бистиң ажыл-агыйывыста ыырыт өвес. Чижектерден киирейн. Бо чылдың кыштаалаашкынынга 23727 өшкө 60 кодаанга кыштаар. Оон иштинде төрүүр өшкү 32, серге 41, аныяк мал 26, бүдүрүкчү хуналар 1 хүүзүн эвээр турар. Моон алгаш кеерге, өшкө ажыл-агыйлыг кылдыр хүскийлээн совхозуваа серге ажыл-агыйлыг боон бар чыдар-дыр. Совхоз тургустунгаанда бөөр өшкүнүң баш санынын өөрүлдези болгаш кудулаашкыны ыындыг: 1988 чылдан 1990 чылга чедир 20496 турганыдан 26275 башка чедир өскеш, 1991 болган 1992 чылдарда 25274, 23874 башка ол-ле дес-дарваалаашкаа-биле кудулаан баткан. Төрүүр малдың баш саны 1988 чыл-биле деңнээрге 46 хүүзүн 30 хүүзүн чедир кудулаан. Нинти малдың баш саны өскүш-даа өзүн турар болза, төрүүр мал чогуур денгелиниг эвээжей бээрге, ону катап тургузуп алырынга чылдар негеттинер-дир. Маңаа хей тайылбыр кылбас болзай-дыр мен. Чүге дизе, бо айтырыг мал ажылынын тускай өртемниглериниң кылып, боттандырып чорудар ажылы болганда, олар оортан чогуур түнелги боттары үндүргейлер аан.

Ийиде, малдың уксаазын өскижиерниг болгаш оон алыр продукциниң көвүдедириниг мал чеми кол черин эвээр аналар. Малы-харынын, эр-кызының азыы-биле боос чоруур база тел эмзирер үелерни көрүп, уксаазын болгаш продуктулуг чоруун барымдаалап, мал чемниң баланс-ызын ажыл-агыйга санаа тургузар. Ынчаар кылбас болза, аныяк малдың өзүлдези оожумнаар, чедир сайзыраа албас, ийзы-бүрү варыгларга удур организмниң удур турүлгазы баксыраар болгаш оон түнелиниде малдың продуктулуг чоруу кудулай бөөр дээрзин өртем биле практика бадыткаан.

Өшкүнү одар малы дээрилле шын. Чашпаз, сөөскен, хараган оттаар, ыяш бурузун, картын чиир, хая-даштың кодар оңдунга ынак мал-ла болгай. Бо-ла чоруп чораан, чамдык миттиниң өшкө малда азырал чок дээринге камгап-даа чепшеерешпес мен. Өске малдарга көөрде, өшкү кончут шимченгир, ынчангаш бодундан хей энергия үндүрер, ону катап тургузарын-биле өшкүге аргалыг-ла болза үгдеодтар, устер, протеиннер коллаан мал чемнериң немей бээр чүгүлө болуп турар. Ылангыя кышкы үеде хүн дүрту кыска, ынчангаш мал тоттуг оттаап ап шыдавас. Ындыг болганда, кыштың дөрт айында өшкүге немей бээри-биле мал чемин курлап алыры черле чүгүлө. Маңаа чижек кылдыр төрүүр 350 өшкүге мал чемнинин курлавырын кайы хирени белеткеп алырын саная көрээлэ. Диригдезиин 35-40 килограмм өшкүге 0,6 центнер чем единицазы негеттинер. Ону мал чемниң натура хевириниге шилчедерге, 80-90 килограмм бөдүүн мал чеми (сиген, савар...) 20-30 килограмм колуксаалыг чемнер (сула, арбай...) боор-дур. Ынчаа кээрге, 350 өшкүге 28-30 тонна бөдүүн, 7-10 тонна колуксаалыг чемнер херек-тир. Кыштаалаашкынга бо чылын бир дугаар кирер анайларның бирээзиигеле 0,4 чем единицазы херек. Ону мал чеминиң натура хевириниге шилчедерге, 40-45 килограмм бөдүүн, 20-25 килограмм холуксаалыг мал чемидир. Бир өвес коданда 450 анай бар болза, 18-20 тонна бөдүүн, 9-10 тонна колуксаалыг мал чемин белеткеп алыр апаар-дыр.

Бүдүрүкчү хуналарны кышкы үеде тургузу азыраче шилчиткеш, оларга бөөр мал чемин ангылаваш, артканы өске малдарга хуваай көөр. Оон ангыда минералдыг, витаминниг мал чемнери четчир шаа-биле кодан бүрүзүнге тургар болза эки. Мал чемин ынчаар саная, белеткеп ап турган үеэвисте бүдүн бригадалар безин төрүүр чүс өшкүге онааштыр 85-102 анай чедир ап, онча-мекди өстүрүп турган. Ынчан малдан хей продукцияны ап турган бис. Амгы үеде бүдүн-бүдүн бригадалар хамаанчок, ангыаны малчыннарның чаш тел камгалап алырының көргүзүтлери чыл саныда эвээжеп турар. Чамдык малчыннар сиген, тараа шөлү чедишпестир, одар-белчиир баксыраандыр дээр хөөнүт апарган. Ындыг хөөнге алыспайн, ажылгыр, тывынгыр чоруун көргүзүп, ажылды эки организастап билириндеп кол-ла чүве хамаарыр дип бодаар мен. Бетв дээрге-ле малчыннар Күдер-оол Март-оол, Сидор Авай, Лама Допуй-оол, Лама Биче-кыс, Доруу-Сюрюн Дыртык, Прокопий Хуурак, Комбу Март-оол сугларының аргадуржулгазын өөренип, ажылыыска ажыглаар болза эки ышкаш-тыр.

Ажыл-агыйда бо чылын 560 тонна сиген белеткеттингеен. Бодунуң күжү-биле чаңгыс килограмм-даа тараа аймаа белеткеп ап шыдаваан. Херек ыырында 1200 тонна бөдүүн, 360-400 тонна колуксаалыг мал чемнери негеттиниң турар. Моон алгаш көөрге, херек мал чемниң чарыы бөлүк четпес мышкажыл. Ынчангаш өске ажыл-агыйлардан дилеп, улуг өртектиг мал чемин хей якша-биле, эвээш өвес анайлар-биле садып алыр апаар-дыр бис. Моон соңгаар бодамчалыг болуп, саваашкынларны баш удур кылып, ону боттандырарын чедип алыр херек.

Үште, үениң байдалынга тар дирекциялары кодээнин ажыл-ишчилерин шаннал-мактаарынга хамаарышкан тускай шиитпирин хүлээп ап, ону дарый таныштырар болза эм чугула боор турар. Маңаа хамаарыштыр мээн саналым ыындыг: ийи дугаар төрүүр 100 шээр малдан-ны 80-ден өөр, дунгужун төрүүр 100 малдан-ны 70-ден өөр камгалап алган чаш малын малчынга шуут халаска бээр. А улуг малдың баш санын 97 хүүзүн өөр камгалап алган малчыннарга хамаарышкан тускай шиитпирни хүлээп ап, ону дарый таныштырар болза эм чугула боор турар. Маңаа хамаарыштыр мээн саналым ыындыг: ийи дугаар төрүүр 100 шээр малдан-ны 80-ден өөр, дунгужун төрүүр 100 малдан-ны 70-ден өөр камгалап алган чаш малын малчынга шуут халаска бээр. А улуг малдың баш санын 97 хүүзүн өөр камгалап алган малчыннарга артыкка алган хүүзүнга дүүштүр халаска бээр (чижээ, 97 хүүга өвес, а 99 хүү камгалап алган болза, ол ийи хүүга дүүштүр бээр аан).

Моон мурнунда ыындыг шаннаалдарны бир ыяы саная турган. Артыкка алганы чаш малды малчын алза-даа, оон төөгү продукциязындан малдың балансылыг өртөөн дедир тыртып алыр турган. Оон ынай кыштаалаашкынга эки белеткелиин көргүскеин, ай, квартал саныда каража чок үшеин, бедик культуралыг өг-буле дээн чижеттиг шаннаалдарны тыпсын, тускай көрек демдектерин, кожаалаарны, ылгавыр демдектерин берип, ажыл-агыйның, районуң, республиканың чемпиону деп атты тыпсын өгелээр болза, ажыл-херээвис элээн шуудай бээр ирги бе деп бодаа бар. Чаа ажылдап эгелээн малчыннарга чүрттаар оран-сава, эт-сеп, мал-маган-биле дузалап турар-даа болза, ол амдаа четпес-тир. Ынчангаш оон хемчээлин ажыл-агыйның быразының хире шаа-биле улгаттырар болза черле ажыр-бас ийин. Оон ынай ажыл-агыйларының директорларын 5 өвес, а 3 чылдың дуржулгалыг керээзин ёзугаар ажылдаар дедп саналдыг мен. Кандыг-даа ажылдарны түнээрде, 3 чылдың саная-шкынарындан алыр болгай. Үш чыл дуржулгада үре-түнел канчап-даа көстүп кээр. Ажыл-агыйның кол специалистерин база ол үеним иштинде, адыр бүрүзүнүң специалистерин ажыл-агыйга бир чылдың дуржулгалыг керээзин ёзугаар ажылдаткаш, ынчан үре-түнелди маңаар-дыр. Бир өвес бо үеним дургузунда бодунуң керээзинде айыттынган ажыл-херекти бүдүрүп шыдаваес болза, ол ажылдан хостаар, азы эки тура-биле чайлап бээрин чедип алыр.

Мээн бо саная-овалымны өске эш-өөр чүү деп бодап турар ирги?

Кок-оол ДАКЫР-ООЛ.
Өшкү ажылдыг «Демир-Суг» кооперативтиң зоотехник-бригадири.
Улуг-Хем район.

Продукцияны бүдүрүп турар малчын кижиниң шалыны, бюджеттен амыдыраар аштакчының шалыңындан эвээш болуп турар.

СОВХОЗТАР: ында бөгүнгү байдал

АМЫДЫРАЛ НЕГЕП КЕЛГЕН

Чоокта чаа Улуг-Хем район чагыргазының хуралдаар залында совхозтар удуртукчулары болгаш санаалга аппараттарының ажылдавчылары чыыгаан. Аваа болган чугаалы саналдарга үндесимеп, доочулай варан ыында өөрлаадывыс.

ӨРЕ-ШИРЕ БАШ АШКАН

Районуң кодээ ажыл-агый эргеделиниң под бухгалтери Тамара Донгаковна Эртинеким таймылбырлап турарын ёзугаар алырга, ажыл-агыйлар 1992 чылда сан-хөө талазы-биле күрүне мурнунга дыка хей өрелиг боон турар. Чүгле тос айларның түнелги-биле көөр болза Шагаан-Арыгда «Тыва чөлү» банкызының салбырындан совхозтар чүс тозан дөрт миллион үш чүс тозан чеди мүн рубльди кыска хугацаада чөөп алган боон турар. Ол чөлү дуза кадарының орнунга, харын доктармоончак болу берген. Совхозтар чөөп алган акшазының кырыкта немей банкыга 83 хүүнү төлөөр ужурлуг.

Бо хүннерде совхозтар ол чөлүнүң төлептер хире өөрүхөрөнгүзү чок болу берген. Кыска хугацаалыг чөлүнүң 70 миллион хирези келир чыче шилчиир дей берген. Ол дээрге улуг хемчээлиг «хөөлеиишкин», база-ла өрс-шире болуру чугаажок.

Совхозтарга күрүне бюджединден дузалажыны база турган. Ол дуза катап эгиттинмес дээрзи билдингир. Капитал тудутта безин 29 миллион 286 мүн рубльди ангылаан. Бюджеттен берген акшаландырышкынныг нинти түү дөртөн алды миллион беш чүс сезен дөрт мүн рубль боон турар. Күрүнеден ынзыбүрү чөлилерни, дузалажыны берип турда-ла, бистив совхозтарывыс чүге өре-ширеден уштунмастай бергеник? Моон ол чылдагаары — орулгалыг ажылгавайн турарында. Бо чылдың эрткен тос айларының дургузунда оларның киирип алган орулгазы 32 миллион 344 мүн рубль болган. Шак ынчаар ажылдап турган, кажан черле өөр хүн көөрүп?

Билир-ле болгай бис, совхозтар мал бажын немей өстүрер орнунга, ону доктаамал кудуладып келген. Бо чылын күрүнеге 390 тонна эт саткан. Ол дээрге эрткен чылдың тос айларында турган байдалбиле деңнээрге, 32 хүү болуп турар. Сүт будурулгезин база кудулаан. Эрткен чылдың деңнелиниң чүгле 82 хүүзүн күүсеп турар. Тараа, картофель, ногаа өстүрер, ону садар ажылдар дыка куду деңнелде. Мындыг ынзылыг байдалдардан совхозтар боттарының амгы структуразын өскертир, амгы рынок экономиказының негелдезинге таварышкан акционерлиг нинтилеллер, колдозтар, кооперативтер кылдыр эде тургустуунар болза эки апаргаи.

СОВХОЗУВУС ХЕВЭЭР АРТАР

«Эйлиг-Хем» совхоз рынок экономиказынче киреринин мурнунда орулгалыг ажылдап турган ажыл-агыйларының санынга кирип турганын оон директору Тамара Даваадырровна Чечек-оол чугаалаан. Өртөк-үениң улгатканы, кодээ ажыл-агыйның бүдүрген продукциязының өртектериниң куду боон турары дыка улуг бергедээшкиннерге таварыштырган Совхоз орулгалыг турганындан, ам кээп чедиир ужурга таварышкан. Көрүп-даа көрүнер даан, каш чыл бурунгаар туттунган, ынчалза-даа ажыглалга кирбээн тудугларының өртөк-үнезин улгаттырып-улгаттырып, биске дужаап турар. Херек ыырында тудут организациилары аяа кендыг-даа акша-көөсек үндүрбөөн болгай.

«Эйлиг-Хем» совхозта дөрт хойну бригада бар, бир эскыр өөр ыныгы, хой эвес инектиг тис. Инектериниң келир чылын саан эгелээр. Бистив-биле ынчаар ажылдаан, ол ыяшка-ла ыяшка ажылдаан, ол ыяшка-ла ыяшка ажылдаан, ол ыяшка-ла ыяшка

Номчукчуларга харыы

СООРА БИЛИП АЛГАН

...Ноябрь 24-түү кежээзинде Кызылдан теледамчыдылгалар үезинде ажык чугаа болуп турда, ССРЭ тараа дүшкен совлуунде ангылаанган республикалардан, Прибалтика чурттарындан, дайын боон турар Таджикистандан, Кавказтан 60 муң дескеннер бистиң Тывага келир кылдыр чугаалап турар болду. Ол дугайында чаңгыс мен эвес, ол кежээ телевизор көрүп олурган кижилер дыңнаан боор.Оны дыңнаан кижилериң сагыш-сеткилинге, угаан-бодалынга улуг дүвүрел болганы чадавас.

Бир эвес ол чугаа боттаны бээр чүве болза, Тывага база бир аар, нарын айтырыг тургустунуп келири чугаажок. Тывада амгы үеде безин аъш-чем, идик-хеп, баразын чедишпес, оон өртек-үнезин түүнүү-не өөп турар болгай. Дам-ва бергедежип олурган чоннуң оорга-мойнуң 60 муң дескеннер-биле сы мунуп бадыра бээр дээш ол бе?

Баир ХЕРТЕК.
Пенсионер. Улуг-Хемниң Чөлүраа суур.

...Ноябрьның вторник 24-те «төгерик столу» деп дамчыдылга үезинде элдеп айтырыг көдүрүп турганын дыңнадым. Прибалтика болгаш өске-даа күрүнелерден дескеннерни Тывага хүлээп алыр дугайында айтырыг көдүрүп турдулар. Мен бодум хуумда аңаа шуут удур мен. 60 муң дескеннер дээрге саазын кырында, а херек кырында 600 муң чедип келир. Оон-биле кады Россияның мафиязы база келир. Дескеннер-биле кады хөй аварыглар кээп болур. Ол мышкаш оларның аразында өлүрүкчүлер, хүү өөнү сүргеннер, ретвтирлер, чиниеннер дээш кымнарны чорбас дээр. Мынчап кээрге, каш сиңниг тыва чон оларга дорамчыладып, өөделиг чүве көрбес болуру ол.

Анатолий ДОНДУП-ООЛ.
Бии-Хем районнуң Сооң суур.

Редакцияның вочтазымдан бо ийи чагаадан үзүндүлерни парладывыс. Чогум үүнүң дугайында чугаа чоруп турарын номчукчулар билип каан боор. Бо дээрге ноябрь 24-те Тыва Республиканың Президентизиниң чөвүлеличилериниң тыва телевидение дамчыштыр болуп эрткен «төгерик столунуң» соонда редакцияга келген чагаалар-дыр. Көрүкчүдерге үүге ындыг дүвүрээзин тыптып келгениң? Айтырыгның чогум утказы үүде болуп турарыл? Чон ортузунда үүнүп келген «дидир-дидириниң» үүге үндезилеттингенин тайылбырлап бээрин ТР-ниң Президентизиниң национал айтырыглар болгаш иштики политика талазы-биле чөвүлекчизи В. Б. БАГАЙ-ООЛДАН дилээн бис. Ам ооң харыызын номчукчуларга парладывыс.

Бо чылдың ноябрь 24-те тыва телевидениеге Президентиниң чөвүлекчилериниң «төгерик столу» болганы шын. Бистер, чөвүлекчилер чамдык айтырыглар талазы-биле бодувустун туружувусту илередип, бодувустун ажылывыс дугайында чугаалаан бис. Дамчыдылганың төнчүзүнде телекөрүкчүлериң телефон дамчыштыр салган айтырыгларына харылар берген бис. Ол үеде менээ Кызылдан хамааты Черкашина айтыр салган: «Хоорайда болгаш республикада Россиядан 60 муң дескеннер келир деп дамчыыр чугаа чоруп турар чүве-дир. Ол шын бе? Бир эвес ол үүл шыңга дүгжүп турар болза, республиканың удуртулгазы чүү кылыр бодап тураарыл?»

Бо айтырыгга мен ынчан мынаар харылаан мен:

«60 муң дескеннер хүлээп алыр дугайында Тываның удуртулгазынга официалдыг дилег келбээн. Ол үүге дамчыыр чугаалар-дыр. Бир эвес шак мындыг дилег келир-даа үүне болза, Президент болгаш Чазак республиканың арга-шинээн өөрөөп көөр апаар деп бодаан-дыр мен. Ылангыя социал инфраструктура: бажын-балгат, ажыл-биле, ажылчем болгаш өске-даа барааннар-биле хандырылга бистиң боттарывыста бергедежип турар болгай. Ынчангаш бис дескеннерни хүлээп ап шыдаавас бис.

Бо-ла үүл Россия шеринин чамдык кезектерин тургузарының айтырыынга хамааржыр апаар. Амгы үеде даштыкыдан, ооң саанда Моолдан болгаш чоокку даштыкыдан Россия шеринин чамдык кезектерин үндүрүп турар болгай. Ол шериг кезектерин тургузарының айтырыынга бис база-ла республикавистың херек кырында байдалын өөрөөп көөр апаар бис. Ынчангаш эш Черкашина бо талазы-биле сагыш чоган, хөлзевес болза ажырбас боор.

Ооң соонда мен мындыг чүве немеп чугаалаан мен: «Моон мурнуунда дамчыыр чугаалар Тывадан дескеннер дугайында чоруп турган болгай. Ол үүл Тывада социал-экономиктиг байдал мындыг-ла эки эвес дугайында бадыгзарын орадаашкан дамчыыр хоп чугаалар турганы билдингир. Ынчаарга ам ооң дедир уткалыг дамчыыр чугаалар тарап турар апаргын чүве болза, Тыва дескеннерни хүлээп аптар диңип турар апаргын болза, херек кырында оны боттандырып шыдаавас-даа болзувусса, Тывада социал-экономиктиг байдал Россияның болунга көөрде турум болуп турарын хереглеп турары ол-дур».

Мээң телекөрүкчүүнүң айтырыынга харылаан бергеним шак мындыг болгаш. Ынчаарга мен харыыны орус дыл кырынга берип олурган мен, чүге дээрге хамааты Черкашина айтырыгны орус дыл кырынга салган. Ынчангаш-ла тыва телекөрүкчүлериниң чамдыызы мени соора билип алганы ол кылдыр бодап тур мен. Бир эвес айтырыг тыва дылга салдыынган турган болза, тывалар харылаарыга, олар мени соора билбейн барбас ийик.

Сөөлүнде чугаалаксаан үүлүм үүл дээрге, бисте арай-ла багай чаңчыл бар: үүвеин ужурун эки билип албайн чыда-ла, хей черге хөй шуугаазын үндүрер. Ылдыг багай чаңчылды чидирип, чугаа-домактың утказын хандыр билип алыр кылдыр болуп өөредиг чугула. Эки, багай-даа болза, орус дылды ажыглап турар болганывыста, ону билириниң деңнелин көдүрери чугула деп бодалдыг мен. Орус дылды дамчыштыр делегейиң культуразын шинээдип ап турар болгай бис. Бо айтырыгже улут кичээнгей салза, ында багай үүве чок.

Владимир БАГАЙ-ООЛ.
Тыва Республиканың Президентизиниң чөвүлекчизи.

Арагалаашкын — хамчыктыг чут

ЧУРУМНУ ТУДААЛЫҢАР

Чоокта чаа бисте ор улустуң чыныы болуп өртү, ынчангаш мен ол дугайында ваш сөс бижикседим. Бо чыышка амыдыралдың дыка-ла хөй айтырыгларын чугаалаштывыс. Түүнелинде Эрзин суурунуң ор улус чөвүлелин 10 кижи составтыг кылдыр тургузуп алдывыс.

Моон мурнуунда үргүлчү-ле хереженнер чөвүлелинге даянып турган болгай бис. А ам бистер, ор улус, корум-чурумнуу, ажыл-агыйны холга алзывыска кандыгыл? Амгы үениң нарын берге байдалын бодап көрбүшаан, мындыг хевирлиг, ор улустуң чөвүлелдерин черчерлерге тургузуп көрзе кандыгыл?. Ол дугайында өг-бүлелиг-даа, аныяк-чалыы-даа ооллар, улуг назылыг, дуржулгалыг эрлер-даа бодаанып көөрүп дилеп турар улус-тур бис.

Бистиң коя сорулгавыс — суурга чурум үрээр, арага-даарыже хандыкшылдыг кижилер-биле ажылды чорудар, шак мындыг өг-бүлелерни болгаш ээлээди оолларны учётка ап, бак үүлдерни баш удур болдурбазын кичээнгейге алыры. Эмин эрттип турар кижилерни чөвүлелиниске эккеп алгаш, «эр улустуң чугаазы-биле» шыңгыы чугаалажыр апаар бис.

Ооң ангыда, улустуң ийнчангыс малын оорлаар чоруккa тускай бөлүк тургускаш, оорлар-биле шыңгыы демиселжир бис. Ол талазы-биле республиканың Юстиция министерствозунан төлээлер бистиң-биле хуралдаваш, биске чопшээрелди база берген. Ооң-биле чергелештир хоойлу органы биске машина-тергелиг, ок-чепсектиг болуруп база чопшээреп турар.

Келир салгалывыска эки чүве арттырып каар деп бодаар болзунарза, бичин Тываныста корум-чурумну холга ап, оор-сук, үүлгедиглер, арагалаашкын деп бак чаңчылдарны чидиреринге сагыш салып көрээлинер, эрлер!

Б. КАГАНОВИЧ.
Эрзин суурунуң чурттакчызы.

КЕЛ ДИВЭЭН АЛЧЫ

«Кымыл ол?» деп номчукчу дораан айтырыг салыр. А мен аңаа дорту-биле — кандыг-даа чылдагаан чок черге бир шил халаннадып алгаш, бажыннар, дөргүл-төрел кезиир кижилер-дир деп чугаалаар мен. Арагага удур Президентиниң доктаал-даа үндүрүп нагды, черле кайда-даа ол ажыг сугга удур ажылдар чоруттунуп турар боор-дур. Ону чогум кайын, чүден эгелээрин билбейн турар кижилер бар чадавас. Мен бодаарымга, ийи-чаңгыс мындыг кижилерден эгелезе эки.

Мээн таныырым улут назылыг угбавыс бар. Ол өглериниске бо-ла келир, а ол келирде курут черле келбес, бир шилди ыяап садып алган болур. Үндүр ойладыптар дээрге бир эпчок, улут кижи болур, а арагазын ишпеске аажок хомудаар. Оон соонда тыва чаңчыл ёзугаар улут кижиниң эккелген аяан харылаар база эпаар сен. Улут арагалаашкынның дөзү мынчаар-ла эгелээр - хевирлиг үүве. Белүктеңнип арагалаар чоруктуң эне нептерегей аргазы апаар чыдар кезээ ол деп санап чоруур мен. Ол ижипкенде олардан маадырлар чок, даалаңы-даа сүзүп кеже бээр чыгыы болгайлар. Ынчангаш өглөрже арага түдүп алгаш халымр улусту окта болбаан чазыг чоруур улус-тур деп саңдар мен. Чамдык улус арага түдүп алгаш, силерни хүндүлеерим ол, ынчангаш келдим деп-даа бодаар ыйнаан. Ынчалда-даа мында кандыгда хүндүлеешкин чок, харын-даа бодунуң культураа чогум көргүзүп турары олдур. Өг-бүле бүрүзү бир-ле чүвени кылырын планнап алган, ылангыя ажылдап турар кижилер дыштанып хүннерде ажыл-агыйын кылып алырын бодаар болгай. А кажан кел дивээн ээлчи келирге, халалының канчаар ону, ол хүн ол-чаан «олур». Ажы-төлүвүске кижиэндилге-дир бе?

Мээн бо үүлүмну номчааш, чамдык кижилер тыва улустуң чаңчылы-дыр дээр чадавас. Чок, ындыг эвес. Шаанда тыва улус, ышнап-ла, аалдажыр турган. Ол аалдажырда чаа өөленген уругларга өөнү, малмаган дилеп, төрелдери-биле таныжып ап турган болгай. Чок-ла болза, ырак чурттап чоруур төрелдериге чылдың ужу-кыдында кадыын айтырып, хүндүлежип уйчур-киржир боор үүве. Тыва чаагай чаңчылдарыысты соора, арага-биле будай бербейн, эки өөредиглиг аргаларын ажыглап көрээлинер.

Хоорайга-даа, көдээ суургада чоруурга аргажок чудаадыр арагалап алган, арзыланнар ышкаш, ол-бо улусте шорулган кижилерни көөрге, шынап-ла, чаржыычыг. Хереженнерни суг көргеш, кижи караан чалдандырар. Аалорааныг, ажы-төлдүг-ле улус ыйнаан. Бо берге үеде ажы-төлүнүң иштп-ыырны, идик-хеви, оду-көзү дээш, үүзү чок дээр. Арагачы хереженнерни бажыныырында маанал турар бичин уруглары бар боор деп бодап келирге, куйга-баш аарыыр. Бо-ла эвириктериве үүдеп эгелээнил? База-ла бир-ле кижиниң халаннадып эккелген бир шилиндеи-не болгай. Ол халагар чаңгыс шилдиң төнчүзү черле эки үүлге чедирбес дээрзи билдингир. Чижек кылдыр тыва чон (арагачылар хөй эвесдаа болза, нацияның адын адаар болгай) өлүрүүшкүн, арагалаашкын, оор-сук кылыр чорук талазы-биле республикадан дашкаар безин «алдаржый» бергеи бис. Россияның иштики керектер черинден ажылдакчылар келгеш «кайгалдар» түдүп турарын номчавш, кижи ыяпас арга чок.

Улут-даа, бичин-даа арагалаашкын чалатпаан аалчыдан эгелээр деп үүвеин маңаа чугаалаксадым. Ынчангаш мээн талалакчыларым бар болза, арага түдүп алгаш, бажыт-балгат эки амыратпас улусту ыяттырып, оларын-биле шыңгыы демиселди чорударын кыйгырып тур мен.

Часкал ООРЖАК.

БЕРДИНГЕН АЖЫЛЫМ

(Улаштыы. Эгези №№ 231, 233, 234, 235, 237, 238, 239 «Шында»).

АМЫДЫРАЛ АДЫ-БИЛЕ

Бойдус төлү
Бодум болган ужурумдан
Сут-Хол-биле
Сүмележин биле бердим.

Чаа чер, чаа ажыл-агый, чаа кижилер болгаш өске амыдырал. Оларр-биле таныжары, оларның байдалын өөренип көөру, кижилериң ажы-чанын, иниги сонуургалын болгаш чүткүлүн, чедишкиннериниң чажыттарын болгаш четпестериниң чылдагааннарын тып билип алыры — ала-чайгаар-ла иегеттиниң келир чүве-ле болгай. Черле мынчаш, ажыы-биле чугаалаарга, каза-даа чоруурга, кандыг-даа черге ажылдаарга, хөй—хөйлеп, чону—чоорган болуу бээр. Канчалза-даа даянып күжүн, түүтүнүр хөлүн, дузалакчын болгаш сүмелекчин түгле ол.

Шынап-ла, «Сут-Хол» совхоз «Алдан-Маадыр» совхоз-биле кады турда, дыка-ла улут делгем девискээрлиг чер болган. Оон одар-белчиирн элбек, хектер, куштар ырлап турар кедек тайга-сыннар кырында хевис дег көктүг-шыктыг серии чайлагларлыг, хемнер унунда, даглар эдектеринде тараалап ховуларлыг, ылангыя Шом-Шум, Шелелер, Алдыы, Үстүү Ишкиннер ошку болгаш сарлык малга кончут таарымчалыг, алаактары болгаш шыналары инек малды өстүрериңе дендин-ле!

Бистер база-ла ажылчыларның болгаш малчыларның амыдырал-чуртталгазын эки-жидер дээш, совхозтуң экономиктиг күжү-шыдалын быжыглаар дээш, малдың баш санын өстүрер, ооң продуктулуг чоруун бедидер дээш тоску болгаш онту беш чылдарда эвээш эвес ажылдарны кылып, чогуур хемчегерин ап чоруткан бис. Ооң түнелинде, Сут-Аксы суурга болгаш салбырларга 35, малчыларга 30 чурттаалга бажыннарын, 300 баш хой кирер 25 кажааны, 50 уруглар дүн-түн чок турар ийи садикти, сүт-бараан фермазыга инектин болгаш быжаның механизастаттынган чаа кажаалардың комплекзинин тудугларын, хаваа фермазын, 3000 хой, өшкүүнүң механизастаттынган семартилге пунктузун туткан.

Бистин совхозтуң бир кол четпес чүвезин — чырык-биле хандырылгазы турган. Ону баштай келгеш-ле дораан эскерип билген мен. Ынчангаш ол айтырыг менээ кезээде оожургалды бербейн, үргүлчү-ле дүвүреди бээр апаргын. Шынап-ла, чоннуң культурлуг деңнелин бедидериңге, амыдырал-чуртталгазын эки-жидериңге электриниң ачыдузазы канчаар-даа аажок улуг деп үүве кымга-даа билдингир. 1975 чылга чедир совхоз төвүүге чаңгыс улуг хөделдириқчилиг электростанция ажылдап турганындан чырык күжү чедишпейн баар берге байдалдарга бо-ла таваржы бээр турган бис, харын-даа ажыл чорувайн туруптар. Чаңгыс электростанция Сут-Аксын, Кара-Чыраанын, Кызыл-Тайганың фермаларының болгаш хову бригадаларының тептерин хандырар турган. Ол шыкаш электри хөделдириқчивиниң моторлары үреднишкиннерге бо-ла таваржы бээр, мынчаш, ылангыя совхоз директору кижиге дыка берге, үйгу-дыжын артынга каан, салбырлардан, албан черлериннден даниы атсы телефонап тура хонар сен. Чырык чокта МТМ-ниң станоктары, дарганнар цехтор, котельнаялар, одаага системалары, кудуктар, пилорама дээш, өске-даа механизмнер ажылдавайн баарга, совхоз бүдүрүлгезиниң адырларына куш-ажыглыын бүдүрүүчүлүү болганчок-ла кудулай бээр турган. Бир халаптыг чүве ол. Эки-ни көргеш, совхозка бир чыл бурунгаар бедик вольтулут электри чырыы киирткиннерге берген. Ол мынчаанган чүве. «Октябрь 30 чылы» совхозтан электри чырыы киирип алыры-биле январь айның төнчүзүнде Сут-Аксының чоннуң шеф күжү-биле Баян-Тала суурга чедир казын кылган электри шутумун кошкаш, элээн үеледе чырык-биле хандырыныр турган бис.

1975 чылда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «Сут-Хол» совхозтуң девискээрниге бедик вольтулут электри шутумун кылыр деп шинтирер хүлээп алган. Ону удуртулга болдуруп, Сут-Аксыга 1100 вольтуның күштүг подстанциязын туткан. Дараазында 1976 чылда Куйбышевтин политехникти институтунуң студентилер отрядының күжү-биле бедик вольтулут электри шутумун кылган, ол-ла күзүн август айның төнчүзүнде ажыглалга киргген. Сентябрь айда чырыкты подстанцияга кошкаш кыпсыкан: Ильичиниң ламповкалары Хемчик унун хереледендир кезээ шагда чайнай берген! Совхозтуң ажыл-ишчилериниң бажын-балгаттары, өөренир черлери чырыткыланып, оларның өөрүшкү-маңнайы хайнынып, ыр-шоору куттулуп, хейзөлү көдүрүп, амыдыралдың чаа агымынче шилчин киргеннер.

Кижи дээрге, кижи-ле болгай: удуур үйгулут, дыштанып үелиг, ажылдаар шактыг, өг-бүлезин ажаан, характаар хүлээлгелиг. Ынчалза-даа ол-ла бүгүү кылып, шак-үеге четтигип деп чүве амыр эвес болбазы билдингир. Ол хиреминде-ле бедик медереллиг-биле, тура-соруктуу-биле, мыгуурундан эрес-кежээзи-биле, ниитиниң хереэзи бодунуундан артык көөру-биле ылгалып чоруурлар кайы хөй. Ындыгларны бистер «он холувус, оорганаар быравыс» дижир бис. Ишкин салбырының эргелекчизи Дадар-оол Көк-оолович Монгуш ол салбырны барык чээрби ийи чыл удуртуп келген. Ол үениң иштинде чоннуң культурлуг амыдырал-чуртталгазын экономиканы талазы-биле ажыктыы, алыс перспективазы улут-дур» деп үвелелди берген. Черле мынчаш, кижи кайгаар чүве, чаа чүвеге ынак эвес, бар шаа-биле удурлаачыр, дидим эвес, чаа үүлдерни кылырындан сестир болгаш шүүтсүнер, чалгаа кижилер, удуртукчулар аан, бистин арамызда бары, чоннуң чогаадыкчы ёзу-биле кылын каан чаа үүлдерни карап ажыт үреп, чок кылыр боордан башка, ону немей кылыр, уламчылап, улам чаартып, чаа-чаа чогаадыкчы арганларны керегдевезин таанда хомудавчыт, харын-даа хорадаачыт боор-дур. Ол улут күштү, хей түүнүт акша-копеекти болгаш чарыгдалды удурүүн турган кылганывыс чемнишчилиге шөлүү мен чоруй барган соомда, үреп каапкан болган.

КИЖИДЕН ЭРТКЕН ЧҮВЕ БАР ЭВЕС

Хемчик хемнин каанчан кежер,
Хеме-биле салдан кежер.
Хеме күжүр хоржок болза,
Хертеш-Оюм иштин кежер.
(Улустуң ыры)

Чүү деп чүү дээр, Хемчик дээрге, бир талазында, балык-байланыыг, ачы-дузалыг, алдар-аттыг хем-не болгай, чоп чоргаарлаанын, ыр-шоорга киирип, шагдан тура чалбарын келген, ийи талазында, чурттаачы чону оон ыдыы — барыын-соңгу чүгүүде болгаш, Тываның хоорай-суурларындан болгаш төвүүдеп үзе киирип чыдары-биле аргыжылгаа дыка шаптыктыг, ажыл-агыйның хөгжүлдезинге болгаш амыдырал-чуртталганы эжиждериңе шаңкынчыдылганы бербейн турар. Алыс шаандан тура, бо даг леми болгаш, дүрген, ханы болгаш дүвү калбак даштар-биле шыттынган. Чоя ону үүгүндө-ла аът-биле, хеме-биле эжиндирип кежер, оон соолуле харын паром кылын алгаш аргыжар апаргын. Ынчалза-даа чаъс-чаймык болганда, үеред бергеннде, күзүн туттап, чазын дош эрий бергеннде, кандыг-даа харыызза үстү бээр. Бүгү-ле ажылхерек боой туттунар, ана кара хилинчек чүве-ле болгай, кажаар-даа харыын чок, кайган-харап, халактап каап олурар сен.

Думчукка тулганда бызаа сугжу дээн, чоп чеже шыдажыр боор, баштайгы үеде Хемчикти кежилдер мыш чагылардыг көөрүгүү кылган турган. Ол ажыын-даа көргүспейн, хемнин шаңкымнына шыдашпайн, ай-даа четпейн углуп, үреп калган деп тус черниң хоочушары сактып чугаалар. Эң ылангыя часкы тарылга, күсүү ажаалда болгаш сиген кезилдезинин үеленде дыка берегдей бээр: көдээ ажыл-агый продуктуларын, кыыар-чаар материалдарны, чонга хереглеп ажылчем болгаш үлетиур барааннарын база машина-техниканы өөртүрүүнге, ыгай-бээр аргыжылгага дээш, Шак ол таарымча чок болгаш берге байдалдан уштунар сорулга-биле соңгукчулар-биле депутаттарның ушуражылга хуралдарынга түе черниң чону чагыларын берип, Хемчикке көөрүүнү кылырын шыдаатыыр-биле негей бергеннер. Бо талазы-биле биске Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаты М. К. Мендуме улут деткимчеин көргүскей.

Ол айтырыгны шинтирлеп турганы нарын болгаш сонуу болган чүве. Чүте Дарутменээ Михаил Клеевич мынчыыр ыыдылыыр сүмеин киирген «Баштайгы үеде вонтон хеме-биле паром кылын алыр-дыр, ол ногаан хемелер шерит черинде бар чүве-дир. Силер ССРЭ-ниң камгалал министри, Совет Эвилелиниң Маршалы эш Гречкоуун адынга дилегдеп бижип эккелиңер. Мен Москваже сессияже баарымда, ол алгаш, дамчыдыы берилгейн» деп мынчыыр. Амыраанымдан даңны атсы олуруп турааш, дилегни каш катап өзе кылып, сайгарып, чөптүг чылдагаанларын болгаш берге байдалывысты бирдеп бирээ чок бижээш аппарын бердим. Чүү-ле болур ирги деп, чүрек-сагыш дестүүмейн мынан тур мен. Удаваанда камгалал министриниң инженерлиг шериг кезээнин талазы-биле оралакчызы генерал-майор ат салган алды шериг хемени чоруттуурус деп бижик чедип келди. Өөрээнимден будум черге дегбес, чолдавайдың хаалып тур мен. Шынап-ла, чедип-ла хонгана хемелер чедип келди. Районнуң орук килдизинин эргелекчиси О. Ойдупаа, орук мастера К. Алдын-Херел олар шалыкын ажылдааш, хемелерни паром көөрүүт кылыр кыла тыртып бердилер. Оон эгелээш-ле Хемчик хемге көөрүүнү кылыр айтырыг уламдаа кодуруп, хүнүүн чугула айтырыгларының бирээзи апаргын. Бодум база олче дүлдүүмүн. Эчизинге чедирер дээш, ана «ыдым кежин» дедир кедипкен мен. Ол дээш кана четпээн, кандыг хинчек көпбээн дээр!..

1975 чылдың кыжынында көөрүүгүүн 62 демир чагыларын сугнуун дүвүнден куду сес метр ханы казын, демир хоолайларны иштин армаатуралаш, цемент-биле кудуп турган кылырын май айда доозупкан бис. Кижи болгаш техниканың бүгү-ле күжүн олче мөөнцкен чүве-ле болгай. Ол нарын болгаш берге ажылды кылырын республиканың сут ажыл-агый черинин тудут организациязы күүсеткен. Интернационалчы составтыг бригада 1977 чылдың май айда Хемчик көөрүүнүн шуут ажыглалга киирип доозган. Шаг-тоогулеп бээр шаңкын күжүн көөргелип, чалбартырып, тейлеттирип чораан Хемчик хем чаныш-сыныш биле бис. Чаартыкчы чоннуң чагыргазынга киирип, дужүп берипкен! Шагның дөрт үеленинде аргыжылганың саадал чок оруу делгемя-биле ажыттынган!

Александр ШААЛЫ.
(Улаштыыр).

Уран чүүл—чоннуу

АЯЛГАГА ХӨӨН ХЕРЕК

Чежемейнин-даа бергелер турза Балдан Чимитовичиниң болгаш ооң өөренникчилериниң ажылынын түкнели кандыг болганын көрс кааптаалыыр. Тургустуганындан бээр ол национал хөгжүм хереселдериниң талазы-биле эртем-шинчилел лабораториязы 500 янзы-бүрү тыва хөгжүм хереселдерни кылып үндүрген. Ол хөгжүм хереселдерни Чөөн-Хемчик, Мөнгүн-Тайга, Бии-Хем, Тес-Хем, Таңды дээш, өске-даа районнарның суурларында школаларындан, культура одаагларындан көрүп болур. Тыва Республиканың күрүне ансамбльдери «Саян», «Аян», «Тыва» база-ла оларның бүдүргени хөгжүм хереселдерин ажылдап турар.

Кызылдың уран чүүл училищезинде тыва национал хөгжүм оркестриниң салбырын ажыттынган, ында база-ла Балдан Чимитовичиниң өөренникилери-биле кады кылганы хөгжүм хереселдери-биле ойнап турар деп дыңнаваш, көөр дээш чеде бердивис. Кинээл чоруп тур. Оркестрниң удуртукчузу Татьяна Туматовна Балдан мээн көрүкчү болур күзелимге күзеллии-биле чөлшээрешти. Хөгжүмчү ооллар, кыстар башкызының башкарылгазы-биле тыва аттың чеижинге үүлдеш, кайгамчык хоюг, чараш анганы ойнап олурлар. Хөй тыва хөгжүм хереселинин: бызаанчылар, өгилдер, чаңзылар, дошпулуурларының сеткил-чүрекке үүлдеш, хөөнеш үннериндеп, оол, кыс дуңмаларымның чиге-чиге салааларының билдилиг шимчээшкиннериден хөрөм көвүдеп олурду.

Кинээл соонда Татьяна Туматовнадан Кызылдың уран чүүл училищезинге тыва хөгжүм оркестриниң салбырының тургустунган төөгүзүн сонуургадым. Мырыңай чоокта 1990-91 чылдарда тургустуунан болду. Ооң мурнуунда ындыг салбыры аңаа кым-даа ажыдар бодаавайн турган. Татьяна Туматовна тыва хөгжүм уран чүүлүнге сеткилиден бердиген болгаш хөгжүмчү апаргынындан бээр-ле тыва хөгжүм оркестрин тургузарын оралдажып эгелээн. 1979 чылда моол болгаш тыва аас чогаалының хөгжүм хереселдери-биле шенелдени кылган. Моол хөгжүм хереселдери чер-чуртунуң аянына таарыштынган болгай. А тыва аас чогаалының хөгжүм хереселдери эмин эрттир бедүүн болганы-биле, ангыаңгы кижилериниң кылган хереселдери хөөнешпес, ангы үннерлиг болганы-биле оларбиле нарын тыва аялгалар күүседири берге болган. Ооң Балдан Чимитович Гомбоевтиң эрги уттундурган, тыва хөгжүм хереселдериңе үндезилей чаа оркестрге ойнаар тыва хөгжүм хереселдери чогаадыр дээн эгелээшкини Татьяна Туматовнаны сагыш алындыра берген. Алызындан хөгжүмчү кижи болгаш, ол чаа бодаалдыг үндезиннинин эскерин каан. Баштай кагдынган тыва хөгжүм хереселдерин шенээри-биле ол үеде оларны чаглактап алган 4 дугаар профессионал-техниктиг училищенин сургуулдарындан күзелдиглерни шилип, тускай өөредип, бөлүк тургузуп алганнар. Ол бөлүк 1982 чылда Кызыл хоорайга ыры-хөгжүм конкурузунга бир-ле дугаар киришкен. Ынчан бистин хөгжүм талазы-биле специалистериниз оларны мактаар-даа, бактаар-даа аайын тыпшааннар. Ол-ла чылын «Аксоолдуң ыгылы» деп конкурска ам-на демгилериниң үну үнүп келген. Тыва хөгжүмүү деп кылдынган хереселдер тываныыс, хевирги өске, үну база эмин эрттир ыыткыр дээш, чаа эгелээшкинин буруу шаан турун бергеннер. Ажыл чаа эгелээн, түнелин ам-даа элек дээрзин мичаа кым-даа билбээн. Тываның эртем-шинчилел институдунга ажылдап турган, тыва хөгжүм хереселдериниң талазы-биле эртемдей Валентина Юрьевна Сузуккей эртем талазы-биле сүме кадып, кады ажылдаар туржук, чүгле оларның «чазыгларын» шүүмүүлээриңге ой болган.

Ынчалза-даа Балдан Чимитович болгаш ооң өөренникчилери ундарааннар. 1983 чылда Кызыл хоорайга болуп эрткен тыва хөгжүм конкурузунга 1-ги черни алганнар. Ооң 1984 чылда Абакан хоорайга хакас национал хөгжүм конкурузунга Татьяна Туматовнаны башталгазы-биле тускай чалаага-биле киришкеш, бирги черни алганнар. 1985 чылда ол-ла профессионал-техниктиг училищеден штукатур-маляр мергежилдиг хөгжүмчүлер болур ужурлут сургуулдарының кичээнгейин хаара тудуп, кайгадыпкан. Олар 4 дугаар профессионал-техниктиг училищениң доктаамал аалчылары болу бергеннер. Ооң-на 1990 чылда боттарының өөренип турары уран чүүл училищезинге тыва хөгжүм хереселдериниң оркестринин салбыры турарын училищениң дирекциязындан болгаш Улус өөредиге министерствозунан негеп, демисежип турган, чедип алганнар. Амгы үеде ол тыва хөгжүм оркестриниң салбырында удуртукчу Татьяна Туматовна Балдан биле дужулгадыг игил, бызаанчы башкызы Алина Александровна Оюн аныяк хөгжүмчүлерни тыва оркестрге ойнаарынга өөредип турар. Оркестр ойнакчыларының хөй кезии бо күзүн чаа өөренип келген-даа болза, дужулгалыг башкыларының кызымак ажылының түнелинде ылдык чокка хөгжүм хереселдериңге ойнап, шуудай бергеннер.

Балдан Чимитович — оларның доктаамал кээр аалчызы. Келген соонда-ла студентилериниң оюнун кичээнгейлиг хайгаараар, сүмезин кадар. Оларның бичин-ле чедишкиннериңге өөрүүр. Бир удаа келгеш, уран чүүл училищезинин директору В. В. Нагорныйга училищеге хөгжүм хереселдери кылыр, септээр бичин мастерская ажылын алырын сүмелээн. Аңаа ажылдап болур ол-ла уран чүүл училищезинин студентизи, ооң өөренникизи ус-шевер Андрей Карашпайны-даа адаан. Директор сүмени хүлээп алган болзе-даа, мынчага чедир шинтирлээр хеделишкин ылбаан.

Балдан Чимитовичиниң болгаш ооң өөренникилериниң тургузуп алганы тыва национал хөгжүм талазы-биле эртем-шинчилел лабораториязының турун келген кыска үезинде кылган болгаш киришкен ажылдарын түнелиниз. Номчукчу бүрүзү бодунуң арыг шүүрү-биле үвелелди бээр боор деп идегеп, бодум хуумда тыва хөгжүм сайгыралының төөгүзүнде оларның чаа эгелээшкинин хөлчок улут бурунгаар шураашкын деп үнелеп, буянныг Балдан Чимитовичиниң чазгай ады тыва уран чүүлге кезээде артын каар дээрзинге бүүрээр мен. Ооң дыка хөй баштайгы өөренникилери Улан-Удэ болгаш өске-даа хоорайларда дээди өөредиге черлериниде өөренип, хөгжүмчүлер, культура ажылдакчылары болуруңга белетеңнип турарлар. Олар Балдан Чимитовичиниң кажан-даа утпастар. Черле мынчаш, Балдан Чимитовичиниң деткимчилери болгаш хей-аът кирикчилери — аныяктар. Амгы тыва хөгжүм хереселдериңге ёзулуг тыва аянны, униу тыварынга оларның сагыш-сеткилдериниң ханыыдан, хөөнүүнүң дилээшкиннерин дузалаар дээрзин ол билир.

Ынчангаш аныяктарның ыры-даа, тыва хөгжүм, аялгалар-даа дириттелдир куттулуп турда, ону харылаан турар даргаларывыс көрбес, дыңнавас көжээлер боов олурбайн, бажын-балгат айтырыгбиле дузалажып, боттары база дилээшкиниге киржир болза эки-ле-дир ийин. Демиит саскан теве тудуп чиир. Бистиң даргаларывыс демиит хеделир болза, ажыл бүлер ужурлут.

Ынчангаш үстүнде чугаалаанывыс тыва хөгжүм хереселдериниң талазы-биле эртем-шинчилел лабораториязының дугайында чер-черде эмоциялыг детки-мчезин, үнелелин база дыңнаксаар-дыр бис.

Борис ОНДАР.

«УРУГКОРРДАН» РЕДАКТОР ЧЕДИР

Шаандакы Барыын-Хемчик районуун Мешкен-Хөл сумузунга (амгы Бай-Тайга район) 1922 чылдың декабрь ортаа үеэнде малчын арат Салчак Калзанның өг-бүлезинде ооң төрүттүүген. Ооң адын Шойгу деп аттаан алганнар. Ол уругуун ада-иезин Салчактар өрес-кежоо кижилер чораан. Олардың ижер-чиири-даа четкен —үш түс чыгаан хой, өшкүлүг, бөлгөн шаа инектиг болган бир өөр чылгылыг. Мындыг бай улустуң оглу кайын чалгаа болур ийик, акылары, дуналары-биле кады бичии чажыдан ада-иезинин малын малдажып келген.

Дөсөс чаңыг Шойгу 1932 чылда чайлаг, ооң соонда Мешкен-Хөлдүң кирип өөренген школазынга өөренген. Ооң соонда кады өскөн эжи Хертек Ким-оол-биле кады Кызыл-Мажалыкка дургунаан батканы, ол черниң школазынга өөреп берген. Сергей Калзанович Шойгуунуң өртем-билигже, чаа амыдыралче оруу ыңдыг янзылыг өгелээн. Өөредилгезин ынчаар уламчылаан чораан, 1940 чылда Кызылдың каттынган школазын доосканы, Тываның хөгжүм-шин театрынга артистеп кирген.

Сергей Калзановичиниң парлаалга, солун, сеткүүл-биле харыызаазы 1935 чылда өгелээн. Ынчан Мешкен-Хөлдүң шонер отрядынның ажылының дугайында кыска медээни «Арез шыны» солунга бижээн, ооң адаанга «Уругуар корреспондентизи Шойгу» деп атты саваан. Ооң өгелээш-ле Сергей Шойгунуң ат салган чурумалдары, очерктери, отчёттары болган кыска дыннадыглары республика солуннарынга үзүгел чок парлаттынып келген. Салым-чаанныг уругуар корреспондентизи 1947 чылда «Тываның аныктары» солунга ажылдай берген. Ооң соонда «Сылдысчыгаш» солунну редакторлап өгелээн. Ол уругуар болган аныктар солунунга нинтизи-биле он чыл хире ажылдаан, хоочун солун —«Шын» солунга ажылдаан кирген. «Шынга» кылдыстер өргелеп, ораалкчы редакторлап пенсия үнгүже чедир ажылдаан келгенин бистер, «шынчылар», кончуг эки билир бис.

Журналист дээрге, кезээде тыныгыр бодал-биле, шак-үе барымдаалаваан ажылдаар карын болган берге ажылдың бирээзи. Назынының барык-ла чартык кезинин парлаалгага турасканаан хоочун журналистиң аттыг, чадаг, машиналыг четпээн чери Тывада барык чок. Тываның баштайгы ужудукчузу Кидиспейниң, эмчи Серекейниң, артист болган драматург Көк-оолдуң, тракторист Чаныдактың болган өскелериниң-даа дугайында очерктерин ол бижээн, ол ажылын гускай ном кылдыр үндүреринге белеткеп алган орар. Ол эвээн каш куш-ажылчы медальдариң эдилекчизи.

Хоочун журнализниг бо хүннерде-даа демир-үжүүн салбаан, бодунуң байлак дуржулгазын аныктарга дамчыдып берип, бижип алган үүлдерин номчукчуларга бараалгадып чоруур.

Чеден харлаанынар-биле, Сергей Калзанович!

Сандро МААДЫ.
(«Шынның» корр.).

УЛУГ ЧАЛГЫГ ТЕВИИ-БИЛЕ

Көрүкчүлер хөнүүн чаалаа
Хөлзээзиниг хөктүг
Көк-оол.
(Шүлүктен).

Чээрби чылдарны сөөлүүрдер Кызылга орус эштериниг, ыллыгыг интеллигенциниг, организастааны «Ойнаар бажын» дээр клуб шинчилиг чер турттуунган. Тыва театр уран үүлүнүң баштайгы өзүмнери ацаа көзүүлүүлеп кээп турганнар. Нам сургуулдары база шеригле, сөзү бижиттикмээн болза-даа, боттарының баш удур таарыштырып алганы шилерин белеткээш, «Ойнаар бажынга» келген чонга көргүзүп өгелээн.

Ол «артистериниң» аразында шилиндек сынныг, шеверлиг неттиктен, чугаакыр, хаглыг болган тывынгыр, ырлаар, танцыдаар талазы-биле өскелерден ылгалдыг аныяк шериг оол турган. «Хам-оол хамнап тур», «Каждар ыдат» деп, шинчилериниң болап, чогаадып алганы, сөзү бижиттинмээн шилериниң кол кижизиниг ол бо-ла ойнап кире бээр, Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы Сергей Пюрбю — сөөлүүрдеи ооң дугайын мынчаар сактып бижээн: «Чамдык ойнакчыларны көрүкчүлер дыка сонуургаар чүве. Бир-ле катап кежээ «Ойнаар бажынга» бир шериг оолдуң шинге ойнаанын утпаан мен. Ол дээрге хамны оттуңун, артыжанын база чайганып турда, шуут-да кара олчаан! Көрүкчүлерин мырыңай-ла кайгаткан. Сөөлүнде барын Тываның сураглыг артизи апарган Көк-оол ол болган».

Бир эвес Тывага ол үеде үжүк-бижик база профессиональ театр турган болза, чээрби хире харлыг Көк-оол ынчан-на артист-даа болу берген турар чадавас. Ооң бичии чаш болгаш эвээди чылдары революция мурнундагы Тывага аар-берге түрегделге, карангы-бүдүүлүк байдалга эрткен. Бодунуң амыдыралчуртталгазының бичии, эвээди чылдарының дугайында ол мынчаар сактып бижээн:

— Ол шагда мен мшкаштарның кедер хеви байлар уругларының эргиндизи, ижер-чиири ажыг божа, сарыг-суг, олурар чери ожук адаа, удуур чери чүк ужу боор чүве. Ядыы кижинин кыс уруу чажыдан-на байларның кара паштанчызы, хөөлүг туткуужу, а оол кижи кул хөлечик, кодан хоюткузу. Мен база-ла ыңдыг чордум. Он хире харлыында Базыр-Лама, Семис-Дажы деп бай кижилерге хөлечиктеп, хоюн кадарын өгелээн мен. Ол хамаанчок, 20 харлыымга чедир төрээн дылым кырынга бижик безин билбес чордум. Октябрь революциязының оттуг хереди самдар тыва өглериниң кырынга ханалаандыр хереллеңген соонда, улуг чалгыгын тевии-биле төрээн чонумнуң үүлезинге үлүүм киирер аас-кежиктиг болганым бо.

Ооң ада-иези өг сынмас ажы-төлүг, ядыы-түрүүн улус чораан. Шаандакы шагның тывалары:

Чадараанда саактаар,
Чадараанда хамнаар —
дижир болгай.

Ыңдыг берге амыдыралдың албадаашкынындан болган чадавас, ооң авазы хамнап чораан. Өгдеп дүнгүр даажы чеже-даа үзүлбейн турза, оларның он чедиг уругларының чүгле үжү диригг арткан, а өскелери чаш чылдарында аарыг-аржыктан шыдашпайн барган. Ыңдыг коргунчуг халап үүле Көк-оолдуң ада-иезин Шотжап биле Долчанның өг-бүлезинге эвес, революция мурнундагы тываларның хөй нуруузунга таваржып чораан.

Амыдыралдың аар-бергелери, авазының хам онуузуннуг мөзүзү аныяк оолдуң шын орук тып алырынга балалыг салдарын чедирбээн. Виктор Көк-оол Тывага национал-хосталгалыг революция тиилээн соонда «чонуун чоон оруу-биле» аас-кежиктиг чаа амыдырал дээш хере-хере баскылап орган. Ол Кызылга шериг албаны эрттирип турганы, ынчангы болуушкуннарны дүргеп эскерип, чаа амыдыралдың күүлүг агымынче шымнып кирип, ооң билиг-медерели чоорту өзүп кел чораан. Удаваанда:

Улуг-Хемниң чыварынга
Уйгум сергеп алыйн дээн
мен.

Улуг черге Москвага
Угаан кирип алыйн дээн
мен—

деп, ынчангы улустуң ырлажып турганы дег, улуг орал Москваже — өртем-билиг-биле чепсегленир, «угаан кирип» алыр дээш, аныяк Көк-оол капкан.

— Ынчан бис чартык ай ажыр чораан, Москвага четтивис.

— Чүнүн-биле чораанынар ол?

— Баштай Улуг-Хемниң куду салдан баттывыс. Ооң соонда пароход, машина, демир-орук дээш, олурбаан, хөлгеленизээн чүвевис чок дивес силер бе. Пароход, демир-орук көргеш, тоолга чүве дег бодап, коргар-сестир, алгырып медээлээрге, олче киреринден безин дидинмес турдувус.

— Ам Кызылдан эртен ушкаш, дүште Москвага чедип турар апарган, амыр-ла аа!

— Чүү дээр сен. Чүглуг куш дег деп чүвен ол-дур.

Көшкүн ядыы араттың оглу баштай 1928 чылда Чөөн чүк улустарының Москвада коммунистиг университетинге киргеш, орус дылды-даа өөренип апкан, эртемнериниг эртинезинче ханалаан кирген. Студент чылдарында ол Москваның театрларынга үргүлчү баар, оларны сонуургаар турган. Бот-тывынгыр уран үүлүге онза сонуургалдыг, сургуулдарның кежээлериниге кавказ танцы теверинге тергиидеп турган. Университет соонда Көк-оолдуң театр институдунга киргеннин уран үүл-биле ооң салым-чолунар, амыдыралдың, кижилериниң аажы-чаныныг бүгү талаларын эки билир ужурлуг болгай. Ынчангаш хөй ажылдаар, номчуур апаар —дээш, башкызы ооң-биле сеткил хамыыдан хөөрежир турган. Өөредилгениң чылдары күжеминнинг болза-даа, Көк-оолга олар дүргеп эрткен ышкаш сагындырган.

Шинге ойнаар, чогаадыр, бижиир бодал сургуул доосканда соонда ацаа күштелген. Үжен чылда, тыва бижик чогаатты ыгаан соонда чылдарда, төрээн дылга бижип каан баштайгы шилер тыптып келген. Оларны аразында В. Көк-оолдуң «Чалым хая» база улустуң тоолугга үндезилеп бижээни «Эки хүн» деп шилерге киргеп. Оларны бодунуң үеэнде көрүкчүлер база-ла сонуургаар турган.

1936 чылда Тывага «Уран театр» сургуулуун организастааны Виктор Шотжаповичниң артист-даа, чогаадыр-даа ажылынга салдарлыг болган. Ол тыва шин чогаалының эн эки-лериниң бирээзи «Хайыраан боттуг» баштайгы вариантызын ынчан бижээн, маңа автор тыва хөрээжен кижиниг революция мурнунда аар-берге амыдыралын, эргешөлөө чок чоруун, аныяк кижилериниг ынакшылын көргүскен. Дорамчыладып, базындырган хөрээжен кижиниг хууда салым-чолу социал байдалче көдүрүп, феодалыг өзүнүн ол үеде «хөрээжок-тарны» кижи деп саналаан, кайы хамаанчок садып, дорамчылаар чоруккa удурлашмышкынын илергейлээн. Автор ону бижиирде Тывага хөрек кырында боон турган бодуушкуннарга, революция мурнунда Өвүрүүн Дус-Даг, Торгалыгга болгуулаан таварылгаларга үндезилээн. Ол бүгүнү болу бичизиниден-не амыдыралдан эскерип, улустан дыннап, сеткилиге дүүрээзин-биле бодап чораан. Ынчангаш шиниң болуушкуннары, киржикчилериниң чамдыктарының аттары ол черлериниг-биле домейлешкек болганы таварылга эвес. Баштайгы шилериниг рольдарынга эн баштайгы артист, драматург болду бо-ла ойнай бээр турган, улус ону ол үеде-ле «артист Көк-оол» дээр апарган.

Улуг чалгыг тевии-биле Көк-оол улам бурунгаарлап, кадыр-бедик арттар ажар дээн кижиге домейлей чугаалаар болза, ооң ыпшык бажынга чедер дээш бүзүрелдиг базымны уламчылавышаан кел чораан. 1940 чылда Тывага театр талазы-биле бедик билиглиг тускай өртемниглериниг Москвадан келгени, ол-ла чылдың күзүүнде Кызылга театр студиязын организастааны ооң чогаадыкчы ажылынга эргилделиг үе болган.

Эн баштай келген дуржулгалыг режиссёр башкы Иван Яковлевич Исполнев-биле В. Көк-оол дораан-на өөлүктежип, ооң сумелерин ап өгелээн. Чугаа баштай «Хайыраан бот» деп шиниг өгелээн. Виктор Шогжапович ооң утказын бөдүүнү-биле аказа чугаалап берген.

— Бодап кылганы, сюжеди эки-дир. Ынчалзажок ону орус дылче очулдурунар, а ооң соонда кады ажылдаар бис—деп, режиссёр аказа сумелээн. Автор үр, шыдамыкай ажылдаашы, «Хайыраан боттуг» мурнунда бижиттинген «өөрөн» арттырган, барыкла эде кылган соонда, орус дылче бөдүүнү-биле очулдурткаш, театрга эккелген. Иван Яковлевич ону далаш чок, кончуг кичээнгейлиг номчаан:

— Улуг орус чогаалчы А. Островскийниң «Чаныык» деп шиниг, делегей классиги «Ромео биле Джульеттага» домейлешкек үүлдерлиг, черле эки-дир—дээш, база катап сумелерин киргеп. Ооң соонда «Хайыраан бот» театрының сценазыңдан дүшпес, алдын фонд болу берген.

Сергей ШОЙГУ.
(Уланчылыг).

Өөрүп четтирдивис

Бүгү-делегейниң Инвалидтер хүнү — декабрь 3-те бисне, Кызылда ырганнарың башкы-интернатты бүгү чурттакчыларының мурнундан өөрүп четтиргенивис илереттивис.

В. УННУКАЙ.
Хоочуннар чөвүдениниң даргазы.
С. КЫРГЫС.
Инвалидтер чөвүдениниң даргазы.

Чарлалдар бюрозу

Республиканың продукциязын районнарында көдээ ажылчагый дужаган садып алыкчыларын кичээнгейинге

1992 чылдан өгелеп Волганың автомобиль заводунуң автомашиналарын («Жигули») «Тыва-Лада» деп тускай автотөп садып сайгарар.

Хереглекчилер кооперациязы ыт дужаакчыларының дамзызын тускай автотопке дамчыдып берген. Тыва топкоопту дыннадыры болза, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың адынга Россияның Сан-хоо министерствозунуң 1992 чылдың октябрь 29-тагы № 10-2-16 чагаазынга дүүштүр ыт дужаакчыларынга чиик автомашиналарның өртек-үнезинин аартаашкынының компенсациязын эгитпес. Автомашиналарны хостуг рынок өртектери-биле садып сайгарар.

ВАЗ автомашиналарын садып алырының талазы-биле бүгү айтыыларны «Тыва-Лада» техтопке тургузар. Ооң адрезин: Кызыл хоорай, Магистральная кудумчузу, 15. Телефону 3-73-89.

ХУРАЛЧЕ ЧАЛАЛГА

«ОПТ болгаш розница» деп акционерлиг ниитилел 1992 чылдың декабрь 17-де 10 шакта Калинин кудумчузунуң 25 дугаар бажыңынга өртер конъюнктура талазы-биле хуралче сонуургаалыг организацилары чалап тур. Анаа 1993 чылда бараанар чедирилгезинин талазы-биле керээлер чарымнар.

ХУУЖУДУЛГА ЧЕКТЕРИН АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫНАР!

Хуужудулга чектерин киирер талазы-биле хоорай комитедин чурттакчы чонга дараазында үүлүү дыннаалып тур:

Хуужудулга чектерин алырының талазы-биле чурттакчылар бижиилгезин 1992 чылдың декабрь 19-ка чедир дараазында адресте боон турар: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32, 39 дугаар өрээл. Бижиилге хүнүүн-не, субботаларны база киириштир, 8.00 шактан 17.00 шакка чедир болур.

Хуужудулга чектерин бээрге Ажаалга банкызының салбырларынга декабрь 25-не чедер.

Хосталгазын кызыттырын шиитгирген кижилерден бүзүрелиг бижиктерлиг болгаш хоорай чагыргазының 314 дугаар өрээлинге демдегледип алган хамаатылар Ажаалга банкызының 7173 031 салбырынан, Ленин кудумчузу, 75 чектер алыр.

Чурттакчы чонну кичээнгейинге!

Россия Федерациязының Тывада Ажаалда банкызының дыннадыры болза, 1993 чылдың январь 1-ден өгелеп акша салыышкыннарының талазы-биле чаа процент ставкаларын доктаадып турар.

Негеп келгиже чедир салыышкыннарга — чылда 20 хуулуг, дарый алыр салыышкыннарга—чылда 60 хуулуг, уругларга көрдүнген тускай сорулгалыг салыышкыннарга—чылда 80 хуулуг.

Ажаалда банкыларында шыгжамырларлыгларның кичээнгейинге!

Россия Федерациязының Тывада Ажаалда банкызының дыннадыры болза, 1992 чылдың август 3-тен өгелеп салыышкыннарны салгалга дамчыдарының чуруму өскерилген. Салыышкыннар талазы-биле чагыгларны тургузарын болгаш бадыткаарын үүгле нотариал чуруму-биле кылырын доктааткан, азы өскээр чугаалааргa. оларны нотариал конторалларынга, хоойлу ёзугаар нотариал кылдыныгларны чорударын чөпшээрээн органнарга кылырын доктааткан.

1992 чылдың август 3-тен бээр Ажаалда банкыларының кылганы чагыг айтыышкыннары күш чок болгаш олар нотариат чурумубиле эде кылдынган турар ужурлуг.

Чурттакчы чонну кичээнгейинге!

Силерде хуужудулга чеги бар бе, ону Силер канчаптарын аайын тыппайн тур силер бе?

Россия Федерациязының Тывада Ажаалда банкызы хуужудулга чектерин ажыглаарының эн таарымчалыг болгаш айыыл чок аргаларының бирээзин сүмелеп тур: ону Ажаалда банкызынга рынок өртек-үнезибиле садарын саналдап тур.

КИНО

«ПИОНЕР»: Киносборник № 30 9.00, 12.00. «Неразлучная пятерка» 10.30, 13.30. «Женщина в пламени» (Германия) 15.00, 17.10, 19.20 шактарда.

ДЕКАБРЬ 15-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Горец-2» (АКШ) 9.20, 11.30, 13.40, 15.50, 18.00. «Видеозал»: «Доспехи бога» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30 шактарда.

ДЕКАБРЬ 16-ДА
«НАЙЫРАЛ»: «Горец-2» 9.20, 11.30, 13.40, 15.50, 18.00. «Видеозал»: «Демонические игры» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30 шактарда.

(Солунунуң дараазында номери декабрь 17-де үнер).

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу болгаш Каа-Хем район чагыргазының ИХК-зы иштики херектер органнарының хоочуну, милицияның чалажылгада подполковниги

Николай Алексеевич
ЗЫРЯНОВТУН

амыдыралының 56-гы чылында мочаанын улуг харааттар-биле дыннаткышаан, ооң төрелдериниг болгаш чоок кижилериниг хаары кажыдалды илергейлеп тур.

Номчукчунуң бодалы

СООРА АЖЫГЛАВАЙН

«Шынның» хоочун бижикчизи Бораш Ондарның хойтпак дугайында бижээн материалын номчаш, бижикчиниң бодалын деткиир кижи-дир мен.

Буруу шагдан бээр тыва кижилер хойтпакты хүндүлеп, аксан-хоолуулуг, эм ыңыырлыг, национал ак чем кыдыр ажыглап чораан. Шаанда кижи бичизиниде чылдың үеелериниг азыыче ада-иезинин ажыл-хожулушка дузалаашыр боор чүве. Тарып алган эвээшбиче тараазының чашпан-сигенин аштажыр, кушкажын хойгузар, тараа суттаржыр дээш бүдүн хүн дургузуунда ховуга хүнзээр. Ынчан хүневаа кылдыр божа азы шүүгеп ол аажыны сүт-биле хоюткаш, кудуп бээр боор. Ону хүнзедир ижин хүнзээр. Кижи аштавас-даа, суксавас-даа — хойтпактын хоолулуу ол хире.

Мээн авам, ачам Чаа-Хөлдүң Ак-Туругга Ленин аттыг колхозтуң тургузукчуларының бирээзин чордулар. Назылап кырыгыже колхоз өшкүзү кадардылар. Ачам чайын өшкүлерин семиртип тайгалаарда хөй куш-хүцезин-даа албас. Өшкүлерин саггаш, сүүнден амданныг тарак кылын ижип чораан. Авам эрте чазын уругларыңа биске хой-өшкүзүнүң сүүдүн тал карты шылба-биле хоюй ажыкташ, тарак кылын бээр. Ону хөлчок сонуургап ижер бис. Ам болза ону кефирге демейлээр мен.

Хойтпакты хоолулуг чем кылдыр ажыглаарындан ылгыалдыгы божазы-биле алгыкеш аттен, адык-хеп аараап келип чордувус. Амгы бо берге, бай-хеп өртээ кижи шыдажыр арга чок улгаткан үеде, октаанан чыткылаар алгы-кежиниги божалап, идээлеп, эттеп алгаш, тыва тон, бөрттен өгелээш, ооң-даа өске национал хевиисти чүге даараан кижи болбас бис.

Чамдык кижилерни көрүп чоруурга, сүүдүн саап алгаш, сметаназын алыры-биле машинага тырткаш, тырткан сүүдүн хаван, дагаазынга, ыт-кужунга кудуп бээр боор-дур. Чүге ыңдыгыл? Кижи бодаарга, бир болза хойтпак кылып билбезин, бир бодаарга, чалгаазы. Чиижен садыгжылардан үшүдүрүм чүвелер холуп каан, улуг өртектиг арага садып ижип алгаш, ооң хораннынын өлүп өгелединвис. Ооң орнунга хойтпаан кылып, оозун хайыдырып алгаш, амыр-менди-зин, аарыг-аржыын, өлүм-чидимин айтыржып, божазын чөп ажыглап өөрөп алзывысса кандыг чүвел деп-даа бодаар-дыр мен. Хойтпак кылып, арагалаалынар деп кыйгырбайн тур мен. Мээн бодалымны шын билип көрүнер. Хойтпактан хөй арага-хымыс кылып, кем-херек үүлгедир чоруктарга чедирип, хүндүлүг Президентивистин арагалашкынга болгаш кем-херек үүлгедиишкиниринге удур демиселан күштелирер талазыбиле кыйгырыынга удур чүве кыла бербезин күзээр мен. Хүндүлүг чемнис хойтпакты кем-херек үүлгедиишкиниринин үнер дозу кылбайн, ону чөп ажыглап, хүндүлеп чоруулунар.

Ону СЕДИН.
Башкы.

Чаа-Хөл район.

«КАНЧАП БАРГАН БИС?»

Школаның мөгелер белеткеп турар подвалында залынче кире бердим. Ыыт-шимээн-даа чок. Ыржым. Хевис чаткан арыг-силиг зал ортузунда тыва хүреш секциязы эрттирип турар башкы Владимир Ондар олур.

— Эки-н, мөгө! — деп мендилештим, — мөгелериниг кайыл? Ооларны сонуургап келдим.

— Дүүш соонда, ийи шакта келир улус. Бо хевис чадыы сеттеп, даараап турарым ол-дур. Ынчанмас болза, моон чүнү алыр боор, чара тепкилеп казаптарлар-дыр ийин. Бо рынок үезинде бергеэн кончуг. Содактар даараап алыр постазы-даа чок. Бир бергеден турар чүвевис ол.

— Чеже кижини хаара тудуп тур силер?

— Чүс сезеп хире ооллар кээп тур. Үш классан өрү. Корум-чурум үревейн, чонуустуң үнелеп хүндүлээри — тыва хүрешке ооллардың хандыкшыдар дээш үш чыл ажыт ие иштинде ажылдап тур мен. Чамдык ада-иелер күзелдии-биле ооллардың деткиир турары өөрүнчүг, а чамдыктары ыңдыг-мындыг чылдагааннар тып, харын-даа кижи артынга хомуданчыг өөстер безин эде бээр чүведир. Айда ийи муң хире акшашалынга чурттаары-даа берге-дир. Ажы-төлүг, амыдыралдыг кижиге. Өөскээр хайдынар дээримге, бо ооллдар база хоржок.

— Өөредип каап өөренникчилериңерге идегелинер бар боор, аа?

Тренер-биле чугаа

— Шору ооллар бар чүве. Эрткен чылын школа доосканда өөренникчим Буян Дарый-оол дүүн келгеп. Беш улаштыр кагдырдым! Дензилээримге, 73 килограмм. Ону бодаарга, берге-ле-дир. Эрткен чылын Чадаана хоорайга бичиг мөгелер хүрежи болган. Моолдан, Тываның районнарындан шыырак-ла ооллар киришкен. Эрткен чылдың доозукчузу Кан-Хүлер Куулар бо маргылдаага шүүлгеп, база бир өөренникчим Мөнгүн-оол Монгуш үшкү-дөртү черге төлептиг болду, а Буянным киришпээнин хомуданчыг болган. Бодун камнап, доктаамал хүрежип чоруур болза, эки мөгелер үнериге бүзүрээр мен.

— Силерниң хүреш дугайында хууда күзелиңер чүл?

— Элдеп чүве, башкы. Тыва оюнар, чанчылдар дугайында чугаа хөй-ле чоруп турар, солун, сеткүүл, радио, телевидение-даа дамчыштыр болза чыдыып турар. Бистиң бо районувус, ылангыя тыва күрешти тоон көрбейн турар деп билир мен. Чылдын-на хостуг хүреш маргылдаазы эртип турар. Ону ажыглап, тыва хүрешке маргылдаа эрттирип көрээлиңер дээримге, кым-даа деткивес. Бодум тыва хүреш секциязы удуртуп турар болганымда, ону пат кайгаар кижи-дир мен. Кижи бодаарга, чүгле тыва хүреш хамаанчок, «буга-шыдыраа», төвектээриниге, кажык ойнаарынга, чаа-согун адарынга дээш, тыва монуустуң оюнларын үнелеп, маргылдааларны эрттирип турар болза, эки-ле чүве-дир ийин.

Чоокта Сонгу чүк улустарының спортчу фестивалы боон эрти. Бистиң республикадан аңаа киржип чораанар база бар. Маргылдаанның киржикчизи Лазо Монгуштуң материалын номчуп ора, ол чонуң ойнаар национал оюнларын хуумда магадаар чордум. А бистер канчап барган бис? Ада-өгбелеривистиң шаг-шаандан маргылдажып, ойнап чораан оюнларын чүге сайзырадып болбас деп бис? Бо талазы-биле Тывада аныяк-өскенниң, чонуң санал-оюлуг дыннаксаардыр мен.

Спорттуң янзы-бүрү хевирлериниг киржири, ону көөрү, чонга пропагандаалап тарадыры— культурлуг дыштанырының чарылбас кезээ. Багай аажы-чаа, кем-херек үүлгедиишкини, арагалаашкын чергелиг хамчыктарга удур кол чепсек — чогум-на спортчу оюнар, маргылдаалар дизе чазыг болбас дээрзинге бүзүрээр мен. «1992 чылдың чемпионуу» дээш тыва хүрешке маргылдааны декабрь 16.17 үезинде эрттирерин планнап турар бис — деп, тренер чугаазын доосту.

Эрезиен ТЕЖИТ
чугаалашкан.

Спорт медээлери

ЯКОВЕНКО ФРАНЦИЯЖЕ ЧОРУУР

ПАРИЖ. Моон мурнунда чылдарда ССРЭ-ниң шилиндек командазының составынга ойнап чораан Киев чурттут 24 хаарлыг футболист Павел Яковенко Францияның чемпионадының биргн дивизионунуң «Сошо» клуву-биле ийи чартык чыл ие дургузуунда кереэни чарып алгаш, чоруур деп турар. Ол дугайында француз клубтуң удуртукчулары субботада дыннаткан болган.

Яковенко ам бо неделяда ук клубтуң составы-биле «Монпелье» командазынга удур ойнап өгелээр.

«Сошо» клубтуң футболистери моон мурнунда оюнда «Касна» командазын бодунуң шелуунге 1:0 санга удур алган.

РЕСПУБЛИКА ЧЕМПИОНУ АТ ДЭЭШ

КЫЗЫЛ. Ыныраакта бо чылдың республика чемпионуу от дээш маргылдаа пайысылалдың спорт комплекизинде өгелээн. Ында 34 эр, 7 хөрээжен спортчулар кирже турарлар. Оларның 19-у биргн разрядчылар, спорт мастериниг 2 кандидат бар.

Шейнаар система-биле, үш галыг соонда Чөөн-Хемчик районуун чемпиону Орлан Куулар республиканың каш даалыг чемпионуу боораан. Алмаоол Монгушту уткаш, үш санныг чоруп турар. Кызылдың спортчузу Алексей Болдырев база үш санныг.

Маргылдаанның ажыдышынынга ук федерацияның чаа кежигүннери сонгаан болгаш, эн идепкейлиг шыырааларга өртектиг белектеени тывыскан.

Маргылдаанның спонсорлары — «Тыва тудуг» каттыжылышкыны болгаш өске-даа мерзер.

(Бистиң корр.).

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чаа-Хемниң «Шын» солунунуң редакциязының коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң орааланчызы). В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң орааланчызы). Н. С. Эргеп

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээн алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң орааланчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орааланчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР улус депутаттарының Советтери ниитилел-политиктиг болгаш социал айтыышылар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетөр — 3-34-49; 3-36-73; «өзүм ажылдагый — 3-41-16; культура болгаш үүгү өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-92; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чаалаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнзуруучулер — 2-27-41; солун келбейн барганда—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлаалганың, медээлерниң хостуг өөрүүн камгалаар талазы-биле Тываны хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген аугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның турушу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, санныары болгаш өске-даа чыныаныглары дээш хариуцкан боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбаны» № 363505»

Солун неделяда 5 хаанда үнер. Хемчээли 2 парлаалга амазы.

Тиражы 27010. Индекс 54240. Чагыг № 241.

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл, Шетинин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Сомун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 242 (14964) 1992 чылдың декабрь 17, четверг Солуна ат салган шагы 20.10. Чагыдар өртөө 10 кеп. Садар өртөө 1 рубль.

КЫШТАГЛААШКЫН: малчын коданнарда

ХОЙЖУ АЛЫШКЫЛАР

Долгандыр хар шыва дужүкен делгемнер. Ол черниң соогу дидиреннг мышкаш сагындырар. Кылын дүктүг меринос хойлар декабрьның катап-катап чаап..даан харында «эжиндирип» чорлар. Оладa чүгле хараганнар баштары көзүлгүлээр. Туманнаар чердир. Чедер хөл чылыг үеде дыштандырар улузун дыштандырып каапкан болгаш хостуг-шөлээн, ылым-чылым апарган костүп чыдар.

— Кызыл районда «Тиилелгер» совхозтуң хойжулары бис. Коданнывыста үш чүс ажыг баш хой бар. Чайын бо Чедер хөлдүң кыдыынга агылыг черлерге одарладып, семиртиг алган бис. Кыштаавыста чылыг кажаалардыг, малга бөөр он сес тонна сигениг бис. Чаа чылдың баштайгы хүннеринде хойлар хураганнап эгелээр. Ынчан ажыл..ыш түүктээр—деп, аныык хойжу Александр Бичe-оолович Монгуш чугаалады.

Кылын харлыг ийде одарлаан хойлар казып оттап чорлар. Хойларны эргилдир көөрге, борбак-борбак кажыктар дег, семис-шыыраан кижи магадаар. Олар соокка донар-даа ужур чок, дүгү кылын.

Бо малчын оолдарның ажылжин оларның аваазы Клара Монгушовна Монгуш удуртуп турар. Оон үш оглу аваазы..биле кады мал кадарып келгеи. Эрткен чылгы кыштаглаашкын маная база аар-берге болган. Ынчалза-даа ажылга кызымак аваашкылар чүске онааштыр 86 баш хураганны менди доруктуруп өстүрүп алгаш, чазын шаңнал..мактаарга киргеи.

ЧУРУКТА: «Тиилелге» совхозтуң хойжулары малчын алышкылар Александр, Гена Монгуштар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ сөзү, фотозу.

ЧАЗАК ХУРАЛЫ

Тыва Республиканың Чазак хуралы декабрь 15-те болуп эрткен.

Россия Федерациязының улус депутаттарының VII Съездизиниң ажылының түүнелдериниң болгаш Тыва Республиканың Чазаының сорулгаларының дугайында Тыва Республиканың Президентизи, Россия Федерациязының улус депутады Ш. Д. Ооржак хуралга чүве чугаалаан.

Россия Федерациязының эвелгеглиг Съездизи канчаар эрткеннинге хамаарыштыр Президент бодунуң хууда бодалдарын чыылганнарга чугаалап берген. Россия Федерациязының Чазаа экономиктиг реформаны боттандырар дээш эвээш эвес ажылды чоруткаының, үүнү тодаргай кылганын демдеглээн. Оон-биле чергелештир ажыл-чорудулгазынга чамдык частырыглар турганын айыткан. Россия Федерациязының чаа Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелин чугаалашканынга, хоойлужудулга болгаш күүседикчи эрге-чагыргаларның аразында тургустукун келгеи маргылдаалыг айтырыгларны, ону чогумчалыг шиитпирлээр дээш чугаалажмышкынарны кылып турганынга хамаарыштыр тайылбырны берген.

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин Россия Федерациязының кезектиниң төлөөлекчилери, депутат фракциялары-биле сумелешкенин ёзугаар Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының албан-хүлээлгезинге элээн каш кандидатураларны рейтинг байдалыг бадылаашкынны эрттиргенин Президент чугаалаан. Бадылаашкынның түүнелинде эн хөй бадылаашкыныны алган үш кижиниң бирээзи В. С. Черномырдинниң кандидатуразын Россия Федерациязының Президентизи Съездиге томуйлаарлыры-биле киирген. Депутаттардан 721 кижи Виктор Степанович дээш бадылаашкынны берген. 172 кижи удур бадылаан. Ынчангаш Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга В. С. Черномырдин соңгуткан.

Тыва Республиканың 1993 чылда бюджединиң төлевилелиниң, ону камгалап чораанының дугайында Тыва Республиканың сан..хөө министри К. Д. Ондар дыннадыгны кылган. Республиканың улус ажыл..агыйының бүгү ажырларының хереглелиге келир чылын чарыгдаар акша-көпеек курлавырларын четчири-биле тып, камгалап алыр дээш чоруткан ажылдарын чугаалаан.

Тыва Республиканың 1993 чылда бюджедин камгалаар талазы-биле биче эвес ажылды Республиканың Сан..хөө болгаш өске-даа министерстволарын элээн хемчеглерин ап чоруткаының Ш. Д. Ооржак мактаан. Ам сорулга болза, бюджетке орулга киирип ап болур курлавырларның ажылчорудулгазын эжижилерниң чугулазын хуралга айыткан.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң XVIII сессиязынга белеткел ажылдарының чоруп турарының дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазаының Администрациязының эргелел начальниги З. Е. Шин дыннадыг кылган.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак хуралды удуртуп эрттиргеи.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң чедиги чыыжының он сески сессиязының ажыттынарының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Советиниң чедиги чыыжының он сески сессиязы 1992 чылдың декабрь 22-де 10 шактан Тыва Республиканың Чазаының хуралдаар залынга ажыттынар.

Тыва Республиканың улус депутаттарының кичээнгейинге

Дээди Советтиң чедиги чыыжының он сески сессиязынга чедип келген депутаттарны 1992 чылдың декабрь 21-де 8.00 шактан 18.00 шакка чедир Тыва Республиканың Дээди Советиниң хамаатылыының чагаалары болгаш комуналдарын хүлээп алыр өрээлге (Дээди Совет бажыңының бирги каңды) бүүгүзээр. телефону 3-68-42.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң комитеттериниң хуралдары: 1992 чылның декабрь 21-де 10 болгаш 14 шактарда Тыва Республиканың Дээди Советиниң бажыңынга (Ленин кудумчузу, 32) эртилээр.

ЧАЗАК ТЕЛЕГРАММАЗЫ

Москва. Россия Федерациязының Премьер-министри В. С. Черномырдинге

Дүндүлүг Виктор Степанович!

Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа Силерни Россия Федерациязының Премьер-министри дээди албан-дужаалга соңгааны биле хөлбаштыр Силерге чүректен ханызындан байыр чедирип түр. Экономиктиг реформаларны боттандырар, конституциялыг тургузуну турумчулуп быжыктырар, чуртту ханы кризистен уштун үндүрер талазы-биле үндезин хемчеглерни алыр боор силер деп идеген тур бис.

Хүндүлүг Премьер-министр, Силериин харыысалгалыг болгаш чаагай ажыл-чорудулганарга чогаадыкчы улуг чедишиннерни күүседиварс.

Тыва Республиканың Дээди Совети, Чазаа. (Тыва Республиканың Президентизи Ш. Ооржак биле Дээди Советтиң Даргазы К. Бичелдей ат салган).

Россия Федерациязының Чазаының Даргазы ЧЕРНОМЫРДИН Виктор Степанович

Оренбург областың Саракташ районунуң Отрог суурга 1938 чылдың апрель 9-та торуттунгеи.

1966 чылда Куйбышевтин В. В. Куйбышев аттыг политехникиг институдун. 1972 чылда Бүгү-эвилелдин бот-өөредилгелиг политехникиг институдун дооскан. Эртемнинг ажыл-биле мергежилги — инженер-технолог, инженер-экономист. Техникиг эртемнерниң кандидаты. Инженер академиязының академиги.

1957 чылда — Оренбург областың Орскинин нефть ажылдап кылыр заводунуң слесары. 1957-1960 чылдарда — Совет Армиягa шерит албаны эрттиргеи. 1960-1962 чылларда — Орскинин нефть ажылдап кылыр заводунуң машинизи, оператору. 1962-1966 чылларда — Куйбышев хоорайның В. В. Куйбышев аттыг политехникиг институдунуң студентизи.

1966-1967 чылларда — Орскинин нефть ажылдап кылыр заводунуң технологтуг тургузуг начальниги.

1967-1969 чылларда — СЭКП Орск хооркомунуң инструктору. 1969-1973 чылларда — СЭКП Орск хооркомунуң үлетпүр-траңспорт килдиниң эргелекчизиниң оралакчызы, эргелекчизи.

1973 чылда — Оренбургтуң газ ажылдап кылыр заводунуң кол инженериниң оралакчызы. 1973-1978 чылларда — Оренбургтуң нефть ажылдап кылыр заводунуң директору.

1978-1982 чылларда — СЭКП ТК-ның Аар үлетпүр килдиниң идструктору.

1982-1983 чылларда — ССРЭ-ниң газ үлетпүрүнүң министриниң оралакчызы. Тюмень областа газ тывыжының Бүгү-эвилелдин үлетпүр каттыжылышкынының начальниги.

1985-1989 чылларда — ССРЭ-ниң газ үлетпүрүнүң министри.

1989-1992 чылларда — Күрүнеңги «Газпром» концерниниң баштаар черниин даргазы.

1992 чылда — Россия Федерациязының Чазаының Даргазының одалга-энергетика комплексиниң талазы-биле оралакчызы.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң он бирги чыыжының депутады. РСФСР-ниң Дээди Советиниң он бирги чыыжының депутады.

1961 чылдан бээр СЭКП кежигүнү чораан. 1986-1990 чылларда СЭКП ТК-ның кежигүнү. 1991 чылда СЭКП хүрээлериниң үнгеи.

Октябрь Революциязы, Күш-ажылның Кызыл Тук, «Хүндүлелдиг Демдеэр» орденнер-биле шаңнаткан.

Россия Федерациязының улус депутаттарының VII Съездизинте Россия Федерациязының Чазак Даргазынга соңгуткан.

БАРЫК ХҮННҮҢ ЧЫГЫЫ АЙТЫРАР

Кыш дээрге, кыш..лга болгай. Ол кымнылаа кээргээр эвес. Ылангыя бода мал фермаларының, хойжу коданнарның малчыннарынга ол чылдын-на улуг шылгалданы туттура бээр, кижилериң даамган ажыл-хөрээнге бердингенин, ажылга сундулууп, амыдралга төлептинин шылгай көрүп, оларга шиитпирлезе чогуур айтырыгларны чайгаар-ла тургузуп кээр. Ол чүү ышдыг айтырыгларын дээрге..ле, малчын кижи бүрүзүнге билдингир болгай: кажаа-хорааның кышка удур белеткели, септелгези, чурттаар оран-саваның белеткели, малга четчир хемчээлдиг мал чемин курлап алганы, хандырылганын байдалдыр.

Эрткен неделя төнчүзүнде Таңды районда «Сосновское» дүржүлге-бүдүрүлге ажыл-агыйының Хадын-Аксы фермазынга чораан, ында зоотехниктен, ферма эргелекчиниден баштай..ла сонуургаан айтырыгларым база ол болган. Амгы үеде ол фермада улуг..ла дүвүренчиг байдал тургустунмаанын, малдың деңгел-күжү амдыызында баксыраанын, саанчыларның база бызаа ажакчыларының ажылында чемелептер хире четпестер чогун олар беседвыс өгезинде чугаалаадылар. Мал чемиинге курлавырынга хамаарыштыр олар мынча дээннер: моон мурнунда чылларда ферма коогунга тарып алган хөй чылдыг сигениниг ажаап ап келген бис. Оон үнүжү чыл санында багай болуп көрбээн. Эрткен чиллың кыштаглаашкынының үезинде оортан белеткеп алган сигениниг-ти барык-ла февраль айга чедип ажыглап келдивис. Ынчан бөгө малывыс улуг тоовазын, кышты шорду ашкан бис. Ынчан борта, фермага мал чемн белеткээр техника сапы четпир турган. Олар колдуунда-ла ол айтырыгны догумалыг шиитпирлеп келген. Ол ооллар ажылдап турда, мал чемн белеткээр техника сапы четпир турган. А бо чылын ажыл-агыйның удуртукчулары оларның ажыглап турганы техниказын алгаш баргаан. Ынчан ферманың ишчилери хол куруг арткан. Ам кэнгаар боор, ааза орар эвес, боттарының күжү-биле сигенин эвээш-биче-даа болза хараа-биле кылып алгаш, ону сөөртүп эккеп алганнар. Оозу төнер чоокшулай бергенде, ажыл-агыйның төвүнге чедип, хүннүн-не оортан дилеиир, айтырыг тургузар ужурга таваржып турар. Кыш эгелээриниң баштайгы хүннеринде фермага ажыл-агыйдан сигеи эккээри элээн үүктелиишкиниг турган болза, амгы хүннерде мүн-не доктаамалчып бар чыдар. Ынчалза..даа фермага сигеи эккеп бээринин айтырыын хүннүп барын тургуспас болза, хоржок-тур дээрзин, ферма эргелекчизи Андрей Дагба чугаалаан.

Бо ферманың чоогунга ажыл-агыйның үшкү бригадазының коллективи сенаж болгаш силос салып турган. Олар ол ажылды доозупкаш, оларның кырын шыппайн барган. А күскү чаашкынныг хүннер болганынын соонда силос, сенаж үрелген. Өске база бир айтырыг бар. Ол болза, одаар чүүл — хөмүрге хереглел-дир. Бо талазы-биле байдал база ындыг-ла эки эвес, базз-ла айтырынар. Дилээр, ыяап-ла суур төвү чедер. А оон кадында ферма биле суур арязынга арыжаа-ооллар ажылдап турда, мал чемн белеткээр техника сапы четпир турган. А бо чылын ажыл-агыйның удуртукчулары оларның ажыглап турганы техниказын алгаш баргаан. Ынчан ферманың ишчилери хол куруг арткан. Ам кэнгаар боор, ааза орар эвес, боттарының күжү-биле сигенин эвээш-биче-даа болза хараа-биле кылып алгаш, ону сөөртүп эккеп алганнар. Оозу төнер чоокшулай бергенде, ажыл-агыйның төвүнге чедип, хүннүн-не оортан дилеиир, айтырыг тургузар ужурга таваржып турар. Кыш эгелээриниң баштайгы хүннеринде фермага ажыл-агыйдан сигеи эккээри элээн үүктелиишкиниг турган болза, амгы хүннерде мүн-не доктаамалчып бар чыдар. Ынчалза..даа фермага сигеи эккеп бээринин айтырыын хүннүп барын тургуспас болза, хоржок-тур дээрзин, ферма эргелекчизи Андрей Дагба чугаалаан.

Бо ферманың чоогунга ажыл-агыйның үшкү бригадазының коллективи сенаж болгаш силос салып турган. Олар ол ажылды доозупкаш, оларның кырын шыппайн барган. А күскү чаашкынныг хүннер болганынын соонда силос, сенаж үрелген. Өске база бир айтырыг бар. Ол болза, одаар чүүл — хөмүрге хереглел-дир. Бо талазы-биле байдал база ындыг-ла эки эвес, базз-ла айтырынар. Дилээр, ыяап-ла суур төвү чедер. А оон кадында ферма биле суур арязынга арыжаа-ооллар ажылдап турда, мал чемн белеткээр техника сапы четпир турган. А бо чылын ажыл-агыйның удуртукчулары оларның ажыглап турганы техниказын алгаш баргаан. Ынчан ферманың ишчилери хол куруг арткан. Ам кэнгаар боор, ааза орар эвес, боттарының күжү-биле сигенин эвээш-биче-даа болза хараа-биле кылып алгаш, ону сөөртүп эккеп алганнар. Оозу төнер чоокшулай бергенде, ажыл-агыйның төвүнге чедип, хүннүн-не оортан дилеиир, айтырыг тургузар ужурга таваржып турар. Ындыг-даа болза, кижилериң амыдырал-чурттага хандырылгазынга багай чүве турбаан: ылангыя ашчем..биле дээр болдулар.

Андрей Маадыр-оолович биле Бичен Самбууевна каш чылдар улаштыр ажылдап казпкан, ынчангаш ында байдалды беш салаазы дег билирлер дизимзе хөөредиг болбас ийин. Оларның бир күзели бар, ол болза, ферма..да телефон харылзаазы чогу, сууржугаш бичин-даа болза, ында колдуунда-ла улуг назылыг кижилериң хөй болуп турары, ынчангаш оларның болгаш өскелериниг-даа кадыкшыл байдалынга чүү..даа туруп болгай, аарып-аржый-даа бергей. Божуп чигээр-даа апаргай, оон өске кандыг-бир озал..ондакка таваржы бергей — амыдыралга чүү турбас ийик. Чүге дээрге ферма..да чамгыс кижи эмчизи бар. А оон кадында ону чоок-кавы малчыннарны база харылаар кылып каан. Мындыг болганда ол чамдык таваржыларда шуут четтикпейн баары билдингир шыкажыы. А телефон чокта, шалыпкын харылзаа тударының аргазы ала-чайгаар-ла чок болу бээр, кандыг-бир айтырыг шиитпирлеп алыр дээнде, дүне, хүндүс..даа болза, суур чедер ужурга таваржы бээр, ажылга шаптыктыг, бергезин олар айттылар.

Фермада тос саанчы бар. Эрткен чылын тос класс дооскан ийн уруг кежээки школага өөренир дээш чоруй баарга, ийнек саар кижи чок арткан. Ам канчаар, бо хүннерде ол ажылды Бичен Самбууевна бодуу кылып, ийнек саап турар. Чаа кижилер хүлээп алыр дээрге, бажың..балгат чок. Бо черге моон мурнунда чылларда хөй үе дургузунда саанчылап, ийнек кадарып, бызаа ажаап ажылдап чораан кижилер ам назы-хары улгатканындан пенсиялап алгылаан, боттарының хуу малын ажаап, карактап олурар. Оларны, күш-ажылдың хоочуннары чораан кижилерни, оортан чорудуптар эрге кымда-даа чок. Ынчангаш бо фермага колдуунда моортан баргаш, суур товуңге школа доозуп алган уруглар саанчылап, ооллар кээп ажылдап турар. База бир дүвүренчиг айтырыг — фермада гараж мынчага чедир туттунмаан. Ону кылып бээрин бо чылдың эгезинден бээр дилеп келген. Ол узамдыкса..узамдыкса кыш дужүп келгеин бодур. Кыштың соогунда, барып-барын, кывар-чаар материалдар тывылбас, чегей апаргаи үеде, машина..балгатты даштыгаа хоңдурар эвес, ийнек кажааларын ажыглап, оларны инектер аразында тургузуп турар. Чоокта чаа мындыг таварылга болган. Кажаа ишти ол-шык, бустут. Ынчангаш бир машинаны ажылдадып турда, токтун өскээр барган чылларганынан өртпеин берген. Өршээл бохуп, өске улуг когарал чедирбейн барганы эки болган.

Амгы рынок негелдеринбиле дүүштүр бо ферманы бот-башкарының ажылдаар тускай коллектив кылдыр ангылаар деп чугаа база тыптып келген. Бодап-даа көөрге, ону ынчаар эде кылып, чаа ёзу-биле тускайдааны черле кедилиг ышкаш-тыр. А оон мурнунда ферманың бегүнгү амыдыралынга, ажылынга хамаарышкан чамдык айтырыгларны боттуу-биле шиитпирлээри күзениг-дир. Оон башка кыштын соок үезинде малга-даа, ында ажылдап турар кижилерге..даа бергелер чайгаар..ла тургустуна бээри билдингир ышкажыы.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

МАШЗАВОДКА ЧОРААН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Кызылдың машина заводунуң ажылчыннарының, инженер-техникиг ажылдакчыларының, албан-хаакчыларының ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжып чораан.

Заводтуң цехтерин кезип, ажылчыннарның канчаар ажылдап турарын көрген.

Коллективтиң кежигүннери-биле ужуражылганы эрттирген. Президент Россия Федерациязының улус депутаттарының VII Съездизиниң түүнелдериниң, республиканың социал..экономиктиг байдалдың, экономиктиг реформаны боттандырып турарының дугайында чыылганнарга чугаалап берген. Республиканың, хоорайның, машина заводунуң ажыл-ишчилериниң мурнунда салдынган күүседирде үүнү кылырын чугаалаан.

(Бистин корр.)

КЫШКЫ СЕЗОН АЖЫТТЫНГАН

КЫЗЫЛ. Чараш чурумалдыг «Тайга» станциязынга кышкы спорт сезонунуң ажыдыышкынынга тураскаатканн хаак маргылаазы воскресеньеде болуп эрткен. Анаа эр улус 4×5 хөрээннер 3×3 километрнин эстафетазынга чарышканнар.

Эр улус аразынга «Тыва тудуг» каттыжылышкынын командазынга дешижир спортчулар чок болган. Оон составынга А. Бараан, А. Оюн, В. Кыргыс болгаш И. Григорьев олар маннаан. 1 шак 15 минута 15 секунда үеня чарыгдаан.

Өөредилге черлериниң аразынан 4 дугаар профтехучилишениң хаакчылары тиилээн. А уруглар аразынга педучилишениң кыстары мурнаан.

Декабрь 19-та ханчыл болган «Саян кыжы» деп улуг маргылаан Бай-Хаакка эртер.

Вячеслав ХОПРОВ

Съезд ажылын дооскан

МОСКВА, декабрь 14. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Россияның улус депутаттарының VII Съездизиниң ажылының он ийнги хүнү соолгу болгаш шиитпирлиг хүн болган. Ол хүн депутаттар боттарының кол сорулгазын күүсеткен: РФ-тин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын соңгаан, аңаа Егор Гайдарның кабинединге дарганың оралакчызы турган Виктор Черномырдинниң шилиттинген.

Эрге-чагырганын үш знгы адырларының аразында декабрь 12-де чедип алдынган дугуржулга ёзугаар РФ-тин Президентизи парламент фракциялары..биле сүмележилгелериң соонда Чазак Даргазының эрге-дужаалынга элээн каш кандидатураларны киирер болган. Съездиге чиик рейтинг байдалдыг бадылаашкынның соонда эн хөй бадылаашкын алган үш кандидатарның бирээзин бадылаары-биле катап киирер ужурлуг. Фракцияларның чөвүлежилгелеринге депутаттар аразынга эн хүндүткелдиг кандидат болза Георгий Хижа болган: ол дээш 10 фракция санал киргеи. Виктор Черномырдин дээш 6 фракция, Егор Гайдар дээш 5 фракция саналдаан. Кандидаттарның аразынга оралакчы президент Александр Руцкойну база адаан.

Ниитизи-биле 17 кандидаты Президентиниң шилилгезинге киргеи. Олардан Президент фракциялар, федерациының кезектери — республикалар, областар улуттукчулары-биле сүмелешкениниң соонда беш кандидатураны Съездиге киргеи.

Рейтинг хевирлиг бадылаашкын мурнунда үш кижини илереткен: Юрий Скоков (637 бадылаашкыны) Виктор Черномырдин (621), Егор Гайдар (400 болгаш улуу 492).

Мурнунгы дугуржулга ёзугаар Борис Ельцин бадылаарындан тыртылган. Министрлер Чөвүлелиниң чаа Даргазы соңгуткан соонда Съездиге мынча дээн:

«Хүндүлүг депутаттар! Хүндүлүг Президент! Президиум!

Силериниң менээ көргүскениңнер бүүрел дээш сеткилиниң хамыыдан өөрүп четтиккан тур мен.

Бистин чуртап турарывыс үениң төлөөлекчизи кижи мен. Мен бистин чуртувусту бо берге байдалдан уштуптар ындыг Чазак дээш мен. Реформалар дээш, оларны ханыладыры дээш мен, ынчалзажок бистиң улузувусту ханы ядарап-турглаарынга чедирбес ындыг реформалар дээш мен деп чүвени айтыйн.

Бистин чонувус-биле, Президент, Съезд-биле кады ону кылыр шыдаар ындыг Чазак дээш мен.

Силерге болгаш бистин бүгү чонувуска силериниң бедик идегелиңнерни бүүрелдер дээш бүгү түвеш кылыр мен деп аажап тур мен».

Россия Федерациязының Чазаының Даргазы ЧЕРНОМЫРДИН Виктор Степанович

Оренбург областың Саракташ районунуң Отрог суурга 1938 чылдың апрель 9-та торуттунгеи.

1966 чылда Куйбышевтин В. В. Куйбышев аттыг политехникиг институдун. 1972 чылда Бүгү-эвилелдин бот-өөредилгелиг политехникиг институдун дооскан. Эртемнинг ажыл-биле мергежилги — инженер-технолог, инженер-экономист. Техникиг эртемнерниң кандидаты. Инженер академиязының академиги.

1957 чылда — Оренбург областың Орскинин нефть ажылдап кылыр заводунуң слесары. 1957-1960 чылларда — Совет Армиягa шерит албаны эрттиргеи. 1960-1962 чылларда — Орскинин нефть ажылдап кылыр заводунуң машинизи, оператору. 1962-1966 чылларда — Куйбышев хоорайның В. В. Куйбышев аттыг политехникиг институдунуң студентизи.

1966-1967 чылларда — Орскинин нефть ажылдап кылыр заводунуң технологтуг тургузуг начальниги.

1967-1969 чылларда — СЭКП Орск хооркомунуң инструктору. 1969-1973 чылларда — СЭКП Орск хооркомунуң үлетпүр-траңспорт килдиниң эргелекчизиниң оралакчызы, эргелекчизи.

1973 чылда — Оренбургтуң газ ажылдап кылыр заводунуң кол инженериниң оралакчызы. 1973-1978 чылларда — Оренбургтуң нефть ажылдап кылыр заводунуң директору.

1978-1982 чылларда — СЭКП ТК-ның Аар үлетпүр килдиниң идструктору.

1982-1983 чылларда — ССРЭ-ниң газ үлетпүрүнүң министриниң оралакчызы. Тюмень областа газ тывыжының Бүгү-эвилелдин үлетпүр каттыжылышкынының начальниги.

1985-1989 чылларда — ССРЭ-ниң газ үлетпүрүнүң министри.

1989-1992 чылларда — Күрүнеңги «Газпром» концерниниң баштаар черниин даргазы.

1992 чылда — Россия Федерациязының Чазаының Даргазының одалга-энергетика комплексиниң талазы-биле оралакчызы.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң он бирги чыыжының депутады. РСФСР-ниң Дээди Советиниң он бирги чыыжының депутады.

1961 чылдан бээр СЭКП кежигүнү чораан. 1986-1990 чылларда СЭКП ТК-ның кежигүнү. 1991 чылда СЭКП хүрээлериниң үнгеи.

Октябрь Революциязы, Күш-ажылның Кызыл Тук, «Хүндүлелдиг Демдеэр» орденнер-биле шаңнаткан.

Россия Федерациязының улус депутаттарының VII Съездизинте Россия Федерациязының Чазак Даргазынга соңгуткан.

«Шын» солунуун 1993 чылдың алды айда чагыдылгазы төнген. Бир эвес чагыдылга кылып четтикпээн болзуңарза, февраль 1-ден эгелеп алыр кылдыр чагыдылганы бо хүннерде кылдырып ап болур силер. Чагыдылгалыг болурунче далажыңар!

ТУРАЗЫНДА БУДАП, ЧАШКАННАП, САДЫП ЭГЕЛЭЭН

«Көк-Тей» совхоз чүгле айында эвес, республикада ээрге ажылы-агыйларының биэзги болуп турар. Ылаңгыя үт бүдүрер болгаш садар алазы-биле соолгу чылдарда ки көргүзүүлерин чедип алган. Бо херекте совхоз директору Е. В. Горилыйның киирген салымышкыны эвээш эвес. Оон ажыл-чорудулгазын чөпүү-биле үнелеп турар. Тыва Республиканың улус депутатынга чангыс чер-чурттуглы оны соңгуп алганы орта одартай барымдаа болур. Хонгуучуларның идегелин бүүрелери-биле депутат бодуун онаашкан ажыл-хереэн огумчалыг күүселлер дээш, амдык хемчегларны ап турар.

Улус ажыл-агыйының бүүгүдырлары рынок экономикаынче шилчип турар бо берге еде совхозтуң ажыл-ажин де тургузуп, организастаныче утланган ажылдарны орудуп турар. Совхозка тулуг ажылдары кылыр «Чистота» кооперативти, элээн аш арат болгаш таваачын ажыл-агыйларны организасап тургускан.

Совхоз хой малды өстүрүп турган. Оон моон соңгаар ажыл-агыйга орулганы ерип болурунуң аргаларын арын өөрөнүп кергеш, 1990 ныда Мооллуң Убса-Нур айтактың Саглы сумузундан 80 баш хойну, 20 баш кошарны, чүс баш кыс казыраза алды баш бүүр-биле ортажын, садып алган.

«Көк-Тей» совхозту коллективиг кодээ ажыл-агый бүдүрүлгеш кылдыр эде организастаан.

Бо бүүдүн алгаш көөрге, ынык экономиказының нелделеринге дүүштүр ажылгыйны чаа ёзу-биле башкарып, организастаар талазыиле баштайгы базымнарны кылып киирипкен.

Ындыг-даа болза совхозуң, амгы үеде коллективиг кодээ ажыл-агый бүдүрүлгенин директориузы, бирги эдилгеге оон директору Е. В. Горилый, эгелеп алган чаа ажыл-хереги шын удуртуп ашкарар, ажылын хөнүүдүп ылыр, хүн бүрү деткимче, дуазы көргүзүп турган, экономиказын быжыглап, хөгүдериче ёзулуг сагыш албаанындан ур эвес ие өрткенде-ле, четпестер болгаш ажыдыышкыннар ылерел эгелээн.

Оон чижээнге «Чистота» кооперативаа киирип көрээлиг. Оны 1990 чылын март айда тургускан. Оон даргазын соңгуваан-даа, Е. В. Горилый төрели болур В. С. Пищиковту томуйлаан. Башкайгы үеде кооперативтиг кежигүннерге ажыл-иш таварыкыр, акша-көпеекти-даа ээлээ эвести ажылдап ап, совхозка чугула херектиг объектилерин керээ ёзугаар удуп берип турган. Ынчалаа-даа коллектив тургустунгаш бир чыл четпейн чорда-ла, оон ажыл-чорудулгазынга, ажылгыя тулуг материалдарыны чарыгдалынга, машина-техника эдилелинге, ажылыннарның акша-көпеек төлевирингe хажыдыышкыннар ылерел өгелээн. Кооперативтиг ажыл-чорудулгазында мылыг оруктар чамдыктарынга болгаш хууда ажылын хөгжүдерінге ажык-кончаалыг, есделерінге шуут таварымча юк, когаравр боордан башка, үүн-даа бербейн турган. Шак мындыг четпестерин коллектив кежигүннери көрүп, билип-даа турган, чогуур үеннде оны ажыт-чажыт чогу-биле чугаалаар дидим кижилер тывылбаан. Оон-биле кергелештир кооператив кежигүннериң хурал-сугланын-даа арттырбестээн, бир эвес хуралдар болуп турган болза, аңаа четпестер дугайында чугаа-соот үүп-даа келир чадавас турган ийик. Оон үржүүнүн кооперативтиг даргазы В. Пищиков ажылчыннарны үндүреринге, хүлээп алырынга, сан-хөөге, машина-техникага, тулуг материалдарынга хамаарышкан айтырыгларны болу часкаан шиитпирлеп, чүү кылыр дээн болдур, оны сагыш-сеткиилинге, эрге-ажыныга таарыжыры-биле, кылып, туразында ажылап, чаңнап турган. Оон түннелиннде «Чистота» кооперативтиг ажыл-чорудулгазы сайзыраарының, акша-орулгазы өөрениң орнунга, баштайгы үезинден улам-на дорайтаан. Тулуг материалдары-биле В. С. Пищиков хандырып шыдаваанындан, бо чылдың май айда кооператив кежигүннерге ажылдаваан, аңаа олургаан. Ол ышкаш акша-көпеек-даа албаан. Ол бүүгү четпестерни, хажыдыышкыннарны Е. В. Горилый билип, көрүп турганы чугаажок.

Бо чылдың июнь 25-те «Чистота» кооперативтиг кежигүнериниң пиити хуралынга кооперативтиг ажылының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Хуралга үүве чугаалааннар кооперативтиг даргазы В. С. Пищиков, бухгалтери А. Т. Макаров коллективтиг ажыл-ижин, сан-хөөзүн саңдарадын бакыртканын чидин-биле шүүмүүлээш, оларны албан-хүлээлгезинден хостаар саналды кииргеннер. Орта үндезилеп алгаш, оларны ажылындан дүүрүрер шиитпирин хурал хүлээп алган. Кооперативтиг даргазынга С. Г. Курчининни, бухгалтерлиге А. А. Шумаковту коллективтиг кежигүнери соңгаан. Үш хонук хуусаанын дургузунда кооперативтиг даргазы болгаш бухгалтери турган эштер материалдыг отчёдун чаа соңгуткан даргага, бухгалтерге дамчыдып бээрип хуралдың протоколунда бижээн.

Кооператив кежигүнерипиң пиити хуралының шиитпирин В. С. Пищиков биле А. Т. Макаров хүлээп көрбээн, кандыг-даа чүве болбаан ышкаш болган. Хуралга кооперативтиг, оон удуртукчуларының, ажылчыннарының ажыл-чорудулгазының, амыдыралының, чуртталгазының, салым-чолуунуң дугайында чугула айтырыгны чугаалажып турар үеде олар хуралдың төнчүзүнге чедир олурушпайн, чоруй барганнар. Бо дээрге оларның туразында ажылап өөренгенинің тодаргай хереги ол-дур.

В. С. Пищиков биле А. Т. Макаров боттарының ажылын, дериг-херекселлерни, машина-техниканы, сан-хөө болгаш өске-даа документилерни, таныны чаа соңгуткан даргага, бухгалтерге хүлээдип бээрилеп өйтаваан.

Совхоз директору Е. В. Горилыйга олар баргаш, кооператив хуралының эртеннинин, оон үндүрген шиитпирінің дугайында чугаалап бергеш, моон соңгаар чүү кылза чоруурунуң талазы-биле сүмелешкен. Кооперативтиг хуралының шиитпирин директор херекте-даа албаан. Түннелиннде «Чистота» кооперативти дүүрүрген, дериг-херекселлерин бүдүрүлгеге дедир эгитиен. Кооператив кежигүннери кандыг-даа хоолуг-дурум хажыттаан, үреевээн, буруу чок черге ажыл чок артканнар.

Оон соонда ам-на кээн кооператив кежигүннери хөделеп үнген. Шын чорукту илередип тывар соруга-биле ол-бо черлерде хомудалын илереткен чагаалары чоруткан. Ында айыткан хажыдыышкыннарны, четпестерни тодарадыры-биле тускай комиссия хынап көрген.

«Чистота» кооперативти дүүрүгеин, ажылчыннарны ажыл чок арттырып, моральдыг болгаш материалдыг когаралды чедиргеин шыныг бе дээрзин хомудалда айыткан. Айтырыгны хоолуг-дурум ёзугаар сайгарып көргеш.

Кооперативти тургускаш, оон уставын коллективтиг пиити хуралынга бадылаан. Улус депутаттарынын Кызыл район Советинин күүсевчи комитединин № 117 шиитпирі-биле кооперативти бүүрүкээн. Ынчангаш ол хоолуг ёзугаар тургустуган боттускайлаң ажылдаар, ажыл-агый иштинде кооператив болган. Ындыг-даа болза хоолуг-дурумну, кооперативтиг уставынын 9 үүлүн каржызы-биле хажыдып, Кызыл районуң таваачын (арат) болгаш кооператив ассоциациязының даргазы А. И. Семеновтуң бо чылдың июль 22-де ат салганы № 140 дугаар дужаалын ёзугаар «Чистота» кооперативти дүүрүрген, саварыга хереңгилерни хавырган болгаш коллективтиг ажыл-агыйга дамчыдып берген. Амгы үеде күштүг болуп турар хоолуңуз дурумун ёзугаар алырга, кооперативтер боттарының ажылчорудулгазын соксадырын азы дүүрүрерин кооператив кежигүнериниң пиити хуралынга шиитпирлээр үүрүлүг. Чок болза, уставты бадылаан органның шиитпири-биле ону кылыр. Оон ангыда кодээ ажыл-агый хоолдузун, устав негелделерин каржызы-биле үрээн таварылгада кооперативти дүүрүп, чок кылын болур. Моңа барымдаалаарга, ассоциацияның даргазы А. И. Семенов чааскаан кооперативти тарадыр, эт-хереңгизин хавырар дугайында дужаалга ат салыр эргеин чок турган. Бо дужаалга үндезилеп алгаш, «Көк-Тей» коллективтиг кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң директору Е. В. Горилый дужаал үндүрген. Ол база-ла кооператив дугайында хоолуга удурланышкак, шын эвес дужаал болган.

Ассоциацияның даргазының болгаш коллективтиг бүдүрүлгенин директорунуң хоолуга дүүшпес ажыл-чорудулгазының түннелиннде «Чистота» кооперативтиг кежигүнери мораль база материал талазы-биле когаравр, херек кымында олар ажыл чок артканнар.

Кызыл районуң прокурорунуң хүлээлгезин күүседдип турган Ю. М. Чигжит-оол 1992 чылдың август 13-те районуң арат болгаш кооператив ассоциациязының даргазы А. И. Семеновтуң «Чистота» кооперативти дүүрүрер дугайында үндүрген дужаалы хоолуга дүүшпейн турарын барымдаалаан, ону күш чок болдурар талазы-биле удурланышкынны оон адынга чоруткан турган. Ындыг-даа болза А. И. Семенов биле Е. В. Горилый хоолуг ёзугаар прокурорнуң негелдезин тоон көрбээн, күүсеттээн.

Районуң таваачын (арат) болгаш кооператив ассоциациязынга «Көк-Тей» коллективтиг кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезин киирип алганы шын эвес. Бир эвес мурнунда турган колхозтар, совхозтар болгаш өске-даа кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери хоолуда айыткан чурум-биле дериг-херекселлерин база чер участоктарын ол коллективтерге хамаарып турган хамаатыларга үлеп бериткен соонда мынчан ассоциацияга киирип болур. «Көк-Тей» совхозту кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезин кылдыр эде организастаан деп санап-даа турар болза, коллективтиг кежигүннерге дериг-херекселлерни, чер участоктарын үлеп бербээн, дамчытпаан, болдунуң статузун өскертпээн болуп турар. Моон алгаш көөрге, совхозтарны, өске-даа бүдүрүлгелерни, кооперативтерниң базазынга районуң таваачын, кооператив ассоциациязын тургусканы хоолуг ёзугаар шын эвес болуп турар. Чүге дээрге ында күрүне болгаш кооперативти коллективтери каттышкан болуп турар. Ындыг болганындан оон тургустуганының шын-мегезин Кодээ ажыл-агый министерствозу өөнчүхерекгиниң күрүне комитединиг-биле хады ханы өөрөнүп көргеш, айтырыгны хоолуга дүүштүр чөпүү шиитпирээрни негеттинин келген.

Боттарының туразаазы-биле «Көк-Тей» коллективтиг кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезинин директору Е. В. Горилый, «Чистота» кооперативтиг даргазы В. С. Пищиков, бухгалтери А. Т. Макаров олар эрге-дужаалын соора ажыглап, коллективтиг бүдүрүлгенин база кооперативтиг өөнчүхереңгизин, мал-маганын, акша-көпеесин будап, чашканнап, боттарыңга шингээдип ап турарының факт-барымдааларының дугайында хомудалда хөйү-биле айыткан. Оларны хынап көөрге, колдуу бадыткаттынып турар.

Хомудалда 36 баш хаван оглун шын эвес сатканын бижээн. 1992 чылдың апрель 23-те «Көк-Тей» совхозтан 543 килограмм денизиг 36 баш хаван оглун «Чистота» кооперативке чөпшээреп бергенинин документизин бар болган. Оон бир килограмм дериг денизиин 24 рубль 20 көпеекке саткан. Ниитизин-биле хаван оолдарының өртээ 16819 рубль 97 көпеек болган, ону кассага дужаган. Коллективтиг бүдүрүлгенин бухгалтеризиңиг баланс үнезин ёзугаар алырга, 2-4 ай болган хаван оглунуң бир килограммының өртээ 116 рубль 92 көпеек болуп турар. Ындыг доктаатқан өртек турбуже, директор Е. В. Горилый бодунуң кара туразы-биле хаван оолдарын чиик өртекке садар (колдуунда 5 катап чиик) дужаалды үндүрген. Чүге чиигеткен өртекке садып турарын ында айытпаан. Хаван оолдарын кымга чежеп, кандыг өртекке сатканының дугайында документ кооперативе чок болган. Ылап-ла кооператив кежигүнериниг садар дээш алган чүве болза, кымның алганы билдингир тувары алган. Моон алырга, чиигеткен өртекке хаваннарны чөпшээредип алгаш, өске кижилерге улуг өртекке сатканы чадавас. Бир эвес мынчаар саткан болза, 46 муң ажыг арыг орулганы кооперативтиг бухгалтери А. Т. Макаров алган.

Минусинск хоорайдан «Көк-Тей» ажыл-агыйы килограмда 6 рубль 50 көпеек өртектиг 4088,1 килограмм персиктиг акт ёзугаар склад эргелекизи Г. Ф. Дензовага 1991 чылдың август 7-де хүлээдип берген. Ол персиктиг шуптузун садып сайгарын дээш «Чистота» кооперативче оон бухгалтери А. Т. Макаровту дамчыштыр фактуралап бергеп. Тодаргайларга, килограмда 6 рубль 60 көпеек өртектиг, ниитизин-биле 25270 рубль 73 көпеектиг 4088,1 кг персиктиг бергенин фактурада бижээн. Оон өртек-үнезин мынчага чедир кооперативтен ажыл-агыйның кассазынга кирбээн, кымга садып сайгарганы билдинмейн турар. Кандыг чылдагаан-биле туут ажылдары кылыр кооперативке персиктиг фактуралап бергеин билдинмес. Оон өртек-үнезин бо хуниг чедир кассага кирбээнинге бүдүрүлгенин удуртукчузу, бухгалтери сагыш човаайн, чүү-даа болбаан чүве дег, аңаа олурган-ны эдилеп үүве. Кандыг-бир чылдагаан-на бар хире-дир.

Кызыл районуң чидуут инспекциязында «Чистота» кооперативтиг документилеринде хаван оолдарын болгаш персиктиг киирип алганының базэ чарыгдаанының талазы-биле айыткан документ чок болган.

Бүдүрүлгенин кооперативтиг дериг-херекселлерни кайы хамаанчок, туразында тотчеглеп турарының бир барымдаазы В. С. Пищиков биле А. Т. Макаровтуң айтышкыны-биле «Чистота» кооперативтиг 24,5 кубометр диңгей материалдарын «Арабелла» бичик бүдүрүлгеге (даргазы В. Ш. Асторин) 1992 чылдың апрель 20-де фактуралап берипкен. Бир кубометр диңгей материалының өртээ 1000 рубль. Ниитизин-биле 24,5 мун рубльди бичик бүдүрүлгеге эмгы үеге чедир төлеэзин. Дүүрүткен кооперативтен-даа, коллективтиг бүдүрүлгенин удуртукчузунда кыска материалды төлеп алыр дугайында айтырыгны тургуспаан. Үнелиг тудуг материалы не чок чидде бергеп. Ол чамдык кижилерге ажыктыг болганы чугаажок.

Оон ынай бир мындыг таварыга илереттинген. 1990 чылдың декабрь 17-де кооперативтиг бухгалтери А. Т. Макаров совхозтан 17 муң рубльдиг видеомагнитофонун алган, оон бээр ийи чыл эткен-даа болза, билдинмес чылдагаан-биле өртээн ол төлеэзин. Магнитофонну истелге организары хавырып алган.

Совхозтуң ажылчыннарынга, албан-хаакчыларынга чурталга бажыннарын халаска шын эвес берип турарын хомудалда эйыткан. Хынап көөрге, директор 1991 чылдың май 27-де 306 дугаар дужаалды үндүргеш, 30 кижите чурталга бажынын халаска берип чөпшээрээни шын болган. Оон иштинде совхоз директору Е. В. Горилый база бар. Айтырыгны «Көк-Тей» совхозтуң күш-ажылчы коллективинин чөвүлелинге көргеп деп турар. Хоолуг ёзугаар алырга, хажыдыышкынны директор кылган. Кымга чурталга бажыңын халаска бээрин ыяап-ла күш-ажылчы коллективтиг пиити хуралынга чугаалашкаш, шиитпирлээр үүрүлүг турган.

Ажыл-агыйның хойларын кайы хамаанчок садып, төтчеглеп турарының фактбарымдаалары илерттинген. Өстүрүп алгаш, орулга алыр сорулга-биле 1990 чылда Мооллдан орнап, садып алган хоюндан дугайында бүдүрүлгеде бөгүнде чангыс-даа баш артпаан.

«Канчап барганыл?» деп айтырыг дораан тургустунуп келяр. Ону кысказы-биле тайылбырлап көрээли. Күш-ажылчы коллективтиг чөвүлелиниң шиитпирин база директорнуң дужаалын ёзугаар арат ажыл-агыйларга, ажылчыннарга, тускай эртемниглерге 1260 баш хойну, хураганны бо чылын садыпкан, ам хой артпаан. Оон иштинден үш арат ажыл-агыйының бирээзинге-ле 160 баш хойну саткан. Бир баш хойнуң өртээ 1200 рубль болган. Хамаатыларга 670 баш хойну, хураганны июльда саткан, чүге ону сада бергениниг чылдагаанны билдинмес. Хой садып алганнарының аразында район ассоциациязының, бүдүрүлгенің удуртукчулары, тускай эртемниглери бар. Ассоциация даргазы А. И. Семенов 40 баш, директор Е. В. Горилый —60, совхозтуң экономизи турган Р. И. Бортников—40, агроном В. Ф. Чистобаев—20, бригадир И. П. Сагаан—40 баш (оон ангыда 100 баш хураган база садып алган) хойну садып алган. Ниитизин-биле 47 кижи хойну, хураганны садып алган, оларның иштинде тыва национаалдыг чеди кижи бар. Бо эштериниң даңзызы, алган малының саны бар. Бир баш хойнуң, хураганның улуг-бичези, денизи хамаанчокка, чангыс ай 56 рубль 50 көпеекке саткан. Арат ажыл-агыйларга бир башты 1200 рубльге сатканы, хуу кижилерге чүге чиик өртекке сатканы билдинмес. Моон алырга, бир хойнуң азы хураганның өртээ бир килограмм эштен оранчок чиик болган ышкажыл. Директор Е. В. Горилый эрге-дужаалын ажыглап алгаш, ниитиниң малын кайы хамаанчок чарыгдап, төтчеглеп турары бо чижектен тодаргай илереп турар-дыр.

Даргалар, тускай эртемниглер болгаш өскелер-даа садып алган хойларын, хураганнарын «Чымчык алдын», «Шончалай» арат ажыл-агыйларында кадарып каан. Бо ийи ажыл-агыйда 628 баш хой бар, оларның 358 бажы хуу кижилерниң болган. Ында А. И. Семеновтуң 20 баш, Е. В. Горилыйның, В. Ф. Чистобаевтың, Светкинин 20-20 баш хойлары, И. П. Сагаанның 112 баш хураганнары болгаш өскелерниң-даа хуу малы бар болган.

Арат ажыл-агыйларга болгаш хуу кижилерге малды садарын күш-ажылчы коллективтиг чөвүлелинге шиитпирлезе-даа, «Бүдүрүлгелер болгаш бүдүрүлге эзлериниң ажыл-чорудулгазының дугайында» РСФСР-ниң амгы үеде күштүг Хоойлузунга удурланышкак болуп турар. Бо айтырыгны күш-ажылчы коллективтиг хуралынга шиитпирлээр ужурлуг.

Саян артыынче машина-техниканы, мал-маганны боттарының туразаазы-биле чорудуп, хоойду-дурумге таарышпас чорукту бүдүрүлгенин директориязы кылып турарын хомудалда айыткан. Хынапда үезинде ол фактылар бадыткаттынган. Ирбен районда «Малые Кныш» совхозтуң бир салбырын арендалыг бүдүрүлге кылдыр 1992 чылдың апрельже эде организастаан. Оон даргазынга «Көк-Тей» коллективтиг бүдүрүлгенің ажылдакчызы В. Ф. Чистобаев соңгуткан. Арендалыг бүдүрүлгенин кежигүннери (ажылчыннары) ол черинің чурттакчылары болуп турар. Ол хирезинде Тывага ажылдап турган В. Ф. Чистобаевти чүге соңгуп алганнарыл? Арендалыг бүдүрүлгеге тарылга, сиген шолун, оларны, мал кажааларын, 200 саар инекти, 300 баш ыныек бода малды, кодээ ажыл-агый техниказын керээ ёзугаар быжыглаан.

«Көк-Тей» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезин «Колос» арендалыг бүдүрүлгенин девискээриниден 50 чыл дургузунда сиген белеткен алыр керээн чарын алган. Октябрь 6-да байдал-биле алырга, Малые Кнышиде «Көк-Тейник» силос ажаар 4 комбайны, 5 трактору (оон иштинде үш «К-701»), 6 автомашинязы (оон иштинде үш «КамАЗ») болгаш өске-даа техникалар бар, олар шупту бүдүрүлгенің балансызында турул турар. Бо хирехой күчүлүг техниканы мында чүге моочнээнил, олар чүү кылып, бүдүрүп турары орта билдинмейн турар. Хомудалды бижээн кижилер ажыл-агыйның улуг өртектиг техниказын кайы хамаанчок мнай-бээр чорудуп, төтчеглеп турарының дугайында сагыш човаа турары чөптүг болуп турар. Бодаңдаа көрүнер, эргим номчукчулар, чер-чериниг аппарын каан техникаларны канчаар кадагалап, ажыглап, камнап, эдилеп турары билдингир мышкажыл. Каража, когаралга чедирериндан өске кандыг-даа орук чок.

«Чистота» кооперативтиг бөлүк ажылчыннарының хомудалын үндезилеп алгаш, чорукта хыналаданың түннелиниң чамдыктарының дугайында материалда бижидивис.

Чүгле үстүнде айыткан факт-барымдаалардан безин алгаш көөрге, «Көк-Тей» коллективтиг бүдүрүлгенин, оон дүшкен «Чистота» кооперативинин ажыл-чорудулгазында, сан-хөөзүнде четпестер, көргөн хажыдыышкыннар бар-дыр. Ылаңгыя «Көк-Тейник» отчётчүүдү конкут саңдаргайын хереченлеп турар. Оон ангыда директор, Тыва Республиканың улус депутаты Е. В. Горилый эрге-дужаалын соора ажыглаар, хоойлу-дурумге дүүшпес, бодунуң туразаазы-биле шиитпир-дужаал үндүрер, ажыл-агыйның эрге-ажыын бодаваас чоруктар илереп турар-дыр. Бо бүүгүде үндезилеп алгаш, коллективтиг бүдүрүлгенин ажыл-чорудулгазының ревизия-хыналадазын кылыры негеттинин турар. Ол ышкаш «Чистота» кооперативтиг ажылыга, сан-хөөзүнге хамаарыштыр өстелгени кылыры чугула, чүге дээрге ында будуучак үүлдер бар.

Тыва Республиканың Кодээ ажыл-агый министерствозу «Көк-Тей» коллективтиг кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезинин, оон директору улус депутаты Е. В. Горилыйның ажыл-чорудулгазынга чогуур үнелеп, ынаалдаа, ынчаа-даа ажыглаан, ажылдаа, ажыглаан, ажылдаа, ажыглаан, ажылдаа,

Удуртукчулар аалчыларны канчаар хүлээп алырыл?

ЁЗУЛАЛДЫ САГЫЫР

«Шын» солунга Сергей Баирниң «Чудо-каралаар чоруктан уштунуп көрээли» деп бижээн үүлүүге хамаарыштыр болумнуң бодалдарымны номчукчулар-биле үлежин, шынап-ла, Президентиге даштыкы аалчылар хүлээп алыр апарганда, аная культура болгаш ураи үүл талазы-биле чөвүлекчи херек дээн авториуң бодалын детки-пир-дир мен. Көрүпер даан, бистиң республикавыс бот-догуннаан күрүне болганда, албаннык, найыралдык, харылзаанын ажыл-херээн кылып, даштыкы болган Россия Федерациязындан аалчылар чедип ээп, ак-көк хемнер, даглар чуртунуң чурумалыг черлерин көрүп, ажыл-ишчи чону-биле ужуражып, түнелинде Тываның удуртукчу даргалары-биле ажыл-керекчи дугуржулганы кылып турар.

Бурунгу Тываның чурттарның сонуургалын чаалап ап, ат-алдары бедип, бот-догуннаан күрүне апарганынга ким өөрүвес боор. Тыва Республиканың Президентизинин, Чазаның болгаш Дээдин Советинин даштыкы болгаш ХКД-ниң чурттары-биле быжыг харылзааны рынок экономиказының негелдезиннде тудуп турарынга сеткилимден амыран, ажыл-үүле бүдүүгүр-ле болзунам деп күзээр-дир мен. Сентябрь ай — бистиң республиканың төөгүзүнге уттундурбас. Чүге дээрге Тываның төөгүзүнге бир-ле дугаар Ыдыктыг башкы XIV Далай-Лама аалдап келгеш, сагыш-сеткиливисти оожуктуруп, арыглап, шажын-чүдүлгевисти эгидип, чаагай үүлүг кылгаш барган. Оон соонда, Кыргызстанның Дээдин Советинин Даргазы, Швецияның, Американың төлээлери Тывага келгилээн болгай. Ол шыкаш чоокта чаа Россида Американың элчин чериниң дипломаттары Тыва Республиканың Дээдин Советинин Даргазының чалаанын-биле келгеш, Тываны магадааш барганын солуп, сеткүүлдерден номчаан бис. Шак мындыг албаннык аян-чоруун кылып келир күрүне чергелиг даштыкы, иштики күрүне төлээлериниң ужуражылгалары ам-даа уламчылаар, амыдырал мнчаар негеп-даа келген.

Бистиң күрүневиске аалдап келген хүндүлүг удуртукчуларны, күрүне чергелиг төлээлерни улустар аразының турчустунган тускай ёзулалдарын бүтаар дипломатнының дүрүмүн сагып хүлээп ап турар бис бе ден айтырыг турчустуунуп келир. Республика, район чергелиг хүлээп алышкынарның негелдезин ёзугаар кылыр ужурлуг хемчегларни чогуур негелдезинге чедир кылбайн турарывысты миннир апаар бис. Шынап-ла, бистиң республиканың төөгүзүнге чергелиг байырлалдар, ритуалдар, шагаа, наадым болгаш өске-даа оюн-тоглаалар Президентинин, Дээдин Совет Даргазының киржилгези-биле эртер апарган таварылгада аная баш удур белетекинин, тускай сценарийнин тургузуп, бүгү-ле культурлуг хемчегларни чорударынга даргаларга сүмелекчи, чөвүлекчи тускай кижи херек апаар болгай. Оон башка чер-черде удуртукчулар даргаларын канчаар үткуурун, кандыг идик-хеп кедерин, чүү чугаалаарын болгаш өске-даа чугула негелдерни билбес болгай. Ажыы-биле чугаалаарга, аная бодүүн хуралды безин эртээрип шыдаваан баар таварылгалар бисте бар болгай. Ол-бо чүктеп кылаштажып келгеш, стол артынга олурувтар мышкажык бис. Таптыг алыр болза, ында база сагыр чурум, ёзулал турар.

Ыдыктыг башкы Далай-Ламаның Тывага аян-чоруунуң үезинде найысылалга, районнар девискээринге командылаар, даргалаар кижилерни ковдээниинден, ымны дыкнаары билдинместеп, чамдык организастыг кезээ кудуку деннелге эрткенни чажыргаш канчаар бис. Хогжум-шин театрының мурнунга Далай-Ламаның чоогунга турган удуртукчу даргалар чүү-даа канчаарын аймын тыппайн, аная-ла аксын ажып алгаш турганын чон эскерген. Ол бистиң сагыш-сеткиливистиң культуразының чавыс деннелин көргүскен. Мындыг чижектиг четпестерни чежезин-даа чугаалап болур.

Күрүне чергелиг хүлээп алышкынарны чорудуп тура, эртенги, дүштеки, кежээки, ажыл-керекчи, аян-чоруукчу хүлээп алышкынарны ёзулалдарын канчаар чорударының айтырыглары тургустуунуп келир. Бо бүгүнү хынамчалыг өөренири бистен негеттинип турар. Ылангыя ёзулалдарны канчаар эртпирер талазы-биле арга-дуржулгавыс кончуг чавыс. Бо таварылгада ёзулал эртпирер чөвүлекчиниң сценарийлиг, режиссер ажылы бедик чадага турар ужурлуг. Ол кижи чурттар аразының дипломатнязын, оон сагыр дүрүмнерин өөренип алган турары күзенчиг. Че харын, эртенги ажыл-керектиң хүлээп алышкын ёзулалы дижик, аная дыка хөй ёзулалдарны сагыыр апаар. Каш шакта хүлээп алыры, кайы хире үргүлчүлээри, чүү чугаалажыры, амыр-менди солчун таныжары, саидайларга олурар бе, азы олурбас бе, дашканы ким мурнай көдүрерил, каш минута чугаалаарыл, кандыг суй-белектер солчурул, кандыг зъш-чем делгээрил дээш, сагыыр чүүлдер тодаргай турар ужурлуг. Ол мышкаш дүштеки, тускай, кежээки хүлээп алышкыннар дыка делгереңгей болгаш сагыыр дүрүмнери хөй болур. Республика солунларынга, радио, телевидение дамчыдылгаларынга кажан, кандыг медээлер бээри база тускай чөвүлекчиден хамаарыыр. Бисте журналистер кайы хамаанчокка даштыкы аалчылардан интервьюну апкан турар болгай. Маная базалыг улуу олар ажылдап турарлар. Оларның кылган чеми амданныг. Олар хүнбүрү чемнерни өөреникчилерге чаргыс аайлавайн, ангы-ангы хевириниң чемнерни кылыр берип турар.

Школа коллективи дузалаа ажыл-агыйын тударының үндезини — даван оолдарын чоокта чаа азырап эгелээн.

Интернатта чурттап турар уругларның күрүнеден алыр ужурлуг идик-хеп аймаан ам-даа албаан. Ол школаның өөреникчилериге бээр ужурлуг форма дээш бээр акшазын ам-даа бербээн. Интернатта өөреникчилерге бээр идик-хеп өртээ акша-көпеек районның улус өөредилге киндизинде бар. Хеп алыр ужурлуг Кызылда организацияларже ол акшаны шилчитпээн. Ынчангаш амга чедир кышкы идик-хепти ол школа албаан.

Интернатта турар өөреникчилер чартык өскүстер болгаш хөй уругларлыг өг-бүлелерлиг улустарның уруглары болуп турар. Харын-даа бо кыш чылыг болгаш соок чок. Кыштың баштайгы айы эгелээш, орту кирер дей берген, соок черле чоорту дынзып эгелээр болгай. Амгы рынок-тың бо берге үезинде уругларга идик-хеп тывылбас, өртээ аартаан чүве болганда интернатта чурттап турар уругларның ада-иелери уругларынга хеп садын бээринге бергедээшкиннерге таваржып турары чугаажок.

Арыг-Бажы ортумак школазының эрги школазын эргижирип, баксыраны-биле үндүр бижипкен. Ында чаа школаның тудуун тудуп эгелей берген. Оон тудуун дургедилиниң дугайында айтырыгны школа директору база чугаалап турду.

Ынчангаш районнуң улус өөредилге киндизинин талазындан школа директорунуң дилээн болгаш интернат уругларының идик-хеп аймаанче болгаш ында чаа туттунуп турар школа тудуунче кичээшгейин салып, оттуг хемчегларни алыры негеттинип турар.

Николай ДАЖИНМАЙ.

УЛУГ ЧАЛГЫГ ТЕВИИ-БИЛЕ

(Эгези № 241 солунда).

Виктор Шогжапович кандыг-бир үүлүг кыла бергенде, ону мнаап-ла эчизиниге чедирер, могап-шылаарын-даа уттуптар чаңчылдыг. Дөртен чылдарның эгезинде шиилерни театрга профессионалдыг бедик деннелге тургузуп эгелей берген. Ынчан артистер аныяк, оларның билиг-мергежили-даа ындыг кончуг эвес турган. Д. Фурмановтуң «Үй-мээн» деп шинзин режиссер И. Я. Исполиев белеткеп турда, чамдык берге сценаларга болуушкуннарны он хире катаптап кээрге, оон кирижиларны аныяктар безин могап-шылап кээр. А ол шинге мнчан батальон комиссарыга ойнаан Көк-оол черле тоовас, ойнап турда, сагыш-ла!

— Че, оолдар, база катап бажыңдан эгелээлиңер — дээш, хөлүг, баштак, тывы-зык чугаалары-биле өөрүп ол дораан-на дей-аът кириптер турган.

Шиилерде маадырларның овур-хевирин шын тып, иштики сагыш-сеткилин илаптыр илередиринге театрның бозагазын эң баштай арта баскан аныяктарга ол бодунуң тывыгыр сүмелерни бо-ла бээр турду. Студиягa өөредилгенин үшкү чылында театрның чогаадыкчы ажылынын кол черюге «Хайыраан боттуу» белеткеп үндүрери кирген. Шинин кол рольдарынга аныяк артистерни киргилээн болгаш, бергелер бо-ла турун кээр. Ында болуушкуннар — шаандакы эрги Тываның амыдыралы. Ону ол дег көргүзер апаар. Хам-оолдуң овур-хевирин тургузары ынчан баштай ойнаан артистерге нарын болган, белеткенип-белеткенип, көргүзерге-ле, авторуң сагыжынга четпес.

— Адыр, дүнмалар, хамның кажар, овуузуниуг, чашпаа овур-хевирин көргүзүп турарывыс ам-даа четпес-тир — дээш, Көк-оол бир белеткел үезинде хамның дерини кеткеш, орба, дүнгүрүн туткаш, хамнай бээрге, режиссер Иван Яковлевич безин кайгай берген.

Шин бүрүзүнүң маадырларының амыдыралы, ажыы-чаны, овур-хевири ангы-ангы. К. Симоновтуң «Орус кижилериндe» комиссар Васинниң ролюн күүседи бергенде, ол Төрээн чурт дээш амы-тынын харам чокка бердингей ёзулуг иеадыр апарган турар. С. Токаның «Дөнгүр-оол», «Боттанган күзел» деп шиилеринде Семис-Лама биле Хорлукпаннын, бурят чогаалчы Ц. Шагжиннин «Кажар Будамшузунда» Ширэтэ-Ламаның рольдарын бот-боттарынга дөмейлешпес, кара сагыыттыг, кажар дайзынар кылдыр көргүскенин көрүкчүлер билир.

«Боттанган күзел» театр сценазынга баштай үнген соонда, оон дугайында рецензияда мындыг одурулар сагыыттан уттундурбаан: «Хорлукпан (Көк-оол ойнаан) баштай сценага көстүп кээрге, солагай холу туттунмас, бир буду бастынмас, дөнгүп шимчеп чоруур, ергажок амытан кылдыр сагындырар, кажан ол хоралакчы үүлгедигин кылып турда көөрге, шуут-ла «дирлип» кээр. ёзулуг кара сагыыттыг дайзын-дыр деп көрүкчү шынзыга бээр». С. Пюрбюнүн «Кызыл үер» деп шинзинде кыдат ак дээрбечи чанчынын ролюн берү дег дайзын кылдыр ойнаан.

«Ак-көк хемнериң чуртү» деп ура-чечен баштайгы ыва кинода оптуг кажар ламаны үстүүде рольдарга шуут домейлешпес, бир янзы кылдыр көргүскен. Оон шиилерге ойнаарын чүгле көрүкчүлер эвес, доктаамал кады ажылдап келген өөрү безин магадаар чораан.

— Театр Тывага тургустунуп кээринден эгелээш, чогаадыкчы ажылга Виктор Шогжапович-биле барык-ла үргүлчү кады ажылдап чордувус. Шиинге эки-ле ойнаар ийин, кончуг тывыгыр, салым-чаанныг кижи. Ол кандыг рольга ойнаваан дээр! Баштайгы үеде кадайлар ролюн ойнаарга безин улус ажок сонуургаар турган болгай — деп, сураглыг хоочун артист Максим Мунзук сеткил ханып чугаалап турар. Оон ындыг болганы база таварылга эвес.

Чоннуң янзы-бүрү кезектеринин амыдыралын, ажыы-чаның ханы сайгарып билири база ону кончуг кичээнгейлиг хайгаарап чораанны өскелерден ылгалдыг. Ол артисчи амыдыралының хөй нуруузун Тываның бүгү булуннарын эргип кезиринге эрттирген, аттыг, чадаг, тевелиг, тергелиг чоруп, а соолунде машина, самолет дээш, мүмкүн хөлгезин чок.

— Төрээн Тываңда барбаан, четкээн черим-даа чок ийин. Ол чораан, янзы-бүрү ажыл, мергежилдиг, ажылчаныг кижилерге ужуражып, чугаалажыр чораан мен. Шиилерге артист кижи овурхевирин бот-боттарынга дөмейлешпес кылдыр тургузарынга ол онза чугула болур. Амыдыралды школа дээр, оон хөйү өөренир апаар — деп, ол чугаалап чораан. Ону Көк-оол ынчаар ажыглап-даа чораан. «Ах, чаражын ай!» деп шинзин бижинде, ол Улуг-Хем районда ынчалгы бир колхозка ай хире чурттаан. Оон аныяктарның амыдыралындан болуушкуннарны көрүп шилип алганы, ол шинин чогаадырынга базы дузалыг болган. Бо комедия кыска-даа болза, көрүкчүлерни база ажок сонуургаткан.

Кижиниң амыдыраа-чурталгазы нарын, янзы-бүрү болгулаар. Аная шуурганнуг шоруулгактар, бергелер таварышкылаар. Канчанганы ол чүве ийин, Көк-оол бежен чылдарның өгезинде, артист болгаш чогаадыр ажылын кагаш чоруткан. Баштай Улуг-Хемге, Чадаанага чоруп турган, адак соонда Бай-Тайгага шуут чурттай берген деп сураг дыныалган. «Аная кайын үр боорул, ол удаваас ээп кээр болгай аан» дээш, өөрү баштай херекке албаан. Ынчалзажок айлар, чылдар шуужуп эртип турган. Көк-оол театр-же ээп келбестээн. Өөрү чагаа бижээн: «Кымта-даа, чүге-даа херек чок болган кижи, мнаар баргаш чоор мен» дээн допчу харым келген. Чай бооргa, ол школа септелгези кылчып, күзүн, кыжын душкан-на өглерге тараа сокпан берип чоруур апарган.

Оон чылдагаанын артист өөрү-даа биляп чадаан. Өг-бүлезиниң хереезжи ээзин аная-ла кавпкаш, еске бир кижи-биле өг-буле тудуп чоруй баргаңа оон сагыш-сеткилин «аар балыглаан», аная мунчулган дээрзин чүгле сөөлүнде билдинген. Бергеге таварышкан кижиге кандыг-даа үеде эш-өөрүнүң чогуур дет-кимче, дузазы херек болгай. Оон хоочун артист өөрү коммунистер Максим Мунзук биле Николай Өлзей-оол ынчан Бай-Тайганың Бай-Талга бир аалга чурттап турган Көк-оолга шуут-ла аалдап четкеш, чугаалашкан. Баштай «чорбас мен» дээш, дедирлеңеш турар болган. Ынчалзажок эшеөрүнүң сеткил ханызындан сүмелери ону театрже катаа ээп кээринге дузалаан. Оон соонда Виктор Шогжапович чогаадыр-даа, артист-даа ажылын улам хайнымышкынныг эгелээн. Өг-бүле тудуп, хууда амыдыралынга аас-кежиин база тып алган. Оон өг-бүлезинин ээзи Мария Федоровна амыдырал-чурттаалгага-даа, чогаадыкчы ажылынга-даа кезээле шинчы өөнүү болу бергеен.

Виктор Шогжаповичниң чогаадыкчы ажылынга шынгыы шылгалда болза улустуң өөзүн негекчилери алдан-маадырлар дугайында «Самбажык» деп шинин чогаадып бижээнин болур. Ол ону бижиирде улуг бергелерге таваржып, биче эвес күженишкинерни үндүрген. Чүге дээрге ол дугаймында эртем талазы-биле эки шинчилеттиниген ажылдар база эвээш, болуушкун болгандан бээр дыка үр үе эрткен. Ынчалзажок тура халышкынны боол турган черинге — Сут-Хөлүн Оргу-Шөлге, Кара-Даага каш удаа чоруп, ол дугайын дынаан, билген хоочун кижилер-биле чугаалажып. Тываның эртем-шинчилел институтунуң болгаш чурт-чинчилел музейинин материалдарынга даянын алгаш, чаарби ажыг чыл күженишкининг ажылдаш, шинин бижип дооскан. Тыва театрының сценазынга төөгү драмазының солун шинзи ынчаар кестүп келген. Аас чогаалын калбаа-биле ажыглаан, дыл-домаа омзагай чеченн бо шинин республиканың кайы-даа булуушка көргүзерге, көрүкчүлер улуг сонуургал-биле көрүп келген.

Радиога, концерттерге чамдыкта сөзү болгаш айлгазы В. Көк-оолдуу дээш чарлаптарга, соруктуг, таалаңчыг хоюг мрлар куттула бээрин база-ла дынаар бис. Төрээн чурт, аныяктар, пионерлер дугайында оон бижээн сестери, аалгалары чоннуң, аныяк-өскенниң мнак мрлары болу бергеен. Кандыг-бир мраажы:

Чиндитир көк көкүг-шыктыг
шыпаларга
Аттыг кижи көзүлбейн
баар терен сиген,
Чиргилчиниг ховуларда
арбай, тараа,
Алдын өөнүг далай мышкаш,
чалгып чыдар,
Күжүр чуртум, чараш
чуртум, байлак чуртум,
Күштүг чоруум сеңде болгаш
мнак-тыр мен...

дээш, узун хоюг кылдыр бадыргылаптарга, сагыш-сеткилге таалаңчыг-ла!

Көк-оолдуң бижээн аалгазы ам республика радиозунуң хүнүүн-не дамчыдылга өгелээр медээ-кыйгызы апарган. Тыва школачыларының мнак мрларының бирээн оон чогаатканы «Пионер чараштыг» уруглар кайы хире уруг сонуургал-биле мрлажы турар-ийик. Виктор Шогжаповичниң салым-чаанныг ең баштайгы драматург болгаш сураглыг артист болуруудан ангыда, ол бот-тывынгыр композитор дээрзин чонга нептерээн мрлары бадыткап турар. Кижилерни болуунче дораан-на хөндыкшыдыптар, чечен, тывынгыр, сагыш-сеткилди хайныктырын кээр, тоолчургу, фантазиялыг оон баштак чугаалары черле онзагай талаалыг.

...Ынчан частың башкы айы—мартның бир чаазы турган чүве. Ол 1976 чыл. Театрның эрги бажынында улуг залында кижи шыгырт долу. Сураглыг артист болгаш драматург Көк-оолдуң 70 хааланың байырлалдыы-биле демделген турганы ол. Сценаже янзы-бүрү мергежилдиг, янзы-хаалыг кижилер аная байыр чедирери-биле улаштыр-улаштыр үүнүп турган. Байыр чедирген адрестер, белектер столларда овааланып берген. Ол кежээ чоннуң, көрүкчүлерниң мнак артизинге улуг хүндүткелиниң илергелеэшкини болган.

Чурталгазының хөй нуруузун бодунуң күш-ажылчы чонунга бараалгалы чоруур ындыг кижилериниң аттары төөгүге алдын үжүктер-биле демделеттинер. РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң улустуң артизи драматург Виктор Шогжапович Көк-оолдуң адын республиканың дайынчы болгаш күш-ажылчы алдарынын Хүндүлел дептеринге кирип бижээн, «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле ол шаңнаткан. Виктор Шогжапович 1980 чылда 74 хаалдап бар чораш, үр эвес аараш мөчээн. Ынчалзажок оон бижээнин кайгамчык ураничеен шиилери тыва драматургиянын алдын фондузу болуп арткан. Республиканың хөгжүм-шин театрын Виктор Көк-оолдуң ады-биле адаан.

Сергей ШОЙГУ.

«ХАМ-ДЫТ» КООПЕРАТИВ

Өөвүр районнуң «Коммунизмче орук» совхозу амгы үеде чүгле сан-хөө талазы-биле эвес, а организастыг айтырыглар талазы-биле өлүүн бергедээшкиннерге таваржып турар. Ол чүл дээрге совхоз каш чыл улаштыр хөй өреге дүжүп, акша-көпеек чедишпестээнинден ажыл-агыйын хөгжүдүп шылавастай берген. Оон түнелинде ол ажыл-агыйкыг ажылчыннары ай-айы-биле акша албайн, боттарының хууда ажыл-агыйының дузазы-биле аммдыраап орар апарган.

Совхозтуң ажыл-агыйының чамдык адырлары буурап дүжүп өгелээн. Чижээ, каш чыл бурунгаар бо совхозтуң Кужур-Чыраа сүт-бараан фермазы ээвээш эвес хемчеэлдиг сүттү болгаш эттни бүдүрүп, күрүне планын доктаамал күүседип, районда эки ажыдыг коллективтерниң бирээзинге саналды турган.

Ам ында байдал шуут сандараан, ферманы буурап дүшкен деп чугаалап болур. Моон мурнунда фермага 400 ажыг баш бода мал турган болза, ам чүс баш четпес мал арткан. Ферманы удуртуп баштаар кижи-даа тывылбастай берген. Район төвүнүң чоогунга турган ферманың ажылынчап баарга Хандагайты суурнуң уруглар албан черлери, школалары болгаш эмнелге черлери сүт чок арткан.

Совхоз иштизи-биле улуг бергедээшкиннерге таваржып турза-даа, хөй малда улус боттарының ажылын салбаан, ажыл-агыйын бир янзы кылдыр чаарты организастап алгаш, эштти, дүкту бүдүрүп турар. Совхозтуң хөйжулары тус-тус кооперативтер болуп ажылдай берген. Ындыг кооперативтерниң бирээзин «Хам-Дыт» кооператив деп адаан. Ында 18 хойжу өг-бүле ажылдап турар. Ону Минчимаа Кежиковна Монгуш удуртуп турар. Бо кооперативтиң хойжулары кыштаглашкынче эки белеткелдиг кирген. Бүгү малдың деңгели эки. Чыл кадзашкыныг берге болган-даа болза, хойжу өг-бүле бүрүзү четчир хемчеэлдиг сигенин бо чайын белеткеп алган.

Лазо МОНГУШ.

ДУЗА КАДАРЫН ДИЛЭЭН

Улуг-Хем районнуң ажыл-агыйларын кезин чораан, орук аайы-биле Арыг-Бажы ортумак школазының директору Т. Монгуш-биле ужуражы бергеш, школаның амгы үеде ниити байдалын сонуургап чугаалажы бердивис.

Школаның ниити байдалы эки дээрзин чугаалааш, котельнаязында байдал орай сагышка таарышпазын бодула чугаалай берди. Аная улуг күштүг насос херек дээрзин кады чораанын Тыва Республиканың парлалга болгаш медээлер министри А. А. Даржайдан дуза дилээн хевирлиг чугаалады. Директорнуң дилээн министр Улус өөредилге министерствозунга дамчыдын, Дуза көргүзери чугаалады. Школада олаар үүл—хөмүрдаш ажырбас, четчир. Школа Директорунга ажылдааш үр болбаанын оон чугаазындан билип алдывыс.

— Школада 286 өөреникчи ийи ээлчеглиг өөренип турар. Башкы кадрлар чедишпес. 9, 10, 11 классларга төөгү башкылары чок, физика, математиканың башкылары чедишпес. Башкылар бээр келиксевес — оларга чурттаар бажын чок. Ам ында ажылдап турар башкыларывыстан безин 4 кижи бажын чок. Олар дөргүл-төрелдерниң, ада-иелериниң бажынарында чурттап турар. Оон бир кол чылдагаанын совхоз бажын түтпайн турарында — деп, директор чугаалай-дыр.

Башкыларның амыдырал-чурталгазында бажындан еске бергедээшкиннер чок. Акша-шалының чогуур үезинде ап турар болду.

Интернатта 50 өөреникчи бар, өөреникчилериң аъш-чем-биле хамдырылгазы эки. Ол өөреникчилериң дүштеки чеминиң үезинде столовазынга таваржы берген бис. Картофель, капустаның курлавыры тургустунган. Өске аъш-чемни райпода кээп турар продуктулардан ап турар. Ол талазы-биле хомудал чок. Ында столоваада Кызылда садыгның профессионал-техникти училищезинин повар салбырын дооскан аныяк уругларга Айлаң Доспан, Сергей Чыдыр-оол олар ажылдап турарлар. Оларның кылган чеми амданныг. Олар хүнбүрү чемнерни өөреникчилерге чаргыс аайлавайн, ангы-ангы хевириниң чемнерни кылыр берип турар.

Школа коллективи дузалаа ажыл-агыйын тударының үндезини — даван оолдарын чоокта чаа азырап эгелээн.

Интернатта чурттап турар уругларга күрүнеден алыр ужурлуг идик-хеп аймаан ам-даа албаан. Ол школаның өөреникчилериге бээр ужурлуг форма дээш бээр акшазын ам-даа бербээн. Интернатта өөреникчилерге бээр идик-хеп өртээ акша-көпеек районнуң улус өөредилге киндизинде бар. Хеп алыр ужурлуг Кызылда организациялارже ол акшаны шилчитпээн. Ынчангаш амга чедир кышкы идик-хепти ол школа албаан.

Интернатта турар өөреникчилер чартык өскүстер болгаш хөй уругларлыг өг-бүлелерлиг улустарның уруглары болуп турар. Харын-даа бо кыш чылыг болгаш соок чок. Кыштың баштайгы айы эгелээш, орту кирер дей берген, соок черле чоорту дынзып эгелээр болгай. Амгы рынок-тың бо берге үезинде уругларга идик-хеп тывылбас, өртээ аартаан чүве болганда интернатта чурттап турар уругларның ада-иелери уругларынга хеп садын бээринге бергедээшкиннерге таваржып турары чугаажок.

Арыг-Бажы ортумак школазының эрги школазын эргижирип, баксыраны-биле үндүр бижипкен. Ында чаа школаның тудуун тудуп эгелей берген. Оон тудуун дургедилиниң дугайында айтырыгны школа директору база чугаалап турду.

Ынчангаш районнуң улус өөредилге киндизинин талазындан школа директорунуң дилээн болгаш интернат уругларының идик-хеп аймаанче болгаш ында чаа туттунуп турар школа тудуунче кичээнгейин салып, оттуг хемчегларни алыры негеттинип турар.

Николай ДАЖИНМАЙ.

Школа болгаш амыдырал

ТӨРЭЭН ДЫЛЫМ

Төрээн чурт, төрээн дыл! Кижээ оон эргим үүе кайда боор. Өске дылдар билирге, эки-ле. Ынчалза-даа кижиниң төрээн дылы олардан артык. Чүрекке, сеткил-сагышка чоок аялгалыг. Мээн төрээн дылым — тыва дыл, ол чаргаш болгаш байлак дыл. Ол түрк дылларга хамааржыр. Ындыг-даа болза, олардан тыва дыл онзагай. Ында өске түрк дылларда чок, арыг тыва сөстер бар. Ол үүнү көргүзүп турары ол дээрге, тыва чоннуң сагыш-сеткили байлак, чечен-мергени-дир. Бистиң дылывыста моол сөстер база хөй. Ынчалза-даа ол сөстер эки-дыма моол чон-биле бистиң өгбелериністиң кожа-хелбээ харылзаазын дамчыштыр келген болгаш аажок тыважый берген. Ол сөстер бистиң төрээн дылывысты бичин-даа бокталдырбайн, харын-даа байыдып турар. Сөөлгү үеде эртем-техниканың дешилгей-биле кады тыва дылывысче дыка хөй орус болгаш даштыкы терминнер кирген. Олар өскерилге чок, ол-ла хевээр арткан. Олар база-ла бистин дылывысты байыдып турар. Ынчалза-даа оларның дыка хөйүн чингине тыва сөстер-биле солуп болур деп бодаар мен. Аная сылдап алгаш, аныяк-өскен (ылангыя эртеминг кижилер) орус, тыва дылдарны холуп чугаалаар апарган. Тыва дылда чараш сөстер хөй турда-ла, өске дылдарда сөстер ажыглаары бистиң төрээн дылывысты бокталдырып турар апарган.

Тыва дылывыс муң-муң чылдарда арыг чаагай артыл калырын сеткилим ханызындан күүзээр-дир мен. Ол база бистин келир үеде салгалдарывыска улуг белек болур ийик.

Слава САЛЧАК.

Республиканың физика-математиктиг лицейниң гуманитарлыг классының өөреникчизи.

Даштыкыда

ТОКИО. Японияның болгаш Россияның даштыкы политиктиг ведомстволарының төлээлекчилериниң ажылчын консультациялары 1992 чылдың декабрь 16-да Россияның найысылалынга эгелээнин Японияның даштыкы херектер министри Митио Ватанабэ чарлаан.

Япон министриниң чугаалаанын ёзугаар алырга, Москвага ужуражышкынларның үезинде ийи чурт аразынга харылзааларның хөй айтырыгларын сайгарар, оон иштинде девискээр айтырынын япон талда база катап көдүрер болап турар.

НЬЮ-ЙОРК. Дүшкен ССРЭ-ниң составынга кирип турган чурттарда ядролуг чексекти шыгыны кадагалаар база узуткаар талазы-биле ол чурттарга бүгү талалыг дузаламчыны көргүзериниг Барыын чүк күрүнелериниң удуртукчуларын АКШ-тың Гавард университетинин бөлүк эртемденнери кыйгырган. Ядролуг ол боо-чепсек ССРЭ-ниң составынга кирип турган чурттарның девискээринче нептерээр болза, Американың Каттышкан Штаттарынга дендин улуг айылды тургузуп келир деп, эртемденнер санап турар. Ядролуг октут чаңгыс ракета безин дайынзырак азы өжээтен чаңгыс кижиниң холунга кире бээр болза, ындыг таварылга бүгү кижи төөлүгүнүн девидээшкинге таваржыштырар апаар деп, эртемдей башкылар медеглээн.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизиниг соңгуткан Билл Клинтонкуң даштыкы политика талазы-биле чөвүлекчилери Россияда болгаш ХКД-ниң оске-даа чурттарында реформага дузалаарының планын чогаадып турар. Бирги ээлчеглиг Борис Ельцинге, Россияның амгы чазаанга дузалаары эргежок чугула деп, чөвүлекчилер санап көрген.

ВАРШАВА. Польшаның болгаш Украинаның президентилериниң консультация комитедин тургузар дугайында Польшаның президентизи Лех Валенса Украинаның президентизи Леонид Кравчукка саналдаан. Ийи күрүнелер аразынга харылзааларны, бирги ээлчегде сыны-экономиктиг кады ажылдажылганы калбартыр талазы-биле идигин бээри чаа органның кол сорулгазы болур ужурлуг деп, Польшаның президентизи демдеглээн.

ПРАГА. Словакияның найысылалы Братислава хоорайда америк консул чериниң бажыңынга чажыт байдал-биле үн дыцнаар база бижиир аппаратты салып каанын илерээн. Ол аппаратты кым, кандыг сорулгалыг аная чажыды-биле салып каанын тодаргайлаар херекке АКШ-тың төп разведка эргелели дораан киржип эгелээн. АКШ-тың төп разведка эргелели бодунун шутумуби-биле истелгени тускайлап чорудуп турарын ЧСФР-ниң иштики херектер министри Петр Чермак дыннаткан. Истелгени кады чорудар дугайында саналды Словакияның болгаш АКШ-тың төлээлекчилериниг киргеннин министр чугаалаан.

ОТТАВА. Канада келир чылын 250 муң даштыкы кижилерни хүлээп алырын, чонну ажыл-биле хандырар болгаш даштыкыларны хүлээп алыр талазы-биле министр Бернар Валкур дыннаткан. Чурттуң экономиказын сайзырадырынга илигин берип шыдаар чүгле бедик мергежилдиг даштыкы кижилерни Канада моон соңгаар хүлээп алыр апаар деп, ол медеглээн.

ЛОНДОН. Россияның улус депутаттарының VII Съездизинин ажылын Англияның солунлары калбаа-биле чырыдып, таймылбырны парлап турар. Парламент демократизаның системазын Россияга тургузар дээн оралдажылышкынны хөй депутаттар деткиваэн-дир деп, «Файнэншл таймс» солун бижээн. Россия Федерациязының Конституциязынга эдилгелер киирер талазы-биле бадылаашкынларның түнелдеринге хамзарыштыр делгереңгей таймылбырны Францияның «Фигаро» солуну парлаан. Россияда Борис Ельцин баштаан реформаторлар дыка айылдыг бергелерни ажып эрткен, ынчалзажок олар бүгү фронтуга тиилелгени ам-даа бурун чедип ап шыдаваан деп, солун бижээн. Реформаларның чоруп турарының дугайында хүлээп алдынган доктаал — президент Ельцинге улуг согуушкун болган деп, «Вельт» айытканы.

Чазакка контрольду Ельцин арай боорда холунга хевээр арттырган, ынчалзажок күүсекчи болгаш хоойлуждулга эрге-чагыргаларының аразында демисел ам-даа доозулбаан деп, «Эко» солун демдеглээн.

ТЕЛЬ-АВИВ. Чоокку Чөөн чүкке тайбың таарыштырылга дугайында араб-израиль чугаалажылышкынларның ээлчеглиг үе-чадазы Вашингтонда эгелээн. Моон мурнунда чугаалажылышкыннар ийи неделя бурунгаар доозулган. Аная кандыг-даа түнел чеген алдынмаан тайбын дугайында дугуржулга кылырының мурнунда девискээр айтырыын шиитпирлээ.

ПАРИЖ. Россияның Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) эдилгелер киирер талазы-биле бадылаашкынларның түнелдеринге хамзарыштыр делгереңгей таймылбырны Францияның «Фигаро» солуну парлаан. Россияда Борис Ельцин баштаан реформаторлар дыка айылдыг бергелерни ажып эрткен, ынчалзажок олар бүгү фронтуга тиилелгени ам-даа бурун чедип ап шыдаваан деп, солун бижээн. Реформаларның чоруп турарының дугайында хүлээп алдынган доктаал — президент Ельцинге улуг согуушкун болган деп, «Вельт» айытканы.

Чазакка контрольду Ельцин арай боорда холунга хевээр арттырган, ынчалзажок күүсекчи болгаш хоойлуждулга эрге-чагыргаларының аразында демисел ам-даа доозулбаан деп, «Эко» солун демдеглээн.

ТЕЛЬ-АВИВ. Чоокку Чөөн чүкке тайбың таарыштырылга дугайында араб-израиль чугаалажылышкынларның ээлчеглиг үе-чадазы Вашингтонда эгелээн. Моон мурнунда чугаалажылышкыннар ийи неделя бурунгаар доозулган. Аная кандыг-даа түнел чеген алдынмаан тайбын дугайында дугуржулга кылырының мурнунда девискээр айтырыын шиитпирлээ.

ГАВАНА. Национал камгалал хүнүнге Кубаның чүсчүс муң чурттакчылары киришкен. «Милисиаиос» деп шериг өөредилгези чурттуң бүгү девискээринге болган. Улусчу милициниң чергче девискээр каттыжылышкынларының дайынчылары, а ол ышкаш «будурулге болгаш камгалал бригадаларының» кежигүннери өөредилгеге киришкен. Ол бригадаларның сорулгалары — даштыкының чевсектиг хилдашкынының байдалдарында үлеглүр будурулгелерни ажылдадыры болгаш ажыглаары болур. Социалистиг лагерь сандаран дүшкеним-биле холбаштыр Куба бодунуң национал камгалалын улам-ка күштелдирип эгелээн.

Бензин камнаар дээш автотранспортту болгаш чепсек камнаар дээш, дайынчы октарны шериг өөредилгезинин үезинде ажыглаваан. Оорнунга демир бешдаарларны ажыглаан.

(РосИТА—СЧТА).

Шыдыраага бодал херек...

«БУУРА» КЛУВУ

Улуг-Хем районнуң 60 хире шыдыраачылары чыглып кээп, районга шыдыраа спортуң сайзырадырының айтырыгларын ылап-ла бүдүштүг кылдыр 1990 чылдың февраль 17-де чугаалашкан чүве. Ол шыдыраачылар конференциязында районнуң шыдыраа федерациязын, оон президиумун болгаш президентизин соңгаан. Бүгү назынында спорт-биле, эн алдынгы шыдыраа-биле чарылбайн, оон сайзыралы дээш эвээш эвес үлүг-хуулу киирип келгенимни эш-өөр үнелээн, шыдыраа федерациязының президиумунуң ажылын удуртур президентизи кылдыр соңгаан.

Ынак оюнум сайзырадыр дээш район иштинге элээн ажылдарны кылып чорудар аргалыг болдум. Баштай-ла федерацияның уставын бадылап, Шагаан-Арыг хоорайга Буура аттыг шыдыраа клувун ажыткаш, оон хоойлу өзугаар «эргезин» районнуң күүсекчи комитединге бадыладып, агар саанны тускайлап ажыткан бис. Районнуң спорт комитеди 15 столду, 30 сандайны шыдыраа клувунуң өнчүзү кылдыр берген. Шегаан-Арыгның АКМК-ның коллективи бистерге 8 шыдыраа комплектизин 8 шыдыраа шагы-биле кады дузалаан.

Шыдыраа клуву федерацияның удуртулгазы-биле районга, хоорайымызга янзы-бүрү чергелиг маргылдааларны, шыдыраачыларга совуурганыг ужуражылгаларны доктаамал эрттирип турар болу берген. Оон-биле кады кожаларывыс Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарның шыдыраачылары-биле харылзаавыс быжыг.

Бо үш чыл четпээн кыска үеде улуг хемчеэлдиг, федерацияның болгаш клубтуң тургустунганына турасканган 27 эр, 8 хереженен шыдыраачыларның маргылдаазын эрттирген бис. Орта эр улустан Монгун-оол Түлүш (тудугжу), хереженнерден Светлана Чыгыс (удурткы инспекциязының санаачызы) чемпионнар болганнар.

Улут-Хем, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарның 20-20 ойнакчылыг (16 эр, 4 кыс) команда аайы-биле маргылдаазы солун болган.

«Буура» клувунуң кежигүннери Михаил Таль-биле коллективти-биле кады ойнаар аргалыг болганнар.

Чоокта район чемпиону, Тываның база бир көскү шыдыраачызы Монгүн-оол Тюлюштүн шаналы дээш 32 шыдыраачы база маргыштылар. Нинтизи-биле федерация тургустугандан бээр 12 шыырак маргылдааны эрттирдивис.

Бо бүгүге бистиң детикчивис АКМК-ның коллективи үлүг-хуулу киирип турар. Оон начальниги Виктор Хертек шыдыраа сайзыралы дээш карак кызыл кижилериң бирээзи, районнуң шыырак шыдыраачызы. Бо коллективте Владимир Хаян-оол, Илья Мохов, Монгүн-оол Түлүш ыылкаш шыырак шыдыраачылар бары өөрүнүүр.

Биске база бир деткимче көргүзүп турар чер «Улуг-Хем» солунның коллективи болур. Солун — бистиң улуг детикчивис. Удавас солунның юбилейи, аңаа шыдыраа федерациязы база деткимче көргүзүп, республиканың солуннар редакцияларының аразында журналистериң шыдыраа маргылдаазын эрттирер планныг бис.

Районнуң шыдыраа спортунуң кол шимчедикчи күжү болзун дээш кызып ажылдаар сорулгалыг бис.

Салчак-оол ОНДАР.

ГЕНИЙНИ ДИРИГГЕ КӨРДҮМ

Делегей чемпиону чораан Михаил Таль Тывага чорда, «Буура» шыдыраа клувунуң кежигүннери 23 кижи оон-биле хары угда ойнааннар.

Сан 17:6 кылдыр гроссмейстериң тиклелгези-биле доозулган. Оон киржикчилериниң сактыышкынары.

Мерген АНАЙ-ООЛ (бирги разрядчы):

— Он чедя дугаар көшке чедир шыдыраа теориязына дүүштүр номда айтып кааны-биле көштүвүс. Сөөлүүреди артык оолдуг арткаш, удар аргалыг орумда, өске шөлдерге оюннар доозулган. Гроссмейстер-биле үгле нелээ артывыс. Мөгүдеп, сүрээдеп эгелээнин аажок. Оон-на хайы боор, чаңгыс көшкеш, мерзе үнер оглумну үндүрүп шыдавайн бардым. М. Таль ноянын төнчү чок «шаже» кылаштадын киире берди.

Виктор ХЕРТЕК (АКМК-ның начальниги):

— Шыдыраага ынак мен. Кымнын-биле-даа ойнаарынга белен мен. Таль-биле таваржыр деп дүжевейн чордум. Чаңгыс угда хөй улус-биле ойнаар оюнга-даа болза аалчы-биле ойнаар азс-кежиктиг болдум. «Мегенин майны калырык» дижириндеп ийикле, делегей чемпиону чораан гроссмейстерни 40 көшкеш, дүжүп бээринче албадаптым.

Владимир ХАЯН-ООЛ (тудугжу):

— Михаил Таль мээн-биле шотланд партияны ойнаан. Бо партия талазы-биле теоретиктиг билиним черле багай эвес деп билип чораан мен. Бодап орарымга, дең-хаяң чорup турдувус ышкаш. Гроссмейстер күжүн халдаашкынче будүү мөөнеп ап четтигипкеинин эскерип каажы шыдыраага нарын белеткел ажылы херегин билдим. Ынак партиямга-ла гроссмейстер мени дүжүп бээринче албадапты. Бо оюнга бир өөрээн чүвем — бистиң команданың хөй кезин хып дээн аныяк шыдыраачылар болганы.

Алдын-оол МОНГУШ (эмчи):

— Оюн эгезинде-ле хөлзеп эгеледим. Оом оюн үезинде мырыңай дам барган.

Бо удаада Кара-Кавның камгалалын ажылдадым. Хөлзеп, дувурап турганым түңнели дораан көстү берди. Ортузунда оглумну алзып алдым. Сүрээдеп, кавыдааным улам дендээн. Айылыг чүве — ортузунда артык оол! Ийи терге каттааш, хемчег алганым соонда байдал чүгээртээн, харын артык оол эгиттинген. Ол оолду бербес дээш Таль көш каптаар ужурга таварышкан. Мен өскээр көжүп, оюнну чидиглендирер аргам бар турдала, чазыг кылып алза канчаарыл деп бодал-биле гроссмейстериң тайбың чарлаан холун сегирип алдым.

Бо сүрээденчиг, ол хиреде чылыг ужуражмышкын менээ кажан-даа уттундурбас. Геннийлерия кижи сураан дыңнаар, чуруун көөр болгай, а мен ону диригге көөр кежиктиг болдум.

САКТЫЫШКЫН

Шыдыраага мен дыка ынак болгаш улуг сонуургалдыг мен, 1930 чылларда Тоора-Хемге эге школага өөренип турган-ла сарыг хааржак иштинде чазап каан борбак ыяштар-биле ийи кижи-де аажок маргыышкан ойнап олурарын көрген мен. Бирле катап ачам мээн чанымга кээп туруп алгаш: «Бо дарга-ларның ойнап олурар борбак ыяштарын «шыдыраа» деп адаар. Сен аңаа өөренип алыр сен, улгады бергеш шыдыраачы кижи болурун чадавас» дээнин утпаан мен. Тожута шыдыраа ийи-чаңгыс кыргаан, эргиде ойнап чораан кижилерге бар турган боордан башка, садыга-даа, школага-даа турбаан. Баштайгы шыдыраа холу чүгле 1930 чылдарның эгезинде көштүп келген. Мен шыдыраа көштерин 1940 чылдан эгелеп эки танып келген мен.

Шыдыраа талазы-биле мээн уттундурбас баштайгы башкым 1939 чылда Чадаанадан Тожунуң Сыстыг-Хемге көжүп чеде берген, партизан чораан, дайынга эрнин чире бооладып алган Монгуш Калзан (шолазы чирик Калзан) деп кижи болган. Бир-ле хүн улут ак калбак фанерага шыдыраа холу чуруп олурумда, ол чедип келгеш, көрүп тура:

— Чаа, Михаил, сен мооны дүрген доос. Мен арыг киргеш, терек чөвүрээзи сомнап алгаш келийн, шыдыраа кылыр бис, садыгда мындыг чүве чок-ла болгай. Сеңи мен шыдыраага өөредир мен. Шаанда Хемчик чурттуг улуг шыдыраачыларның дугайында солун чугаалар чугаалап бээр мен—дээрге, оон сүмезин дораан хүлээп алган мен.

Шыдыраавысты кылып доозун алгаш ойнап-ла эгелээн бис. Чамдыкта кышкы даң аткыже чедир олуруптар бис. Монгуш олургаш, чүгле партизаннап чораанын эвес, а харын-даа кончуг солун тоожулар шыдыраада болбазыкпе, оглум, дигеш, шыдырааны өрээш мындыг тывызык (бодалга) бар, оглум, көрүп көр даап дээш, көжа олурупкаш, көргүзүп эгелээр. Ол мындыг:

— Ийи хоочун шыдыраачылар өгге дөр бажында олурупкаш, салып эгелээннер. Өгнүң херээжеп ээзи кадай хайындырып олурар шайын саарын, ону хоо домбуларга куткулап ора, карааның ужу-биле шыдыраачыларже көре каптарга, ашаа чаңгыс көштен-не кактырар апаргаи, дерн бузу төгүлген, шыжыккан, боданган олурган. Кадай шыдыраачыларже-даа көрбейн, хая көрүп алгаш, шай эскен ширем пажын үлгүүр адаанче олуртуп чыда, аңаа-ла чугаа-биле:

— Чаа-та, ашкый (ашаа), час кадыырап келди, каш малды чудатпас дээш, дагже көжүп үнер-дир. Көжерде өөвүстүң эжиниң ийи калбак ынжын чара шапкылаш, багай адаанывыска чүдүргеш, чорупта бис — дээн. Шыдыраачы ашаа боданып олура, «бо чүнү кавчап мынчан шуугаи турар кадай боор бо» дээш бодунуң ам көжер көжүн кадайының чугаазы-биле дүүштүрүп көөрге, мындыг болган: тергелерибиле аалчы шыдыраачының ноянын улай-улай шалагылааш, кара теве мурнунда оолду иде каапта рга, кара ноян теве тузунга олуруптар болган. Ынчан аалчызын удуп алган.

Кадай ындыг тывызык чоруу-биле ашаанын тылпайн орган көжүн тып, дузалаан-дыр — деп, башкым чугаазын доосканы чүве.

Башкым дузазы-биле шыдыраага мергежип, ынак оюнумбиле бүгү назыда чарылбайн чоруурум бо. Сөөлгү үеде шыдыраа бодалгалары тыварынга болгаш харын бодум тывызык шыдыраа бодалгалары-даа чогаадыр мен. Оларның бирээзин номчукчуларга бараалгадыйн.

Михаил МЕНДУМЕ.
Хоочун шыдыраачы.

Валентин Георгиевич

КАРЯКИН

1992 чылдың декабрь 15-те амыдыралының 57-ги чылында Тыва Республиканың иштики херектер органнарының хоочуну Валентин Георгиевич Карякин эртс мөчээн.

В. Г. Карякин 1936 чылдың октябрь 26-да Красноярск крайның Ермаковское районунуң Ульяновка суурунга төрүттүнген.

Ол бодунуң күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1953 чылда Ермаковское районнуң культура клубунуң көжүп чоруур кино тургузуунуң моторизи, киномеханиги боор эгелээн. 1957-1960 чылларда Кызыл хоорайга геология экспедициязының автобазазынга слесарьлап ажылдаан. 1960-1965 чылларда Таңды районнуң Хову-Аксы суурга киномеханиктен ажылдаан.

1965 чылдың апрель айдан эгелеп Хову-Аксы суурнуң милиция салбырынга шагдаа-чолаачы боор ажылдап эгелээн, оон соонда Кызыл хоорхүүскомнуң ИХК-га, Тыва Республиканың ИХМ-ниң автоажылагыйынга шагдаа-чолаачы боор ажылдап чораан, 1-ги класстың специализи четкен.

1991 чылдың сентябрь айдан эгелеп пенсияже үнген. ИХМ-ниң системазынга ажылдап келген бүгү үезинде В. Г. Карякин бодун чүгле эки талазыдан көргүскен. Сагылга-чурумнуг, албан-хүзөлтезиниң даалгаларынга шынчы болгаш ак сеткилдиг чоруун көргүзүп, бодунуң хууда үешагын безин бодавас чораан. Бодунуң кады ажылдап турар эш-өөрүнүң хүндүткелин чавлап ап, аңаа быжыглаан техниказынга каммыг, хумагалыг чоруктуң үлегерин көргүзүп чораан.

В. Г. Карякинниң ак сеткилдиг ажылы «Тергинин алдынды дээш» медальдың 3, 2, база 1 чергелери-биле, «Совет милициниң 50 чылы», ССРЭ-ниң ИХМ-ниң Хүндүлел бижин-биле, «Милициниң тергинин» хөрек демдээ-биле, хой саанныг өртектиг белектер-биле демделеттинген.

Валентин Георгиевич Карякин дугайында чырыткылыг турасказал бистиң чүректеривиске кезээде артар.

Тыва Республиканың ИХМ-ниң коллективи болгаш иштики херектер органнарының хууда составы.

Чарлалдар бюрозу

ВАЛЮТАГА АГАР САНДАН АЖЫДЫШ АЛЫҢАР

Ваучерни садып ап, валютага акшаны орнап, хуу кижилерге валюта агар саннарын 5 хуулуг кылдыр ажыдып турар. Тайылбыр алыгыбиле 3-62-26 телефонну кайы-даа үеде ажыглап болур.

КИНО

ДЕКАБРЬ 17-ДЕ

«ПИОНЕР»: Киносборник № 107» 9.00, «Жизнь и приключения Робинзона Крузо» 10.20, 12.10, «Внезапная любовь» (Греция) 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Внимание: черепахи» 13.40, «Болотная стрит или средство против секса» 16.00, 18.00 шактарда.

АДРЕЗИ ӨСКЕРИЛГЕН

Республиканың инвалидтер ниитилелиниң «Искатель» кооперативи өске адресте бараның совуурганнаг организацияларга, хуу кижилерге дыңнадып тур.

«ИСКАТЕЛЬ» КООПЕРАТИВТИҢ ЧАА АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Кочетов чудумчузу, 35 дугаарлыг бажың. Амыдырал хандырылга бажыңы, 3-кү каът.

ДЫҢНАДЫГ

ИЗ-12/1 албан чериниң администрациязы ында турар хамаатыларның дөргүл-төрелдеринге бо хүннерде истелге изоляторунга кээп, хуужудулга чектерин бээр дугайында шыңызылганы дүрген ап алырын дыңнадып тур.

АДРЕЗИ: КЫЗЫЛ ХООРАЙ, ЧЕХОВ КУДУМЧУЗУ 2 а.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу иштики херектер органнарының хоочуну
Валентин Георгиевич КАРЯКИННИҢ
амыдыралының 57 чылында эрте мөчээнин хараадал-биле дыңнатпышаан, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилериге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Улус делүүтаттарының Туран хоорай Советди болгаш «Кызыл тараачын» коллективтиг ажыл-агыйның администрациязы Бии-Хем районга колхоз болгаш совхоз тургузукчуларының бирээзи, күш-ажылдың хоочуну
Николай Тырышкакович БАЯННЫҢ
73 харлаң чораанын мөчээнин дыңнатпышаан, оон уругларынга, төрел-дөргүлдеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

РСФСР-ниң социал хандырылгазының тергинин, Архивтер херектериниң талазы-биле комитетиң хол бухгалтери
Севильба Дмитриевна МОЛОМДАЙНЫҢ
54 харлаң бар чораан, үр эвес ааразының сөөлүнде мөчээнин Тыва Республиканың Архивтер херектериниң талазы-биле комитеди, Социал камгалал министерствозу дыңнатпышаан, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилериге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Улус өөредилгезиниң хоорай килдизиниң бичии чаштар эргелерин камгалаар талазы-биле инспектору
Кара-кыс Кыргысовна АРАНДОЛДУН
өзал-ондакка таварышкаш мөчээнин улус өөредилгезиниң хоорай килдизи дыңнатпышаан, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилериге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

ИХМ-ниң профилактика килдизиниң начальниги, милицияның подполковниги Артур Тулушевич Арандолдун кадайы
Кара-кыс Кыргысовна АРАНДОЛДУН
мөчээнин-биле холбаштыр Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң коллегиязы, удуртулгазы, хуу составы А. Т. Арандолга, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилериге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Спорт мастеринге сөс

БУРУН ТЫВА ОЮН

Шыдыраа — кижи угаанының кайгамчыктыг чогаадыкчы бодалы, оон сайзырадыкчы күжү. Ол өгбе-төөгүлерден бурунгу угаан оюну кылдыр дамчып, төөгүнүң хөй оруктарындан чыдып калбайн сайзырап келген.

Хөй солун төөлчүргү чугаалардан шыдыраа оюну кайгамчык чараш чурт—Индияга төрүттүнген деп билип ап болур. «Шыдыраа төөгүзү» деп номунда Г. Мэррей 570 чылда шыдыраа Индияга тывылган деп шынзыткан. Персид шүлүглелде 600 чылда иниий шыдыраа дугайында бижимел бар. VII векте шыдыраа арабтарга нептеренгей турган.

Шыдыраа («шахматы») адын болу үнген төөгүлүг. Персидтер шах (хаан-король), мат (арабтап өлген) деп сөстерден тургустунган.

Шыдыраа бодунуң үш чада сайзыралын эрткен: чатуранг (дөрт кижи оюну), шатрандж база амгы шыдыраа.

Шатранджка ноян, терге, аът амгызы дер көжер турган. Теве диагонал-биле чүгле бир нөш (карак) ажыр ында бода бар-даа болза көжер, мерзе диагонал-биле чүгле дараазында каракче көжер турган. Солуг чок. Шупту бодаларны чип каарга ийикпе, азы маттап, чидилеп каарга улуг деп санаар турган.

VI—VII үс чылларда араб тергиделиниң үелериндe шыдыраа Индиядан Испания чедир, ол ышкаш Азияның хүн үнер үүктериниң чурттарынче сайзыралды алган.

Оюн бодунуң угаан-медерел агымы-биле янзы-бүрү чурттар девискээрлерин эрттип, эрттип, Оожум океанны безин «эштин кежин», хой янзы оюн хевирлерин ап, чер-черинин аайы-биле бодаларга аттарны ап, көрей, бирма, япон, кыдат хевирлерин алган.

Бистин кожавыс Моолга оюнуң чуруму шатранджтан улуг-аа өскерилбейн, чүгле бодаларны көшкүн чонуң амыдыралының аайы-биле тускай аттарлыг болу берген: мерзе (ферзь) —берс (пар), теве (слон), темен (тевес), терге (ладья) —тэрэг (терге), ооп (решки)—хуу (оол, чаш эник).

Бистин кожаларывыс кобду дөрбеттерниң оюнунуң дугайында Г. Е. Грумм-Гржимайло «Барыын Моол, Урянхай край» деп номунда:

«Дөрбеттерде чаңгыс черге олуруп алгаш ойнаар оюн кончуг сайзыраңгай. Эн алдынгыя шыдыраалаарынга кончуг ынактар.

Дөрбеттер шыдыраанын (шатыр) ыяштан чазап аарлар. Бодавыже Тываже, буряттарже шыдыраа Моолду таварты сайзыраан хире. Шыдыраа оюну тывалларнын бурун оюннарының бирээзи, ол дугайын тоолчургу чугаалар илередип турар».

«Үш эртемниг оол» деп тоолда Өскүс-оолга, ядыларга дуза кадып, байны ажар арганы бээр. Тоолда шыдыраачының мерген угаангырын, тывынгырын, кажар аргалын ылгалдыг кылдыр көргүскен. Тыва шыдырааның эге арынарын төөгүге Ф. Кон кылган. Оон бижип эскергени-биле алырга, тыва шыдыраачылар хайым деп чүве билбес чораан. Хайымныг оюнда кым баштай үүс катап шалаптарын, ол кижини уткан деп санаар турган. Тывалар ноянны чазскандырзын «шолдаңнай» бола чок арттырбас, ноянны аът шазынга олуртпас чораанар. Ооллу мерзе кылдыр чүгле бодуунуң мерзезин чокта үндүрер турган.

20-30 чылларда Тывага кызыл-өглериниң, клубтарның тыптып эгелээни-биле шыдыраа оюну хөй кижилерни хаара тудуп эгелээн. 1936 чылдың июнь-июль айларында ТАР-ның бирги черн дээш 16 шыдыраачы маргылдаага киришкеннер. Аңаа Тываның бир дугаар чемпиону Владимир Шогжапаевич Сат болган. Оон соонда-даа чылларда В. Ш. Сат доктаамал чемпион боор турган. Дайын чылларында шыдыраа маргылдаалары болбайн турганы-биле чүгле 1951 чылдан эгелеп шыдыраа чемпионаттары катап болуп эгелээн. Бо үеним дургузунда Тываның чемпиону атты Биче-оол Монгуш, Юрий Рубов, Хемер-оол Ондар, Адыг-оол Монгуш, Кызыл-оол Ооржак, Виктор Лукаков чаалап алганнар. Республика чемпионнары болган өске шыдыраачылардың тускай рекорду мындыг: Николай Шишигин —14, Леонид Моҗов—5, Матпа Хомушку —4, Вячеслав Аҗадов—2.

Хереженен шыдыраачылар аразында республика чемпиону ат дээш колдуу-ла ийи ойнакчының аразында демисел чоруп келген. Оларга Зина Ооржак биле Марта Агбаан (Доштак) хамааржыр. Сөөлгүзү ямдыгаа дээр чемпион адын салбаан.

Николай ШИШИГИН.
Спорт мастеринге кандидат, республиканың каш дакпыр чемпиону.

М. С. Хомушку, республика чемпиону чораан, шыдыраа федерациязының кежигүнү.

Билир силер бе?

ЧАГАА ИШТИНДЕ «КӨШ»

Чагаалажып ойнаарының төөгүзү кажан эгелээни билдинмес. Англи төөгүчү Т. Хайданың «Чөөн чүк оюннары» деп 1694 чылдагы номунда: «Бот-бодуундан ырак чурттап чоруур венециан, хорват садыгжылар чагаалажып шыдыраалап чорааннар» деп бижээн.

Нидерланд шериг офицерлериниң архивиндеи 1804 чылдагы чагаалажыышкын оюннары тывылган.

Чагаалажып ойнаарынга иднгни берген кижи делегейниң бирги чемпиону Вильгельм Стейниц болуп турар. Ол шыдыраа талазы-биле билигни нарынчыдары-биле ындыг арганы ажыглаары эптиг деп билген.

Россияга чагаалажыр оюн сайзырай бергенде: «Чагаалажып ойнаары, ылап-ла, шыдыраа оюну-дур» деп турар апарган.

Ындыг оюнуң бир нептереликчизи делегей чемпиону чораан А. Алёхин турган. Ол спортчу болгаш чогаадыкчы чорукту шыдыраачыга бо оюн бээрин шынзыткан, бо оюнга теоретиктиг көштер дилээриниге оруктарның ажыктынына ол ынаныжын илереткен.

Хостуг үелерин Лев Толстой чагаалажыр оюнга күзелдиниг-биле бердинин чорааннарның бирээзи.

1922 чылдан бээр бистин чурттувуста бо оюн талазы-биле янзы-бүрү массалыг ажылдар чоруттунуп турар.

Чагаалажып маргыжарынга хөй талаалыг демисел негеттинер. Чүгле чагааны чорудуп турар кижиниң хундулээчел, серемчилелдиг болуру безин оюнга хамаарылгалыг. Кол-ла чүве — оюнуң доктаамалы болуп.

Бистин республикада ам 30 хире чыл чагаалажыр маргылдаалар чоруп турар. Бо үеним иштинде чагаалажыр шыдыраачыларның тиклекчилерин доктаамал илередип келген. Ындыгларга Мартемьян Меднег-оол, Леонид Забоев, Николай Шишигин, Петр Беркович, Виктор Ивлеменко, Делгер-оол Чооду, Сергей Поляков хамааржыр.

Кым сес дугаар чемпион болурун ам чоруп турар он бирги республика чемпионзы көргүзер. Чемпионат чыл хире үеде чидиг демиселде чоруп турар.

1850 чылда «Современник» журналга А. Кронеберг чагаалажып ойнаар шыдыраачыларга мынча дээн: «Бодап көрүнер, чаңгыс салыгның салымы дээш чыл-чылы-биле демисежир, оон хөй талалыг аргаларын мөөнээр, чаңгыс көштү кылырда, хөй-хөй аргаларны ажыглап турган кылыр болгай. Мындыг узун, шыланчыг демиселче чүгле шыдыраага бердингеннер кирерлер. Чагаалажып маргыжар ойнакчы дээрге болунуң салган сорулгазынга эн-не шынчы, бүзүелдиг кижи-дир».

Өөрүп четтирдивис

Мээн 70 харлаанымга сагыш-сеткилдиг эн чаагай күзээшкиннери-биле менээ байыр чедирген чогаалчы дунмаларымга база өске-даа бүгү ачы-буянныг кижилеримге сеткилимнин ханызындан өөрүп четтиргенимни илеретти.

Силерниң менээ сөөнээн арыг сеткилзен төрүттүнген чылыг сөстериңер менээ кедергей улуг күштү болгаш турасорукту немеди, эргим, кижилерим, дунмаларым!

Монгуш ЭРГЕП.

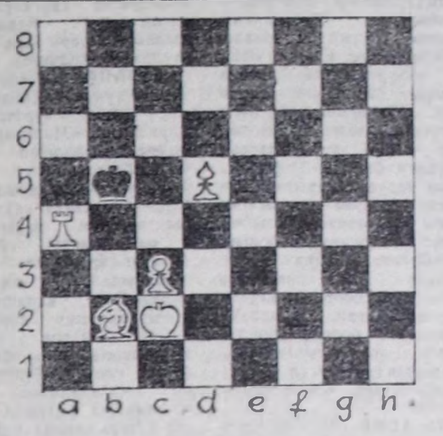

БОДАЛГА

2 көшкеш, удар

Автору М. Мендуме

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээдии Совединиң болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакциязының коллективи.
Эр редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң ораалакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң ораалакчылары), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң ораалакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ораалакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, политик-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүүчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлерин хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалларының авторларының бодалдары редакцияның турушу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа тыныаныглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505»

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типография. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажазы. Тиражы 27010. Индекс 54240. Чагыг № 242.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 243 (14965) 1992 чылдың декабрь 18, пятница Солунга ат салган шагы 22.15. Чагыдар өртээ 10 көп. Сазар өртээ 1 рубль.

РОССИЯНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ Б. Н. ЕЛЬЦИН ПЕКИНДЕ ЧЕДЕ БЕРГЕН

ПЕКИН, декабрь 17. (РосИТА-СЧТА-ның түскай корр.). Россияның Президентизи Борис Ельцин КУР-ның даргазы Ян Шангкунь-биле Кыдатта албанның аян-чоруун ылып ында чеде берген. Ол дээрге Россияның курунс баштынының Кыдатче бир дугаар аян-чоруу болур.

Үш хүн дургузунда Россияның Президентизи Ян Шангкунь-биле, КУР-ның курунс чөвүделивин даргазы Ли Пэн-биле, КПК ТК-ның чиргине секретары Цзян Цзэминь-биле ужуражыр болгаш чугаалажыышкынарны эрттирер. Ийи талалыг харылзаалары айтыгларын, а ол ышкаш делегейде база Азия—Оожум океан девискээринде бөйдалдың болук айтыгларын сайгарып чугаалажыр көөр. Б. Ельцин Кыдаттың мурнуу чүүнде Шэнчжэнь түскай экономиктиг районга база баар.

Россияның Президентизин албан хуузу-биле уткуурунуң өзулалы Бүүү-кыдаттың улус төлөөлерининг хуралының базыкыныта болган. Анаа КУР-ның даргазы Ян Шангкунь баяр чедиргеп.

Россия Федерациязының улус депутаттарының чедиги Съездизинге Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Р. Н. ХАСБУЛАТОВТУҢ түңнел сөзү

Хүндүлүг улус депутаттары! Россия Федерациязының улус депутаттарының эвлеглиг Съездизи төөгүже кирип бар чор. Бистин сагыжывыска күжеиишкининг ажыл, чидиг маргылдаалар болгаш чөрүлдээлер, нинтилелди мунчулдуруп турар айтыгларга харыларны дилээри артар. Ажыы-биле чугаалаар апаар, доп-дораан түңнелдер үндүрери нарын-даа, харын болдунмас-даа боор. Бүгү чүвени үндезилелдиг бодап, сайгарып алыр херек. Ынчалзажок эң баштайгы түңнелдерни үндүрери күзенчиг. Чүге дээрге Съездиниң ажылы бөдүүн эвес чоруп келген. Бис дүшкүүрлүг хүннерге таваржып, чамдыкта сагыш-сеткил хайныышкынныг, харын-даа айыылдыгзымаар хөделишкиннерлиг байдалдарга кээп турдувус. Ындыг дүшкүүрлүг байдалдарынын, нинтизи-биле Съездиниң онзагай хайныышкыныг болганын чүүү-биле тайылбырлаарыл? Ындыг чылдагаанар эдээн кай үеде бодай-дыр мен. Чүүү-даа мурнунда объективтиг (мону база бодап билир херек) чылдагаан — нинтилелдің болуунуң амгы байдалы-дыр. Амыдыралы шыны-биле көөр болза, кижилериң социал ангыланыышкыны болуп турар, хөй-хөй кижилер хоозуралда таваржып, шыжыккан, а депутаттар дээрге тодаргай социал бөлүктериниң төлөөлекчилери, чоннуң төлөөлекчилери болгай, ынчангаш бо дүшкүүрлүг байдалды дыка хөй таварылгаларда ону бот-боттарынга шуут дүүшпес турушта-дан ылерсинп турарлар. Ынчаарга олар ол турушту боттарының үзелдериниң база бүзүрелдериниң аяы-биле, боттарының политиктиг болгаш еске-даа талазы-биле белгелиниң шаа-биле илередип турар деп чүве билдингир.

Оон ангыда бистиң күрүне эрге-чагыргавыстын, оон шуптуу үш ангы аңдыларының деп чергелиг таарыштының тургустунмаанын чажырган, ону идеалчыткан херээ чүү боор. Ол дээрге чүүүн-даа мурнунда хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга адырларга хамааржыр. Бисте президент эрге-чагыргазы хөлчок эвээш назылыг, парламентаризм чүгле чаа-ла куш кирип орар. Бис дуржулганы чаа-ла мөөнеп ап турар бис, ол кадында дыка улуг чаетырыгларны кылып турарывыс чайлаш чок херек-тир.

Съездиниң түңнелдериниң аажы сайгарылга кылыры ам-даа элек. Ынчалзажок ам бешин чогум-на маңаа, бо Съездиге, Съезд болуп күрүне эрге-чагыргазының дээди органы, боттуг тургузукчу күш деп чүвени эрге кырында бадыткан көргүскен. (Адыш часкаашкыннары). Тодаргайларга ол үү чүвеге илерээнил? Бирээде, «онзагай» байдал идеологиязыдан Съезд чайлаан. Ол демократтыг чаартылгаларның кол өзээ, бистиң тургузарын күзеп турарывыс демократтыг нинтилелдиң эге үндезини болган. Ол бистиң политиктиг амыдыралывыстың боттуг үүлү апарган, а бистиң бо политиктиг кады амыдыралывыска, ынча деп чугаалаксазымза-даа канчаар ам, өң-нуктериис эвестериниң ажыы-биле чугаалаарга, херек кырында удурланыкчыларывыстың болгаш шүүгүмчүлекчиливистиң ону кандыг-ла-бир таварылга болган уру хевирлиг кылдыр үр үеде көргүзүксээн бодалдары бүтпээн. Съезд Россия Федерациязының бөгүнгү конституциялыг системазының база бир тускайлаң кезээ боон турар-даа болза, ол канчаар-даа алырга, эргежок чугула апарган, бүгү нинтилелге ол тодаргай билдингир. «Съезд — Дээди Совет» деп холбаштырылга чокка чоокку үеде эрге-чагыргаларның туруштуг быжыг байдалын болгаш чогуур дүүштүүлгезин чедип алыры болдунмас, а чоокку үеде туруштуг быжыг байдалды чедип албайн оон ынайгы үеде туруштуг быжыг байдал дугайында бодаан-даа хөрээ чок. Мону Съездиниң бодаанадыр, бистиң политиктиг амыдыралывыстың чугула факторун ап октаар бодай турарлар билип алыр ужурлут.

Съезд чоруп турар-үеде эрге-чагыргаларның дүүжүлгезиниң дугайында айтыыг чидигленген. Ындыг болзажок ырады көрген туруштан алыр болза, Съездиниң үлөөн алган шинтирлерге нинтизи-биле күрүнежидилгени быжыглаарына салдар чедирер. Ындыг-даа болза ёзулуг дүүжүлгени чедип алырына амдаа хөйну кылыр ужурлут бис.

Ийиде, Съезд ангы-ангы политиктиг күштериниң база социал бөлүктериниң, Федерацияның кежектериниң эрге-ажыктарын таарыштыр чөпшээрештириниң боттуг механизми кылдыр илерээн бистиң нинтилелливистиң эң эге үндезиннеринге, оон өң бичеүүрлериниг, ангы-ангы кежектериниг нинтилелди каттыштырарынче илереп орган чүткүлү Съезд быжыглаан. Ынчангаш маңаа каттыжылгаже чүткүлдүң илереп болза, Съездиниң чоруп турар үезинде, ылангыя эң харысалгалыг үе-чадазында барык бүгү депутат фракцияларының демнежилгелиг, дугуржулгалыг хөделишкиннери болган. (Оны бис үттүптүп. Съездиниң түңнел чадазында ол дугайында оода бичин доктаал хүлөөн алыр арга бербейн бардывыс). Үште, Съезд реформаларның удурланыкчызы эвес деп чүвени ол тодаргай көргүскен. Съезд— реформаларның удурланыкчызы деп бичин-даа арын-нүүрлүг кижи моон соңгаар чугаалап дидимес боор деп бодай-дыр мен. а арын-нүүр чок кижилер боттарынга чүү-даа чөпшээрээр ишкажыган.

Съезд реформаларны боттандырарының чонуң хоозурап ядараарынче аппар чыдар шак ындыг аргаларынга, методтарынга удурланган, ону боттандырарының эң шыңгы болгаш оон соонда реформаларга удурланыышкынны тывылдырарындыг аргаларынга удурланган. Съезд мындыг үүүлдерге херек кырында удурланган.

Съезд реформаларга база катап «Ийе» деп чөпшээрелди берген, ынчалзажок оларны кижиже көрдүүнен болдурарын негээн деп бадыткап болур. Ол дээрге улус депутаттарының консервативи, а оон эрткеш реакцылыы-даа эвес-тир, ол дээрге оларның херек кырында дээштир, социал ужур-уткалыг реформаларны чорударының эргежок чугулазынга бүзүрели-дир. Мен шуптувусту ону билип алырынче кыйгырып тур мен, чүрттакчы чонну будалдырган херээ чок.

Дөртте, Съезд нинтилелде байдал кандыг-даа берге болза, анаа чогуур үнелелди бөөр аргалыын болгаш оодала чоокку үеде чүрттүп хөгжүдезиниң орактарын тодарадып шыдаарын бадыткаан. Ийе. Съездиниң ажылы хайныышкыныг, чидиг маргылдааларга эртип келди, чамдыкта бодаарга, ол чорук ажылдаарынга шаптыктап-даа турган дег.

Оон ангы арга-биле шын орукту канчап дилеп тып алыр боор? Беш минута иштинде, кандыг-даа чөрүлдээ, маргылдаа чокка Конституцияларны бадылап аптып турган «чаңгыс эптин» ындыг үезинче катап эглир бе? Хүндүлүг депутаттар, хүндүлүг өөнүктер! Силер шуптуу билир силер, ол үеже эглишкин чок. Ам чүү канчаары-артарыы? Чаңгыс орук мындыг: хамык чөрүлдээлерни ажыы эртишаан, чүрттаар болгаш ажылдаар, эрги чаңчылдарны харыкчоктап, дамдылап безин боттарывыстан үндүрер, амыдыралды, угаансарылды, чөпшээрежилгени шудургу бадыткаар херек. Бистиң Ада-чүрттувусту, бистиң чонувусту чечектелиишкиниге чедирер шын орукту чөрүжүп турган эвес, а маргыжып, саналгоналдарны дүүштүрүп турган тывар ужурлут бис.

Съездиге сайгарып чугаалашкан чамдык принципиалдыг айтыыларга хөлчок кысказы-биле доктаап көрейн. Чүүүн-даа мурнунда — Чазак дугайында. Съезд бо айтыыгже онза кичээнгейни угландырган. Бо айтыыны кара өжегээр политиктиг, берге байдалдарлыг, идеологтут кылдырганы хараадаачыг. Съезд экономиктиг реформаны уламчылап шыдаар ындыг Чазакты тургузарын негээн. Оон ажыл-чорудулгазының дугайында ажыыны түңнелдерни үндүргеп. Ынчалзажок ону хөлөп деп санаан херээ чок. Бо копчут чидиг дээн айтыыг талазыбиле кайы-кайызынга таарыжыр чөпшээрежилге тывылган ышкаш. Реформаларны уламчылаарының оруун нинтилелде кол-кол күштериниң детикмчезин алыр болгаш будүүрүлгениң улам ынай буступ дүжерин, чүрттакчы чонуң амыдырал деңнелиниң бадарын болдурбайн экономиктиг реформаларны уламчылап шыдаар ындыг чазак турып болур. Чурт хөйну көрүп, шыдап эртип келди, бис-даа, мен-даа бүзүреп турар бис, ол бөгүн Чазактың Даргазын чедип алганы дег, ындыг Чазакты база чедип алыр.

Съезд өлөөн үени амгы күштүг боон турар Конституцияны сайзырангайжыдарына бараалгаткан. Конституция судунуң даргазының: «Брежневчи азы оон ангы-даа өске Конституция чок... Күштүг боон турар Конституция бар. Ынчангаш бис ону күштүг кылдыр деткинр ужурлут бис» дээни черле чөптүт. Ынчангаш Конституцияны хүндүлээрин негээр херек. Конституцияның нормаларының кандыг-даа хажыдыышкыныры эргелдезин кылырын азы болуушкуннарны өске углуг хөгжүүрүн болдурбайн турар. Ынчангаш мындэ база оон ат-алдары, күжү, арга-курлавырлары илерээн. Ындыг болганда сески-даа, тоску-даа, онгу-даа, оон-даа ыңайгы съездилер болур деп чүвеге бүзүреп турар мен. Ам хүлөөп алыр Конституцияның хөрээ бо-дур, чедип келген, референдумну эрттирер — ол олчаан чаа Конституция өстүп келир дээн чижектиг чаржыныг бодалдарга алыскан хөрээ чок.

Шак ынчалдыр дараалаштыр хөгжүдери — ол дээрге Россия Федерациязына конституциялыг тургузугну быжыглаарының оруу ол-дур деп бодай-дыр мен.

Чурттуп дээди хоойлужудулга органы бо чоокта шеригг айтыыны сайгарып көрүп турганын сагынмайн тур боор силер. Ону Съездиниң хүн чурумунга кирерги шуутла маңаа баш удур белеткел чокка болган-даа болза, Съезд, бодап көөрге, бо айтыыг талазы-биле хөлчок чугула шинтирлерни хүлөөп ап шыдаан, бистиң дайынчыларывыска хамаарыштыр дээди чергелиг хүндүткелди, чаагай сеткилилередип, чогум-на шеригг кижилерге берге бо үеде погоннут, шеригг шинельдиг кижилерге моральдыг улуг деткимчени көргүскен.

Съездиниң Соңгу Кавказ талазы-биле шинтирининде Россияның аарышкызы, мунгаралы илерээн. Россияга тайбыцны камгалап арттыраарының айтыыглары бөгүүде колдуунда чогум-на ында шинтирлеттинип турар дизе, хөөредиг чок боор. Айтыыны чүүлеп политиктиг аргаларбиле шинтирлээринче Съезд хажык чок кыйгырган, чөрүлдээже хаара туттунган бүгү күштериниң чугаалажылгазы, чөрүлдээлерни соксадырыңа байдалдарны тургузары дээш бадылаан. Бодунуң ажылын доозуп турар бистиң чедиги Съездивистиң долу күжү-биле көргүскени угаан-сарыылдыг чорукту эдерери. Соңгу Кавказтың улустарын ам база катап кыйгырып тур мен.

Дээди төлөөлелге эрге-чагыргазы болур Съезд бөгүүде шуут-ла херек чок апарган дээр бадыткаашкынарны амыдырал боду буза шапкан деп үстүүде чугаалаан үүлдериг-түңнел тура, айтып болур. Иштики болгаш дашты-кы политиканы Дээди Советтің база улус депутаттарының Съездизин кириштирбейн хевирлеп тургузар деп семээшкиннер чуртка дыка аар салдарлыг боон болурунга бис ам база катап бүзүредивис. Чогум-на Съезд, чонуун соңгааны болгаш чонга отчеттуг Съезд чоннуң бүгү кежектериниң эрге-ажыктарын долузу-биле барымдаалап, илередип болур. Бистиң таварыжып эрткенивис нарын байдалда Съезд хамааты тайбыны камгалап арттырарына, ангы-ангы политиктиг күштериниң аразында боттуг чугаалажылгага шинтирлиг рольдуг болган. Ол авторитаризмче союп кирериниң чайлаарының магадылалы боон келген болгаш ындыг боон артар-даа.

Эргим депутаттар, бөгүн силер, Дээди Совет кежигүннериниң аңгыларыңар, боттарыңарның соңгулда округтарыңарже тарап чоруур болгай силер. Чер-черлерге чеде бергеш, хамааты чөпшээрежилгеже, Съездиниң хүлөөп алганы шинтирлерини болгаш реформаларны хөгжүдерин херек кырында боттандырарынче уг-шигни чорударын улуу-биле дилеп тур мен. Кижилер-биле ужуражыры, Съездиге чүү болуп турганын сайгарып билип алырына дузалаары, Съездиниң хүлөөп алган шинтирлерни, Конституцияның чаа үүлдерин тайылбырлаары чугула.

Түңнелинде чүгле каксы айтып каар ам-даа айтыыглар барын биллингир. Чугаа болза бүдүүрүлгеде байдал база кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел дугайында боон турар, ынчаарга бо айтыыглар оларның аразы чеже-даа ангыланыышкак ышкаш болза, оот-боттарының аразында хөлчок сырый холбаалыг. Ам безин бүдүүрүлге кудулаашкының доктаадын болур диизмзе, дыка хөй депутаттарның бодалын илерткеним ол боор деп бодай-дыр мен. Катап көдүүрлүп үнеринин дугайында чугаалаары ам-даа эрте боор, ынчалзажок он-он саналбергеннер ону чедип алырына бисте бүгү байдалдар барын чугаалалыыр.

Боттарыңарның депутат хүлөөлгеннерни күүседип тура, бүгү күжеиишкиннериниң бүдүүрүлге кудулаашкының база кижилериң байдалының баксыраарын доктаадырынче угларын дилеп тур мен. Байдалды эки талазынче өскертир херек, чонга идегелди оттурар херек, адактын соонда, чон камгалалдының, оон иштинде кем-херек үүлгедиишкиннериниде камгалалдының бодап каар арга-лар кылыр ынчаар кылыр херек. Кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел талазы-биле багай эвес доктаадыга хүлөөп алган болгай бис. Ам дыка хөй үүлдер, бодап көрүүр—шынап-ла, дыка хөй үүлдер бистиң тура-соруувустан, организастыг чоруувустан хамааржыр. Бистин нинтилелиисти халыыдадып турар бо социал хамчыктык, халаптыг кемнин улам нептерээрин, шынап-ла, доктаадыр херек.

Съездиниң ажылы дыка дүшкүүрлүг-даа болган болза, нинтизи-биле онзагай бүдүрүмчелиг, ажыл-агыйжы болган деп санаар-дыр мен! Чамдык таарымча чок үүлдер дээш буруудадырын, оон иштинде Даргазы мени буруудадырын дилеп тур мен.

Шуптунарга кады ажылдажылга дээш четтирдим, чедишкиннерни күзедим.

Съездиниң хүн чурумунуң айтыыглары шуптузу сайгартынып көрдүнген.

Россия Федерациязының улус депутаттарының чедиги. Съездизинің хагдынганын чарладым.

СҮТ ӨРТЭЭН ӨСКЕРТИР ДУГАЙЫНДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың декабрь 16. № 220. Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың девискээринге 1992 чылдың декабрь 21-ден 31-ге чедир флягага болгаш шилдерге кутканы пастеризастаан сүттүң 1 литринің үүрмектеп садар өртээн дараазында хемчээлдерге бадылаар болгаш ажыглап киирер: үскүү 3,2 хуулуу—10 рубль, үскүү 2,5 хуулуу—9 рубль, 1,5 хуулуу—8 рубль.

2. Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылдың ноябрь 4-те № 177 доктаалының күш чок деп саналар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. ОЮН.

ХЛЕБ ӨРТЭЭН ӨСКЕРТИР ДУГАЙЫНДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың декабрь 16. № 221. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Оларның турар черилери хамаарылга чокка бүгү садыг бүдүрүлгелериге 1 база 2 сорттуг арбай, арбай-кызыл-тас, кызыл-тас-арбай, кызыл-тас, подольск далганындан хлебтин 850 грамм деңзилиг бир булказының үүрмектеп садар өртээн 1992 чылдың декабрь 21-ден 31-ге чедир 15 рубль кылдыр бадылаар.

850 граммдан эвээш аны улуг деңзилиг хлебти үстүүде айыттынган өртек-биле чогуур массазынга эде саналаш, садып сайгарар.

2. Тыва Республиканың Сан-хоо министерствозу Тыва Республиканың «Тыва тараа үлестирү» каттыжышкынының база Тыва төпкооптуң бүдүрүлгелериниге киирип турар өртектерни болгаш тургустунган мөөнеп бөөр өртектерни барымдаалап хлеб өртээнин карышкаан бюджеттен эгидериниң хемчээлин доктаадыр.

3. Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылдың ноябрь 4-те № 178 доктаалының 1, 2, 3, 5 пунктуларын күш чок деп саналар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. ОЮН.

Депутат айтыыг

көдүүрүп тур

АМЫДЫРАЛ БЕРГЕ

Таңды районда Кызыл-Арыг деп бичин суур бар. Ында 52 өг-бүле чурттап турар. Амгы үеде ында чонуң амыдыралы аажок берге апарган. Ол байдалды дончулаарга мындыг. Суурга хамааржыр тараа, сиген шөлдери чок. Тараа тарыыска, бергезин дораан билдине берген. Хаваа хамаанчок, каш дагаа азыраары берге-дээн. Саванны, чарбаны, тараанны моон мурнунда «Революцияның чалбыжы», «Россия» совхозтар берип турган болза, ам бербестээн: «Силер бистиң урулларывыс өөредип турар эвес силер» — дээр апарган. Суурну долгандыр турар тараа, сиген шөлдери Арыг-Бажы көдээ Советинге хамааржыр «Россия» совхозтуң девискээри болур. А Кызыл-Арыгның чурттакчылары Балгазын көдээ Советинің албатылары болуп хээр. Кижи бодап көөрге, чаңгыс көдээ Советке хамааржыр болганда, совхозка база хамааржы бээр ирги бис бе? Суурда халып турар техника аймаа чок. Мырыгай чок база турбаан болдур ийин. Ында турып турар дузалал школазынга күүрүп харам чок-ла дузалап келген чүве. Чүгле сөөлгү он чылда 4 чүк машинаазын, 4 автобусту, 1 тракторну чүвешиг кедизин бодавас, кам чок кижилер үрей мунган.

Ам азыранар ажыл-агыйлары чок Кызыл-Арыг суурнуң чурттакчылары канчап амыдыраарыл? Мурнунда 200 өөренгичлиг турган дузалал школазында 50 хиреле өөренгичи бар. Улус өөредилге министерствозу школаны өрү тыртып, өөренгичилерден немей чыып, техника бээрге чүү ирги? Тываның Чазаанын, Көдээ ажыл-агый министерствозунуң суурну кандыг-бир ажыл-агый черге кылдыр турузарының аргазы кандыг ирги? Үстүүде ады үнгеп совхозтарның салбыры-даа кылып болгай-ла. Азы кайы-бир министерствоның дузалал арат ажылдыг черге-даа кылып ап болгай. Бистиң бо берге байдалывысты Чазак Дениелиниге чугаалажып көөрүн дилединвис.

Кертик-оол ОРТУНАЙ.
Район Советинин депутаты.

АКСЫ-СӨЗҮН ДЫҢНАЗА

Бистиң Торгалыг суурда чунар-бажын чок. Ол дугайын Чижит-сол Кыргысовит Дамдын мынчаар чугаалап орар:

— Бо чунар-бажынга он беш чыл ажылдап келдим. Каракка чаржынчыг боорга, калбак манза-биле сонга, хаалгаларын дуй шаап тур мен. Школага беш кижи өөредир улус бис, ат болдула. Мурнунда совхоз директорлары хыйланып-хыйланып хөмүр-дашты сугну хандырып турду. Ам директорувус А. В. Чөржей-оол хаайынгадаа какпас болду.

Мурнунда Шагаан-Арыгга барып чунар-бажынаап ап турган улус бис. Ол үеде автобустар неделяда үш катап чоруп турган, ам шуут чорбастаан.

Торгалыг суурнуң чунар-бажын чок чурттакчылары кыжын соокта чунар-бажын чок канчаарыл?

Бо талазы-биле совхоз директору Чөржей-оолдуң аксы-сөзүн ажылчы чоннуң хуралынга алыр үе келбээн бе? Мону көдээ Совет чагыргазының даргазы чүү деп бодап турар ирги?

Монгуш КӨРГЕН-ООЛ.
Улуг-Хем район.

АЛДЫ ДАКПЫР ЧЕМПИОН

Республиканың эр улус аразынга шыдыраа чемпионады доостурунга чедир чаңгыс хонук арткан турда, херээженнер аразында чемпион илереттинген.

Ол болза Россияның Эртемнер Академиязының Сибирьде кедизиниң Тывада комплекстиг салбырының биче эртем ажылдакчызы Марта Донгак-тыр. Марта Доржукаевнанын тыва херээжен шыдыраачыларының мурнуку одуруунче 6 дугаар үнгеин ол. М. Д. Донгак (Агбаан) Хандагайтының ортумак школазының 9 классчызы турган-ла, 1979 чылда чемпион болган. Оон Ленинград хоорайга өөренип турган студент чылдарында чемпион атты Нина Хомушку (Хаваа) чаалап ап турган. Бо чылын од чемпионга чартык сан четпейн баргаш, ийиги черни алган.

Шыдыраа маргылдаазының ийи салыы арткан турда, эр улустан Кызыл хоорайда тудугжу-прораб Александр Болдынов кымга-даа уттурбайн мурнап чоруп турар.

Чемпион ат дээш кордакчылар санында Орлан Сарыглар (Чөөн-Хемчик), Николай Куулар (Кызыл), Алдынбек Калыдуу (Элегес-Аксы школазы), Виктор Хаян-оол (Улуг-Хем) кирип турарлар.

Кара-оол НАТПИЯ-ООЛ.

КИЧЭЭНГЕЙГЕ АП БОЛУР АЙТЫРЫГЛАР

Рынокче шилчилгениң бо берге үе-чадазында, мен бодаарымга, бисте бар арга-курлавырларны чедир ажыглавайн, ону харын-даа чер-черде тус чер эрге-чагыргалары, колхоз-совхозтар удуртукчулары шоолуг-ла херекке албайн турар хире чүве бо. Ындыг боорга, хомуданчыг болбазының аргазы чок. Херектиг ужуру чүл дээрге кандыг-даа ажылды кылып бүдүрер дээнде, ыяап-ла техника херек дээр-дир бис. Амгы үеде ол техниканың өртек-үнезинге, оон чарыгдалынга ажыл-агыйлар, колхозтар, совхозтар хоозурап турарындан күш четпейн турар, а арат ажыл-агыйлар база ам дээрезинде бут кырынга туруп шыдавайн турар. Амгы нинти байдал мындыг-дыр. Оон кадында, аът мунуп алгаш, аалдар кезип, ажыл кылып чоруур тускай эртемниглер шуут көзүлбестээн. Суг сөөртүр машиналарга олурупкаш, ужур эдертип ажылдаан аттыг боон чоруп турарларның бары база чажыт эвес болгай.

Ай санында отчёт-учётту чорудуп турарлар, ынчан база машина ажыглап турарлар. Оон чарыгдалын олар санап турарлар бе? Ам мындыг байдалды сактып көрээлинер: шагда бистиң чаа бут кырынга тургустунуп турган колхоз-совхозтарывыстың бурунгаар хөгжүлдезинге үү чүве кончуг дузалаан деп бодаар силер? Чылгы мал-ла болгай.

Чылгы, теве ынчап бистиң маңаа кол тыртар күш боон турду. Оларның күжүн ажыглап, көрүп, бажын-болгат тудуп, сиген кезип, сөөртүп, өг-оранны туралаан-на черинче көжүрүп ап чорудувус. Ам ол шуут уттундурган, кагдынган. Ол үелерде шанакты, тергени кижи болган кайын-даа тып ап болур турган, ону бүдүрүп кылып турар черлер кайдаа-даа чок апарган шаг-дыр бо. Мырыцай элдептиг, ол хиревисте арат ажыл-агыйынче дүрген шилчип кирер дугайында ажылды чорудуп турар болгай бис, кандыг чепсек-херекселдер-биле ажылдаар бис, баш мунгаш, машина-техника дээр боор силер, өртээнге кым белеп күш чедерил?

Ада-өгбелериистиң биске шаг шаандан бээр арттырып берген чаагай чаңчылдарынын бирээзи чылгы малды хүндүлээри болгай. Чылгы мал тыва кижинин чоргаараалы болбушаан, хей-зъдын көдүрүп чоруур чаяанныг мал. Ындыг турбуже, бистиң республиканың сөөлгү чылдарда оон баш саны кончуг эвээжеп турарын кижи сан-медээлерден дыңнаар боор-дур. Чаңгыс-ла чижек, бистин Чаа орук аттыг нинтилештирген ажыл-агыйга 60-70 чылдар үезинде 2 муң ажыг чылгы, 500 ажыг теве санаттынып турду. Ам бо хүннерде оларның саны кызырылган, 500 ажыг чылгы, үүс ажыг баш теве арткан дижар болгай. Ажылга, тыртар күшке өмск боон чораан малдарывысты бодамча чогувус-биле кайы хамаанчок чок кылып, хей нуруузун күрүнеге дужаап турган, баш саныын көзүлдүр-ле кызырып алганывыс шын-на болгай. Ынчангаш ам көдээ ажыл-агыйы специалистериниң мунар чүвезин чок боорга, машина-балгаттан халбактанып турары ол-дур.

Бир-тээ, чылгы база теве малдарын баш саны мындыг берге байдалда кудулаан чүве болганда, оларның баш саныын өстүрер талазы-биле боттуг хемчеглерни Чазак чери алыр болза эки-дир. Үүл дээрге бо малдарны күрүнеге дужаарын шуут хоорур, кайы хамаанчок кылырын болдурбас, ынчаш турган чоокку үеде оон баш саныын болдунар-ла шаа-биле дүрген өстүрерни чедип алыр дээш түскай хемчеглерни ажылдап кылыры чугула деп бодаар мен.

Бир эвес бистиң республикага хуу база арат ажыл-агыйын чогумчалыг хөгжүдер деп бодаар болза, бо хемчеглерни чер-черге болур-чогууру-биле ап чорудары негеттинип турар. Чүүү-даа мурнай, шанак, терге кылыр черлерни, биче бүдүрүлгелерни болур шаа-биле чер-черге организастаары чугула. Моон мурнунда «Россия» совхозка, Сарыг-Септиң ыяш ажыл-агый черинге кончут эки шыныарлыг шанактарны, дуганы бүдүрүп турду, олар ам чок-тур. Шанак, терге бүдүрүлгезин организастаары-биле кады оларга эргежок чугула эт-херекселдер болур хомут, эвер, чүген, кижен, харын-даа баг орнунга ажыглаар дериг-херекселдерни кылырын биче бүдүрүлгелер дамчыштыр, сонгуулдыг кижилер-биле керээ чарып, оларның бүдүрген продукциязын садыг-саарарын организастаары, мен бодаарымга, чугула айтыыглардың бөрээзи. Көрүп көрүүр дээн, малчыннар, ажыл-агыйжы кижилер баг аймаан тып ап, оон чүве кылып алыр арга чок болган, чүге дээрге янзыбүрү хемнерни бисте кончут эвээш бүдүрүп турары-биле ол чедишпейн турар, а херек кырында алгы-кеш дээрге бистиң совхозтарывыстың складтарында ирип чыгып берген чыткылаар-дыр. Харын-даа соңгаар Саян артындан келген кайы хамаанчок кижилерге аргажок биче өртекке берген, карак ажыт чорудуп турар болгай. Ындыг байдал бисте алгы-кешти бодувуска эттеп ап, болбазырадыр бөдүүн, биче бүдүрүлгелериниң чок боон турары-биле тайылбырлаттынар. Ынчангаш алгы-кеш эттээр биче бүдүрүлгелерден чер-черге организастап, оон дериг-херекселдерин өске черлерден болур-чогууру-биле чагыдып ап, тыптынарының аргазы кандыг ирги деп бодап чоруур мен. Ажыл-агыйга эргежок чугула дериг-херекселдерни болур-чогууру-биле бүдүрүп, садып-саарып турар болзувусса, хуу болгаш арат ажыл-агыйының хөгжүдериниг ыанглиг болуру чугаажок. Оон-биле чергелештир, сиген кезер, бөлер техниканы Тыва-же эккеп, ону арат ажыл-агыйларына садарын ол талазы-биле харылаан турар черлер организастаары кузенчиг. Чүге дээрге арат болгаш тараачын, хуу ажыл-агый чорудуп турар кижилер ол үүлдерни кайыы тып алырын, чагыдып ап болуруп биябейн турарлар. Ынчангаш бо чагаанны солунга парадаарыбиле мыдар чоруда берээним таварылга эвес.

Дандаа ХАЙЫН.

Эрзин район. Бай-Даг суур.

РЕДАКЦИЯДАН: Арат ажыл-агыйын тудуп, ону хөгжүде бергеннер көдээ черлерде эвээш эвес. Оларның ажыл-хөрээнин, эге базымнарының, кылып турар ажылдарының дугайын солунларда оларның чаңгыс чер-чурттуглары хөйге чугаалап, бижип-даа турар болгай, араттар боттарыдаа сөс ап турарлар. Оон биле кады, арат ажыл-агыйынче кирип, ону эгелээр бодалдыг кижилер база бар. Ынчангаш оларның мурнунда тургустунуп турар айтыыглар-ла хөй, кайыын, чүдүн тыптынарыл дээш-ле баар болгай. Ындыг болганда оларга ол талазы-биле дуржулгалыг эш-өөрүнүң сумелери, бодалдары, арга-сумезин эргежок чугула, ынчангаш ажылынарның эгезин, бөгүн канчаар ажылдап турарынарны, кандыг-кандыг айтыыглар силерни сагышсыраадып, дүвүредип турарыл, ол дугайын редакцияже бижип, сөстен алынар, чугаалаар. Аргадуржулга солчуру кажан-даа артык эвес болгай, бистиң солуннуу дамчыштыр ажык, ажыл-херекчи чугаадан чорудуп, ажыл-кижинер дугайын чугаалаажыр арганар бар-дыр, бижиивер. Хүндүлүг бижиичилер, силер база кожа-хелбээ чурттап, ажылдап турар араттар дугайында бижип турумар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязынга уткуштур

ЧЕР КОЛЛЕКТИВТИГ, А ӨНЧҮ ЯНЗЫ-БҮРҮ ХЕВИРЛИГ БОЛУР УЖУРЛУГ

Бо чүүлүн эге ады кылдыр салдынган нарын айтырыгны сайгарар мурнунда өнчү, хуузунун өнчүзү, хуу өнчү, чоннуң байлаа деп билиишкиннерни (состерни, домактарны) билдингир арга-биле тодаргайлап көрээли.

Чижээ, мээң өг-бүдемнин эт-хөреңгизи болур автомашина, бичин бажын, даарыныр машина болгаш өсее-даа чүүлдер хандыг өнчүге хамаарыжырыл — хуузунун өнчүзүнге бе азы хуу өнчүге бе? Ынчаартга хууда машинавысты мен болгаш өг-бүдем кежигүннери садып, саарылгага ажылдап, азы чүк соорткеш, пассажирлерни арыштырган, акшаны ажылдап ап, еске кижи бодунга, биске акшаны тып бээр кылдыр ацаа ачыладып болур бис. Бир өвес ханмдыр сайгарып көөр болза, хуузунда болгаш хуу өнчүнүң аразында улуг ылгал чок. Өнчүнүн янзы-бүрү хевирлери бар: хуунун (хуузунда), өг-бүленин, коллективтиг өнчү, чоннуң өнчүзү (чоннуң байлаа), бүгү-нинти (күрүне албан-хаакчыларының — дужеттерниң башкарары күрүне) өнчүзү турул турар. Өнчүнү баш биилп башкарар ергенин ангы-ангы хевирлери бар: өнчүнүн ол хевирлериниң ханмызын (машинаны, косюмну) садып азы садып ап болур сен, а өнчүнүн еске хевирлерин (черни, фабриканы, үлетпүрүнүн дарганалга станогун — бүдүрүлгенин кол кепсек-херектелерни) — хорокок, садып шыдавас сен— олар сээмин өвес, сеңээ хамаарышпас. Ынчаарга фабриканы азы станокту ам садып ап, садып болур. Ынчангаш хуу өнчү болза ангылаарының кезээнге кезээге кызыгаарлыг болуп келген, ам-даа кызыгаарлыг: өнчүнүн бүгү-ле хевирлерине хамаарыштыр адыгжажылганы кылып болбас сен. Фабрикаларны, заводларны, станоктарны, экскаваторларны хуужударын өскүзөрээн соолунде амгы еде садыгжажылганы өнчүнүн еске кезээнге — күүлерге хамаарыштыр кызыгаарашкынныг болдурган. Бо алазы-биле мынчаар чуруму ол чурум үр турун шыдаар ргн бе — ол ангы айтырыг) доктаадып турар: сээн тургузуп алганын бүгү-ле чүүлдер, оң иштинде тудутлар, тарын чүүрткан үнелиг ыштар, чер частогунда хөрүүн — бо бүгү өскүй, а сээн тургузуп кагаанын чүүлдер (чер, оң байлактары, суг, агаар, хүн, от — сээкин өвес, а ол ерде чүүрткан турар чоннуң байлаа (өнчүзү) болур.

1978 чылдың апрель 12-де РСФСР-ниң Дээди Совединин едиги-сессиязының хүлээн алганы Россия Федерациязының Конституциязын амгы еде эде көрүп, ацаа емелдеерлерин, өскерилгелерин, дилгелерин киирип турар. Ол Конституцияда мынчаар айытканн турган:

— чер, оң байлактары, суглар, бүгү үнүш аймаа болза бодунуң девискээринде күүрткан турар чоннуң байлаа болур:

— чер участоктарын (дачалар, огород кылырынга, гараждар, хуузда бажынныр туларынга) мызыгуур салган хамыдарындан ангыла садып азы оң өскээр-даа ангылаавыжынга киирген фондулар эгидиишкинин берип магатчок.

Россия Федерациязында херек кырында мынчаар тургустунуп келген байлалда үнезин чок рубльлин, ваучер дээр куруг саазыгларның далайынга душкен болганывыста, черни болгаш чер участоктарын даштыкының хөреңгитен байларынга, баразыларны болгаш арага аймаан янжеп сөз-биле садыглап турган, бай-ыл алган бистиң хоорай байларынга садар апаар, а дужуметсиг бюрократтар кедергей хей хээлинн чижеп садыгжылаардан албышаан, бөза кедергей байыг бээр, а ол-ла черге таразны тарып өскүргеп, малды азырап каап болгун кижилер шуут хоозураар апаар.

Бо оруктап эвес, а еске орук-биле база чорун болур арга бар. Ылаңгыя эдерик хей акшаны материалдыг бар үнелиг чүүлдерниң өртээнге болгаш алдын курлавырынга дүүштүрүп, бириңгээр чүгаалаарга, акша реформазын чорудуп, орулгаларның чижек-хемчээлин доктаадып болур. Бо оруктап чоруурда, чижеп садыглаашкын деп билиишкинин кижизиг мөзү-шыдарга, моральга дүүштүр хоойлунун туружу-биле таймылбырлап болур ийик (кандыг арга-биле тыпкан орулганы хоойлуга дүжүр деп санаарыл, кандыызын — чижеп дээрин?) Бо айтырыгга чогуур таймылбырны бээр черле күүлүл. Ынчаарга бо таварылгада хамаатыларның чижеп өвес, а хоойлуга дүүштүр ак сеткил-биле ажыллап алган орулгазының рубль бүрүзүн рубль-биле орнаар. Дүрүм өзүгаар ажылдап алдынган орулганың акшазын ажаалга банкыларын дамчыштыр база ынчаар орнаар. Акша реформазын мынчаар чорудар чорук чүүрткан бар акшаны бараан-материалдыг үнелиг чүүлдер өртээнге дүүштүрериге чедирер. Ак сеткилдиг күш-ажылы-биле орулганы тып алган кижилер бо таварылгада когарааас, а ойнап алышкынчыг болур, а чижеп садыглаашкынын болгаш ажыт-пажыт экономиканың аргазы-биле акша тып алган кижилер чайлаш чок когараар апаар.

Тыва Республиканың улус депутаттары Дээди Советтиң эвлечглиг сессиязында улуг ужур-дузалыг айтырыгны чүгаалажын көргеш, төөгүлүг ужур-дузалыг орулганы илаптыг шын шинтирлээрн негеттинин турар. Ынчаарга Россия Федерациязының Дээди Советинин 1992 чылдың март 31-де бадырааны Федератитиг керээ болза РФ-тин үндезин Хоойлузунун тулуш кезээ болуп турар. Ында мынчаар айытканн:

— чер, оң байлактары, суглар, үнүш болгаш дириг амытаннар болза хамаарышкан республикаларның девискээринде чүүрткан турар улустарның өнчүзү болур:

— черни, оң байлактарын, сугларны, долгандыр турар бойдус курлавырларын эвлээриниң, ажыглаарының болгаш бөш биилп башкарарының айтырыгларын РФ-тин хоойлужудулга үндезиннери-биле болгаш РФ-тин составында республиканың хоойлужудулгазы-биле таарыштырар.

Хзанныг Россиниң-даа, дүшкен ССРЭ-ниң-даа үезинде регионнарга (республикаларга) ол хире улуг эргелерни ыжан-даа берип көрбээн. Хаан чаазының үезинде регионнарны ааныңы томуйлаан губернаторлары чер-черге хоойлулар хүлээп алыр эрге чокка чагырып турган болгай. А губернаторнуң түс черде чагырыкчызының күзээн тө разы национал черлерге хоойлу болуп турган.

ССРЭ үезинде деңгээс кырынга чарлаттынып турган. А сонгулдалар азы конституциялар хүлээп алыр үеде Литванын азы Кыргызстанның миллион ажыг үндезин чону 150 миллион орус улус-биле дешкеш шыдаар турган бе ынчаш? Тыва-га байдал база ындыг турган деп болаар мен. Ынчангаш ССРЭ үезинде оң бүгү национал улустарын орусчуткан турган.

Амгы өзүг-чурумнуң үезинде Федератитиг Керээни хүлээп алганы — ол дээрге эвээш санныг улустарның чоннуң, республикаларның эргелерин камгалаарынга баштайгы улуг базым-дыр, үүге дээрге республикалар ол Керээге дүүштүр болгуны керектерни Россиниң хоойлуларын үндезин болдурбушаан, боттарны шинтирлээр эргелиг. Ол дээрге улустарның деп эргелиин херек кырында хүлээп көөрүүче, Россиның девискээринде деп эргенин федератитиг курүнезин тургузарынче баштайгы улуг базым болган. Ынчалзажок ук Керээни хүлээп алган соолунде Россия Президентизиниң ат салганы баштайгы элээн каш саолыктары болгаш парламентиниң хүлээп алганы чамдык хоойлуар Федератитиг Керээнин чамдык чүүлдериге чөрүшкек болганы хомудапчыг. Чижээ, РФ-тың чер байлактарының дутайында чугула Хоойлу ацаа хамаарышкан бүгү айтырыгларны шинтирлээр эргени Россия Федерациязының Чазаанда тывыскан, а РФ-тың составында республикаларга күүлүг элээни, дой-довурак болгаш еске-даа тудут материалдарының дутайында айтырыгларны шинтирлээр эргени тывыскан.

Чер өнчүзүнге хамаарышкан хоойлуларны, Конституциянын чүүлдерин допчулап тайылбырлаарга мындыг-дыр. Ам бо чүүлдүн кол айтырыын — черни болгаш чер участоктарын садыглажырынга кызыгаарлашкынны Тыванын байдалдарында күш чок кылып болур бе деп айтырыгны ам сайгарын көрээли.

1. Чер участоктарынга хуу өнчү дугайында

Мээң бодап турарым өзүгаар алырга, Кызыл хоорайның турып турары Улуг-Хем унунда-даа, дагларда, кашпалларда, хемнер шынаажыгаштарында, харын бурунгу шагда курган калган элезиннерде-даа черлерни хуужуткан турып болбас. Чамдык солунларын бистн мегелеп турары ышкаш. Кызыл хоорай быжыг элезиннер болгаш даштар кырында турып турар эвес-де болгай. Улуг-Хем бассейнин болза коксталыр хөмүр-даштын делегейде эн хей курлавырын кадагалап чыдар чер-дир. Бистиң алаавыста чер иштинде ындыг хөмүр-даш үш кааг. Оң эң улуг кадды чамдык черлерде 20 метр чедир кылын, а ортумаа-биле 6-7 метр. Оон өске каттары — 1-3 метр. Хөмүр-Даштың ол каттары чамдык участоктарда барык чер кырында, а өскелериде — 400 метр болгаш оон-даа ханы чыдар. Чоокта чаа Кызылдың эдеринчизи хоорайжыгаштың туткан, оң девискээринде кудуктарның суун кижи ижер аргажок: хөмүр-дашсыг болган. Ол хоорайжыгаштың чүрттакчыдары ижер сут чок, ам бергедээшкинде таваржып турар. Кызыл хоорайның девискээринде хөмүр-даш чер кырынче чоок чыдар.

Үүгле шинчилеттиген бөзин хөмүр-даштың курлавыры Улуг-Хем бассейнинде 20,5 миллиард тонна. Ол дээрге кайгамчык улуг хемчээлдиг байлак-тыр. Кызыл хоорайның болгаш оң чоок-кавыында ажыл-агыйларның (Кызыл чүрттакчыларының, картофель шөлдерниң, еске-даа ажылагыйларның) девискээринде чеже тонна хөмүр-даштың чер иштинде чыдарын белеин-биле санаа болур. Көк-Тей паромундан Боомга чедир (40 километр узун), дилги фермаанда мурнуу талахы 20 километр хемчээлде чер иштинде 5 миллиард тонна хөмүр-даш бар. Амгы өртектер өзүгаар бир тонна хөмүр-даштың өртээ 900 рубль кылдыр саналр болза, Кызылдың аразында чидер хөмүр-даштың өртээ 4,5 триллион рубль болур. Ынчаарга 8 сотка чер участоктут дача бүрүзүнүн адаанда чыдар хөмүр-даштың өртээн 1,3 миллион рубль кылдыр үнелеп болур ийик. А гараж тутхан чер адаанда хөмүр-даштың өртээ — 0,4 миллион рубль.

Амгы үеде Кызыл хоогунда дача участогун 100 рубль дээш хуужудун турар, а ол участоктун адаанда чер иштинде 1,3 миллион рубльдиң эртиезин чыдар ышкажыл! Ол хире ыштажамырлыг чер участогун ынчаар хуужудары ажыктыг бе? Чок! Ол дээрге Кызыл хоорай Совединин болгаш хоорай чагыргазының улуг частырыы деп саналр мен. Хөмүр-даштың байлак курлавыры чыдар чер участогун черле кайнаа хуужудар болгаш садар боор?

Кызыл хоорай Совединде болгаш хоорай чагыргазында кошкак билигинг даргалар олурун турааз эвес-ирги бе? Чок! Олар бедик эртем-билиг даргалар-дыр. Каа-Хемнин хөмүр-даш разрезинин начальнигни турган даг инженери дарга амгы үеде Кызыл хоорай Соведин удуртун турар ышкажыгай. Кызыл хоорай болза хей хөмүр-даш курлавырының кырында, а ол дарганың 50 дербелчин метр хемчээлдиг кабинединин адаанда чер иштинде 1 миллион рубль үнелиг 1,2 мун тонна хөмүр-даштын чыдарын хоорай Совединин даргазы кончуг эки билир. А ол хирезинде-ле хоорай Совединин болгаш хоорай чагыргазының удуртукчулары бо чугула айтырыгже чогуур кичээнгейчи чүге угландырбайн келгеним?

Кызыл хоорайны өскээр көжүрбээн шаанда оң адаанда чер иштинде хөмүр-дашты алыры болдурмас. Ынчаарга Тываның бо улуг хоорайы хөмүр-даш кырында турар болганда, чер шинчээшкининиң (7-8 балл чедир) айылы база улуг. Келир үеде Кызыл хоорайны кайнаар, кандыг арга-биле көжүрерил деп айтырыг чеже тургустунуп келир. Бо айтырыгны амгы үеним кижилери кичээнгейден алаактыпаар эргези чок деп бодаар мен!

Тываның хөмүр-даш байлаан чеп ажыглаарынче онза кичээнгей рынок харылзаалаарынче шилчиирининг бо варын үезинде угланган турар ужурлуг. Бистиң коксталыр хөмүр-дажывыс моон соңгаар суук одаар үүлүү (безинини) бүдүрүп алырының чиг эди болур. Бириңгээр чугаалаарга, нефть курлавыры ховартаан байдалдарда Тываның коксталыр хөмүр-дажының үнезин чыл келген түдүм-на улам улгадыр. Орай азы эрте-даа бол. Кызыл хоорайны өскээр чайлаш чок көжүрер аразарын база катап демдеглеп, хүндүлүг улус депутаттарынын кичээнгейин бо чугула айтырыгже амдыгаштан эгелеп угландырып көрейн. 100 азы 200 чыл болгаш бо айтырыгны шинтирлээрн негеттинин келир. Ынчангаш республиканың наймысчалы турар чаа чер дугайында далашпайн, амгы үеде хынамчалыг бодап көөрү чугула.

Чер дугайында айтырыгга хамаарышкан база бир чугула бодалымны ам илергейлеп көрейн. Тываның дагларында (Улуг-Хемнин унун дүргаар хараа алган дагларда), кашпалларында, кадып калган болгаш ам агып чылар Хемнеп унунда, оларының ыныаларында ағлаының ээзээш эвес курлавырлары бар. Аллың бар 470 черлерни ам шинчилеп тыпкан. Шинчилеттинээн черлерде оон ээзээш эвес алдын курлавырлары бар деп саналр болур: алдын бар черлерни бодуучогууру-биле ам-даа шинчилеевээн болгай. Ынчаарга Тываның геология экспедициязы колдуунда хөмүр-даштын болгаш өске өнүг металлдарының бар черлерин шинчилеп келген Березовская деп шыырак хандырылгалыг экспедиция Тывага ажылдап турган, камгалалга хереглээр казар байлактарны дилеп турган. Ынчангаш Тываның алдынынга ам-даа хол дегбээн деп саналр болур. Бир эвес алдынныг черлерни Тываның чүрт чүрүүнга айтып көргүзер болза, бистин республиканың чүрт картазы быт салыр чер чок шокар болур деп чугаалаар болза, ол черле хөөрем болбас боор. Тываның чер болганында алдын бар. Эрткен чүс чылда Тывага кээн чорган даштыны кижилериниң бирээзиниң мынчаар бижээни черле хоозуя эвес деп бодаар мен: «Тыва дээрге мөнгүн сыртыктыг алдын орун кырында үзүп чыдар чүрт-тур». Тыва амга чедир ол орунда удуваашаан.

Ынчаарга үнезин кудулаан рубльге, хоозун ваучерге болгаш улучмал долларга бо хире байлактыг черинисти садыптар болзувусса, Тываның амгы болгаш келир салгаалаарының кижилери бистерни кажан-даа өршээвес! Өгбелериистин ыныктыг чүрттунун черин эгээртинмес байлаа-биле кады садыпкаш, алдын үлетпүрүн, а ол ышкаш хөмүр-даш үлетпүрүн боттарывыс ажылдаар дугайында бодаан-даа хөрээ чок! Ол бүгү байлактыг черивис өскелериин хоонга чайлаш чок кире бээр ийик. Черивисти, оң чер участоктарын карак огу дег камгалаалы! Ынчангаш Тываның байдалдарында черге хамаарыштыр салыглажылга чүү чүвеге чедирип болдуруп хүндүлүг улус депутаттары хандыр бодап көрүүнер. Доржу БУЗУР-ООЛ.

Техниктиг өртемнериниң кандидаты.

(Төөчүзү дараазында үнер).

ЧҮҮ ДЕП АЛЗА ЧАРАШ ИРГИ?

Чагаалар допчулалы

Хову-Аксынга чаа район тургузар деп айтырыг тургустунганындан бээр элээн үе өртип, «дидир-дидир» шуут баш ашкан. Чаа районнуң чүгле ядының дугайында бөзин хөй-ле 'саналлар солунарда көстүп келгилээн болгай.

«Мээң хууда саналым — № 227 «Шында» Васиний Тамдын-ооллуң саналы ышкаш, Элегес район деп адаар болза таарымчалыг» деп, Хову-Аксының бозунган 70 ажыг хаалыг хоочун Д. С. Ондар саналын киирип, редакцияже чагаазында бижээн. Доржу Серенович уладтыр чаа районга кандыг ажылларны сайзырадып болуруп, аныктарын ажыл-ишке идепкейлиг болуп, корумчурумнуг болуруп чагып бижээн. Ол районга бүдүрүлге комбинадын ажыкташ, чаа-чаа ажылдаар черлерни ажыдарны чугула деп, ол сумелээн. Кончуг чөптүг болзал. Чаа район туруптарга, кижилерни ажыл-биле хандырар, акша-шалын ажылдап алыр аргаларны бээр болгай.

Бир чамдык кижилер чугаалчы Кызыл-Эник Кудажының саналын детип, районну Чеди-Хөл дээр деп саналр турар. База-ла Хову-Аксының чүрттакчызы Алдын-Херел Кудажы ол саналды деткээш, район адынга суурлар адын тыныспайн, тайгазының ады-биле адаа каннг боор деп бодаалын илеретken. Автор ноябрь 24-түн солунунда Кара-оол Натний-ооллуң район адын Хендерге деп адаар дээнинге «шуут удур мен» деп бижээн.

Оон өске автор, Кызыл-Мажалыктан Раиса Чудак «Чугаалчы Натний-оол Кара-ооллуң чаа районнуң адын Хендерге дээни кончуг адаттынгырдыр» деп бижээн. Ынчангаш ол чүге ынчаар бодап турарын чагаазында тодаргайы-биле тайылбырлап, «Хендерге районнуң төөг Хову-Аксы хоорай дээрге кайы хире чараш-тыр!» дээн. Оонуу-биле, Хендерге дээрге адаарга адаттынгыр, бижинрге бижиттингир болуп турар.

Хову-Аксының болук аныктары А. Ооржак, Ы. Ооржак, А. Монгуш, И. Кара-Сал, В. Донгак, О. Доснан, Э. Сарыглар, К. Соян: «Кожуунувус адын Чеди-Хөл деп алымылыр» деп чагаазында кыйгырган.

Кызылдан бистиң хоочун авторларывыстың бирээзин Оюн Товуу болуунун районнуң адын «Элегес дизе эки-ле боор» деп каан. Оон сактып турарыбыле, Элегестин суу-биле тараа суттарын ап, эвбек дужүттү ажаап ап турган. Ынчаарда мынчаар кожамыктажып турган-дыр:

Танышпасты танышпыгыр
Тараа тарыыр Элегести.
Көрүшпээнин көрүштүргеи
Кеже тарыыр Элегести.

Бистиң авторувустуң төрүттүүгеи чери — Элегес-Ооруу Кызыл-Хая дөзүнде кыштаг. Ынчангаш-ла ол төрээн деминнде холбашкан саныгыныкынарны чагаазында киирген. Кижиниң төрээн чери дег эргим чер бар эвес.

«Шынның» бир хоочун бижикчизи Васиний Уйнукайның бодалы-биле, алдарлыг хемнин адын чаа районга тыпсыр болза эки. Район туругустунгаш, таваржып болур бергелериниң дугайында автор база бижип турар.

Үстүнде чагаалардан көөрге, районнуң адының дугайында бодалдар ацылажы бергемдир. Шынап-ла, кайы-даа атты болап кээрге, таваржып болур хевирлиг. Кайызы хереглин районнуң чүрттакчылары боттары шилип, шинтирлеп алыр-ла боор. А бистиң бодалывыс-биле, чаа районнуң адын конунуң күзели-биле адап-даа алза, кол-ла чүве — аныа чоннуң амыдыралының чаагай, культурлуг, тозут-догаа болуру. Чаа районнуң чүрттакчылары баштайгы үеним бергелерни демнин-биле ажып эртип, өске районнардан онзагай, эки талаары хей, байбайлак чүрттаалгалыг, ажылнжи шапкын, корум-чурумуу эки районну тургузуп алырын күзеп каар-дыр бис.

(Бистиң норр.).

КЫМНАР ШИИТПИРЛЕП ТУРАРЫЛ?

Бо чылдың декабрь 3-те болгаш декабрь 12-де «Тувинская правда» солунга улаштыр-улаштыр республика прокуратуразының ажылдакчылары Германованың болгаш Б. Бадмаевтиң үүлдери парыаттынган. Оларны номчуп көөрге, кандыг-даа чаа чүүл чок. 5-10 чыл мурнунда ышкаш, биезинге хомудалдарын бижип каан болзу.

Ол ийи үүлдү кижи номчуурга, республикаларга болунга таарышпас кадрларны «аштап арыглаарынга» ойлежин турар деп болгаш кижи сагыжынга кирер. Үүге соолгу дөрт чылда республиканың прокуратура органнарындан 43 ажылдакчы үнүп чорүй барганы? Кадрларның үнер-кирер чоруу чүге 41,3 хуу болуп турарыл? Бо айтырыгларга харыынны кижи ол статьялардан тыпкас. Кадрларның үнер-кирер чоруунга хамаарыштыр ханы анализ чок.

Прокуратура органнарындан кадрларның чоруп турарының чылдагаакын мен маңаа болзуунун көрүүм-биле чырыдарын оралдажып көрейн. Республиканың истекчилерни болгаш прокурорларны арыглап аштап турар «командазын» ап көөрге мындыг: че харын, прокурор Дамба-Хуурак боду тыва, а оон оралакчылары— бирээзи орус, өскези — армян, киллис начальниктери — калмык болгаш орустар, прокурорнуң дузалакчылары шуут орус хереезиг кижилер, оларның ийизи — эртыгда пенсионер. А тыва машинаныг специалистер чок түүе бе деп айтырар боор силер. Олар бар: Ширинней, Ондар, Монгуш, Оюн болгаш прокуратураның хоочуну Ш. И. Куулар. Ынчаза-даа олар шуут дезин-даа ап шыдавас, үн-даа көтүрүп шыдавас черлерде ажылдап олурарлар.

Шах мындыг составтыг «команда» районнарда ажылдап чорууп тыва кадрларның салым-чолларын шинтирлеп турар. Мен болум хуумда шак мындыг чөптүг эвес үүлге шуут удур мен. Тыва Республика болунун бот-догуныаашкынын чедип ап, Декларацияны-даа хүлээп алган болгай. Бистиң болдуустун тугувус, сүлдевис бар, болдуустун чаа Конституциязысты хүлээп алыр деп турар бис. Ындыг болганда Тываның болгаш оон чоннуун онзагай сайгаалдарын билип шыдаар, чоннун дылын эки билир кадрлар чоп-биле ажылдаар ужурлуг.

Ындыг болбас түүе болза, бистер ажы-төлүвүстү соңгаар хоорайларже чүү дээш кызып-кызып көрешип чорудуп турар бис? Ынчангаш республиканың кадрларын-биле ажылы 360 градуска өскерлап, чаартыпар ужурлуг. Республика прокуратуразының кадрлар политиказынче Президент Ш. Ооржак болгаш Дээди Советтиң Даргазы К. Бичелей улуг кичээнгейден салып, ол айтырыгны ханы анализтеп көөрү күзенчиг. Ынчаныс болза юриспруденцияның тыва специалистери өске черлерже ажылдап, чедип алган эртембилиин ажыглап шыдаавайн баар-дыр.

Оон-даа тодаргай чугаала дээр болза, Дээди Совет республика прокуратуразының талазы-биле депутат болуун тургузуп, удуртукан истекчилерни болгаш прокурорларны херектерни чамгыстан тургаш, сайгарып көөрү чугула. Ынчан байдал ажыттынып келир.

Кадрларны өөредиринге, белеткээрге, ажылдалырынга эрги партийжи методтарны ам хереэ чок. Олар теегүзүүнче чоруп-ла корунар. Мээң хууда бодалымбыле, республиканың экономиказының, аймык чок чоруунун, прокуратуразының судунун, дипломатиязының дөзүнге удуртукчу кадрлар кылыр эртем-билиглиг кижилиг, төлептир тыва кадрлар ажылдазын деп күзээр мен.

Ольга САТ.

«Ленинчи орук» солунунуң корреспондентими.

Чадаана хоорай.

ӨГБЕЛЕРНИҢ АЖЫЛ-ИЖИН УЛАМЧЫЛАП

Бай-Тайгада «Малчын» ассоциациязында

АРАТ БОЛГАШ ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙЛАРДА

«Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның дугайында» хоойлуунун районда ханчаар күүсеттинип турарының дугайын Бай-Тайга районда арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның «Мажак» ассоциациязының даргазы Демир-оол Хомушкуевич Хирваа-биле чугаалажы берилиис. Айтырыгга ол дараазында үүлүү чугаалады:

— Экономиктиг реформаның эгелээни-биле ажыл-агый хей адырлыг боон, кижилер харын өг-бүле, төрел-дөргүл дайы-биле дутуржун, каттыжып алгаш, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын тургузуп турарының чижектери хей. Ол талазы-биле хоойлу хүлээп алдынгандан бээр үр болбаан, ийи-ле чыл боон турар. Район иштинге арат болгаш тараачын ажыл-агыйлыг кижилерге дуза көргүзер, оларның демин кадар соруга-биле ассоциацияны эрткен чилын тургускан. Ажылдыыстыг Тыва Республиканың «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйының дугайында» хоойлуну чоога тайылбырлап, таныштырып эгелээнивис-биле эгелээн бис. Баштайгы дээрезинде ажыл-хереэвис шуудап чадап, бергедээшкиннерге таваржып турааныс. Ынчангаш ажыл-агыйны бо хевирин районга баштай-даа дидими-биле эгелээннерни аныа адаа, черле демдеглексеп турар мен. Оларга Бай-Талдан Андрей Серен, Кызыл-Даган Сергей Кочаа, Сергей Монгуш, Ак-Чыраадан Аким Хирваа, Кара-Хөлдеи Александр Хертек болгаш оон-даа өскелер хамааржыр. Үстүнде адын адаанын эштер хоойлуунерн билек-ле, арат болур күзелин илередип, ол талазы-биле ажыл-чоруулгазын эгелээнче. Ам байдалывыс кандыгы? Бо чылдың апрельге чедир районга 9 арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар турган болза, ам бо хүннерде оон саны 40 ашкан, ажылдын ол угланыныкының шилип ап, ам кирер деп белеткенин турарлар база бар. Түс-түс сүүрлар дайы-биле оны айтыр болза мындыг: Тээлиде—15, Кызыл-Даг-да—10, Кара-Хөлде—5, Бай-Таада—3, Ээр-Хаваакта—6, Шуйда—1. Ында ажылдап, хаара туттушган кижилерни саны алыр болза 142 боон турар.

Бистиң районда арат болгаш тараачын ажыл-агыйын корудуп турарларга иштизиннге 1538 га черни бөгүнде быжылаан, оон иштинде олар шөлү 232 га, тарылга шөлү—284, сиген кезин алыр шөл—1022 га. Амгы байдалывыс мындыг. Мал-маганнын баш санынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Оларда бар малдың саны—бода мал—314, төрүүр инек —142, чылгы—43, шээр мал — 2447, хаваан—50. Араттарның күрүнеден садып алган машинатехниказынга хамаарыштыр дараазында байдалды чугаалап болур, чүл дизе чүк машиназы—20, «МТЗ» трактор—21, трактор тергези — 4 боон турар, бир комбайн бардыр, сиген кезер машина база-ла саңгыс. Бо сан-түнүү чүге адаа олур сен дээр болза, еске районнарда араттар бистиинде байдал-биле боттарында бар чүүлдерни деннештирип көөр кижилер база туруп болур болгай. Ам ажылывыстың чамдык түүнелдериге хамаарыштыр мындыг байдалды чугаалап болур, бо чылдың эрткен он айларында арат ажыл-агыйлары көөрү ажыл-агый продуктуларын бүдүрерин болгаш садып-сайгаргакын көргүзер болза, мындыг саннарны адап болур: малдың чаш төлүн аная-хураганны 452 башты, 100 быжаанны, 48 хаваан оглун, 7 кулунну бар мал бажынга немей камгалап алганнар. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар ол-ла үеде 2750 кг эттти, 11365 кг сүттү, 1612 кг ангор дүгүн, 984 кг хой дүгүн, 30 кг саржагны бүдүрген болгаш оортап 1240 кг эттти, 2126 кг дүктү, 1180 кг сүттү садып-сайгарган боон турар. Эки ажылдааш, хой продукция бүдүрген коллективтерге «Арат», «Дүнгүрлүг-Тей», «Мүгүр-Таа», «Аяк» арат ажыл-агыйлары хамааржыр, олар дүктү, эттти черле хой-ну бүдүргеннер.

Бо чылын иштизи-биле 279 га черге тарылганы чоруткан, оон иштинде тараа культураларын 139, мал чемин 122, картофельди 17,2, могааны 0,8 га черге тараан турган. Ажаан алдынган дүжүт мындыг: арбай—762 центнер, суланы 560, кызыл-гасты 240, мал чемин 3250 центнерин алган, картофель —1559, погаа —5,4 пн. болган. Чижээ, «Мажалык» арат ажыл-агыйының кежигүннери 450, «Базарак»—240, «Детхимчеч»—230, «Уран»—170 центнер картофельди тус-тузуунда ажаан өстүргеш, албан черлериге, организацияларга, школаларга, урутлар албан черлериге, хуудда чоога сатканнар. Чоога ачы-дузазын мынчаар көргүзүп эгелээннер. Оон-биле кады көк-суланын багай эвес дужүдүн алгаш, ажыл-агыйларга, малчыннарга сатканнар база бар. Шак ёзуталр Россельхозбанк хей акша түүнүг чээлини берип турар. Ам чээлилерни ол 83 хуута эгидип ап турар. Оон ылгалын ыжан, кым канчаар эгидип бээрин кым-даа билбес. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын хөгжүдүп, сайзырадырынче утланган база оларга чинеделиг чээли курлавырларын тургузарының талазы-биле Россиниың Чазаанда үндүргеен доктаалдарын күүсеирге-биле бистин районуун болгаш республиканың удуртулгазы кандыг-кандыг хемчеглер ап турары экилде билдинмес. Шак мындыг байдалда араттар машинатехника болгаш өске-даа чигээт материалдарын боттарынга садып алыры-биле күрүнеден хей түүнүг акша чээлини алган боон турар. Ам моон соңгаар чүү болурул? Садып алган машина-техниказын эки бөлүктүнгеннер.

Бо чылын иштизи-биле 279 га черге тарылганы чоруткан, оон иштинде тараа культураларын 139, мал чемин 122, картофельди 17,2, могааны 0,8 га черге тараан турган. Ажаан алдынган дүжүт мындыг: арбай—762 центнер, суланы 560, кызыл-гасты 240, мал чемин 3250 центнерин алган, картофель —1559, погаа —5,4 пн. болган. Чижээ, «Мажалык» арат ажыл-агыйының кежигүннери 450, «Базарак»—240, «Детхимчеч»—230, «Уран»—170 центнер картофельди тус-тузуунда ажаан өстүргеш, албан черлериге, организацияларга, школаларга, урутлар албан черлериге, хуудда чоога сатканнар. Чоога ачы-дузазын мынчаар көргүзүп эгелээннер. Оон-биле кады көк-суланын багай эвес дужүдүн алгаш, ажыл-агыйларга, малчыннарга сатканнар база бар. Шак ёзуталр Россельхозбанк хей акша түүнүг чээлини берип турар. Ам чээлилерни ол 83 хуута эгидип ап турар. Оон ылгалын ыжан, кым канчаар эгидип бээрин кым-даа билбес. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын хөгжүдүп, сайзырадырынче утланган база оларга чинеделиг чээли курлавырларын тургузарының талазы-биле Россиниың Чазаанда үндүргеен доктаалдарын күүсеирге-биле бистин районуун болгаш республиканың удуртулгазы кандыг-кандыг хемчеглер ап турары экилде билдинмес. Шак мындыг байдалда араттар машинатехника болгаш өске-даа чигээт материалдарын боттарынга садып алыры-биле күрүнеден хей түүнүг акша чээлини алган боон турар. Ам моон соңгаар чүү болурул? Садып алган машина-техниказын эки

ЧҮҮ ДЕП АЛЗА ЧАРАШ ИРГИ?

Чагаалар допчулалы

Хову-Аксынга чаа район тургузар деп айтырыг тургустунганындан бээр элээн үе өртип, «дидир-дидир» шуут баш ашкан. Чаа районнуң чүгле ядының дугайында бөзин хөй-ле 'саналлар солунарда көстүп келгилээн болгай.

«Мээң хууда саналым — № 227 «Шында» Васиний Тамдын-ооллуң саналы ышкаш, Элегес район деп адаар болза таарымчалыг» деп, Хову-Аксының бозунган 70 ажыг хаалыг хоочун Д. С. Ондар саналын киирип, редакцияже чагаазында бижээн. Доржу Серенович уладтыр чаа районга кандыг ажылларны сайзырадып болуруп, аныктарын ажыл-ишке идепкейлиг болуп, корумчурумнуг болуруп чагып бижээн. Ол районга бүдүрүлге комбинадын ажыкташ, чаа-чаа ажылдаар черлерни ажыдарны чугула деп, ол сумелээн. Кончуг чөптүг болзал. Чаа район туруптарга, кижилерни ажыл-биле хандырар, акша-шалын ажылдап алыр аргаларны бээр болгай.

Бир чамдык кижилер чугаалчы Кызыл-Эник Кудажының саналын детип, районну Чеди-Хөл дээр деп саналр турар. База-ла Хову-Аксының чүрттакчызы Алдын-Херел Кудажы ол саналды деткээш, район адынга суурлар адын тыныспайн, тайгазының ады-биле адаа каннг боор деп бодаалын илеретken. Автор ноябрь 24-түн солунунда Кара-оол Натний-ооллуң район адын Хендерге деп адаар дээнинге «шуут удур мен» деп бижээн.

Оон өске автор, Кызыл-Мажалыктан Раиса Чудак «Чугаалчы Натний-оол Кара-ооллуң чаа районнуң адын Хендерге дээни кончуг адаттынгырдыр» деп бижээн. Ынчангаш ол чүге ынчаар бодап турарын чагаазында тодаргайы-биле тайылбырлап, «Хендерге районнуң төөг Хову-Аксы хоорай дээрге кайы хире чараш-тыр!» дээн. Оонуу-биле, Хендерге дээрге адаарга адаттынгыр, бижинрге бижиттингир болуп турар.

Хову-Аксының болук аныктары А. Ооржак, Ы. Ооржак, А. Монгуш, И. Кара-Сал, В. Донгак, О. Доснан, Э. Сарыглар, К. Соян: «Кожуунувус адын Чеди-Хөл деп алымылыр» деп чагаазында кыйгырган.

Кызылдан бистиң хоочун авторларывыстың бирээзин Оюн Товуу болуунун районнуң адын «Элегес дизе эки-ле боор» деп каан. Оон сактып турарыбыле, Элегестин суу-биле тараа суттарын ап, эвбек дужүттү ажаап ап турган. Ынчаарда мынчаар кожамыктажып турган-дыр:

Танышпасты танышпыгыр
Тараа тарыыр Элегести.
Көрүшпээнин көрүштүргеи
Кеже тарыыр Элегести.

Бистиң авторувустуң төрүттүүгеи чери — Элегес-Ооруу Кызыл-Хая дөзүнде кыштаг. Ынчангаш-ла ол төрээн деминнде холбашкан саныгыныкынарны чагаазында киирген. Кижиниң төрээн чери дег эргим чер бар эвес.

«Шынның» бир хоочун бижикчизи Васиний Уйнукайның бодалы-биле, алдарлыг хемнин адын чаа районга тыпсыр болза эки. Район туругустунгаш, таваржып болур бергелериниң дугайында автор база бижип турар.

Үстүнде чагаалардан көөрге, районну

САГЫШ ЧОВАНГЫРЫН МАГАДАДЫМ

Хан базыышкыны улгатхаш база дегдиргеш, Элегес-Аксының участок эмнелгезинге эмнедип чыттым. Кадыкшылым байдалы дыка-ла берге турду. Дыка бергедеп аарый бергеш, чүнү-даа бодап турдум-на. Ынчалза-даа тыва чоннуң «сагыш-биле аарыр, сүзүк-биле сегир» деп буянның сөзү бар болгай. Бергеп аарый бергеш, оны-даа бодап чыттым. Буянның эмчилериниң ачызында кадымы экижип, сегий бердим.

Ынчангаш бо чагаамга Элегес-Аксының участок эмнелгезинин буянның эмчилериниң дугайында чылыг сөстерин бижип орарым ол. Алыс чурттап орар черим Танды районуң Кочетово суур. Аарып, бергедей бээримге, урутларым, мени Элегес-Аксының участок эмнелгезинге эккелген. Кол эмчи Владимир Михайлович Очур мени кончуг кичээнгейлиг шинчип көргеш, «Эмчиге ыда эмнетпес болзунарза, аарыкдар берге-дир, акый. Силерни чыттырып алгаш, эмнеп көрээли» деп эвдек-эвилеп үлээп алгаш, бо эмнелгеге чыттырып алды.

Эмнелгеге чыткан үемде черле мында ажылдап турар эмчилериниң, эмчи сестраларының, санитаркаларның аарыг-аржык кижилерге эвилеп, эвлээн, сагыш чованнгырын магададым. Кол эмчи Владимир Очур амыр-дыжын, үешагын-даа барымдаалавайн улуг аарыг кижилериниң чанынга хонуп, хайгаарап турган, эмнээр магалыг-ла буянның эмчи болду. Эмчи сестралары Наталья Очур, Урана Дамдын, Тамара Анисимова, санитарка Татьяна Цыганкова болгаш өскелериниң-даа аарыг кижилерге эвилеп, эвлээн, сагыш чованнгырын кайган ханмадым. Шак мындыг буянның кижилериниң холунга эмнедирге, аарыг-даа болза дүрген сегирер чорду. Улуг аарыг келген кижилер шак мындыг буянның эмчилериниң ачызында дүрген сегип, эмчилерге өөрүп четтиргенин ирелеткеш, омак-хөглүг чанып турганын эмчиге 27 хонук иштинде чыткан көрдүм.

Элегес-Аксының участок эмнелгезинин бүгү коллективиннге сеткилиннің ханызындан өөрүп четтиргенинни илерет-пишаан, оларга бүгү-ле экини күзеп, курлак чедир мөгейдим.

Болдукпан ОЮН.
Тыва Республиканың культураның алдарлыг ажыдакчызы.

Эмчилерге чылыг сөстер

КҮДҮК БАЗЫП МӨГЕЙДИМ

ЧУРУКТА: Руфина Васильевна Допча—республиканың туберкулёзка удур диспансериде карак эмчизи. Ол Красноярскиниң медицина институдун 1988 чылда дооскаш, бо эмнелгеге ажылдап эгелээн. «Эм талазы-биле амдыызында бергедевсйи тур бис. Дериг-херексел бисте четчири-биле бар. Ынчалза-даа аппаратларга бичии сайгылгааннар тывылбайн баар-дыр»— деп, ол чугаалап слурду. Аныяк эмчиниң ажыл-ижинге чедишкининн күзеп кадды.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Дөрт уругуңуң иезн, оашкы кижи мен. Школага чаарбы ийн чыл ажылдап келген үемде ийн кысты, ийн оолду өстүр азырап алдым. Оларның-биле кады чеже өөренккчини өөретпедим дээр. Дөртеи бир чыл дургузунда чурттап эрткен назынымда аар аарыг-га таварышпайн чордум.

1991 чылда хенертеи аараш, 1992 чылдың март 26-да Чадаана эмнелгезиниң кезил эмнээр салбырының «Дүртеи дуза» машиназы-биле чедирткен мен. Алдын холдуг, ачы-буянның эмчилерим ачызында ажы-төлүм, өг-бүлембиле омакшылдыг кады чурттаар, чоңум-биле эдержир, өөренккчилерим аразында ажылдаар аас-кежиктиг болдум.

Эмнелгеге сес ай эмнедип чытканым соонда, башкылар хүнү — профессионал байырлалым бүдүүзүнде өөренккчилерим-биле катап ужуражып, өөренген ажылымче көдүрлүүшкүнүг кирептим.

Мээн өөрүшкүм чылдагаанныг. Мени эмнеп турган эмчи —бодум өөренккчим. Ол Алдан-Маадыр школазының тергин өөредилгелиг доозукчузу. Адын Олег Дешиевич Монгуш дээр. Өөренккчиниң топтуг, чараш бүдүүнге, доозуп алган буянның мергежилинге чоргаарланып, оглун ынчаар өстүрүп, кижизидип алган не Чигжир Семис-ооловна Монгушка өөрүп четтиргенимни илередип, не сеткилдиг ханызындан мөгейдим.

Ол-ла эмчиниң чангыс курсчулары, Чадаана эмнелгезиниң кезил эмнээр салбырының дээди эртемниг эмчилери Орлан Алан-оолович, Эргил Доржуевич деп хып дээн аныяк эмчи ооларымга четтирдим.

Чоокта чаа өг-бүле туткан бо аныяк эмчилерге аас-кежикти күзеп, оларның ажыл, амыдыралын алдын хүнүңү херел чырыы кезээде чылыыбиле чырыдып чорзун деп йөрээр-дир мен. Ажы-төлүм, эжим-өөрүм арззынга аралажып, амыдыран-чурттаар кылдыр аас-кежикти, өөрүшкүнү менээ катап сөнөөн алдын холдуг эмчилеримге черге чедир күдүк базып мөгейгештиг, «четтирдим» дээн чангыс сөске иштиг-хөннүм эриг-чымчазын, өг-бүлем өөрүшкүзүн сиирип сөгледим.

Татьяна ОНДАР.
Улут-Хем район.

АҢЧЫ ФЕЛЬДШЕР

Кызыл-оол Кенденович Кыргыс Кызыл районуң Кунгуртуг суурунда участок эмнелгезинде ажылдаа-ла он сес чыл чедип турар. Бо үениң дургузунда ол колдуунда кадарчылар, ивижилер турлаглары кезип, оларның кадыкшылы дээш кичээнгей салып келген.

Тере-Хөл оглу болгаш, аныжылы дээш кичээнгей салып, аарыгны хөлчок ынак. Болдуун даанган черлери—Алдын-Балыктыг, Каргы ол ынчаар кыштагларда кадарчыларны ивижилерни эргип, оларның кадыкшылын ханап, эм-дом чедирип ажылдавышаан, чардынган керээзин ёзугаар бо аннаыр сезонунда 300 диниң кежин дужааган.

Маар-оол САТ.

СЭЭН, МЭЭН —ШУПТУВУСТУҢ ХЕРЭЭ

Тыва Республиканың хөй-нинти болгаш күрүне бүдүрүлгелериниң, коммерция структураларының удуртукчуларының кичээнгейинге Тываның «Анти-СПИД» ачы-буян чедирилгениниң республика фондузу дараазында үүлүү дыннадып, сагындырып турар. 1992 чылдың дургузунда бүгү хөй-нинти болгаш күрүне организацияларының каттышкан күженнишкининиң девизиниң адаа-биле чер бөмбүрзээнге СПИД-ти узуткаары дээш ол демисел чоруп келген.

СПИД-тың кижиниң организминге халдавырлыг микробтарының хамчыы хвлдавырлыг өске аарыгларга көөрде, дыка аймылды-биле, аараан кижи оон кажан-даа сегип үнмези-биле онзагай ылгалдыг. Бүгү делегейниң кадык камгалал организациязының дыннадып турары-биле алырга, делегейде 250-ги кижи-ле ол аарыгны бодунда халладып алган болуп турар. 2000 чылга чедир аарыг улуг-туп саны 40 миллион кижи чеде бээр деп санаан, а делегейде СПИД-тен бо хүннерде аарып турарлар саны 20 миллион кижи.

Аарыг халдадып алган болгаш аарып турарлар саны ол хире хөй турда, аарыгның артында качыгдап турарлар саны оон-даа хөй ышкажыл. Ол кымнарыл дээрге аарыг кижилериниң болгаш өлгеннериниң өскүс арткан, амыдыран-чурттаарынга идегели оскундурган ажы-төлү, эзнзирээн өг-бүле, оларның чоок кижилери, дөргүл-төрели, адак соонда бүгү чурт-тур. Ынчангаш ол хамчыны нептеретпези-биле удуртукчу кижи коллективинге, ада-не өг-бүлезинге бүзүренчиг тайылбыр ажылын доктаамал кылып чорудар.

Тываны СПИД-тен ырак чер деп санап болбас. Россияның бистин-биле кызыгаарлажып турар бүгү девискээринде ол хамчыктан аарып болур дээн бүрүткелде кижилер саны эвээш эвес. Сан-түн оожум-даа бол, өзүп орар. СПИД-тен өлген кижилер саны бөгө немежин орар.

Бистин республиканың мурнунда шиитпирлээр ужурауг чугула айтырыглар-ла хөй: экономикада, рынок харылзааларында, хереглел негелделериниде... Ынчалза-даа делегей каттыжышкынының практиказындан алгаш көөрге, СПИД хамчыы ол бүгүге көөрде, оон-даа артык аар, ажыг-шүжүглүг чүктү чүртка чудүрер деп чүвени кижи бүрүзү медерелдии-биле бодаар болза эки.

Ынчангаш СПИД-ке удур фондуның баштаар чери кадык угаан-сарыылдыг кижи бүрүзүн сагындырып: «Бүгү күженнишкинивис каттыштыраалы, оон хамчыкка удур туруштуг туржуулу, республиканысты, оон чурттакчыларын камгалаалы. Ол дээрге кижи ниң болгаш ВЛКСМ Тыва обкомунуң секретары А. И. Ломаевтың материалдарын саздадыр. үр тудар, солунга дүрген үндүрбейн турар-дыр силер. Бо дугайында эш Оранскийнин хомудалы кирген. силер, редактор кижи эртип, ожаал-овгарыг чок, четпес кырынга чайык-чаашкын ышкаш, куттулуп-ла эгелээн. Бир дугаарында хомудал кирген Оранский дээрэн редакторну:

— Бурруаз-национализчи кижи-дир, үзели-бодалы бистин үсний негелдезинге тварышпас-тыр—деп бурруудаткан. Орус дылга материалдарны, адак соонда бурржуаз-паснионалисчи деп үнелеткеш, бирги дарга С. К. Токаның саналы-биле база бюрога санал берип летнээн А. И. Ломаевтың, «Сталинское пламя» солуунуң редактору Тверскойнуң, ол-ла солуунуң ажылдакчыдары Эвентов, Батис дээш, оон-даа ажылдап турар, кичээнгей чоктур силер!— деп, бирги секретарь С. К. Тока шынгыы шүгүмчүлээн. Улуг дарга:

— Буруунарны миннип тур силер бе?— дээн соонда, оонмоон санал бергеннериниң шүгүмчүлели редактор Танзының ылзыгыя ВЛКСМ оокомунуң удуртукчу ажылдакчыларын хүндүлевээн, оларның политиктиг пропагандисчи удуртулга болур ужурлуг материал-статьяларын парлаваайн турар дээш Валерий Белегешевич чула шүгүмчүлеткеш, ылзыгыя ВЛКСМ обкомунуң удуртукчу ажылдакчыларын хүндүлевээн, оларның политиктиг пропагандисчи удуртулга болур ужурлуг материал-статьяларын парлаваайн турар дээш Валерий Белегешевич чула шүгүмчүлеткеш, ажылдап турар, кичээнгей чоктур силер!— деп, бирги секретарь С. К. Тока шынгыы шүгүмчүлээн. Улуг дарга:

— Буруунарны миннип тур силер бе?— дээн соонда, оонмоон санал бергеннериниң шүгүмчүлели редактор Танзының

Удавас келир чылдың январь айда «Тываның аныяктары» солуннуң чырыкче үнгениниң бээр 60 чыл ою болур. Оон баштайгы редакторларының бирээзи-биле таныжыңар.

...ЧУГААЛАЖЫП ТАНЫЖАР

Назы элээн дөгүй бергендээ болза, шимченгир, чугаакыр, шыдыраага аажок ынак, хоочун кижилерден танывас, ханбес кижилери чок деп болур кижи-биле бо чайын «Чедер» курортуунга ужуражыр, элээн хөөрежип чугаалажыр аргалыг болган мен.

«Аът киштежип таныжар, кижи чугаалажып таныжар». Тыва улус ынча дижир. Шыдап-ла, оон-биле курортка кады дыштанып тура, шыдыраалап ойнап оргаш, оон эртеи оруун, күш-ажылчы намдарын элээн билип алган мен. Валерий Белегешевич Танзы Систиң Тываның база бир хоочун журналистиниң бирээзи болур ужурлуг чораан. Ийет, могум-на ындыг болур ужурлуг турган, бир эвес репрессияның болгаш чагырып дужаар эрге-чагырганын, биинле чүве дээш каразыыр, өске бодал-сүзүктүг кижилерге ыпшыр хөөр чоруктун ужуунудан Валерий Белегешевич шуудап бар чораан оруундан чайлаар, «таяр, даянып турар» ужурга таварышкан кижи болду.

Билбес эвес бис, тоталитарлыг ёзу-чурум үезинде кайы-бир кижини албан-ажылга депшидер, идип үндүрерде, үстүү органнарның ханалдазы, шиитпирн чокка, азы шилип, ылгап айтырбаан, бадылаваан шаанда улуг-биче албан-дужаалга олурар, ажылдаар эрге чок болгай. Шак ындыг бюрога киргеш, азы тодаргайлаарга, 1945 чылда ынчаардагы СЭКП Тыва обкомунуң бюрозунуң шиитпири-биле эш Танзыны келдиртип ылыгаш, тыва аныяктарның ынак солуну— «Тываның аныяктары» солуннуң редакторунга олурту шаап каан. Билбес эвес бис, редактор кижи чүгле ВЛКСМ обкомунуң бюро кежигүү бооргаа ангыда, хөй-нинти, партийжи, комсомолчу даалганы күүсеткен турар ужурлуг болгай. Валерий Белегешевич Содунуң дорт редактор хүлээлгезинден ангыда, аңаа бүзүрээн хөй-нинти даалгаларын база ак сеткилдиг күүседип чораан.

«Ындыг-даа болза...» дижир бис. Бир-ле катап ону ВЛКСМ обкомунуң бюрозунче, оон саалгылаан. Бир дугаар айтыры:

— Силерниң дугайынарда хомудал кирген-дир, политиктиг чазыг кылып турар-дыр силер, ВЛКСМ Тыва обкомунуң пропаганда киллдизинин эргедекчизи О. П. Оранский-ажылдап турар, кичээнгей чоктур силер!— деп, бирги секретарь С. К. Тока шынгыы шүгүмчүлээн. Улуг дарга:

— Буруунарны миннип тур силер бе?— дээн соонда, оонмоон санал бергеннериниң шүгүмчүлели редактор Танзының

БЕРДИНГЕН АЖЫЛЫМ

(Төнчүү. Эгези № 231, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 241 «Шында»).

Адам чурту Шеми хемниң Ажыл-ишчи оглу боор мен.

ШЕМИЖИЛЕР

Шеми дээрге бодунуң туруп турар девискээриниң, агаар-бойдузунуң, одар-белчиринин, кат-чимизиниң болгаш ан-мешиниң элбекшили-биле онзагай-ла чер. «Большевик» колхозунуң чону база-ла ёзулут ажыл-ишчи, чангыс аай эп-сеткилдиг, быжыг сагылга-чурумнуг, тура-соруктуу кедергей чон-на болгай. Шеми дугайында хөй-ле мөзүр бижиттинген, оон иштинде ол чер чурттуг шүлүкчү Александр Тамбы-Сүрүкиниң чогаатканы «Шеми-Бажы» деп ырызы чоннуң эн-не ынак ырызы болуп нептерээн:

Күзүн үнген хүрен чечек
Күстүн айын төдер эвес.
Күжүр Шеми оглу-кызы
Хүдээлгезин уттур эвес.
Чазын үнген сарыг чечек
Частың айын төдер эвес.
Чалбак Шеми оглу-кызы
Салган соруун салыр эвес.

Совхозтуң экономиказы улам быжыгып, кол фондузу өзүп турар. Көдээ ажыл-агый продукциязының ниити чыллазы 1981-86 чылдарда 562 мунан 1154 муң рубль чедир өскен. Садып-саврган продукцияның өртээ 320 мундан 1154 муң рубль четкен. 1965 чылда 248 муң рубль орулгалыг ажылдаан, беш чылда малдың баш санын өстүреринин планын мыйыстыг бода малдың ажырган, шээр малдың күүсетпейн барган, 95 хуу болган. Күрүнеге садар эттиг болгаш сүттүң планнарын ажыр күүсеткен. Чамдык чылдарда каража-когаралдыг болур чоруктар база тургулаан. Ол чорук биске чаа-чаа арганы болгаш курлавырларны ажыглап тыварынга болгаш шикгээдип алырынга идигни берип, хөйну катап бодандырып, канчаар ажылдаарының оруктарын айтып турган.

Совхоз бүдүрүлгелериниң кандыг-даа адырларынга ажылды башкарып, чогаадыкчы болгаш чаартыкчы чоруктарны кылып, экономиканы болгаш культура тургузуушкунунуң хөгжүлдезинге хөй-хөй кижилер үлүүн киирип келгеннер. Ленин болгаш Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнериниң эдилекчизи, сураглыг саанчы Кара-Сал Таан беш чылда бир инектен ортумаабиле 2866 кг, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденинин эдилекчизи Монгуш Дочунмаа — 2677 кг, РСФСР-ниң Дээди Советинин депутады Маргарита Монгуш—2308 кг сүттү тус-тузунда саап, социалистиг чарыштың тиилекчилери болганнар.

Ол ферманы 1986 чылдың эгезинден бээр бот-орулга-чарылга-биле ажылдаарынче шилчиткен. Сут бүдүрүлгезин, күрүнеге садарын көвүдедип, бир центнер сүттүң бот-өртээн 1985 чылда 55 рубль турганындан 1987 чылда 53 рубль кылдыр чиигеткен, азы 1985 чылда 61 муң, а 1987 чылда 77 муң рубль арыг орулганы алган.

Шемижилер моон мурнунда чылдарда мал чеми чедишпес, берге байдалга таваржып турганнар. Ынчалза-даа 1984 чылдан эгелеп Ак-Кара-Суг адаанда 275 га черге хөй чылда үнер люцернаны тарып, сутгарылганы эки организастаан. Оон түнелинде ийги кезилдеп чорудун, боттары мал чеми-биле хандырыныр турар аргалыг болганнар. Большевиккилер тудуг-сууржулга талазы-биле чамдык ажылдарны база кылган. Беш чылдың иштинде ийи аал ишти чурттаар 17 бажынны, 200 инек, 140 быаа кирер бирбир, кайызы-даа 150 инек кирер бөлүүн ийи кажаанны, 500 хой кирер чангыс аай төлевилелдин беш кажаанны, сут-бараан фермазынга дүн-дүн чок ажылдаар 25 уруглар турар ясли-садикти болгаш машина-техника кадагалалының складтарын, 40 машина кирер гаражты тутказ, ажыглалга киргген. Оон ынай культура хөгжүлдезинге чаа түүл болза, сарыг чечээ саглаңайнын чыдар Сарыг-Сиген деп черде колхозтар аразының пионер лагериниң ажыттынганы болур.

Чоннуң культурлуг дыштанылгазын шын болгаш ажыктыг организастаан, уран чүүлге оларның массалыг киржилгезин чедип алыр талазы-биле дирекция чери, партия организациязы, профком, комсомол комитеди болгаш хөрээженнер човуелели элээн ажылдарны кылын чоруткан. Районга эртип турган бот-тывыгыр уран чүүлдүн көрүлделеринге шемижилер ниити ырыга безин чүс ажыг киржиккилерлиг барып, бирги болгаш ийги черлерин эелеп турганнар. Чоннуң отчёттуг концертин неделяның суббота санында эрттирерин чаңчыл болдурган турган.

Черле ынчаш шемижилер ажыл-ишке-даа, уран чүүлгедаа кайгамчык ынак болгаш сонуургалдыг, ада-иезугуурундан тура бердинген улус. Олар-биле ажылдаары болгаш чурттаары чиик, харындаа солун болгаш хөглүг.

ДҮҮЙ БОДАП ОРАРЫМГА

Амыдыралдың агымы-биле, ажыл-агыйының аайы-биле, үстүү черлерниң даалгазы-биле хөй-ле черлерге ажылдап, чурттап келдим ийин. Дайын сөөлүндеги берге чылдарда улус ажыл-агыйының катап тургузуушкунунга киржип, «Ада башкы Сталин дээш тыр-дышка харам чок бис» деп ырлап, аңаа чүдүп-тейлеп, оон «улуг угаанныга», «деннеп чок күчүзүнге», «ачы-буянның ат-алдарынга» алгыпдаа чордум-на. МЧАЭ-лер болгаш колхозтар тургузуп, кошкун чонну сууржун амыдыралче элеп, чамдыкта албадажын-даа, оларның экидаа, бак-даа сестерин дыннап, мал-маганын кайы хамаанчок өлүүп кырар, ажы-төлдеринге үлеп бээр, чажырар, коллективтиг күш-ажылга хөөн чок кижилер-биле демисежип, оларны шын оруукче кирип-даа чордум-на, Хрущевтуң хуулгаазынынга дүжүп, кур болгаш курукканчерлерин ушбаш чок ажыдып, өй-чижек чок тарап, кукуруза тарып, чоннуң хуу малын кызыгаарлап, (ыллыгын чылгы малды) эрге-чагырга аайындан эртпейн-даа чордум-на, Брежневтиң бирингээр бодалынга тогдунуп, таптаашкын үезинин — үстүнден куду сы мунуп, баш биилиндирбес, удуртуп-чагырар чоруктун хайынга кактырып, бар дээрге, мзнинай, кел дээрге, кенгенедип, чор дээрге, шошкуп-даа чордум-на, чаа революсчу чаартылганың — эде тургузуушкунунуң эге базымнарынга кириштим-даа. Амгы үеде ажык-чарлыг чоруктун, демократиялыг болгаш эде тургузуушкунунуң амыдыралга, кижилериниң угаан бодалынга кайы хире салдарлыын болгаш дээштинин көрүп-даа чор мен.

Бойдусту чаартырының сталинчи планын, оон соонда удартулганын оны ванчаар шиитпирлеп турганын чурттап эртип-даа келдим-не, ол-ла бүгүнүң түнелги чүге чедирткенин, бойдус камгалалының айтырыынын чидигленип, хайхалап болур деп барганын кулаам-биле дыннап, карааам-биле көрүп-даа чор мен. Шаандан тура бистиң ажыглап, олча-ажык кирип ап келгенивис арга-арыг, хемсутлар кадып-курган, ан-мен, кат-чимис, балык-байлан төнүп, дүүренчиг байдалды тургузуп келген. Күш-ажылчы амыдыралым эгелээн Чаа-Хөл район далай дүүчүе дулдуне берген. Оон суурларынын, сиген шөлдерининн изин кижи тыппас апарган. Хоорай-суурларны ыш-бус тудуп чий берген. Оларны арыглаар, чогуур дениелиге тургузар, чоннуң кадыын камгалаар хемчеглер болур-чогууру-биле алдынмайн турар. Улустар аразының харылзаазы — социал чөптүг эвес чоруктун уржуудан чидигленип, кем-керек үүлгедириннге, ажыл соксадын, тура халышкыныар үндүреринге чедирген. Садыг-магазиннерде аъш-чем-даа, бараан-сарваан-даа ховартаан, өртек-үүе улгаткан. Чурттуң экономиктиг күүү-шыдалы кошкаан. Бо талазы-биле чазак дээштиг хемчеглерни чедир албайн турары кымгаа-даа чажыт эвес.

«Амыдырал— демисел» деп, Владимир Ильич Ленинниң сөстери угаанымда сиилгип, чаартыкчы болгаш чогаадыкчы, чаа болгаш эгелекчи чорук — шынап-ла, демисел деп чүвени дерек кырынга көрүп келдим. Дөртеи ажыг чыл иштинде чер-биле, көдээбиле холбажып, черимин кежини, малдың ажыын четтирип келдим. Чон-биле ажылдап, олар-биле сүмележип келдим. Бо-ла чораан, Өөрүнүң «Коммунизмче орук» колхозтуң бөлүүн болгаш ажылишчи кижилери — колхозтуң үндезилекчилерин: Монгуш Шаратайны, Монгуш Хүртеө-оолду, Монгуш Хүргуа-оолду, Монгуш Шаимакты, Монгуш Дамдынны, Монгуш Бюрбюжапты, Күулар Маазырыкчыны, Ховалыг Кошкар-оолду, Доңгак Дөмүр-оолду, Монгуш Дамдын-оолду, Монгуш Биче-оолду, Күжүгет Маадырны, Монгуш Биче-оолду, Монгуш Чаагай-оолду болгаш оон-даа өскелерин черле утпайн чоруур мен. Оларның ажы-төлдери чаагай чанчылга, күш-ажылга, ада-не холунга кижиттинген болгаш сураглыг кижилер апаргаары база таварылга эвес. Чижээ, Монгуш Маниай-оол — төөгү эртемниниң кандидады, Монгуш Дорут-оол — дыл эртемниниң кандидады, Яков Хертек —дыл эртемниниң кандидады, Александр Хертек — көдээ ажыл-агый эртемниниң кандидады, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденинин эдилекчизи, Москва облазының Шелковск районуун «Кызыл херел» совхозунуң кол зоотехниги чораан, Танов Монгуш — сураглыг эмчи. Салым-чаанныг салгал деп чүве ол шыкажыл! Амгы салгалдар— Солчур школазының өөренккчилери совхозтуң төөгүзүн көргүскен музей кылырын дыннаан, далайга дамды дуза дээн, колхозтуң чамдык хоочуннарын өөрүшкү-биле ададым.

Үеним судалын тудуп, оон негелделерин баш удур утаап, чон-биле ажылдап, оларның сөзүн дыннап билири —удуртукчу кижиге эң кол чүүл деп чүвени бодум амыдыралым көргүскен. Ылангыя амгы үеде, бот-орулга-чарылга, бот-акшаландырымышкын, өг-бүле керээзи, аренда, кооператив ышда-мында тургустунуң, бот башкарлып турар апаргаанда, эде тургустунуң ажылдаарын үе негеп келгенде, бүгү-ле чүве чүгле кижилерден, оларның арга-мергежилиниден, утаан-сарыылыдан, бедик культуразындан, эртем-билиниден хамаарыр болгаанда, чүнүм-даа мурнунда чурттун экономиказын болгаш социал айтырыгларын көдүрүп, холга алыры чугула апарган-дыр. Хамык ужур чүгле ында! Кижи катап чажыгын, амыдыралды катап эгелээр турган чүве болза, бир ийи ийдерлиг, үеним судалын тудуп база катап чаа, тывынгыр арга-мергежил-биле, чогаадыкчы сүзүк-биле, чаартыкчы кымыышкын-биле ажылдаар ийик мен! Назыхарым улгатса-даа, бодумнуң ажылдап, чурттап келген чылдарымда чыгынган арга-дужулгамны аныяк салгалга дамчылып, оон истеп, мурнуң хынап чоруурун сагындырып, ам-даа ниитилелге ажыктыг болуруму чоргаарал-биле чугаалаар эргелиг мен.

Александр ШААЛЫ.

ЧИИГЕЛДЕЛЕРНИ КӨРГҮЗҮП ТУРАР

Рынок экономиказынын кызагдап келгени-биле, хүн бүрүде хереглээр чугула аъшчем, идик-хеп аймаанын өртээ хүнүңү чыгыы хемчээл чокка өзүп турары-биле көдээде эвээш шалыныг, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер улам бергедеп орар.

Бо талазы-биле Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң дирекциязы, ыда профэвилел комитеди чоннуң амыдыралынче кичээнгейин угландырган. Амыдыран-чурттаары бергедээн, чартык өскүс уруглар-лыг, хөй уруглар-лыг өг-бүлелерге, инвалидтерге, азылап кырааннарга совхозтуң дирекциязы чамдык чиигелделерин көргүзүп турар.

Ажыл-агыйлар бүүдүзи малды хөйну өстүргеш, оон хөй продукцияны ап турар, тараазы, картофельди хөйну тарып ап, чидириг чок ажаап, шыныарлыг кадагалап ап турар чүве болза-ла, чоннуң тодуг-даа болуру үстүнде адаа-ывыс чиигелделерден илдендир. Бо чылын совхоз черден багай эвес тараа дүжүүдүн ажаап алган. Амгы үеде чүс тонна хирени далган кылдыр дээрбелеткеш, совхоз ажылчыннарынга чиик өртекке садарын планнап турар. Бо хүннерде эрткен чылдың далганы-даа дөртеи тонна хире бар. Совхозтуң бүдүрген далганынын өртээн дыка улгаттырбазын көрүп турар. Совхоз ажылчыннары дээш, чон дээш оо хире кичээнгей салып турда, чүгле бээрге ап, «четтирдим, даргам» деп олурбайн, күш-ажыл кылып шыдаар кижи бүрүзү сезоннуг ажылдар үезинде ниитиниң ажыл-хөрээнге сеткилиг-биле бердиниң ажылдаар чүве болза, рыноктуң берге чүүгүн чиигі-биле чүүктеп эртип шыдаар бис.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.

ЧУРТТАЛГАНЫҢ АЯЛГАЛАРЫ

Кызыл районуп Каа_Хем суурнуң «Мир» Культура бажыңына «Хербис» каттыжышкынның чон-биле отчёттуг ужуражылгазы болуп эрткен.

Ужуражылганы каттыжышкынның удуртукчузу, спорттуг болгаш культураның хоочуну, бот-тывынгыр композитор Кара-Кат Ооржак ажыткан. Тургустунганындан бээр чаа-ла дөрт чыл болуп турар каттыжышкынның кылып турар ажылы үре-түнелдиг, чон-биле быжыг харылзаалыг. Оларның кол угланышкыны—тыва чоннуң аас чогаалын аныяк-өскенге өөредири, эгелеп чоруур шүлүкчүлерни, композиторларны илередип тыпкаш, оларга практиктиг дузаны чедирери. Каттыжышкында 16 бот-тывынгыр композитор, 18 шүлүкчү база ол-ла хире ыраажылар, самчылар хаара туттунган. Эрткен 4 чыл дургузунда олар Моолдуп Завхан аймаанга, Эрзинге, Тожуга, Тере-Хөлге дээш, оон-даа өске черлерге чораан.

«Хербистиң» судал-дамырының улуг өзээнин бирээзи «Аян тудаал» ыры_сам ансамбли, оон удуртукчузу — бот-тывынгыр композитор Владимир Серен—чоннуң хүндүткелин уран талантызы-биле чаалап алган кижилерниң бирээзи. 1988 чылда республикага бир дутаар эрттирген авторлуг ырларның «Азас—88»-кс лауреат болган Владимир Серен үгле ырларга аялга чогаадыр эвес, танцы_самга база чараш аялгаларны бижээн, оларны «Аян тудаал» ансамбльдин танцычылары доктаамал күүседип, чонга баразлгадып турар.

«Хербис» каттыжышкын чаа чогааткан 61 ырларны комиссияга киргген, оларның 58-ин хүлээп алгаш, тыва филармонияның ыраажыларынга база «Саян», «Аян» болгаш оон_даа өске ансамбльдерниң концерт программазынга киргип аарын жюри кежигүннери сүмелээн. Ынчангаш ук ырлар бедик деннелге күүсеттиниң, чоннуң ынак ырлары апарган.

Аз номчукчуларга боттарының чаа чогааткан шүлүктерни кежээге чылган чон мурнунга бедик деннелге күүсеткен авторларны танышты_райн:

Каа-Хем суур Советниң даргазы Калзан Донгак «Сыгыт», «Наадымга», «Ырлап, сактып чораай-ла мен» деп шүлүктерин бараалгаткан. Сюрюн-оол Ховалыг «Шивээ-Бажы», «Аъам чурту Чинге-Ажык» деп шүлүктеринде төрээн черин алган-йөрээн, «Не кижи боданзынза» деп шүлүүнге арага-дарыга сундулуг херээженнерни сойгаан, ол ургуларының спорт школазының тренер-башкызы болуп ажылдап турар. Оюн_оол Монгуш— районуп культура килдизинин эргелекчизи, 1973 чылда Чөөн-Сибирьниң культура институдун дооскан. Оон_биле чергелештир хылдыг хөгжүм (гитараны) дээди мергежилдиг кылдыр ойнаарының тускай курузун база дооскан. Бо удаада гитарага бодунуң ырларын мергежилдин-биле күүседип турду. Чооду Кара-Күскениң «Чочагай» деп сөзүнге эң баштайгы аялгазын 1975 чылда бижээн, оон эгелээш-ле сөзүн, аялгазын боду катай чогаадып эгелээн. «Хербис» каттыжышкынның идепкейлиг кижилериниң бирээзи Владимир Серен, Виктор Сагаан-оолдуң «Күскү салгын», Дадар_оол Донгактың «Честекат» деп сөстериге кижини хей-аът киириптер аялгаларны ол чогааткан. Ол ышкаш «Чалыы назын» деп самга чараш аялганы бижээн. Солаан Кыргысович Базыр-оол— Тыва Республиканың культураның алдарлыг ажылдакчызы, ССРЭ-ниң композиторлар шуулганының дипломантызы. Оон бүгү шаңнал_макталдарын салаа баэын санаары болдунмас. Хөгжүм херекселиг-биле катай төрүттүүп келген ыраажы, хөгжүмчү, чурттталганың аялгазы-биле катай бодараан салым-чаяанныг, тыва чоннуң ховар оолдарының бирээзи, кижизиг башкы, ада. Кара-Кат Ооржак Кызылдың уран үүл училищезин 1972 чылда дооскан. Кара-Каттың Саая Таспайның сөзүнге «Кызыл кызы», Ондар Бавуужаптың сөзүнге «Арбай-Хоор» деп ырларын дыннап_тарга, оон уран талантызы билдиже бээр. Монгуш Доржунуң «Кээргел», «Бүзүрел», Саара Кууларының «Авам чагыы» деп ырларын чон мурнунга ырлаарга, көрүкчүлер ону чаптап, адыш часкаш-кынныры-биле шаңнады. Николай Ооржактың «Бажалар бис» деп баштак сөзүнге кончуг чараш аялганы сөөлгү хүннерде ол бижип дооскан. Ынчангаш ону Базыр-оол Кыргысович-биле нелээн мергежилдиг күүседип, көрүкчүлериниң чылыг чымчак сөстерин база алдылар. Александр Салчак — амгы үеде «Мир» Культура бажыңының директору, уран номчулганың салым-чаяанныг күүседикчизи деп бодап чоруур мен. Александр Мөргүтеевичиниң база бир салым-чаяаны — алдын холдары. Оон кылган тыва хөгжүм херекселдерни уран үүлдүк ат-сураглыг оолдар, кыстары чонунга аян тудуп, бараалгадып чоруур. Хөгжүм херекселдерни үгле кылыр эвес, ол оон бедик мергежилдиг күүседикчизи. Лимби, чадаган, игил, бызанчы, хомус — тыва чоннуң хей-аът киирикчизи, алдар-ады, чоргааралы. Ол бо удаада «Чурттталганың аялгазы» деп темалыг кежээниң башкарыкчызы болуп бараан болду.

Опал Шыыраповна Шулуу—салым-чаяанныг ыраажы, үлегер-чижектиг ие болгаш дагдыныкчы. Опал угбай мыңгылыг хонг өткүүчүнү-биле ылангыя тыва улусуның ырларын күүседи бээрге, кижиниң сагыш-сеткилге чайгаар-ла хөлөөп, көктүг-шыктыг делгемнер көстүп, дамырак суглардың шулуражыны кулакка дыңналып келир. Тыва кадыг идиин, мацнык хорагай-биле шимеп каастаан торгу тонун, каас-чараш шуру-чинчилиг чавагалыг бөргүн кеткеш туруптарга, чалыы, чараш кыстар ыңда_ла калыр. Оон уруу Надежда Куулар иезин салгаан уран талантызы-биле тыва чоннуң аталдарын көдүрүп чоруур ыраажывыс болгай. Көкүү Маадыевна, Солаан Кыргысович Базыр_оолдар — уран талантылыг өг-бүле. Кандыг_даа ырыны бижиирде, эжиниң улуг дузазын мыян ажыглаар. Бирээзи шүлүкү номчуп бээрге, өскези аялганы чогаадыр. Бо удаада Николай Ооржактың Далай-Ламага тураскаатканы шүдүүнге аялганы бижээш, кады күүсетти. Бодум хуумда эки деп үнеледим. Көкүү бо неделяда 50 харлааныг демдеглеп эрттирер деп турар. Адактың соонда Солаан Базыр-оолдуң «Күскү сессерликте» деп ырызын көрүкчүлер-биле дешге доостувус. Сагыш-сеткилге тааланчыг аялгалар кажандаа уттундурбас, кезээде диріг чоруур.

Шак мындыг темалыг кежээлерни удаа-дараа эрттирери күзенчиг. Үгле кижилер ындыг концертке эвээш келгени хомуданчыг болду. Ылангыя кожуунуң удуртукчуларындан чаңгыс-даа кижи келбээнин айтыр херек. Ол чүү хереченлеп турарыл дээрге, удуртукчу кижилер чондан хоорук, чогаадыкчы ажылдакчыларны хүндүлевези, культура одагларын деткивес, оларны үгле хурал-суглаа эрттирип алыр азы депутатка дешиттирип үлыр дээнде, оларга чашпаалаар таварыгаларны бодум база караам-биле көрүп, таваржып-даа тургуладым.

Лазо МОНГУШ.

«Хербис» каттыжышкынның кежигүнү, культураның хоочуну.

ЧУРУКТА: (солагай талдам) К. М. Монгуш, С. К. Базыр-оол болгаш К. О. Ооржак күүселде үеэнде.

Авторнуң фотозу.

Чарлалдар бюрозу

ХУУЖУДУЛГА ЧЕКТЕРИН АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

Хуужудулга чектерин киирер талазы-биле хоорай комитети чурттакчы чонга дараазында чүүлдү дыңнадып тур:

Хуужудулга чектерин алырының талазы-биле чурттакчылар бижидилгези 1992 чылдың декабрь 19-ка чедир дараазында адресте бооп турар: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32, 39 дугаар өрээл. Бижиниге хүнүүк-не, субботаларны база киириптир, 8.00 шактан 17.00 шакка чедир болур.

Хуужудулга чектерин бээри Ажаалга банкызының салбырларында декабрь 25-ке чедер.

Хосталгазын казыттырып шиитпирген кижилердеи бүүрединге бижиктерлиг болгаш хоорай чагыргазының 314 дугаар ерээлинге демдеглеп алган хамаатылар Ажаалга банкызының 7173/031 салбырындан, Ленин кудумчузу, 75 чектер алыр.

БАЖЫҢ САДЫП ТУР МЕН

Хоорайның Песочная кудумчузу, 14 адрестиг, дооразы 8, узуну 9 метр бажың садып тур мен: Бажыңның херимнинг иштинде база бир бажың, чунар-бажың болгаш өске-даа дузалал тудуглар бар Огород-сады элээн делгем, суг бажың иштинде-даа, даштында-даа бар:

Бо талазы-биле дараазында адреске: Кызыл хоорай, Песочная, 14 (№ 3 автобустуң Московская доктаамы) кажан-даа кээп болур: Телефонвар: 3-51-01; 3-47-45.

«БОЙДУС» ЧЫЖЫРГАНА САДЫП АП ТУР

Кызыл хоорайда чыжыргана үзү бүдүрер «Бойдус» бүдүрүлге чери чондан чыжыргананы чеже-даа болза хүлээп ап турар.

Бир килограмм чыжырганаңы 100-110 рубльге садып алыр азы чыжыргана үзү-биле орнап ап база болур.

БО ТАЛАЗЫ-БИЛЕ САНАЛДАР БАР БОЛЗА, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, Амыдырал хандырылга бажыңы, ийиги къат деп адреске кээп болур болгаш 3-03-61 телефонче долгаар.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистин ынак, эргим оолдарывыс, өг-бүлелеривис эзлери болгаш ачаларывыс Николай Мангырович Маады, Петр Георгиевич Николаев база Валентин Мөңдүлович Дулгу оларның халапка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр бистин ажыг-шүжүүвүстү үлешкен, деткимче, дузаны көргүзүп, хөөржүдүлгени организаттаарынга киришкен Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунга, оон бүгү аппарадынга, ИХМ-ниң хоорайкиллистериниң, өске-даа албан черлериниң бүгү ажылдакчыларынга, бүгү өөнүктериниске болгаш таныштарывыска сеткилдин ханызындан четтиргенивисти илередип тур бис.

Маады, Николаев, Дулгу оларның өг-бүлелери.

Бистин эргим ачавыс, кырган-ачавыс, дунмавыс, акывыс Сарыг-оол Шожут-оолович Саяның мөчээни-биле холбаштыр ол берге үеде ажыг-шүжүүвүстү үлежип, ону ажаарынга киришкен бүгү чонуска, эш-өөрлерге, Тыва Республиканың Дээди Соведнин Президиумунуң, Чазаның, Культура министерствозунуң, Кызылдың уран үүл училищезинин чурулга мастерскаазының, Чогаалчылар эвилелинин, «Шын» солун редакциязының коллективтериниң бүгү талалыг дузазы дээш улуу-биле четтиргенивисти илерегледивис.

Уругларының авазы, уруглары, төрелдери.

Бистин ынак оглувус, акывыс Анатолий Туматович Сандактың үр эвес аараан, чаш назынында бистен чарлып чорутканы-биле бистиң ажыг-шүжүүвүстү денге үлежип, сөөлгү орукче үдешкен төрелдериске, эш-өөрүүске, чонувуска чүрээнистиң ханызындан өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

АДА-ИЕЗИ, ДУНМАЛАРЫ, ТАНЯ, СВЕТА, АРТУР, ЛЮБА, СОРУЛГА, САЯНА, ХҮЛЕР.

КИНО

ДЕКАБРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Гореп_2» 9.20, 11.30, 13.40, 15.50, 18.00 видеозал: «Операция «А» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник 9.00, «Жизнь и удивительные приключения Робинзона Крузо» 10.20, 12.10, «Внезапная любовь» 14.00, 16.00, «Заложница» 16.00, 20.00 шактарда.

«Россвязьинформ» Тыва күрүне бүдүрүлгези болгаш Тыва Республиканың харылзаа ажылдакчылары Тес-Хем районнуң харылзаа белдириниң начальниги Хоптак-оол Ойдуевич Иргиттиң авазы

Дорума Норбуевна САЛЧАКТЫҢ

аар аараан мөчээни-биле холбаштыр аңаа ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Тес-Хем районнуң Шуурмак ортумак школазының директору Кара-кыс Васильевна Чолдактың өөнүң ээзи, Таңды районнуң Балгазын ортумак школазының директору Вячеслав Комбуй_оолович Лайдыптың авазы Шуурмак школазының башкызы

Комбуй-оол Мөгеевич ЛАЙДЫПТЫҢ

үр эвес аараанының соонда 1992 чылдың декабрь 16_да мөчээнин Тыва Республиканың Өөредилге министерствозу, Тес-Хем, Таңды районнарның өөредилге килдистери улуг харааделл-биле дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Барыын-Хемчик кожуунуң «Шекпээр» совхозунуң администрациязы, көдээ Советтиг совхозта күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны М. Мынчаның кадайы

Донгумаа Биче-ооловна МЫНЧААНЫҢ

үр аараанының соонда мөчээнин-биле холбаштыр оон өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

ДЕЛЕГЕЙНИҢ ЭҢ ЧАРАШ КЫЗЫ

Сан-Сити (МАР), РосИТА-ИТА-ның тускай корр. Сергей Кулик). Россия чурттуг Юлия Курочкина маңаа эртен чурттар аразының «Делегейниң дангыназы —1992» деп конкурзушка тиилекчи бооп, делегейниң эң чараш кызы деп санаткан. Конкурска делегейниң 79 чурттунуң эң чараш кыстары киришкен.

«Шак мындыг конкурстарны өткирип келгениниң 42 чылын дургузунда эң дээди наградны Россияның дангызының бир дугаар чаалап турары аажок онзагай-ыр—деп, корреспондентке конкурстуң бир организакчызы Мурнуу Африка чурттуг культурилиоонер Сол Керзиер чаалаан.— Орус херээженнериниң хаас-чаражының дугаында делегейге база катап чаалажып эгелезин дээш бүгү-ле күүлдерни кылыр бис».

Москвада сан-хөө экономика институдунуң студентизи, 19 харлыг Юлия бодунуң тиилегезинин соон дарый дыка ый чурттарга болгулаар көрүлдеерге киржириниң дугаында контрактыларга ат салган.

«Аажок-ла өөрүп тур мен—деп, «Делегейниң дангызы» бөлүктүг интервьюзунга чугаалаан. — Өндүр улуг, ыпчалза_даа амгы үеде улуг бергелээшкиннерге таваржып турар чуртувуста деткимчеге, дузага кымдан-даа артык хереглелдиг бичин урутларга, ыргаларга дузалаарыңга бичин-даа бол, үлүүм киирер бодалдыг мен». Оон-на бадыткалы болган боор, «Делегейниң дангызы — 1992»-ге киржилге дээш шаңналга алганы 63000 долларын шуптузун бүдүн-бүрүн арттырып ап, «Африканың дугайында менээ сагындырып чоруур бир бичин турскаалдыг белекчигеш садып аар мен»— деп, ол айыткан.

«Кандыг-даа бергелер турза, Төрээн чурттуң кагбайн, аңаа чоргаарланып чорза эки боор шиңа деп орус чараш кыстарга сүмелекседи» — деп, Ю. Курочкина чугаалаан.

Конкурс эрттиргениниң кирген акшы-хөрөнгүниң хей кезиин Мурнуу-Африка Республиканың кандаашкындан когараан районнарының чурттакчыларына дуза чедирип турар организацияның фондузунче шилчиткен.

КӨРБЕЙН ТИИЛЕЭРИ

Көрбейн шыдыраа ойнаары — шыдыраа спортунда база бир онзагай, сайзырап келген тускай төөгүлүг оюн болур. Төөгүде илереттингени болза Даникан Филидорнуң (17 вектин француз шыдыраа мастери) үш кижи-биле көрбейн ойнап эгелээни-биле бо оюн базымны алган.

Америк Гарри Пильсбери (1872_1906 ч.ч) хуулгаазын оюнну көргүзүп, 22 шыдыраа шелүүнге ойнаан, рекордту тургускан. 1902 чылда Москвага ойнаан, 17 салыгны уткаш, дөрт хайыныг, бир аңгырышкыныг кылдыр ойнаан. Ол оюнну келир үеде делегей чемпиону 10 харлыг А. Алехин совуургаш көрүүгеан. Оон тевин-биле көрбейн ойнаарын 32 шелге чедирип, А. Алехин рекордту улам бедиткен.

Көрбейн ойнаар шыдыраачы канчаар ойнап турарыл, оюнну кандыг арга-биле башкарып күш чедерил? Мону тайылбырлаары ковчуг берге. Хары угда шыдыраа хөлүнүнда бодаларны көрбейн, 32 көзенек бүрүзүнде 32 бода бар болгай, олар ниитизи-биле 1024 шыдыраа бодалары болу бээр, а оларның кылыр көштери каш-тыр, чүү?

Көрбейн ойнап өөренирде, кол_ла чүве шыдыраанын ак, кара характырлыг шелүүнүн географиязын эки шиигээдип, оон диагональдарын, вертикальдарын, горизонтальдарын угаанга быжыглап ап, бөдүүнүнден шарын бодалгаларже кирер. Баштай-ла чаңгыс ноянга мерзелиг, ноянныг ойнаваш, мат кагарын шиигээдир, оон тергелиг ийи теве_биле удар дээш-ле кезектеп тургаш, бодаларнын саныны көвүдедир. Шуут частырыгларын чайлазары-биле хөлдү көрбейн бижип ойнаары онза ажыктыг. Ындыг байдал-биле шекелдеер кылып тургаш, бо одурутунуң автору 17 харлыында Пионерлер бажыңынга бичин ойнакчылар_биле беш хөлге ойнап эгелээн. 1981 чылда Бин-Хемниң Сушь суурга алды кижи-биле ойнааш, үжүн уткаш, үжү-биле хайыныгаш, ол-ла чылын Шагаан_Арытта 6 оюндан чаңгыс аштырышкынныг болган.

Көрбейн шыдыраа ойнаан соонда иниги байдалым эки, бажым улуг-ла шылгазынмаан-даа болза, хөлчок аштай бергенимни эскерип турдум. Ынчангаш бо оюн кадыкшылга халалыг боор деп эмчилериниң чугаазынга бүзүрексээр мен. Оон дугайын хей улус бадыткай берген чоруурдур. Ындыг-даа болза мындыг солун таварылга көрбейн ойнаарының төөгүзүнде база бар. Венгр мастер Флеш аар аарый бергенимни эскерип турган. Эмчилер шыдыраачының чурттап артары саныг_ла айлар арткан деп бадыткап турганнар. Ол үеде бир элдептиг, хуулгаазын таварылга болган: көрбейн шыдыраа ойнаашкының чоруткан соонда, аарыг организм күш киирип, өлүп чыткан шыдыраа мастери сегип үнген.

Амгы үеде көрбейн ойнаарынга кайгамчык салыныын Гарри Каспаров көргүзүп турар. Оон 1985 чылда Гамбургка көрбейн хары угда 10 хөлге ойнааны шыдыраа ораның кайгаткан. Ынчан ФИДЕ-ниң национал дөрт мастерлериниң киржилгези-биле бир көшке-ле 15 секунда берген оюнга Гарри чүгле чаңгыс хайым кылгаш, арткан 9 шыдыраачыларны 64 характырлыг хөлге «согуарткан». Кайгамчык-ла угаан аа!

Күзезинерзе, силер база шемеп көрүнер.

Владимир БУЗЫКАЕВ.

1-ки разрядчы.

Арагалаашкын—хамчыктыг чут

ЧОН ОРТУЗУНЧЕ КИРЕР

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазаның Тываның бүгү чурттакчы чонунга кыйгырыын номчуп таныштым. Ону үүлдүгзүнүп дсткиир мен. Чүге дээрге ында арагалаашкынга болгаш кем_херек үүлгедир чоруккa удур демиселди күштелирерин, корум-чурумну быжыглаарын, административтиг органнарның ажылын экижиндерин айыткан_дыр. Ажылчы чонну дүвүредип турар айтыыглар бо-ла болгай. Ылаңгыя арагалаашкын канчаар-даа аажок пептерээн. Ол кончуг хамчыктыг чүткa удур демиселди шыңгыы чоруппас чүве болза, кандыг-даа ажылды чогумчалыг кылырынга, кижилерниң кадынга, өг-бүлелерге, уруг-дарыгга кончуг багай салдарын чедирип турар. Шыны-биле чугаалаарга, оон хорааы канчаар-даа аажок. Ындыг болганда арагалаашкынга удур демиселди чорудур эгелээнин чогуур үезинде болган.

Арагалаашкынга болгаш кем_херек үүлгедир чоруккa удур демиселди чорударда, чон ортузунга ажылды күштелдирери эн-не чугула деп бодап чоруур кижи мен. Партия дүшкен соонда бо чугула ажылды соксаткан болгай. Хереженнер чөвүлели бөзин ажылдавастаан. Чонга кыйгырыгны үндүрүп алган чүве болганда, оон утказын, кылыр ажылдарны өг-бүле бүрүзүнге киирип турган, таңылбырлап чугаалаары ажыктыг болуп турар. Бо ажылды чер-черде Советтер болгаш суму, район чагыргалары боттандырар деп бодаар мен. Бир эвес ындыг ажылды чорутпас, үгле арагану хоруур болза, эки чүве үнмес. Ол ышкаш арганың хоразынны, чедирип турар когаралынны дугайында эмчилериниң лекция, беседаларын чорудары ажыктыг хире.

Шак ынчаар ажылдаарыыска, кыйгырып чедиишкиниг күүсеттиптер деп бодап чоруур кижи-дир мен.

Янчап БҮРБҮ.

Чаа_Хол район.

КҮҮСЕЛДЕЗИ ШООЛУГ ЭВЕС

Арага-водка кылыгларын республикаже киирерин база спирт аймаан садарын чурумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыы бо чылдың ноябрь айның эгезинде үнген. Оон күүселдеэн Кызылда, республиканың суурларында шоолуг эвес болуп турар. Орта бадыткал кылдыр чижектерден киирейн. Кызылдың Октябрьская кудумчузунда бичин ларектарга арага аймаан бо-ла саткан турар_дыр. Базар артында Рабочая кудумчузунуң 100 дугаар бажында арганы үгле дүне сатпайн турар дээрден башка, эртенги шактарда садарын улэмчылавышаап. Мөлүкчүлер арага аймаан улуг өртекке саткаш, оон-биле байып, улусту чулуп чип туурарлар.

Оон өске бир чижек. Чоокта чаа Кызыл районуп Кур-Чер суурга чижеп садыгжылар дан бажындан эгелээш водка садып эгелээн. Кежээге чедир суурга эзирик кижилер көүдээн.

Кызылдан келген автобус үрели бергениниң септеп турда, шак орайтай берген. Автобустуң септелгези дооступ турар үеде аңаа эзирик кижилер «тергиндеп» эгелээн. Оон уламындан автобустуң соңгазын бускан, пассажирлерже боо_даа боолап турган... Бо коргунчуг болуушкунга ким буруулугуй? Мен бодаарымга, арага садып турган мөлүкчүлер буруулуг. Бир эвес Президентиниң Чарлыында айытканын ёзугаар тус черниң көдээ Советиниң, суму чагыргазының, совхозтуң удуртукчулары чижеп садыгжының арага садарын хоруп каан чүве болза, ындыг хей эзирик кижилер турбас, кем-херек үүлгедишкинни болбас турган ийик. Ол дээрге ук черниң даргаларының кошкак ажылын бөзө хереченлеп турар.

Президентиниң Чарлыын күүседир дээш бүгү деңнелдиг удуртукчулары, хей-ынтын организациялары, хамаатылар боттары бир демниг ажылдавас, негелдеп кылбас чүве болза, ону боттандырары берге. Ынчангаш Чарлыктын күүселдези дээш шупту хөделир ужурлуг бис.

Сарыглар ХЕРЕЛ.

Кызыл хоорай.

ЧОВАНЧЫГ, ЫЯНЧЫГ БООР ЧҮВЕ

Багын чугаалаарга, бачыдыгрлыр дижир болгай. Аныяк чоруур шаамда арагага алзып, оон хоразын билбейн чоранымны ам сактып келгеш, хейде-ле бажым шаштынардыр мен.

Өг-бүлелиг болу бергеш, ажылдаан акшамны кадаймыга эккеп берип турзумза_даа, элээн каш шил өртээн ыяпла чажырын аар турдум. Ол дээрге мээң шынчы эвезимни, келир үеде ургуларым авазы болур ак сеткилдиг эжимни дорамчылаанымны хереченлеп турар ышкажыл. Эзирип алгаш, кадаймга хол чедиппдаа турдум. Херекке-даа онаажыр чыгап чордум. Шыны херек, чажырбас мен. Ол чүден болганы? Үгле арганың хайы, хадавы-дыр.

Кижи човаар сеткилдиг, ыядыр арын-нүүрлүг, коргар чүректиг болгаш хамык бактың үндезинин ыт безин амзавас ажыг сутну ижериниң эмнедип алыр күзелимин илереткен мен. Ынчан 35 харлыг турган мен, оон бээр кадык, шыырак кижи албыстай бээр ажыг сутну ижерин соксаттым. Амгы үеде өске эш-өөрлерден дудавайн ажылдап, ажы-төлүвүстү төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп кижиндер, өөредир дээш бодувустан хамаажыр хемчеглерни ап чору бис.

Мени арагадан шуптуңар эмнедип алынар деп суртаал чорудуп турар кижи кылдыр бодай бербеңер. Ол силериниң боттарынарның хууда хереэнер_дир. Бо кыска материалга бодумнуң шаанда частырыг кылып, арагалап чоранымдан адырлып алганым мээң эки ажылдап, чурттаарымга, өг-бүлемге таарымчалыг байдалды тургузарынга дегем орукту ажытканын бижидим.

Салчак_оол СЕРЕН.

Кызыл хоорай.

ЧААШИИ

Республиканың улустуң чогаалчызы Кызыл_Эник Кудажының «Үйгу чок Улуг-Хем» деп романының кара томун ёзугаар тургускан «Буян алдашкылар...» деп шиини В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының уран үүл човуулели репертуарга хүлээп алган. Ол болза тыва авторнуң чогаалын бир дугаарында шинжиткеин болур. Шинжиткен автору болгаш тургускан режиссеру — Тыва Республиканың алдарлыг артизи, күрүне шаңналының лауреады Хертек Ширин-оол. Шиинде Россия Федерациязының алдарлыг артизи Люндуп Солун-оол, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Монгуш Дыртык, Риммэ Доржу, Монгуш Эзир-оол, Ооржак Борис болгаш өскелер-даа ойнап турар.

Шиниң баштайгы көргүзүү декабрь 19-та болгаш 20-де хүндүскүнүң 3 шакта хөгжүмшин театрынга болур. Баштайгы хүннүң билеттери бүрүн саттынган, ийиги хүннүң база орту кирер садыпкан.

(Бистин коор.)

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000.

ГУРГУЗУКЧУДАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаның «Шын» солунунуң өөскүнүп коллективи

Кол редактор В. Ф. ПАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторуңуң ораалакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң ораалакчызы), Н. С. Эргел

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-24; келген кижилер түлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторуңуң ораалакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; [illegible]

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, иштилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажылдагый — 3-41-16; культура болгаш үлүг өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация министерствозунуң типография Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1 чурулгазында чурулган.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 шарлалга амазы.

Тиражы 27010. Индекс 54240. Чагыг № 243.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505»

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 244 (14966) 1992 чылдың декабрь 19, суббота Солунга ат салган шагы 20.35. Чагыдыр өртээ 10 кеп. Салар өртээ 1 рубль

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ АЖААЛГА БАНКЫЗЫНЫҢ КОЛЛЕКТИВИНГЕ

Ада-чуртта күрүнешки ажаалга дерээшки тоогузунде ам чоокшулан келген алдарлыг хүнер-биле — Россияга ажаалга банкыларының тургустунганының 150 чылы, ол албан черлерин Тывага тургускандан бээр 60 чылы-биле холбаштыр силерге чүректиг ханызымдан байыр чедиринчиним хүлээп ап көрүнер, өргүм эштер, кижилерни чаагай чоруу дээш силерниң күш-ажылыңар дээш өөрүп четтиринчиниг илергейлединис.

Силерниң хүн бүрүде ажылыңар, профессионалдыг бедик деңнелиниг болза хамаатыларның акча шыгжанырларын камгалаарының идегелдиг магадылалы болуп, чаа хевирлиг экономикатынче шилчиринин бергелерин ажыл өртер талазы-биле оларга дузалап, республиканың улус ажыл-агыйын быжыглаарынга база хөгжүдеринге бараан болуп турар.

Быжыг кадмакшылды, чедиишкиниг ажыл-ишти силерниң шуптуларга күүседнис.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ОН СЕСКИ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он сески сессиязы 1992 чылдың декабрь 22-де 10 шакта Тыва Республиканың Чазааның хураалаар залында ажыттынар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЕЭНГЕЙИНГЕ

Дээди Советтиң чедиги чыыжының он сески сессиязына чедип келген депутаттарны 1992 чылдың декабрь 21-де 8.00 шактан 18.00 шакка чедир Тыва Республиканың Дээди Совединиң хамаатыларының чагаалары болгаш хомудалдарын хүлээп алыр өрээлге (Дээди Совет бажыңының бирги каңды) бүрүтиээр, телефону 3-68-42.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң комитеттериниң хуралдары: 1992 чылдың декабрь 21-де 10 болгаш 14 шактарда Тыва Республиканың Дээди Совединиң бажыңына (Ленин кудумчузу, 32) өртүлээр.

КЫШТАГЛААШКЫН: сүт-бараан фермаларында

КЫЗЫМАК КИЖИЛЕР ЧЕРЛЕ КЫЗЫМАК

Саанчылар сууру Найыралда амыдырал үениң бөгүнгү базымы-биле кайы-даа суурда дег дөмей-ле. Ынчалзажок оон бир онзагай үүлү, ол — саанчылар сууржугажы. «Кызыл тараачын» коллективиг будуруленгиниң Туран сүт-бараан фермазының ажыл-ишчилериннда ажылдап, чурттап турар. Эрткен хүннерде анаа чораан болгаш оларның бөгүнгү, кышкы хүннерде ажыл-ижин анаа көргеш, билгеним-биле чугаалап көрейн.

Ажыннады сооп, хаарып келир кыш, билир-ле болгай бис, көдээниң ишчилеринге, ылангыя мал ажылдыг кижилерге амыр, чиик эвес. Ынчангаш кыжын оларга ужуражы бергеинисте, амыр-менди солушкан соон дарый, кайы хире кыштап турарын, кыштын байдалын, канчаар эртип турарын чүү-даа мүрнай сонуургап, айтырарывыстын чылдагааны-даа ында. Фермага база чугаавыс бо удаада ынчаар эгелээн. Чүү деп чүү дээрил, республиканың өске ажыл-агыйларының сүт-бараан фермаларының коллективтеринде дег, бо улуг ферманың саанчыларының амгы кол сорулгазы база-ла кышты хүр ажар, мал бажын хоратпас, сүт саалдазын болдунар-ла аргазын ажыглап тургаш, аргалыг-ла болза дыка кудулаттазы. Ол дугайын ферманың зоотехникти Альбина Дамдынчаповна Маады-биле чугаалажы бердинис.

— Кыштаглаашкынны чогум чүгээр эгелединис. Кыш амдаа узун болгай, ынчангаш бистеринің шуптувустан кызымак ажыл негеттинер апаар. Бир кол эки үүлүвүс—фермада мал чеми четчир. Совхозтуң механизатор-сигенчилери, шынап-ла, ол талазы-биле эки ажылдаан улус бо, мал чеми четчир хылдыр белеткеттинген болганда, чүү боор, оны шын хуваары, чарыгдаары, чедиштир үлээри ам үүгле боттарывыстан-ла хамааржыр апаардыр. Ынчангаш инектериниң чемгерилгезинче-ле улуг кичээнгейин угландырып тур бис. Инектиң сүдү — дылында дээр болгай. Ниити саалданың бо хүннерде дениели чайын, күзүн турганынга дөмей-ле четпес. Ол ажылды, ындыг байдалды холу-биле тудуп кылып турар кижилер эки билирлер. Инектер төрүп эгелээнин-биле, саар инектериниң саны ниити фермада кызыылган, төрүпкеннери база бар, чоокта алган бызааларывыс онча-менди, ам удавас массалыг төрүп эгелээр. Ынчан харын чоорту сүт саалдазының хемчээли немежин эгелээр ужурлуг. Ынчангаш ам дээрезинде саанчылар боттарында быжыглаан инектеринден саап ап турар сүдүн кудулаттас дээш кызымак ажылдап турарлар.

Ажыл аайы-биле совхозтаргa-даа чораан, улус-биле чугаалажырга, редакцияның көдээ ажыл-агый хилдизинин почтазы-биле кээп турар чүүлдерден, чагаалардан-даа номчуурга, дыка хөй ажыл-агыйларда мал чеми чедишпес, ынчангаш ол-бо черлерден чедир тыптыыр, орнажылга кылыр деп турар колдуунда-ла ындыг боор чораан. Ында ындыг эвес, ол талазы-биле сагыш човаар, дувурээр чүве чок, магалыг. Четчир кылдыр белеткенип алырга, ындыг боордур, совхозтуң сигенчи бригадаларынга хамаарыштыр саанчыларның эки сөстерни ам чугаалап турары, шынап-ла, таварылга эвес. «Чем четчир, артхан өске ажыл ферма колдеңнинден, ында кижи бүрүзүнүң хүлээнген ажылынга харыысалгазындан, хамааржыр» джжин турары черле чептүг боор.

Ажыл-агыйның мал чеми шыгжаар, оон хуваалдазын чорудар черге келдинис. Ында кол удуртулганы Мария Алексеевна Нагрузова ап турар, ужуражып таныштывыс. Фермаже, сөлбырларже-даа чорудар мал чеми оон холуп дамчыштыр дензилеттингеш, норма-чижек өзугаар хуваатталып эртер. Бистин-биле чугаалажып тура, ол мынча диди: «Чежеин хүлээп алган мен, ынчаны бээр ужурлуг мен. Кол-ла чүве — хуваалданы сөнөп, көрүп кааны-биле чорудуп турган, чемни кышты төндүр чедиштирери. Бөгүнгү байдал-биле алырга ажырбас, мал чеми четчир».

Ындыг-дыр. Ол-ла чоруп турган, зоотехник биле саанчылар аразында үлүг эвес чугаадап мындыг үүлүг эскердинис: чүл дээрге бодунга быжыглааны саап турар бөлүк инектериниң чемгерилгезинин негелде өзугаар чоруттунган турары дээш аажок сонуургалдыг улус болду. Ынчанмайн канчаар, хүнде саап ап турар сүдүнүң хемчээли оон өзөө хамаарыштыр алыр болза, 67 тонна 500 литрин алыр турган, 72 тонна 935 литр чедирген. А Вера Викторовна Калюкина бөзө эрткен айларының түнелиг-биле олла көргүзүглерге планныг хүлээлгезин 109, 110 хуу күүсеткен бооп турар.

Малдың чемгерилгези шын, чижек-норма өзугаар болуруп фермада чугулалап турар дээрзин зоотехник чугаалап тура, немелде чем кылдыр «каша» берип турарын база дыннатты. Шак мынчаар чурум өзугаар чемгерилгенин түнелиг кышкы үеде сүт саалдазының хемчээлин көдүреринге идиглиг боор турары чугаажок. Чыл түнелин чугаалазары амдыызында арай-ла эрте, ам-даа ажыл хүннери бар, коллективтиг чыл дургузунда кайы хире ажылдааны оон билдинер.

Ферманың бо хүннерде саап ап турар сүдү—бирги сорттуу, үскүрү база хомудал чок дээрзин А. Д. Маады чугаалады.

Саанчыларның, кадарчыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары социал чугула айтырыгларның бирээзи дээрзин чугаалажы бердинис. Кым-ким-даа ажылдаарыл, чежеин саап алырындан шалының хемчээли дыка хамааржыр. Кышкы үеде план-норманы саап турар инектериниң аайы-биле онаап турар, оон башка, чижээ, бир бөлүкте 32 инээнден 20-зин саап туруп болур, артканнары — төрүүр. Сүт-саап элбек чайгы үеде саанчылар 10-13 мун рубль чедир ажылдап турган болза, ам шалын хемчээли оон эвээжээп. Ынчангаш ындыг, кышкы-даа үе болза, саалданы болдунар-ла аргабиле көвүдедиринге оларның сонуургалды илдеп. Кызымак кижилер черле ындыг болгай. Чогум саанчыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар бар: ниис, соок суг докторааманы белен турар. Саанчыларның ажылдап кедер халаттарын хеп чуур черде белеп кылдыр чуп берип турар, бодунда столоваялыг, ындыг-ла улуг эвес-даа бол, садыгларын билирлер, тапыыр. Чижээ, Е. Т. Хунапай, А. И. Терских болгаш оон-даа өскелер эки диртип турарлар. Оларның аразында Людмила Доржуевна Арамзай база кирип турар. Ноябрь айда бир инекке онаштыр сүт саап алыр планны ол ажырын, 110 хуу күүсеткен. Бо чылдың эгезинден тура, эрткен айга чедир бир инектен 2 тонна 135 литр сүт саап алыр дээн хүлээлгезин Людмила Доржуевна 2 тонна 198 литр чедирип, 103 хуу күүсеткен, а ол-ла үеде саалданы оон үжен бир инээнге хамаарыштыр алыр болза, 67 тонна 500 литрин алыр турган, 72 тонна 935 литр чедирген. А Вера Викторовна Калюкина бөзө эрткен айларының түнелиг-биле олла көргүзүглерге планныг хүлээлгезин 109, 110 хуу күүсеткен бооп турар.

Малдың чемгерилгези шын, чижек-норма өзугаар болуруп фермада чугулалап турар дээрзин зоотехник чугаалап тура, немелде чем кылдыр «каша» берип турарын база дыннатты. Шак мынчаар чурум өзугаар чемгерилгенин түнелиг кышкы үеде сүт саалдазының хемчээлин көдүреринге идиглиг боор турары чугаажок. Чыл түнелин чугаалазары амдыызында арай-ла эрте, ам-даа ажыл хүннери бар, коллективтиг чыл дургузунда кайы хире ажылдааны оон билдинер.

Ферманың бо хүннерде саап ап турар сүдү—бирги сорттуу, үскүрү база хомудал чок дээрзин А. Д. Маады чугаалады.

Саанчыларның, кадарчыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары социал чугула айтырыгларның бирээзи дээрзин чугаалажы бердинис. Кым-ким-даа ажылдаарыл, чежеин саап алырындан шалының хемчээли дыка хамааржыр. Кышкы үеде план-норманы саап турар инектериниң аайы-биле онаап турар, оон башка, чижээ, бир бөлүкте 32 инээнден 20-зин саап туруп болур, артканнары — төрүүр. Сүт-саап элбек чайгы үеде саанчылар 10-13 мун рубль чедир ажылдап турган болза, ам шалын хемчээли оон эвээжээп. Ынчангаш ындыг, кышкы-даа үе болза, саалданы болдунар-ла аргабиле көвүдедиринге оларның сонуургалды илдеп. Кызымак кижилер черле ындыг болгай. Чогум саанчыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар бар: ниис, соок суг докторааманы белен турар. Саанчыларның ажылдап кедер халаттарын хеп чуур черде белеп кылдыр чуп берип турар, бодунда столоваялыг, ындыг-ла улуг эвес-даа бол, садыгларын билирлер, тапыыр. Чижээ, Е. Т. Хунапай, А. И. Терских болгаш оон-даа өскелер эки диртип турарлар. Оларның аразында Людмила Доржуевна Арамзай база кирип турар. Ноябрь айда бир инекке онаштыр сүт саап алыр планны ол ажырын, 110 хуу күүсеткен. Бо чылдың эгезинден тура, эрткен айга чедир бир инектен 2 тонна 135 литр сүт саап алыр дээн хүлээлгезин Людмила Доржуевна 2 тонна 198 литр чедирип, 103 хуу күүсеткен, а ол-ла үеде саалданы оон үжен бир инээнге хамаарыштыр алыр болза, 67 тонна 500 литрин алыр турган, 72 тонна 935 литр чедирген. А Вера Викторовна Калюкина бөзө эрткен айларының түнелиг-биле олла көргүзүглерге планныг хүлээлгезин 109, 110 хуу күүсеткен бооп турар.

Малдың чемгерилгези шын, чижек-норма өзугаар болуруп фермада чугулалап турар дээрзин зоотехник чугаалап тура, немелде чем кылдыр «каша» берип турарын база дыннатты. Шак мынчаар чурум өзугаар чемгерилгенин түнелиг кышкы үеде сүт саалдазының хемчээлин көдүреринге идиглиг боор турары чугаажок. Чыл түнелин чугаалазары амдыызында арай-ла эрте, ам-даа ажыл хүннери бар, коллективтиг чыл дургузунда кайы хире ажылдааны оон билдинер.

Ферманың бо хүннерде саап ап турар сүдү—бирги сорттуу, үскүрү база хомудал чок дээрзин А. Д. Маады чугаалады.

Саанчыларның, кадарчыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары социал чугула айтырыгларның бирээзи дээрзин чугаалажы бердинис. Кым-ким-даа ажылдаарыл, чежеин саап алырындан шалының хемчээли дыка хамааржыр. Кышкы үеде план-норманы саап турар инектериниң аайы-биле онаап турар, оон башка, чижээ, бир бөлүкте 32 инээнден 20-зин саап туруп болур, артканнары — төрүүр. Сүт-саап элбек чайгы үеде саанчылар 10-13 мун рубль чедир ажылдап турган болза, ам шалын хемчээли оон эвээжээп. Ынчангаш ындыг, кышкы-даа үе болза, саалданы болдунар-ла аргабиле көвүдедиринге оларның сонуургалды илдеп. Кызымак кижилер черле ындыг болгай. Чогум саанчыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар бар: ниис, соок суг докторааманы белен турар. Саанчыларның ажылдап кедер халаттарын хеп чуур черде белеп кылдыр чуп берип турар, бодунда столоваялыг, ындыг-ла улуг эвес-даа бол, садыг-

ХАДЫҢ ФЕРМАЗЫНДА

Бии-Хемде «Хадың» совхозтуң төп сүт-бараан фермазында элээн каш ажылчын аныяктар бар. Владимир Куулар болгаш Хорлук-оол Эрес (ЧУРУКТА) ферманың молдургаларын, инектерин кадарып, ажаап, чемгержип турарлар. Мында оолдарның аразында аныяк механизаторлар база бар. Олар инектерге база бызааларга бөзө чемни фермаже, оон кажаалдарынче дажыглап чедирелер. Кажааларга малды тургузу азыраарынче ажылды организастаан. Муң тонна хемчээлиг бир силос онгарын ажыдып ап, оон сүүзүниг чемни саар малга каап бөзөрлер.

Ондар ОХЕМЧИКТИН тырттырган чуруу.

КҮРҮНЕ КОМИТЕДИНИҢ ДЫННАДЫЫ

Россия Федерациязының чамдык черлеринде боттуг чылдагаанныг-биле холбаштыр хуужудулга чектерин чонга тыпсыры 1992 чылдың декабрь 31-ге чедир доозулбас хевирлиг болу берген. Хуужудулга чектери-биле чонну бүрүп хандырар сорулга-биле Россия Федерациязының Күрүне эт-хөренгизин эргелеп башкарар күрүне комитеди дараазында шиитпирин хүлээп алганын дыннаткан.

Хуужудулга чектерин чонга тыпсырының хуусаазын Федерацияның составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг тургузулгаларның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының чагырга даргаларының шиитпирин өзугаар 1993 чылдың январь 31-ге чедир уздырын чөпшээрээн.

ДУРЖУЛГА СОЛУШКАН

Улус депутаттарының Каа-Хем район Совети болгаш Каа-Хем район чагыргазы райончуң көдээ Советтериниң база суму чагыргазының даргаларының, ажылдакчыларының семинар-ооңулел хуралын Кундустуг көдээ Совединиң суму чагыргазының бөлөзөзынга эрттирген.

Баштай улус депутаттарының Кундустуг көдээ Совединиң эзлчеглиг сессиязы болгаш. Анаа «Көдээ Советтиң девискээринде чурттакчы чонуң социал камгалалын күштелдирер талазы-биле чорудуп турар хемчегларниң дугайында» көдээ Советтиң даргазы Екатерина Ооржак илеткел кылган. Көдээ Совет биле суму чагыргазы бо талазы-биле элээн ажылдарны кылып турарын илеткелчи болгаш саналы бергеи депутаттар орта демдеглээн. Сессияга олурушкан көдээ Советтер база суму чагыргазының даргаларынга, ажылдакчыларынга чогаадыкчы езу-биле ажыттап болур эки дуржулга Кундустугда бар болган.

Семинар-хуралга районнуң көдээ Советтериниң болгаш чагыргаларының ажыл-чорудулгазын моон соңгаар сайзырангайжыдарының, үндүрген доктаал-шиитпирлериниң күүселдезин организастаарының дугайында чугаа болган. Кундустут суму чагыргазының даргазы Андрей Салчак бодунуң ажылының дуржулгазын чыыганнарга чугаалап берген. Көдээ Совет, суму чагыргазы, «Енисей» совхозтуң дирекциязы социал-экономиктиг айтырыгларны бир деминг шиитпирлеп турарының дуржулгазын орта солушкан. Чаа, ажыктыг үүлүдерлиг бар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. С. Кажин-оол, республиканың Дээди Совединиң Секретариадының оргилдизиниң эргелекчизи М. М. Даржаа, Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының эргелел начальниги З. Е. Шин, Чазактың чагаалар болгаш чонну хуу айтырыглар талазы-биле хүлээп алыр секторунуң эргелекчизи Х. Б. Юмбуу семинар-хуралдың ажылынга киржип, чүве чугаалаанар.

Улус депутаттарының район Совединиң даргазы Ш. Х. Сереэдар, район чагыргазының даргазы С. К. Долгар аңаа киржип, саналын бергеннер.

Семинар-хуралда киржикчилерни суурнуң Культура бажыңының, школаның, магазиннериниң ажыл-ижи-биле танышканнар. Кундустугнуң бот-тывынгыр артистери келген аалчыларга солуп программалыг концертти көргүскен.

Шак мындыг арга-дуржулга солчуушкуннарын үе-үелеп эрттирип турар саналды семинар-хуралдың киржикчилери киргеп. Ону өөренип көргеш, моон соңгаар семинарларны тускай план өзугаар эрттиреринге шиитпирлеп.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЭҢ-НЕ КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

НАРЫН БОЛУП АРТПЫШААН

Түр чагырга штабының дыннадыглары-биле алырга, Соңгу Осетия-болгаш Ингушетия девискээрлеринде байдал биеэги хевээр нарын, дүшкүүрлүг болуп артпышаан.

Районнуң, хоорай чоогунуң чурттакчылыг черлеринде дүнелерде аткылажышкыннар болуп турар. Ол чоогунда Россия шериглериниң постулары болгаш Россияның Иштики херектер министерствозунуң хүн бүрүде истелге чорудар белүктери турып турар. Долазга кылдыр тудуп алган кижилерни солчуруп иедеп дургузунда чорутпаан. Ындыг байдал чүрзажок, каттышкан тускай комиссия Соңгу Осетияның болгаш Ингушетияның чурттакчылыг пунктуларында тодаргай адрестерни барымдаалап, долазга алган кижилерни базы-ла чок читкеннерни тодарадыр талазы-биле ажылды улам чылавышаан.

«ВЛАДИВОСТОК»-ПОРТ ХАГДЫНГАН

Декабрь 15-те Владивостоктуң аэропорту шуут хагдынган. Самолёттарны хүлээп-даа албаан база ужуп-даа үндүрбээн.

Ынчан кара чаңгыс самолётту—Ил-62-ни ужудуп үндүрген. Бензин тыварыг-биле чагырга даргазы Владимир Кузнецов ол самолёт-биле найысылаңе ужуп чорупкан.

ТОБОЛЬСК: ХОРАЛЫГ СПИРТ

Даштыкыга кылган «Роял» спиртти ишкеш, хоорай эмнелгезинге дөрт кижи амыдыдан чарылган.

Өлүм мөөнин болгаш өкпенин ыжыл хаванзаанындан болган деп, эмчилер тодарадыр. Коммерциялыг магазиннериниң бирээзинге хорааныг ол спиртти саларын хоорайның санэпидхайгаарал албаны хораан.

ВАУЧЕР-БИЛЕ ОРНАЖЫЫШКЫН

Челябинскиниң кара рыногунга ваучер өртээ алды чартык мун рубль өскен.

Ынчалзажок «Южный Урал» аңыш-чем комбинадының коммерциялыг киоскилеринге хуужудулга чегинин орнунга үш мун өртектиг аңыш-чем аймаан берип турар. Үнелиг сазынларның калчаарап баргаш эдилекчилерни ону өскүүг көргүзер телевизорга азы видеомагнитофонга орнаарын санап турарлар.

ИВИЖИЛЕРГЕ ТЕЛЕФОН

Ямал-Ненец Республиканың мыраккы Красноселькупск районунуң чурттакчылары сайзыралдың кежиин көрүп эгелээрлер.

Чүл даже спутник дамчыштыр телефон харылаазын тургузар дугайында хөрээге коокта чаа ат салдыган. Ол телефон харылзаазы Улуг чер-биле ачылыгларны, мыш кезиктерни болгаш ивижилерни харылаштырыптар.

ИДЕГЕЛИВИС СИЛЕРДЕ

Хүндүлүг улус депутаттары! «Тыва» болгаш «Эртинелиг Тыва» фольклор ансамбльдери үндезилеттинге-ле дөрт чыл четкен. Бо хүннерге чедир кайы-даа ансамбльдер ажылдаар оран-саазы чогунун хараазындан улуг бергедээшкинерге таваржып турар.

Культура министерствозу бөгүнге чедир ажылдаар оран-саваа дугайында айтырыгны шиитпирлеп чадашканнар. Ынчангаш силерден дилег кылып турар чылдагаанывыс ында. «Тыва тудуг» каттыжышкынында кончуг эки клуб бар. Ол клубту культура ажылдакчылары-даа орта ажыглаайын турар. Тудугжулар ортузунга культура-массалыг ажылдаа-даа доктаамал эрттирбейн келген. Ол клубту «Тыва» фольклор-этнографтыг төрөл быжыглаан бөзө болза, тудугжулар-биле демеженин чүге ажыктыг ажыглаан болбаан ким? Бистин мурнуусута сорулга улуг. Чүгле ковырындан эриш ыдыында ушкан ыяштарны хөй-биле өрүп болур. Ол ушкан ыяштарны одалгага ажыглаан болуп-ла болгай.

Ол ышкаш арга-арыг иштинде хатка, дазылы ирик ушкан ыяштар база эндерин. Ол ушкан ыяштарны хөй бүүктары арга-арыгга болган өрттерни улам өскүдүп, кызарынга идиг болуп турар. Чаа-Хөл болгаш Кожай демиринин эриктеринде болган арга-арыг иштинде ушкан хөй кубометр шивилерни өскүтерни болгаш ыттарны ажыглаза.

Кызыл-оол КОМБУ.

АЖЫГЛАЗА

Бистин республикавыс янзы-бүрү байдактар-биле бай деп чугаалаан болур. Ол байлактарны сумагалыг ажыглап түрээ бис бе деп айтырыг тургустунуп келир. Бо айтырыга «мен ечок» деп харыысы бээр мен.

Республиканың кайда-даа, кайы-даа хемнериниң ортузунда дургаар өөргеп-ле, хат-шуурганга, суг үеринде ушкан ыяштарны хөйүн сүү дээр. Мынар чаңгыс чижек. Чаа-Хөл хемниң улуг көвүрүнүн

БОДАНЫП КӨРЗЕ-ЛЕ ЭКИ

Улуг-Хем районда Торгалыг—Тывада бөзө бир ат-сураглыг, чурумалдыг, байлак ораннарың бирээзи деп билир мен. Анаа «Куш-ажылдың хостуу» совхозтуң тургустунган. Ол черниң ады-биле Торгалыг көдээ Соведи базо организастаттынган. Амгы үеде ол көдээ Советтиң даргазында Саара Туматовна Монгуш, чагырга даргазында Олег Кара-оолович Домбаа олар ажылдап турарлар. Ол пйи дарганың ажыл-агый дугайында чугаалашкан черинге ужураштым.

Чугаавыс хөй уругларлыг ог-бүлелерден эгелээн. Ол Советтиң девискээринде 326 өреге бар. Оон иштинде дөрттеп хөй уругларлыг 52 ог-бүле бар. Олар алыр ужурлуг компенсация акшазын чогуур ой-шаанда ап турар. Школада өөренип турар өөренгилерге хөй өртээн берген. Школада ниити байдал эки дээрзин Совет даргазы чугаалады. Ында чаа школа тудуун эгелээн. Ону 1990 чылда ажылдаа киирер турган. Ол тудуг ам ара соксаан. Спорт залдың тудуу база ындыг байдалда. Ол тудугларны ажыналандырыышкынын совхозтуң кадыгыр турган. Ам совхозтуң сан-хөө байдалы кошкаан. Оон уламындан ол тудуглар ара соксаан.

Чоннуң амыдырал-чурттаазы үениң байдалы-биле алырга, берге-даа болза, аңыш-чем, шөй, таакпы дээн, хүн бүрүүнүн чугула хереглелдиг бараан-биле хиреш-биле тамдыктынын турарын Саара Туматовна чугаалады. Совхозтуң талазындан боттарының ажылчыннарының эргежаанын камгалап, совхоз боттарының бүдүрген продукцияларын чиик өртекке садып турар тускай магазинин ажылканы чонга ажыктыг болган.

Советтиң девискээринде чоннуң дузалаа ажыл-агыйында ниитизи-биле 1191 хой, өшкү, 644 бода мал, 50 аът, 575 хаван, 500 ажыг дагаа бар. Картофель, ногаанга тарып ап турар. Суур чурттакчыларының хуузунда инектериниң кадаын оргазиязастаары берге турган. Одар-белчиир чедишпес. Ынчангаш мал эллери боттары эдлеп өзугаар өг-бүлелер аайы-биле кадатты оргазиязаан.

Оон-биле чергелештир мал оорлаар чорук көвүдээн. Чоокта чаа суур улузунуң одарга чораан 6 баш инээн хундус оварлаан оорлаан. Инектериниң эллери изин нетээш, Арыскаанче киирген. Ол инектериниң бирээзин Арыскан бетинге соккан, өскелери тывылбаан. Бо чылын ниитези-биле 27 баш малды оорлаа, оларның күүгде 9-у тывылган. 1991 чылда 63 баш ты оорлаан. Милициянын ийи участок телээзин ажылдап турар. Оларның бирээзинин шаныным милиция, өскезинин совхоз төлеп турар.

Суурда 12 кудук бар. Оларын 5-и үреген. Үреленген кудуктарның бирээзин кылгырага, 9 мун рубль дээр. Ол акшаны кайнын алырыл, тып алыры базо берге. Ону тыварынын аргалаарын дилеп турар. Сут айтырыы чамдык бажыңнарда берге. Ол талазыбиле кажы Совхоз айтырыглар кээп турар.

Чоннуң дыштанып, ойнап-хөглеп, кино, концерт көөр Культура бажыңы ажылдап турар. Оон иштинде көжегелери эргижирээн. Ол дугайында республиканың Культура министерствозундан дузалажырын дилээрге, бөзө болганынга идегеп орар.

Бир кол чүве чоннуң культуразы, арыг-шевери болгай. Суурда чунар-бажың ажылдавас. Оон бөзө дыка хөй үе эрткен. Ону соахозтуң директору, көдээ Советтиң чагыргазы чунар-бажыңны ажылдадырының хемчээн албайн турар. Бо совхозтуң балансында турар болганда, совхоз директору ону бүрүү-биле харыылаар ужурлуг.

Совхоз сан-хөө талазы-биле бергедээшкинге таварышкаш, дөрт ангы ажылдыг акционер шиитилелге чарыырын планнап алганын көдээ Советтиң чагырга даргазы Олег Кара-оолович мынчаар чугаалаар болду:

— Бирги ниитилел — ыяш ажыл-агый талазы-биле. Тудуг ажылдары, оон материалдары, бажыңнарга, өглерге хереглеер, дерип-хереседдер кылыр. Олар амгы үеде тускай пилорамалыг. Ийнгаш — мал фермазы. Анаа совхозтуң бүгү мал-маганы хамааржыр. Ону Олег Натний-оол удуртур. Үшкүзү — Кожай талазында чер ажылы. Ону Кара-оол Домбаа удуртур, дөрткүзү — Торгалыг талазында чер ажылы. Ону Николай Доспан удуртур.

Шак бо план өзугаар ол ниитилелдер тургустуна бөзөрге, суурда чамдык хамаатылар ажыл чок артар бе? Ынчалзажок, ол ажылчыннарны ажылдаарының, ажылдаарының, ажылдаарының,

ЧАҢГЫС ААЙ АЛЗЫН ДЕП КӨРГЕН

УДУРТУЛГА АЙТЫРЫГЛАРЫ: саналдар, бодалдар, дадагалзаашкыннар

Бистин республиканга президент эрге-чагыргазын киргени-биле холбаштыр бүгү кожууннарның, хоорайларның болгаш кодээ сумуларның чагырга даргалары томуйлаттырган. «Тыва Республиканың тус чер чагыргазының дугайында» Хеойлуну 1992 чылдың май 8-те хүлээп алган. Президент-даа, чагырга даргалары-даа тускай хоойлулуг ажылдап турар.

Баштайгы үеде чүдүн эгеэрил, чүү кылырыл деп ве тода билдинмес боп турс. Ам харын Президентиниң ыгаш Дээди Советтиң ат лып каан Хоойлузу, доктаада бистерге келген. Ынчаншы Хоойлу ёзугаар тус чер гыргазының ажыл-чорудулзын тус чер чагыргазыныңргазы —чангыс кижи эрге-п-башкарарының принципте-ни ёзугаар удуртур ужурлуг. ангыс сөс-биле дорт чугаарга, бүгү-ле удуртулгашкарылганы чагырга даргаа холга алзын деп.

Мен моон мурнунда советр ажылынга дыка-ла хой лдарда ажылдадым, ол ка нарын, берге ажыл чүве. Ынчалза-даа амгы бо чагырга дргазының ажылы оортан каш тап аар-дыр деп чүвеин ам лип тур мен. Рыпок харылзаларының нарын үезинде, түүшкен улуг өртектер нну мушгарадып турар мынг өйле, чурттакчы чоннуң шал камгаланының айтыны, бирги эзлчегде, бир демле шиитпирлээри чугула. остут садыглаашкынга сылп алгаш, алыксак-чиксек, ым-нүүрүн артында каттан мык кижилер база чонну лап чап турып берген, мынг хевирлиг берге айтырыгрны болур-чогууру-биле чумчудары база чагырга дрларынга хамааржыр апаар.

Чагырга даргазы дээрге, дээде, хоорайда чангыс жи, ол күүседикчи органрының удуртукчузу, аныа лу бүрүн эргени хоойлуутаар тывыскан. Оон айышкының күүсеттээни дээш, удуртукчуну ажылыдан хосп, чаа удуртукчуну томуйап-даа болур эргени тус чер ыгырганың даргазынга берн. Эрге-ле берип кагды ээш, бодумнуң удуртулгамда рар эштерни ажыл-ажабанын кайы хамаанчок үндүр аап-даа турбас-тыр мен. А мдык удуртукчулар мээн дрымдан чүүле күш үшүүн даар хөөн-биле ажылдап турар боор-дур, ындыг эштерни харын чоорту көөр апаар.

«Тыва Республиканың тус чер чагырга зының дугайында» Хоойлуда чедир ажылдап кылдынмаан чүүлдер бар-дыр. Мээн бодалым-биле, чагырга даргаларының эргелерин амдаа улгаттыраргы өренип көрзе эки. ТР-ниң Чазаа болгаш Президентизиннин деннелинге чедир чамдык айтырыгларны дарый шиитпирлээри черле күзенчиг. Чагырга даргазы деп кижи хоорайда-даа, кодээде-даа кара чангыс кижидир. Ынчаарга ам мен кодээ Совет даргазы-биле давыста чангыс секретарылыг-дыр бис. Ол хөөкүй кайызынга четтигерил, чижээ, мээн үндүрген доктаалдарымны, айтышкынарымны күүселдээш кым хынаалдага алырыл, хамаарышкан эштерден кым негээрил, маная албан шыырак негелделиг ажылдакчы херек. Оон аңгыда чагырга даргазының бижик-документизиннге таныжы ыяап-ла албан баскан турар. Шаанда «күштүг бижик» деп чүве кайы хире күштүг туржук, а мен ам бодумнуң үндүрген бижик-документилеримге кодээ Советтин таныжын базыл кааг-дыр мен. Ынчап кээрге чагырга даргаларыңа тускай таныжа херек-тир. Ол ышкаш тус чер чагырганың даргазының хөрек чуруктуг цыизылгазы база херек деп бодаар мен.

Суму чагырганың даргазынга томуйлаткаш, чаа-ла дөрт ай боор-тур мен. Бо үеним дургузунда республикага-даа, кожуунга-даа семинар-өөредилге деп чүве эрттиргенин көрбедим, өөренирге тон чугула болбайн канчаар.

Кодээ суурларда ажылдап, чурттап чоруур, ол хиреде Кызылда, кожуунда удуртулгалыг бис дээр даргалар база бар, олар ынай-бээр баарда, эзлчеглиг шолээ алырда, ыытавайн-даа чоруй бааралар-дыр. Оларга шолээ бээрин, команнаг-даа, сонда совхозка диспетчерлээн сонда, кассирлээш, ам малчынмаандан бээр чедиг чыл эрткен.

— Дөрт оолдуг, ийи кыстыг бис. Ам шупту улгаткан. Улуг уруувус Люба Бай-Тайга районнуң Шуйда кадыкшыдылга школазында өөредилге эргелекчизи башкы, күдээвис олла школаның автобузун башкарып турар — деп, Шавай Аракчаевна чугаалаваш, аякта аартап орган шайын дегийт салып каваш, ындыкы өрээлде оттуп келген оглунда барды.

— Бо дээрге Любаның оглудур. Чоокта чаа келгенин олдур — дээш, оозунун ыдыкхевин эцмелей берди.

— Адың кымыл, оглум? — деп ырактан айтырарымга — Соян мен! — дидир. Ыраккы Шуйда чангыс борбак соян кижи-дийин мээн оглум — деп, Шавай Аракчаевна баштактаныл, уруунун оглун чассида аарак хепкерип тур.

— Сезен беш чылда малга киргеш, дораан төрүүр хой алдывыс. Дунгужун төрээн хойдан дараазында чылда чүгээр болуп, чүске онаштыр 86 хураганы алган бис — деп. Константин Качалович ажыл-ижинин дугайында кысказы-биле чугаалаваш: — Ынчан мал кадарын чораан дуржулга шоолуг эвес болганы ол ыйнаан, хой санындан 1 килограмм 800 грамм дуктуг кыргын алдывыс — деп немеди. Өг-бүле чинге-нарын дуктуг тыва уксаалыг хойдан 1987 чылда чүске онаштыр 89 хураган алган. А эң дээре көргүзүүнү эрткен чылын чедип алган. Ынчан 100 хойга онаштыр ынча хураганны, бир баштан 1,9 килограмм дуктуг кыргааш, совхозка дужааганын К. К. Самдан сактып чугаалады.

1991-1992 чылдын кыштаглаашкыны республикага кончуг нарын байдалдарда эрткен дээрзин чон билир. «Чаа оруктун» бо малчыннары эрткен чылын база-ла бергедээшкиннерге таварышкан. Сигенин болгаш өске-даа мал чемин чедер кылдыр белеткеп алза-даа, мал ала-чайгаар-ла харык-шиизин чидирип, чамдык аарыгларга алыскаш, хурагаын арз салган. чаш мал төлү чамдыызы база хораан. Ындыг-даа болза Самданнар дүнхүн дивейн, үйгу-чыдын чок ажылдап, демисежип тургаш, 100 башка онаштыр 85 хураганы ап үнген. Бо дээрге чүгле районда эвес, республикада дээре көргүзүглериин бирээзи.

Малчын өг-бүле докторлаал чайлаа болу берген Тарлашкын хем бажында Барбалыга хоюн семиртин ап, Божалыг деп черден сигенин чайладыр кескен. Ам коданда оон 20 тонназын эккеп алган. Кажаа-хораазының чамдык сеп-телгезин баш удур чоруткан, одаар чүүл четчир.

— Ажыл-агыйның аренда керээзинче чоокта чаа киргем бис. Мал бажын долуву-биле камгалап, немелде төлү болгаш дукту алыр болзувусса, совхоз керээ ёзугаар төлөөр апаар. Бир башка онаштыр (хой дээш) совхоз 6 рубль төлеп турган. А декабрьниң шалынындан эгелеп улгаттырар дээрзин биске дыннаткен. Оны көөр апаар ыйнаан —деп, Шавай Аракчаевна инектерин одарже үндүрүп тура чугаалады. Саная турарымга, молдургалар-биле катай 40 баш чоокшулап турар болду. Ындыг турар-даа ужуглуг. Хуулда мал өстүрбес болза малчыннаан хөрээ чүл?! А үе-шагның бергезин көрбес силер бе?

Ажыл-агыйның эки чолаачыларының бирээзи Николай Маидал ол чоок-кавының малчыннарынче суугу докторамал сөөртүп, ол талазы-биле үзүктелиншкинни болдурбайн турарын малчыннар чугаалап турдулар. Коданда чылыг суг үргүлчү турар.

— Сөөлгү үеде одар-белчиривис база эки чедишпестеп турар апарды — деп, Константин Качалович хоорзунче үндүрүпкен хоюнун соонче бзар дээш, аңдын эзертеп тура чугаалады.

— Аал чоогунда хоорзунга чылгы чыглыр, ынчангаш хой оттаваар чер эвээжеп тур. Бензин, масло чок болуп турарындан автолавкавис ам ховар кээр апарды. Далган өртээ бир мүн беш чүс рубль турган болза, ам мырынай шоодайның ийи мүн беш чүс чедип тур — деп, арай хомудай аарак чугаалап турду. Өске мүн чемн, өрүпаларны харын хары угда садыпап турар. Коданда электри чырыы докторамал бар-даа болза, телевизор база ажылдавас.

Самданнарның бо чылын кадарганы 315 баш хою ам февраль ортан үезинде төрүп эгелээр. Ынчан чымыштыг үе келир. 76 харлыг кырган-ава Долума Болатовна бажынга шай хайындырып, ашы-чем кылыр, а өг-бүленин өске кежигүннери аалаан-чиилээн малы-биле дүн-хүн чок чарылбас апаар.

...Чинзеден үнүп турумда, совхозтуң хоочун механизатору Коммуна Иргит (Бай-Даг иргиди) тракторунга мал чемн эккелгеш, дужурүп турда, ол ынчаар бүргелген туман кедурлуп, делгем ховуда оттаан хойлар болгаш ындамында өөр-өөр чылгының бааны чоорту көстүп келди.

Виктор КАРА-САЛ.
(«Шынның» корр.).

ТУМАННЫГДА

Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң Тес ол чарыында малчын коданнарында улуг кыш дүшкен. Хар бичилеп чагза-чагза, ам оранчок кылынап келген. Ындыг-даа болза кадарчылар чайгы үеде белеткеп алган сигенин болгаш өске-даа мал чемин часка чедир камнап алыр дээш хойларын чер чырыыры биле хоорзунче үндүрүп, чамдык чуга харлыг черлерге одарладып, бүгү аргаларын ап турар. Моон мурнунда чылдарга деннээрге, ол черлерде агаар-бойдус сөөлгү үеде дыка өскерлип турар апарганын ол чернин хоочун кижилери, малчыннар чугаалажып турар. Чайгы үеде, шагдагы ышкаш, улуг изиг болгаш суггур чаъс чок. А кыштын баштайгы айы — декабрьниң эгезинде улуг соок болбайн турар. Ындыг-даа болза Тес-Хемнин Агар ховузу, Бай-Хөл чоогу, Ямаалык болгаш ол ынчаар Төре-Хөл чедир калбак туман дүне-даа, хүндүс-даа арылбас апарган.

Үе-шаг нарыыдаан, чүү-даа чүве белеп тывылбас, өртектер улуг, машина-трактору шимчедип, ону ажыглаары чүдүн артык улуг шүүттүг. Мурнунда үелерде ышкаш, Ямаалык, Бай-Хөл чоогу ол ынчаар машина-балгат үзүк чок маанап, чон доктаамал аргыжып турган болза, ам ындыг эвес. Соок кыжын машина-хөлге үрелип, азы бензин, солярка төнер болза, берге-ле чорду. Ындыг-даа болза, Тес ол чарыында амыдырал бодунуң шиин салбаан, малчын чон амыдырал дээш демисежип, ажыл-ижи дээш карак кызыл туржуп турарын бо удаада анга чорааш көрдүм.

Ямаалык ховуу-трактор бригадазы — «Чаа орук» совхозтуң шагдан бээр тараа тарып келген черлериниң бирээзи. Оон чоогунда Чинзе деп черде кыштагда малчын Константин Качалович Самданның аалынга албан-ажыл айы-биле чедер дээш Эрзин суурдан кежээликтей үнүптүм. Бай-Даг суурнуң адаанда чоокта чаа кылган көвүрүглеп кешкеш, Тестин ол чарыынче үнүп алгаш, Ямаалыкче утлай дорт орукту бодай аарак чоруп оргаш, үр болбаанда кедергей сырый куу туман аразынче кирдим; машинаның чырыы чеже-даа күштүг болза, баарында үүгле 15-20 метр хире чер бүлүртүп кестүр. Оон кадында ынай-бээр, атказаришкээр чоруткан оруктар мырынай эндерик. Чартык шак чыгыы чоруп келгеним соонда, ам кайдазы-даа билдинмес. Ол чоок-кавыда шимещ дээр от-даа, эрткен-дүшкен машина-балгат-даа чок. Машинаны доктааткаш, элээн боданыл, дашкаар үнүп келгеш, ынай-бээр керүүнеримге, дээрде сылдыстар безин көзүлбес. Баш мунгаш. Каш чыл бурунгаар Тестин Агар ховузунга ынчаар азын тургенымны эндаа сактып келдим. Ынчан декабрь эгезинде ол чернин соогу-даа кежээ турган үүве. Аскаш, чангыс черге бөөлдеп шаг болган мен. Чадап каваш, келген оруумну арай деп тып алгаш, катап Ак-Эрик суур киргеш, орук айтыкчызы тып алгаш, бээр дээн малчынымга дүн ортузунда четкенимни утпаан мен.

А бо удаада Эрзиндеп дилеп алганым орук айтыр кижим безин мээн-биле кадыгза берген болган. Харын мендеп улуг чагылар чаныбиле эртиҥ бе дээрзинин дугайында айтырып каап чорду.

— Мынчаар чоруур болзувусса, Моолче хире берип болур бис, ам чангыс бүзүреди орук — дедир кежиг аксыпга четкеш, оон улаштыр Бай-Хөл оруу-биле чоруур болзувусса, ында кижи аза бээр чер чок—деп сүмеледи. Шак ынчаар кылдывыс-даа.

Ямаалыкта ховуу бригадазының төвүгге келгеш, борбак дагның арты-биле долгаы бергеш, туманнырда дилеп чораан аалдыыска ам-на келдивис.

Кежээки үе-шак орайтайда берген болза, аалдың эзлери — Шавай Аракчаевна база Константин Качалович болгаш оон чеден хар оранчок ажа берген кат-нези — кыргаш ол ынчаар Төре-Хөл чедир калбак туман дүне-даа, хүндүс-даа арылбас апарган.

Үе-шаг нарыыдаан, чүү-даа чүве белеп тывылбас, өртектер улуг, машина-трактору шимчедип, ону ажыглаары чүдүн артык улуг шүүттүг. Мурнунда үелерде ышкаш, Ямаалык, Бай-Хөл чоогу ол ынчаар машина-балгат үзүк чок маанап, чон доктаамал аргыжып турган болза, ам ындыг эвес. Соок кыжын машина-хөлге үрелип, азы бензин, солярка төнер болза, берге-ле чорду. Ындыг-даа болза, Тес ол чарыында амыдырал бодунуң шиин салбаан, малчын чон амыдырал дээш демисежип, ажыл-ижи дээш карак кызыл туржуп турарын бо удаада анга чорааш көрдүм.

Ийи өрээл бажыңның алызында чылыы шору. Улус доктаамал үнүп-кирип турар болгаш ындыг боор — бетики өрээл шоолуг эвес, а ындында улуг өрээлдің арыг-силни кедергей. Ханаларда өг-бүленің аныяанда болгаш оон ажы-төлүнүң ажыг-ажыг үелерде тыртпырган портреттерин шевергин кылдыр аскылаан.

Аалга шайлап, дыштанып хонгаш, дашкаар үнүп кээримге, дүүнгү-ле туман хевээр, ындыг-даа болза кодан чоогунда каш-ла метр черде харны каспышаан, оттаан аттар туманга шак куу кылдыр хыраалай берген турганы мүн-ле көстүп турар болду.

Кыштаг кедергей улуг, бажың дег борбак-борбак даштар кожаалаан дагның хүн талазында ыжык черде. Аалдың баарында делгем хову. Аяс хүн турган болза, ында үүг болуп турарын дуран-биле эргилдир көрүп болур хире.

Коданда малчын өг-бүленин моон мурнунда орган бажыңнарын үптеп алыры болган. Он садыгжылар кедергей харам болгаш араттарны чула чип, мөлчүп, мегелеп турган, оларны эң кыдыкы килеңнээшкинге чедиргеи түнелинде, боттарынга ядыларны узурланыштырып алганнар. 1921 чылда Тыва Арат Республика (ТАР) тургустунган сөөлүнде садыглаар бүрүн эрге хереглел кооперациязының (Тыва Төп кооптун) болгаш күрүнеин болу берген соонда, садыгларже халдаашкыннар соксаан. Чүге дээрге арат кижи боду азы оон чоок төрелдери хереглел кооперациязының хуучузу болганда, оон садыгларын үптээн хөрээ чок-ла болгай.

Амгы үеде кызылдарны бурудадып, бүгү бак чүвеин оларның кырынче чуй каап турары ышкаш, моон мурнунда бүгү бурууну ноянларга онаштыр турган болгай бис. Ол дээрге амыдыралдың алыс дазылын чедир билбес чорук-тур ийин. Шаанда садыгжыларны нояннар камгалап келген: оларны дамчыштыр Тывага үлетпүр бараанны, ылангыя шай, таакпы, пес-таавы кээп турган... Ынчан Чадаананы «Орус-хоорай» деп шолаап турган. Чүге дээрге араттарның, оларның «кайгалдарының» халдаашкыннарындан кыдат болгаш орус садыгжыларны Хемчиктин ноянны камгалавышаан, бодунуң турлаа — Чадаанаже көөрүүн алган. Кыдаттарга удур революцияның сөөлүнде кыдат садыгжылар Тываның чоруй барганнар, а Россиының хайгаарларынга, а оон соонда — ССРЭ-ниң составынга Тыва кирген болганда, орус садыгжылар ТАР-ның девискээзинге хевээр арткан. А Чадаана хоорайның тургустунган үеэ-зүү ындыг-дыр.

Черни арбан, суму аймыбиле коллективтиг эзлеп турган үеде ан-мен, балык-байлан база арбан, сумунуу болуп турганын демдеглээрге артык эвес боор. Аннаар, дининээр, балыктаар черлерни арбаннар, сумулар боттары тодаргайлап турган. Кызылдан, төп эргечагырганда аннаарының хуусаларын доктаадым, ан-менин төтчеглекчи бүү-биле кыра бээр чоруктарны болдурбазынга хайгаарлады боттандырып турган. Ынчаарга ан-менин амгызы мышкаш, төтчеглээр чүүлдеңишкиннер ынчаарда Тываның девискээринге турбаан. Ынчангаш ан-мен, ылангыя элик, хүлбүс, сыын, мыйгак Тываның барын талакы кожуннарыңа амгызындан (50 чылдар бурунгаар) он-он беш катан хой турган. Республиканың төөн талакы кожуннарынга байдал база барык ындыг турган.

Барык чүс чыл дургузунда Тывага мал бажының өзүлдезинин болгаш кудулаашкынының байдалдарын өөренип көрген шинчилеелеримден дараазында түннелдерни кылып болур:

— кадаттыг мал ажылын дөгжүдүрүнин, мал ажылдыг республикага экономиктиг бызыг базаны тургузарының эң дээре байдалдары, аргалары— ол дээрге, арбан-сумунун коллективтиг черн, а мал-маган— хуу-даа, коллективтиг-даа (МЧАЭ-ниң, күрэкономнарының) болуру, тодаргайлаарга, мал эдилээрнинин хевирлери янзы-бүрү болур;

— малды болгаш черни эзлээрнинин хевирлерин чаартыр, өскертир талазы-биле оон өске шенелделер эки түнелдерин бербээн.

Бо түнелдерни барымдаалап, дараазында сүмелерни саналдап болур ийик мен:

1. чоннуң эрткен амыдырында турган бүгү эки чүүлдерни катап тургузар. Чогумна катап тургузар дугайында чугаз болур, ону рессонанс — катап тургузар дээр, чүге дизе, эрткен чүвеже дедир эглишкин амыдырында, бойдуста чок болгай. Чер эзлээрнинин айтырыын катап шиитпирлээри —ол дээрге черни, оон бүгү байлаан камнаалгыг болгаш өзүлүг эзлериге — арбаннар болгаш сумулар коллективтеринге бүрүн бот-башкарар кылдыр дедир эгидин бээри-дир. Ынчаарда чер садыглажыр дугайында айтыыг боду-ла дүжүп калыр ийик.

2. малга өнүүн арбан, сумуу чагырганың эки тура барымдаалаар шиитпирин ёзугаар ыызы-бүрү хевирлиг — хуу-даа, коллективтиг-даа болдурар.

3. уксаалыг малдарны хуу болгаш коллективтиг чер эзлекчилериге садар кылдыр колдуунда мал азыраар, бодик дужүттүг көдээ ажыл-агый культуралаарын өстүрер сорулгалыг хуражыл-агыйларны (күрэкономнарны) дегиваар.

Доржу БУЗУР-ООЛ.
Техниктиг эртемнериниң кандидады.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң XVIII сессиязынга уткуштур

ЧЕР КОЛЛЕКТИВТИГ, А ӨНЧҮ ЯНЗЫ-БҮРҮ ХЕВИРЛИГ БОЛУР

(Төнчүзү. Эгези № 243 «Шында»).

2. ТЫВАНЫҢ ЧЕРИН САДАР БЕ?

Бистиң амыдыралывыстың о кол айтырыын (Горбачев ту салым-ол тудукчузу айырыг деп чулчуруп турган алгай) ынчаар көрзе, чогуурда? Ынчаарга ниити харын ындыг болгу дег: сагыш-сеткилге дүүгеренин турар айтыынга ындыг сагыш-сеткилге үүлдежир харын, эртем ёзуу-биле көрүүшкүнге — эртемге үндезилеттинген хаомы лек. Солуннарга сагыш-сеткили төөрел, хой удаа чүве бижээн ш кадын бар: «Содействие». Центр Азии» деп демократ солуннарда Антуфьева, урыгина. Переяева олар Черни дов-дорван садар хе» деп кыйгырып турдулар. солуннарда доктаамал 6—0 хире ораторлар бар (олар үүлдер бижинвес, олардан интервьюну ап турар). Коммунит саарылгачылардан, депуттардан. Кызылда бүдүрүл удуртукчуларындан эзлечиле интервьюларны ап келн. «Черни оон «ээзинге», таргайларга, садыгжыга (лаочикке) садарын олар саналап, хой нуруузунда шуут не турарлар.

А ол солуннарның редакторлары, өске-даа журналисери чылыг, чырык, чымчак абинеттерден бичин када үнш, районнарда малчын араттарга барып, оларның саналарын, бодалын мынчага чер чүүе албайн, солуургавайн турарыл? Черни садар азы тпас дугайында ол араттар, раажылар, фермерлер, саанылар, тойжулар, сарлык те кадарчылары чогум канчаан одан турарын солуургаш кеер журлуг турган. Чогум-на олар ерниң ёзулуг эзлери болуп урар болгай.

Билдингир орус революсчуларга кылыктаган шыжымышкын саарылдыг угаанан артык болуп, тергиндеп ургаш. Эсерлер (социал-революсчулар) партиязының удуртукчуларының бирээзи Мария пиридонова хууда комудалы эмш өөс, а «чоннуң төрээ» эзи Тамбовтуң генерал-губернатору Лужеников-ский я өске оранче толу-биле чоруткан. Софья Перовская Александр хаанче бомба ойнаан, а Каплан — хоовинаан аан дорт өк-биле Ленинни оолаан. Хаанмер болгаш олар а удур-даа ажыраар. Мынг сравжен революсчулардан камгаланың шыдаваанаар.

Салдынган айтырыга харымны оон өске арга-биле («Бистер өске орук-биле чоруур бис») бээрин, тодаргайларын эртем аргазы-биле орландажып көрейн. Чоннуң мынды мерген угаанныг үлегер домаа база бар:

«Дөрт ада төөгү чокта
Төре хөрээ дөгүн болбас».

Оон утказы мынды: мурнуку салгалдарының төөгүзүн билип албайн, ынчалдың хөрээн шиитпирлээри берге болур. Ынчангаш адаларның болгаш өгбелернин дуржулгазын өөренирин шиитпирлээн мен. Үүс чылдар дургузунда Тывага мал бажының өзүлдезинин кудулаашкынының дугайында (феодализм үезинде, ТАР — улусчу. Эрге-чагырга турда, ССРЭ — совет үеде, амгы демократтар үезинде өйдалдардан хамаарыштыр) хой чылдар дургузунда бижин келген ажылымны ам-на доозуп тур мен. Өнүүнүң хевирлерин сагарын көөрү мээн ажылымда чугула черни эзлеп турар. Ылангыя өнүүнүң феодалдыг, улусчу, күрүне болгаш рынокче шилчир үезиң өнүүзү.

Ынчаарга мал бажының өзүлдези чүүле өнүүнүң хевиринден, эргелеп башкарылганың хевир-байдалынган эвес, харын Тываны кым удуртун келгенинден болгаш удуртун турарындан база хамааржыр чүве-дир. Чижээ. Буян-Бадыргы үезинде бир янзы, Чүрмит-Тажы үезинде оон өске. Тока үезинде — база ылгалдыг. Ширшин үезинде — мурнуку-зунда бөгө өске, Бичелдей — Ооржак үезинде — мырыкай сыр өске болуп турар-дыр. Бо ажылымны чайга чедир бурун доозарымга, чонга чарлап дыннадыр аргалыг болурумга ыдегеп турар мен.

Ажылымны доозулаан кезээнден кыска таймылбырны ам кылып көрейн. Чер эзлээрнинин болгаш малга өнүүнүң хевирлери малдың баш санының өзүлдезинге эзы кудулаашкынынга кандыг салдаалыг болганын сайтарын көөрү чедле эжыктыг боор. Ынчаарга Тыва амга чедир аграрлыг чүрт болганда, оон экономиказының үндезини мал ажылы (кодээ ажыл-агый продукциязының 80 хуузун мал ажылы берип турар) болуп турар. Ынчаарга Тывага черни садын болур бе, азы хоржок бе? Ындыг айтырыга чогуур харымны чогумна мал ажылы, малдың бүү санының канчаар өскерлин келгеш бээр апаар.

Мээн ылганым эртем-шинчилел ажылының көргүзүп турарын ёзугаар алырга, Тывада чоннуң кижи бүрүзүнге онаштыр малдың эң хой баш саны улусчу эрге-чагырганың — Тыва Арат Республиканың чылдарында чедип алдынган. Дөйын эгедээр үеге чедір (1941 чылда) ТАР-ның чоннуң кижи бүрүзүнге 22 баш мал онаажып турган. Ынчаарга мал бажының өзүлде темпизи ынчаарда быжыг болуп, мал бажы чыл бүүде көвүдеп келген. Ол өзүлде харын 1933 чылдың улуг чудуңун болгаш дайынны сөөлүүредир. 1944 чылда безин катап дүргенибиле онгарлып келген. Ынчангаш ТАР-ның үезинде чер эзлээрнинин болгаш малга өнүүнүң хевирлери Тывага амгы болгаш келир үеде эң-не тааржып болгу дег система-дыр деп саналар мен.

Бо системаның алыс утказы мынды: чер — коллективтиг (арбан, сумунуу), а мал — хуунун болгаш коллективтин (хуражыл-агыйларның болгаш мал база чер ажылының эштежилгелеринин — МЧАЭ-лериин) болур үүрүлүг. Кураажыл-агыйлар (күрэкономнар)-даа, эштежилгелер-даа техниканы долгандыр тургустунуп турганын демдеглээр керек. А кижилер база техниканы долгандыр каттыжып турган.

ТАР үезинде чоннуң кижи саныга онаштыр мал бажының талазы-биле Моолга Тыва деннежи берген (ынчаарда Моолдун чоннуң кижи санынга онаштыр мал бажы база 22 турган, ам 10—хой шенелделер кылгаш, дедир сайгарлып кааткан мышаш). Ынчаарга мал ажылының талазы-биле делегейде эң-не сайыраткай чурт — Чаа Зеландия. Чоннуң кижи бүрүзүнге онаштыр малдың баш санымда 25—27. Бо көргүзүг талазы-биле Тыва бир эвес даанын эвес болза, 1946 чылда Чаа Зеландияның деннелинге чеде берип болур турган деп бодаар мен.

Ынчаарга мал ажылын үеждүүр талазы-биле ТАР үезинде тыва араттарының дуржулгазы амгы Тывага төөгүлүг эртем болур үүрүлүг. Ындыг болза-даа Тываның ол дуржулгазын өске черлерге ол-ла хевээр ажыглаары боттунмас: Тываның ынчаарда болгаш амгы мал ажылы — онзагай байдалдарлыг — аграр-бойдустуң берге байдалдарының үезинде мялды одарладыры, кышкы кадат, чайгы семиртилге дээш оон-даа өске. Тываның агаар-бойдузу кышкы үеде 40—50 градус өөр соор, чайын кедергей изиир, кандаашкыннар Россиының хой девискээрлериде мышкаш, 1—2 чыл эвес, а 5—10 чылдарда улаажыр. А өске черлерниң болгаш чурттарының дуржулгазын түс черниң онзагай байдалдарын барымдаалап көрбейн. Тывага мугулай ажыглап база болбас.

АКШ-тың дуржулгазын ажыглаарынче бистерин амгы үеде кыйгырып турары чаъыт эвес болгай. А ында чоннуң кижи бүрүзүнге онаштыр малдың баш саны 1,5. Ынчалзаажок АКШ-та мал ажылы эң-не бедик продуктулуг (сүт), малдың бүү баш санынга онаштыр мыйыстыг бода мал — 50 хуу (ТАР үезинде Тывага ол көргүзүг 30 хуу турган, ам 15 хуу). Сонгу Американы эзт-биле колдуунда Латин Америка чемгерип (хандырып) турар дээрзин демдеглеп каар бодаан мен.

Бодунуң, ылангыя Тываның, өске-даа черлериң онзагай байдалдарын шын барымдаалап билбес чорук — дүшкен СССРЭ-ниң болгаш амгы Россиының-даа политиказының бачыттыг уржуу-дур. Ук политиканың алыс утказы чүү дизе, бүгү-ле чүвеин тептеп айтыры, а ол айтыышкынны чер-черге ийи каракты шийип (дутлап) алгаш, чугаа чокка буу-хаа-биле күүседири-дир. Чижээ, Хрущев үезинде бүгү чер болганга кукуруузны кайыхамаан чокка таваны, а ол ышкаш Тывага «Кур черлерни шингээдир!» деп лозунгун адаа-биле хамык мал одарларын чара тыртпырын каапканы. Чубайс үезинде — ваучеризация. Бүгү черлерни айтырыгларын шак утказар чаъыт эзй мугулай шиитпирлээн чорук чогуур түнелеп кажыдаа бербейн келген болгаш моон соңгаар-даа берип шыдавас.

Бо дугайында тодаргай бадыткаан мындыг фактылар бар. 1948—52 чылдарда барык куш-биле бүгү-ниити коллективизация үезинде Тываның мал бажы дыка эвээжээн, а оон сөөлүнде. 1976 чылга чедир бүгү бар аргалар-биле оожум, ынчалзажок бичин өзүлде чедип алдынган. Ол чылын чоннуң кижи бүрүзүнге онаштыр малдың баш саны 5,3 болган. Хой эвес, ынчалзажок бичии өзүлде-дир. Ынчаарга эрге-чагырганга деморосстар (демократтар) киргени-биле холбаштыр ол көргүзүг үргүлчү кудулаан эгелээн болгаш чоннуң кижи бүрүзүнге ам 4,3 баш мал онаажып турар.

Таарымча чок бачыттыг болуушкуннар — кем-керек үүлгединишкиннериниң кедергей көзүдээни, массалыг өрагалаашкын, националдар аразынга дурбужүүшкүнер чогум-на оортан ужукталып турар эвес ирги бе? Бир эвес ындыг чүве болза, хамык ужур националистерде-даа эвес, харын карахүрец өнүүглерде болгаш кыымдарда-даа эвес мышкажыл. 1917 чылга чедир турган төре тургузуун, оон корум-чурумнарын катап тургузар дээш болзувусса, феодалдар үезинде Тывага мал бажы кандыг турганын сонуурган көрээли. Феодалдар — хой мал эзлери болуп турган, одар-белчиир уксаа салган, оларга дамчып турган болгай.

Феодалдар үезинде Тываның чоннуң кижи бүрүзүнге 10 баш мал, а ноянларның болгаш оларның чоок дүжүметтериниң кижи бүрүзүнге 80 баш мал онаажып турган. А бодуңу араттарның кижи бүрүзүнге 7 баш мал онаажыр болгачы: эвээш-тир. Ол дээрге, колдуунда эзт угланышкынны малдар: курган агаарлыг болгаш хой сиген болгаш өске-даа мал чемнерин белеткээри берге Тываға сүтүг мал ажылын сайырадыры нарын болуп келген. Бодуңу араттар — чоннуң эң хой нуруузу: 90 ажыг хуузу болуп турган. Оларның аразынга хаван-чадаг ыдыы араттар эвээш эвес турган, ынчангаш Тывага тура халышкынларын, чидиг демиселдин феодализм үезинде болуп турганы таварылга эвес. Ол үймээннер 1840—50, 1873—76, 1908—09, 1919—20 чылдарда болгулаанын демдеглээр бодаан мен. Ынчаарда болгулаан шимчээшкиннериниң баштынарын безин билбес бис — үймээннер ала-чайгаар кыптыгын тургулаан. Ынчаарга тура халыкчыларының (алдан-маадырларының) баштыны Самбажык дугайында дыннаан бис (1873—76 чылларның тура калыышкыны). 1919—20 чылдарда Өөрүүн Саглы базы чурттуг үймээнин Чаъчы-Хөө деп тоолду кижи база турганын билир бис.

Ук үймээннерде тодаргай угланышкын — кыдат болгаш орус чижиеш садыгжыларын баранналарын үптеп алыры болган. Он садыгжылар кедергей харам болгаш араттарны чула чип, мөлчүп, мегелеп турган, оларны эң кыдыкы килеңнээшкинге чедиргеи түнелинде, боттарынга ядыларны узурланыштырып алганнар. 1921 чылда Тыва Арат Республика (ТАР) тургустунган сөөлүнде садыглаар бүрүн эрге хереглел кооперациязының (Тыва Төп кооптун) болгаш күрүнеин болу берген соонда, садыгларже халдаашкыннар соксаан. Чүге дээрге арат кижи боду азы оон чоок төрелдери хереглел кооперациязының хуучузу болганда, оон садыгларын үптээн хөрээ чок-ла болгай.

Амгы үеде кызылдарны бурудадып, бүгү бак чүвеин оларның кырынче чуй каап турары ышкаш, моон мурнунда бүгү бурууну ноянларга онаштыр турган болгай бис. Ол дээрге амыдыралдың алыс дазылын чедир билбес чорук-тур ийин. Шаанда садыгжыларны нояннар камгалап келген: оларны дамчыштыр Тывага үлетпүр бараанны, ылангыя шай, таакпы, пес-таавы кээп турган... Ынчан Чадаананы «Орус-хоорай» деп шолаап турган. Чүге дээрге араттарның, оларның «кайгалдарының» халдаашкыннарындан кыдат болгаш орус садыгжыларны Хемчиктин ноянны камгалавышаан, бодунуң турлаа — Чадаанаже көөрүүн алган. Кыдаттарга удур революцияның сөөлүнде кыдат садыгжылар Тываның чоруй барганнар, а Россиының хайгаарларынга, а оон соонда — ССРЭ-ниң составынга Тыва кирген болганда, орус садыгжылар ТАР-ның девискээринге хевээр арткан. А Чадаана хоорайның тургустунган үеэ-зүү ындыг-дыр.

Черни арбан, суму аймыбиле коллективтиг эзлеп турган үеде ан-мен, балык-байлан база арбан, сумунуу болуп турганын демдеглээрге артык эвес боор. Аннаар, дининээр, балыктаар черлерни арбаннар, сумулар боттары тодаргайлап турган. Кызылдан, төп эргечагырганда аннаарының хуусаларын доктаадым, ан-менин төтчеглекчи бүү-биле кыра бээр чоруктарны болдурбазынга хайгаарлады боттандырып турган. Ынчаарга ан-менин амгызы мышкаш, төтчеглээр үүлгедиишкиннер ынчаарда Тываның девискээринге турбаан. Ынчангаш ан-мен, ылангыя элик, хүлбүс, сыын, мыйгак Тываның барын талакы кожуннарыңа амгызындан (50 чылдар бурунгаар) он-он беш катан хой турган. Республиканың төөн талакы кожуннарынга байдал база барык ындыг турган.

Барык чүс чыл дургузунда Тывага мал бажының өзүлдезинин болгаш кудулаашкынының байдалдарын өөренип көрген шинчилеелеримден дараазында түннелдерни кылып болур:

— кадаттыг мал ажылын дөгжүдүрүнин, мал ажылдыг республикага экономиктиг бызыг базаны тургузарының эң дээре байдалдары, аргалары— ол дээрге, арбан-сумунун коллективтиг черн, а мал-маган— хуу-даа, коллективтиг-даа (МЧАЭ-ниң, күрэкономнарының) болуру, тодаргайлаарга, мал эдилээрнинин хевирлери ынзы-бүрү болур;

— малды болгаш черни эзлээрнинин хевирлерин чаартыр, өскертир талазы-биле оон өске шенелделер эки түнелдерин бербээн.

Бо түнелдерни барымдаалап, дараазында сүмелерни саналдап болур ийик мен:

1. чоннуң эрткен амыдырында турган бүгү эки чүүлдерни катап тургузар. Чогумна катап тургузар дугайында чугаз болур, ону рессонанс — катап тургузар дээр, чүге дизе, эрткен чүвеже дедир эгл

ЧАА ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Черниң ыраа четкенде,
Чемниң амданы четтиргенде биллиннер.

Бөрүүнү көк дээш эвес, мал кырар боорга, даялаар.
Моңгүннү ак дээш эвес, шыларындан үнелээр.

Чепти өжип өөренир.
Чемени дыннап өөренир.

Саныны көрбейн, савалава.
Түүнү көрбейн, дүргектеве.

Көвей-дир дээш көөргеттиннме,
Көрбедим дээш чажыртынна.

Кириишпеске кириишпе.
Киженнигни девидетпе.

Дүвү көзүлбесче дүлүүмейн чор.
Дүжепкеннге бүзүревейн чор.

Дагыңа дажыы чууктава.
Дамырактың бажыы касканнава.

АРАГАЛЫГ ШИЛДИҢ СӨЗҮ

1. ШИЛДИҢ ЧОРГААРАЛЫ

Арагалыг иштиг шил мен,
Лажок-ла хүндүлүг мен.
Чалыы, кырган кым-даа менги
Чалап алгаш, өөнче чанар.
Садып алгаш, үндүрерде,
Чассыткан дег, бажыы суйбаар.
Кым-бир кижи хунаашкан дег,
Кынамчалыг кармактап аар.
Чангыс айлыг чажы ышкаш,
Чайгап, аадып өпейлеп кээр.
Төрээн төлү хаая базар
Дөрүнге кээп, олуртуп каар.
Баштакгымны ажа соккаш,
Маскактангаш, оргулаптар.
Изиг, изиг хөөрежир...
Ирей, даай боор хүндүлежир.

2. ШИЛДИҢ ХОМУДАЛЫ

Хүтбай түве, удаткан чок
Куруглаар мен, хүмдүм төнер.
Алгыш-кырыш кылганнарныц
Аразыига чыткылаар мен.
Шыдалдыг эр мени алгаш,
Шыыладыр шивадаптар.
Чарлып, чаштап хинчектенир
Шак ол өйде сэлымым бак.
«Алдынын-мэ алгаш дораан
Аптаразын октап болбас»
Өле баштыг өгбелерим
Өттүр сөглээн сөзу кайыл?
Хөөкүй мен-ие буруулуг дег
Хөлзеп турган ажыы үүл аам?
Хүндүлежип, хөөрежирин
Күзээр-дир мен, дилээр-дир мен.

Өөлет ЧИНМИТ.

ААЛ, ЧУРТТУ ОЛАР ЭЭЛЭЭР

Ажыг кыштың соогунда
Ажыл-албан аайы-биле
Аныак эш малчын сугга
Ак шаи болум чортуп келдим.
Өгүүн чырыы кыппышаан-дыр,
Өдекте ыт ээрбейн-дир, —
Хойлар оолдаар бачым өйнүц
Хонуу кээрге мидыг чүве.
Малчын менче уткуй үнгеш,
Малым алгаш, баглап кагды.
Өгже киргеш, өрү чалап,
Өшпээн олун өөскүтту.
Аал эвлээн чараш кадыы
Аяк-сава кыңгратты.
Изиг чемнин чаагай чыды
Ишты-баарым чылдып келди.
Соодажып, хөөрежип,
Солум чугаа солчу кааташ,
Ааржылыг далган чигеш,
Арным чырып, хырным тотту.
«Чогаалчыга чоорган» — дээш,
Шуглан-дөжек эдип берди —
Чонум — чоорган, хойум — хойлен.
Чурттаалгамга ымзанмас мен.
Хсорайлар кезип чораш,
Хонар үтек тыппайн баргаш,
Кодээ черде малчын аалдын
Көстүг олун сактып кээр мен.
Чаагай чаңчыл сагып чоруур
Чалыы салгал черимде хой, —
Алызында барып-барып,
Аал, чуртту олар эвлээр.

Николай ООРЖАК.

Сактып, ёзулап чоруулуңар

САГААН-ӨГБЕ САНЫ-ШИРИ

Каяа-даа улус дайын дуйайы чугаалажыр турган үеде үвениц ужу-кыдыын билип-тер анарган мен. Ол чылдарныц бирээзинде аалывыс Балыктыг аксыига чайлап чыткан. Бир хүн менден улуг кым-биле хемден ийи-үш байлан тудуп алган кээривиске, өөвүстүн чүк базарында, чанында эрги, куу сыын мыныы салып алган, аскыр-чаваа деп мөөгү ышкаш, базаа куу өөлүг шляпалыг, өгбе-тер ак салдыг, орус хептиг, чырык мага-боттуг кижи ачаыс-биле сүт арагазы ижип, чаа-чалбак дутайын чугаалаш-кан олурлар. Черликшээн мы-ныстың адыларыныга ол кижи чулар, чүген, чүү-хөө-ле аазар бодаан боор, оон башка чоо-рул ону! Ашак сыныныц мы-ныызын аңдынга дергилээш, дужувуста Узун-Хем сайынче үглүг чоруптарга, ачамдан ай-ырдым:

— Чүү кижи боор?

— Каргының тергини мал-ыны Саны-Шири деп кижи-дир. Бо кавыныц чону ону Дүктүг-Ары-даа дижир түве болгай — дээрге, каттыржып-кан бис. Бистин айывыс-биле ачам база хүлүмзүрүй каап-каш:—Салын көрбеднер бе? Бир-ле сагаан-өгбе, мен-ие ол-аам! Чүгле оонуу — ак а мээнин —мунгаш, кара! Ын-чангаш Дүктүг-Ары дирткен кижи-дир ол. Кызыл шеригге өөй мал-маган, акша-мөңгүн дузалаан. Бүгү Тывага сураг-жаан. Ол дээш Тока дарга баштаан төлээлер-биле орус чурту кирип, белек-дузаламчы-даа чедаржип чораан, орден-кавыяага четкен, уран чогаал-та-даа ады кирген кижи-дир! Бис баа-ла хөй мал-маган дузаламчаа бердиивис. Ол дээш ивени Кызыл-Мажалыкче мур-такчы малчыннар хуралыиче салап, аът, инек дүрзүлээн черек демдээ-биле-даа шаа-аан болгай —деп, ачам та-ылбырлай таныштырган.

Алдарлыг арат Саны-Шириин эн баштай болгаш сөөлгү статап көргенни ол болган. Оон дутайын С. К. Тока 1942 чылдың март 22-деги хүн дем-деглелинге мынчаар бижээн: «...Мөңгүн-Тайга кожуунунуң Каргы сумузунуң 1 дутаар арбанда 55 харлыг эш Саны-Шири 1930 чылда 45 баш малдыг турган, 1941 чылда 605 баш чедир өстүрген. Коопка 62 баш мал, 160 кг дүк, 50 кг саржаг саткан болгаш маадырлыг Кызыл шеригге 3 аът, 15 хой-өшкү, 1 шары, 75 акша дузаалаан...» Улуг чаңгыс чер-чурттуувустун болгаш өгбевистин намдар-төөгүзүн, ажыл-херектерин С. А. Сарыг-оолдун «Саны-Мөгезинде» бижээнинден артык кым-даа чугаалап шыдавас. Чогаалынын маадырынын өмүнээзинден шулүк-чүүнүң алганганы каш-ла одуругну манаа киирейн:

Каргы бажы Саадак арттан
харап кээрге,
Кадыр турут шораннардан
шурап чыдар,
Карак четпес кашпал ишти
Тоолайлыг хем
Кажаа-кыштаг, улуг чуртум
болу берген.
Чүмма турлаа Тоолайлыгга
Чудап өлзе, анай, шорун,
Чутту-бакты ажып тиялеп,
Чурттап өскен бодум-дур он!
Аргар турлаа Тоолайлыгга
Арып өлзе, анай, шорун,
Ашты-бакты ажып эрткен
Ашак Мөге бодум-дур он!

Ынчангаш Ооржак Шангыр оглу Саны-Шири чүгле амы-дыралдын бергелерин ажып эрткен эвес, харын даглыг черниц дошкун-ширинн агаар-бойдузунга дадыгып-быжык-кан, мал ажылынга шылгарап маадыржаан, хамаалы бижил-гезинде — Саны-Шири, а чечен чогаалга —Саны-Мөге деп ат-биле төрээн Тываэынга сураг-жаан арат-тыр. Оон 60 хар безин эки-ле четпейн чыткаш, эрте мөчээнин көдээге турган дыннаан мен. Мугур-Аксыга кээп бир-ле дугаар школа эжиин ашкаш, ол алдарлыг малчынның уруу —Сержинмаа башкының өөренікчизи апар-ган мен. Школага келирим мурнунда-ла, оон ашаа —Чамыш Орушкуевич Чамыш-оол дуржулгалыг директор, тулган география башкызы деп дыннаан, сөөлүүреди аңаа башкы-ладыр аас-кежиктиг болган мен.

Кижилериц хуу-салымы элдеп-кайгамчыктыы-биле аайлажып башташкылаар. Кашла чылдар эрткен соонда, бодум база башкы апарып, аттыг-чарлыг Саны-Мөгениц оглу — Ооржак Алдын-оолдун чуржу-зу кыс-биле өг-бүле тудар хуу-салым менээ таварышкан. Менден, ажы-төлүмден өлүм эрте-ле чарын аппарган эргим кижиминиц адазы, Мөңгүн-Тайганың, Шуйнун тудуг-суурларынын үндезилекчилериниц бирээзи —Иргит Шагдыр оглу Шиуугур, иезн Саяа Дүндүүевна Дзаза урулларым аваэын бодарадып чаяаган, а ону чажыдан тура ооргэынга чүктеп өстүрен кижи —Саны-Мөге Алдын-оолдун кадайы —Саяа Намгай-оол уруу Севил дижир түве. Ол кат-ием ам-даа чурттап, мени оглумайлап, күдээ-мейлеп, чылыг, чымчак сөстерин дагывышаан чор. Ынчангаш мен, ачамнын сагыл четтирткени ышкаш, сагаан-өгбе Саны-Ширинн база улуг өгбем деп санап арткан кижи мен. 1960 чылдың августа болган бистин кудавыска Алдын-оол катыминың мынчаар хөөреп турганын утпаан мен: «Бир эвес Саны-Мөге өгбенер чораан болза, силерниц бо куда-ёзулалыңарга 73 харлыг хоочун болуп киржир турган ийик. Оон соонда сээн сагы-жынга база бар чогаал тыптыр турган болду бе, хүреген?»... Ам бистин аравыста чок, хөглүг-баштак, хоочун чолаачы чораан катым оолдун элдэрткен күзелин ийи чылдагаан-биле күүседип шыдаваан мен: бирээде, Саны-Мөгени С. Сарыг-оол немээр-казыр түве чок кылдыр алган мөнгежиткен. Менде өскени өттүкер, катаптаар чаңчыл чок. Ийиде, ол шагда төрел-дөргүл, таныш-көрүш, чер-чурт тыткан дээр янзылыг өкпээргек-ддаргак сеткил кижилериниц мээ-медерелинге дириг чурттавышаан турган. Чажыргаш чоор, ам-даа дириг хевээр. Ынчалза-даа ачы-буянныг сагаан-өгбем Саны-Шириге эн эки турас-каал —саны-мөгелериц салгалы өзүп мандывышаан!

Бөгүн Мугур-Аксының кол, төп кудумчузу дайынныц болгаш күш-ажылдың хоочуну Саны-Ширинн адын эдилеп турар. Бо кудумчуныц арты-иштинде сагаан-өгбеник аймаа база эвээш эвес. Бетин чижээ, мээн кыстарымныц улуу Саны-Шири аттыг кудумчуныц бир бажыңында чурттап турарына чоргаарланыр мен. Бодум эвлүүзүмде, сураглыг малчынын адын мөнгежидер айты-рыгны «Шын» солунга үш удаа көдүрген мен. Тиннелинде кудумчуныц адаттынганы бо. Ол-ла чүүлдериниц дай-лымы-биле Мугур-Аксының эрги суурунда Советская ку-думчуну чангыс чер-чурттуу-вус, ужудукчу Кара-Сал Мур-гуулчуевич Хунан-оолдуң ады-биле эде адаан. Боларныц бичии мурнунда суурнуң ми-крорайон кезээнде Мөңгүн-Тайгадан эки турачылар С. Х. Бавуу, И. К. Маадыр-оол атты кудумчулар база тывылган.

Бир эвес чораан болза, Ооржак Шангыр оглу Саны-Шири ам 105 харлапкан турар ийик. Ынчалза-даа ады-сыны бар турда, орну-чыдыны, чевег-хөөрү чок маадыр турбас. Улуг өгбевисти хөөржүткен чер биске билдингир. Ындыг турбуже ол девискээрни суурнуң чурттакчыларының төккен богу хөме алган. Ол дугайын моон мурнунда база бижээн мен. Ынчалза-даа бокту оон чайладып, өгбенің хөөрүн тып, чурумчудар ажыл ам-даа чо-руттунмайн турар. Саны-Шири чүгле оон төрелдериниц, чоок кижилериниц өда-өгбезн эвес, харын бүгү мөңгүн-тайгажы-ларныц база сактыр, ёзулаар ужурлуг сагаан-өгбезн-дир. Бо айтырыг бистиц эрге-чагырга органнарыныц талазындан ки-чээнгейге алдырган турарына идегеп каайн.

Салчак МОЛДУРГА.

Та бүзүреңер, та бүзүревеңер

ТАЙГА ЭЭЗИНГЕ УЖУРАШКАН БИС

Ынчан Тываныц эн шырак ээн аржаанларынын бирээ-зинге дыштанып, кадыывыс кижидип турган бис. Аржаанга чеде бергеш, Тыва-ныц хөгжүм-шин театрынын шырак артистериниц бирээ-зи-биле хөөрежир аргалыг болган мен. Майгынарывыс ножа тиктине бергени-биле ыраа чеде берген кежээмде-ле чугаалажып, аяк шайны аар-лап эгелээн бис. Мээн ажы-лым артистин ажылы-биле чоок, тыва дыл, чечен чогаал-ды хөй чылдарда башкылап келген болгаш, артистиц чо-гаалыкчы ажылы-биле танышы-лым. Дыка солун чорду.

Бир-ле хүн дүштеки чем соонда тайга үнүп агаарлаар деп дугурушкан бис. Хүнүн бизи-даа аажок, серин хүн, чечек-чимистин чаражын, ыраг агаарныц магалынын канчаар ону. Артизим-биле чугаалажып чорааш, тайганын элээн бажынче үне берген бис. Ынчан июльдуц ортан үеэи чүве. Кат-чимис аймаа: көк-кат, инек-караа ам-даа быш-калак, үнгеин аажок. Ынчал-за-даа кызыл-кат үнген чер тып алган бис. Кат дээрге шиштээн эзт-ле, артында-ла сывын куду ээлдир базып тур-рар болду.

Аравыс ырак эвес—5-6 метр хире чораан бис. Хенертен бир көрүптеримге, бистиц аравыс-та кат сывыныц аразында хеп-сыны, арны-бажы аяннны аажок аныях уруг турупкан, аксынче кат книр каап тур. Баштай чожуй бердим. Эжим-ни көөрүмге, ол уругже көрнүп келген мендилежип тур, а мен база бичии чоокшулай бергеш эклештим. Бажыы со-гаш кылып каап, кат чыып чип тур. Мен эжимче көрүндүм, эжим менче көрүнду.

— Чок, эскербедим.

Чанып оргаш, чугаавыс үнүп, баштактанчып, аржаанда ын-дыг уруг чок, чоок-кавыда аалдар база чок, ам артында тайга бажы ээн чер. Уругнун кайыын, канчаар чедип келге-нин тывызыктажып чорун ор бис. Ол-даа тайга-танды ээзи-ле чадавас боор деп түнелге келген бис.

Чинге орук-биле чорун ор-гаш, мурнувуста кончуг чоон, кара шокар чылан эртип чы-дарын денге эскерип, көрүп кагдывыс. Эрте бээрин маная, тура дүштүвүс.

— Демги көрген уруувус хуула бербээн бе?—деп артиз-имден айтырдым.

— Чадавас боор, Кыргыс-ович—деп мыыдыг.

— Шынап-ла, каптап билир ону кижи.

Савелий САРЫГ.
Каа-Хем район.

ЧУРУКЧУГА ТУРАСКААДЫГ

(ЭЛЕГИЯ)

Саяа Шожут-оол оглу
Сарыг-оолдуң чырык адынга
Көзенекте сээн ийыи???...
Хорек дүрзүн??. Чүү болду
бо?
Серт чок орган чурттажынны
Серт-бурт кылып канчаарын
ол?
Кажан? Канчап? Дүүн чаа-ла
Карандажын пейзаж чуруп,
Каргын аксын хөөрегилеп,
Калык, хөглүг олурдун чоп?
Бийир холдан барып дүшкен.
Бисти ам шуут көрбес сен
бе?
Саяларын каапкаш баар
деп
Сагыжынын багын але?..
Быышкан хүрек тоорук дег эр
Мынчап баарын дүжеввэн
мен,
Бүленнедир бозангаш-даа.
Бүзүревес-тир мен, Сарыг.
Мөңгүн-Тайган шораннары,
Бөмбүрзекте Мексика,
Моолдун тоолзуг
делгемнери...
Бо сээн ижин эвес бе, кай?
«Овурун таан тываэыг-дыр,
Олуруп бээйт, сомнаптайн»—
дээн
Эрежиниге бодуургеп ал.
«Эрте боор» - деп,
ёзуургаан мен.
Чудашты мээн дүрзүм шыыр
Чуду-кара кай баарыл аан,
Чуртум арнын уранчылар
Чурукчуну кайынын тывайн?..
Оо хинчээм, аңдын бажы
Ода алдан четпейн хойду!...
Овкажыптар турган болза,
Орнунга мен бөгай эртик.

Салчак МОЛДУРГА
1992. XII. 10.

КЕЗЕМЧЕ

•Чечен чугаа•

биле көдүрүпкеш: «Богда, чүү кончут вар чувел?...» дей каапты. «Соксаэын!» дээн шагдаанын үнү бисти үзе кирди. Бисте ыт чок, чүгле ышкыштаарывыс дыныалыр. Ийи хааржакты ынчаар артыкы эжиктен үндүргеш, белен турган, домзактаанларныц «кара каарган» дээри муңгаш машинага чудурүптеривис билек, шагдаа эжикти шак кыл-дыр дуглаваш шоочалапты. Чүүү-даа көрүп четтикпедим. Орай дүне күскү карацгы дээр дүвүнде, мээн билдинмес бодалдарым дет, бүлүртүн көстүр сылдыстарныц чивен-нээри, көшкен булуттар аразындан шал-бул көзүлду. Ка-тап-ла карактарывыс дуй шарыпты. Бодал-ла хөй. Маная каядыг-бир хай-халаптан азы аарыгдан өлүп калган болзумза, бәза ынчаар бүдүү бир черже аппарып октаптар-дыр аа? Аалымда алган кадайым, ажы-төлүм, дөргүл-тереллерим мээн дугайымда чүүдаа билбес артар ирги бе?

Келген оруувус-биле дедир чоруп орар хире бис. Ол хааржактың бирээзинин иштинде мен чыдар кылдыр бодаптарымга, кудараллыг, муңгаралдың дүвүрээзнин сеткилсагышты дуй тыртыпты. Карак чажы саалаар. Шарыгны өттүрбүшаан, думчуум кы-рында изинейнин чор. Чедип келдивис. Шарыгларывыс че-жипкеш: «Удунар!» дээш, шагдаа үне берди. Эзир-оолда-даа ыт чок. Орнунче утлапты. Орнумга сандайлан-дыр олурупкаш, бодаанга ор мен. Карак чажы ала-чай-гаар-ла батпышаан. Уйгу кайда боор. Шынышы-на түве. Бистиц хаяа, чүүү кылып чо-раанывысты кады чыдар эш-териистен кым-даа айтырба-ды. Сактырга-ла, шупту ындыг таварылганы көрүп пат болган-даа ышкаш.

Хөй чыл шиитиргеш, чурт-тун бир шыныы чурумнут ла-гериниге херек эрттирериниц кадыг-берге чуртталгазын көрүп эртип турарымның ал-дыгы чылы түве. Арагалап чорааш чедип алган түвем ол болган.

Хөй ажы-төлүн адазы-даа болзумза, азы-харын ам-даа үжеи иштинде кижи мен. Ажы-төлүмнүн, алган када-ймының мурнунга мындыг бу-жар үүлгедиг кылып, кара-бажын дүвү дырбактай бээр боор мен деп бодавайн-даа чордум. Ажы-төлүм өстүрүп алыр дээш, ыызыл күш-биле ажылдап чордум. Өг-бүлевис ажыл-амыдыралы өскелерден дудак чок. Хууда ажыл-агыйлыг. Ажылдан келген коллективиниге багай-даа дир-тип чорбадым. Трактор му-нуп турар, механизатор кижи мен. Үүлгединим сактып келге-нимде, донга бажым чуура шаапсаам кээр.

Ажыл шагынын соонда, чаччыкканыы ёзугаар, өөрүм оолдар-биле, оруувус аксында борбак садыг чаны-биле эр-тер бис. Оон үнген-кирген чон черле үзүлбес. Кижини бо-дунче кыйгырып турган мш-кашш, сорунзалыг чүве-биле дөмей садыг боор. Чамдыкта оон даштынга шош-содаа, ал-гыш-кырыш-даа болу бээр. Арагага ымак улуска таа-рыштыр кылып каан-даа дег, турар чери безин эптиг са-дыг, арта хоорай кыдыында. Автобус доктаар чер оон мы-рынай ырак эвес. Ырак-үзүн кожууннардан келген улус хоорай садыглары кезин чор-бас, оон сада шаап алыр. Дү-нескинин он бир шакка чедир оон улус үзүлбес. Чамдык дыштаныр хүннерде аңаа арага оочурлаан хөй улустун соонга тура кааштар турдум: «Ам база амзаптын бе, Тас-оол! Ажыл соонда аксын чыт чок келбес боллун. Сээн-биле чүү болун турар чувел?» дээш-ле кадайым кырымга-ла кээр.— Хөөкүй Кертик, өрү-шээн көр. Бодум акшам-даа чарывадым. Эш-өөр кончут боор чүве-дир ийин...— Ишпес мен дээш ойталаар болза, сеш ойтур октап алгаш, аксынче кудар эвес, болунда-дыр...—дээш кадайым алдырт-пас.— Кижиниц арын-нүүрү деп түве база турар шежик, эжим—дээр мен.— Арын-нүүрүц арага ижери-биле шынзытпас чоор. Араганың үстүнге чам үвер. Шыдалдыг улус-биле канчап дешежир кижи сеи. Оон орнунга урут-ларынга амданныг ааш-чем-деп садып эккеп берзинзе» деп, кадайымның сурган чо-раанын сактып келгеш: «Кон-чуумну Чүге-ле оон сөзүн дынзавайн чоржук ирги мен. Күзеп, оштап чораан чүвем бо ыйнаан» деп муңгаран бо-данып ор мен. Чеже-даа бо-данырымга, ам менээ чүү ду-за болурул. Дүвү чок дээрже хол сунганы-биле дөмей, дол-гандыр демир, тенниг херим. Моон үнерниин кандыг-даа аргазы чок. Үзе базар хонук-хуусаа ам-даа талыгыр. Хе-рименин дөрт азымда мол-дургалар дег ыттар четкен, автоматтарлыг шериглер дүн, хүн чок кадарын турар. Би-чии-ле ончоктанмр, аваатчаа-ланмр болзуда шорун, рейн докпактары-биле улдан-ваап-тар. Өлүн-даа чыдар болзуп-за, сени тоовас.

Бодал чокка арагалап, хөй-ээш-өөрлүг кижи болуп келге-рен чораш, мында, четкер оранында, чоок кижилерим-ден, чоюмдан, төрээн Тыва-дан ыраа чедип келгеш, хе-рек эрттирип, халинчектенип чоруурумдан ыглап чорбаан бо-дум караам суун кижи чо-руурум бо. Боттуг бурузуун кымга чарбмыр. Ол тоогун бо-дур.

Шалын алган хүнүн. Кассаже акша оочурлаан тур мен. Септекчи Калдар-оол кылыш-тан келгеш, сөөлүн айтыргаш, мээн-биле кады турун алды. Үстүг холун соонда-биле чүлгүй иткилеп тур ол. Мурнувуста улус-ла хөй. Ынчалза-даа оочурлуг чыгыры аажок. Аванс алырга черле мыдыг. Колдуунда шуутузунга дек түн кылдыр бижип каарга ыдыг болбайн. Даргамдан бир хүнүн шелээзин дилеп алган кижи мен. Оттулар мени сөөртүп алыр дээш трактору-мну база айтырып алган болгай мен. Баштай акшазы-ны апкан оолдар орун ара арага садыныче, суксаан хой дет, шуужуп кирип-ле турлар. Калдар-оол-биле бис база ынаар-ла кирдивис. Айлаш-кан түве дет, хой кажи-даа чок. Ийи садыгны турукан чүгле шилдер кыыгыраар. Мен дөрт шил водка ап алдым. Эжим үштү ашкан. Үүгй кээривиске, демги өрлер мээн тракторум чанында-ла пах-таан турлар. Бис база оларга каттыжа берген бис...

Бир мининн турарымга Кал-дар-оолду трактору иштин-че кирр иткен тур мен. Чүү-даа болза олуртун алганым билир мен. Та канчаар чо-рупкан мен. Дөвүнчүктүг ас-фальтылыг орук-биле чорун органым база бар... Чык-чак дээн ышкаш, мининн кээрим-ге, шагдаалар мени тракторум иштинден үндүр тырткан тур-лар. Ам көргеп, мурнумда милиция машинозы, эжчинин дүргеп дуза машиназы база-тур. Бүгү түвени билин каапты-ым. Калдар-оол кабинадан уштунгаш, трактор аваанче кире берген. Кижи кыыр арга чок, үзүк-чазык кижи болду. Бо-ла-дыр, арганы холун эрттир ишкенинин түүнелп — кижи амызынта четкенин ол-дур. Хилинчек чок эжимин хей черге бастырып алган болган мен.

Ам чежемейнин-даа ыглаа-рымга дуза чок. Шиитга кире ыглап алгаш, ийленин чы-дын алдым. Менээ кажан-кезээде катаптаттынмас кезем-че болур ыйнаан.

Сарра КУУЛАР.
Сесерлиг суур.

ТЫВЫЦАРАМ

Бо чурукту 1950 чылдарныц эгезинде тырттырган. Бо башкылар Эрзин районнуц Бай-Даг ортумак школазынга башкылап турганнар. Кымнар-дыр, тывыцарам.

сонуургактарга

СҮҮЗҮННҮГ ЧАА ЧЕМ

Британиянын ийи фирмазы демнежип алгаш, сүүзүннүг чаа чемни бүдүргеи. Оон амданы дагаа эъдинден азы тырткан инек эъдинден ылгал чок — дыка чаагай. Ол чемни микопротеин деп адаан, мнда белоктар хей, а үс аймаа чок. Дагаа эъдинден оон ылгалды — сүүзүннүг чемни чиг хевээр база чип болур.

ВАВИЛОН ПИВОЗУ

Дой довурактан кылган быжыг саваны археологтар бу-рунгу Вавилоннун турган чериден тыпкан. Пивону канчаар кылырын ол савада бижээн болган. Ында бижээнин ёзугаар кылган пивону 4 мун чыл дургузунда кадагалап болурун савада айыткан. АКШ-тың Сан-Франциско хоорайында пиво кылыр завод шаандакы шагнын ол бижимелин ёзугаар пивону кылып, оон хуусаазын базаа 4 мун чыл кылдын доктаптаан.

ЯНЦЗЫ ХЕМДЕН ДУНАЙ ЧЕДИР

Дүшкен социалистиг лагерь чурттарынын иштинден даштыкларны кызыгаар часка хуулээн ал турар чурт — Венгрия. Даштыкыдан келген будурулгелер болзуун магазиннерин азы өскс-даа будурулгелерин моондак чокка бүрүткедир, тыпкан орулгазын даштыкыже база кызыгаар чокка үндүрүп алыр арганы оларга Венгрияныц эрге-чагыргалары тывыскан. Ынчангаш даштыкы күрүнелериниц хей хамаатылары ылангыя кыдаттар Венгрияда ам эндерли берген. Ында келген хей кыдаттар колдуунда Янцзы хемден үнгеш, Дунай хемиин девискээринде турумчуй берген.

«ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУНАР, СҮНЕЗИННЕР БАР!»

Элдептиг чүве: Норвегиянын Гайрангер болгаш Грутан хоорайларынын аразында автомашина оруунун эрткен черлериде кашпалдарлыг даглар бар. Кажан аная автомашинзлыг чолаачылар чедип келирге, баштай каракка көзүбес кижилериин алгы-кышкызы-ны-сыызы дыныалыр, а оон соолуунде коргунчуг кижилерин овур-хевирн көстүп келир. Ынчангаш чүдүлгелиг хей чолаачылар ол оруктарга озал-ондактарны кылып турган. А чүдүлге чок кижилер көнгүс тоовас! Тус чернин эгге-чагырга-лары 1992 чылдын эгезинде ол оруктарга мынгыг чарлалдарны эскылаан: «Оваарымчалыг болунар, сүнезиннер бар!» Оон соолуунде ында оруктарга озал-ондак эвээжей берген.

МӨНГЕ ДИШТЕР

Мөнге, харын кандан безин быжыг диштиг дириг амытаннар чырык өртемчейде бар түве-дир. Чижээ, акуланын дижи дендим быжыг! Кандан азы кобальтыдан артык. Дэлай болгаш курраг чер дириг амытаннарынын дижин шинчилээр хей эртемденнерни бадыткан турарын ёзугаар алырга, акула кырыгыже чедир оон чидиг азыы бичии-даа шаптыланмас, харын улам чидиир болган: акула азыын мугур кылдыр эгеп каарга, чеди хонук дургузунда эну кагып чидиилтер онза бүдүмел бар болган.

САГЫНГЫР ЭМЧИ

Бичии уруглар эмнелгеге, ында эмчилерге баар хөөнү чок болгай. Ынчаарга Америкзаныц Каттышкан Штаттарынын Атланта хоорайында Джон Симонс деп докторга бичии уруглар эмнедир азы шинчи-дер дээш күзелдин-биле бааррлар. Бичии уруглармы дүлээп алыр өрээлинин эжиинде база бир улус өрээлге ыызы-бүгү ырлаар хааржактарны, бижик кагар машиналарны, чүзүн-базаын ойнаварактарны делгээн. Бичии оолдар, уруглар ам Дж. Симонс эмнее баарын бөттары дилеп турар.

«ХАЙЫРААН-НА МОЮНДУРУК»

•Шоодуг

Дужүт ажаар улуг иштин түлүк өйү турган түве. «Та-раа шолу кезиир бис» дээн даргам-биле аттанмыттыыс. Чоокта алган чинк-карам чо-ваар, могаар аът дет эвес. Чартык шакта сиилетпивис. Чашпаннын-даа кестүп келдн. Комбайнкар шуужуп турган хоорзуиче ээптивис. Чоржан шары мунган-даа дет, чортар ужур таварышкан. Чалбыш ышкаш кызыл дилги чанынын-тан тура халаап, «канчай-ны, чоонуйн» дээн ышкаш, ка-шолче ыдыплатты.

«Сүрер, сүрер» дигеи соон-да, олудунда даргам хөлзеп, чүткээн аът дет, үзеңейнин октуг боозун холга алды. Ор-гул-чигил тараа шолу орта кайын чордуварыл. Ынчалза-даа дилгивисти ызыртыр-ла сүрүп ор бис. Бөлүк торлаа мурнувустан могдаанзыг чер-жы берди. Аткан оксут, дилги шураап, аксы-биле бирээзи апты. Ушкалакта аткан дилги, ужукканзыг дүргеи болду. Пактап алган кужун салбай-мангыры улам кедереди.

Аймыл-халап соонда сүрүп, амы-тыны кесте турда, амы-дырал бодап чоруур амытан-ны кээргей бердим. «Даазы шолче үндүрер!» деп, даргам үнү чыыкылай-дыр. «Оо-ам биске алдырбас...» деп ойталаанын илереттим.

Машинаны доктаадыптым Мактыр дилги чиде берди. «Хайыраан-на моюндурук! Халас кежик черде калды. Хамык ужур сеңде» дээзин даргам караан сооду берду.

Биче-оол ДОЮНДУП.

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр

ЫДЫКТЫГ ЫРЫ

Тускайлаг бот-догунаан Тыва Республиканың ыдык ыры-гимниге чогаадыкчы конкурс чарлаттынгандан бээр үр үе эрткен. Ынчалзажок мындыг ыдык ыры ам-даа чок. Оон кол чылдагааны — ол конкурсту организастаанының таарымча чок болганында. Чангыс сес-биле чугаалаарга, эң эки сестү (шүлүктү) азы аялганы шилип тывары турган. Ынчанмаска тончу чок шойлу бербейн канчаар. Шилиттинген сеске аялгалар конкурузун аңгы чарлап болур турган. Ол ам-даа орайтаваан. Россияның гимни безин ам-даа сес чок болгай.

Конкурс Тыва Совет республика турда-ла чарлаттынган. Аная келген баштайгы ажылдарыны Тыва Республика апарганда сайгарарга, сестерге, оон утказынга карышкактар турбайн канчаар.

Мен база республиканың сураглыг, хоочун композиторуйле баштайгы эвлечеде бир ажылды кирдиивис. Үениң дүрген өскерилгези-биле үк ажылды «улут совет» деп сестер үреп кааи. Ам ону мынчалдыр саналдаарын күзедим:

Саян, Таңды сынарыныа
кавайлаткан,
Шапкын күштүг Улуг-Хемге
өпейлеткен,
Азияның ыдык төвүн
баганалаан
Араттарның алыс чүрту
байлак оран.
Алдын-мөңгүн аптаралыг,
Арбын малдыг, ацыг-мекиг,
Ажыл-ишчи хайнып турар,
Ак-көк Тывам, алдаржы-ла.
Азияның төвү — түрээ,
Араттарның сүлде-сүзүү —
Аялгазы — сыгыт-хөөмей —
Ак-көк Тывам, делгере-ле!

Гимнге хамаарыштыр дыка хөй эштернин саналдары, сүмелери парлаттынгылаан. Сөөлүүреди чамдык авторлар лидимя-биле ажылдарын саналдап, чырыкче үндүргүлеп-даа. Бо чорук чогаадыкчы эштернин ынак Тывазының ыдык ыры дээш сагыш салыышкыны, сонуургалы болур. Улустун ырларын-даа сүмелеп турду. Ынчалзажок чогум ол аялга, ырыга сес херек деп комиссияның шинтирги чок болган. Композитор Каадыр-оол Бегзи бо талазы-биле дыка сагыш аарып, бодалдарын бижип, хол тудуп киржип-даа турганын билир бис. Эр-кей! Боду конкурска киржип, аялга бижээн болза — солун турган. Ол та, кым билир, киришкенда чадавас, а конкурс хаглыг болганда бис ону билбес бис. К. Бегзи ССРЭ-нин улустун артизи, тыва музыканы композитордан дилээн мен. Сес аная дыка таарышкан, ынчангаш ол чаа аялга бижээш, конкурстуң ийиги эвлүүнге кириштн. Түүмелин айтырарымга, ол мөнөө: — «Ырывыс гимнге таарыштаан, аная Тыва дугайында ыры бооп артарын жюри сүмелеп» деп харылаар болду. Бир-тээ, кижи бүрүзү бодунуң ажылдарын саналдап турар чүве болганда, оон өөрүн маңаа киирип көрейн. Кайы-бир композиторга тааржып, чаа аялга чогаатты ының азы А. Чыргал-оолдуң сураглыг ырынга таарыштырыптар-даа чадавас. Дилээшкиннерден чүү-даа үнүп болур. Мындыг сес чүве:

Саян, Таңды,
Шапкын күштүг Энесайны
Чамбы-дипке
Шаанап сүнган байлак чер
бар.
Оон алы мөңге шагда,
Орааннарда тарай берген.
Азияның ыдык төвү,
Араттарның алыс чүрту —
Ажыл-ишчи
Ак-көк Тыва алдаржызын.
Акы-дүнма,
Аймак көвей чоннар-биле
Аралажып,
Амыдырал оруун тыптым.
Төөгүлүг херектерни
Төрел чоңун чаяан үүр.
Азияның ыдык төвү,
Арат тыва алыс чүрту —
Аймак чоннуг
Алдын Тыва чечектелзин.
Өртемчейде
Өнүктерже холуң сүнуп,
Эптит-демни
Эчис шын деп шилип алдын
Амыр-тайбың хосталганын
Аялгазы ырыг болду.
Азияның ыдык төвү,
Арат тыва алыс чүрту,
Сүлде-сүзүү —
Чүгүлүг Тыва делгерезиг!

Чүгле мээн эвес, өскө-даа номчаан сестеримде «Саян», «Улуг-Хем», «Азия төвү» деп сестер бо-ла таваржыр-дыр. Ол ындыг турар-даа ужурлуг. Тываның одунун үш ожук дажы, оон үш-булунчуу ол үш сесте туттунуп турар. Оларны адаарга, кандыг-даа кижи кайда черге дээрзин билип аптар. Оон-даа тодаргай овур-хевирни, ылгалды чүгле тываларга хамааржыр сыгыт, хөөмей-биле илередип болгу дег. Ындыг төлевилелге «Хову» деп девизтиг, «Сырын-хадын сыгыт-хөөмей солаан» деп эгелээр ажыл хамааржыр. Солун болгаш тывынгыр, улусчу хевир чорду. Тыва — Бүгү-делегейниң хөөмей, сыгыт төвү болгай. Ынчангада бо ажыл күрүне гимни болбаза-даа, уран чүүлүүн, хөөмей-сыгыттың гимни болур аргалыг. «Делегейниң демократтыг аныяктарының гимни» дээш, ийзы-бүрү ыдык ырылар-гимнивер турар ышкажыгай.

Тывалар төп Азияда бурунгу чон. Оларның аас чогаалы байлак, мерген сестүт, философчу бодалдары делгем, чырык, онзагай. Ындыг болганда мындыг янзылыг доючу, тода, бөдүүн ыдык ыры сөзү база турун болгу дег:

Аптарада алдын-мөңгүн
үүжелээн,
Арбын малдыг, ацыг-мекиг
оран —
Азияның ыдык-хиндиги
баганалаан,
Аккыр өөгүр өргөө болган
Тывам.
Оон чоңу — омак-хөглүг,
ишчи.
Оон черн — өнза-чараш
хевис.
Багдаажында чүгүрүктер
араалчылаан,
Байырлалда сыгыт-хөөмей
ырлаар,
Төрел чоңун дөрже чалап
хөөнүн сөглээр,
Төре хөрээ чогун бүткен.
Тывам.
Оон чоңу — шүглүн үүрар
болзуп,
Оон черн — амыр-тайбың
үүрзуп.

Тыва Республикавыс тускай Туктут, Сүлделиг. А оон сагыш-сеткилге ырыга илереттинвер. Оон хамаатызы болуру — чоргаарал, хүндүткел болгаш улут харысалга. Делегейниң кайы-даа булунунга тыва кижи чедишкинин чаяап, ынак Тывазының тутуп көдүртүп, ыдык ырызын ырладыры — төлүүн төлептиндир. Ындыг ырыны ырлажы бээр бис. Хайыралыг кавай черивистің ыдык ырызын чогаадыры — чогаадыкчы салым-чаяанныларының эн-не харысалгалыг, мерген билдилиг үлүү. Гимн дээш конкурсту катап эгелеп-даа ажырбас боор. Үүле бүдүүгүр-ле болзуп!

Владимир СЕРЕН-ООЛ.
Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы.

ТӨРУТТУНГЕН ХҮНҮҮЛЕР-БИЛЕ!

Тожунуң Тоора-Хем суурда чурттап чоруур бистиң ачаныс, кырган-ачавыс Василий Саинаевич Тамдын-оол декабрь 20-де 70 харлаар. Оон төрүттүнген чери Улуг-Хем кожуунуң Хендерге.

Ачавыстың, кырган-ачавыстың күш-ажылчы намдары 14 харлыында эгелээн. Оон намдар-төөгүзүн маңаа саная турбас бис. «Шын» солуннуң хоочун бижикчизи, чонунга хүндүлүг кырган-ачавысты республикада таныр улус хөй деп билир бис.

Василий Саинаевич бөдүүн, ажыл-ишчи, сагыш човаңгыр кижи. Интернационалчы улуг өг-бүленин ээзи ачавыс хөй ажы-толду өстүргеп, эки кижилер кылдыр кижизиткен.

Хүндүлүг ачавыстың, кырган-ачавыстың 70 харлаан база өг-бүле туткандан бээр 50 чыл болган баймралдарын таварыштыр байыр чедирип, узун назынны, быжыг кадыкшылды кырган-ачавыс, ачавыс Прасковья Федоровна биле кырган-ачавыс, ачаныс Василий Саинаевич оларга күүнивис.

ООЛДАРЫ: Виктор, Алексей, Александр.
КЕНЭЭТТЕРИ: Нина, Агафья, Джамиля.
УРУУ, КУДЭЭЗИ: Светлана, Андрей.

ХУУЖУДУЛГА ЧЕКТЕРИ ЧИТКЕН

Тыва Республиканың Күрүне эт-хөренгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң дыннадыры болза:
читкени база оорлатканы-биле холбаштыр Россияның бүгү девискээринге дараазында хуужудулга чектерин күш чок деп санаар:

Россия Федерациязына ниитизи-биле читкеннери:

01 серилалыг № № 0958563, 1057600, 2136657-деи 2136673 чедир, 2136675-тен 2136678-ке чедир, 2136885-тен 2136892 чедир, 2136901, 2136904-тен 2136907 чедир, 4613656, 4613657, 8692883;

03 серилалыг № № 0525969, 0525970, 3806518, 5750001-ден 5750303 чедир, 5750306, 5750308-тен 5750455 чедир, 5750501-ден 5751000 чедир, 5765201-ден 5765352 чедир, 5765355-тен 5765471 чедир, 5765473-тен 5765600 чедир, 6687000, 8050384-тен 8050399 чедир;

04 серилалыг № № 0670041-ден 0670046 чедир, 5600154;

05 серилалыг № 0565125-тен 0565137 чедир, 1262273, 1262274, 2597773-тен 2597900 чедир, 2917996, 3006504, 3006356;

06 серилалыг № № 0109605, 1855070-ден 1855099 чедир,

07 серилалыг № № 0934150, 0937265, 0937443, 0937408, 0937446, 0937463;

08 серилалыг № 2975179;

13 серилалыг № № 2348001-ден 2350000 чедир; 17 серилалыг №№ 0167283, 0205800-ден 0205807 чедир, 0210757, 0210758, 0247993-тен 0247995 чедир;

оон аңгыда бистиң республикада читкен хуужудулга чектери:

02 серилалыг № № 0676501-ден 0676586 чедир (Аржаалга банкызының Барыын-Хемчик салбырының таныгзын баскан).

Немей дыйгадыры болза: Аржаалга банкыларының салбырларының үш-булунчук таныглары Россия Федерациязының бүгү девискээринге күштүг.

КҮРҮНЕ ЙӨРӨЭЛИ БОЛГУ ДЕГ-ДИР

Тыва Республиканың ыдык ырының азы йөрөөл ырының дугайында солуннарга саналдаан, кирген материалдарны, чамдык төлевилел ырларны база парлап турду. Хүндүлүг чогаалчы К. Кудажы ыдык ыр бижиттер кижи ам-даа төрүттүнмээн дээн-даа дижир. Ол хөөрединкен чугаа боор. Боду, эш-өөрүн ынчаар шиидерге болур бе?

Дыка көвей кижилер, оон иштинде чогаалчылар, «Тоорукту долгай Таңдының», «Бай-ла чүртүмнүн» сестерин, аялгаларын сүмелеп турар. Чонунуң ол ырлары, шыпап-ла, ханы уткалыг, сагыш-сеткилге хөлзедип келир.

Ынчалзажок ол ырларның сестерин катап-катап сактып, сайгарып, боданып көрүнер даан. Колдуунда тайга-таңдыны, орап-чүртү, мал-маганы мактап алгаан. Ол шын. Кижи бөйдүстүң телу, оон иниги байдалындан кижинин амыдыралы, ажыл-агыйы, кадыкшылы дорт холбаалыг. Бисте эң-не иниги-биле алырга, ийи делегей: бөйдүс болгаш иниги-ла делегейи бар дээрзин үтпаалы. А иниги-лде кижилер, күрүне бар болгай. Бис ол күрүневистің ыдык (йөрөөл) ырын чогаадып алыр дег турар-дыр бис.

А иниги-ла, кижилер, күрүне төөгүлүг, эрткен, амгы болган келир үеліг, эчис сорулгалыг. Өскээр чугаалаарга, күрүненин ыдык ыры амыдыралын философиязына, төөгүзүне даанган турар ужурлуг. Өскээр чугаалаарга, ол ыры чонуун эрткен оруун, амгы болгаш келир үеле ыдыктыг эчис-сорулгазын, чонуун чырык өөртемчейге эң-не өндүрчаагай күзелин катап-катап (кожуннаа) йөрөөр ужурлуг.

Шак ындыг чоннуң төөгүзүнге даанган, ханы философчу уткалыг ыдык ырның төлевилелин, мен бодаарымга, Баадаа оглу Борис Чюдюк бижээн.

Мээн билиримге-биле алырга, үк ырның сестерин «Шын» солунга бо чылдың август 21-де («Чонга йөрээл»), сентябрь 2-де («Тыва Республиканың күрүне йөрээлі»), октябрь 2-де («Чонга йөрээл») парлагылаан. Йөрээл ырның сөзүнге, оон утка-шынарынга таарызынганын бистин чоргаарланыр алдарлыг сыгытчывыс Ооржак Хунаштаар-оол мынчаар бижээн: «Чон амыдыралын шын илерткен, чечен сестер-биле бижиттинген доктаатты-нгыры база аажок. Мурунда бижиттинген шүлүктерден дээре деп көрүүм, онзагай ылгалдыг. Ынчангаш ону «Чонга йөрээл» дивейн. «Тыва Республиканың ыдык ыры» азы Тыва Республиканың «Күрүне йөрээлі» деп ат-биле солааш, сессияга сайгарып, саналдап көөрүн диледи» («Шын» 2.10.92.) Б. Чюдюктун бо ырын мактаан материалдар парлалгага оон-даа хөй үнген.

Ам бодап орарымга, Дээди Совет чоогунда Сүлде демдек, Тук, Ыызык ыр талазы-биле комиссия бар ышкаш. Тук, Сүлде демдек дугайында саналымны чамдык хамааржыр болгу дег кижилерге амыхууда чугаалап турган мен. Ол хирезинде сүлде демдекте чураан аът моолдарныы-биле кара чаңгыс апарганын пат кайтадым. Бистернин эрте-бурунгу түрк өгбелеривистен салган алганыывыс өгүу чүге үттүн каапкан бис.

Ам депутаттарның кичээнгейинге бараалгадын турган ыдык ырлар дугайында. Ийи хире ыдык ырның сөзүн номчуп, авторларны-даа сактып албаан мен. Чүгле мээн бажымга илдиртиивиз артын калды композиторлардан дилээн мен. Сес аная дыка таарышкан, ынчангаш ол чаа аялга бижээш, конкурстуң ийиги эвлүүнге кириштн. Түүмелин айтырарымга, ол мөнөө: — «Ырывыс гимнге таарыштаан, аная Тыва дугайында ыры бооп артарын жюри сүмелеп» деп харылаар болду. Бир-тээ, кижи бүрүзү бодунуң ажылдарын саналдап турар чүве болганда, оон өөрүн маңаа киирип көрейн. Кайы-бир композиторга тааржып, чаа аялга чогаатты ының азы А. Чыргал-оолдуң сураглыг ырынга таарыштырыптар-даа чадавас. Дилээшкиннерден чүү-даа үнүп болур. Мындыг сес чүве:

Саян, Таңды,
Шапкын күштүг Энесайны
Чамбы-дипке
Шаанап сүнган байлак чер
бар.
Оон алы мөңге шагда,
Орааннарда тарай берген.
Азияның ыдык төвү,
Араттарның алыс чүрту —
Ажыл-ишчи
Ак-көк Тыва алдаржызын.
Акы-дүнма,
Аймак көвей чоннар-биле
Аралажып,
Амыдырал оруун тыптым.
Төөгүлүг херектерни
Төрел чоңун чаяан үүр.
Азияның ыдык төвү,
Арат тыва алыс чүрту —
Аймак чоннуг
Алдын Тыва чечектелзин.
Өртемчейде
Өнүктерже холуң сүнуп,
Эптит-демни
Эчис шын деп шилип алдын

Чүгле мээн эвес, өскө-даа номчаан сестеримде «Саян», «Улуг-Хем», «Азия төвү» деп сестер бо-ла таваржыр-дыр. Ол ындыг турар-даа ужурлуг. Тываның одунун үш ожук дажы, оон үш-булунчуу ол үш сесте туттунуп турар. Оларны адаарга, кандыг-даа кижи кайда черге дээрзин билип аптар. Оон-даа тодаргай овур-хевирни, ылгалды чүгле тываларга хамааржыр сыгыт, хөөмей-биле илередип болгу дег. Ындыг төлевилелге «Хову» деп девизтиг, «Сырын-хадын сыгыт-хөөмей солаан» деп эгелээр ажыл хамааржыр. Солун болгаш тывынгыр, улусчу хевир чорду. Тыва — Бүгү-делегейниң хөөмей, сыгыт төвү болгай. Ынчангада бо ажыл күрүне гимни болбаза-даа, уран чүүлүүн, хөөмей-сыгыттың гимни болур аргалыг. «Делегейниң демократтыг аныяктарының гимни» дээш, ийзы-бүрү ыдык ырылар-гимнивер турар ышкажыгай.

Тывалар төп Азияда бурунгу чон. Оларның аас чогаалы байлак, мерген сестүт, философчу бодалдары делгем, чырык, онзагай. Ындыг болганда мындыг янзылыг доючу, тода, бөдүүн ыдык ыры сөзү база турун болгу дег:

Аптарада алдын-мөңгүн
үүжелээн,
Арбын малдыг, ацыг-мекиг
оран —
Азияның ыдык-хиндиги
баганалаан,
Аккыр өөгүр өргөө болган
Тывам.
Оон чоңу — омак-хөглүг,
ишчи.
Оон черн — өнза-чараш
хевис.
Багдаажында чүгүрүктер
араалчылаан,
Байырлалда сыгыт-хөөмей
ырлаар,
Төрел чоңун дөрже чалап
хөөнүн сөглээр,
Төре хөрээ чогун бүткен.
Тывам.
Оон чоңу — шүглүн үүрар
болзуп,
Оон черн — амыр-тайбың
үүрзуп.

Тыва Республиканың тускай Туктут, Сүлделиг. А оон сагыш-сеткилге ырыга илереттинвер. Оон хамаатызы болуру — чоргаарал, хүндүткел болгаш улут харысалга. Делегейниң кайы-даа булунунга тыва кижи чедишкинин чаяап, ынак Тывазының тутуп көдүртүп, ыдык ырызын ырладыры — төлүүн төлептиндир. Ындыг ырыны ырлажы бээр бис. Хайыралыг кавай черивистің ыдык ырызын чогаадыры — чогаадыкчы салым-чаяанныларының эн-не харысалгалыг, мерген билдилиг үлүү. Гимн дээш конкурсту катап эгелеп-даа ажырбас боор. Үүле бүдүүгүр-ле болзуп!

Владимир СЕРЕН-ООЛ.
Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы.

ХОЛБААЛЫГ ТУРАР

«Шын» солунга боттарының үзел-бодалын илереткен номчукчулар гимн дугайында саналовалын хөй-биле чырыдып келди, а шилилге бөгүнге чедир уламчылавышаан. Моон мурнунда гимн чаңгыс турган, ам бот-догуннаан тускай республика болганда гимнинг, сүлде демдектиг, туктуг болур ужурлуг бис. Тугувусту ыдыктаткаш, кинскидип алдывыс.

Ынчалза-даа ону көдүргүе гимн чок, ону амга чедир шинтирлеп чадажы бердивис. Гимн төлевилелинге чамдык эштернин чогааткан сестериндe дуу, талыгырда, самолеттап, автобустап ажып турарывыс ажай буурул Саинны дораан кинре шаап аар, ол чокка чурттап шыдавас чүве дег, а аялгазының темпизи кошкак, шөйдүнчек, оожум, кударанчыг, муңгаралдың леврги бар боон турар. Мен бодаарымга, гимн хостуг, сергек, дыңалалыры тааланчыг, чоргаар болур ужурлуг. Ырлап-даа турар болза боостаага эткир, үнүн кыспас, сергек, арны-бажы кыскыже алгырыы турбас, хөрекке хостуг, дылга эптиг болур ужурлуг деп бодаар мен.

Ынчангаш бо чылдың ноябрь 3-те № 213 «Шын» солунда Алексей Арапчорнун «Уран сестүп чырыы херек» деп үүлүнде арат чонда ады-сураа билдингир Степан Сарыг-ооллуң сөзүнге — артист, драматург, шүлүкчү, хөгжүмчү-даа Виктор Көк-ооллуң аялгазынга «Байлак чүртүмнү» дээнинге каттыжар мен. Бо ыры, шыпап-ла, хостуг, чоргаар болгаш өткүт дыңналыр аялга-дыр. Эртенги, кежээки тыва дамчыдылга эгелээриниң мурнунда радиога чаңгыланы бээрге, таланчыг дыңналырын чоп билир боор. Авторнуң дилээн дег сес-домаан өскертпейн, олла хевээр киирери чугула деп бодаар мен. Бодапганы ботка херек болгай, кезээ-мөңгеде салгалдан салгалче дамчып чоруй баар болганда шынарлыг болуру чугула. Буу-даа чогааткан гимн кеди чок боорун билзе чогуур.

«Байлак чүртүм» деп ыры канчаар-даа бодап көөрге, шупту тала-биле дүгжүп турар деп бодаар мен. Ында кандыг-даа хөөреттинген сеткил чок, чүгле бодувустуң ол байлаавысты шын, чөп ажыглап билбезивистен солуп, сеткүүлге хомудан бижип турун бээр-дир бис. Шын ажыглаар, өскээртен келген кижилерге төтчеглетпес болза, Тываның байлаа ам-даа четчир. Маңаа чаңгыс чижектен киирейн. Казар байлаавыс ындыг-ла ыйнаан, берге черлерде чыдар, аная шупту барып киржир эвес бис. Бойдустуң чыл санында берип турар беримчези кат-чимиске, тоорукка, өлүк-дириге кайы хире хумага чоктур бис. Кат-чимис бышпаандала «комбайн» дээр эдивис-биле каттын бүрүзүн безин арттырбайн, се тыртып каар бис. Ол черлерден келир чылын кат үнмес, куу сывы орар. Тоорук үезинде чамдык черлерге өртолеттуг ужуп келгеш, пөштүг черлерниң кырынга каш дескиндирген соонда, ол черниң тооруу пөштүн чиге будуктары-биле черге дүжер.

Оран таңды-ла болгаш шыдаар чүве-дир ийин. Бойдустуң беримчезин ол хире үнелеп көрбес-тир бис. Кижиниң карманында акша-көпеек дег чүве болза, дораан төөнүп каар. Ынчангаш гимнин Тываның бодунга тааржыр, чоп-биле сырый холбаалыг кылдыр чогаатканы дээре. «Эртинелиг байлак чүртүм, эрес-омзам сенде болгаш чоргаар-дыр мен».

Санчай-оол СЕРЕН.
Пассажирлер АТБ-зиниң септекчизи.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

РЕСПУБЛИКАДА ДАЧАЛАР ЭЭЛЕРИНГЕ, ФЕРМЕРЛЕРГЕ, ТАРААЧЫННАРГА!

№ 11 профтехучилищениң бүдүрүлге мастерсканызы 1993 чылдың дургузунда дараазында түүлдерни бүдүрер:

1. бичеи хемчээлдиг тараа дээрбезин, ону М23-50 деп адаар, бир шакта 50 килограмм тарааны дээрбелээр күүлүг;
2. ыяш болбаазырадып кылыр УДС-200 станоктар;
3. ТР-0,5 деп сиген кезер машиналар.

БО ҮҮЛДЕРНИ САДЫП АЛЫРЫН КҮЗЭЭННЕР ЧАГЫГНЫ ДҮРГЕН КИИРЗИННЕР. ЧАГЫГНЫ 1993 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬ 15-КЕ ЧЕДИР ХҮЛЭЭП АЛЫР.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 141.

КАДЫКШЫДЫЛГА ТӨВҮНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР

Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозунуң чанында чоннуң болгаш чаңчыл болган Медицинаның эртем-практиктиг төвүнүң кадыкшыдылга салбыры Кызыл хоорайның Комсомольская кудумчузунуң № 37 бажыңында турун турар. Оон ажылдаар үе-шагының дугайында чоннга дыңнадып тур.

САУНА—бус-биле эмнээри хүндүскүнүң 11 шактан кежээкинин 19 шакка чедер. Дыштаныр хүнмери: понедельник, вторник, ЧЕТВЕРГТЕ—дайынның болгаш күш-ажылдың инвалидтерин, 50 хуу чигелделиг пенсионерлерни хүлээп алыр.

КОСМЕТОЛОГ эмчи—среда, четверг, пятница хүнмериндe хүндүскүнүн 12 шактан кежээкинин 18 шакка, субботада — 10 шактан 15 шакка чедир ажылдаар.

ПАРИКМАХЕРСКАЯ—баш таарар чер 11-ден 17 шакка чедир ажылдаар, дыштаныр хүнмери: ПОНЕДЕЛЬНИК, ВТОРНИК, ВОСКРЕСЕНЬЕ.

ДАРГАН БОЛУКСАЗЫНЗА...

Демир аймаандан ийзы-бүрү эдилелдер кылыр дэрган деп тускай эртемни чедип алырын күзээннерни өртектиг өөредир кыска хуусаалыг курстарга өөренгилерни хүлээп алырын Кызыла № 11 профтехучилище чарлап турар.

ӨӨРЕНИР ХУУСААЗЫ 3 АЙ. КИЧЭЭЛДЕР 1993 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬ 15-ТЕ ЭГЕЛЭЭР. Тайылбыр алырын күзээннер Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунда № 141 бажыңга чедип келир.

ВАЛЮТАГА АГАР САНДАН АЖЫДЫП АЛЫҢАР

Ваучерни садып ап, валюта акшаны орнап, хуу кижилерге валюта агар саннарын 5 хуулуг кылдыр ажыдып турар. Тайылбыр алыры-биле 3-62-26 телефонну кайы-даа үеде ажыглап болур.

КИНО

ДЕКАБРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Горец-2» 9.20, 11.30, 13.40, 15.50, 18.00 видеозал: «Операция «А» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Несе и Несси» 9.00, «Бах и Бренкели» 10.30, 12.30, «Дом под звездным небом» 15.00, «Заложница» 17.40, «Внезапная любовь» 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Женщина в пламени» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

ДЕКАБРЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Горец-2» 9.20, 11.30, 13.40, 15.50, 18.00, «Видеозал»: «Убийство в лунном свете» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Несе и Несси» 9.00, 12.30, «Бах и Бренкели» 10.30, «Заложница» 14.00, 18.00, «Внезапная любовь» 18.00, 20.00 шактарда.

ДЕКАБРЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Искушение» (Италия) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, «Видеозал»: «Убийство в лунном свете» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Заколдованный мальчик» 9.00, 12.20, «Дорога к Давиду Сасунскому» 10.30, «Неотразимый Буллит» (АКШ) 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

ХҮЛЭЭП АЛБАЙН БАРЗА...

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының ораланчызы М. С. Козловтуң ажылдаар өрээлинге ТР-ниң Дээди Совединиң Күрүне гимнинин төлевилелинин талазы-биле комиссия кежигүннериниң хуралы болуп эрткен. Аная Тыва Республиканың Чазаанын Даргазының социал политика талазы-биле ораланчызы Б. С. Шыырап база киришкен.

Комиссия барык ийи чыл чыгыы ажылдап келген. Аная кирген 40 ажыг ыдык ырлардан 9 болгаш 3 дугаарлыг ыдык-йөрөөл ырлар сөзү болгаш аялгазы-биле кады чугаар деп хүлээп алдынган. Бо хуулаада ол-ла ырларны база катап шилип алган болгаш тыва улустуң «Тоорукту долгай Таңдым» деп ырызын Владимир Токанын таарыштыр эде кылганы-биле Тыва Республиканың ам болур сессиязынга дыңнадыры-биле киирер деп шинтирлээн. Ынчаарга тос болгаш үш дугаарлыг ыдык ырларының сестерин база аялгаларын номчукчулар, чогаалчылар, композиторлар хүлээп албазының бистин солун дамчыштыр илереткен. «Шын» солунга гимнге таваарыштыр номчукчуларының чогаалчыларының, профессионал, бот-тывынгыр композиторларының саналдарын, бодалдарын, сүмелерин, эде кылган ажылдарын үк комиссияга база четирген. Оны тоомчага алыр, кичээнгейлиг өөренип көөр кижилер чок болган. Үк комиссияның бир кежигүнүн солуннарга үнген чагааларны хайгаарап көөр кылдыр шагда-ла тургузуп каан болза, ол ажыктыг болур турган ийик. Боттарының сагыш-сеткилинден, Тыва күрүнезинин ат-алдары, ыдыктыг ырызы дээш хөй санныг авторларның сүмелери, бодалдары, саналдары, эде кылыглары саазын кырынга артын калганы хомуданчыг.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Күрүне гимнинин талазы-биле комиссия (даргазы М. С. Козлов) четпес ажылдаан деп санаар болур. Эртенинде Тываның телерадиокомпаниязынга мооң мурнунда хүлээп алган ыдыктыг йөрөөл ырларны база катап дыңнап, тыва улустуң «Тоорукту долгай Таңдым» биле «Байлак чүртүм» деп ырларның аялгаларын улус депутаттарынга дыңнадыры-биле сессияже киирер болган.

Бир эвес үстүнде ырларны гимн кылдыр сессия хүлээп албас болза, бо талазы-биле конкурсту база катап эгелээр чадавас. Шынап-ла, «далашкан күске сүтке душкен» дижари дег артын калбайн, ыдыктыг ырывысты демнежип турган чогаатканывыс-ла дээре болду бе?! Ону бистин депутаттарывыс-ла шинтирлээр боор.

(Бистин корр.)

ТЫВА ДЫЛГА ЭРТТИРЗЕ

Декабрь 22-де Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязы эгелээр. Аная чугаалажыр кол айтырыгларның бирээзи — Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузу— Конституциязы болгаш оон-даа өске айтырыглар болгай. Бо чугула айтырыгларны сессия үезинде шинтирлеп турган, аргалыг-ла болза, чонга билдиирири-биле сессияны тыва дыл кырынга эрттирери күзенчиг.

Мооң мурнунда эртип турган сессияларга хамаарыштыр алыр болза, олар колдуунда орус дыл кырынга чоруттурып турган. Ындыг сессияларны телевизордан дыңнап, көрүп орган орус дыл билбес кырганнарывыс, орус дылды багай билир тыва кижилер чүү-даа билбейн баарлар. Оон соонда сессия дугайында ол-бо улустан айтыртынып чоргулаар боор чорду. Мен ындыг кижилерге каш-даа таварышкан болгаш мону бажай бердим. Шынала, сессия үезинде саная берген тыва депутаттарывыс орус дыл кырынга чугаалаан хөй, ол «знаю» деп, орус сес ажыглап, бодунуң сагыш-сеткилин, бодалын четче дамчыдып шыдавайн турар. Кижи бодзарга, амгы үеде тыва дыл күрүне дылы болгай, тывалар чугаалаары хостут болгу дег. Орус дылдыг депутаттарга синхроннуг очулганы чүге кылып болбас деп.

1991 чылдың январьда тыва дылды күрүне дылы кылдыр бадылап алган-даа болзувуса, ол хоойлунуң чорудулгазы, күүселдези ам-даа хөнүвейн турар болгай. Ол болза бистин депутаттарывыстың (көдээ Совет, район, Тыва Республика депутаттарының) чон аразында кылып чорудар ажылы болур ужурлуг. Ол ажыл кылып чоруттунмайн турарының хараазы-биле, ам-даа орусставышаан хевээр-дир бис.

Чижээ, автовокзалдарда, аэропорттарда пассажирлерге чарлалдар орус дыл кырында хевээр. Ол дээш орус дыл билбес кырганнар, инвалидтер (дыңнадыры багай) автобустарда ылыш каан та каалы хинчээн хөлбээн дээр. Оныкаш ямдык хөй-ниитилеринде сазыг, столовая кафелерде тыва дыл билбес кижилер ажылдап турар. Көдээден чорук аайы-биле келген кижилер аъш-чем, идик-хеп аймаа садып алырда улут бергелерге бо-ла таваржы бээр.

Оон ыцай албан бижиктерин, дужаалдарны, доктаалдарны организацияларда орус дыл кырында парлавышаан хевээр-дир. Хурал болур-ла, орустап-ла эгелээр-дир бис, шуут өөренип калган.

Ажыл-биле чугаалаарга, тыва дыл ады-ла күрүне дылы, а шынында эрги хевээр, улут-ла өскерилге чок. Мен националист эвес мен, орус-даа, англи, немец-даа дылдарны билири артык эвес деп бодаар мен. Ынчалза-даа тыва кижи тыва дылынга арыг чугаалап билир ужурлуг. Бир эвес тываларга тыва дылынга арыг чугаалап билбес, янзы-бүрү орус сестер-биле холуй-бөлүй чугаалап чоруур болза, тыва дыл ыыртту чиде бээр.

Александр ООРЖАК.
Кок-Тей школазының башкызы.

ТЫВА ДЫЛ ЭРГЕЛЕЛИНИ ЧАГЫЫ ЧИТКЕН

Тыва Республиканың Күрүне эт-хөренгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң дыңнадыры болза:
читкени база оорлатканы-биле холбаштыр Россияның бүгү девискээринге дараазында хуужудулга чектерин күш чок деп санаар:

Россия Федерациязына ниитизи-биле читкеннери:

01 серилалыг № № 0958563, 1057600, 2136657-ден 2136673 чедир, 2136675-тен 2136678-ке чедир, 2136885-тен 2136892 чедир, 2136901, 2136904-тен 2136907 чедир, 4613656, 4613657, 8692883;

03 серилалыг № № 0525969, 0525970, 3806518, 5750001-ден 5750303 чедир, 5750306, 5750308-тен 5750455 чедир, 5750501-ден 5751000 чедир, 5765201-ден 5765352 чедир, 5765355-тен 5765471 чедир, 5765473-тен 5765600 чедир, 6687000, 8050384-тен 8050399 чедир;

04 серилалыг № № 0670041-ден 0670046 чедир, 5600154;

05 серилалыг № 0565125-тен 0565137 чедир, 1262273, 1262274, 2597773-тен 2597900 чедир, 2917996, 3006504, 3006356;

06 серилалыг № № 0109605, 1855070-ден 1855099 чедир,

07 серилалыг № № 0934150, 0937265, 0937443, 0937408, 0937446, 0937463;

08 серилалыг № 2975179;

13 серилалыг № № 2348001-ден 2350000 чедир; 17 серилалыг №№ 0167283, 0205800-ден 0205807 чедир, 0210757, 0210758, 0247993-тен 0247995 чедир;

оон аңгыда бистиң республикада читкен хуужудулга чектери:

02 серилалыг № № 0676501-ден 0676586 чедир (Аржаалга банкызының Барыын-Хемчик салбырының таныгзын баскан).

Немей дыйгадыры болза: Аржаалга банкыларының салбырларының үш-булунчук таныглары Россия Федерациязының бүгү девискээринге күштүг.

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк» № 363505».

ЧУРТТУКЧУДАЛЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солунуң редакциязының коллективи.
Кол редактор В. Ф. ТАЛАЧИН.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 245 (14967) 1992 чылдың декабрь 22, вторник Солунга ат салган шагы 22.00. Чагыдар өртээ 10 көп. Салар өртээ 1 рубль.

БИРГИ ЭЭЛЧЕГДЕ УДУРТУКЧУЛАРДАН АЙТЫРАР

Кызылдың сонгукчуларының, республиканың чурттакчы чонунуң, күш-ажылчы коллективтериниң, бүдүрүлгелериниң, организацияларның төлөөлекчилериниң, өөредилге черлериниң студентилериниң болгаш аныяктарның чоп аразында арагалаар, кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирер, арага-водка аймаан садарын чурумчудар дугайында саналдарын Чазакка киирген. Амгы берге үеде ону боттандыларының эргежок чугулазын барымдаалап көргеш, Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа Тываның бүгү ажылчы чонунга кыйгырыгны, арага аймаан республикаже киир сөөртүүн база садарын чурумчудар хемчеглер дугайында Президент Чарлык үндүрген.

Кыйгырыг болгаш Чарлык үндүргениңден бээр бир ай ажып турар, ынчангаш кыйгырыгны кайы хире ажылчы чонга таныштырып тайылбырлаанын, Чарлыкты канчаар күүседип турарының дугайында хыналдаларны амгы үеде чорудуп турар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Чазак бажыңының хуралдаар залында республиканың министерстволарының, ведомстволарының, Кызыл хоорай чагыргазының, найысылалның бүдүрүлгелериниң, садыг организацияларының, албан черлериниң удуртукчулары-биле бо чугула айтырыгга хамаарышкан хуралды эрттирген.

Тываның бүгү ажылчы чонунга кыйгырыгны, Чарлыкты үндүрген соонда, ноябрь айдан бөгүнге чедир үүү кылдыгаанын бо хуралга түнеэрин, ылангыя Кызыл хоорайда тургустунган берге байдалдың дугайында шыңгыы чугааны кылырып Президент чыылганнарга дыннаткан. Үүге дээрге республикада кем-херек үүлгедиишкининиң 44 хуузу найысылалга оваажып турар. Оон үндезинин, чилдааанын тодарадыр, орта удур кандыг дээштиг ажылды чорударын?

Найысылал Кызылда бүгү чергениң удуртур улуг дарталары, шупту албан черлери, кандыг-даа мергежилдиг шителлигениңзи, милиция, КАИ, шериг кезектери мооннеттинген. Ол хирезинде хоорайда арагалаар, кем-херек үүлгедир чорук үүге эвээжевейн турарын? Үүге чедир ажылдаайн турар бис? Бо талазы-биле тодаргай чугааны чорударын Ш. Д. Ооржак хуралдың киржиккилериниге эгезинде сүмелээн.

Тыва Республиканың Чазаының Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырапка сөс берген. Кыйгырыгны болгаш Чарлыкты ажылчы чонга тайылбырлап, таныштырар талазы-биле эвээш эвес ажыл чоруттуганын ол дыннаткан. Ол чугула документилерин чурттакчы чонунуң чыыштарынга таныжып чугаалашкан. Оон киржиккилери Президентиниң, Чазактың ап эгелээн хемчеглерин бир эп-сеткил деткип, үүлдүтүүнүп турар. Ниитизиннеже республиканың 129 суурунга, 617 күш-ажылчы коллективтерге чыыштар эрткен, аңаа сезен ажыг мүн кижи олурушкан, олар 98 саналды болгаш шүүгүмчүлерди киирген. Оларның кол утказы болза арагалаашкынга, кем-херек үүлгедиишкининге удур демиселди эн-не шыңгыызы-биле чорудары, арага аймаан Тываже киир сөөртүүн, садыг-сайгарарын чурумчудары, корум-чурум камгалаар органнарның ажылын күштелдирери болуп турар. Бо болгаш өске-даа саналдарны Чазактың тускай бөлүү өөренип көрүп, сайгарып, күүседир хемчеглерни ап турар.

Арага-водка кылыгларын республикаже киир сөөртүүн база спирт аймаан садарын чурумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында Президентиниң Чарлыын боттандырар дээш Чазактың бир ай ажыг үеним дургузунда кылган ажылдарынга Б. С. Шыырап доктааган. Бирги ээлчегде Кызылда болгаш районнарда арага аймаа садар магазиннериниң санын элээн кызырган. Ындыг магазиннер Кызылга 100 турган болза, ам 28 арткан, районнарда 174 турганындан 120 чедир кызырган. Араганың шынары соолгу үеде кудулап, кижилериниң кадынга багай салдарны чедирип турар. Ынчаргаш 5393 декалитр арага аймаан хынаарга, оон 830 декалитри улустуң кадынга хоралыг болган. Найысылалдың арага-водка садар магазиннеринге ийи удаа рейд кылган, садыгның чурумун каржызы-биле хажыдып, үреп турарлар эвээш эвес болган, оларга хөй түүнүг акшаның торгаалын онааган болгаш өске-даа хемчеглерни ап чоруткан.

Президентиниң Чарлыын болгаш Чазактың доктаалын күүседир талазы-биле Кыдаңнаңның Чарлыын боттандырар дээш Чазактың бир ай ажыг үеним дургузунда кылган ажылдарынга Б. С. Шыырап доктааган. Бирги ээлчегде Кызылда болгаш районнарда арага аймаа садар магазиннериниң санын элээн кызырган. Ындыг магазиннер Кызылга 100 турган болза, ам 28 арткан, районнарда 174 турганындан 120 чедир кызырган, Араганың шынары соолгу үеде кудулап, кижилериниң кадынга багай салдарны чедирип турар. Ынчаргаш 5393 декалитр арага аймаан хынаарга, оон 830 декалитри улустуң кадынга хоралыг болган. Найысылалдың арага-водка садар магазиннеринге ийи удаа рейд кылган, садыгның чурумун каржызы-биле хажыдып, үреп турарлар эвээш эвес болган, оларга хөй түүнүг акшаның торгаалын онааган болгаш өске-даа хемчеглерни ап чоруткан.

Президентиниң Чарлыын болгаш Чазактың доктаалын күүседир талазы-биле Кызылда аңаа чорудуп турарын ол чугаалаваан, чүгле санизр адаан. Чүгле ноябрь айда безин аар кем-херек үүлгедир чорук көвүдээн, херектер илередип тывары багай болуп артпышаан. Кылдыс моон соңгаар чүү кылыры билдинмес болуп артган.

Хоорай прокурору П. Судеркинден өлүрүүшкүн болгаш күштеп-күчүлээшкин херектерни илередир, өстээр-талазы-биле канчаар ажылдап турарын айтырган. Эрткен чылдан шилчип келгени-биле кады 54 өлүрүүшкүн херектери прокуратурада бар, оон үчүн 12-зин өстеп доосказ, судче шилчиткенин дыннаткан. Өскелериниге билдингир харыы берип шыдаваан. Прокуратура Президентиниң Чарлыын күүседир дээш чүү кылып турары билдинмес.

Хоорайның улус судунуң Чарлыкты күүседир талазы-биле чорудуп турар ажылын билип алыры-биле удуртукчуузун дыннадыг кылыры-биле чалаан. Бо коллективтен бо чугула хуралга кым-даа келдээштиг хемчеглерни, ажылды чорудуп турарын ол чугаалаваан, чүгле санизр адаан. Чүгле ноябрь айда безин аар кем-херек үүлгедир чорук көвүдээн, херектер илередип тывары багай болуп артпышаан. Кылдыс моон соңгаар чүү кылыры билдинмес болуп артган.

Хоорай прокурору П. Судеркинден өлүрүүшкүн болгаш күштеп-күчүлээшкин херектерни илередир, өстээр-талазы-биле канчаар ажылдап турарын айтырган. Эрткен чылдан шилчип келгени-биле кады 54 өлүрүүшкүн херектери прокуратурада бар, оон үчүн 12-зин өстеп доосказ, судче шилчиткенин дыннаткан. Өскелериниге билдингир харыы берип шыдаваан. Прокуратура Президентиниң Чарлыын күүседир дээш чүү кылып турары билдинмес.

Хоорайның улус судунуң Чарлыкты күүседир талазы-биле чорудуп турар ажылын билип алыры-биле удуртукчуузун дыннадыг кылыры-биле чалаан. Бо коллективтен бо чугула хуралга кым-даа келдээштиг хемчеглерни, ажылды чорудуп турарын ол чугаалаваан, чүгле санизр адаан. Чүгле ноябрь айда безин аар кем-херек үүлгедир чорук көвүдээн, херектер илередип тывары багай болуп артпышаан. Кылдыс моон соңгаар чүү кылыры билдинмес болуп артган.

Моон алгаш көөрге, хоорайның административтиг органнары Президентиниң Чарлыын күүседир, кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирер талазы-биле чорудуп турар ажыл-чорудулгазы кошкак деп чүве хуралга илередээн.

Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министри Н. Б. Дьяков арагалаашкынга, кем-херек үүлгедир чорукка удур чамдык ажылдарны чорудуп турарын чугаалаан.

— Коллективтерде кем-херек үүлгедип, чурум үреп турар кижилер бар бе? —деп, Президент айтыыр салган. Ону удуртукчу билбес болган. Бо чижектен алырга, министр коллективтериниде арагалаашкынга, кем-херек үүлгедир, күш-ажылдың сагылга-чурумун үрээр чоруктарга удур демиселди багай чорудуп турар-дыр. Удуртукчу кижи чедер-четпестериниң дугайында албан билген турар хүлээлгелиг, оон башка ону кандыг министр, дарга дээр боор.

Хоорайның бүдүрүлгелериниң, өөредилге черлериниң общежитиелериниге чурттаарына таарымчалыг байдалды тургузарын, аңаа арагалаар чорукту болдурбазын, корум-тузуунуң дугайында хоойлу төлевилелин ажылдап кылырын ол саналдазын. Тываның хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черииниң даргазы Х. Д. Монгуш ТР-ның экология болгаш бойдус курлавырының министри Д. Х. Ооржак болгаш өскелер-даа хуралга чүве чугаалаан.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак хуралдың түүнелин үндүрүп, чүве чугаалаан.

Арагалаашкынга болгаш кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирер дээш хемчеглер алдынын турар-даа болза, оон түүнелин шоолут эвес болуп турарын Президент демдеглээн. Ылангыя найысылалда байдал кончуг нарын болуп артпышаан. Ол багай ажылдың түүнелиндир. Удуртукчулар бодунуң участогун, тодаргайларга, коллективниң ажыл-ижин, корум-чурумун, ажылчы чонунуң кижизиндилгезин эжиждиринче ёзулуг сагыш салбайн келгениниден четпестер үнүп турар. Моон соңгаар удуртукчуларның өө-харысалгазын улам бедидерин, ажыл-пш, кем-херек, сагылга-чурум үрээшкин дээш олардан бир дугаарында шыңгыы айтыырын айыткан. Оон ынай республиканың Иштики херектер, Айыл чок чорук, Юстиция министерстволарының, Дээди судунуң, республика прокуратуразының ажыл-чорудулгазының дээштиин бедидиринче, сайзыраңгайжыдарынче, чаартырынче, эде тургузарынче угланган кандыг ажылдарны чорударын тодаргай чугаалаан. Хоорайның административтиг органнарының ажылын кыска хуусаада өжиждиринче кичээшгейин Президент салган. Оон-биле чергелештир найысылалдың күш-ажылчы коллективтериниң, организацияларының, өөредилге черлериниң ажыл-чорудулгазын арагалаашкынга, кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирериниге угландырган. Бир эвес шупту бир демниг хөделир, харылзаалыг ажылдаар чүве болза, хөй эвес санныг арагачыларны, кем-херек үүлгедиишкининерин соксадып, томаартып алыр күш четчир, арга бар. Ынчаргаш чурттакчы чонунуң ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалды тургузуп болурун ол айыткан. Хуралга тургустунган айтыргны чедишкиннинг шиитпирлээринче, илереттинген четпестерни эдериниге угланган дээштиг хемчеглерни Президентиниң болгаш Чазактың талазындан алырын Ш. Д. Ооржак түүнелинде чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

(«Шынның» корр.).

Президентиниң Чарлыының күүселдезинге хамаарыштыр

ПАРЛАМЕНТИНИ АРТТЫРЫП АЛЫР БЕ АЗЫ ТАРАДЫР БЕ...

Бо амыр эвес шиитпирге ТР-ның Дээди Совединиң депутаттары сентябрьның 17-ги сессиязынга кворум чок болганындан кээп шыдаваан болгай. Ынчаарга ам 18-ки сессияга ол айтыыр катап турып кээри чугаажок. Аңаа «Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер киирериниң дугайында». тус чер чагыргазының дугайында, депутаттар сонгуулдаларының дугайында хоойлуларны чугаалажыры магатчок. Үүге ындыг айтыыр туруп келгеним?

Бо чылдың май 8-те 16-гы сессияга «Тыва Республикага тус чер чагыргазының дугайында» хоойлуну хүлээп алган. А хүнүнүң ийиги чартыныда «Тыва Республиканың Чазаының дугайында» хоойлуну хүлээп алган. Бо ийи хоойлу боттоларынга удурланчып турар. Чазактың албан-дужаалдыг кижилери, Чазак даргазының оралакчылары, министрлер, күркомитеттер даргалары, эргелелдер, кылдистер удуртукчулары, чагыргалар даргалары, оларның оралакчылары Тыва Республиканың болгаш чогуур Совединиң депутаты болбас деп ийигизинде көрүп турар. Бир эвес Конституцияга болгаш хоойлуларга бо талазы-биле өскерилгелер киирер болза, чонунуң сонгуул алган депутаттарының хөй кезии депутат албан-хүлээлгезин азы өөлеп олурар албан-дужаалын кайы-биеээзин каар апаар.

Бо өскерилгелерни көрүп турда, ынчан бистерге, мандат комиссиязының кежигүннериниге «репрессияга» таваржыр 23-26 депутаттың данзызын бүдүү эккеп бергенинер болгай. Ындыг инициатива кымнынын деп үүвени тодараткан бис, ДС-тиң Президиумундан хевирлиг үүве чоразынгай.

ТР-ның Дээди Совединиң бо чыыжы хоойлу ёзугаар доктаттынган хуусаазының чартының эрттир ажылдай берген болгай. Бөгүн, «кожиг үезинде аттарны солаан» херээ бар бе? Катап сонгулда эрттирериниге эндеряк акша-төгерик тыптып келгени ол үүве бе, азы? Ындыг акша кайда боор, бистің сонгукчулар-даа шын билбейн бэрып болур. Ылангыя 97, 63 округтарның сонгукчулары үүү дээрил? Оларның депутат кылдыр сонгуп алганнары В. Б. Багай-ооллу, С. С.-Б. Монгушту эртенги хуралга депутат кылдыр бадылап алгаш, ол-ла хүнүнүң кежээки хуралынга «Тыва Республиканың Чазаының дугайындаа» Хоойлу-биле оларның депутат эргелерин кызырып кааптарга, кайгамчык эвес-тир бе?

Шак мындыг берге байдалдан Хоойлуну хажыттайн үнериниң оруу бар бе? Ийе, бар. Чижек кылдыр моону киирип көрейн: РФ-тың Дээди Совединиң Конституция комиссиязының харысалгалыг секретары Олег Румянцевтен бо дугайында ынчан аңдап айтыыр салырга, ол мынча деп харылаан: «Олар үүге депутат болуп шыдавас деп, ында хоойлуга удур үүү-даа чок. Сессиянарга канчаар шиитпирлеп алыр болдур силер, ол хевээр болур».

База бир чижек. Кожавыс Хакасияның Абаза хоорайының чагырга даргазы — район Совединиң депутады, Таштып район Совединиң чагырга даргазы — Хакасияның улус депутады. Ынчаарга бистің хүлээп алганыбыс ышкаш, чогуур (хамааржыр) Совединиң депутаты болбас деп үүве мында көзүлбейн-даа турар-дыр. Ынчангаш мээн саналым: «Тыва Республикада тус чер чагыргазының дугайында» Хоойлуга ийиги кезекке. 2 үүлге өскерилге киирбес.

Бо чайын мен июньда Москва чораан. Россияның Дээди Совединиң комитеттеринге, кылдистеринге барып, байдал-биле таныжып көөрүмге, ындыг үүве кайы-даа регионда чок болду. Шак мынчаар оскерилге талазы-биле бистер Тывада шуут-ла «эгелекчилер» болуп турар-дыр бис. Хоойлуну үреевишаан, депутаттарының үштүн бир хемнин Тывада тараалыр сыныртапкан дугайында Би-Би-Си билип каар болза, үүү болуп болуруг? Ынчаргаш бистің угаанмедерелдиг чоруувуска идегээр апаар-дыр-ла.

Станислав ИЛЬЕНКОВ.
Тыва Республиканың улус депутады, мандат комиссиязының кежигүнү.

Медээлер

ИНВАЛИДТЕР ХҮНҮНДЕ

Чаа-Хөл суурга Инвалидтер хүнүнге тураскааткан байырлал чоокта эрткен. Аңаа Ак-Туруг, Кызыл-Даг суурларның төлөөлери база киришкен.

Район чагырга даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Г. С. Сагаавдай үүве чугаалаш, ол байырлалды таварыштыр келгеннерге чылыг сөстерни илередип, бэйыр чедирген.

Байырлалга киришкен инвалидтерге эмнерни халас үлээн болгаш чаяк өртектиг аъш-чемни саткан, аңаа районнуң инвалидтер чөвүлелин база тургускан болгаш оон даргазын сонгаан. Инвалидтерге тураскааткан концерт база болган.

Зоя МААДЫ.

МАКТАЛДЫГ КОЛЛЕКТИВ

Амгы берге үеде бодунуң онаашкан ажылынга ээ-харысалгазын биче-даа кудулатпайн, планныг онаалдаларын күүседир база ажылчы чонунга төлептиг бараан болур дээш шудургу ажылдап турар күш-ажылчы коллективтер бар. Оларның бирээзинге Улуг-Хем районда «УТКА-ның 25 чылы» совхозтуң ажылчын кооперациязы хамааржыр.

Арыг-Узуу суурда эн-не чараш, улуг тудуглар — оон магазиннери. Оон хвйызынгаа-даа кирер бээринге, ишти арыгсилиг, чылыг, чырык, баразнары элбек. Садыгжылары эвилеп-эллек, хүндүлээчел.

Ажылчын кооперациязы чүгле районда эвес, республиканда дээре ажылдыг коллектив болуп турар. Оон эки көргүзүглерни чедип алырына баштаар черниң даргазы, Тыва Республиканың улус депутады Чашоол Кыргысович Айыр-Саная биче эвес үлүүн киирип келген. Коллектив кежигүннери онаашкан хөрээнге харысалгалыг, боттарының мергежилдиге бердинген, чонунга төлептиг баараан болур хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турарлар.

Ажылынга бердинген коллектив кежигүннери колдуунда шуптузу эки ажылдап, чонунга мактадып келгеннер. Ылангыя ийи дугаар аъш-чем магазинниң садыгжылары Аля Даспажай, Валентина Агар-оол, Аля Морта оларның ажылжын, эптиг-ээлдээн мактаар болзаа мен.

Коллектив кежигүннери чүгле эки ажылдап турар эвес, спортчу маргылдааларга, боттынынгыр ураң чүүл көрүлдериниге ыдепкейлиг киржип, мактадып келгеннер.

Алла КАРБУ.

МОСКВАДА ЭЭП ЧЕДИП КЕЛГЕН

МОСКВА, декабрь 19. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Россияның Президентизи Борис Ельцин ол хүн Москвада ээп чедип келген. Ол бодунуң Кыдат Улус Республикажа албаныың аян-чоруун кызыргаан.

Борис Ельцин ону үткүп турган журналистерге «чаа Чазакты хевирлеп тургузарын доп-дораан эгелээр херек, ыпчаарга кол-ла үүве — Гайдарның Чазаының кол өөрүн хевээр артырар аңаар» деп чугаалаан.

КУР-же болдунуң аян-чоруунуң түүнелериниге хамаарыштыр үүве чугаалаан, чөөрби ажыг документилерге ат салдынгаа деп, ол дыннаткан. «Бистің дутуржулга чедиин шыдаваазывыс ындыг айтыыр чок болдуу» — деп, ол меделээн.

ЧАЗАК ТУРГУЗАРЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫН ЧУГААЛАШКАН

МОСКВА, декабрь 20. (РосИТА-СЧТА). Россияның Президентизи Борис Ельцинниң Премьер-министр Виктор Черномырдин болгаш бирги оралакчы премьер Владимир Шумейко-биле ужуражыышкынын ол хүн болган РосИТА-СЧТА-га Президентиниң парлалга секретары Вячеслав Костиковтуң дыннатканын ёзугаар, ужуражыышкынның кол темазы — Чазакты тургузары.

Оон дыннатканы-биле, өөрүн каш шак чугаалажып келгениниң соонда Чазакты тургузарының принциптерин удуртулга болдурарын, оон ажыл-чорудулгазының саргелдымын бадыткаан. Чазактың кол-кол структуралары хевээр артар. РФ-тың Чазаа рынок экономиказынче шилчилгениң идеязынга шыны бооп артар, реформалар угланышкынын уламчылаар».

ТЕЛЕФОН ДАМЧЫШТЫР ЧУГААЛАШКАН

МОСКВА, декабрь 20. (РосИТА-СЧТА). Россияның Президентизи Борис Ельцин-биле АКШ-тың Президентизи Джорж Буштуң аразында телефон дамчыштыр чугаалажылгазы ол хүн болган. Россияның ДХМ-ниң информация болгаш парлалга департаментизиниң дыннатканын ёзугаар, ийи талелыг харылзаалларга хамаарышкан айтырыгларын аразында ийи президентилериниң стратегтиг халдаачы чепсектерин улам ынай кылыыр дугайында керээге ат салыыр-биле ужуражып болурун чугаалашкан.

ТӨВҮТ ДЫЛДАН

Чырыткылыг Башкы XIV Далай-Ламаның тыва чонта иомчуп чоруур кылдыр үлеп бергени ыдыктыг тариналарын «Эне сөзү» солун тускай парлаан үндүрген. Төвүт дылдан очулганы Тываның Камбы-ламазы К. О. Сандак болгаш К. А. Бичелдей олар кылган.

Тариналар бир арында төвүт дылда, оскезинде очулга-биле парлаттынган. Тыва чон ону хөй катап иомчаан тудум, хейаъды көдүрлүр. Тариналарны Камбы-лама чонга үлээр.

Тос иом иомчаашы, ариймалаан чамдык тариналарны «Эне сөзүнден» кээп ап болур.

Ыдыктыг сөстер бижээн тариналарны өрү черге салыр, октап болбас.

Артык ХОВАЛЫГ.

ЭРГЕ-ХООЙЛУЛУГ ЧОРУКТУҢ, КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИНИШКИНИ-БИЛЕ БАЗА КОРРУПЦИЯ-БИЛЕ ДЕМИСЕЛДИҢ БАЙДАЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИН ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизиниң демдеглээри болза, Россияда эрге-хоойлулуг болгаш корум-чурумнуг чоруктуң байдалы сандараашкынныг апарган. Россия Федерациязының Конституциязының болгаш Россия Федерациязының хоойлуларының хажыдышкыннары, кижиниң эргелериниң, хосталгаларының болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарының хажыдышкыннары калбаа-биле нептерээн. Хамаатыларның амыдырал-чуртталгазының, кадынын, оларның ат-алдарының, төлептиг чоруунуң база өнчүзүнүң болур-чогууру-биле камгалалы хандыртынмайн турар. Улам чаа, организастыг, улам айыылдыг хевирлерже, девискээрлер, делегей чергелиг хевирлерге шилчип кирип турар кем-херек үүлгедиишкиннерн өскен. Боочепсектерни ажыглаары-биле холбашкан кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны өзүп турар. Назы четпээннериниң болгаш аныяктарының аразында кем-херек үүлгедир чоруктарының байдалы онза дүвүрелди болдуруп турар. Коррупция болуп көрбээн улуг хемчээлде четкен. Ол бүгү күрүнеениң айыыл чок чоруунга ылаптыг айыылды тургузар берген.

Ындыг байдалдың кол-кол чылдагаанары болза ниитилелди болгаш эрге-чагырга тургузуглары, ылангыя черчерде эрге-чагырга тургузуглары шыва алган эрге-хоойлуну тоон көрбес чорук, социал-экономиктиг болгаш политиктиг байдалдың чидинлегени, чурттакчы чонуң амыдырал байдалының кудулаалны, хөй-ниитинин мөзү-шынарының батканы болур.

Массалыг информацияның хөй-хөй чепсектери каржы чорукту, күштеп-күчүлээшкинни, кара туразында чорукту, индивидуализмнің кемниг хевирлерин хөөктүрбүшаан, эрге-хоойлуга хүндүткелдиг чидериниге чедирип турар. Оон-биле чергелештир чонуң эрге-хоойлулуг медээлер-биле хандыртынганы четпес.

Эрге-хоойлу камгалалының органнары, кем-херек үүлгедиишкининге удур тодаргай база быжыг туруштуг эрге-хоойлу политиказының чогуубиле уг-шинги чогуур деннеле албайн тура, кем-херек үүлгедиишкининиң өзүп орары-биле, оон эн айыылдыг хевирлериби-ле чедир демисежип шыдаваайн, боттарының ажыл-чорудулгазынга частырыгларны кылып, күштүг бооп турар хоойлужудулгаы, бар аргаларын болгаш эргелерин кем-херек үүлгедиишкининиң өзерин кызыырарынга база узуткаарынга, Россия Федерациязының хоойлуларын бүгү эрге-дужаалдыг кижилериниң болгаш хамаатыларының хажык чок күүседирин хандырарынга кончуг четпес ажыглап турар. Эрге-хоойлу органнарының кадр болгаш материал-техниктиг хандырылгазы, оларның ажылдакчыларының эрге-хоойлу базы социал камгалалы амгы үеник иеелделериге дүүшпейн турар.

Эрге-хоойлулуг чоруктуң болгаш кем-херек үүлгедиишкиниг-биле демиселдиң байдалынга хоойлулар күүселдезиниң механизминиң, оон күүселдези дээш контрольдуң чедир сайзыраазының багай салдарны чедирип турар.

Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизинин докталдыры болза:

1. Эрге-хоойлулуг чоруктуң хандырарын, корум-чурумну, хөй-ниитинин аймыл чок чоруун хандырарын база кем-херек үүлгедиишкинери-биле демиселди ниити күрүне чергелиг бирги чергелиг колдаан сорулга деп сапаар, оон шиитпирлеттингениден социал-политиктиг байдалдың быжыгары, экономиктиг реформаларың салым-чолу хамааржыр сорулга болур.

2. Россия Федерациязының Дээди Соведи хамаатыларының эргелерин, хосталгаларын база хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын хандырар, криминогениг байдалды өскерилгениге чогуур үезинде салдар чедирер база кем-херек үүлгедиишкиниг-биле демисел талазы-биле эрге-хоойлу таарыштырылгазында четпестерни чайладыр сорулга-биле Россия Федерациязының Президентизинин организастыг кем-херек үүлгедиишкини-биле болгаш коррупция-биле демиселдиң айтырыгларының талазы-биле киирип келген хоойлулар төлевилелдерин соңгаарладыышкын чокка сайгарып көөр.

3. Россия Федерациязының Дээди Соведи 1993 чылдың бирги чартык чылында:

Россия Федерациязының болгаш оон кезектериниң хамаатыларының эргелерин, хосталгаларын база хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын камгалаар, эрге-хоойлулуг чоруктуу, корум-чурумну база хөй-ниитинин аймыл чок чоруун хандырар талазы-биле харылаар айтырыгларын, эргелерин ангылаар дугайында хоойлуну ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр;

күрүнеениң кеземче эрге-хоойлу политиказының үндезиннерин бадылаар, оларны оон ынайгы хоойлужудулга ажыл-чорудулгазынга хажык чок удуртулга болдурар;

күштүг бооп турар хоойлужудулгада эрге-хоойлуга удур хөделишкиннерге ажыглаттынып болур чорудээлерни биргиээлчеглиг черге-биле үзүткаар;

күрүне албаныың дугайында, Россия Федерациязының ястелге комитединиң дугайында, коррупция, спекуляция-биле демисел дугайында, боочепсек дугайында, организастыг кем-херек үүлгедиишкини-биле, бандитизм болгаш терроризм-биле демисел дугайында, наркотиктерни нептередиринге удур контроль дугайында, кем-херектиг ажылчорудулгадан орулгаларны ажык болдурганы дээш харысалга дугайында, эрге-хоойлу органнарының, судтарының болгаш контрольдаар ведомстволарының ажылдакчыларының эрге-хоойлу кезугаллалының дугайында, кеземче херектериниң суд чорудуунуң киржиккилериниң айыыл чок чоруун хандырар дугайында, назы четпээннериниң эрге-хоойлу болгаш социал камгалалының дугайында, күрүне болгаш таможня (казайлы) кызыгаарларының дугайында, хоойлуда көрдүнмээн чепсектиг тургузуглар тургусканы база оларга киржилге дээш харысалга дугайында, транспорт магистральдарын үзүп, моондактаны дээш харысалга дугайында хоойлужудулга актыларын ажылдап кылырын доозар болгаш хүлээп алыр, а ол ышкаш күштүг бооп турар кеземче, кеземче чорудуунуң базе административтиг хоойлужудулгаларынга эргежок чугула өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер;

Россия Федерациязының суверенитезин болгаш девискээр талазы-биле бүдүн-бүгүн чоруун хажыдарынче хөйге чарлыг кыйгырыглар дээш харысалганы доктаадын тургузар;

боо-чепсекти, оларга октарны болгаш частыр үүлдерни хоойлудан дашкаар кылып бүдүргени, шыгжааны, ап чоранны, ынай-бээр сөөртүүни, сатканы база садып алганы дээш харысалганы күштелдирер дугайында айтырыгны сайгарып көөр;

Россия Федерациязының Дээди Совединиң хүлээп ап турары хоойлуларның болгаш доктаалдарының күүселдезикге дээштиг контрольдуң механизмин ажылдап кылыр;

«Россия Федерациязының прокуратуразының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 20 үүлүгүне Россия Федерациязының чиигине прокурорунга Россия Федерациязының Чазаының нормативтиг эрге-хоойлу чергелиг доктаалдарының Россия Федерациязының хоойлуларынга дүгжүүн хайгаараарын боттандырар хүлээлгени көрүп турар дүрүмүү немээрниин дугайында айтырыгны сайгарып көөр;

«Милиция дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг кылдыр ажыглан киирериниң чурумунуң дугайында» РСФСР-ниң Дээди Совединиин 1991 чылдың апрель 18-теги доктаалының 2-ги пунктузу-биле доктааткан милициядан урулгарыңа хайгаарал чок чоруун болдурбас болгаш назы четпээннерни хүлээп алыр база хуваар албан черлериниң ажыл-чорудулгазын организастаар талазы-биле албан-хүлээлгелерин өске органнарга дамчыдарының хуусаазын узадыр дугайында айтырыгны сайгарып көөр;

эрге-дужаалдыг кижилериниң чамдык категорияларынга дээп болбазының магадыларын доктаадын турар Россия Федерациязының хоойлуларының ажыглаттынып турарының практиказын өөрүне көөр, ынчангаш Россия Федерациязының улус депутаттарының ээлчеглиг Съездизиниге чогуур саналдарны киирер;

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылгазының дээди организациязының чугула социал-экономиктиг ужур-дузалыг хоойлулар болгаш өске-даа шиитпирлериниң төлевилелдериниге криминологтуг экспертизаны албан эрттиреринин чурумун киирер;

кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселдиң күрүне фондузуун тургузар, оон пштинде суд шииткели-биле хавырган эт-хөрендинин 100 хуузунун, суд шииткели-биле оваган торгаалдың 15 хуузунуң, арага аймаан сатканындан киргеен орулга киирилдезинин 1 хуузунуң кусели-биле тургузар.

4. Россия Федерациязының Айыыл чок чорук чөвүлелиниң ведомстволар аразының комиссиязын тургузарын үүлдүг деп көөр, ол комиссия хамаатыларының эргелерин, хосталгаларын болгаш хуудаа айыыл чок чоруун хандырарының, организастыг кем-херек үүлгедиишкини болгаш коррупция-биле демиселдиң федералдыг программаларын ажылдап кылыры болгаш боттандырарын дүүштүрер орган болур ужурлуг.

Комиссияның ат кырында составын Россия Федерациязының Дээди Соведи-биле дуруштунган турарын докладыр. Россия Федерациязының Дээди Совединиң комитетте

(Төнчүзү 3-кү арында).

ТЫВАНЫҢ ПРОФӨЗВИЛЕЛДЕРГИ

№ 12 (31). Декабрь. 1992 чыл.

Республиканың профөзвилелдериниң болук ажылдакчылары Тес-Хем, Өвүр районнарның профөзвилел активтеринге практиктиг дуза чедирип чорааш келгеннер.

Самагалдай — Y. Шынаа — О. Шынаа — Ак-Чыраа — Чаа-Суур — Дус-Даг

ЧОН-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

Профөзвилелдериниң Тыва Республика чөвүлелиниң болук ажылдакчылары чоокта чаа Тес-Хем, Өвүр районнарның чамдык ажыл-агыйларынга чедип, чон-биле ужуражып, профөзвилел активтеринге практиктиг дузаны чедирип чорааш келгеннер. Ужуражыышкыннар канчаар өрткенин, анаа кандыг-кандыг айтырыглар салдынганын, көдөө ишчилер канчаар ажылдап, чурттап чоруулдарын, олардың түү дувтреп, сонуургадып турарын дээр талазы-биле маңаа чугаалаар болган бис.

Республиканың профөзвилел ажылдакчылары чон-биле ужуражыр, олардың сонуургап турары айтырыгларынга харыларны берип, чер-черниң профөзвилел активинге боттуг дузаны чедирериниң талазы-биле эвээш эвес ажылдарны чорудуп турар. Ылангыя өрткен чылларда республиканың Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарының ажыл-ишчилери профөзвилел активи-биле ужуражып, чонуң сонуургаан айтырыларынга харыларны берип чорааның билир болгай силер. Бо чылын ындыг ужуражыышкыннарны Бин-Хем районуң «Сесерлиг» совхозка, Кызыл районуң «Тинлелге» совхозка эрттиргилээн.

Профөзвилел ажылдакчыларының бо болүү ноябрь 30-де Тес-Хем районуң төвү Самагалдай суурга чеде берген. Ол районуң профөзвилел активи-биле ужуражыышкынны профөзвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң даргазы, Тыва Республиканың улус депутады Ш. П. Куулар ажыктаан, республиканың профөзвилелдериниң амыдыралында чаа үүлдерни, оларга таваржып турар белен эвес айтырыларны болгаш чурттуң профөзвилел амыдыралында чамдык солун болуушкуннарны чугаалаан, бо болуктүн сорулгаларын, кирижиктилерни оларга таныштырган.

Башкыларның, улус өөредилге ажылдакчыларының эшка-шалыныың, оларга немелде төлевирлериниң дугайын болгаш өске-даа анаа хамаарышкан айтырыларның дугайын анаа улус өөредилге ажылдакчыларының профөзвилел рескомунук даргазының оралакчызы Н. С. Конгар ужуражыышкыннарның кирижиктилерге чугаалап берип, оларның салганы хөй санныг айтырыгларынга харыылап чораан. Ол ышкаш агроулет-пүр комплексиниң ажылдакчыларының профөзвилел организацияларының республика чөвүлелиниң даргазы Ө. С. Кара-Сал рынокче шилчишкиниң үезинде көдөө ишчилериң социал камгалалының талазы-биле ол рескомуң талазында чорутчуп турар ажылдарның дугайын, коллективтиг керээлериниң болгаш дутуржулгаларын, оларны канчаар чарарының дугайында айтырыгларга доктаап, бүгү талалыг таймылбырларны берген.

Пенсионерлерге, хөй урутларлыг өг-бүлелерге таваржып турар бергелер рынокче шилчишкиниң үелериндe эвээш эвес дээрзи кижи бүрүзүге билдингир. Оларга компенсациялары болгаш оон-даа өске төлевирлерни бээриниң чуруумаринның дугайын профөзвилелдериниң социал камгалал фондузунуң Тывада директору М. М. Монгуш барган-на черинге чонга таймылбырлап, ол талазы-биле сүмелерин берип чорду. Профөзвилел ажылдакчыларының болүүн барган-на черинге чон маңаан, оларга салыр, билин алыр дээн айтыгларын баш удур белеткен алгылаан болур чорду.

Самагалдайга болган ужуражыышкынга баштай-ла М. М. Монгуш сөс алгаш, республиканың курорттарынга дыштанып күзелдиг кижилериң хөй боон турарын, а путёвкалар саны эвээш, ынчангаш көдөө ажыл-агыйда болгаш өске-даа адырларда ажылдап турар кижилерге путёвкаларның чедишпейн турарын чугаалаан. Ынчалза-даа ол курорттарда путёвкалар чок-даа болза, Дус-Хөлде кадыкшыдылга базазы ажылдап турар, ылангыя өрткен чайын анаа дыка эвээш кижи дыштанганын ол чугаалаан, амыдыраштан өгелеп чайгы дыштаныыга талазы-биле айтырыгларны профкомларга тургузуп өгелээриниң чугулазын айыткан. Ол ышкаш божаан нелерге пособиелер, чиигелделер дутайында чаа үүлдерге ол доктааган. Ол районларының чамдык ажыл-агыйларында ужуражыышкын бүрүзүнге-ле салдынар айтырыгларның кол угланыышкыны колдуунда-ла чаңгыс болур чорду: уруг азыраан олурар нелерге канчаар пособиелер, пенсиялар тыпсырыл, уруг азыраан олурар нелер каш акша алырыл, пенсияның хемчээли кандыг болурул?

Бир-тээ, ол айтырыгларны ажыл-агый бүрүүнге салган болганда, М. М. Монгуштуң харымын маңаа кысказы-биле кларер болаан бис. Үүл дээрге социал камгалал фондузуң профөзвилелдериниң дузазы-биле өрткен чылдың апрель айда тургускан. Ол фонд болза путёвкалар үлээрин, пособиелер, чиигелделер айтырының харыылаан турар. Божаан нелерге шалының кудуку хемчээлин 3 катан улгаттырганының хемчээли-биле акшаны төлөп бээр, азы август 1-ден өгелеп 3500 рубльди төлеп бээр, оон кырыынга — район коэффициентизиниге үүктел чок ажыл стажын кадар. Август 1-ден өгелеп 1,5 харга чедир уруг азыраны дээш 650 рубль, бот нелер 6 харга чедир уруг азыраны дээш 520 рубльди ап турар. Ол-ла бот нелер 6-дан 16 харга чедир уруг азыраны дээш айда 575 рубльди алырлар. Пенсия, пособие албайн турар уруглар база бар, оларга ай санында 260 рубльди төлеп берип турар. Ол акшаларны ажылдап турар черлериниң төлеп бээрге, тус чер бюджеди оон чарыгдалып тургузуп бээр. Баразиларның өртээниң улгатканын барымдаалаан, кварталдың айлы-биле төлеп берип турар акшалар бар болгай. Ынчангаш бир уруттың-ла квартал санында: 6 харга чедир — 250 рубльди, 6-дан 13 харга чедир 300 рубльди төлеп бээр, 13-тен 18 харга чедир — 350 рубльди ажылдап турар черинди төлеп бээрге, тус чер бюджеди ону тургузуп бээр апаар-дыр.

Орнукшудулга акшазын эн эвээш шалыныы үш катан улгаттырган төлеп бээр, чижээ, эн эвээш шалың 900 рубль турда, 2700 рубльди төлеп берип турган. Ол сан шалының кодээ ишчилериниң амыдырал байдалының-даа, акша-шалыныың-даа талазы-биле тургустунуп турар айтырыгларга ол доктааган. Ол ышкаш профөзвилелдериниң социал камгалал фондузунуң Тывада директору М. М. Монгуш болгаш профөзвилел бөлүүнүң өске-даа кежигүннери анаа чүве чугаалап, ак-чыраажылардың салганы хөй айтырыгларынга харыылаан.

Айтыр: Ортумак школаны доосказ, ажылдап турган чылдары башкы стажынга кирер санаттыңар бе?

Харыы: Өөренип кирер мурунда 9 айдың эвээш эвес үеде башкы ажылынга ажылдап чораан болза, ынчан башкы стажынга кирер санаттынар, а өске ажылдарга ажылдап чораан болза, ниити ажыл стажынга кирер санаттынар.

Айтыр: Кандыг таварылгаларда хөрээжен кижи 53 харлыында, а эр кижи 58 харлыында пенсияже үүнүп болурул?

Харыы: Бир эвес кызыылдага таварышкаш, 3 ай дургузында ол ажылга тургузар ужурлуг чер силерге ажыл тыппаан дээр дутайында бижикти бээр болза, ынчан хөрээжен ажылчын кижи 53 харлыында, а эр ажылчын кижи 58 харлыында пенсияже үүнүп болур.

Айтыр: Электри энергизын ажылгааны дээш башкылар канчаар төлээр ужурлуг үүвел?

Харыы: Башкы кижи чылда 240 квт/шак энергияны халас ажыглаар, а ону эрттирер болза, артканын ол боду төлээр апаар.

Айтыр: Курорттарже баврының путёвкаларын тывары дыка берге-дир. Путёвкалар өртээнин дутайында чугаалап көрүнерем.

Харыы: Шын. Путёвкалар айтырыы дыка бергедеп турарын эки билир силер. Ынчалза-даа ол путёвкаларның өртээ база-ла өзүп турар. Амдыызында ол өртектер мындыг: «Белокуриха»де путёвка өртээ 32 мун рубль болуп тур, «Ширааже» база 32 мун рубль, «Красноярское Загорье»же—30 ажыг мун рубль болуп турар-дыр-ла. Моон соңгаар-даа өссе хөнүү.

Айтыр: Профком даргаларының шалыны дыка эвээш. Ону канчаан биче өстүрүп, оларны ажылга арттырып болуроуз?

Харыы: Чамдык черлерде профком даргалары кооперативтерже, ассоциацияларже шилчиш чорун турары чажыт эвес. Коллективтиг керээлерни чарып турар үеде чон-биле сүмележип, оларның шалының ортумак эртемниг специалистернин-биле деңнеэрни чедип ап, ол керээге ону быжыглап алыр болза, дыка таарымчалыг деп бодап турар бис.

Y. Шынаага школаның башкылар коллективи, совхозтуң ажылчыннары-биле ужуражыышкынны эрттиргеи соонда, О. Шынааның ажыл-ишчилери, профөзвилел активи-биле ужуражыышкынны эрттиргей. Анаа база эвээш эвес айтырыгларга харыылар бердингем.

Өвүр районуң Ак-Чыраа суурунуң көдөө Культура бажыңынга од хүн хөй-ле чон чыыглаан. Суму чаңгырганың даргазы, «Ак-Чыраа» совхозтуң директору М. К. Дангаа ужуражыышкынны ажыткаш, Ш. П. Куулларга сөс берген. Олар чогуур харыыларны берген.

Айтыр: Бистериң, малчыннарның, шалыныыс 900 шаз рубль, а 1 шоодай даллганның өртээ ийи мун рубль ажыг-дыр. Ам канчап чурттаар үүвел?

Харыы: Көдөө ажыл-агый ажылдакчыларының шалының өстүрер талазы-биле хемчеглер алдынып турар, ынчалза-даа олар эн эвээш шалыныгларының одуурунда чорбушаан. Ол ышкаш хөй продукцияны бүдүрүп, эки орулгалыг ажылдаар болзувусса, акшаныс ынчап өзер болгай. Үүгле орулгалыг, кызымак ажылдаар үүрүлүг бис. Ол ышкаш шалыныы өстүрер талазы-биле Көдөө ажыл-агый министерствозу-даа, Чазак-даа тускай хемчеглерни ажылдап кылып турар.

Айтыр: Профөзвилел дадывырын бухгалтерия дамчыштыр тыртарын соксаткан деп үүве шын бе?

Харыы: Ол шын эвес. Удуртулга-биле сүмележип албайн турган, бир бухгалтерниң чер-черже чорудупкан бижиннери ол шын эвес чорук өгелээн. Оон соонда бүгү ажыл-агыйларның бухгалтерияларынче көдөө ажыл-агый министрининң, АУК-тың профөзвилел организацияларының ресчөвүлелиниң даргазының ат салганы бижикти чоруткан бис. Бухгалтерия дамчыштыр дадывырны тыртары хевээр, ол дутайында бодуларның дилээнер ышда бар-ла болгай.

Торгалыгжылар-биле ужуражыышкын кежээзин орайга чедир үргулчүлээн-даа болза, олар бажыннарынче чанарынче далашпайн, ыраажы-композиторларывыстың солун концертин көрүп, күүселдеринге катап-катап дилеп, чагыгларны оларже бижип чорудуп турдулар. Харын-даа зөлда олурганнар шупту ырлажып өгелээрге, Альберт Седип-ооның үүгле дириженларынга өөлежип турду. Торгалыгжылар ырлажып доозуптарга, сценаже ол совхозтуң аныяк малчыны Борис Куулар үнүп келгеш, «Харыы мрыны ырлап бээйн» — деп дилеп. Оон өткүт, хоюг үнү эзлга чангыланып үнүп.

Көдөөниң ишчилери-биле ужуражып чорун турда, оларның ажыл дээш кызымаан, үе белен эвес-даа болза, оларның туруштуун, бүзүреллиин кижи тодаргай көөр чорду. Ылангыя «Профөзвилелдериң хөрээ бар бе, олар үүнү кылыкканнарыл?» дээн чижектиг айтырыгларны чамдык бодал чок кижилериң салга бээрин, оон уламындан шуут камгалал чокдаа артар чыгын апарын болдуун «Эртинелиг» совхозтуң күш-ажыл талазы-биле экономин Клавдия Тюлюш болгаш оон-даа өскелер ол талазы-биле салган айтырыгларымга харыылаалар. Профөзвилелдериң кижиниң эрге-ажыы дээш туржуп турарын көдөөниң чону харын-даа чамдык хоорайжылардан артык билир чорду.

Торгалыгжыларның, харын-даа бүгү өөвүржүлериниң, театрының, филармониянның, ансамбльдериин-даа артистериниң үр үениң дургузунда Өвүрге келбээнинге хомудап турарын солун дамчыштыр дыңнадырын хүлээгеп кижи мен, ынчангаш ону дамчыдып олурарым бо.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профөзвилелдериң Тыва республика чөвүлелиниң парлалга төвүүн удуртукчузу.

ПРОФКОМГА ДААСКАН

Профөзвилелдериң амыдыралында бо хүннерде бир чугула үүүл — эге организацияларда профөзвилелдериң отчёттуг хуралдарының эртип турары болгаш ол хуралларга уезд келген айтырыгларны чугаалажып, эге организацияларның отчёттуг уеде чорудуп келген ажылдарынга үнелелди берип, чедер-четкестерни тодарадып, моон соңгаргы сорулгаларны салып турары болур.

Агроулетпүр комплексиниң ажылдакчыларының профөзвилел организацияларының хуралдарына киржип, профөзвилел кежигүннериниң саналарын, шугумчүлелдерин анализтеп көрүп турар бис. Чоокта чаа бир ындыг хурал-көдөө ажыл-агыйның 1 дугаарлыг профессионал-техниктиг училищениң коллективинге болуп өткен. Өске-даа айтырыглар-биле чергелештир анаа санал берген чамдык эштер «Профөзвилел организациязы биске херек бе?» деп айтырыгны көдүрүп турганнар. Ол талазы-биле эвээш эвес саналдар анаа көдүүлеп болгаш кижи бүрүзүнүң туружу, бодалдары ангы-ангы болгулаан. Ол үүнү көргүзүп турарыл дээрге, чурттуң амыдыралында тургустунуп турар бергелер, дүвүреннеринер профөзвилелдерни оюп эртпээнин, чамдык кижилериң профөзвилелдеринин ажыы бар бе, азы чок бе деп айтырыларны тургузуп турарындан өгелээн айтырыгдыр.

Ол хуралга профөзвилел комитединиң даргазы В. Л. Оюн плеткел кылып, коллективте профөзвилел организациязы эвээш эвес ажылдарны кылып чорукканын сан-түүнүн май 1-ден өгелеп улгаттырган. Когарал акшазын улгаттырарда, Россия Федерациязының 1992 чылдың апрель 3-те үүлээп алганы «РСФСР-ниң күрүне пенсияларының дугайында» болгаш «Россия Федерациязының Хоойлузунуң хуусаазын эрте ажыглап өгелээриниң дугайында» (7 эге) деп хоойлулар өзугаар боттандырып, ажыглап турар.

1971-1991 чылдарда ажыл кылып чораан, кемдээшкинге, өлүм-чидимге таварышкан ажылчын кижилериниң, олардың азыраан чораанын 18 харга чедир назылыг уругларының когарал акшазын улгаттыарда, тодаргайлаар хемчээл (коэффициент) өзугаар кылыр. Оон хемчээли когаралды, каражаны доктаатканы чылындан хамааржыр.

Тодаргайлаар хемчээлдерни көрээлиивис: 1971 чылда болгаш оон мурнунда чылдарда кемдээшкинге, өлүм-чидимге, профессионал аарыгга таварышканнарның чидиргеи акшазын 11,2 тодаргай хемчээлбиле улгаттыраа болгаш 1972 чылда—10,9; 1973 чылда—10,6; 1974 чылда—10,3; 1975 чылда— 10,0; 1976 чылда—9,7; 1977 чылда —9,4; 1978 чылда—9,1; 1979 чылда —8,8; 1980 чылда — 8,5; 1981 чылда—8,2; 1982 чылда—7,9; 1983 чылда—7,6; 1984 чылда—7,3; 1985 чылда—7,0; 1986 чылда—6,7; 1987 чылда—6,4; 1988 чылда—6,1; 1989 чылда—5,8; 1990 чылда—5,5; 1991 чылда—4,8 тодаргай хемчээлдерни ажыглаар.

1992 чылдың январь 1-ге чедир болган таварылгаларны канчаар санаарыл?

Чижээлээрге, ийиги болуктүн инвалидиниге 1985 чылда когаралды 272 акша кылдыр доктаатканы болза, 7-ге ден тодаргай хемчээлди ажыглаарыска, 1904 акша болур (272×7,0).

1992 чылдың январь 1-ден соңгаар болган таварылгаларда тодаргай хемчээлди ортумак шалындан тодарадыр. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1984 чылдың июль 3-те үнген 600 дугаар дүрүмүн (11 эге) өзугаар айда ортумак шалының санаарда, кемдээшкин мурнундагы 12 айның шалыңындан тыва. Профессионал аарыгга таварышкан ажылчыныың база-ла ындыг.

Чижээлээрге, 1992 чылдың июнь 1-де озал-оңдакка, профессионал аарыгга таварышкан ажылчын кижиге ол когаралдың хемчээлин тодарадыр, оон 1991 чылдың июнь 1-ден 1992 чылдың май 31-ге чедир шалының алыр. Бо таварылгада 1991 чылдың 7 айларында оон алган шалының 4,8-ке көвүдеп апаар, а 1992 чылдың 5 айларында херек кырында ортумак шалының көөр.

Шак ынчаар тодаргай кыдыгаан шалының ниити түүнүн 12-ге чарыптарга, когаралды эгидериниң түүү тыптып көөр.

Суме-дузавыс

ЭРГИ КЕМДЭЭШКИННЕР

Моон мурнунда чылдарда ажыл кылып чораан, кемдээшкинге, өлүм-чидимге таварышкан ажылчыннарның когарал-каражалыг болган дээш ап турган акшазының түүү эскем бе? Кижи бодап көөрге, шалының өзүп турары-биле холбаштыр өзер болгу дег. Бо дугайында харыны бээрин профресчөвүлелиниң кол техниктиг инспектору Б. Т. ДОНГАКТАН дилээн бис.

Россия Федерациязының Президентизинин 1992 чылдың май 12-де үндүрген 505 дугаарлыг Чарлыы бар болгай. Будурулгелерге, совхозтарга, өске-даа албан черлерге ажылдап турган, кемдээшкинге, өлүм-чидимге, профессионалдыг аарыгга таварышкан ажылчыныларның, оларның артык калган 18 харга чедир назылыг уругларының, азы боттарының ап турганы акшазының сан-түүнүн май 1-ден өгелеп улгаттырган. Когарал акшазын улгаттырарда, Россия Федерациязының 1992 чылдың апрель 3-те үүлээп алганы «РСФСР-ниң күрүне пенсияларының дугайында» болгаш «Россия Федерациязының Хоойлузунуң хуусаазын эрте ажыглап өгелээриниң дугайында» (7 эге) деп хоойлулар өзугаар боттандырып, ажыглап турар.

1971-1991 чылдарда ажыл кылып чораан, кемдээшкинге, өлүм-чидимге таварышкан ажылчын кижилериниң, оларның азыраан чораанын 18 харга чедир назылыг уругларының когарал акшазын улгаттыарда, тодаргайлаар хемчээл (коэффициент) өзугаар кылыр. Оон хемчээли когаралды, каражаны доктаатканы чылындан хамааржыр.

Тодаргайлаар хемчээлдерни көрээлиивис: 1971 чылда болгаш оон мурнунда чылдарда кемдээшкинге, өлүм-чидимге, профессионал аарыгга таварышканнарның чидиргеи акшазын 11,2 тодаргай хемчээлбиле улгаттыраа болгаш 1972 чылда—10,9; 1973 чылда—10,6; 1974 чылда—10,3; 1975 чылда— 10,0; 1976 чылда—9,7; 1977 чылда —9,4; 1978 чылда—9,1; 1979 чылда —8,8; 1980 чылда — 8,5; 1981 чылда—8,2; 1982 чылда—7,9; 1983 чылда—7,6; 1984 чылда—7,3; 1985 чылда—7,0; 1986 чылда—6,7; 1987 чылда—6,4; 1988 чылда—6,1; 1989 чылда—5,8; 1990 чылда—5,5; 1991 чылда—4,8 тодаргай хемчээлдерни ажыглаар.

1992 чылдың январь 1-ге чедир болган таварылгаларны канчаар санаарыл?

Чижээлээрге, ийиги болуктүн инвалидиниге 1985 чылда когаралды 272 акша кылдыр доктаатканы болза, 7-ге ден тодаргай хемчээлди ажыглаарыска, 1904 акша болур (272×7,0).

1992 чылдың январь 1-ден соңгаар болган таварылгаларда тодаргай хемчээлди ортумак шалындан тодарадыр. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1984 чылдың июль 3-те үнген 600 дугаар дүрүмүн (11 эге) өзугаар айда ортумак шалының санаарда, кемдээшкин мурнундагы 12 айның шалыңындан тыва. Профессионал аарыгга таварышкан ажылчыныың база-ла ындыг.

Чижээлээрге, 1992 чылдың июнь 1-де озал-оңдакка, профессионал аарыгга таварышкан ажылчын кижиге ол когаралдың хемчээлин тодарадыр, оон 1991 чылдың июнь 1-ден 1992 чылдың май 31-ге чедир шалының алыр. Бо таварылгада 1991 чылдың 7 айларында оон алган шалының 4,8-ке көвүдеп апаар, а 1992 чылдың 5 айларында херек кырында ортумак шалының көөр.

Шак ынчаар тодаргай кыдыгаан шалының ниити түүнүн 12-ге чарыптарга, когаралды эгидериниң түүү тыптып көөр.

Тес-Хемниң район төвүнде болган ужуражыышкын соонда бистиң ыраажы-композиторларывыс-биле культура киржизиниң эргелеечизи С. К. Дугар-оол, төнчүүлеп библиотека системазының директору Л. С. Чоолу олар кады турда чуруккаа тыртыгыры алган.

Торгалыгжылар ужуражыышкын кежээзинде.

Маадыр-оол КАЛЧАННЫҢ фотолары.

Арынны профөзвилелдериниң республика чөвүлелиниң парлалга төвүүн белеткээн.

СИЛЕРНИҢ-БИЛЕ ЧӨПШЭЭРЕЖИП ШЫДАВАС-ТЫР МЕН, ДЭЭРГИ ЭПП

Тыва Республиканың улус депутаты Г. Я. Эпп-биле «Центр Азии» солуунуң редактору Н. Антуфьеваның «Ам кижиниң казанакче кирер сүрүп болбас» деп эгелиг интервьюзун ол солуунуң декабрьда үнген 23-кү номериге парлаан. Ынчаарга Россияда болгаш Тывада болуушкуннарга хамаарыштыр бодумуң бодалын илергейлээр эрге бүгү хамаатыларда, оларның аразында Г. Я. Эппте бар Демократия ындыг болур ужурлуг. Ынчалзажок демократияны чамдык кижилер соора билип, оон ачызында чүү-даа кылып, бодунуң кандыг-даа бодалын, хөделишкиннерин камгалап болур чүве-дир деп чандыр угаан турар. Ону кылырда, тодаргай, боттуг, ылаптыг болгаш сарыылдыг барымдаалары айытпайн, чүгле шыжыгышыкынга, кылыктанышкынга даянып турар. Ынчангаш ук интервьюда амыдыраалга ажыктыг, чогумчалыг үүл шуут чок. Бурууддырыр, харын доармылаашкыныг хөөн коддаан.

Республика Президентизиниң администрациязының кежигүнү, республикага политиктиг иштики ыжыг байдал болгаш националдар аразынга чөпшээрежилге дээш харылап турар улус депутаты кижи болганымда, чогумчалыг эвес ол интервью, ында хажагай сөстер бо чагаамы «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуларга бижиир кылдыр мени албадапты. А чүге «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуларга? Чүге дээрге «Центр Азии» солуунуң дараазында номерин Чаа чыага бүрүн турескаадыр, ынчангаш «кандыг-даа политика» парлавас бис деп ол солуунуң редакциязындан меңээ харылаан.

Дээрги Эпптиң делегеергей интервьюзунда бүгү-ле үүлдерни ап көөрге, оларның шуптузу шаптырыглыг, өөрүкчөңгээлиг болгаш чүвениң шынынга шуут дүүшпейн турар. Ынчангаш ында карышкак, дүүшпес үүл бүрүзүнге хамаарыштыр улуг материалды бижип болгу дег. «Центр Азии» солуга интервью бергеним сөөлүнде дээрги Г. Я. Эпптиң интервьюзу парлаттынган, ынчангаш меңээ ол харыы бээр бодаан шинчилигдир. Ынчалзажок улус депутатының чүгле ийи тезизиниге доктаап көрсүй. Бирги тезис: **«Тывада эрге-чагыргада демократтар эвес, а партократтар база катап киргем-дир»** деп, ол бадытказарын орландажып турар.

Ынчаарга Тыва Республиканың Президентизиниге коалициялыг, тодаргайлаарга, чаңгыс аай үзел-болалдыгларның эвес, а аңгы-аңгы үзелдиглерниң эвилелдешкен чазагның тургустунганы билдингир болгай. Политиктиг бүгү партиялар-биле, шимчээшкиннер болгаш янзы-бүрү политиктиг үзел-болалдыг кижилер-биле кады ажылдажыр мен деп, соңгулда мурнуңуң программазына ол айыткан турган. Чазакты Президент тургузарда, бодунуң соңгулда мурнуңуң программазын чигезиниге барымдаалап көрген. Ынчангаш амгы үеде Тыва Республиканың Чазаанда «Демроссияның» Тывада салбырының кежигүнү турган кижилер база ажылдап турар.

Эрге-чагырга, оон органнары ужуктуг, салгалдыг болуру үүлдүг деп бодаар мен. А чамдык кижилер, чижээ, дээрги Эпп Тыва Республиканың Президентизин чемелеп, эрги аппарат ажылдакчыларын, партократтарны бодунга чыып алган деп бурууладып турарлар. Ынчаарга Президент ол хөй эвес кижилерни ажылга алган, а оон чылдагааны: салгалдыг болурунуң принциптиг ол барымдаалап көрген болгаш хоочун ажылдакчыларның дуржулгазы бо ийи үеде база эргежок чугула болгай. Бистиң республикада, ылаңгыя көдээ черлерде дуржулгалыг, эртем-билиглиг, ажыл-агыйжы болгаш политиктиг ажылдакчылар ам-даа эвээш. Республиканың, районнарның, ажыл-агыйларның экономиказын, социал адырын эки билир, оларның айтырыгларын чазыг чокка шинтпирлеп шыдаар болгаш дуржулгалыг, ак сеткилдиг ажылдакчылар бо ийи, берге үеде эргежок чугула дээрэн кымгадаа билдингир.

Партократтар деп кымнарыл ол? Бир эвес ажыы-биле болгаш ак сеткилдии-биле чуталаар болза, бистер шуптувус партократтар бис, оон иштинде дээрги Эпп боду база. Чамдык кижилер эш-өөрүн партократтар деп бак сөглээрингге ам шуут чанчыгын калган. СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазын Россияның девискээринге соксадыр дугайында Россия Президентизиниң Чарлыы хүлээп алдынар мурнунда, кажан ол партия эрге-чагырганга турда, ээлээш эвес кижилер СЭКП-ни ажок мактап, алгап-йөрээп турган, а кажан СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазын соксаткан сөөлүнде коммунистер партиязын ажок бакпан, харын бодуун коммунистерни безин куду көрүп турар апарган.

Мындыг чижекти айтып болур мен. «Хойларны тарып бооздыр ажыл-херек талазы-биле комсомолга партийжи удуртулга» деп темзлыг диссертацияны камгалааш, эртем чадазын чедип алган кижилер бар. Олар амгы үеде СЭКП-ни ажок куду көрүп, бактап, буруудадып турары эдеп чүве. Ындыг быжыг туруш чок болгаш ийи арыныг болурга, моральдың болгаш кижизиг мөзүг-шынарының норма-чижээзиге үүлдежир бе ынчаш?

Партократтар болгаш демократтар дугайында каш сөс. Мен бодум дуумда оларның кайызынга-даа хамаарышпас мен. Ынчангаш бодумну хамаарышпас кижи кылдыр саналаар мен. Партократтарга хамаарышпас мен, чүге дизе партия органнарынга кажан-даа ажылдаваан мен, амыдыралым иштинде ажылдаарымдаа чөгенчиг боор. Демократтарны ийи янзы көөр мен: бирээде, «демократия» деп сөс — ыдыктыг сөс, ону демократтар бис дижир кижилер шуутла будан кааткан, ынчангаш олардан демократтыг үүү-даа артпаан. Кым демократ, а кым партократ дээрзин ам ылгалдыр көөрү бергедээн чүведир. Ийнде, өзулуг демократтыг принциптиге бердинген кижилер эвээш, ынчангаш демократтар бис дижир кижилөрнің иштинде шуугашкынында оларның үңү дыкналбастаан.

Тыва Республиканың улус депутаты кижи болганында, дээрги Эпп-биле бир домей, Тываның Чазаанын составын бадылаарынга киришкен мен. Чазак составынга кирири келген чамдык кандидатураларга бодум хуумда удур турган мен, ынчалзажок депутаттарның бадылаашкынларының хөй нуруузу-биле чазак составынга оларны киририн каарга, депутаттар корпузунуң хөй нуруузунуң шинтпиринге чагыртыр болгаш оон-биле чөпшээрежир апаар.

Тывада реформа Россияны-биле деңнээрге, хожудан турар деп, Эпп бадытказарын орландашкан. Ынчаарга Россия Федерациязының составында Федерациязының субъектилеринде реформа бодунуң түүнелдериниң болгаш темпилериниң талазы-биле чаңгыс аай эвес. Реформа темпилериниң дугайында айтырыгны чер-черниң удуртулгазы шинтпирлээр болгай. Тыва Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында декларация болгаш Федералдыг керээ база бар мышкажыгай.

«Демократтыг Россияның» Тывада салбыры республикада политиктиг, экономиктиг байдал дугайында, кижи эрге-лериниң дугайында медеглелди Россияның болгаш Тываның чазактарынга киририбиле белгеткен турар деп, дээрги Эпп бодунуң интервьюзунга дыңнаткан. Ынчаарга республикада реформаларның чоруп турарынга контроль — ол дээрге Тыва Республиканың Дээди Советиниң болгаш бүгү чоннуң соңгун алганы Президентиниң эрге-хүлээлгези-дир.

Арага аймаан республикаже киририн база ону Тываның девискээринге садарын чурумчудар талазы-биле хемчегер дугайында Президентиниң 1992 чылдың ноябрь 5-те Чарлыын бүгү республиканың ажылчы чону изин-биле деткип, үүлдүгүүнүп турар. А Тыва Республиканың улус депутаты Эпп ол Чарлыкка, ында айытказын хемчегларге удурланып турары эдептиг чүве.

Орус дылдыг чоннуң иштиндеп хөй кижилер Тывадан үнүп чоруп турар деп, бадытказарын Эпп орландашкан. Ынчаарга Тывага көөп турарларның саны чыл келген тудум кызырылып турар болгай. Чижээ, 1990 чылда Тывадан 6423 кижи үнүп чоруткан, а 1992 чылда (декабрьның медээзи чокка) — 1700 кижи өскээр көшкен. А бо чылдың октябрьда республикадан өскээр кожуп чоруткан 486 кижиниң иштинден 182 кижи чаа черлерге чурттаар дээш, 89 кижи өөренир, 12 кижи өгбүле ээлиг-биле, 1 кижи төрээн черинге барып чурттаар дээш, 198 кижи янзы-бүрү чылдагааннар-биле Тывадан көжүп чоруткан. «Тыва демократиязының адазы» дээрги Эпптиң бодун ап көөргө, ол бага дескеннериң бирээзи, Тывадан эвес, а Казахстандан Тываже. Оон бодунуң чугаазын ёзугаар алырга, Казахстанга ол багай чурттап турган: ону үш катап ажылдан үндүр сывырган.

'Тывадан дескеннер дугайы дээр айтырыгны массалыг информациякың чамдык чепсектери өжегерээн өскүдүп турар. Дээрги Эпп ол айтырыгны база өскүтүшаан. Ынчангаш Москваже шын эвес медээлериниң дамчыттынып турары таварылга эвес. Россия Президентизиниң национал айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи турган Г. В. Старовойтованга бо чылдың июньда чөвүлел хурал болган. Тывадан «хөй дескеннер дугайында» медээ, харын дескеннериң «узун дамзыгы» бар деп меңээ чугаалаан. А херек кырында ол меңээ барымдаа чок болган.

«Бо чылын Тывадан 3 муң кижи дезип чоруткан» деп, дээрги Эпптиң ийиги тезизиниң мегезин мээң бо үүлде киргген фактыларым болгаш санарым сойгаалап турар. Республикадан көжүп чоруткан бүгү кижи дезин «дескеннер» деп оон санап турары херек кыскаа-даа, ол — ол-ла. Ол — ол-ла. Ол — ол-ла.

Башкылар билии бедидер институт — көдээ башкыларга

УДУРТУКЧУЛАРГА КУРСТАР

Республиканың башкылар билии бедидер институдунуң удуртукчу кадрлар-биле ажылдаар кабинеди декабрь 1-ден 17-ге чедир көдээ школалардан келгилээн келир үеде школаларга, өөредилге килдистеринге удуртур курлавырны белеткээр талазы-биле курстарны эрттирген.

Улус өөредилгезинин удуртукчуларынга чылдын-на чаңчыл болган курстарны ол кабинеттиң методизи С. В. Бүдүп дыңнакчыларга ёзулуг-ла солун, дүүштүг болгаш хөңү билип ап болур кылдыр организастаар. Аныа келген башкылар июнь айда-ла өөренип эгелээн удуртулга дугайында билиглерин улам быжыглап, Кызыл хоорайның № 9 (директору В. Ө. Дөмүр-оол), № 3 (директору В. И. Виденкин), № 12 (өөредилге эргелекчизи Л. Ш. Тас-оол), № 1 (директору Р. Н. Хаймонова) школаларга барып, ол школаларның өөредилге, кижизидилге ажылдарын удуртукчулары канчаар организастап чорудуп турарын хайгаарап көрүп, кичээлдерге олуржуп, хөй-хөй башкылар-биле дуржулга солчур аргалыг болганнар.

Барган школаларының ажыл-ижи-биле танышкаш, удуртукчулары-биле ужуражып чугаалашкаш, олурушкан кичээлдериниң болгаш ында ажылдап турар башкыларның дугайында курстарга келген чамдык башкыларның бодалдары:

Бодунуң школазынга чаа-ла өөредилге эргелекчилеп ажылдап эгелээн **В. М. САРЫГЛАР** (Өвүр): — Бо эрткен курстар бистиң школаларга келир үеде удуртулга ажылынга эки салдарлыг болур, чүге дээрге чаа ажылдаан кижилерге өске школалар удуртукчулары-биле таныжып, оларның ажылында чедишкиннерни сонуургап, олардан чаа чүүлдерни өөренири хөлчок ажыктыг-дыр. Кижизидилгенин берге ажылынга, өөредилгени организастаарынга кол-кол угланыышкынарны херек кырында көргүзүп, арга-сумезин берген башкыларга өөрүмүүн мурнундан четтиргенивисти илередиксээр-дир мен. Бодум хуумда № 14 школаның биология башкызы Ольга Ивановна Лобзиниың эргелекчилин сонуургадым.

А № 3 школаның эге класстар башкызы Зинаида Александровна Нйнги класстарга сан кичээлинге бүгү өөренирчилерни кичээл дургузунда кижи бүрүзүнге «илчирбе» методун ажыглап, чеже-даа катап шуптузун харыыладып өөредип алганы башкының чедишкини дээр мен. Көдээ школаларга ындыг арганы башкы бүрүзү чедишкиниг ажыглап болур.

База-ла чаа өөредилге эргелекчилеп ажылдап эгелээн аныяк башкы Р. Б. Хомушку (Эрзин):

— Бистиң республиканың башкылар билии бедидер институдунуң улус өөредилгезинге ажылдаар удуртукчуларны белеткеп турары эки-дир. Школаларга стажировкалар эртери келир үеде ажылдаар, чаа эгелээн удуртукчуларга эн чугула. Бистиң ажылыбыска үнелиг чагыг-сүмелерни № 3 школада эге класстарның өөредилге эргелекчизи Л. С. Ондар берди. Ол башкы хөй чылдарда ажылдап келген үезинде удуртукчу кандыг бергелерге таваржып болурул, ону канчап ажып эртерил, методиктиг ажылды канчаар чорутса эки-ил дээрзин бодунун дуржулгазындан чугаалап берген. Луиза Самандуевнада өөренип ап болур дуржулга бар-дыр. Ындыг кижилер башкылар билии бедидер институтта база бар чорду. Удуртукчу кадрлар белеткээр кабинеттиң эргелекчизи Нина Кыргысовна биске удуртукчу кандыг болурун чугаалап берип, планнарны канчаар тургузарын өөредип кагды, а Сайлыкмаа Витальевна башкылар коллективинге кадык байдалды канчаар тургузуп болурунуң дугайында бодунун лекцияларына дыка солун, билдингир кылдыр чугаалады.

Башкы Л.-Х. Кушкаш (Тоджу):— Мен № 9 школаның шимелде-дерилгезин магададым. Ол школада тыва улусчу педагогиканы өөредилге, кижизидилге хөрээнге дыка чедимчелиг ажыглап эгелей берген-дир. Тыва өгүү база чараштыр дерип каан. Школаның директору В. Ө. Дөмүр-оол ол ажыл эртемге үндезилеттинип, эксперимент хевирингге эгелээнин, ону канчаар чорудуп турарын чугаалап турду. Республиканың школаларының директорларына болгаш биске өөреникчилер солун концерт база көргүсү, салым-чаяанныг уруглар-даа, башкылар-даа бо школада хөй-дүр. Өөредилге эргелекчизи Хүрен Бораевна аалчылар-биле «Тыва улусчу педагогиканы сайзырадырының аргалары» деп темага ажылагыйжы оюнну кайгамчык солун, киржиксилерге болгаш көрүкчүлерге ажыктыг кылдыр эрттирди. Республиканың школалары улусчу чаңчылдарны өөредилге, кижизидилгеге канчаар ажыглаа эки-ил дээрзин бо школаның ажылыдан көрүп, сүме ап, өөренири чугула.

№ 12 школаның өөредилге эргелекчизи Л. Ш. Тас-оолдун бодунун дуржулгазын көргүзүп эрттирген семинары база биске хөңү берди. Бо чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар аныяк башыдан хөңү өөренип ап болур. Курстарны эрткениве биске ажыктыг болду. Баштайгы хүннерде болуп эрткен «Өг-бүле» ассоциациязының организастааны семинардан өг-бүлеге, школаларга-даа ажыглаттынып болур бөдүүн-даа болза, херек кырында амыдралга чугула сүмелерни база алдывыс. «Өг-бүле» деп ассоциацияның удуртукчузу Н. О. Товуу хоорайга, көдээге-даа хуу улустуң, хөй-иниги организацияларының-даа эгелээшкини-биле өг-бүлеге, уругларга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузарының чугулазын чугаалады. Районнарга янзы-бүрү клубтарны, организацияларны чурттап турар черинин аайы-биле тургузары негеттинип турар. Бо ажылдарны канчаар эгелеп болурун боттарының каът бажынының подвалынга эгелээнин чижеглеп чугаалап тура, каяа-даа, көдээ суурларга, төптерге боттарывыстың амыдралывысты эки-жидер солуга-биле кыргаларга, бичии уругларга-даа, шупту улусту хаара тудуп тура, сонуургалдарының аайы-биле клубтарны, ус-шевер ажылдарны сайзырадыр черлерни ажыдарын сүмелээн. Бо үеде ол дыка чугула ажыл-дыр.

Ынчангаш курстуң дыннакчыларының моон соңгаар ажылынга номчуттунган лекциялар-даа, хоорайның школаларының дуржулгазы-даа деткимче болуру чугаажок.

Борис КАЗЫРЫКПАЙ.
Монгун-Тайга районунуң улус өөредилге килдизинин инспектору.

Школаның 50 чылы

ШКОЛАВЫС НАМДАРЫ — ТӨӨГҮВҮС

Бүрен-Хем ортумак школазы декабрь 18-те бодунуң үндезилеттинип тургустунганындан бээр 50 чыл оюн дем-деглээн. Тургустунга-ла бежен чыл иштинде школа 19 катап доозукчуларын үдээн. 1973-74 өөредилге чылында бир дутаар доозукчуларны (10 кл) үндүрген. Школаның доозукчулары Тыванның булун бүрүзүнде, ажыл-агыйның янзы-бүрү адырларында, дээдн, ортумак өөредилге черлерин доозуп, тускай мергежил чедип алган, ак сеткилдиг ажылдап, чурттап чоруурлар.

1942 чыл дайынның берге, кадыг-дошкун чылдарының бирээзи турган. Ынчан суму даргазы Степан Санданович Чамбалдоонуң удуртулгазы-биле тыва араттар ажытолунге чаа школаны туткан, 1942-43 өөредилге чылындан эгелеп, Бүрен-Хем суурга өзе школа ажылдап эгелээн. Школаның баштайгы башкылары болгаш эң баштайгы өөредилге чылында өөренип эгелээн өөреникчилери-биле номчукчуларны таныштыр болаан ийик мен. Башкылар— Нина Чыртай-оол, Момбуштай Оюн, (эм 67 харлыг) Валентина Черноусова, Салчак Делгер, Николай Ширипей, Анай-оол Бай-Кера.

Школаның эң баштайгы өөреникчилери ам бо хүннерде пенсияже үне бергеннер. Дыжилаа Норбуевич Демек (алдарлыг ногаажы), Санар-оол Тульбаевич Хингет (хоочун механизатор), Ончумаа Шарайбановна Ондурун (дуржулгалыг ногаажы), Нанзат Аяаевна Карди (дуржулгалыг ногаажы), Хеймер-оол Иванович Салчак, Доржу Барымзаевич Барымзаа (автомеханик-чоланчы) болгаш өскелер-даа өөренип эгелээннер. Ол үеде Бүрен-Хем суурга хып дээн аныяк оол Ян Ензакович Аяа (эм 73 харлыг) мурнакчы аныяктар эвилелинин даргазы, дайын чылдарында аныяктарны өөреникчилерни белек-селек чыырынче хаара тудуп турган кижилерни бирээзи ол турган. Школа чоорту 7, 8 чыл, 1972 чылда ийи каът, спорт залдыг, туйбудан чаа школаның тудуун дооскаш, 1973-74 өөредилге чылындан эгелээш, ортумак школа кылдыр эде тургустунган. «Школа — бичии делегей-дир» дээни чөп. Уштап-баштаар директорлуг, башкыларлыг, эртем-билигже эге базымпарын изеп эгелээн өөреникчилерлиг, школаны арыг-силиг тургузар ажылчыннарлыг, чылыг, чырык тургузар одакчыларлыг болур. Чаагай мөзүг-шынарлыг, быжыг туруштуг, шынчы оолдар, уругларны кижизидип, өөредир сорулга школа бүрүзүнде салдынган турары чөптүг. Амгы үеде бистиң школаның башкылары боттарының кичээлдериниге чоонуң чаагай чаңчылдарын, ёзулалдарын эге класстардан эгелеп калбаа-биле ажыглап турары солун.

Бистиң школага эки ажылы, хөй-иниги чоруу-биле оскелерден ылгалып, арга-дуржулгазы бедээн, башкы ажылынга бердинген, өөреникчилерни шынчы өөнүктери апаргаан аныяк-даа, улгады берген-даа башкылар хөй. Олардан улус өөредилгезиниң тергиин Евгения Комлева чангыс ол-ла школада эге класстарга 36 чыл иштинде ажылдап келген. Нина Кыныраа (орус дыл башкызы), Надежда Дончай-оол (орус дыл башкызы), Лидия Григорьева (математика башкызы). Аны кирген башкылар Бүрен-Хем суурнуң үндезин чурттакчылары-дыр.

Өөреникчилерге быжыг билигни база өөредилге-кижизидилгелиг ажылды эки-жидер, хүн бүрүде школаның иштики чурумун, арыг-силиин шын тургузар дээш хөй чылдар иштинде үре-түнелдиг ажылдап келген башкылар база бары өөрүнүүт. Оларга химия, биология башкызы Елизавета Артна, төөгү башкызы Мария Прокудина хамааржыр. 10-20 чылдар иштинде ажылдап келген, аргадуржулгазы улгаткан башкыларывыска чортаарланмас арга чок. Оларга Анна Неволина, Нина Дыгый-оол, Светлана Аяа, Лидия Быштак-оол Зинаида Кызыл-оол, Нина Мольби болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Оон ынай бистиң школаны доозуп үнгеш, башкының нарын мергежилин чедип алгаш, ол-ла өөренип чораан класында катап чедип келген, кичээлдер эрттирип башкылай берген аныяк башкылар бисте хөй. Олар дээрге Клавдия Карди, Мария Дарчий-оол, Любовь Маадыр, Тереза Хингет, Анна Ооржак, Людмила Дөгүс-оол, Урана Куулар, Алёна Дончай-оол. Бо үстүнде аныяк башкылар бистиң школаның эки өөредилгелиг болгаш чурумнуг, хөй-иниги өөреникчилери чоразынар.

Бүрен-Хем ортумак школазынга ажыг-ажыг үеде үр чыядар иштинде ажылдап, боттарының үлүг-хуузун киирип чораан башкыларның чамдыызы пенсияже, чамдыызы өске черлерже амыдыралының аайы-биле көже берзе-даа, ат-сыны бистиң школаның төөгүзү-биле холбажы берген: Степан Субраков, Галина Сайгутина, (школаның директорлары турганнар), Александр Кызыл-оол, Валерий Мольби, Кижеймаа Сарыг, Мария Бүдүп, Илес-оол Бүдүп. Бо өг-бүле Ильника суурда школада ажылдап, чурттап чоруурлар. Анай, Валерий Кара-оолдар Бүрен-Аксы суурда школада ажылдап турарлар. Сарыг-оол, Мария Салчактар Бүрен-Бай-Хаак суурда.

Школа районда база бир чүгээр ажылдыг школаларныг бирээзи. Школада уран чүүл, спорт ажылдары багай эвес түведдерлиг болуп келген. Школаның материал-техникиг базазы чоорту эки-жидер, кабинеттер эртемнер аайы-биле амгы үеним негелдезинге дүүштүр дериттинген. Школада изиг чеминг столовая ажылдап турар. Көдээ клубта музыка школазы ажылдап турар.

Амгы рынок үезинде кол сорулга—бүгү-ле чүвени боттары кылыр, хандыртынар ужурлуг. Школаның машина-трактор башкызы Калдар-оол Куулардың удуртулгазы-биле демге ажыглаар картофель, капустаны болгаш ногаа аймаан чайгы үеде четчири-биле белеткеп ап турарлар. Ада-нелер-биле школаның харылзаазы эки.

Бистиң школада чедир кылдынмайын турар ажылдар база бар. Школага директорлар сөөлгү чылдарда солчуру көвүдээни-биле өөредилге-кижизидилгелиг ажылдар чедир чоруттунмайын турарын демдеглээр ужурлуг. Бо хүннерде школада 240 өөреникчилер өөренип, 30 ажыг башкы ажылдап турар. Амгы үеде школаның иниги байдалы эки, чылыг, чырык, спортчу секциялар график ёзутаар чорудуп турар. Школаны аныяк, шевер башкы Тимофей Сандан директорлап, өөредилге эргелекчизи аныяк башкы Алевтина Докур чаа өөредилге чылында идепкейлиг, турасоруктуг ажылдап киришкенер.

Павелий САРЫГ.
Башкы.
Кара-Хем район.

Ли Ду-Ху ДАЯ (БАЯНСАН)

1992 чылдың декабрь 20-де үр эвес аар арыгның түнелинде Тыва Республиканың садыының болгаш иштинин чемненилге черлериниң алдарлыг ажылдакчызы, күш-ажылдың хоочуну Ли Ду-Ху Дая (Баянсан) мөчүүн.

Ли Ду-Ху Дая 1906 чылда Кыдаттың Пекин хоорайга төрүттүнген. Амыдыралының аайы-биле аажок ажык-чалыы үезинде Тывага келген. Күш-ажылчы намдарын 1929 чылда Тыва Арат Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунунга иштинин чемненилге черлеринге чем кылыкчызы, садыгы боон ажылдааны-биле эгелээн. Оон соонда Өвүр кожуунуң иштинин чемненилге черлеринге ажылдап чораан, күш-ажыл чорудулгазының сөөлгү үеэрби ажыг чылдарын Кызыл хоорайның «Улуг-Хем» ресторанынга мастер-повар боон ажылдап эрттирген.

Шалыпчы, ак сеткилдиг ажылы дээш эвээш эвофициал макталдарны ап келген. Ол Тыва Республиканың садыының болгаш иштинин чемненилге черлериниң алдарлыг ажылдакчызы, «Күш-ажылдың хоочуну» медалдын, «Совет кооперацияның тергиини» хөрек демдээнин эдилекчизи чорган.

Ажылынга кызымак, биче сеткилдиг, эш-өөрүрек, хөй уругларның ачазы, кыргын-ачазы, кырган кырган-ачазы Ли Ду-Ху Даяның турасказалы бистиң чүректериваске артар.

Болук эштери.

ЧАА ЧЫЛ БАЙЫРЛАЛДАРЫНДА

ЕЛКА ТУРГУЗАРЫНГА ОЗАЛ-ОНДАК БОЛДУРБАЗЫНЫҢ ХЕМЧЕГЛЕРИ

Чаа чыл байырлалдарын эрттирип тура, ёлка тургузарда адаа ортке удур албан черлерининг чөпшээрели албан херек деп чүвени утпаан. Елканы быжыг кылдыр эки быжыглап тургузар херек. Елка өрээлден үнеринге шаптыктаваа болур ужурлуг, оон будуктары ханалардан адак дизе, 1 метр ырак, суутулардан болгаш өске-даа одалга хереклеринден ыракка турар ужурлуг.

Хөй-иниги ажыглаалдыг ёлканы ийиден эвээш эвес эжиктиг өрээлдерге, чүгле бирги азы ийиги каътка тургузар. Утренниктер эрттирип турар үеларде башкылардан болгаш ортке удур дружина кежигүннериниңден харыысалгалыг дежурныйлар турар ужурлуг.

Елканы целлулоид болгаш өске-даа дүрген кыпыычал материалдардан кылган ойнаарактар болгаш каасталгалар-биле шимээри хоруглуг. Елканың дөзүнге, будуктарынга - ортке удур составтар-биле сиңирбээн ховенни салып, шимээри база хоруглуг. Елка чырыдарынга стеарин аалаарны ажыглавас, бертолетов дузу-биле будуктарны чаштырбас.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ИХМ-НИҢ ӨРТКЕ-УДУР АЛБАНЫ

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

спорт

· СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ ·

Шыдыраага республика чемпионады

ФЕДЕРАЦИЯ КАТАП ДИРЛИР

ДЕМИСЕЛ ЭГЕЛЕЭН

Республиканың эң-эң чемпионадынга шупту 34 эр, 7 хөрээжен шыдыраачылар Тывада районнарны, хоорайны төлөөлеп келгеннер. Оларның аразында чүтле Тес-Хем, Монгун-Тайга кожууннарның төлөөлери чок. Спорт мастеринге ийи кандидат, 20 бирги, он ийиги разрядчылар, Тываның чемпионнары чораан үш эр кижи олурупкан. Маргылдаа эрттирериниң швейцар чурумун ёзутаар тос салыглыг кылдыр ойнаары-биле маргылдааның кол судьязы Данзы Салчакка баштаткан судья коллегиязы шыдыраа шактарын баскан. Чедя хөрээжен спортчулар дескиндир ойнаар чурум-биле ойнап эгелээннер.

МАРГЫЛДАА БИЧИИ МУРНУНДА

Республиканың спорт комитеди шыдыраа спортунче кичээнгейин улгаттырып турарының херечизи — бо чылгы маргылдааның мурнунда шыдыраа спортунун сайзыралының дугайында ажык чугааны кылып, чедер-четпестерге доктаап, шыдыраачыларның санал-оналын дыннап, моон соңгаар ап чорудар ажылдарынык уг-шиин илереткени болур. Барык тарай берген шыдыраа федерациязын улуг шилиишкин соонда чаарты тургузуп, ол даргазынга Улуг-Хем районда «Буура» шыдыраа клубунун үндезилекчилериниң бирээзи, амгы үеде Кызыл хоркуускомунда ажылдап келген бирги разрядчы Мергень Анай-оолду соңгаан.

Ажык чугаа соонда республиканың, Кызыл хоорайның спорт комитеттери шыдыраа спортунун сайзыралынга үлүг-хуузун киирген хоочуннарга, спортчуларга суй белектер тутсуп, байыр чедиргеннер. Шыдыраачыларга аян тудуп, бот-тывынгыр композиторлар Батый Кенеш, Альберт Танов, Ирбен-оол Тюлюш баштаан уран чүүл киржиксилери бараан болганнар.

Шыдыраачылар республикага шыдыраа спортунун моон соңгаар сайзыралынга республиканың спорт комитеди чаа федерация улуг чогаадыкчы, тывынгыр ажылдарны чорудар дээрзинге быжыг ынанышты илереткеннер.

ШАКТАР БАСТЫНГАН... «ЧАА ФИШЕР!»

Үжен дөрт шыдыраачының он чеди шагы ажылдап, спортчу демиселдин үезин санап эгелээн. Маргылдаага киржир ужурлугларның аразында эрткен чылгы республика чемпиону Вячеслав Асатов чок!

Чемпион кайда барганы? Спорт комитединин даргазының оралакчызы Л. С. Седип, улуг судья Д. Салчак чемпион маргылдаа ажыттынар шакты, хүнү ыяк билирин, ону ачаа шуут дыннадып турганын чугааладылар. Ойнакчылар «чемпион корткан», «чемпион ырбаан» деп шоодуп-даа турдулар. Маргылдаа төнүп турда, В. Асатовка ужуражы бергеш, ол талазыбиле сонуургаан мен. Чемпион ынаар-мынаар көрүп, айтырыгдан ушта халый бээр аргазын дилезе-даа, «хуу чылдагаанныг бар» деп сөстерни «негеп» алыр аргалыг болган мен. Республика чемпиону ат-алдарлыг шыдыраачыга кандыг хуу чылдагаанныг турар чүве ирги?

Тыва шыдыраа спорту база тускай негелделиг, тускай аажы-чаныг, тускай чагырганыг — «чаа Фишерлиг» апарган эвес бе! Бо талазыбиле чаа шыдыраа федерациязы чогуур харыны бээринге бүзүреп казылыкар.

«ЭКВАТОР»

Маргылдааның ортузу эртип турда, эр шыдыраачылардан «Тыва тудут» каттыжышкында прораб, 1983 чылда «Спартак» спорт иштилелиниң чемпиону чораан Александр Болдынов беш сандан бешти ап, Адыг-оол Монгуш, Олег Сарыглар, Орлан Донгак баштадыр идегелдиг ойнакчыларның ырмазын сыккап. Ол хүн болган ийи салыгның соонда, кежээликтей Кызыл хоорайның шыырак командазы-биле Улуг-Хем районнуң «Буура» шыдыраа клувунун спортчуларының аразынга эш хуунун ужуражылгазы болуп эрткен. Орта сан 5,5:4,5 болуп, кызылчылар тиилелгени чедип алганнар.

ХООЧУН, ООН КУРЛАВЫРЫ

Үжен дөрт шыдыраачының эн улуг назылы 61 харлыг, республиканың дөрт даңпыр чемпиону чораан Матпа Сумбуевич Хомушку маргылдаага адак чиик, баштак чаныг, «бардам» оюнну киришкенин аныяк шыдыраачылар эскергеннер. Ол үүгле шыырак шыдыраачылар аразынче кирип, эки ойнаан эвес, маргылдааның хостуг үезинде организастап турган оюннарның бирээзи — хоочуннар аразынга болган эш хуузунун ужуражылгазынга тиилекчи болуп, тускай шанналды база алган.

Хоочун коктуу-биле демиселжип турда, азанын аныяа коючуг дигеннинг. Элегес-Аксы ортумак школазының доозукчузу, хандыкшылдыг шыдыраачы Кызыл-оол Калындуңнуң оглу Алдынбек онзагай чараш тиилелге дээш быжыг туруштуг ойнап, улуг назылыг өөрүн кайгаткан. Маргылдааның алыс түннелинде ол бешки черни ап, хөй ат-сураглыгларның, арга-дуржулгалыгларының бурунгаар үүткүлүнүн «көзүн өжүр шапкылап», бодунун келир үедеги «сылдызының одун кыпсып» четтигип шыдаан дизе, хөөредиг эвес. Алдынбек-биле тыва школачыларның адын камгалап, улуг улус-биле «содаглангаш олурупканнарның» бирээзи — хөрээженнер аразындан Кызылдың № 2 школазының 9-ку классчызы Аяна Дамбиева үшкү черни ап, база-ла шыдыраа оюнунун курлавыр күжү барын бадыткаан.

ТУРБАС БООР БЕ

Хөй чыыгган черге «хөг» өскүүр дижири дег, хөглүгдаа чүве турбас бе, хөөн каранчыг-даа чүве турбас бе. Маргылдаа үезинде база-ла «ак», «кара» үүү турбазыл. Чамдык ойнакчылар озалдааш, судьяларның химиренин-даа дыннап, 2 ийи кижи «четтикпейн» бэргаш, ийи тикдаа ап турдулар. Бир судья «тайып» кээп ушкаш, даянып туруп-даа келгени бар чүве. Түннел үндүрүп турда, хөрээжен шыдыраачылар «бирги черге чүге мунну бергенил, ийиги, үшкү черлер чүге материалдыг деткимче чогул»— деп-даа хомудалын илереттилер.

СПОНСОР-ДЕТКИКЧИЛЕР

Республиканың эң-эң чемпионадын эрттирериниге деткимче көргүзүп, дуза кадын турар деткикчилер барын республиканың спорт комитеди, шыдыраа федерациязы өөрүшкү-биле номчукчуларга, шыдыраа спортунга ынактарга дыңнадып турар. Олар боттарының акша-төгөрик-биле парын байдалынга кыстыра-кыстыра маргылдаанны шынарлыг эрттиреринге материалдыг дузаны чедирген. «Тыва тудут» каттыжышкын (даргазы М. Кыргыс) база шыдыраа спортун номчукчулар ортузунга идепкейлиг чырыдып пропагандалаар талазы-биле «Шыдыраага бодал херек» деп тускай булуунну организастап тургузарын «Шын» солун редакциязы хүлээнип турар. Маргылдаа дооступ турда тыныгган детикчи — «Кинови-део» каттыжышкын (даргазы — культура министриниң оралакчызы К. К. Саян).

Деткикчилер шыдыраа спортунга улуг идиг болуру чугаажок.

ЧЕМПИОН

Неделя иштинде чидиг демиселдин түннелинде тос салыгдан 7,5 санны ап, кымгаа уттурбайн Александр Болдынов (Кызыл хоорай) 1992 чылда республика чемпиону болуп, шаннылдарга төлептиг болган. Ийиги черде республиканың ном үндүрер черинин кол редактору, чогаалчы Николай Куулар, үшкүзүнде — Виктор Хаян-оол (Улуг-Хем).

1992 чылдың хөрээжен чемпиону Марта Донгак болган.

МАРГЫЛДААПАН ТАРАП ТУРА

Маргылдаа доозулган соонда шыдыраачылар чаңчыл ёзугаар дүрген ойнаарынга блиц-турнирни эрттирген. Баштайгы 26 кижиниң он бежи дескиндир ойнаан түннелинде 11,5 санныг Орлан Донгак (Кызыл) бирги черни алган. Ийиги черде— маргылдааның сөөлгү шактарында көстүп келген эрткен чылды чемпион Вячеслав Асатов, үшкүзүн Монгун-оол Түлүш (Улуг-Хем) алганнар. Блиц чорун турда, сөөлгү үеде хөй шыдыраачылар чыглыр маргылдааларның адрестери база илерээн. Ол болза декабрь 18-19 хүннериниде республика чемпиону чораан Идам-Сюрюннуң шанналынга Сарыг-Сеп суурга болур өөреникчилер, декабрь 26, 27-де Сут-Хөлдүн Ийме суурга ол чер чурттуг шыырак шыдыраачылар Максим Монгуштун, Өнер-оол Бегзиниң чазгай адынга тураскааткан хөй, серге шанналдарлыг, январь 9-10-да «Улуг-Хем» солунунуң юбилейинге тураскааткан, январь 23-24-те Чаа-Хөл районнуң «Сүмс» шыдыраа клувунун ирт, серге шанналдарлыг маргылдаалары болур.

ДАРГАНЫҢ КҮЗЕЛИ

Маргылдаа доостурга, шыдыраачылар-биле байырлажып тура, республиканың спорт комитединин даргазы Сергей Ооржак мынча дээн: «Тыва черивистиң хүреш, аът чарыжы, ча алары ышкаш бурун оюну шыдыраа спорту чаа сорулгаларны салып, эки ажылдай бээринге силерге, шыдыраачыларга база чаа соңгуткан шыдыраа федерациязынга бүзүреп тур мен. Спорт комитеди шыдыраа оюнун сайзырадыр дээш бар-ла аргалар-биле деткимчени көргүзер».

Дарганың күзели-биле шыдыраачыларның күзели чаңгыс оруктуг тарап чоруптулар.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
Судья коллегиязының кол секретары.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ЧАА ЧЫЛДА КАЙГАМЧЫК БЕЛЕК

Профкомнар даргалары, бүдүрүлгелер болгаш организациялар удуртукчулары, ачалар база аналар, кырган-аналар болгаш кырган-ачалар, «СНИГЕРС» деп шоколад батончугажы —силерниң уругларынарга Чаа чылдың кайгамчык белээ. Ындыг батончугаштарны бир организация хөй эвестеп (эң эвээжи-ле—36 батончугаш) мөөнү-биле Кызыл хоорайның коммерция садыгларының өртээнден 20 хуу-чиик өртек-биле садып турар. Чагыгларны 6-19-32, 2-26-74 дугаарлыг телефоннар дамчыштыр киирер.

ЭККЕП БЕРИП КӨРҮКЕР

Декабрь 19-та Кызыл хоорайның ХПТУ-4 деп автобус доктаамынга иштинде документилерлиг кызыл сумка чидирдим. Ону тып алган кижини дараазында адреске эккеп бээрин улуу-биле диледим. Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, 100, 12-ги квартира. 2-13-47 дугаарлыг телефонче база болгап болур.

КИНО

ДЕКАБРЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Искушение» (Италия) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, **«Видеозал»:** «Месть» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Зоопарку снятся сны» 9.00, 12.20, «Серебряные трубы» 10.30, «Неотразимый Буллиот» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Внезапная любовь» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Тыва Республиканың Чурттакчы чонуун сошиал камгалал министерствозу 1992 чылдың декабрь 20-де үр эвес аар арыгның түнелинде күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың садыының болгаш иштинин чемненилге черлериниң алдарлыг ажылдакчызы

Ли Ду-Ху ДАЯНЫҢ (БАЯНСАННЫҢ)

86 харлап чораан мөчүүнин дыннаттышаан, мөчүүн кижиниң төөлериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазаа «Шын» солунуң редакциязының коллективи

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторуң оралакчызы), Н. С. Эрген

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ.

Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-92

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери иштилел-политиктиг болгаш социал айтыыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажылдагый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; мөзээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчилер — 2-27-41; солун келбейн барганда—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттингеен.

Бүрүткеттингеен дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның түрүжү-биле ауушпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннаалыгы дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505»

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл, Шетинин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27010. Индекс 54240. Чагыг № 245.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың политикалыг-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдын августа 31-ге үнүп эгелээн

ШЫН

№ 246 (14968) 1992 чылдың декабрь 23, среда Солунга ат салган шагы 20.30 Чагыдар ортээ 10 мин. Садар ортээ 1 рубль

Тыва Республиканың Дээди Совединиң он сески сессиязы

КОЛ ЧЕРНИ ҮНДЕЗИН ХООЙЛУ ДУГАЙЫ ЭЭЛЭЭР

Дүүн Кызылга ТР-ниң Чазак бажыңының хуралдаар залынга Тыва Республиканың Дээди Совединиң он сески сессиязы ажыттынган. Оон хүн айтырымда бир кол чугула черни Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунун) төлевилели эелеп турар. Үеш-шагның болгаш байдалдарның өскерлиг турары-биле мурнунда хүлээп алдыгган хоойлуларга өскерилгелер ,база немелделе киирери доктаамал негеттинге бээр, ынчангаш бо сессиягга база кезек хоойлуларга өскерилгелер киирериннің дугайын чугаалажып бадылаар. Чижээ, амды күштүг болуп турар Конституциягга, ТР-ниң түс чер чагыргазының, ТР-ниң Чазаның дугайында база улус депутаттарының соңгуулдарының дугайында хоойлуларга өскерилгелер киирери көрүлүгей.

Хүн айтырымның ушку үүлүнге «ТР-ниң Конституция судунун дугайында» болгаш оон ажыл-ноорулдазының дугайында хоойлулар төлевилелдерин көөру саналдаттынган. Номчукчулар сактыр болза, бо айтырыгны эрткен сессиягга көрүп турган, арга каатташ, бээр чылдырган чүве болгай. Чамдык депутаттар ону хүн айтырыындан уштур деп-даа саналдап турдулар. Ийет, бо судту тударынга акша-хөрекги эвээш эвес негеттинеп билдингир, амгы үеде бистиң республиканың удуртукчулары — Ш. Ооржактың болгаш К. Бичелдейниң аразында Конституция суду чергелиг шинтирлээр нарын чөрүлдээлер чок, Конституцияны мурнай-ла ону тургузуп турган хөрээ бар бе — бо талазы-биле элээн дадагалзап турар депутаттарның киирип турар барымдаалары ыңдыг болган. А өске таланың — Конституция судун республикага тургузар деп бажыг бодалыг депутаттарының база боттарының тудуптөр барымдаалары бар болган. Түннелинде Президиумун болгаш ДС-тин Даргазының база элээн хөй депутаттарның туружу-биле ук айтырыгны сессиягга көөрү-биле хевээр арттырган.

Эрткен сессияда депутаттарның четче турбааны-биле чамдык айтырыглар төндүр көрдүнмээн болгаш соңгаарлаттына берген. Ынчалып кээрге бо сессиягга көөр айтырыглар элээн көвүдеп келгени билдингир. Бир аткаарлаттынган айтырыг — ТР-ниң Күрүне шаңналдарының дугайында, ол ышкаш ТР-де күрүнекиг аныяктар политиказының дугайында хоойлу төлевилели. Эрткен сессиягга белен эвес болганы-биле «Долгандыр турар бойдус хурээлелиниң камгалалының дугайында» хоойлу төлевилели аткаарлаттынган турган болгаш ам ону бо сессияже киргген.

Малчыннарны болгаш ниитизи-биле чонну дуурдеп турар чидиг айтырыгларның бирээзи — мал оорлаашкыны болгай. Ол талазы-биле доктаал төлевилели белеткеттинген. Оон ады «Мал оорлаашкыны дээш харыысалганы күштелдирер дугайында Россия Федерациязының Кеземче хереенче немелде киирериниң дугайында».

Бистиң амыдыралывыс-биле дорт холбашкан айтырыг — ТР-ниң күрүне бюджединиң күүселдезинин болгаш даразында 93 чылда бюджеттин тургузуушкунуун дугайында. Бюджеттиң канчаар күүсеттинип турарының дугайында 9 айларның бе азы 11 айларның отчёдун бээр бе деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр. Ам чыл төнер четкен болгай, ынчангаш 11 айларның иштинде күрүне карызы кандыг байдалдыг турганын илеткээрин чугула деп бодаа чөп болбайын аан.

Ниитизи-биле 19 үүлдеп тургустунган хүн айтырының сессия бадылан алган. Кандыг айтырыглары канчаар чугаалажып турганы бистиң даразында материалдарывыстан билдине бээр. Конституция судунун дугайында чугаалажыр бе азы чугаалашпас бе деп айтырыг туруп келген үеде Президентиниң болгаш Дээди Соведтиң Даргазының аразында бичин сөс вагыышкыны болгашын номчукчуларга база дыннадып кэгза эки боор. Чүге дээрге сон-даарта бо талазы-биле дамчыыр копмеге чугаалаар тарай берип болур. Херектиң ужуру, чүдел дизе, Чазактың болгаш Президентиниң чамдык хүлээп ап турар доктаал-саавырларының хоойлуга үндезилеттинген-үндезилеттинмээн эргежоойлу экспертизазын эртпейн турар дугайында К. Бичелдей чугаа кадында демдеглээн. А Президент болгунун эелээнде кандыг-даа юриди ниг барымдаага даянмайн, Президентиниң адын тудуп чугаа кылыры элчок деп таарзынмаан сеткилин илереткен. Ол-ла. Ажыл-херек үезинде кандыг чүве турбээ боор, шак ындыг хензиг үүлүү Ельцин биле Хасбулатовтун удур туржулгазынга дөмейлээн херээ чок. Бистиң тыва чон угаан-сарыылдыг чоруккa ынак болгаш далаш дүрген эвес чаныг, ынчалгаш ийи удуртукчунун аразында билчилге доктаамал турар болурунга идегээр апаар бис. Бүдүн делегейге човарлыг кылып Россияның удуртулгазының эргечагырга дээш аразында тутчуп туруп алыры дег байдал биске турбас боор.

Хүн айтырымның бирги үүлүнде «Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунун) төлевилелиниң дугайында» ДС-тин Даргазы К. А. Бичелдейниң илеткели болган. Ол илеткелиниң эгезинде Дээди Соведтиң бо чыыжытка оннагай болгаш хүндүлүг хүлээлгелер онаажып турарын демдеглээн. Чүге дээрге бо Дээди Совет 90 чылдың төнчүзүнде Тыва күрүнеңиң бот-догуныаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алган. Оон-биле кады ам чаа Конституцияны хүлээп алыр деп турар. Россияның составында республикалар боттарының Конституцияларын хүлээп алырының ажылын элээн шапкынчыда берген. Бир талазында, ол дээрге суверениг чоруун чарлазы республикаларның боттарының эргези, өске талазында, бо өскелерниг дургедээшкиниг болур чоруунга Россияның удуртулгазында ындыг-ла чогумчалыг эвес байдал идип берип турар. Амгы үеде бир чыл бурунгаар хүлээп алдынган Федеративтиг керээни тоовазының хөөнү илеттинип келген, ынчангаш республикаларның бот-тодаратынары чүгле Россияның составынга болдунуп болур, азы өскээр чугаалаарга, үлеттинмес, чардынмас улут империя идеязы дажок өскүп турар. Оон бир чижээ—РФ-тиң Дээди Соведниң бир комитединиң даргазының оралакчызы Лысенконун бодалы-биле, Россия девискээриниге национал-девискээр тургузугларын узуткааш, административ-девискээр тургузугларын үстүнче үндүрер, азы өскээр, чижек-биле ап чугаалаарга, Тыва — бот-догуныаан республика эвес, а кайы-бир Иркутск губерниязының кезик-чамдыы апаар дээн үүлүг идеялар нептереп турар. Ынчан кээр болза, республикаларга конституция-монархиялыг бөрүү албадап кедирери-биле домей болур. А ындыг байдалче бот-тускайлаң хостуг чоруккe чүткүлүг республикалар барбазы билдинтир.

РФ-тиң удуртулгазында базы бир айтырыг хөлчок тарап, бодалдарны үскулештирип турар. Үүл дээрге съездиниң тарадыпкаш, «тургузукчу хурал» деп адаар, бир республикадан 2-3 төлөлекчилиг хуралды чыылдыргаш, Конституцияны хүлээй тыртып алыр. Ынчан фигин ёзугаар хүндүскү, кежээки, дүнеки үелерде 17 профилактика хемчеглериң эрттирген. Ол хемчеглерге патруль-пост албанының, ХИХК-ның, ИХМ-ниң хууда составындан 1340 ажыг кижи хаара туттунган, ажыглап турган 183 саныг автотранспорт аймаадан 36-зын хоорайның бүдүрүлгелериндэ болгаш организацияларындан киириштирген. Ол үеинде дургузунда 397 үүлгедигни илереткен, оон иштинде 44 үптээшкиннер, 70 ажыг күрүне база хууда өнчүнүн оорлаашкыны, 2 өлүрүүшкүн, 10 кижиге аар немдеэшкин чедиргени илереттинген. Ол үүлгедишкиннерден 78-ни өскүзү изи-биле илереткен, 6 кем-херек үүлгедишкинни болдурбэйн барган, 81 кем-херек үүлгедикчизин туткан, оларның 10-у оон мурнунда илереткен болгаш оларга удур кем-херек үүлгедир 14 бөлүктү илереткен болгаш оларга удур хемчеглерни алган.

Профилактика хемчеглерин эрттирип турар үеде 172 таарымча чок өг-бүлелерге чедип, үчётта турар 198 эвээдилер-биле беседаларны чоруткан. Кем-херекке суидулугларның чыглары 13 чөлөрни ынаан болгаш немей 14 ыңдыг чөлөрни илереткен, 240 хоочуган алкоголиктерни болгаш наркоманларны чурттап турар черинин азбы-биле ынаан, 6 ындыг кижиниң туда эмнедир чөлөрже чоруткан.

Пассажир АТБ-зинин контролерлэры-биле кады хөй-ниитиг ыңы корум-чурумук тудар, хаңылыышкыларны болдурбас талазы-биле ынаалдаларны хүн бүрүде чорудуп келгей. Хоорай маршрутларының автобустарындан 64 кижини ИХК-ге эдиргеи, оларга административ-практиктиг хемчеглерни оонаан. Билет чок чоргаан даруй 372 кижиге торгаал оонаган.

Хоорайның кудумчуларында болгаш хөй-ниитиг черлериге соок чепсектиг болгаш наркотик будумелдер ап чоруур кижилерни илередири-биле эныяктарны хынаарын чорудуп турган. 840 сезинчиг кижилерни хынаан болгаш 42 бижектиг, 32 кг конопляны база ацетонда эзилдирген коноплялыг ийи 3 литр банкаларын хавырган.

Хоорайның 46 гостиницаларын база ниити чурттаалга черлерин хынаан, 106 хажыдымышкынар илереттинген. Даштыкы хамаатыларның республика девискээринге чоруурунун чурумун хажыткан 19 моол хамаатыга хамаарыштыр протоколдар тургустунган, оларның кижи бүрүзүн 450 рубльге торгаан.

Үстүнде айытканы үеинде дургузунда эвээргер сергедир черге кудумчулардан болгаш хөй-ниитиг черлериннен 545 кижини эккеп хондурган, оларның 176-зы районнарда чурттап турар, 45-у хөрээженнер, 19-у назы четпээннер, 3-ү моол хамаатылар болган.

ИХМ-ниң аппарадының, ИХК-ның ажылдакчылары 12 куш-ажылчы коллективтерге чедип, ужуражышкынларны эрттирген, радиога 7, телевиденнеге 6 дамчыдылганы, оон иштинде хоорайның ниити чурттаалга черлериге рейд дугайында репортажты организастаан, «Тувинская правда», «Шын» солунларга 7 үүлдерни парлаткан.

Республиканың Иштики херектер министерствозунун удурдулгазы, кем-херектер илеткелинде албаны Кызыл хоорайның иштики херектер кылдызының илеткелге албанының ажыг-чорудулгазының дээштинин бөлүдүрүнге уланган чамдык организастыг база практиктиг хемчеглерни ап чоруткан. Ынчалып байысканнарны, ноябрь айда кем-херектерни илереттингени чүгле 34,7 хуу болган. Хоорайның кем-херек талазы-биле эйнылдыг черлериге участок инспекторларының болгаш оперативтиг составтын ажылын организастааны сула.

Министерствонун, ведомстволарның немелде 11 штадын киргген. Сөөлүү үеде ол ап келген хемчеглериниң түннелинде Кызыл хоорайга баштайгы истелге ажылының байдалын элээн экижидер арга тургустунган. Бо чылдың декабрь 10-га чедир 1001 кеземче херектерин истээн, эрткен чылдың ол-ла үеинде 792 херектерни истээни-биле деңнээрге, бо чылын 26,4 хуу хөй. Кем-херек үүлгедишкинни 6,2 өскен-даа болза, кеземче херектериниң талазы-биле илереттинмээн херектериң саны 7,3 хууга кызырылган. Оон-биле черегелештир истелгени доозулган херектериң хуузу ам-даа эвээш боон артышын. Ноябрь айда кем-херектериң илереттингени чүгле 34,7 хуу болган. Хоорайның кем-херек талазы-биле эйнылдыг черлериниде участок инспекторларының болгаш оперативтиг составтын ажылын организастааны сула.

Министерствонун, ведомстволарның талазыдан ап турар хемчеглер турзажок, чогуур корум-чурум хоорайда ам-даа тургустунмаан. Өөредилге министерствозу (Комбу), хоорай чагыргазының өөредилге кидзин (Моигуш), ниити билиг школаларының директорлары өөренгичилер-биле кижизидилге ажылын, хостуг үезин чөп организастарыгга хөй-ниитиг, культура болгаш чогаадыкчы организацияларын, будурүдге удуртукчуларының аргаларын долузу-биле ажыглап шыдаваан. Оон хараазы-биле 11 ай дургузунда назы четпээннер ортузунда кем-херек үүлгедир чоруктун өзүлдези 10,7 хуу четкен, 6 кем-херек үүлгедишкиннинг бирээзинде назы четпээннер кылып турар. Бо талазы-биле № 9 (Домур-оол), 5 (Казакова), 3 (Виденкин) школаларын, № 1, 4 ПТУ-ларның (Дагбалдай, Кудрявцев) өөренгичилери, тургуулдары «шылгаан». Өөренгичилер, назы четпээннер программа арга ижер чоруктар дыка көвүдүн. Ноябрь 23-тен декабрь 3-ке чедир эрттирген рейдилер үеинде эзириктер сергедир черге 19 назы четпээннерни чедиргеи. Оларның бөрүк чартык школаларда школачылар № 12 школаның (Султанова) 5-8 классторының өөренгичилери болуу-биле арагалап турган туттурган, № 9, 5 школаларының өөренгичилериниң аразындан кежиллерге эзирик кээр таварыглар чаңгыс эвес болган.

Аныяктарның болгаш назы четпээннериниң аразында кем-херек үүлгедир чоруктум, арагалаашкынның бедик деңнелиниң бир чылдагааны болгаш аныяктарның хостуг үезин тогуур деңнелге организастаанны болур, 80 мүн чурттаалыг хоорайда бо хуузу чүгле ийи хоккей шолу дозалдырып доңуртунган «Спорт» Тываның 5 чылы» спортивный шолу мынчага доозулдаанда, «Спорт» деп мунинералды будурүлгеинин «Тайга» станциязында хаак базазы эмдеп давайын турар. Парк хөөлбөштап, таарыштыр кылган. Дыка хөй элээдилер клубтарга хагдынган, оларның турган оран-саваларын күрүнеин эмдеп будурүлгелерге, коммерческий магазиннеринге дамчыдып берикен. Оон-биле кады коммерция үндезининг спортчу сеткилдер, видеосалоннар, ойнаар залдар, кадыкшылыг комплексторы тургустунуп турар, хөй-хөй аныяктар, элээдилер ынаар баар аргазы чок. «Колос», «Енисей» Культура бажыңдарыгга, дыштанылга-парктыга организастап турарга дискотекаларга чогуур корум-чурум тутпаан турар. Бо бүгүнүн түннелинде хөй-хөй аныяктар, элээдилер үй-балай черлерге, подвалдарга чыглып, кем-херек үүлгедишкиниче хаара тутпаан турар.

Студентилерниң болгаш сургуулдарның ниити чурттаалга черлериде байдал эвижиг-ийи турар. Красноярскиниң политехникиг институдунун Кызылда филиалының ниити чурттаалга бажыңының сеткелге ыныгга доозулбаан.

(Төнчүү 2-ге арганда).

ЧУРУ'КТА: депутаттар (солагай таладан) Улуг-Хемниң божуун чагыргазының даргазы К. Т. Куулар, Тыва Республиканың хоойлу-дүрүм политиказының комитединиң даргазы Н. А. Ондар, Бии-Хемниң божуун чагыргазының даргазы К. А. Маспык-оол сессия мурнунда комитеттерге сайгарылгалар үеинде.

РЫНОКЧЕ ОРУК

Удуртукчуга сес

Оруктар эки болур болза, бай-шыырак чурттап болуридеш мерген сөглээн чугаа бар чүве болгай. Ону кижи бүрүзү билир боор. Оруктар бистиң республиканың амыдыралының кол судалы дизимзе, черже частырыг болбас хире. Республикага сөөртүп эккеп турар бүгү чүүлдериниң барык 100 хире хуузун хандырыр турар автомобиль оруктарын эки ажаан-хайгаараан база ону чогуур үезинде сөөртеп-селип, чаартып ап турар болзувусса, бистиң Тыва Республика бай-шыырак-даа болу бээр дээрзинге шуут-ла бүзүүрээр мен.

Рынок харылаалаарыныг шилчип турар амгы бо берге үеде будурүкчүлер болгаш хереглекчилер аразында транспорт харылаазы чок болур болза, рыноктан чүү-даа бүттес. Ынчангаш рынокче шилчидгениң үе-чадазында оруктуң ужур-дузазы улуг. Орук агаар-биле дөмей чугула. Оон бир опзагай шынары ол. Асфальтылап каан каалама орук-биле чоруп турында магалыгла. Ынчан оруктуң кайы дире ажыктыг боон турарының дугайында уттупкан чоруп турар сеп. Орук-чирик баксыраа, оңгул-чиигил болу бергенде, ам кэзи девидеп, дувуреп эгелээр-ле болгай бис. Саян дагларының сирт кырында арт ажар орукту көшке хар дуй чыдыптарга, канчаар дувурен, девидеп турганывысты утпас ужурдут бис.

Республиканың орук ажылагыйының ажыл-ишчилери рынок харылаалаарының дошкун тевиниге база-ла бергедеп турарывысты утпайн турар бис. Ниитизи-биле бүтү чүртте тудуг адыры барык-ла, буурап дүшкен деп чугаалап болур. Өске черлерге бодаарга бистер. Тываның оруктулары, харын бут кырында туруп, шыдажып тур бис. Орук ажылагыйының коллективтери чогуур үезинде аренда-биле ажылдаар будурүлгелер кылдыр эде организастап алганывыс черге элээн идиглиг болду. Рынокту негелдези ынчан барган чүвеин канчаар. Күрүне өнчү-хөрөнгизин хуужудуп алыр талазы-биле ажылды кылып тур бис. Ажылдап турар будурүлгелерни кушажылчы коллективтер садып алыр кылдыр хуужудулганы организастап тур бис.

Хуужудулганы чорударда кол удуртулга болдурун турар чүүлүвүс ынаныг. Орук күрүнеин чүве болганда, күрүнениң эрге-ажыныга дүүштүр база ол будурүлгелерде ажылдап турар кижилериниң хууда эрге-ажыныга дүүштүр хуужудулганы чорудун турар бис. Ынчар аңдыр бүрүзү кыскы ажылдаар боор деп идеп турар бис. Оруктуларга берге боон турар амгы үеде орук адырын дирит эрттырып алырынга дуза кадыптар болгаш Тываның бай-шыырак болу бээрин чугаажок. Орта болум хуулда идегеп турар мен.

Ынчангаш чүү канчалза эки, чүү боттандырып чоотуса чогуурул? Амгы үеде бистерни, оруктуларым, дувуреп турар бис кол айтырыг бо. Бистиң бодап турарывыс мынаг:

бирээде, орук ажыл-агыйдарын кыска үеиин дургузуурда хуужудар ажылды чорудар:

иккиде, республиканың күрүне оруктарынга күрүнеиниң талазыдан хандырылганы боттандырын чорудары. Тыва Республиканың Чазаның шинтирилиг-биле 1993 чылда акша-хөрөнгө, материалдыг курлавырлар база техника-биле хандырарынга күрүне чагының кирерин чугула боон келген. Ынчангаш бо талазы-биле орукту ажаан-хайгаараарын экижидериниң чогуур программазын ажылдап эгелегаш, чаа оруктарны тударын база оруктуң ачы-дузазын хөгжүдерин ол программага көөр ужурлуг;

үште, чонуң амыдыралы эргежок чугула эрге-ажыныг хандырып турар база Абаза Абаза талазынче чугула бараан рыногунче үүлүп болур арганы берип турар кол оруктуң салым-хуузун бүрүн шинтирлээри. Саян дээрбөөнде кирип турар оруктарның четкизин Россия Федерациязының Орук фондузунан төнчүткен чурум ёзугаар хандырар кылдыр аңгылаары чугула боон келген. Ону бистиң республиканың бюджединдем ашылаңдырыптар шааныс чок боон турар;

дөртте, Тожу районче хөлезилиг орукту тударынга даштыкыларның кичээнгейин уландырыгаш, оларның капиталын кириштирери, Монгун, Тайга районче орукту эде дерип кылыры. Моңу мынчаар кылыр болзувусса, болунуң бойдус байдалының талазы-биле бо кайгамчык районнарга ниитилел будурүлгенин хөгжүдериге транспорт харылаазы улуг идигин бөлүп болгаш ыда чурттап турар чонуң амыдырал деңнелин улам көдүрериге ол идиг болур дээрзинге бүзүүрелиг улуг. Ынчалза-даа оон-моон келген туристер бистиң бойдузувусту үргедип турун бергес кылдыр ажылды организастаар апаар.

Бистиң бодап турарывыс бо хемчеглерни амыдыралга боттандырын эгелээр болза, оон ажыы улуг. Бир эвес бо бүгүнү мынчаар кылыр дээр болза, Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжышкынынга Тывага орук-чирик чок чорукту узуткаар Күрүне программазының дүүштүрүкчүзү база ол ышкаш бо сорулгага ажыглаар курлавырларын бажын биидр башкарыкчызы болур эргени берип каар болза, эки деп бодаар мен. Агроүлетүүр комплекизинин алырлар аразының базы коммерциялыктан структураларын курлавырларын боорта чүге ажыглап болбас деп.

Автомобиль оруктарының сайзырангай четкизи бар турар болза, экономиктиг хуулгаазын чүүлдер тургустунуп келир болгаш рынок костюп кербээн темп-биле сайзырап эгелээр дээрзин делегей дуржулгазы көргүзүп турар ыкаажыл.

Василий ТРОФИМОВ.
Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжышкынының начальниги.

ЧЕР БОЛГАНГА БЫЖЫГ КОРУМ-ЧУРУМ ДЭЭШ

(Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы Б. С. Шыыраптың хуралга дыннадыы)

Кызыл хоорайда албан, организация, будүрүлге черлериниң, министерстволарның, ведомстволарның удуртукчулары-биле хуралды Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак эрткен суббота хүнүнде эрттирген. Кем-херек үүлгедишкиннеринге, арагалаашкынга удур демиселди күштелдирер, арага-водка кылыгларны садарын чурумчудар дугайында Кызыл хоорайның соңгукчулары-биле ужуражышкыннарның үеинде хамаатыларның, а ол ышкаш республиканың ажылчы чонунун саналдарын, негелделерин күүседир талазы-биле сорулгаларны хуралга чугаалажып көрген. Бо чугула айтырыгларга хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы Б. С. Шыырап хуралга дыннадыг кылган.

Кызыл хоорайның соңгукчулары-биле ужуражышкынның сөөлүнде Чазактың харыысеглалыг бөлүк ажылдакчылары чонунун санал-оналын улам хандыр өөренип, найы-сылалда болгаш республикада байдалды анализтеп көргеп.

Республиканың чонунга Президентиниң кыйгырыын, «Арага-водка кылыгларны республикаже киирерин болгаш арага-спирт аймаан садарын чурумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизинин 1992 чылдың ноябрь 5-те № 45 Чарлыының негелделеринге дүүштүр районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргаларының даргалары арага аймаан садар магазиннерийн сонын кызыраар талазы-биле хемчеглерни алган. Чижээ, Чарлык үнерниң мурнунда Кызыл хоорайга 100 магазиннер (күрүне садыының 65, Тыва топ коопту — 5, хуу — 30), районнарга — 174 магазиннер араганы садып турган. Чарлык үнгеп сөөлүнде, оон негелделеринге дүүштүр магазиннерниң саныы кызыган түннелинде, амгы үеде Кызылда 28, районнарда 120 магазиннер арткан.

Президент Чарлыныга дүүштүр арага-водка кылыглар садарын болгаш оларны алырының лицензияларын тыпсыын чурумчуткан. Стандартизациялыг болгаш метрологияның Тываның төөгү Президент Чарлыының күүсеттинмээн, «Арага-водка» кылыгларны республикаже киирерин болгаш арага-спирт аймаан садарын чурумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизинин 1992 чылдың ноябрь 5-те № 45 Чарлыының негелделеринге дүүштүр районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргаларының даргалары арага аймаан садар магазиннейин сонын кызыраар талазы-биле хемчеглерни алган. Чижээ, Чарлык үнерниң мурнунда Кызыл хоорайга 100 магазиннер (күрүне садыының 65, Тыва топ коопту — 5, хуу — 30), районнарга — 174 магазиннер араганы садып турган. Чарлык үнгеп сөөлүнде, оон негелделеринге дүүштүр магазиннерниң саныы кызыган түннелинде, амгы үеде Кызылда 28, районнарда 120 магазиннер арткан.

Президент Чарлыныга дүүштүр арага-водка кылыглар садарын болгаш оларны алырының лицензияларын тыпсыын чурумчуткан. Стандартизациялыг болгаш метрологияның Тываның төөгү Президент Чарлыының күүсеттинмээн, арага-водка кылыгларның шынарын хынаарынче, кижилерниг кадыкшылынга болгаш амы-тынынга ол үүлдер хоралыг болу бээрин чайладырынче онза кичээнгейин утландырып турар. Арага аймаанын шынарын хынаар лабораторияның ажылдакчылары эргежок чугула белеткелди — өөредилгени республикадан дашкаар черлерге эрткен. Чарлык үнгеп сөөлүнде эрткен үеиин дургузунда 5393 дал арага аймаан хынаан, оон иштинде 830 дал арага кижилерниг кадыкшылынга болгаш амы-тынынга айылыг болгаш хоралыг болганын хынаалда илереткен.

Кижилерниг кадыкшылынга, амы-тынынга хоралыг болгаш айылыг арага аймаан садарын хораан, буруулуларга торгаалды онаагаан. Чижээ, «Газалих» дээр бичежек аскер-байжан будурүлгенин (Р. А. Каримов), «Ангара» деп хуу будурүлгенин (Г. В. Мартемьянов) сайгарын турганы «Даляр» деп портвейн арагазының составынга мышьяк, коргузуун ишкаш, кижилерни адыныга, амы-тынынга айылыг будүмелдер бар болган. Минусинскиниң пивозаводунан алган «Русская» деп водканы «Феникс» деп хуу будурүлгенин магазиннинге садып турган, ук водканың составынга хоралыг метил спирт болган өске-даа будүмелдер бар болганы илереттинген.

Арага аймаан садар чурумун хоорай магазиннериниг чамдар кагыл турарыгга хамаарыштыр пейд хынаалдарын Кызыл хоорай чагыргазынга эки кат организастаан болгаш чурум чрезкчилерин илереткеш, оларга чогуур глаалып онааштырган.

Чазак доктаалын болгаш Президентиниң 1992 чылдың ноябрь 5-теги № 45 Чарлыының күүсеттин турар үеде онза кичээнгейин кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирериниг, күрүне болгаш хуудa өнчүнү оорлаар чоруктарны, үптээшкиннерни, дерзин халдаашкыннарны, хөй-ниитиг черлериниг болгаш хоорай транспортунга хулиганныг илередишкиннерни баш удур болдурбаныг, кем-херек үүлгедип болур кижилерни илередириг, транспортка оозл-ондаг-ты болдурбазыг, назы четпээннерни эрге-хөйлу үүрүрин бек удур соңгадырыг чүве кылыр деп.

Ноябрь-декабрь айларда ИХМ-ниг удуртуг составныг, оон төп аппаратынын кол-кол кылдыстерниг, кижилгеш-биле идеологиг оперативтиг негелге болгаш профилактика хемчеглерин эрттирген. Ол хемчеглерге Россия Федерациязының ИХМ-ниг республикада келген ажылдакчылары баа кылгаан. Ноябрь 23-тен декабрь 7-ге чедир рейдилерни эрттирериниг графиги ёзугаар хүндүскү, кежээки, дүнеки үелерде 17 профилактика хемчеглерин эрттирген. Ол хемчеглерге патруль-пост албанының, ХИХК-ның, ИХМ-ниг хууда составындан 1340 ажыг кижи хаара туттунган, ажыглап турган 183 саныг автотранспорт аймаадан 36-зын хоорайның будүрүлгелериндэ болгаш организацияларындан киириштирген. Ол үеинде дургузунда 397 үүлгедигни илереткен, оон иштинде 44 үптээшкиннер, 70 ажыг күрүне база хууда өнчүнүн оорлаашкыны, 2 өлүрүүшкүн, 10 кижиге аар немдеэшкин чедиргени илереттинген. Ол үүлгедишкиннерден 78-ни өскүзү изи-биле илереткен, 6 кем-херек үүлгедишкинни болдурбэйн барган, 81 кем-херек үүлгедикчизин туткан, оларның 10-у оон мурнунда илереткен болгаш оларга удур кем-херек үүлгедир 14 бөлүктү илереткен болгаш оларга удур хемчеглерни алган.

Профилактика хемчеглерин эрттирип турар үеде 172 таарымча чок өг-бүлелерге чедип, үчётта турар 198 эвээдилер-биле беседаларны чоруткан. Кем-херекке суидулугларның чыглары 13 чөлөрни ынаан болгаш немей 14 ыңдыг чөлөрни илереткен, 240 хоочуган алкоголиктерни болгаш наркоманларны чурттап турар черинин азбы-биле ынаан, 6 ындыг кижиниг туда эмнедир чөлөрже чоруткан.

Пассажир АТБ-зинин контролерлэры-биле кады хөй-ниитиг ыңы корум-чурумук тудар, хаңылыышкыларны болдурбас талазы-биле ынаалдаларны хүн бүрүде чорудуп келгей. Хоорай маршрутларының автобустарындан 64 кижини ИХК-ге эдиргеи, оларга административ-практиктиг хемчеглерни оонаан. Билет чок чоргаан даруй 372 кижиге торгаал оонаган.

Хоорайның кудумчуларында болгаш хөй-ниитиг черлериге соок чепсектиг болгаш наркотик будумелдер ап чоруур кижилерни илередири-биле эныяктарны хынаарын чорудуп турган. 840 сезинчиг кижилерни хынаан болгаш 42 бижектиг, 32 кг конопляны база ацетонда эзилдирген коноплялыг ийи 3 литр банкаларын хавырган.

Хоорайның 46 гостиницаларын база ниити чурттаалга черлерин хынаан, 106 хажыдымышкынар илереттинген. Даштыкы хамаатыларның республика девискээринге чоруурунун чурумун хажыткан 19 моол хамаатыга хамаарыштыр протоколдар тургустунган, оларның кижи бүрүзүн 450 рубльге торгаан.

Үстүнде айытканы үеинде дургузунда эвээргер сергедир черге кудумчулардан болгаш хөй-ниитиг черлериннен 545 кижини эккеп хондурган, оларның 176-зы районнарда чурттап турар, 45-у хөрээженнер, 19-у назы четпээннер, 3-ү моол хамаатылар болган.

ИХМ-ниг аппарадының, ИХК-ның ажылдакчылары 12 куш-ажылчы коллективтерге чедип, ужуражышкынларны эрттирген, радиога 7, телевиденнеге 6 дамчыдылганы, оон иштинде хоорайның ниити чурттаалга чердериниг рейд дугайында репортажты организастаан, «Тувинская правда», «Шын» солунларга 7 үүлдерни парлаткан.

Республиканың Иштики херектер министерствозунун удурдулгазы, кем-херектер илеткелинде албаны Кызыл хоорайның иштики херектер кылдызының илеткелге албанының ажыг-чорудулгазының дээштинин бөлүдүрүнге уланган чамдык организастыг база практиктиг хемчеглерни ап чоруткан. Ынчалып байысканнарны, ноябрь айда кем-херектерни илереттингени чүгле 34,7 хуу болган. Хоорайның кем-херек талазы-биле эйнылдыг черлериниг участок инспекторларының болгаш оперативтиг составтын ажылын организастааны сула.

Министерствонун, ведомстволарның немелде 11 штадын киргген. Сөөлүү үеде ол ап келген хемчеглериниг түннелинде Кызыл хоорайга баштайгы истелге ажылының байдалын элээн экижидер арга тургустунган. Бо чылдың декабрь 10-га чедир 1001 кеземче херектерин истээн, эрткен чылдың ол-ла үеинде 792 херектерни истээни-биле деңнээрге, бо чылын 26,4 хуу хөй. Кем-херек үүлгедишкинни 6,2 өскен-даа болза, кеземче херектериниг талазы-биле илереттинмээн херектериң саны 7,3 хууга кызырылган. Оон-биле черегелештир истелгени доозулган херектериниг хуузу ам-даа эвээш боон артышын. Ноябрь айда кем-херектериниг илереттингени чүгле 34,7 хуу болган. Хоорайның кем-херек талазы-биле эйнылдыг черлериниг участок инспекторларының болгаш оперативтиг составтын ажылын организастааны сула.

Министерствонун, ведомстволарның талазыдан ап турар хемчеглер турзажок, чогуур корум-чурум хоорайда ам-даа тургустунмаан. Өөредилге министерствозу (Комбу), хоорай чагыргазының өөредилге кидзин (Моигуш), ниити билиг школаларының директорлары өөренгичилер-биле кижизидилге ажылын, хостуг үезин чөп организастарыгга хөй-ниитиг, культура болгаш чогаадыкчы организацияларын, будурүдге удуртукчуларының аргаларын долузу-биле ажыглап шыдаваан. Оон хараазы-биле 11 ай дургузунда назы четпээннер ортузунда кем-херек үүлгедир чоруктун өзүлдези 10,7 хуу четкен, 6 кем-херек үүлгедишкиниг бирээзинде назы четпээннер кылып турар. Бо талазы-биле № 9 (Домур-оол), 5 (Казакова), 3 (Виденкин) школаларын, № 1, 4 ПТУ-ларның (Дагбалдай, Кудрявцев) өөренгичилери, тургуулдары «шылгаан». Өөренгичилер, назы четпээннер программа арга ижер чоруктар дыка көвүдүн. Ноябрь 23-тен декабрь 3-ке чедир эрттирген рейдилер үеинде эзириктер сергедир черге 19 назы четпээннерни чедиргеи. Оларның бөрүк чартык школачылар № 12 школаның (Султанова) 5-8 классторының өөренгичилери болуу-биле арагалап турган туттурган, № 9, 5 школаларының өөренгичилериниг аразындан кежиллерге эзирик кээр таварыглар чаңгыс эвес болган.

Аныяктарның болгаш назы четпээннериниг аразында кем-херек үүлгедир чоруктум, арагалаашкынның бедик деңнелиниг бир чылдагааны болгаш аныяктарның хостуг үезин тогуур деңнелге организастаанны болур, 80 мүн чурттаалыг хоорайда бо хуузу чүгле ийи хоккей шолу дозалдырып доңуртунган «Спорт» Тываның 5 чылы» спортивный шолу мынчага доозулдаанда, «Спорт» деп мунинералды будурүлгенин «Тайга» станциязында хаак базазы эмдеп давайын турар. Парк хөөлбөштап, таарыштыр кылган. Дыка хөй элээдилер клубтарга хагдынган, оларның турган оран-саваларын күрүнеин эмдеп будурүлгелерге, коммерческий магазиннеринге дамчыдып берикен. Оон-биле кады коммерция үндезининг спортчу сеткилдер, видеосалоннар, ойнаар залдар, кадыкшылыг комплексторы тургустунуп турар, хөй-хөй аныяктар, элээдилер ынаар баар аргазы чок. «Колос», «Енисей» Культура бажыңдарыгга, дыштанылга-парктыга организастап турарга дискотекаларга чогуур корум-чурум тутпаан турар. Бо бүгүнүн түннелинде хөй-хөй аныяктар, элээдилер үй-балай черлерге, подвалдарга чыглып, кем-херек үүлгедишкиниче хаара тутпаан турар.

Студентилерниң болгаш сургуулдарның ниити чурттаалга черлериде байдал эвижиг-ийи турар. Красноярскиниң политехникиг институдунун Кызылда филиалының ниити чурттаалга бажыңының сеткелге ыныгга доозулбаан.

(Төнчүү 2-ге арганда).

Төнчүрү. Эгезин 1-ги арында).

...жиктерин, сонгаларны еске ...жилер. Үреглеп, бүзү шаан ...урар. Студентилер боттарын ...негелде-херегледелеринде ...филиалдын удуртулгазынын ...алазынган кичээнгей чогунга ...омудал турар. Общежитиелерде корум-чурум үрээшкиннери ам-даа бар. Чижээ, бо ...лдын декабрь 8-те башкы ...чилиппайнин общежитиезинен бижеттеткен ийи кижини ...равмтологияга эккелген. Бо ...түү Спорт комитеди, Культура министерствозу, Эртем ...олган сөрөдилге черлериниң ...ректериниң талазы-биле күүне комитеди (Ооржак, Онар, Тас-оол) Чазактын 1992 ...лдын ноябрь 5-теги № 180 ...октавлыг күүседир талазы-биле доозу хемчеглерни албайн ...урар деп чүвени көргүзүп ...урар.

Тыва Республиканың Президентизиниң республикаже арга аймаан кир сөөртүүн ...олган садарын чурумчудар ...алазы-биле хемчеглер дугаында Чаргыының 1-ги пункту-биле арага аймаан республикаже кир сөөртүүн ...олган садарын «Тыва контракт» акционер нитилелге, ...пкоолка, Кызылын пиво ...водунга чеңиззээн. Амды ...еде ол организацияларын ...дуртукчулары чүгле водка ...адарыже шимны берген, ...еспубликаже эки шынарлыг ...ызыл арагаларны болган ...ске-даа азыртар суксуунарны ...ир сөөртүүнче кичээнгей ...албайн турар. Кызылдын пиво ...водуну пивону четчири-биле ...удурбайн келген.

Дыка хөй министерстволар, ...домстволар айыттынган доклады күүседири-биле тодаргай даалгаларны хемчеглер ...аны-биле ...аандырган-даа ...олза, тодаргай хеделишкиннерин боттандырбайн турары ...арадаанныг. Чижээ, республика прокуратуразынга (Дамба-Хуурак) иштикин херектер ...ргаларының, түс чер чагырларының, будуулгелер, ...рганизациялар, албан черлерин удуртукчуларының ...раалашкынга удур хоойлукулугларны ажыглан турарының ...рактыазын иниттилештирер ...угайында сүмеин берген. Хеек аарган товарылгаларда ...ажыдыкчыларга хамаарыштыр ...ынгын хемчеглерин алыр турзын. Хоорай прокуратуразының ...ажемче херектерин ...ериге дуза чедирерин, ...ректер чылыр, хамаатылардың хомудалдарынга база ...негелделеринге кичээнгей чок чорукту болдурбазын айыткан. Дээди судка (Ховалыг), Юстиция министерствозунга (Стал-оол) хоорай судунун ажылын сайгарын көөрүн, дуза чедирерин, арага ийип алган үүлгеткен кем-херектерин тодаргай сайгарылгазын кылырын, юристерниң, харысаалгалыг ажылдакчыларын күш-ажылны коллективтерге, чон ортузунга ужуражышкынларын эртирин, тайылбыр ажылын чорударын саналдаан. Бичилзажок айыттынган министерстволар болган ведомстволар дээштиг чогуур хемчеглерни албаан.

Айыл чок чорук министерствозу коррупция кем-херектеринче, салыг точкаларында чиженнээр чорукче чогуур кичээнгей салбайн келгеш.

Улестүр, энергетика, транспорт болган харылзаа министерствозу (Дьяков) транспорт болган харылзаа будуулгелерниг чогуур корум-чурумну тургузар талазы-биле боттуг хемчеглер албаан. Хоорай иштиниң автотранспортунуң ажылы чогуур деңнелиидеи үсчок куду байалдыг, бүзүрел телефоннары тургустунмаан, маршрутта чорун турар автобустарда радио-телефоннар ам-даа чок. Тулуг, архитектура болган чуртталга-коммунал ажылагай министерствозу (Монгуш) тудуг организацияларывле, чуртталга-коммунал ажыл-агый коллективтеринде чогуур ажылдарны чорутпаан. Подвалдарны, кагылган эргиларны, котельныяларны, ночегарка-ларны кичээнгейге ап, корум-чурум тургузары болдунмаан. Күш-ажыл болгаш чонунуң ажыл-биле хандырылга министерствозу (Монгуш) эрге-хоолуг камгалал органнары-биле кады чоннуң ажыл кылбайн товаа, улуг чоруур кезээн тодарадыр талазы-биле херек кырында ажыл кылбаан. Күрүне этхерегиниң эргелеп башкарар талазы-биле комитет (Сарбаа) хуужуткан объектилериниң ажылынын байдалын контрольдаарын боттандырбаан, чогуур хемчеглер албайн келген. Үстүнде айыттынган министерстволар болган ведомстволар Президентиниң Чаргының күүседир талазы-биле тодаргай хемчеглерни боттандырары эргежок чугула. Чаргыкты база докладлы күүседир талазы-биле ажыл улаштырар, бо айтырыгны удаасе база катап сайгарын көөрү эргежок чугула.

Дузалал ажыл-агыйы

ЭЪТТИГ, ЧЕМНИГ, СҮТТҮГ-ДАА...

Хоочун башкы Доржу Салчакович Чымба болган оол өскүн эвин Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкызы Бавый-оол Лопсановна Куулар олар пенсиялаг үнгеш. Кызыл районуң Каа-Хем суурунга көжүп келгеннер. Ие-шагның бергедеп, хамык чүвенин ортээ улгаткан болганда, черле кандыг-бир аргазын көөр-дур дээрзин өг-бүле дугурушкан, боттарының дузалал ажыл-агыйын корудары-биле дергүл-тереддериге турган каш малын суурга эккел алганнар.

Бичангаш 1979 чылдан эгелеп олар бажыныңның чанында чедип үсчүк гектар шөлүн ивек болгаш куш өдээ-биле чеминчидип алгаш, огородундан чыл сонунда эвээш эвес дужуттуг ажаап ап келгеннер. Олар аваа картофельден ангыда, огурецти, капустаны, помидорну, борбак базы көк-согуунны, чесноку, укропту, арбузту, редисти, редьканы боттары өстүрүп келгеннер. 13 чыл дургузунда огород ажылы кылып чанкыга берген өг-бүле ийнэ-бүгү үреэнинерни садып, чагылып ап-даа келген. Ажыл-агыйжы өг-бүле бо үеним дургузунда чангыс килограмм эъттиг, картофель-даа садып ап көрбээн: шуптузун боттары тарып, өстүрүп ап келген. Ылангыя 1979, 1967 болган 1992 чылдарда Чымбаларның өг-бүлезин огурецтин, картофельдип, капустаның болгаш помидорнуң эн хөй дужуудун алгаанын сактып чугаалап орарлар.

— Огородтан эн хөй дужут алырының кол доозу —суг-биле хандырылга болур чорду— деп, Бавый-оол Лопсановна чугаалаан: — «Кама» деп насосту аваа ажылган турар бис—деп немеди.

Огород ажылы дээрге аваа сонуургалдыг, кызымак болган кежээ кижинин ижи болур. Чылгааараар болзунза, сээн огородундаан чүгле чашван үнер. Ылангыя уругларны чажыдан тура огород ажылынга сөөдөрүп ам конгуг чугула. Ол дээрге күш-ажылны ижижидилгенин база бир оваа хеаирн болуп турар. Чымбаларның уруглары Лиза, Чечек база уругларының оолдары Мерген, Алдын-Херел олар ада-иезин дөзеп, огородту боттары ажаап, тарып турар кылдыр өөрөп бергеннер. Огородту көрүштүг кылдыр аян-кевик кинрер үнүш —тарымал тоорукту Чымбалар база эвээш эвести ажаап ап келгеннер. Оон ангыда чечектериниң янзы-бүрү сорттарын база тарып чанчыгга бергеннер. Оон түнелиинде Бавый-оол Лопсановна уруглары-биле демнежип турган, Каа-Хем суурунуң хөрээженнериниң организастаны чечектер делгелгезинге чыл санында киржип аваа каш удаа шаннадып-мактадыл келген. Өг-бүленин ол талазы-биле дуржулгазын суурнуң хөрээжниери улуу-биле сонуургаан, арга-сүме ап үзүп-даа турар. Бавый-оол Лопсановна ылангыя ачыктарга дуржулгазын улуг өөрелдин-биле дамчыдын берип чоруур, кырган-ава.

Мал ажылы — дузалал ажыл-агыйының бир кол адыры. Чымбалар 1979 чылдан эгелеп хаваннарны, дагаалаарны азыраан, оон эъдин, чуурталарын чемге четчири-биле доктаамал ажылган келгеннер. А 1986 чылдың май айдан эгелеп олар бажыңчаның дөвискээрни улгаттырган, инектерни азырап эгелээннер. Ыызаалыг инектерни сөөлүг беш чыл улаштыр азыраан, сүттү, сметананы, саржагны, аржы, курутту боттары болбаазырадып, сарыг-суг, божаны хаваннар чемгеринге ажыглап турарлар. Олар ам торүүр бир хаванны, дөрт айлыг 7 хаваа оолдарын база азырап турарлар. Оларның «Дыдыраш-куу» деп шоалыг инээ божа ижип турда, хаванда дудавас апарган.

— Бо хүнүерде коданывыста саар 4 инек, 1 кыс хунан болгаш 5 бызаа бар. Бода малдан чыл бүгүде бир башты сокпаш, садып турар бис. Бо чылын бир шарыкы сатпаш, бирээни эъткеге хереглээри-биле соп алдывыс. Оон ынай эъткир уксаанын дагаалары коокта чаа 15 башты чемге хереглээри-биле үүжелеп алдывыс — деп, Доржу Салчакович чугаалады.

Мал-маган өстүрер дээр болза, оон чемин курлавырлавры базы улуг ажыл. Бичангаш Чымбалардың өг-бүлезин сигенни болгаш өске-даа мал чеминиң чамдыызын боттарының күжү-биле болеткен, садып ап турар. Чамдык үеларде «Көк-Тей» совхозка артыкшылдыг эъдин болгаш сүттү дужаагаш, чингеткен өртектиг тарааны болгаш өске-даа мал чемин садып ап келген. Чоокта чаа олар оон 2 тонна чарбаны база садып алган. «Көк-Тей» кедээ ажылагай будуулгазының директору Тыва Республиканың улус депутады Евгений Владимирович Горилый хуу болгаш дузалал ажыл-агыйлыг чонга улуг дузаны чедирип, бо чугула ажылды шидаар шаа-биле деткип турар дээрзин Чымбалар чугаалап турду.

Чымбаларның өг-бүлезинин дузалал ажыл-агыйындан 1991-1992 чылда алган дужуудун болгаш продукциязын саваарга мындыг. 1991 чылда 3 инектен саап алган сүзүктеден 20 килограмм сметананы, 12 килограмм саржагны, 10 килограмм аржыны, 4 килограмм чөкпекти, 14 килограмм быштакты алган. А божаны болгаш сарыг-сутну хаван чемгеринге ажыглаан болуп турар.

Ол-ла чылда огородундан 80 килограмм помидорну, 35 килограмм огурецти, 20 килограмм морковьту болгаш 12 шоодай картофельди ажаап алган. Оон ангыда согуунаны, чеснокту, свёкланы, капустаны болгаш өске-даа ногаа аймаан боттарынга четчири-биле ажаап алган.

А бо чылын Чымбалар боттарының огородун алгыдын алгаш, оон 15 шоодай картофельди, 400 килограмм капустаны, 70 килограмм помидорну, 30 килограмм огурецти ажаап өстүрүп алган. А малындан 15 килограмм саржагны, 18 килограмм сметананы, 5 килограмм чөкпекти, 12 килограмм аржыны, 10 килограмм баскан быштакты алган.

Чымбалар оон ангыда согааш-баланы болгаш деспиин садып алгаш, национал тыва чем — даалган-тарааны боттары соктан чып турар.

— Кижи боду даалган-тараалыг, эъттиг, сүттүг болурга, садыг-магазин-даа шоолуг барбас боор-дур—деп, Доржу Салчакович бүзүрелдиг чугаалаар чорду.

Өг-бүле кышка уткуштур мал кажааларын ...лыглааш, малын ам тургузу азырап эгелей бергеннер. Амдыызында 2 тонна эки шынарлыг сигенин дужуруп алган болгаш өске-даа мал чемин четчири-биле курлавырлаттынган. Мал кажааларындан база тудуп алган. Ажы-төлү өзүп, көвүдээни-биле холбаштыр Чымбалар боттарының чурттап олурар бажының улгаттырып, аваа немештир бир делгем өрээлин боттарының күжү-биле кылып алган, а мурнунда веранда турган черин ам кухня кылдыр дерип алган. Бичангаш ам бажың делгем коридорлуг болгаш дерт өрээлдиг апарган.

Чымбалар бо бүгү-биле кызыгаарлаттынмайн, ажыл-агыйын улам сайзырадырын бодап турар. Ам ногаа өстүрер теплицаны болгаш алгыжеш эттээр станок тургузар бажынчыгашты тудар деп турар. Оон ынай келир чылда койгуннар өстүрерин база эгелээр планныг.

Бүгү чүвени кылып, будуруп алыры белен эвес дээрзин билдингир. Бичангаш чамдык бергелээшкиннер бар болбайн аан. Ылангыя Каа-Хем суурда мал ажыл-агыйының эштежилгези дузалал ажыл-агыйларга тодаргай дуза көргүспейн келген Оон ынай чайгыдаа, кышкы-даа үеде малды чер одарынче ундурери конгуг айыылыг апарган. — Чымбалар ийи чыл иштинде ийи бода малын оорга алыскан.

Кызымак, ажыл-ишчи өг-бүлеге Чаа чылды таварыштыр аас-кежиктиг, кадыкшылды болгаш күш-ажылчы чедиишкиннерни күзел каары артык эвес боор.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТА: Д. С. Чымба мал-маганының чанында.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

● Чымбалар 10 баш бода малдыг, хаванныг.
● Огородундан 15 шоодай картофельди, 400 кг капустаны, 70 кг помидорну, 30 кг огурецти ажаап алган.
● Мал-маганындан 15 кг саржагны, 18 кг сметананы, 5 кг чөкпекти, 10 кг баскан быштакты, 12 кг ааржы, курутту алган.

ӨРЕ-ШИРЕЗИ КӨВҮДЭЭН

ӨӨНДЕЛЕВЕСТЭЭН СОВХОЗ

Улуг-Хем районда «Ийнэл» совхоз бир чыл бурунгар Кечил-оол аттыг совхозуң салбыры турган. Ийи-талаар аңгы совхоз болуп ажылаар күзелин илередип, айтыгын көөрүп, боттарының ...адым үндүргеннер. Оон үнелиинде аңгы совхоз апаран. Совхоз тургустунган бир чыл алды ай болган. Өнчүүрегизиниң, мал-маганың, машина-техниказын олар үлешеннер.

Амды үеде совхозтуң экономиказы болгаш сан-хөө байдалының дугайын ыыда кол специалистер: улуг бухгалтер Ч. Д. Самбуу, экономист Х. М. Надып, зоотехник Э. А. Юсупов, мал эмчизи Н. Б. Юсупова олар-биле чугаалаштывыс.

Экономиказы болгаш сан-хөө байдалы берге. Шак мынчаар байдал-биле турар болза, совхоз болуру берге дээрзин түүнде адаанын тускай эртемчилер боттары-ла чугаалаймыр. Совхоз күрүнеге 12 миллион 800 мүн рубль өрелиг.

Ам бо хүнүерде 5700 ажыг ой, өшкүлүг, 300 ажыг киск...г, 170 ажыг чылгы малдыг. Малдың амды үеде кыштап турар байдалы эки. Мал чеми ...ннери-биле белеткеттингей. ...о чылын төрүүр 100 баш хой, ...шкүге оваштыр 62 ажыг, ...ураганны камгалап алган, бир ...аш хойга оваштыр 3,5 килограмм дүкту кыргын ап, дүк ...алазы-биле эки көргүзүлүг ...олган.

Бичангаш акционер нитилелди тургузарын бо... турар. Оны тургузары-биле оон уставын белеткеп алган. Ажылчыннарының ...ити хуралынга чугаалаашын ...ыдыларынга белеп.

Мал-маганны малчыннарга ...аштыглары-биле катап дуваан, ...ажыглап бээрин планнап, ...ставта айтып турар. Бичачар ...ылырга кижи бүрүзү боттарын ...ы кызыт ажылдай бээрин ...олган оваашкан ажылынга ...аза бээр база харысаалгазы ...ий бээрин, ол-ла специалистер боттары-ла чугаалаар ...алдылар.

Машина-техника биле хандырылгазын база чер албас. ...овхоз тургустунган соонда ...ан машинаны, бир тракторну ...у кижилерге садыпкан. Тракторист — Анай-оол Намдыкмадын мукуп турганы тракторны тургузар гараж чок болдуңдан бажының чанында ...ндурары-биле тургузып казар...рда, октябрь айның эгезинде ...ргай берген. Ол боду ...ивэ-чыл чалашкан, район ...оскыларинде чорбаан, сураглаан чери чок. Оны дилээрилде машина дилээрге, совхозтың удуртулгазы кандыг-даа ...ланы кергүспэн болгаш ...ешкээн-даа. Совхозтуң директоры ол тракторну трактористе телээр деп турар.

Мал чеминиң курлавыры ...теннин четчири-биле белеткеп алган. Харын-даа артык...ыл болуп, артыг турар. Ол ...ннин Мөнгүн-Тайга районга ...ыдар бодап турар. Ол саткан сигенинин өртээ-биле мал ...ынап алырын бодап турар. Мал чеминиг тараа эвээш, амдаа 200 тонна херек. Тараан тараазы кандаашкынга база таварышкан.

Совхоз ажылчыннарының ортумак шалыны бир кижиге оваштыр 1350 рубль. Малчыннарга болгаш өске-даа ажылчыннарга хүн бүрүнүн чугула хереглеттин баранналары далган, чигир, шай, тамаки, хлебти нормалап садып турар. Хлебти ийи хонгаш бир катап сөөртүп турар. Чамдык хүнүерде 12 рубльлиг хлевин садып турган болза, сөөлгү хүнүерде 30 рубльлиг хлевин сада берген, ол ирай-ла аар дээрзин олар база чугаалаар болдулар.

Суурнуң магазининге кирдиивис. Амды үеним берге байдалын бодаарга ыыда хүнүүн чугула хереглелиниң баранналары бар. Оон садыгжылары ажыктар. Оларның-биле чугаалажып турувуста, болук механизатор аныяк оолдар кирип келди. Садыгжылар-даа, механизаторлар-даа боттарының хомудалын чугаалап эгелеп:

— Бистиң даргаларывыс, кол-кол специалистер-даа Хайыракан суурдан кээп ажылдап турар. Бо рынокту берге үеэнде эвээш-шаалың чедиишеесте Хайыракан бо арганыга хүнүүн-ве эртен, кежээ машина-биле оларны сөөртүүрүге чеже хире бензин чарыгдап турар чүве. Бензин өртээ база улгаткан.

Суурдуста клуб чок. Күзүн өртүүнүн калган. Бичангаш кино, концерт үүү-даа болбайн турар. Кежээ, ажыл шагы төнерге, бажыннарга баргаш чүгле телевизор кайган кежээлээр-дир бис. Мында харылаа салбыры база чок. Чагыткан солуп, сеткүүлдер чыглып-чыглып кээр. Оларны номчуда четтиккес боор-дур.

Бисте кедээ Совет база чок. Ол бөзө бир берге айтыларның биреэзи. Бис Хайыракан кедээ Совединиң чагырганында турар бис. Хамаатылар кижилерге кандыг-даа айтырыглар тургустунуп келир боор чүве-дир. Ажыл-агый, амыдырал-чуртталга, пенсия, пособие дээш, рынокту кадыг-бергенинин үеэнде оон-даа өске кандыгын чок дээр боор.

Салбыр турган чер болгаш, моон мурнунда-даа, ам-даа ийнэ-бүрү тудуглар туттукун турары ...агай. Ол база-ла эмша-көпеек чедиштелиде болуп турар.

Кечил-оол аттыг совхозтуң база бир салбыры турган Арыг-Бажының ажылчы чону ол совхозтан тускайланып, аңгы совхоз болурунуң дугайында айтырыгны база көдүргеен. Ол өзүгаар «Арыг-Бажы» совхоз тургустурган. Ол тургустунган базе-ла чыл ажыл турар.

Совхозтуң директорунга болгаш кол специалистеринге ужуражыш шыдаавадывыс. Конторазынга баргаш, чүгле совхозтуң тудуг талазы-биле проравынга ужуражып чугаалаштывыс. Совхозтуң иниги байдалын айтырдывыс.

Амды үеде совхоз күрүнеге 16 миллион рубль өрелиг. Совхозтуң ажыл-агыйының кол угланышкынны тараа, сүт будурери. Оон хөй орулганы алыр ужуруг. Сүт-баразы фермазында 1 миллион рубль өртектиг инек кажаазын, 3 чуртталга бажыны тудар тургаш, чүгле чангызын тудуп турарын, ийи кодан өскүлүг, хөй чок совхоз дээрзин ол чугаалап берди.

Сүт-баразы фермазына чеде бээриинге бир кижи чок болган. Ферманың ажылдакчылары шуптуу ыыда, хөөржүдүгеде болган. Аваа баргаш, ыыда хан аарыг инектериниң кадарчызына ужураштывыс.

Фермага мурнунда турган инектери брусселлезтуг болганын ыыда инек кадарчызы чугаалады. Ол инектерин эрги кажаазында тургузу азырап турар.

Бо чылын хүнзжин инектер садып алган. Ол инектерни аарыг инектерден шоолуг-ла ырак эвес кажаада тургузу азырап турар. Чаа тудуп турар кажаазы аарыг инектерден база ырак эвесте. Шак мынчаар бөлүүн ёзу-биле аваа бодап көөрге, аразы ол хире чоок болганда аарыг инектерниң аарыы кадык инектерге халдавас ужур чок деп бодалдыг мен. Мал дээрге мал-ла болгай. Арызында каттыжындаа болгай-ла.

Чааты кедээ Совединиң чагырганының даргазы М. Д. Доржукай-биле ажыл-агый дугайында чугаалажып оргаш, совхозтуң ажыл-агыйын, санхөөзүүн ажыл-агыйын, иниги байдалын айтырарывыска, совхоз директору бар кижи, оон кабинединче чеде берээлинге деп, ол сүмеледи. Кады чораанын даргa, «Силер бо черде эргечагырганың даргазы болгай силер, ол директорну бодун бээр келдиртиппеңнерге деп чугаалаарга, чагырга даргазы бодунун ол чугаалаан чугаазынга эпчоксунганы кидеп, дорааа-на директорну келдиртипти.

Амды үеде эрге-чагырга черлериниң эрге-хүлээлгеин, ажыл-дужаалы улгаткан деп чүвени үттүп, шаандагы эрги чанчыгын калганын ёзугаар бистиң республиканың, районнуң-даа даргалары совхозтарга баргында бир дугаарында совхоз директорунга барып ужуражып чугаалажыры чижыт эрес болгай. Бичангаш кедээ Советтер чагырганының даргалары база-ла директорунуң кабинединге боттары баанын чугаалажып турары чанчыл апаргаш. Оны тайылбырлаш-даа чоорул, үстүнде бижип каан чүүдү номчуурга-ла билдингир.

Совхоз директору Виктор Доңгакович Эртине чедип келди. Ол директорлаш, ур болбаан, чаа кирген. Ыныг-даа бодаа, ол чер чурттуг, совхозтуң ажыл-агыйының иниги байдалын эки билир кижи болду.

— «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң салбыры турган, аңгы совхоз апаргаш, бир чыл ажып тур бис. Амдыызында сан-хөөвүс байдалы ирай берге. Күрүнеге 10 млн. 460 мүн ажыг рубль өрелиг бис. Ыныг-даа болза, ону төлептеривистиң арга-курлавырлары бар. Келир чылдың тараа үрезинин четчири-биле белеткеп алган бис. Мал чемиге сигеп, силос база четчар. Тараавыстың сөөлүнүң ам пресстен эгелээн бис. Күрүнеге 300 тонна тарааны дужаадывыс.

Тараавыстың, силозувустуң артыкшылдыг курлавыры өзүн бар. Оларны садып, сайгарыптарывыска күрүнеге өрөвисти төлептерининг аргазы бар. Ону шуптузуун сапап көрген бис. Чер ажылындан оон-даа хөй орулганы ап болурунуң аргазы турган. Күзүн дужут ажаалдазының үеэнде хар чаттан. Оон түнелиинде 200 ажыг гектар эки дужуттуг черниң тараазы хар адаанче киргеп. Сыпта тараалар чыдыпкан. Ону бар аргаларны ажылдап турган, кестирип алыр дээш чадашкан бис. Ол ышкаш картофельди база бүрүп ажаап ап шыдаавадывыс. Элээн черниң дужуду база хар адаанче киргеп.

Сүт-баразы фермазы хүнде 400 килограмм сүттү саап ап турар. Фермада инектериистиң тургузу азырап эгелей бердивис. Бо чылын сүткүр уксаалыг хунажын инектер садып алдывыс. Олар база тургузу азыралда. Шээр малывыс 9 коданда. Амды үеде малывыстың иниги байдалы эки. Мурнунда турган директордан бо бүгү ажылдарны хүлээп ап турумда, сүт-баразы фермазынган иниги-зиннинг 68 баш бода мал четпес болган. Ол дээрге бүдүн чыл дургузунда читкен малдар болгаш. Малдың өтөт, үчёдүн кылырда чок малдарны бар кылдыр саная турда, улам-на немежин турганы ол. Ол малдарның канчаа барганының түнелин чогуур үе-шаанда чугаалажып, оларны ийнедип тыварының хемчээн албаанының хараазы-дыр — деп, Виктор Доңгакович чугаалады.

Совхоз ажылчыннарының амыдырал-чуртталгазынче кичээнгейни база салып турар. Эрткен чылдың үрезининден арткан тараазын даалгаалаш, ажылчыннарга чиик өртекке салып, ам-даа Кызылда үш тонна даалганы белеткеп алаа, ам ону сөөртүп эккелгеш база садарын планнап турар.

Тудуг, суур талазы-биле гаражтың тааваан, тараа дээрбезин, хлеб пекарнаының тудуун кылдырып эгелээш, акша чогу-биле ам ара турупкан.

Техника биле хандырылга ажырбас. Пилораманы базы тургузуп алган.

Кедээ Советтиң чагырганының даргазы Михаил Доңгаковичиниң бодунда быжыглаттыкан машина чок.

Ол мынчаар чугаалаар болду:

— Сөөлгү үеде кайда-даа коммерсантылар көвүүжүп. Олар арганы хамаанчок садып турар. Оон арганы садып ижип алгаш, чамдык кижилериниң талазындан корумчурум үрээр боор-дур. «Арагалаашкынга болгаш кем-керек үүлгедиишкиннериниг удур демнеелги күштелдирер дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң республиканың чонунга үндүрген кыйгырыын чон детказын-даа болза, чамдык ийи-чангыс кижилер арганы бүдүү садып турар фактылар бар.

«Чааты» совхозтуң директору болгаш ыыда чагырга даргазы ол ийиниг чугаазындан алгаш көөрге, олар бир деминг ажылдап, совхозукун моон сонгаар хөгжүлдезин дээш ажылдап, оон экономиказын, сан-хөө байдалын эки...дер дээш ажылдаар планныг. Чамдык өске ажыл-агыйлар ышкаш кооперативатер, акционер нитилел тургузарын даа бодаавайн турарын олар ажылбиле чугаалаар болдулар.

Ажыл-агыйларның малының бажы чыл келген тудум-на кызырлып, оон ап турар чаш төл, дүк эвээш, черден ап турар дужут база дуду. Шак моон алгаш көөрге, ыыда ажылдап турар кижилер боттарының ажыл-агыйларының ёзулуг эъдери боон ыыдаавайн турары ийдеп-дир.

Үстүнде адаанын үш ажыл-агыйлар кайыны-даа үстүнде ады кирген совхозтарның салбырлары турган, чаа совхозтар болуп, үүлге чыл эъдин ажып турарлар. Чаа совхозтарның ажыл-ишчилери боттары ол ажыл-агыйлардан ангыланып алыр дугайында айтырыгны көдүрүп алган, ангыланып алганда чүүү кылыр болза совхозунуң ажыл-ажын чорудуп, хөгжүдүп болурул дээр дугайын боданыр ус келген.

Черле мынчаан совхоз директорларының болгаш кедээ Советтерниң чагырга даргаларының чугаазындан алырга, кайы-даа совхозтарның ажылчыннарының хөй кезиг шоолуг-ла ажыл кылыксавос дээр боор-дур. Бир эвес акционер нитилел, кооперативатер, эрат болгаш тараачын ажыл-агыйлар аваар болза, суурларда хөй-хөй кижилер ажыл чок артары чугаажок. Ол кижилерни канчаптарыл?

Бичангаш күрүнеге өрөвисти-даа көөрүп, өөнделевестээн-дир.

Николай ДАЖИНМАЙ.

Чазактың үнүүшкүннүг хуралындан

АЖЫЛДАП, ЧУРТТАП ӨӨРЕНИР

Декабрь 18-те Ак-Довурак хоорайның Культура ордузунга болган Чазактың үнүүшкүнүг хуралын Ак-Довуракка эрттирип турарывыс дээрге-ле, хоорайның болгаш комбинаттың бөгүнгү таваржын турар бергедээшкиннеринге дүргеп, эң-не ажыктыг аргалар-биле дузалаар дээн күзел-дир. Бөгүнгү бо бергедээшкиннер мында кижилериниң ажылдап албаатазы, азыралыкчы хөөкге аргажок алды бергениңден тыптып келбээн. Ол - дээрге иниги Россия Федерациязында, оон иштинде Тыва Республиканың Президентизиниң республиканың чонунга үндүрген кыйгырыын чон детказын-даа болза, чамдык ийи-чангыс кижилер арганы бүдүү садып турар фактылар бар.

«Чааты» совхозтуң директору болгаш ыыда чагырга даргазы ол ийиниг чугаазындан алгаш көөрге, олар бир деминг ажылдап, совхозукун моон сонгаар хөгжүлдезин дээш ажылдап, оон экономиказын, сан-хөө байдалын эки...дер дээш ажылдаар планныг. Чамдык өске ажыл-агыйлар ышкаш кооперативатер, акционер нитилел тургузарын даа бодаавайн турарын олар ажылбиле чугаалаар болдулар.

Ажыл-агыйларның малының бажы чыл келген тудум-на кызырлып, оон ап турар чаш төл, дүк эвээш, черден ап турар дужут база дуду. Шак моон алгаш көөрге, ыыда ажылдап турар кижилер боттарының ажыл-агыйларының ёзулуг эъдери боон ыыдаавайн турары ийдеп-дир.

Үстүнде адаанын үш ажыл-агыйлар кайыны-даа үстүнде ады кирген совхозтарның салбырлары турган, чаа совхозтар болуп, үүлге чыл эъдин ажып турарлар. Чаа совхозтарның ажыл-ишчилери боттары ол ажыл-агыйлардан ангыланып алыр дугайында айтырыгны көдүрүп алган, ангыланып алганда чүүү кылыр болза совхозунуң ажыл-ажын чорудуп, хөгжүдүп болурул дээр дугайын боданыр ус келген.

Черле мынчаан совхоз директорларының болгаш кедээ Советтерниң чагырга даргаларының чугаазындан алырга, кайы-даа совхозтарның ажылчыннарының хөй кезиг шоолуг-ла ажыл кылыксавос дээр боор-дур. Бир эвес акционер нитилел, кооперативатер, эрат болгаш тараачын ажыл-агыйлар аваар болза, суурларда хөй-хөй кижилер ажыл чок артары чугаажок. Ол кижилерни канчаптарыл?

Бичангаш күрүнеге өрөвисти-даа көөрүп, өөнделевестээн-дир.

Николай ДАЖИНМАЙ.

Декабрь 18-те Ак-Довурак хоорайның Культура ордузунга болган Чазактың үнүүшкүнүг хуралын Ш. Д. Ооржак мынча деэн:

— Тываның Чазааның бо үнүүшкүнүг хуралын Ак-Довуракка эрттирип турарывыс дээрге-ле, хоорайның болгаш комбинаттың бөгүнгү таваржын турар бергедээшкиннеринге дүргеп, эң-не ажыктыг аргалар-биле дузалаар дээн күзел-дир. Бөгүнгү бо бергедээшкиннер мында кижилериниң ажылдап албаатазы, азыралыкчы хөөкге аргажок алды бергениңден тыптып келбээн. Ол - дээрге иниги Россия Федерациязында, оон иштинде Тыва Республиканың Президентизиниң республиканың чонунга үндүрген кыйгырыын чон детказын-даа болза, чамдык ийи-чангыс кижилер арганы бүдүү садып турар фактылар бар.

«Чааты» совхозтуң директору болгаш ыыда чагырга даргазы ол ийиниг чугаазындан алгаш көөрге, олар бир деминг ажылдап, совхозукун моон сонгаар хөгжүлдезин дээш ажылдап, оон экономиказын, сан-хөө байдалын эки...дер дээш ажылдаар планныг. Чамдык өске ажыл-агыйлар ышкаш кооперативатер, акционер нитилел тургузарын даа бодаавайн турарын олар ажылбиле чугаалаар болдулар.

Ажыл-агыйларның малының бажы чыл келген тудум-на кызырлып, оон ап турар чаш төл, дүк эвээш, черден ап турар дужут база дуду. Шак моон алгаш көөрге, ыыда ажылдап турар кижилер боттарының ажыл-агыйларының ёзулуг эъдери боон ыыдаавайн турары ийдеп-дир.

Үстүнде адаанын үш ажыл-агыйлар кайыны-даа үстүнде ады кирген совхозтарның салбырлары турган, чаа совхозтар болуп, үүлге чыл эъдин ажып турарлар. Чаа совхозтарның ажыл-ишчилери боттары ол ажыл-агыйлардан ангыланып алыр дугайында айтырыгны көдүрүп алган, ангыланып алганда чүүү кылыр болза совхозунуң ажыл-ажын чорудуп, хөгжүдүп болурул дээр дугайын боданыр ус келген.

Черле мынчаан совхоз директорларының болгаш кедээ Советтерниң чагырга даргаларының чугаазындан алырга, кайы-даа совхозтарның ажылчыннарының хөй кезиг шоолуг-ла ажыл кылыксавос дээр боор-дур. Бир эвес акционер нитилел, кооперативатер, эрат болгаш тараачын ажыл-агыйлар аваар болза, суурларда хөй-хөй кижилер ажыл чок артары чугаажок. Ол кижилерни канчаптарыл?

Бичангаш күрүнеге өрөвисти-даа көөрүп, өөнделевестээн-дир.

Николай ДАЖИНМАЙ.

Тенчүрү. Эгезин 1-ги арында).

...жиктерин, сонгаларны еске ...жилер. Үреглеп, бүзү шаан ...урар. Студентилер боттарын ...негелде-херегледелеринде ...филиалдын удуртулгазынын ...алазынган кичээнгей чогунга ...омудал турар. Общежитиелерде корум-чурум үрээшкиннери ам-даа бар. Чижээ, бо ...лдын декабрь 8-те башкы ...чилиппайнин общежитиезинен бижеттеткен ийи кижини ...равмтологияга эккелген. Бо ...түү Спорт комитеди, Культура министерствозу, Эртем ...олган сөрөдилге черлериниң ...ректериниң талазы-биле күүне комитеди (Ооржак, Онар, Тас-оол) Чазактың 1992 ...лдын ноябрь 5-теги № 180 ...октавлыг күүседир талазы-биле доозу хемчеглерни албайн ...урар деп чүвени көргүзүп ...урар.

Тыва Республиканың Президентизиниң республиканың аргаа аймаан кир сөөртүүн ...олган садарын чурумчудар ...алазы-биле хемчеглер дугаында Чаргының 1-ги пункту-биле арага аймаан республиканың кир сөөртүүн ...олган садарын «Тыва контракт» акционер нитилелге, ...пкоолка, Кызылын пиво ...водунга чеңиззээн. Амды ...еде ол организацияларын ...дуртукчулары чүгле водка ...адарыже шимны берген, ...еспубликаже эки шынарлыг ...ызыл арагаларны болган ...ске-даа азыртар суксуунарны ...ир сөөртүүнче кичээнгей ...албайн турар. Кызылдын пиво ...водуну пивону четчири-биле ...удурбайн келген.

Дыка хөй министерстволар, ...домстволар айыттынган доклады күүседири-биле тодаргай даалгаларны хемчеглер ...аны-биле ...аандырган-даа ...олза, тодаргай хеделишкиннерин боттандырбайн турары ...арадаанныг. Чижээ, республика прокуратуразынга (Дамба-Хуурак) иштикин херектер ...ргаларының, түс чер чагырларының, будуулгелер, ...рганизациялар, албан черлерин удуртукчуларының ...раалашкынга удур хоойлукулугларны ажыглан турарының ...рактыазын иниттилештирер ...угайында сүмеин берген. Хеек аарган товарылгаларда ...ажыдыкчыларга хамаарыштыр ...ынгын хемчеглерин алыр турзын. Хоорай прокуратуразының ...ажемче херектерин ...ериге дуза чедирерин, ...ректер чылыр, хамаатылардың хомудалдарынга база ...негелделеринге кичээнгей чок чорукту болдурбазын айыткан. Дээди судка (Ховалыг), Юстиция министерствозунга (Стал-оол) хоорай судунун ажылын сайгарын көөрүн, дуза чедирерин, арага ийип алган үүлгеткен кем-херектерин тодаргай сайгарылгазын кылырын, юристерниң, харысаалгалыг ажылдакчыларын күш-ажылны коллективтерге, чон ортузунга ужуражышкынларын эртирин, тайылбыр ажылын чорударын саналдаан. Бичилзажок айыттынган министерстволар болгаш ведомстволар дээштиг чогуур хемчеглерни албаан.

Айыл чок чорук министерствозу коррупция кем-херектеринче, салыг точкаларында чиженнээр чорукче чогуур кичээнгей салбайн келгеш.

Улестүр, энергетика, транспор

Кижи болгаш хоойлу

АЛЫКСАКТАРНЫҢ АЯА ДОЛАР

Рынок экономиказыныче шилчилгениң кадыг хоойлузу чонуң амыдырап, чурттаарымга бергедээшкиниерни таварыштырып эгелээн. Чонуун хей кезии амгы бергелер үезинде ак сеткилдин-биле ажыдап алган акша-көпеез-биле аар өртектиг янзы-бүрү хереглелдин барааннарын садып ап, РФ-те удуртукчуларывыстын биске аазап турары «түр үеним бергедээшкиниерим» ажып, шыдажып эртер сорулгалыы чугаажок.

Ынчалзажок бо бергедээшкиниерни канчаар ажып эртерни боттарынмы-биле шинтпирлеп, хоойлу-дүрүмүү хажыдып, ажыкончаа сүрүп турган ажып эртер сорулгалыглар база бар, оларның саны көвүдээн хомуданчыг. Бо кижилер бодунуң чонуунуң карманыныче кара сагыштыг холун суп, чүле хуузунда бай-шыырак чурттаарын чедип аар дээш, чүнү-даа кылырындан чалданчастар. Хей чугаа шөйүп турбайн, үстүнде бижээн чүүлүүнү шын факт-барымдааларга даянгаш, номчукчуларга таныштырайн.

Амгы «Чингирлээн» коллективтиг бүдүрүлгениң прорабы Казак-оол Довуучуевич Сат 1990 чылга өнгөн 1992 чылга өнгөн ынчангы «Хөндергей» совхозтуң балансызынга хамаарыжыр 3 бичежек бажыңнарны хуу улуска 18 ажыг муң рубльге саткаш, ол акшаны совхозуңуң агар санынче киирбейн, боду шингээдип алган.

Бо чылдың июль айда «Чингирлээнниң» удуртулгазындан Чөөн-Хемчик кожуунуң иштики херектер килдизиниге негелде-билдиринишкин келген. Ында бижээн —Беглер-Орук деп черде кыштаг-дан чурттаргa бажыным, Кызыл-Даш деп черде кыштаг-дан хой кажаазын оор алган. Кыштаг оорларын өлүрүп, тиварыңа дузалажырын ажылагайның удуртукчулары ИХК-дан дилээн болган: ИХК-ның экономиктиг кем-керек үүлгедишкиннериниге удур демисел чорудар салбырның ажылдакчызы, милициянын лейтенантызы Роман Доржуевич Куулар-биле истелгени дарый чорударывыска, өлөрээни: Өвүр кожуунда арат ажыл-агыйлыг Герой Түлүш дээрзи Хөндергейде прораб Казак-оол Сатка арага-дарылыг аллдап кээп, «Сээн сеткилиң черле хомудатпас мен. Тудуг материалдары тыппайн тур мен, дузалап көрем» деп кээрге, ол Беглер-Орукта чурттаргa бажыңы, Кызыл-Дашта хой кажаазын айтып бергеш, оларны улус көрбээнде чүдүрүп алырын сүмелээн. Герой Түлүш оон сүмелээнин ёзуугаар кылган-даа. Бодунуң-ва ажыл-агыйының өскүзүн келген кижиге айтып берип чоруур магалыг-ла прорабтыг Хөндергей аа! Бо үүлгедиг дээш кезеемче хөрээн оттурган, истелгези чоруп турар.

ТР-ниң Чааза дузалаг ажыл-агыйны сайзырадырын деткиш, тускай доктаалды хүлээп алганын билир бис. Бо ашчем товартаан, оон өртээ талыйтыр өскен үүле Чөөн-Хемчик кожуунда эвес, республикавыстың булун бүрүүнде дузалал ажыл-агыйынче улуг хинээнгейни салып, боттарынга ажыктыг үүлдерни кылып турар албан, организациялар, чурттакчылар хей. Ынчалзажок бодунуң-на олурган будуун сый шаантар чогевчиг кижилер бары билдингир, олар эки сеткилдиг кижилерни хомудадып, оларның чөптүг шүүмүчүлелинге омаажып турарлар.

Бо чылдың май 19-та Чаазанның хөмүр-даш уургайының кол механигини оралакчызы Эдуард Эдер-оолович Ондар эрге-дужаалын ажыглап, бүдүрүлгениң «Поляк» маркалыг трактору-биле ажылдап турар коллективиниң дузалал ажыл-агыйының кыштаандан 40 санныг электри дамчыдылгазының чагыларын база дилиг материалдарын оорлаавы, туттурган. Бо харысалгалыг ажылдакчының үүлгединнге хамаарыштыр истелге доозулган, херекти судче шилчиткен.

Адар-оол Дондукович Монгуштуң ууртканы Күрүнеевич үндүрүг инспекциязының ажылдакчылары-биле кожуунуң ажыл-агыйларында база Чаазана хоорайда боттарынга хей акша-көпеек киирип алыр сорулгалыг, чок мөлүүр, алыксак-чиксек, чинжек кижилерни илерелдир талазы-биле бир демниг элээн хей ажылдарны чоруттунус, чорудундаа тур бис.

Чаазана хоорайның чурттакчызы Данил Сарыглар бажыңынга чугула арага керегленген болгаш арагачы улуска кандыг-даа чөпшээрел (лицензия) чокка, аар өртөкке арага садып турган, ийи удаа тут-турган. ТР-ниң Президентиниң болгаш Чаазаның арагалаашкынга удур докторалы үнген сеелүүде, ноябрь 22-де бо хамаатының өөнүң хереезжен эзэн Тамара Даваажаповна Сарыглар арага чажырып садып турган туттурып, боду-нуң ажыл-чорудулгазындан орулга кылдыр киирип алганы 40 муң рублин хевырткаш, анаа немей 10 муң рубльге торгаткан. Алыксак, холтак сеткилдиглериниң аяа долар дээрзин бо таварыла бадыткап турар.

Белеткелдер конторазының даргазы Х. Ч. Ондарның чөпшээрели-биле база райпо баштаар черниң киржилгези-оиле Чаазана хоорайда «Универсаль-ныг» садыгжылары чөпшээрел документизин чок, ТР-ниң иштики, даштыкы девискээриндеп товаап келген, аны-хуузунда чижек кижилерден арага хүлээп алгаш, чонга садып турган элээн каш таварылгалар илереэн. Бо садыгның ажылдакчылары Кызыл хоорайдан келген Морозов дээрзиниден 64 муң рубль өртектиг спиртти дүлээп алгаш садып турда, үндүрүг инспекциязының ажылдакчылары-биле кады илереттивис. Ол арагаларның өртээ кожуун бюджединче киирер кылдыр шинтпирлеттингеи.

Ол ышкаш бистин хүндүлеп чаңчыккан аалчыларывыс — МАР-ның хамаатылары контракт-керээ чок янзы-бүрү бараан саарар. Тывеним девискээриндеп хей товар бараанларны чурттунче киирер чорук сөөлгү үеде көвүдээн. Ол чижек саарылга кылыр аалчыларывыстың хей акша өртектиг янзы-бүрү бараанларын хавырдывыс. Ол бараанар садыгларже киирер, өртээ оза-ла кожуун бюджединиң орулгазы болур.

Райпо базаазының складтарынга фонд ёзуугаар келген «Садко» деп бирээзи-ле 21 муң рубль өртектиг 4 телевизориу садыгларже киирбейн, товароведтер Рада Чамбиновна Монгуш, Татьяна Монгушовна Ховалыг, склад эргелекчизи Зоя Номчаевна Донгак олар боттарының эргедужаалын ажыглап садып алганы тодараан.

Амыдырап-чурттаары бергедээн, үүү-даа үүвениң өртекүнези улгаткан, товартаан бо үеде арын-нүүрүн ышкынып, чонун карак ажыттаар, алыксактар, чиженнер-биле демиселди улуг-хүн, суббота дивейн чорудуп тур бис. Бистин бо берге ажылывыска ак сеткилдиг, төлептиг мөзү-шынарлыг кижи бүрүзүнүң дузазы база артык эвес дээрзин номчукчуларга чугаалаксадым.

Болат КУУЛАР.

Чөөн-Хемчик кожуунуң ИХК-да экономиктиг кем-керек үүлгединнге удур демисел чорудар салбырның начальниги, милициянын лейтенантызы.

ТУРАЗЫНЫҢ УЛУУН

Республиканың министерлер-политиктиг солуну «Шын» солунуну доктаамаа улуг сонуургал-биле номчуур болгаш, ону быжыг туруштуг, дээштиг солун деп билир мен. Ынчангаш чоокта чаа солуннуң бир номериниге үнген «Хыналдалар болгаш күштүг удурланмышкынар» деп журналист Надежда Эргептин чүүлүнге хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны бижикседим.

Ол чүүлү номчуурга, кезек коммерсантыларны, ылангыя улус депутаты Г. Эптин баттыр болза чугула деп санаар мен. Бодап-даа көрүнер даан, бистин бот-догуланган республикавыстың чонунуң соңгуп алганы Президентизиниң Чарлыныга ол хире удурланып турар, Чазактың үндүрген доктаал-саавырын тоон көрбес, чагыргадан эрткен ындыг кижини бис ам-даа ийи чыл ажыг үе иштинде канчап девутат кылып алгаш, шөлээн олурар бис?

«Хыналдалар болгаш күштүг удурланмышкынар» деп чүүлү номчаш, Тунеа ышкаш коммерсантыларның тоазының улуун шуут кайган, элденсиниң хаммас-тыр мен.

Номчукчунуң бодалы

жы эттенип, тоазы улгадып турарын кижи кайгай бээрдир. Ол депутат чонуун дугайында шак ынчаар сагыш салып турган болза аар! Херек кырында ол чонга кандыг-даа ажыктыг чүве кылбайн турар, ол үүле улус депутаты деп атты халас черге астып алган чорун турар. Эпп бодунуң үезинде чонну хоозун аазаашкынар-биле тоттуруп алгаш, депутат кылдыр эрте бергеш, ам тура дээрге четкир тулган «маадыр» аварган кылаштап турарга, кижиниң кылыы хайнып келир-дир. Ындыг бак ёралыг кижилерни депутаттар аразындан шүүреп, бедик харысалгалыг ажылдан үндүрер өйү келбээн бе?

Чоп-даа болза, ылангыя Г. Эптин деткип, соңгуп алган соңгуукчулар чонга ажыы чок, ындыг шаарланчак кижилерни депутатындан дедир кыйгыр-Олар Чазак чергелиг саймыт, генерал-майор кижини безин тоовайн, эки-бак сөглеттиниң турганы дээрге, оларның культура чок, мелегейин, тураһонуңуң улуун хеченилеп турар. Олар үүле көвей акшалар ажылдан алыр дээш карап көзүлбестен калган кижилердир. Оларга кандыг-даа ыдыктыг чүве херек чок.

Ынчангаш мээн саналым болза, депутат Эптин дедир кыйгыртыр, хоралыг арага-биле улус мөлүүп, мегелеп турар коммерсантыларга ынгыы хемчегленден онаар. Ындыг кижилерге чүү дээш дора көрдүрүп олурар бис? Эптин улус депутатындан дүжүрер, оон депутатчы эргелерни казыыр дугайында саналды чок деткиир боор деп бодай-дыр мен.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.
Шагаан-Арыг хоорай.

ТӨЛЕПТИГ ИЕ, ШУДУРГУ ИШЧИ

● *Эки кижилер дугайында*

Бодум Кызылдың № 2 автобүдүрүлгезинде чоланчылап турар мен, мазы-харым аазы догуй бирец, шинчи арай четкелек. Чер кезиир чоланчы кижи болганымда, хей кижилерни көрүп, оларның амыдырал-чуртталгазын, ажыл-ижин сонуургап көрүп келдим. Ажыл-ижиниге шудургу, амыдырал-чуртталгазынга төлептиг, ажыт-төлүүге, ада-иезиниге ыраг баарлыг хей кижилерни, ылангыя хереезжен ажыл-ишчилерни көрүп, мегадан чор мен.

Амыдыралга өөрүшкүлүг, бергелерден чалданмас, ажыл-ижиниге шудургу, төлептиг кижилериң бирээзи — Чаа-Хөл районда «Найырал» совхозтуң ажылчыны Сайна Монгушевна Ашак-оол. Аймыырлыг ховузуңуң сигеп, тараа шелдериниге ол могагшылаг чокка хей чылдар дургузукда эр улустан дудак чокка ажылдап келген. Күш-ажылга ынак, алызындан кежээ кижи шагыны кайы-даа эвлүүзүнде аваа олурун шылавас: кышкы үеде малчыныарны дузалакчызы болуп ажылдай-даа бергилээр.

Сайна Монгушевна эриг баарлыг, могаг-шылаг билбес, быжыг тура-соруктуг болгаш төлептиг ие. Оон өөнүң эзэн Эрес-оол 1978 чылда онзактыг халапка таварышкаш, мөчээн. А мичаарда арткан чеди оолдарының, ургларының аразынга мырыкай чаштар база турган. Түткүдүг ажыл-ишчи, буянныг не ажыг-шүжүгге-даа шоолуг алыспаан, бүгү бергелерни ёзулуг маадырлыы-биле ажып эрткеш, ажыл-төлүн бут кырынга тургузун, амыдыралдың делгем орууже киирген болгаш ам-даа киирип чоруур. Оон улуг уруу Сайна өг-бүлелиг, ийи ургларының неви. Аваазы ышкаш базы кежээ, ажыл-ишчи, амгы үеде Шанчы суурда чурттап, ында ажылдап турар. Оглу Мерген «Ак-Хем» совхозта тудугжу, база ажы-төлдүг, Чараш-оол, Эдик алышкылар шеригге төлептин-биле албан эрттиргеш, амгы үеде малчыныап турар, а оларның бирээзи — Санд ажылларында дузалаш кадарчы. Сайна Монгушевнаның ургларының хеймерлери Салбакай, Чечен-оол амгы үеде школада өөренип, удавас бышкан билгиин бижиин алырлар.

Төлептиг болгаш буянныг ис кижи кымга-даа кезээде эриг баарлыг боор чүве-дир. Сайна Ашак-оолдуң база бир буянныг кылган чүүлү: оон кунчуу кадайны ийи карап көзүлбестээнден бээр он ажыт чыл болган. Ол эрткен үеним дургузунда кунчуун Сайна Монгушевна сагыш чованыр ёзу-биле азыран, 1992 чылдың августа сөөлгү орууже үдешкен.

Мындыг буянныг, төлептиг неви, шудургу ажыл-ишчини чангыс чер-чурттулары, бодунуң болгаш өөнүң эр аазының бүгү төрелдери кедергей хүндүлээр, аваа чоргаарланыр. Оон маадырлыг ажыл-ижи, төлептиг амыдырал-чуртталгазы, буянныг болгаш чаагай сеткилдин бүгү кижилерге бо берге үеде сорук киирикчи, үлегер болур ужурлуг. Сайна Монгушевна 1993 чаа чылдың эгезинде дөртен тос харлаар, мичангаш кан дег кадыкшылды, улуг аас-кежиин, рынок харылзааларыныче шилчиринин бүгү бергелерин эрестиг ажып эртерни чеди оолдун, кыстарның незинге, бир оолдун, ийи кыстың кырган-иезинге сагыш-сеткилинин хамыдын ыт-зедим.

Эник-оол ДАГБА-ЛАМА.
Чоланчы.

ЧИГЕЛДЕ, ӨРШЭЭЛ ТУРБАС

Бо чылдың сентябрь 19-та Каа-Хем районнуң Бүреи-Аксы суурга уран үүл удуртукчузу болуп ажылдап турган, боттывыныгыр композитор кады төрээн акывыс Николай Туматович Чамбалды ханныг холдуг кижи дерзин ёзу-биле өлүрген.

Бистер, төрелдеріс, ынак акывысты бодап, сактып, ажыын ажып артып калдывыс. Акывыстың кадайы Светлана Суваковна Чамбал хүнүүн-не ыглап-сыктап, бистен артык ажыын ажып чоруур чеңгевистиг кончуг кээргээр-дир бис. Мурнунда кезээде каттырып, ырлап, таныылап, хөглеп чоруур, чараш шырайлыг кижи болгай. Ам ындыг чүве кайда боор. Ханныг холдуг каргыштыг өлүрүкчүнүң биске чедирген хоразы ол-дур. Ындыг-даа болза өлгениң соондан өлүр эвес, ченгевис ургларыны эки өөредир, төлептиг ажы-чаңга кижизидер дээш хүн бүрү сагышты салып чоруур.

Назы-хары улгады берген ашак кижи акывысты бижектеп өлүрүп каан. Кончуун көрем! Хомуданчыын! Чок, бистер оон өжээн негевес бис. Сарыг-шажыныңы дириг бурганы Ыдыктыг башкы Далай-Ламаның чагыын хажык чокка күүседир бис. «Ыдыктыг Далай-Ламаны үргүлүү сактып, бодап, оон тыва чонга берген чагыгларын күүседип чорупар» деп, Тываның Камбы дамазы Казак Сандак телевидение дамчыштыр чугаалаанын утпас бис.

Амылыг чүве тынынга четпе деп чагыны утпаалынар. Өлүрүкчү чорук дээрге, бодун боду шак ындыг хилинчекке, ялага таварыштыр дээни ол. Өлүрүкчүлерге кажан-даа чиигелде, келдерел, өршээл турбас.

ЧАМБАЛДАРДАН.

ИЙИ ДАКПЫР АЖЫГ-ШҮЖҮГ

Бо чылдың март 7-де Бай-Тайгада Шуй суурунуң чанында Барлык хемниң унунга ийи аныяк оолду дерзин өлүрүкчүлер бижектеп каннар. Ынчалзажок истелге органнарының чамдык ажылдакчылары истелгени үжүр барымдаалап, боттарының кара туразы-биле ажылап келгениниң түүнелинде чангыс-ла кижиге удур херек оттурган. Ол өлүрүкчү аная таарынмас арга чок, чүте дээрге кем-керек үүлгедишкинин болук кижилер кылган болза, херек аартай бээрин ол кончуг эки билир. Оон-биле кады кем-керек үүлгедишкинна чаасканн хүлээп ап турар өлүрүкчү өске өөрүнде коргуп, сон-даарта айыл чок чорукту бодунга магадылап турары билдингир.

Ийи кижиниң амы-тынынга чедериниге идепкейлиг киржип турганнар аная-ла хереклер болуп хуулгулай бергеннер. Өлүрткеннериң бирээзи мээн төрелим Орлан дээр оол. Чоокта чаа, тодаргайлаарга, ноябрь 20-21 хүннеринде, Орланның адазы Хүреш-оол Кызылга чоруп турда, оон ийиги оглу Анчыны хан сорукчулары база «дойлап» каапкан болдулар.

Ада-иениң характарының чаштары дамырак суг дег төктүп, кургавайн турда-ла... Ийе, ам ол карак чаштары оларның сөөлгү тыныжынга чедип кайны доктаап, кургаар деп. Баштайгы өлүрүкчүнүң онаашкан дүрүм үүлүнде көрдүнген болганда, аная кеземче хоойлузунуң дээди ялазын республиканың Дээди суду онаар дээрзинге чигзяниг турбас. Биригээр чугаалаарга, оон өске кандыг-даа шинтикел турбас ужурлуг деп чугаалаарым бо.

Баштайгы кем-керектя чангыс кижи эвес, а болук кижилер үүлгеткен дээрзин Шуйнуң чурттакчылары билбишаан, чангыс кижиниң бурудаткаш, өскелерниге дегбейн баарга, кайган-даа турар-ла-дыр. Үүлгедишкинниң болган байдалы, оон демдектери чонга база билдинге бээр болбазыкпе.

Ам ийиги ханныг кем-керек үүлгедишкининиң истелгениң түүнели үүү болуп доостуруп үе көргүзе бээр. Ынчан болумнуң сөзүмүү, юрист кижи болганымда, базы чугаалай бээр мен. Черле ынчаш истелге органнарының чамдык ажылдакчылары истелгени чедир кылбайн, кем-керек үүлгедикчилериниге каалама делгем орукту ажыдып берип турарга тааржыр бе? Олар шын эвес истелге кылгаш, үүлгедишкинге база киришкени ол-дур.

Ам бистин аравыста чок Орлан, Анчы оларның ада-иезин, төрелдерин, кырган-аваазы шак ынчаар ийи дакпыр ажыг-шүжүглүг Шуйда чурттап чорлар. Өлүрүкчүлерниң ада-иелери, төрелдери чүүү бодап чорлар ирги, дыннаан болза...

Михаил ШУР-ООЛ.
Хоочун юрист.

ЭКИ КИЖЭЭ ЭШ ХӨЙ

Кым-бир кижиге чашпаалааш-даа эвес, ону дээрже үндүр мактаксааш-даа эвес, кижизиг мөзү-бүдүштүглерин үнелеп, экини эки деп демдеглезе-даа канчап баар боор. Эскертинмес ачы-буянныг мергежилдер, ажылдар хей. Чонунга чоорган болуп, быжыг туруштуу, мергежилиниге бердингени-биле көөргеттинмес, топтуг-томааныг, улуургак сеткил чок кижилер бодунуу-биле чурттап, ажылдап чоруур. Ылангыя көдээ черлерде ажыл-ишчилерни черле өй-шаанда эскерип, оларның ажыл-ижин чонга таныштырар, ат-сывын адап алдаржыдар ужурлуг эвес чүве де деп бодап чоруур кижи мен.

Диш аарны ышкаш даржыктыг, хилинчектиг аарыг чок. Ону аарып эткен азы аарып чоруур кижилер эки билир. Диш эмчилериниң хей эвезинден азы базаалары кошкак эмнелгелерде чогумчалыг байдал чогундан аарыг кижилер аксы-мурнуун дуглап, шарып алгаш Кызыл киирер ийикпе азы орук аайында кожуунар төптериниче чорун, эмнедип турар. Шагаан-Арыгның район эмнелгезинги диш эмчилериниң аажылдаар өрээлдери каш-даа бар. Оларже оочур маная аарыг кижилер кезээде хей болуур. Чамдыкта ол өрээлдерге эмчилер четчип турар. Бир чамдыкта чангыс-ла эмчи ажылдап орар. Эмчилер ажылындан кандыг-бир чылдагаан-биле үүүп чоруй-даа баар...

Чылыг сөстер

Оларның арааныдан каракшилдиг, тыва, аныяк эмчи ажылдаар черин черле кагбас. Чамдык хүннерде аарыг кижилерге чаасканн хүлээп ап турар. Ол хиреде оон артыкдуду, ончуг сөс сөглеп, аарыг кижилерже каржыланыр турганын кым-даа көрбээн. Аарыг кижилер көвүдеп, оочур узай бээрге, чамдык дээди эртемниг эмчилерниң аажы-чаныы көргүзе бээри бо кижиге дыка эчок болур. Бо эмчи ындыг эвес, улуг-даа, бичии-даа кижилерни денге хүндүлеп көөр, оон аарымның байдалын айтырарда безин өөзарымчалыг болдур ийин. Бо бүгү оон профессионал мергежилиниң бир шыырак, бодунуң мергежилиниге бердингени эки ажылдыг эмчи деп билир мен. Ол бодунуң харылаан турар эмнелгезин дээди болгаш ортумак эртемниг янзы бүрү аарыгларны эмнээр эмчи кадрларже четчелеп хандыртынган. Амгы үеним чаа-чаа эмнээр дериг-херекселлери-биле хандыртынып турары эки деп бодаар мен.

Ынча чыдып эмнедип турарлар-биле чугаалажырга Мөнгүн-Тайга, Бай-Тайга, Баян-Хемчик, Эрзин, Тес-Хем дээш кабынын-даа келген кижилер бар корду. «Кызыгаар» совхозтуң малчыны Т. Т. Норзанмаа, Геннадий, Роза Ооржак-тар, «Тере-Хөлдер» Давай Кол, Баян-Хемчиктен сарыык кадарыым С. Довгак дээш, оон-даа өскелер ында эмнедип турарлар.

Аная чыдып эмнедип турааннар эмчилер М. М. Ооржак, А. Н. Ли, Н. Н. Поверина, К. Х. Орус-оол, Н. Н. Килина болгаш өске-даа эмчилерге өөрүп четтиргенин илереткен чылыг сөстерни бижип каан журналды номчудум.

Бистиң өг-бүле Сергей Калзановичи Шойгу, бо чугаанның автору бодум оларга кирип эмнедип, үстүнде ады көргеп эмчилерге, эмчи сестраларынга бистиң кадыныска дузалап келгениниге өөрүп четтиргенивисти илередим, өске эш-өөрлер-биле бир дөмей черге чедир мөгейдивис.

Раиса ТОЛЗАТМАА.

МӨГЕЙДИВИС

Мурнунда чылдарда № 2 поликлиникага дижип турган, ам малчыныар эмнелгези деп адап турар бис. Ол эмнелгениң эмчилери ырак-узак районнардан кадыын бижиктирип, эмнедип алыры-биле келген малчыныарны хүлээп ап, аарыын тодарадып, чыттырып эмнеп турар. Чамдык кижилериң аарыының байдалы аная тавышастарын өске эмнелгелерже шилчилип, ол эмнелгелериниң эмчилерин чалап ап, аарыгларны база тодарадып турарын чон мактаар болдум.

Малчыныар эмнелгезиниң эргелекчизи Алефтина Николаевна Ли бистиң республиканың эмчилериниң арааныда база бир шыырак, бодунуң мергежилиниге бердингени эки ажылдыг эмчи деп билир мен. Ол бодунуң харылаан турар эмнелгезин дээди болгаш ортумак эртемниг янзы бүрү аарыгларны эмнээр эмчи кадрларже-биле четчелеп хандыртынган. Амгы үеним чаа-чаа эмнээр дериг-херекселлери-биле хандыртынып турары эки деп бодаар мен.

Ынча чыдып эмнедип турарлар-биле чугаалажырга Мөнгүн-Тайга, Бай-Тайга, Баян-Хемчик, Эрзин, Тес-Хем дээш кабынын-даа келген кижилер бар корду. «Кызыгаар» совхозтуң малчыны Т. Т. Норзанмаа, Геннадий, Роза Ооржактар, «Тере-Хөлдер» Давай Кол, Баян-Хемчиктен сарыык кадарыым С. Довгак дээш,

КҮРҮНЕВИС ДЫЛЫН КАЖАН ХҮНДҮЛЭЭР БИС?

Делегейде кандыг-даа чурт, ында нация бүрүзү күрүне дылдыг, оозун аажок хүндүлээр, аная чоргаарланыр: күрүне суддезинге болгаш тугунга деннээр. Ынчаарга чангыс эвес, а ийи, харын үш-даа күрүне дылдыг чурттар делегейде бар. Чижээ, Канаданың бүгү чурттакчыларының саны 20 миллион ажыг кижи, 60 хуузу англичаннар, 27 хуузу — французтар, ынчангаш Канаданың күрүне болгаш албанның дылы — англи, француз.

Швейцариниң (Швейцария Конфедерациязының) чурттакчылары 6 миллион ажыг кижи, 65 хуузу немецтер, 18 хуузу — французтар, 12 хуузу — италяннар. Ынчангаш немец, француз, италя дылдарны Швейцариянын күрүне дылы кылдыр хүлээп көрген. Делегейниң өске күрүнелериниге деннээрге, улуг эвес чуртка — Швейцарияга үш күрүне дылы аартык эвес ирги бе? Чок, коңгус аартык эвес, харын ында чурттап турар нациялар деп эргелиг болганда, оларның дылын чурттун күрүне дылдары кылдыр хүлээп көрген чорук — нация бүрүзүнүң төлээлекчилери бот-боттарын хүндүлежириниге, билчириниге, эп-найыралдыг чурттаарынга дыка эптиг болуп турар. «Национаддар аразының чөрүдээн» деп бачыттыг өстер Швейцарияда дыкнаалбайн турары, ынчангаш таварыла эвес.

Тыва Республиканың бүгү чонунуң 65 хуузу тываалар, 35 хуузу орус дылдыг чон. Республиканың күрүне дылы кылдыр тыва болгаш орус дылларны хүлээп көрген болза, ийи күрүне дылдыг болуу Тывага аартык болу бээр деп саанан көрген чүве ирги бе? Херек кырында Тываның күрүне дылдарының шагдаала бирээзи болу берген орус дылды Тыва Республиканың күрүне дылы кылдыр хүлээп көрбээни дыка хомуданчыг. Республиканың бүгү чонунуң 30 ажыг хуузун Үндезин Хоойлу ёзугаар хүндүлеп көөр үжүрлүг бис. Бодунуң бүгү хамаатыларының 30 ажыг хуузунуң-даа эрге-ажыын Тыва Республиканың Төп болгаш чер-черде күрүне эрге-чагыргалары камгаллар хүлээлгелиг.

Күрүне дылы кылдыр чарлап, хүлээп көрген болгаш Дээди Советтиң сессиязынга маргыжып-маргыжып бадылап алган төрээн дылывысты чогум кайы хире хүндүлеп, үнелеп турар-дыр бис? Бо чүүлүн айтырымны бичиг-даа бол, сайгарып көрзүн. Тываның күрүне дылын амга чедир болур-чогууру-биле хүндүлевейн, дыл дугайында Хоойлуну барык күүсеттейн келгеш. Ынчангаш ол Хоойлу ам-даа саазын кырында артышаан.

Манга барымдаа кылдыр чамдык чижектерни айтып көрейн. Бирээде, даштыкы чурттарның төлээлекчилери-биле чугаалажыр-ла Тыва Республиканың күрүне дылы ажыглаттынган турар ужурлуг. Делегей эргезиниң бо принциппин бистин төлээлекчилериниге сайып турар бе? Бо дугайында олардан номчукчулар айтырып көрзүн. Ийиде, албан, организация, бүдүрүлге черлериниң тыва удуртукчуларынын, тускай эртемниг-лериниң хей нуруузу солунларга, радиога, телевидениеге бодунуң үүлдерин үүгле орус дыл кырынга бижип, кажан илеткелдер кылып, санал берге-де, ук эштерни дыннаарга, оларның чугаларында орус болгаш даштыкы дыл колдаан өстер бар болгулаар. Күрүне дылын хүндүлеп, үнелеп, аная чоргаарланып турарывыс ол бе, ынчаш?

— Материалларны чүге тывалап биживаан силер? — деп ындыг эштерден айтыраргa, олар мынча деп чоргаарлаган ышкаш харылап каар:

— Дөв ол Саян артынга, өске хоорайларга, он ажыг чыл өөренип, ажылдап, чурттап каапкан болгаш, тываларны бижип албас апарган кижи-дир мен.

Мындыг харыны дыннаарга, тыва кижиге дыка-ла эгенчиг боор чүве-дир. Шагда Ак-Турургдан Тамбовтуң аттыг шериг училищезинге бир эр ийи чыл өөренгеш, чаныып келген. Дүүш үезинде аазы хой саап турда, оон чанынга демги оглу чедип келгеш, улуг кара хуниже көрбүүаан, мынча деп айтырган:

— Авай, бо чүзеник адын чүү дээр ийик?

— Улуг хоорайга өөренип тургаш, угааның тенин бергени, албаарап калганы ол бе, оглум, эртем-билиглиг мен дээр кижи бо хунага дөмейлежи бээрге кайын боор. Хөөкүй хуна сээн адыңны база билбес-ле болгай.

«Өске хоорайларга хей чылдарда тургаш, тыва дылым уткан-дыр мен» деп чаржыныг тайылбырыын үндезин чогун амыдралда мындыг фактылар, барымдаалар сойгалап турар: немец национаддыг А. А. Пальмбах деп кижи тыва дылды тергини эки билир кылдыр кунаан өөренип алганыл? Тываларны оларның төрээн дылынга Александр Адольфович кайгамчык билдилии-биле өөретпишаан, төрээн дылын хүндүлээринче, үнелээринче кыйгырып чораанын оон өөренискилериниң бирээзи болганымда, дыка эки билир болгаш, ол дугайында кажан-даа утпас мен. Ынчаарга Саян артынга он ажыг чыл чурттаапында эвес, а хамык ужур болуунуң төрээн дылын — ам күрүне дылын чамдык кижилериң хүндүлеевиниде мишаажыл.

Тываларның дылын эки билир кылдыр өөренип алган бурят национаддыг башкы Г. М. Тахпанаков, орус национаддыг Н. Г. Уколов, Г. В. Иванов, М. И. Пахомов болгаш өскелер-даа тыва дылды дыка хүндүлээр, үнелээр, тываларның дылын билириниге чоргаарланыр чораанын билир мен. Чижээ, Григорий Викторович Иванов-биле кады кожан көдээ үмүп, сургакчыларга, ол бодунуң төрээн дылын «уттуптар» кижи, аратар-биле оон суглук чокка тывалажып орарын магадаар чордум. Бир катап Михаил Иванович Пахомов-биле Кызыл хоорайының Ленин кудумчузунга бо чайын ужуражы бергеш, амыр-мендизин орустап айтырарымга, ол мынча деп тывалап харылады:

— О, тергиин, тергиин, оол, тас-ла чурттап чор мен!

Үшүе, Кызыл хоорайда болгаш районнарда, харын колхозтарда болгаш совхозтарда безин албан, организация, бүдүрүлге черлериниң адрестери үүгле орус дыл кырында бижиттинген боор-дур. Ук адрестерни тыва дыл кырынга база бижириниде чүге коргар чоор? Күрүневистиң амдыгында кара чангыс дылын хүндүлеп турарывыс ол бе, ынчаш? Чок! Хүндүлевейн турарывыстың хеченизи-дир. Дыл дугайында Хоойлуның амыдыралга чедир боттаймайн турарының база хеченизи-дир. Хоойлу күүселдезинге хайгаралды боттандырар хүдэлгелиг алган черлериниң, эрге-дужаалдыг чамдык кижилериң чедир ажылдаваан турары дыка-ла хомуданчыг-дыр.

Албан, организация, бүдүрүлге черлериниң адрестери тыва болгаш орус дылдар кырынга айтыры, тыва солунларга тыва авторларның үүлдери күрүне документилери, чижээ, докторалдар, чарлыктар, хоойлулар эвес болганда, ук үүлдерни тыва дыл кырынга бижири чугула деп бодаар мен.

Дөртте. Тыва Республиканың Дээди Советиниң, оон Президиумунуң болгаш ТР Чазаның алган документилерин, чижээ, докторалдарны, шинтпирлерни, чарлыктарны, айтышкыннарны, дыннаалыгларны, хоойлуларны баштай орус дыл кырынга белеткеп, хүлээп алгаш, а оон сөөлүнде оларны тыва дылче очулдуруп турар. Ынчаар кылыр турарында кандыг-даа хажегай чүве чок дээрзинге бодум хуумда бүрүн бүүдүүр мен: хоойлуларны, харын докторалдарны безин баштай тыва дылга белеткеп, хүлээп алгаш, оларны орус дылче кым, канчап очулдурарыл? А республиканың чонунуң 30 ажыг хуузу орус дылдыг чон болганда, ол документилерни орус дыл кырынга парлаары, чарлаары шуут албан болгай.

Россия Федерациязының Дээди Совети, оон Президиуму, Чазаа, Россия Президентизи Тывага хамаарыштыр чугула доктаал азы чарлык хүлээп алган дижик. Ынчаарга ында айыткан сорулгаларны күүседир дээш Тываның удуртулгазы бодунуң доктаалын азы хемчегленин база ажылдап кылыр, хүлээп алыр апаар. Ынчаарга Москвадан орус дыл кырынга келген документилерге үнелезилеп, тус черниң документилерни орус дыл кырынга белеткээри черле чүүлдүг, чөптүг, харын эптиг болур ийик. Ынчаарга аммыралды, оон болуушкунарны, негелделерни боттуубиле болгаш сарыылмы-биле барымдаалап көрбүшаан, Чазак документилериниң телевилеллерни орус дыл кырынга белеткеп турарын бүрүн деткиир мен.

Мээн бо чүүлчүгежимде көдүргеи айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң саналларын киирерим дыл эртемдениериниден, башкыларындан, бүгү депутаттардан болгаш номчукчулардан дилээр бодаан мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

● ДЕПУТАТТАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

СУМЕЛЭЭР-ДИР МЕН

Солун дээрге кижизидикчи болгаашкынымдан ангыда, хүнүн сурталаачызы. Ылангыя рынокту берге үезинде амыдырал-чурттаалгада тавараны турар аар өртектерни хүн бүрүде кыр-кырынче немежип турарын, ажык-чаргыг чорукту ажыглап алгаш, номчукчу бүрүзү бодунуң санал-оналдарын солчурунга ажыглап турар кара чангыс чепсээ деп билип, бодап чоруур мен.

Ол ышкаш солун организаторчу, медээлекчи, сумелекчи, кыйгырыкчы. Оон ангыда, кем-черек үүлгедикчилерни, оорларны, өлүрүкчүлерни, күштекчилерни, төгчетлекчилерни, чижек номчукчулер дугайында сойгалап илередириниң кол чепсээ.

Тыва солуннарны бичии аревэчи чораан шаамдан, азы 1936 чылдан эгелээш-ле «Шын», «Арезэ шыны» дээш, өске-даа солуннарны назынын иштинде чатыдып ап, номчуп, оларның бижикчизи болуп келгеним ужуру ында.

Мен 69 харлыг мен. Солун чокка чангыс-даа хүн хүнзээрге берге. Шагдагы ышкаш хүн бүрү хурал-суглаа кылып, тайылбыр ажылы чорбастаан үе-дир. Мөзээ чүгле солуннар, радио, телевизордан өске дуза көргүзер, сумележир, чурутта, республикада үү болуп турарын угаадып бээр чүве чок.

Мен чангыс бот мен, амыдырал хандырылгам талазыбыле чедиимсстерге саадып турар мен. Бодум арага-дарыже шоолуг сундулуг эвес мен. Таакпыны бо назынын иштинде тыртып көрбээн мен. Беш ургуларым база үстүнде адааным үүлдерже сунду чок.

Бо кел чылдар 1993 чылдың солуннарын 652 рубльге чагыдып алдым. «Шындан» эгелээш иштизи-биле 6 солуну чагыдып алдым.

Ынчангаш мен ышкаш пенсионерлер келир чылдың солуннарын чаа чылдан эгелеп албас-даа болза, шала озалдап-даа алыры-биле чагыдып алырын солуннуң номчукчуларынга сүмелээр-дир мен.

Агбаан ДОРЖУКАЙ.
Хандагайты суур.

ЭЛИКТЕРИВИС КАНЧАН БАРГАНЫЛ?

Бо чылын Чыргакы баштарында хар эрте чаггаан. Эгезинде чаъс холумактыг хар чаггаан түннелинде, ында амыдыраап турлаглаан ан-меңге берге байдал тургуступ келген. Ынчангаш ан-меңге чем дилеп, Улут, Бичи Чыргакылар, Дагыр-Шеми болгаш Доора-Хемперден үнүп, «ийи бугтуг» дайынналардан дезер дээш толуп эдерткеш, Хемчик кыдынга кээп турарыл бо-ла көөр мен.

Ол ан-меңнин чамдызы боттарынын эрги турлагларынче чаныып келгензиг-даа. Бойдустуң хайыразы— чараш элик-хулбүстү тайга-сыннан кымнар ойладып турарыл? Ол дээрге динчилер бис деп мөгеленип алган ийи-чангыс чазый кижилердир. Чыргакы хемнин бажындан оон аксынга чедир дөрт суур бар. Оон ангыда, соң унунда чурттаан, маа-маганын кадарып, чылгызын өстүрүп чоруур кижилериви бар. Малчыныардан ангыда, ийи-чангыс кажар арга-биле боо тыптынып алган чазыйлар база бар.

Олар Хемчик хемнин-кыдынга тын хараныр дезип чедип келген ан-меңнин кырын, келир салгалга арттырбайн турары кончуг хомуданчыг.

Ынчангаш ол ан-меңни хыдып-кырып турып бербейн, харын ону каратап, улам өстүрериниче чангыс чер-чурттуларымны-кыйгырып, дилеп тур мен.

Делег-оол КУУЛАР.
Күш-ажылдың хоочуну.
Хорум-Даг суур.

Аккыр чоорган эштип алган,
Арны-бажы ак-шаа болган,
Ием черде бажынарлыг
Ие-суурум удаан-даа ышкаш...

В. САВИНЫХТЫҢ «Кышкы суур» деп фото-чурумалы.

Культура амыдыралы

ЫРЫ, ШҮЛҮК БИСКЕ ДУЗАЛААР

Арагалаашкын болгаш алкоголизи-биле демиселдан күштелдириниң бир «угулу» оруу —чоннуң бо берге үеде тура-соруун кодүрүп, культура одагларынче хаара тудары, оларның хостуг үезин шын ажыглаарынга бүгү аргаларны бээри болур. Бай-Тайга кожуунуң тус чер чагыргазы бо талазы-биле ажылдарны эгелээн. Ылангыя аныяктарны бо ажылче хаара тударыбыле кожуунуң сумуларында, албан, бүдүрүлге организацияларында аныяктар бөлүктерни тургузуп эгелээн. Среда, суббота хүннеринде кодээ культура бажыныарынга аваа ямзы-бүрү хеличеглерге аныяктар боттары идепкейлиг киржип, ээлери болуруп кызыдып турарлар. Соолгу үеде эзирик келгеш, чурум үрей бээр аныяктар безин эвээжеп келген. Кожуун чагыргазының чанында пазы четпестер комиссиязының кежигүннери, милиция, культура ажылдакчылары кежээлерик, дискотекаларны эрттирип турар.

Районнуң бүгү культура бажыныарынга композитор, чангыс чер-чурттуувус А. Б. Чыргал-оолдуң чырык овур-хевириниге, талантызынга тураскааткан «Чымчак салгып» деп музыка-чогаал композициялыг кежээлер солун эрткилээн. Чоокта чаа районнуң Культура бажынынга кежээкинин 7 шакта аныяктар, чоя долдур олурупкан. Ол-ла шакта «Байлар базы ыраажыр» деп кино эгелээн. Ынчалзаа-даа спортчу, музыка, ыры, шүлүкке тураскааткан кежээже чоп хөй чыыгган. Ону районнуң культура бажыны, ургуларның спорт школазы, «Мөнгүлек» каттыжыышкыны 9 чыл болган ооя демдеглеп эрттирип тура, оон баштайгы тургузукчузу шүлүкчү Чүлдүм Кан-оол чыыг сестерни чугаалап, киржикчилериниң уран талантызы-биле таныштырылгадан эгелээн. Кежээнин киржикчилера мөнгүлекчилерниң 1983 чылдан эгелээш бо хүнге чедир үндүргүлээн хаа солуннары-биле таныжар аргалыг болганнар. Ында кымны чок дээр. Бичии школачы шүлүкчүлерден эгелээш, сезен хар ашкан Адаш Чымановна Иргиттин шүлүктеринге чедир, Сарыг-оол Салчак, Сэйлыкмаа Комбу, Көк-оол Байыр-оол, Светлана Самбый-оол, Чимис Адыг-оол дээш, кымны чок дээр. Кан-оол Чүлдүмүнүң сестеринге бижээн Борис Чамбыттың ырларын Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Чеченг Монгуш ырлап күүсеткен. Светлана Самбый-оолдуң уян, чечен шүлүктери сеткилдерни хөлзедип турду. Ийе, амыдырал бо хүннерде берге, ынчалза-даа бистер кижилерни чараш үүлге, ыры-хөгжүм, шүлүктүң күжү-биле сеткилхөөнүн сергедип, эвилин күзээр болзувусса, кандыг-даа берге-ни эрте бээр бис деп үүлүү кежээнин удуртуп, эштериниң шүлүк, ырларынга эвилдеп олурганнарның үнелелин, адыш часкаашкынарын дыннап олура бодап олурдум. Үүгле сеткилге комуданчыг үүл — улуг улустуң культура бажынынарынче эвээш келири. Ынчалза-даа тыва чоп араганың агымынга алыспас, ол бодунуң тыва чанчылбөдүүлдарынга шыны артар дээрзиге бүзүрээр мен. Бай-Тайгажыларның чангыс-ла эрткен бир кежээнин бижиргге мындыг.

Чечекмаа САЯ.

Бай-Тайга район чагыргазының даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызы.

УЖУРАЖЫЛГАЛАР

«Шамбалыг» каттышкан ажыл-агый коллективинин чаланы-биле «Шын» солуннуң болүк ажылдакчылары база ортумак школаның коллективинин чалзаны-биле Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы композитор Альберт Седип-оолович Танов база чогаалчы Екатерина Дүктүг-ооловна Танова суурнуң чонубиле болгаш школачылар-биле ужуражылганы школаның деллем залынга эрттиргеннер.

Солуннуң кол редактору Владимир Федорович Чадамба чыыгган чонга «Шын» солуннуң ужур-дузазын база бо берге үеде чоннуң солунну кайы хире чагыдып ап турарын база кандыг-кандыг чедер-четпестер барын чугаалап берген. Солуннуң киддис эргелекчизи Куулар Сарыг-оол бодунуң чогаатканы шүлүүн номчуп бергеи. «Шын» солуннуң ажылының дугайында болгаш келир үеде кандыг чагааларны парлап болуруп Куулар Экер-оол, Оттук-оол Ондар, Сара Монгуш, Дамчай-оол Ондар чугаалааш, «Шын» солуннуң келген бөлүк ажылдакчыларынга чедишкинин күзеп турдулар.

«Шын» солуннуң келген бөлүү Шамбалыг суурнуң шыдыраачылары-биле ужуражкан. Түннелинде «Шын» солуннуң коллективи тиилээн. Шыдыраачылар бирги чер дээш база ойнаан. Түннелинде бирги черни кол редактор В. Ф. Чадамба, ийигизин суурнуң шыдыраачызы Алексей Арандол, үшкү черни солуннуң ажылдакчызы Лазо Монгуш олар алгаш, кодээ Совет, профкомнуң мурнундан хүндүлел бижиктер-биле шаннатканнар. «Шын» солуннуң шыдыраачылары боттарының удурланыкчыларынга база-ла суй-белектерни тывыскан. Оон соонда келген аалчылар боттары концерт көргүскен. Шүлүкчүлер Кара-оол Натпий-оол, Куулар Сарыг-оол олар боттарының чаа бижээн шүлүктерин номчааннар.

«Шын» солуннуң хөрээжен ажылдакчыларының, Лазо Монгуштуң «Алимаа» деп ырының хоюг, өткүт үну-биле ырлаанын, солуннуң коллективинин «Төрээн хемним эринде» деп ырының узун, хоюг кылдыр бадырганы чыыгган улустуң алыш часкаашкынынбиле доозулган. «Концертти ам-даа улаштырып болур бис, ынчалза-даа ам силерде Кызылдан база аалчылар келгеннир, ийи-чангыс чугаа-ла ыраажылаарывыс» деп, менээ өөрүшкү-биле чугаалап олурду. Байырлыг кежээнин кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Ч. А. Саая ажыктаан. Инвалидтер иниттелиниң даргазы Х. М. Кан-оол дыннадыг ылган. Байыр чедирин сөс бергеннер. Кожуунуң улус депутаттарының Советтери даргазы Х. Ч. Хертек, кожуун чагыргазының оралакчы даргазы Б. С. Чымба олар чаазактың инвалидтер дээш сагыш човаашкынын, оларга аас-кежиктиг, кол-ла чүүл— кадыкшылды, ажылынга чедишкинилерни күзээн.

Кожуунуң инвалидтер иниттелиниң агар саныче Тээли суурнуң чагыргазы (даргазы С. С. Салчак), коммунал ажыл-агыйы (А. Х. Сүрүн), сеттелге-тудуг организациязы (В. Б. Доргаа), хереглекчилер иниттелери (К. С. Чамбый-оол), культура килизи (С. И. Самбый-оол), кодээ ажыл-агыйының профсоюзлары (К. И. Седип) мундан үш муң чедир акшаларны шилчитиксеп, ыраажылаарны-биле ужуражкан. Түннелинде «Шын» солуннуң коллективи тиилээн. Шыдыраачылар бирги чер дээш база ойнаан. Түннелинде бирги черни кол редактор В. Ф. Чадамба, ийигизин суурнуң шыдыраачызы Алексей Арандол, үшкү черни солуннуң ажылдакчызы Лазо Монгуш олар алгаш, кодээ Совет, профкомнуң мурнундан хүндүлел бижиктер-биле шаннатканнар. «Шын» солуннуң шыдыраачылары боттарының удурланыкчыларынга база-ла суй-белектерни тывыскан. Оон соонда келген аалчылар боттары концерт көргүскен. Шүлүкчүлер Кара-оол Натпий-оол, Куулар Сарыг-оол олар боттарының чаа бижээн шүлүктерин номчааннар.

«Шын» солуннуң хөрээжен ажылдакчыларының, Лазо Монгуштуң «Алимаа» деп ырының хоюг, өткүт үну-биле ырлаанын, солуннуң коллективинин «Төрээн хемним эринде» деп ырының узун, хоюг кылдыр бадырганы чыыгган улустуң алыш часкаашкынынбиле доозулган. «Концертти ам-даа улаштырып болур бис, ынчалза-даа ам силерде Кызылдан база аалчылар келгеннир, ийи-чангыс чугаа-ла ыраажылаарывыс» деп, менээ өөрүшкү-биле чугаалап олурду. Байырлыг кежээнин кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Ч. А. Саая ажыктаан. Инвалидтер иниттелиниң даргазы Х. М. Кан-оол дыннадыг ылган. Байыр чедирин сөс бергеннер. Кожуунуң улус депутаттарының Советтери даргазы Х. Ч. Хертек, кожуун чагыргазының оралакчы даргазы Б. С. Чымба олар чаазактың инвалидтер дээш сагыш човаашкынын, оларга аас-кежиктиг, кол-ла чүүл— кадыкшылды, ажылынга чедишкинилерни күзээн.

Кожуунуң инвалидтер иниттелиниң агар саныче Тээли суурнуң чагыргазы (даргазы С. С. Салчак), коммунал ажыл-агыйы (А. Х. Сүрүн), сеттелге-тудуг организациязы (В. Б. Доргаа), хереглекчилер иниттелери (К. С. Чамбый-оол), культура килизи (С. И. Самбый-оол), кодээ ажыл-агыйының профсоюзлары (К. И. Седип) мундан үш муң чедир акшаларны шилчитиксеп, ыраажылаарны-биле ужуражкан. Түннелинде «Шын» солуннуң коллективи тиилээн. Шыдыраачылар бирги чер дээш база ойнаан. Түннелинде бирги черни кол редактор В. Ф. Чадамба, ийигизин суурнуң шыдыраачызы Алексей Арандол, үшкү черни солуннуң ажылдакчызы Лазо Монгуш олар алгаш, кодээ Совет, профкомнуң мурнундан хүндүлел бижиктер-биле шаннатканнар. «Шын» солуннуң шыдыраачылары боттарының удурланыкчыларынга база-ла суй-белектерни тывыскан. Оон соонда келген аалчылар боттары концерт көргүскен. Шүлүкчүлер Кара-оол Натпий-оол, Куулар Сарыг-оол олар боттарының чаа бижээн шүлүктерин номчааннар.

«Шын» солуннуң хөрээжен ажылдакчыларының, Лазо Монгуштуң «Алимаа» деп ырының хоюг, өткүт үну-биле ырлаанын, солуннуң коллективинин «Төрээн хемним эринде» деп ырының узун, хоюг кылдыр бадырганы чыыгган улустуң алыш часкаашкынынбиле доозулган. «Концертти ам-даа улаштырып болур бис, ынчалза-даа ам силерде Кызылдан база аалчылар келгеннир, ийи-чангыс чугаа-ла ыраажылаарывыс» деп, менээ өөрүшкү-биле чугаалап олурду. Байырлыг кежээнин кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Ч. А. Саая ажыктаан. Инвалидтер иниттелиниң даргазы Х. М. Кан-оол дыннадыг ылган. Байыр чедирин сөс бергеннер. Кожуунуң улус депутаттарының Советтери даргазы Х. Ч. Хертек, кожуун чагыргазының оралакчы даргазы Б. С. Чымба олар чаазактың инвалидтер дээш сагыш човаашкынын, оларга аас-кежиктиг, кол-ла чүүл— кадыкшылды, ажылынга чедишкинилерни күзээн.

Кожуунуң инвалидтер иниттелиниң агар саныче Тээли суурнуң чагыргазы (даргазы С. С. Салчак), коммунал ажыл-агыйы (А. Х. Сүрүн), сеттелге-тудуг организациязы (В. Б. Доргаа), хереглекчилер иниттелери (К. С. Чамбый-оол), культура килизи (С. И. Самбый-оол), кодээ ажыл-агыйының профсоюзлары (К. И. Седип) мундан үш муң чедир акшаларны шилчитиксеп,

ДИЖИҢЕРНИ КАМНАҢАР

Аарышкыдан арны-бажын дырыштырбышаан, чаагын тудуп, суйбап азы так шарып алган чоруур кижилерни бо-ла көөр ышкажыгай бис. Оларны көрген кижи диш аарының кайы хире даржыктын сактып кээр. Диш канчан аарый бээрил? Диш аарбазын, ол кезээде кадык, чараш чорзун дизе, үүнү канчалза эгил? Ол дугайын ам чугаалап көрейн.

Диштин аарый бээринин бир нептерегей чылдагааны кариес деп аарыгның өскээниинден болу бээр. Ол дээрге (кариес) нептерегей диш аарыы. Кадык камгалалының Бүгү-делегей организациязының саязанын ёзугаар адырга, оон-биле чер бөмбүрзээнин чурттакчыларының тозан хуузу аарыр турар.

Кариес чоорту тыптыр аарыг. Баштай дишке улуг эвес ак чер тыптып келир. Ол чер чоорту кзрарын кел-ле чылар. Диштиң сөөгү оон чоорту ымтаан эгелээр. Оон кариес хозу тыптыр. Ынчан диш чогум аарбас ийикпе диште тыптып келген хос черни шиш баштыг чүве-биле чушкурааш-ла болза, ол белен аарбас. Ынчалза-даа чигирзиг, соок азы изиг чем чип, дайнап турар үеде бичии аарып кээр болгаш диш аарыыр хире-дир дээрзин сагындырар. Дижи аарып турар кижи диш эмчизинге, смоматологка дижип ыжаалып чораш, дижи аарыг деп билип алыр боордан башка, дижи аарыг деп билбес таварылга база турул болур. Кариести эскерип каан эмчи ону үезинде эмээш, хос черни дуглап (пломбалап) кааптар. Ынчан кариес уламчылап хөрлээлевейн ара соксап каар. Бир эвес дижи кариестен аарып эгелеп чоруур кижи эмчиге барбас болза, кариес улам хөрлээлээш, диштин ханалары ирип, тоглап дужүп каар болгаш диштин дөзү чанагаштаны бээрге, нервилер аартып эгелээр. Аас хозунга турул болур хөй санныг микроорганизмнер тевин-биле диштин өзээ (пульпа) хуулуп эгелээр. Ындыг хуулуушкунну пульпит дээр. Чамдык таварылгада (ол ышкаш организмнин иниттиг байдалының аайы-биле) пульпит хенертен-даа азы хоочургай девир-биле тыптып болур.

Пульпит эгезинден-не хөлчок аарыг. Аарыыры эгезинде, үр эвес үеде болур. Оон чоорту үнмейн турар хире болза, диш шазын чара кезер, ириниң сыындык үндүрер. Аарыг диштиң ыжык черни оожургай бээр орта, ынчан эмнеп кириптер. Диштиң ындыг байдалга чедирбейн, карнес чаа-ла тыптып орда, эмчиге баар, эмнедир херек. Канчаар-даа эмнеп келирге, аарыг диштиң туруп октаар ужурга база чедип турар бис. Үүге дизе диштиң аарып эгелеп чорда-ла, баш бурунгаар эмчиге кээп эмнетпээнинин чылдаа ол. Кариес чаа эгелеп чорда эмнээрге, аарышкылыг болбас. Кариестиң элээн нарыыдай берген хевири кижинин организмиге хора чедирер: ындыг диш хоочургай халдавырның өскүдүкчүзү болур болгаш янзы-бүрү аарыгларның тывылдырыкчызы апаар.

Диштери кариестиг кижилер чылда ийиден эвээш эвес удаа эмчиге диштерин хынадыр, аарыг диштиң дораан эмнедир херек. Үүгле ынчан диш аарыының талазы-биле нарыыдаашкынны болдуларга болдурбайн барып болур силер.

Кариести болдурбас азы ону ханылатпас дизе үүнү кылырыл? Үүнүн-даа мурнунда аас иштиниң гигиеназының кол дүрүмнерин сагыыр херек: хүнде ийи катап (эртен, кежээ) дижин чуур, а чемненгеи соонда чылыг суг-биле аас иштин чайып төгер. Аас иштин арыг тутпас болзуларза-ла, кариестен аарыыр силер. Диштиң багай, хирлиг эдилээр, аштавас, чугбас болзуларза, оон кылагар картып (эмальды) хир дуй алыр (налёт). Совет эртемден Ю. А. Фёдоровтун саналы турары-биле алырга, чангыс мг налётта 800 млн. чедир микроорганизмнер чыыган болур, а доктаамал чуп турар болза — 10 млн.-дан ашпас. Бо саннарда ылгал улуг дээрзин көрүп, билип каар силер.

Бир эвес диштиң чугбас болза, чем артыы аарыг диштин хос черлерниге, диштер аразынга ызыртынып чыдып калгаш, ирип, чыдып эгелээр. Түннелинде кислоталар тыптыр. Ол ажыг кислоталар диштиң кылагар картын үреп эгелээр.

Кариес болдурбазының бир кол үүлү — шын чемненилге. Кижинин хар-назының аайы-биле өйлүг чемненири, чемнин рационун янзы-бүрү болдуларын эргежок чугула. Ындыг чемнер янзы-бүрү витаминнерлиг, минералдыг бүдүмелдерлиг, микроэлементилерлиг болур ужурлуг. Эмин эрттирип чигирзиг чем дишке дыка хоралыг. Ылангыя чемненир үеларда чигирзиг чем чиирге, чемге хөөн чокталдырар.

Минералдыг бүдүмелдер дугайында каш сөс. Олар кижинин организмиге болур-чогуурбиле болгаш хөй янзылыбиле четкен турар ужурлуг. Кижинин организмиге, ылангыя диштерге кальций дустары, фосфаттар, фтор эргежок чугула. Кальций бойдуста кончуг элбек. Үстүг эвес быштакта, сүтте, тооруктарда, творогта, көк-тараа хлевинде, салаттарда, шпинатта, шавельде болгаш оон-даа өске чемнерде кальций кончуг хөй. Чартык литр сүттү ижип алырга-ла, хонук дургузунда кижинин организмиге херек кальцийни солуптар. Диштерниң составында, сөөктерде фосфаттар кончуг хөй. Быштак, балык, эт, дагаа чуургазының сарыг черн, чемниг үүштер дээн ышкаш чемнерни эвээш ажыглаар болза-ла, организмге фосфаттар чедишпейн баар. Минералдыг дустар, оон иштинде кальций дустары, фосфор болгаш демир куду сорттуг далганнан быжыргаан хлебте хөй.

Кариести болдурбазынга фтор дыка улуг рольду ойнаар. Ол делгерецгей элементилерниң бирээзи. Ижер сугга болгаш чем аймаанга ол эвээш болурга-ла, ылангыя чаа дижи унуп, тайзырап олурар чаш уругларга кариес дүргеи тыптып болур. Ынчангаш уругларга составында хөй фтор бар болуп турар чемнер бээри эргежок чугула-дыр. Улуг-даа кижилерниң чем рационунга витаминнерлиг фрукт, ногаа аймаа доктаамал турары эн чугула. Ногаа аймаан чигге ажыглаары ажыктыг.

Кариести болдурбазынга болгаш аарыг диштин эмизээринге эргежок чугула сүмени силерге үүгле стоматолог бээр.

Людмила ХААЖЫК.
Стоматолог.

САГЫШ ЧОВААШКЫН

● КЫРГАННАР КАЯА-ДАА ХҮНДҮЛҮГ

Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының шиитпирин ёзугаар бо чылгы декабрь 3—Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнү кылдыр чарлаалын билир бис. Аная тураскааткан кежээ чоокта чаа Тээли суурнуң столоваязынга болган. Ону Тээлиниң тус чер чагыргазы база кожуунуң инвалидтер иниттелери организастап эрттирген. Үк кежээге Найырал, Ак-Чыраа, Тээли база кожа суурлардан төлээлер чалаттырып келген.

Рынок экономиказының шилчилге үезинде, берге өйде, чоннуң бо категориязының социал камгалалынче сагыш салып турары чөп. Төрүмелиинден инвалидтерден ангыда, оларның хөй кезиг күрүнезинин мурнунга ажылдап чораан, амгы үеде кадыынын байдалы-биле ажыл ылып шыдавас. Ынчалза-даа кадыы чүгээр турда хол куруг олурбас. Оон чангыс чижээ: Александр Оюн-оолович Очурнуң тыва идиктерни, мөнгүнден кылган чүген, туларны сиилбин кылганы кайгамчыктыг уран чаруу, оон ус-шевер ажылы чыыгганнар кайгаан. Ол бүгү ажылды бажынында кылып орар. «Бир дунмамны база өөредил алдым»— деп, менээ өөрүшкү-биле чугаалап олурду. Байырлыг кежээнин кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Ч. А. Саая ажыктаан. Инвалидтер иниттелиниң даргазы Х. М. Кан-оол дыннадыг ылган. Байыр чедирин сөс бергеннер. Кожуунуң улус депутаттарының Советтери даргазы Х. Ч. Хертек, кожуун чагыргазының оралакчы даргазы Б. С. Чымба олар чаазактың инвалидтер дээш сагыш човаашкынын, оларга аас-кежиктиг, кол-ла чүүл— кадыкшылды, ажылынга чедишкинилерни күзээн.

Кожуунуң инвалидтер иниттелиниң агар саныче Тээли суурнуң чагыргазы (даргазы С. С. Салчак), коммунал ажыл-агыйы (А. Х. Сүрүн), сеттелге-тудуг организациязы (В. Б. Доргаа), хереглекчилер иниттелери (К. С. Чамбый-оол), культура килизи (С. И. Самбый-оол), кодээ ажыл-агыйының профсоюзлары (К. И. Седип) мундан үш муң чедир акшаларны шилчитиксеп,

Ол ышкаш экономиктиг реформа үезинде инвалидтер иниттелиниге дузалал ажыл-агыйын тургузуп алырынга деткимче кылдыр кожуунуң кодээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы О. С. Таргын беш баш хойларны бергеиин онзалап демдеглээр апаар. Бо бүгү сагыш салышкын инвалидтер иниттелиниге улуг дуза болур ужурлуг дээрзиге чигзиниг турбас.

Бо берге үеде кижилерниң сагыш-сеткилин өөртүп ышкаш улуг белек чок. «Мөнгүлек» чечен чогаал каттыжышкынының кежигүнү К. Б. Салчак бодунуң чаа чогаатканы шүлүктерин сонуургаткан. Тээлиниң Культура бажынының ажылдакчыларының концерти болган. Марий-оол Саттың шоодулуг шүлүү, Байлак-оол Казырыпайның тааланчыг үну, Андрей Өпейнин өөрүшкү долган сыгыт-хөөмей, карыраазы, Борис Чамбыттың төрээн Бай-Тайгазын алдаржыткан ырлары чыыганнарның сагыш-сеткилин өөртүп, улам байлак болдурган. Кежээнин төнчүзүнде чиик өртектиг идик-хеп, аъш-чем аймаан саткап. Инвалидтериниң кижи бүрүзүнге үш килограмм рис крупазы халаска бергеи. Аяк шайны ижип, амданнын чемин чигеи. Тыва Республиканың Чазаа, кожуунуң удуртулгазы инвалидтер дээш сагыш човаап турарынга улуу-биле четтиргенин улус өөредилгезинин тергинин, хоочун башкы С. С. Хертек чыыганнарның мурнундан чугаалаан. Бо кежээ тарап турда, кижилериниң ырыш-шырайы өө кирип, сагыш-сеткилге ундараадан чыыгган.

Көк-оол САЛЧАК.

СПОРТЧУ МЕДЭЭЛЕР

ШЫДЫРААА

Районнуң улус өөредилге килдизиниң организастап эрттиргени-биле 35 ажыг чылдарда башкылап келген, улус өөредилгезиниң хоочуну, республиканың шыдыраа талазыбиле чемпиону чораан Сюрюн Сактысович Идамның шанналы дээш Каа-Хем районнуң өөреникчилер ортузунга команда айы-биле маргылдаазы болуп эрткен. Сарыг-Септиң 1 дугаар школазынга өөреникчилерниң маргылдаазы чоруп турда, аңаа районнуң уругларның библиотеказының тургусканы шыдыраа оюнунга тураскааткан номнар делгелгези, шыдыраа делегейниң дугайында солун хана солуннар, чуруктар, харын мырыңай хоочун шыдыраачының хөрек чуруу каастаны берген турганы көрүкүүлерни сонуургаткан.

Маргылдаанын түнелинде Бүрен-Бай-Хаак школазының командазы чемпион болган. Аная Саша Алыя, Эрес Бичеоол, Тогдаа Сувак шылгаран үнгеннер. Ийиги черде эрткен чылгы район чемпиону Көк-Хаак школазының, үшкүзүнде Сут-Бажы школазының шыдыраачылары болганнар.

Хууда бирги черлерни оолдардан Владик Буянды (Куидустут), Сергей Мундраа (Көк-Хаак), уруглардан Тогдаа Сувак алганнар.

Маргылдаа соонда хары угда ойнаары-биле Сюрюн Сактыевич 14 шөлге солун, чараш оюнну баравлгаткан.

Районнуң өөреникчилериниң республика төвүнге барын ойнаар чыынды командазын тургузуп, моон соңгаар мыңдыг шаннадлыг маргылдааны доктаамал эрттирери көрдүнген.

ХОЛ БӨМБҮҮ

Сарыг-Септиң спорт школазының тускай шанналы дээш районнуң өөреникчилер ортузунга ажык маргылдаазы район төвүнге болуп эрткен. Маңаа район иштинден оолдарның 6, уругларның 9 командалары демиселкен. Ийи хүн уламчылаан маргылдаанын түнелинде уруглардан уругларның спорт школазының бирги шилиндек командазы бирги черни алгаш, чемпион болган. Ийиги, үшкү черлерни Сут-Бажы школазының база спорт школазының ийиги командалары алган. Оолдар аразында бирги черни Сут-Бажы, ийигизин спорт школазын, үшкүзүн Бүрен-Аксының өөреникчилериниң командалары алган.

Өөреникчилер аразынга спорттуг хевирлер айы-биле маргылдаалар эрттирери спорт школазының чанчылы болу бергени өөрүнчүт. Бо талазыбиле ук школаның коллективи (директору А. М. Анаанды) тывынгыр ажылдап турарын айтыр апаар.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХАМААТЫЛАРЫНГА!

Хуужудуга чектерин чонга тыпсыр талазы-биле улуг ажыл ам доостур чыгаа, ынчангаш кандыг-бир чылдагаан-биле чектерш ам-даа ап шыдаваан кижилер район (хоорай) комиссиязынга дилегни дүрген кижилерни хуужудуга чектерин башкарар республика комиссиязы бүгү хамаатыларга дыннадып турар.

КИНО

ДЕКАБРЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Большая игра» (Франция) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30. **«Видеозал»:** «Месть» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

ПИОНЕР»: «Джульбарс» 9.00, 12.30. «Кортик» 10.40, «Искушение» 14.10, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Внезапная любовь» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУДАРЫ: Тыва Республиканың Дээрги Совети болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери иниттелел-политиктиг болгаш социал айтыыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш үлүе өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулта — 3-34-39; — 3-34-93; чаган — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаңда—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаага болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлаганын, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тыванда хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттингеи дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның түрүжү-биле шүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбаан» № 363505.

Тыва Республиканың Парлаага болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаага аймаа. Тиражы 27010. Индекс 54240. Чагыг № 246.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политикелеп-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 247 (14969) 1992 чылдың декабрь 24, четверг Солуна эт салган шагы 22.45. Чагыдар ортаа 10 мөн. Салар ортаа 1 рубль.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң он сеский сессиязы

АМЫДЫРАЛ БОДУ КӨРГҮЗЕ БЭЭР

Республиканың Дээди Совединин XVIII сессиязының бирги хүнүнүң ийги хуралында Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунун) төлевилелиниң дугайында илеткел кылган Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы, Конституция комиссиязының даргазы К. А. Бичелдейден депутаттар айтырыглар салырын уламчылаан.

Ооң соонда Тыва Республиканың Конституция төлевилелин чогаадып турбускан автор болгаанын мурнундан юрист Ю. Т. Стал-оол чүве чугаалаан. Улус депутаттарының болгаш ажылчы чонунуң Үндезин Хоойлузунуң төлевилелиниге киргген санаалдарын, сүмелерин өөренип көрүп турган, чамдык немелдерлерни киргеним, казылдаларны кылганын ол дыннаткан. Ылангыя хамаатыларның хүлээлгелерин көөдеткен. Чүге дээрге хамаатыларның хүлээлгелери шоолуг эвес деп шүгүмүүлээн турган. Төлээлекчи, күүседикчи, суд эрге-чагырга органнарының бир демниг кады, үре-түнелдиг ажылдаарының дугайында төлевилелде чугуулаан айтыкан. Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелин үш ангы вариантылыг кылдыр чогаадып тургускан. Улус депутаттары бүгү талаалыг ханы өөренип көрүп турган, ооң эн-не экизин шилип алыр аргалыг болуурун сессияга демдеглээн.

Дыннадыг кылган Ю. Т. Стал-оолдан хөй санныг айтырыгны депутаттар салган.

Депутат **В. Х. Сүге-Маадыр** Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунуң үш ангы төлевилелиниң кайызын автор болгуу эки деп санап турарын айтырган.

— Ийи дугаар вариантыны үүгээр деп бодап турар мен — деп, ол харылаан.

Бо айтырыгның дугайында санал-онал солчулгазын дараазында хүнче сессия шилчиткен.

Тыва Республиканың Президентизи **Ш. Д. Ооржакка** сөс берген. «Тыва Республиканың Чазаанның составынга кандидатуралар дугайында» дыннадыгны ол кылган.

Тыва Республиканың Чазаанын Даргазының улус ажылагыйының адырларының ажыл, амыдыралын хандырар айтырыглар талазы-биле оралакчызынга — үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министринге Николай Борисович Дьяковту томуйлаар дугайында санаалын Президент сессияга киргген.

Тыва Республиканың Дээди Совединин улус ажыл-агыйының экономиказының комитет даргазы депутат **А. Н. Шулепов** сөс алгаш, комитет хуралынга Н. Б. Дьяковтуң кандидатуразының дугайында айтырыгны чугаалажып көргеш, комитет кежигүннери бир эвеспеккилиг деткээнин чугаалаан.

Республика Чазаанын Даргазының улус ажыл-агыйының адырларының ажыл, амыдыралын хандырар айтырыглар талазы биле оралакчызынга — үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министринге **Н. Б. Дьяковту** сессия сонгаан.

Тыва Республиканың юстиция министринге Сергей Степанович Күжүгетти томуйлаар дугайында санаалын Ш. Д. Ооржак сессияга киргеш, оон доктаа чамдарын чугаалаан. С. С. Күжүгет 1955 чылда Барыын-Хемчик районунуң Шекпээрге төрүттүнген, тыва национальдыг, дээдеги эртемниг, юридиктиг эртемнериниң кандидаты, өг-бүлелиг, ийи уруглуг. Россия Федерациязының Иштики херектер министерстводунуң Хабаровскиде милицияның дээди школазынга ажылдап турган, доцент, подполковник дужаалдыг.

Чазак кежигүнүнүң составынга кандидат С. С. Күжүгетти киживже чалаан. Бир эвес бо бешки албан-дужаалга сонгуп, улуг идегелди көргүзүптер чүве болза, мөөн сонгаар кандаан ажылдаарыны кол үлешыышкыны ол чугаалаан. Материал-техниктиг базаны быжыглаарын, кадрлар айтырыын чөптүг шиитпирлээрин, административтиг органнар-биле бир демниг ажылдаарын чугулаан. Ол ышкаш улуг хамаатының ажылды, иеелдезинге чедир күүседикчи, депутаттарның идегелин бүзүредиги-биле бодунан хамааржыр бүгү чүүлдерни кылыры ол хүлээнген.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Эрге-хоойлу политика комитединиң даргазы **Н. А. Ондар** комитет хуралынга С. С. Күжүгеттиң кандидатуразының дугайында чугаалашкаш, ону деткээнин дыннаткаш, чамдык арга-сүмелерни орта бергении чугаалаан.

Тыва Республиканың юстиция министринге **С. С. Күжүгетти** сессия сонгаан.

Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер киирер дугайында сессияның хүн айтырымның талазы-биле илеткел кылыры-биле Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазының оралакчызы **М. С. Козловка** сөс берген.

Тыва Республиканың Конституциязының 80-ги үүлүнүң үшкү болгаш дөртү пунктузунга дараазында өскерилгени киирерин М. С. Козлов санаалдаан.

«Тыва Республиканың Чазаанның албан-дужаалдыг кижилери: Күрүне секретары, Чазак Даргазының бирги оралакчылары, Чазак Даргазының оралакчылары, министрлер, күрүне комитеттериниң даргалары, эргелелдер, комитеттер, килдистер болгаш өске-даа структураның кезектериниң удуртукчулары, оларның оралакчылары, ол ышкаш судьялар, тус чер чагыргазының даргалары, оон эргелелдер, комитеттер, килдистер удуртукчулары, оларның оралакчылары Тыва Республиканың болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттары болбас». Конституцияга бо өскерилгени хүлээп алыр болза, Тыва Республиканың 26 улус депутады хоталарын илеткелчи дыннаткан.

Тыва Республиканың Конституциязының 80-ги үүлүнүң үшкү болгаш дөртү пунктузунга киирип турар өскерилгеге хамаарыштыр депутаттар саналдарын бергеи. Депутаттар **В. К. Доржукай, Д. Б. Шожат, Х. Д. Монгуш, А. Д. Тюлюш** санал бергеш, хоталаар деп турары Тыва Республиканың 26 улус депутадының бүрүн эргелерин бо чыыш доозулгуже чедир хевээр арттырары ажыктыг деп санаанар. Бир эвес 26 сонгулда округунга немелде сонгулдалар чорудар болза, ажылы улуг, үндүрер чарыгдалы хөй болуурун айыткан. Чамдык депутаттарның санал, бодалдарындан алырга, күүседикчи органнарның удуртукчулары депутат болбас деэнинге удурланып, ону хевээр арттырар күзелин илередип турарлар.

Депутат **В. Г. Вальков** сөс алгаш, бир эвес бо айтырыгга хамаарыштыр бадылаашкын чоорудар болза, кандыг-даа түнелля чедип албазын чугаалаан. Чүге дээрге сессияда олуржуп турар депутаттарның саны эвээш. Сессияга 120 ажыг депутат олуржур болза, ынчан айтырыгны чогумчалыг шиитпирлеп болур.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы **К. А. Бичелдей** бо айтырыгга хамаарыштыр депутаттарның берип турар чамдык санаалдарын бүрүү шапкан. Төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырга органнарының ажыл чорудулгазын ангылап турар үеде ону ынчаар арттырып казы таарымча чогум айыткаш, бо айтырыгны Хоойлу өзугаар шиитпирлээрин ол саналдаан. 26 улус депутадын хоталарын ол саналдааш, оларның орнунга сонгулар депутаттарның сонгулдаларын тускай хүнеезе кылбайн, референдум эрттирер хүннерни ажыглаары таарымчалыг деп санаан.

Бо айтырыг талазы-биле кандыг-даа шиитпирни сессия үндүрүп чадаш, дараазында хүнде чугаалажырын уламчылаарын дугурушкан.

«Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында», «Тыва Республиканың Конституция судунуң чурумунуң дугайында» Тыва Республиканың хоойлулар төлевилелдеринин талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. А. Бичелей кылган. Бо айтырыгны эрткен XVII сессияга база чугаалажып турганын барымаалаш, ону шуптузун номчуваан, депутаттарның саналдарын, сүмелерин өзугаар кандыг немелдерни киргеним, казылдаларны, эдиглерни кылганын илеткелчи тодаргай чугаалаан.

Конституция судунуң дугайында Хоойлунуң төлевилелин депутаттар үүлдер аайы-биле сайгарып чугаалашкан. Тыва Республиканың Конституция судунга ажылдаар сөдьяларының кандидатураларын канчаар депшиилеп үндүрер дугайында хоойлу төлевилелге киирер үүлдү чугаалажып турда. Президент **Ш. Д. Ооржак** аңаа хамаарыштыр бодунуң хүүнүн бодалдарын илеткен. Конституция судунга беш кижи ажылдаар ужурлуг. Орта ажылдап болгу дег 3 кандидатты Чазак, 3 кандидатты Дээди Совет, 3 кандидатты янзы-бүрү партиялар, политиктиг шимчээшкиннер депшидер, оларның иштинден эн шыырак 5 кижини шилип алгаш, оларның сонгулдазын эрттирерин Президент саналдаан. Ол санал-биле депутаттар чөпшээрежип, азы чөпшээрешпейн турарын айтырбаан-даа, ол саналды чугаалажып көрбээн-даа.

Президентиниң ол саналбодалы К. А. Бичелдейге таарымчалыг эвес болган, ынчангаш Дээди Совет Даргазы орта удурланып, тайылбыр кылып, сессияга үүве чугаалаан. Элээн маргышкан соонда сессия бо айтырыг талазы-биле кандыг-даа шиитпир үндүрүп чалашкаш, сонгаарлаткан.

Сессияга янзы-бүрү айтырыгларны чугаалашкан.

Сессияның бирги хүнүнүң ажылы оон-биле доозулган.

* * *

Он сеский сессияның ийги хүнү чамдык депутаттарның албан-хүлээлгезинин хуусаазындан эрте соксадыр дугайында айтырыг-биле эгелээн. Хурал даргалакчызы М. С. Козлов күрүне секретары В. С. Очур-оолдуң Чазактың составынче кирип турарын барымдаалаш, оон депутат хүлээлгелериндеи хуусаазы четпээнде хоталаар дугайында саналды парламентиге киргген. Бо орта кезек саналдар солчулгазы болган. Чүге дээрге Конституция болгаш ТР-ниң Чазаанын дугайында хоойлу өзугаар күүседикчи органнарын удуртукчулары, Чазак кежигүннери депутат болбас ужурлуг, ол дугайында чазын чаа депутаттар боттары бодылап алган. Бир эвес депутат болуксаар кижи болза, эзлеп олурар албан-дужаалын каар апаар, а креслоуни чидиривесес кижи депутатны эргелерни хостап бээр. Өскээр чугаалаарга, ийи кресло эзелеп олурары болдуунмас. Дээди Советтиң составында шак ынчаар байдалдыг 26 хире депутат бар. Оларның салымчолу канчаар шиитпирлеттиннери амдыызында билдинмес.

Улус маргыжы турар арызында мени депутат хүлээлгеримдеи хостап көрүнер деп, республиканың аймык чок чорук министри Ч. А. Удумбаа дилээн. Ынаныгаш В. С. Очур-оолдуң болгаш Ч. А. Удумбааны депутат хүлээлгелериндеи хостаар дугайында доктаалды депутаттар хүлээп алган.

Ооң соонда Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында хоойлу төлевилелиниң сайгарылгазынче депутаттар кирген. Ооң мурнунда хүн ук төлевилелин сайгарып бар чыда, оон 3 үүлүнге депутаттар чангыс аай бодалга кээп шыдаваны-биле дараазында хүнче чылдырганы ол. Ынчангаш декабрь 23-те хуралынга дүштеки чапсарга чедир олар Конституция судунуң сонгулдазы, судьяның ажылдап болур назы-харының кызыгаары, ажылдаар бүрүн эргелиг хуусаазының дугайында бодалдар солчулгазы-биле кызыгаарлаттынганнар.

Төлевилел өзугаар Конституция судунуң (КС-тиң) судьязы кылдыр 30 хар четкеп болгаш 60 хардан улуг эвес пазылыг кижи сонгуттурар. Чамдык саналдакчыларның бодалы-биле, оон адаккы харын 35 кылыр, чүге дээрге КС ышкаш харысзалгалыг органга ажылдаар кижи элээн «быжа» берген, дуржулга апкан кижи болур ужурлуг. Өскелериниң саналы болза ажылдап шыдаар кижи чүге 30 хардан эгелеп КС-ке сонгудуп болбазын, аныяктарга бүзүрел херек болгай. Кезек маргыжышкыннар соонда 30 хар кылдыр хевээр арттырып алганнар. А ынчаарга үстүкү хары 60 деэнинге база чамдык дадагалаашкыннар үнүп келген. Бир эвес судьяның ажылдаар бүрүн эргелиг хуусаазын 10 чыл деп турар болзувусса, ол 60 харлыында сонгудуп алган дижик, оон ол 70 харлыынга чедир ажылдаар эвес. Оон ангыда чамдык кижилер чеже-даа пенсиялай бергеш, чымчак креслозундан белен чайлап бербес, так туттунупкаш чыдар болгай дээр-даа саналдакчылар бар болган. Келзе-келзе, оон үстүкү хары 55-ке кээп дүшкен.

Ынчаарга судьяның бүрүн эргелиг ажылдаар хуусаазы 10 чыл, а оон ол албан-дужаалга ажылдап олурун болур назы-хары 60 болган. Бөштүй төлевилеле 65 хар турган. КС дугайында хоойлу төлевилелин күзүн сайгарып турар үеде судьяның ол албан-дужаалды эзлээр хуусаазынга кызыгаар тургусепас деп саналдар турган-даа болза, депутаттарның хөй кезиниң шиитпири-биле назы-харын кызыгаарлап каар дишкеннер. Ынчап келзе-келзе, ол пенсиялаар үеин чедип кээрге, азы 60 харлыында өске кижилерге орунун чайлап бээр апаар.

Назы-хар дугайында санал-онал солчулгазының үеинде депутат П. С. Кара-Сал: «Шупту кыраан бис. Угаан-медерели кырып, удумзургай байдалдыг апарган улусту өй-шаанда дүрген-не солуурун чугулаа» деп саналаапкаш, бичии када парламентиниң база хөлеткен. Бо сайгарылга үеинде Павел Суратович адыгы идеологиялыг, уш катап инструктор ийилеп кирген база алган. Чаныгыс айтырыг ужун бир депутат ийиден хөй катап саналдап болбас чүве эвесин оон П. Кара-Сал Дээди Советтиң комитеттерин херекке албайн турар дугайында чугаа үндүрүп эккелген. Ынчаарга аңаа харыы кылдыр депутат В. Б. Багай-оол «чамдык депутаттар ДС-тиң комитеттерин партия обкомунче шилчидип алыр сагыштыг-дыр» деп чугаалаан.

Бичии-бичии мындыг месилдежиишкиннер чүге үнүп келгенил дээрге, КС дугайында хоойлу төлевилелиниң үшкү үүлү — Конституция судун сонгуурунуң дугайында айтырыгга депутаттар үзүп алгаш, чангыс аай бодалга кээп чадап, пат болуп турганнары ол. Сөөлүнде-сөөлүнде, бо талазы-биле ТР-ниң Президентизи болгаш Чазаа өскерилгелер база немелдерни парламентиге киирин келгеи. Ийи вариантылыг бо өскерилгелер төлевилелин Президент болгаш ДС-тиң Даргазы недээ кады сүмележип турган-ны кылган. Бирги вариант өзугаар КС-тиң судьяларының кандидатураларын төлээлекчи, күүседикчи, суд эрге-чагырганың органнары, хөй-иштин организациялары, политиктиг партиялар боттарының организациялары өөрүзүнден 12 кижиден көвүдетпейн депшидип болур. Маңаа кызыгаарлыг санны айтып каан ужуру чүл дээрге организация, партия бүрүзү сан-түн чок кандидатураларны иткеш турун бээрге, байдал нарыыдай бээри-биле ынчанган. А ийиги вариантыда көргеин: КС-тиң судьялары 5 сонгулда округунга шилилгелиг өзу-биле чажыт бадылаашкын өзугаар сонгуттурар. Номчукчуларга чугаалаан каар чүве болза Конституция судунуң кежигүннери 5 кижи болур.

Депутаттарның хөй кезии ийиги вариантыже тыртылып турары илдеп болду. Чүге дээрге мында демократтыг принцип колдап турар. Бо хире харысалгалыг ажылга чокунуң бодунуң сонгуп алганы эн-не төлептиг кижилери ажылдаар ужурлуг. Бистиң республикада амдыызында Конституция судунга көөр хире чидиг чорудээлиг, «кыш» турар марыы айтырыг чок. Каймаар даалжыр боор? Ынчангаш КС-тиң судьяларын далашпайн, таваар шилип турган, сонгуп алганы дээре.

Бистиң ышкаш бичии республикага Конституция суду ындыг-ла чугула херек эвес болду бе деп дадаалаан турган кижилериниң бодалдарында база үндезиниг үүлдер бар чадалчок. Чүге дээрге орталакчы президент А. Мельниковтуң чугаазын өзугаар алырга, Якут-Саха республика бо хүнде Конституция судун сонгуп, тургузуп алган. Ынчалза-даа аңаа көөр чангыс-даа херек кирбээн, оон бир кежигүнү ажыл чогумга шыдаашпайн харын-даа КС-тен үүнүп чоруур дугайында айтырыг көдүүп турар. Ажыл чок черге акша чоогаш, амыр-шөлээн олурарынга кижи бүрүзү шыдаашпас. Ынчалза-даа өске идаанда КС-ке көөр хире чаргы-маргыштыг айтырыглар көвүдеп турун бээр чүве болза, база-ла мунгаранчыг.

Сессияның баштайгы хүнүнде М. С. Козлов-биле чугаалашкаш, бистиң республиканың Конституция судунга ыяап-биле хостаттырган кежигүннер турары албан бе деп айтырган мен. Оон болдалы-биле КС-ке ыяап-биле хостаттырган кижилер ажылдаары чугула, чүге дээрге олар акшашалын, албан-хүлээлге талазы-биле кымдан-даа хамаарылгалыг болбас ужурлуг. Хамаарылгалыг кижи айтырыгны боттуу-биле, ылаптыг шын шиитпирдей албас, ол хамаарышкан черниң бодалын баш ыдыкшер апаар. Шыпан-даа ындыг чадавас.

КС-тиң кежигүннериниң алыр акша-шалынны республика бюджединден хандырыпар. КС-тиң судьязының шалыныы Дээди Совет доктаадып бээр, оон алыр акшазы эң кудуку шалыныы он катап көвүдетпеннинден ашпас болур ужурлуг. А КС-тиң кежигүннери ден-ден акша-шалыннарны алыр. Бир эвес судьяны кайы-бир райондан сонгуп алза, аңаа Кызылга бажыңны 6 ай иштинде үндүрүп бээр.

Черле ынчаш Конституция судунуң кежигүннерин канчаар сонгуурунуң талазы-биле тускай дүрүм база негеттиниң турар. Хоойлуга чүгле кол үүлдер турар болгай, а оларны херек кырында канчаар боттандырарынга тодаргай, билдингир механизм херек. Ынчангаш депутаттар Президентиниң болгаш Чазактың саналдазы ийиги вариантыны арттырып алгаш, ол талазы-биле чугаалы уламчылааннар.

Республикага Конституция судун тургузарының кырында келген хире бис. Бо талазы-биле та шын кылып турар, та мөге кылып турар чүвезин, ону амыдырал боду көргүзе бээр ыйнаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Надежда ЭРГЕП.
(«Шынның») корр.).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Чазаанын Даргазының оралакчызынга томуйлаар дугайында

Николай Борисович Дьяковту Тыва Республиканың Чазаанын Даргазының оралакчызынга, Тыва Республиканың үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министринге томуйлаар.

* * *

Тыва Республиканың юстиция министринге томуйлаар дугайында

Сергей Степанович Күжүгетти Тыва Республиканың юстиция министринге томуйлаар.

* * *

Тыва Республиканың юстиция министри Ю. Т. Стал-оолду албан-хүлээлгезинден хостаар дугайында

Юрий Тулушович Стал-оолду Тыва Республиканың юстиция министри албан-хүлээлгезинден хостаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1992 чылдың декабрь 22
№№ 48, 49, 47.

ЧИГЕЗИ БИЛЕ КҮҮСЕДИР АПААР

Тыва Республиканың иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдың декабрь 19-та болган хуралга ылган дыннадымы

Коруп-чурум дээш, кем-херек үүлгедишкиннериге удур республика пайысылдында ап чорудун келген кем-херектерге министр чугаазының эгезинде доктаалган. Иштики херектерниң хоорай килдизинин болуунда составы дыка нарын байдалда ажылдап турарын хамыатың мурнунда ол демдеглээн. Кем-херек үүлгедишкиннериниң байдалы сеолгу үш чылда пайысылдада дыка шарыыдаан. Республикада демдеглеттингеи кем-херек үүлгедишкиннериниң иштин санныг хамаарыштыр 1989 чылда Кызыл хоорайга кем-херек үүлгедишкиннери 35,3 хуу, 1990 чылда — 36,2 хуу, 1991 чылда — 43 хуу, а бо чылдың он бир айларының дургузунда — 43,5 хуу болган.

Байдал мындыг берге болуп турза-даа, хоорай милициязының хууда составы бодунуң ажылын улам идепкейжиди келген. Бо чылын 1001 кем-херек үүлгедишкиннериниң илереткен болгаш истелгезин доозан, ынчангаш кем-херек үүлгедишкиннерни илередиринде база истелгезин хамаарыы эрткен чылдаарындан 26,4 хуу көвүдээн. Өлүрүкчү 35 үүлгедиглерни, аар кемдүшкин кылган 71 үүлгедишкиннин, 174 үүгээшкиннерни, күрүшеннин, хөй-иштинин базаа хамаатыларның хууда эт-хөреңгизин оорлаан 623 үүлгедиглерни илереткен. Кудумчуларга болгаш хөй-иштинин черлериге корум-чурум доорту быжыгын турар. Кудумчуларга кем-херек үүлгедишкиннериниң сены 20,3 хуу кызырылган. Кем-херек үүлгеткен, чаштынган 216 кижини илередип, тыпкан, хөлзи алырдым 6 фактыларын илереткен, наркотиктиг чүүлдерниң иштегелдир айыылдыг кем-херек үүлгедишкиннериге удур демиселди күштелдиргеи.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерстводунуң теп аппарадының ажылдакчылары-биле демиежиң алгаан, хоорай килдизинин хууда составы хундус, кежээ, дүпеки үеирде пайысылдың кудумчуларынга рейдилер ыналаалдарны хөй улаа органнар-биле, кем-херек үүлгедишкиннериге удур демиселди күштелдирин, хөй-иштиниң корум-чурумун быжыглаарынга идиги берген. Бо кемчеглерни чорударынга 960 ажыг милиция ажылдакчылары киришкеи. Ол болгаш өске-даа кемчеглерни биттандырар үеде эртен болгаш кежээки шактаала бажыңнар адаптыг болгаш серилер иштинин 68 черлерин, чылызылга дамчыдар хоомайларын коллекторларын ыналаан. Хоорайның кудумчуларынга, хөй-иштинин черлериниң чораан сезиктиг аныяк кижилер ок-бижекти, наркотиктиг будумделерни эп чорааныр илередир сорулга-биле 840 ажыг кижини доктаадып, ынаан түнелиниде олардан 42 бижектин, кара-таакпы аймаа болуур 119 грамм гашишти, 52 кг конопляны хавырган. Даштыкы хамаатыларны бурутказиниң чурумун үрээни дээш «Восток» аалчылар бажыңының комендантызы А. К. Монгушка, иштин чурттаалга черинге паспорт чурумун үрээни дээш Паротурбинная кудумчуузунда иштин чурттаалга бажыңының комендантызы Г. В. Енковскиге хамаарыштыр протоколдарны тус-тузунда турган. Өнчүүнүң бүгү хевирлериниң садыг будурулгелериниге хынаалдаарны база кылган.

Рейдилер үеинде 1367 кижини янзы-бүрү чурум үрээшкиннери дээш иштики херектериниң хоорай килдизинин дежурныйлар албан черинге эккеп дужаган. Эзириктер сергедир хоорайның эмнелге черинге хоорайның кудумчуларындан болгаш хөй-иштинин черлериниң 977 кижини эккеп берген, оларның иштиниң 354 кижи өске черлерден келген болган. Кызылдың эт комбинадының (директору В. М. Сайнит), № 2 автобудурулгениң (К. У. Чамзын), пассажирлер автыгыгыр АТБ-ниң (В. В. Бойко) ажылдакчылары хөй-иштинин корум-чурумун үрээш, эзириктер сергедир черге 1992 чылдың дургузунда хөй-биле киргеи. Хоорайның эзириктер сергедир черинге харысалгалыг албан-дужаалдыг чамдык кижилер база кирип турган, чижээ, Монгун-Тайга район чагырганың даргазының оралакчызы Э. Б. Саая.

1992 чылдың ноябрьда болгаш декабрьның баштайгы он беш хонуунда 84 кем-херек үүлгедишкиннериниң илередип, оон-биле холбаштыр 187 кижини түдүп саадыткан, 8 боочепсехти хуваган, 6 кем-херек үүлгедишкиннерни баш бурунгаар сонгаткан, кем-бурулут 14 болуктерни илереткен, тудар кылдыр чарлаан 21 кижини туткан. Хоорайның теп рынокунга организастыгаан хөлзи алыкчыларының болуун илереткен, рыноктуң албан-дужаалдыг ажылдакчылары болуп турган Яковлевани болгаш Алишевичиниң тудуп хорудаан. Хуваап турганының 10 фактыларын документиге тодаргайдап илереткен. «Автомобиль» деп салым бедурулгениге турган кем-бурулут болгуу база херектер министри В. Б. Кара-Салды декабрь 19-та болган хуралга ылган дыннадымы

Коруп-чурум дээш, кем-херек үүлгедишкиннериге удур республика пайысылдында ап чорудун келген кем-херектерге министр чугаазының эгезинде доктаалган. Иштики херектерниң хоорай килдизинин болуунда составы дыка нарын байдалда ажылдап турарын хамыатың мурнунда ол демдеглээн. Кем-херек үүлгедишкиннериниң байдалы сеолгу үш чылда пайысылдада дыка шарыыдаан. Республикада демдеглеттингеи кем-херек үүлгедишкиннериниң иштин санныга хамаарыштыр 1989 чылда Кызыл хоорайга кем-херек үүлгедишкиннери 35,3 хуу, 1990 чылда — 36,2 хуу, 1991 чылда — 43 хуу, а бо чылдың он бир айларының дургузунда — 43,5 хуу болган.

Байдал мындыг берге болуп турза-даа, хоорай милициязының хууда составы бодунуң ажылын улам идепкейжиди келген. Бо чылын 1001 кем-херек үүлгедишкиннериниң илереткен болгаш истелгезин доозан, ынчангаш кем-херек үүлгедишкиннериниң илередириниң базаа истелгезин хамаарыы эрткен чылдаарындан 26,4 хуу көвүдээн. Өлүрүкчү 35 үүлгедиглерни, аар кемдүшкин кылган 71 үүлгедишкиннин, 174 үүгээшкиннерни, күрүшеннин, хөй-иштинин базаа хамаатыларның хууда эт-хөреңгизин оорлаан 623 үүлгедиглерни илереткен. Кудумчуларга болгаш хөй-иштинин черлериге корум-чурум доорту быжыгын турар. Кудумчуларга кем-херек үүлгедишкиннериниң сены 20,3 хуу кызырылган. Кем-херек үүлгеткен, чаштынган 216 кижини илередип, тыпкан, хөлзи алырдым 6 фактыларын илереткен, наркотиктиг чүүлдерниң иштегелдир айыылдыг кем-херек үүлгедишкиннериниге удур демиселди күштелдиргеи.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерстводунуң теп аппарадының ажылдакчылары-биле демиежиң алгаан, хоорай килдизинин хууда составы хундус, кежээ, дүпеки үеирде пайысылдың кудумчуларынга рейдилер ыналаалдарны хөй улаа органнар-биле, кем-херек үүлгедишкиннериге удур демиселди күштелдирин, хөй-иштинин корум-чурумун быжыглаарынга идиги берген. Бо кемчеглерни чорударынга 960 ажыг милиция ажылдакчылары киришкеи. Ол болгаш өске-даа кемчеглерни биттандырар үеде эртен болгаш кежээки шактаала бажыңнар адаптыг болгаш серилер иштинин 68 черлерин, чылызылга дамчыдар хоомайларын коллекторларын ыналаан. Хоорайның кудумчуларынга, хөй-иштинин черлериниге чораан сезиктиг аныяк кижилер ок-бижекти, наркотиктиг будумделерни эп чорааныр илередир сорулга-биле 840 ажыг кижини доктаадып, ынаан түнелиниде олардан 42 бижектин, кара-таакпы аймаа болуур 119 грамм гашишти, 52 кг конопляны хавырган. Даштыкы хамаатыларны бурутказиниң чурумун үрээни дээш «Восток» аалчылар бажыңының комендантызы А. К. Монгушка, иштин чурттаалга черинге паспорт чурумун үрээни дээш Паротурбинная кудумчуузунда иштин чурттаалга бажыңының комендантызы Г. В. Енковскиге хамаарыштыр протоколдарны тус-тузунда турган. Өнчүүнүң бүгү хевирлериниң садыг будурулгелериниге хынаалдаарны база кылган.

Рейдилер үеинде 1367 кижини янзы-бүрү чурум үрээшкиннери дээш иштики херектериниң хоорай килдизинин дежурныйлар албан черинге эккеп дужаган. Эзириктер сергедир хоорайның эмнелге черинге хоорайның кудумчуларындан болгаш хөй-иштинин черлериниң 977 кижини эккеп берген, оларның иштиниң 354 кижи өске черлерден келген болган. Кызылдың эт комбинадының (директору В. М. Сайнит), № 2 автобудурулгениң (К. У. Чамзын), пассажирлер автыгыгыр АТБ-ниң (В. В. Бойко) ажылдакчылары хөй-иштинин корум-чурумун үрээш, эзириктер сергедир черге 1992 чылдың дургузунда хөй-биле киргеи. Хоорайның эзириктер сергедир черинге харысалгалыг албан-дужаалдыг чамдык кижилер база кирип турган, чижээ, Монгун-Тайга район чагырганың даргазының оралакчызы Э. Б. Саая.

1992 чылдың ноябрьда болгаш декабрьның баштайгы он беш хонуунда 84 кем-херек үүлгедишкиннериниң илередип, оон-биле холбаштыр 187 кижини түдүп саадыткан, 8 боочепсехти хуваган, 6 кем-херек үүлгедишкиннерни баш бурунгаар сонгаткан, кем-бурулут 14 болуктерни илереткен, тудар кылдыр чарлаан 21 кижини туткан. Хоорайның теп рынокунга организастыгаан хөлзи алыкчыларының болуун илереткен, рыноктуң албан-дужаалдыг ажылдакчылары болуп турган Яковлевани болгаш Алишевичиниң тудуп хорудаан. Хуваап турганының 10 фактыларын документиге тодаргайдап илереткен. «Автомобиль» деп салым бедурулгениге турган кем-бурулут болгуу база

Тыва Республиканың Президентизиниң Чазаанын Даргазының оралакчызынга томуйлаар дугайында

Тыва Республиканың Президентизиниң Чазаанын Даргазының оралакчызынга, Тыва Республиканың үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министринге томуйлаар.

Тыва Республиканың юстиция министринге томуйлаар дугайында

Сергей Степанович Күжүгетти Тыва Республиканың юстиция министринге томуйлаар.

Тыва Республиканың юстиция министри Ю. Т. Стал-оолду албан-хүлээлгезинден хостаар дугайында

Юрий Тулушович Стал-оолду Тыва Республиканың юстиция министри албан-хүлээлгезинден хостаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1992 чылдың декабрь 22
№№ 48, 49, 47.

Көдээ ажыл-агый килдизинин почтазындан

Аарышкылыг аза огу. Бөдүүн тыва дуктуг болгаш меринос хойлар

Анаа хамаарыштыр малчынның бодалы

Бистин Чоон-Хемчик районга ёзулуг тыва-даа хойлар эвес, бөдүүн тыва дуктуг хойлар өстүрүп таарымчалыг деп бодаар мен. Ындыг мөөн сеткилимге таарышкан хойлар эвээш, хөй-ле кезин нарын дуктуг мериностар.

Мөөн ажылдап турарым «Искра» совхоз бөдүүн тыва дуктуг хой өстүрүпү эгелей берген. Үстүүртен оон мурнунда мышкаш айтыышкын, чүүгөө-даа мөөнөйин, совхозтуң бодунуң специалистери малчыннар-биле хуралдап, санаалжа солчуп дугурушкаш, эвүр. Менгүн-Тайга районнардан бөдүүн тыва дуктуг хураган кошкарларны садып алгаш, чедиштир азыраш, меринос хойларывыста сулаңдержилгеш эгелей берген. Ам канчаар боор, бөгүн саны эвес-даа, харын улам топуп бар ындар мериностарны.

Бодум хой кадарын ажылдаатыр алды чыл ажып чор мен. Ол хире үениң иштинде көрүп, билип алган чүүлдеримни база аза огун черле канчаар ажылдаан алаа экил дээрзин айтыр-бышаан, ол дугайын маңа чугаалаар болдаг-дыр мен. Бешки шагда-ла кирип чорааш чүүл ол. Бо дугайын чугаалаар өстинде нарын дуктуг меринос-биле бөдүүн тыва дуктуг хойларның ылгалын чугаалап өгөйин. Меринос нарын дуктуг хойну Тывага эштир, дуктуг, дуктуг хойлар дээш өстүрүп келгеен. Улуг улустың чугаалаан дыннап чорууруңа, ол хойлар биске баштай кээп, өзүп көөдүп турда, оларның дуктуңу черле кедергей турган ижиг-дир. Карган долгандыр үргүлүг кыргыыр. Оон ылгап чорүп, сөөлгү чылларда бо хойларның шынары дыка кудулаан, дүгү суг болза, дөнүп-ле ийи кыл четсе, чедер. Эштайгыларының дүгү 4-5 килограмм чедип турган дээр болгай. Ам-ны меринос хойларның хой кезин төрээн хураганларына шоолуг эвес боорлар. Чамдык төрээн хойларны ижи арай деп турган, кажаа, өргенге чыгыыр шөрүп турган, хураганын алдын алыр. Чамдыызы төрүпкеш, хураганын чылгаас, оода хая-даа көрүкмес, дүш чок базып чорүй баар таварылгалар кайы-бай. Меринос-тун хураганы, солдуунда-ла тас кызыл кылдыр төрүттүнер, ынчангаш карычал, соокка аалыптар. Ижин аарын дээр болза, ийи-даа өлөрөргеен соонда, өлүп алган бис. Бисте 1120 тонна сигген, кеде бар. Ол ийи-даа малга четчир.

Ындыг-даа болза, шинтирледе чогуур чамдык айтырыг-дар бар. Бо хүннерге чедир чангыс-даа малчында электричарыны киртиннеен. Суурда радио, телефон чок. Школа тудуу «өлүг тоткадан» ужаан. Бо айтырыгларны чоорт организацияларның удуртукчуларынга үш-дөрт чыл дургузунда тургузуп келгеен. Оларның хереглээнин чоорт документларын белгелеп алгаш чеде бөөрге-даа, оон боттуг түнеел ужаас боор чүве-дир. Чамдык министерстволарның болгаш ведомстволарның харыысалгалыг удуртукчуларының оожум, шүлгеенин көрүп тур бис. Өөренмишаан, чилдер 1989 чылдан-ла тутхан «ыргаш» ыяш бажында өөренмишаан. Чаа школаның телевизиел-смета документтерин белгелеп каан. Оон бөөр ийи чыл чеде бергеен. Ону хереглей бөөрге, апрель айда республиканың «Агроүлүстүр тудугуңу» кооператив-аргыже каттыжышкылыктың дергазы Г. М. Шубникке чедирдим. «Чаа өртемчей-биле саваар бис» — деп каан. Ол олчаан харын чок айтыр.

Баа бир берге үве —чайгы үер. Бо чылын суг малчын-нарже бөөр орутларны коорталдың кара чүл каалкан. Ынчангаш аргажары бергеен турду. Эрик кампаланың болгай ыяшканнан Хемчик хемниң эрин суурже чоокшулаан кол чыдар. Ону кылыр, сай токтуур дээш бурунгу чылын 90 мүн ажыг рубльдан чарыгдаан бис. Бетон сайбаанындан, шиннер чок болганындан ол ажаныгты агаарже аваа-ла чаажыктырыг ол ыяшажыл.

Телефон март айдан бөөр ажылдаваан. Амды үеде ле-түр эде организастаан-даа бол, чаа ёзуу-биле четчелеп турган кооперативтер, биче будурулгелер үре-түнеп чок ажылдаан, барык-ла орулга тып чадашкан. Оон хараазы-биле олар өре-ширеден үнүмээн.

Шак ындыг байдал Сут-Хөл районуң ажыл-агыларында база турган. «Ишкин» совхозта амгы хүннерде амыдыралды чугуда айтырыгларны канчаар шинтирлеп турарын, совхоз ажылчыннарынын, ында пенсионерлерниң, күш-ажылдың хоочуннарының болгаш өскеде кижилерниң социал камгалалыгга хамаарыштыр үүнү кылып турарын ук ажыл-агыйның директору Н. Д. Ондардан бистиң корреспондентивис сонуургаан, анаа айтырыглар салган.

— Бөөгүмнүг айтырымны үзүүр бо: мал кыштаглаашкынга өскүс-сөөн өөн үүр. Силерде ам байдал ындыг ыл, мал-маган кыштаатыр хире хүр-мөөн ажып чор, бергелер бар бе?

— Чугаалап каайн, ажылыында берге байдалдар турган-ны. Чогум кышкы-де мал удуглаа-ла тоовас боор-дур болгай. А оларның дөнүп-кужу черле чеснек хүннерде арын-доруун колир, ынчаргаа малга немелде чем ис-тинис бөөр, өскүүр чугаалаарга, малдың баксыраар үеде ол. А бо хүннерде өөрөөн 22, сарыын 3, чылгы бир ораанда кыштаглап турар. Малдың бөөк сеткил алырга ындыг: бистиң совхоз өскүү ажылдыг кылдыр тургустуунуш, үүн чыл ажа бергеен. Аштайгы чылда 11 мүн өскүү турган. Үш чыл иштинде ол 9 мүн чедир болду. А кажаа Кызыл-Тайга совхоз турган-ны бергеге, ол ажылдыңга 9 мүнү үүнүп бердиг. Ол 10 мүн өскүү бар. Аштай чылдыг 44 турду, ол ындыг 220 чылгы бар. Ол-ла болгаш чүүлдер. Ажылдың ужуннарынга, бистиң совхозуңа дериг-дериг өскүү, ырлык орааны чер үүнү. Ол-ны-Ишкин, Шоп-Шуу, Шоп-ка ыяшкар чаптыла бергеен. Ынчаргыя чайгы үеде мал-ны оът-сөөн ооң үнер. Ынчаргаа мал чемин четчеп-биле белгелеп ап чадаваас. 1991 чылдың түүнде-биле мал чемин болгаш ыяш кирип-кан, «УАЗ-452» марка-лыг чемин машина-биле шаанактаа бис-ны ангыда «Москвич-412» эр чемин машина база алыр-ган-бис, ынчалга-даа кол-ган-бис. Мал чемин бо-ны совхозка ап-ла бергеен. Мал чемин бо-ны ыяшы четчир ыяшдыр ыяшы-ны.

Бир дугаарында, аъш-чем-биле хандырылга айтырыг, оон-биле кады хеп аймаа, пос көдээ магазиннерге келбеспеттээн. Че харын, аваа киирип-терге, бо ап олурар акшаа-биле чүүү садып алыр сеш, садып-даа алыр дээрге, дөмей-ле четпес. Шоодай даалгаа ыырга белий четпес-тир. Акша-төгерилип-даа бодап, хөй баш мал кадар бе дээрге, одар-белчиир таарышпас, хая-арга-биле эзлеттиргеен кадыр кезек-кезек даглардыг шак ыындыг черде чүрттап чоруур улус-тур бис. Ынчангаш черниң аяы-биле 250-300 баш мал малдап чоруур улус бис. Моон мурнунда малчын бистерни мөйтин-биле хандырып турган, ам ол шуут чок болган. Чайын мал семиртип чоруур арга чок боор турар. Самдар өглериже коштап чоруур дээрге, коштап чоруур чылгы мал бөө чедишпес. Чаш уруг-дарыглыг улуска дыка-ла берге-дир. Совхоз талазы-биле ам-ны ыраакы Балыктыгдан чагаа

ТЫПТЫРЫ БЕРГЕ АПААР ЧАДАВАС

Үе парын-даа болза, дыка хой чүүлдер өскүн бүрүзүүн шудургу, кызымак ажылындан хамааржыр, бо берге байдалды ажып эртер дээш ажылдаар, чурттаар ужурлуг бис деп билиишкин, соруулга Балыктыгның малчыннарында чок эвес, бар. Чүү деп чүү дээр, 3-4 чыл бурунгаар Балыктыг малчыннары чаг иштинде бүүрек дег чурттап турган дээр болза, хоорелиг эвес болур. Бо хүннерде, шынап-ла, аът коштап көжүп чоруур малчын улус, бистерге, ынзы-бүрү байдал талазы-биле бергелерге таваржып турар болу бердивис.

Бир дугаарында, аъш-чем-биле хандырылга айтырыг, оон-биле кады хеп аймаа, пос көдээ магазиннерге келбеспеттээн. Че харын, аваа киирип-терге, бо ап олурар акшаа-биле чүүү садып алыр сеш, садып-даа алыр дээрге, дөмей-ле четпес. Шоодай даалгаа ыырга белий четпес-тир. Акша-төгерилип-даа бодап, хөй баш мал кадар бе дээрге, одар-белчиир таарышпас, хая-арга-биле эзлеттиргеен кадыр кезек-кезек даглардыг шак ыындыг черде чүрттап чоруур улус-тур бис. Ынчангаш черниң аяы-биле 250-300 баш мал малдап чоруур улус бис. Моон мурнунда малчын бистерни мөйтин-биле хандырып турган, ам ол шуут чок болган. Чайын мал семиртип чоруур арга чок боор турар. Самдар өглериже коштап чоруур дээрге, коштап чоруур чылгы мал бөө чедишпес. Чаш уруг-дарыглыг улуска дыка-ла берге-дир. Совхоз талазы-биле ам-ны «Тере-Хөл» совхозтуң удуртукчулары бистин ажылырал хандырылгавыстың айтырыгларындан хая көрүп бөөр чүве болза, Балыктыгның малчыннары дөмей-ле шылаар улус, ажырбас-ла боор, бодуң боттары билзин, боразын боттары өзертезин деп бодаа-биле олурар болза, Балыктыг хемге мал малдаар аныяк-даа, кыргаа-даа кижи моон соңгаар тыптыры берге апаар боор деп бодап чоруур мен. Аргасумелиг, бот-боттарын билчип, доктаамал дарылзажыл, удуртукчуларының талазындан ырак черде чүрттап, ажылдап чоруур малчынар дээш шинтирлеп алгаш, ийи-даа чоруур мен. Аргасумелиг, бот-боттарын билчип, доктаамал дарылзажыл, удуртукчуларының талазындан ырак черде чүрттап, ажылдап чоруур малчынар дээш шинтирлеп алгаш, ийи-даа чоруур мен. Ыраакты ажылдап турар улус бистерге-даа солун болгай. Совхозувустың чаа удуртулгазы бистерниң-биле черле харылзаалыг ажылдаарлар боор деп идегеп олурар-дыр бис. Харылзаалыг ажылдавас болза, хоржок ийин черле.

Намгай МААДЫР.
Кызыл район.

ЧЕР ДУГАЙЫНДА ДЕҢЗИГҮҮРЛЕЛ

Тываларның бурунгу шагдан бөөр амыдыралынга кол хөренгизи-ле мал чораан. Улуг ужук-биле бижинг Чер болза тываларга аваа-ла бойдус боор, халас кежик чораан. Ам бо хүн келгеш, ону өөрү, тодаргай кижиниң өөрүү кылыр деп турар. Тываның төөгүүзүнде чер кижиниң хуузында (малы мышкаш) өөрүү турбаан, тываларның Чер дугайында политиктиг экономиканың дылы-биле деңзигүүрлеп, хамыы-биле сайгарбайн турарындан, ону хуу өөрү кылырына калбаа-биле удурланып турар. Делегейниң сайыраңгай чурттарында черни хууда өөрү болдурган ажыы-биле байшырак чурттап, өөрү баштыг амыдыраа, чогум-на оон төлептиг өөлери боор чоруур. А тываларда?!

«Өскүүзүнден өлбес» деп тыва чонның чечен дылында дег, 7 харлымдан ынак азам хөөкүйден, 14 харлымда ачамдан чарылгаш, күрүне хандырылгазынга каш-каш чылдар чурттап, өөренип чораш, үстүмүш, институт, университет доосхулаваш, амга чедир дөртен шаа чылларда башкылап, ынча чылларда өг-бүделлиг, ажы-төлдүг чурттап, амыдырып, хоомай эвес чоруурум ол боор деп билир мен. Мөөн бо чуртталгамда хууда мал, өөрү-хөреңги турбаан: коммунистиг кижизидилгеге, моральга алзыпкан, хуу өөрүүзүректерге удур чурттап, пропаганда чорудуп, оп-он чылдар эрткенде соонче хая көөр, мурнун баш удур бодаар деп ам-на утаап чоруур апардым.

Бо хүндеп, чылдан соңгаар Тыва чуртунга Черни хууда өөрү кылып алгаш, бай-шыырак чурттаарының таваан салыр болза, шыныг деп саанаар-дыр мен. Бот дугайты, ажыы-биле чугаалаарга, шоолуг эвес чер ажырбас. Ажыт-өлүү, аныяктарны, келір үени бодаар херек.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң даргазы К. А. Бичелдейниң;

— Бодум хуумда Россияга черни хууда өөрүүже шилчидер дээш бадылаар мен, а бистиң республикага ону бүгү бөйдалды өөренип көрүп турган, хуу өөрүүже шилчидер бе, шилчитпес бе дээр дугайында боттарывыс шинтирлеп апаар бис—деп дорт бодап, ажылдан чоруурум эки-дир.

Тыва Республиканың удуртукчулары аныяк, үжүүр мөргеен угаанныг, философчу деңзигүүрлүг, хөөдү эртем-соолдут дергаларывыс, депутаттарывыс Тывага черни хуу өөрү кылдыр бөөр деп турарын деткиир мен.

Бармын Европаның бөй чурттары — Бельгия, Дания, Голландия болгаш Швейцарияны катай-хаара ылыргадаа. Тыва олардан дыка улуг болгай. Ол чурттар аажок бай дээр бис. Голландия быштакты будуруп турар. Чүте дээрге оларда чер хуу өөрү боор меп. Аргасумелиг, бот-боттарын билчип, доктаамал дарылзажыл, удуртукчуларының талазындан ырак черде чүрттап, ажылдап чоруур малчынар дээш шинтирлеп алгаш, ийи-даа чоруур мен. Ыраакты ажылдап турар улус бистерге-даа солун болгай. Совхозувустың чаа удуртулгазы бистерниң-биле черле харылзаалыг ажылдаарлар боор деп идегеп олурар-дыр бис. Харылзаалыг ажылдавас болза, хоржок ийин черле.

Намгай МААДЫР.
Кызыл район.

Хууда бодал

Тываларның бурунгу шагдан бөөр амыдыралынга кол хөренгизи-ле мал чораан. Улуг ужук-биле бижинг Чер болза тываларга аваа-ла бойдус боор, халас кежик чораан. Ам бо хүн келгеш, ону өөрү, тодаргай кижиниң өөрүү кылыр деп турар. Тываның төөгүүзүнде чер кижиниң хуузында (малы мышкаш) өөрүү турбаан, тываларның Чер дугайында политиктиг экономиканың дылы-биле деңзигүүрлеп, хамыы-биле сайгарбайн турарындан, ону хуу өөрү кылырына калбаа-биле удурланып турар. Делегейниң сайыраңгай чурттарында черни хууда өөрү болдурган ажыы-биле байшырак чурттап, өөрү баштыг амыдыраа, чогум-на оон төлептиг өөлери боор чоруур. А тываларда?!

«Өскүүзүнден өлбес» деп тыва чонның чечен дылында дег, 7 харлымдан ынак азам хөөкүйден, 14 харлымда ачамдан чарылгаш, күрүне хандырылгазынга каш-каш чылдар чурттап, өөренип чораш, үстүмүш, институт, университет доосхулаваш, амга чедир дөртен шаа чылларда башкылап, ынча чылларда өг-бүделлиг, ажы-төлдүг чурттап, амыдырып, хоомай эвес чоруурум ол боор деп билир мен. Мөөн бо чуртталгамда хууда мал, өөрү-хөреңги турбаан: коммунистиг кижизидилгеге, моральга алзыпкан, хуу өөрүүзүректерге удур чурттап, пропаганда чорудуп, оп-он чылдар эрткенде соонче хая көөр, мурнун баш удур бодаар деп ам-на утаап чоруур апардым.

Бо хүндеп, чылдан соңгаар Тыва чуртунга Черни хууда өөрү кылып алгаш, бай-шыырак чурттаарының таваан салыр болза, шыныг деп саанаар-дыр мен. Бот дугайты, ажыы-биле чугаалаарга, шоолуг эвес чер ажырбас. Ажыт-өлүү, аныяктарны, келір үени бодаар херек.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң даргазы К. А. Бичелдейниң;

— Бодум хуумда Россияга черни хууда өөрүүже шилчидер дээш бадылаар мен, а бистиң республикага ону бүгү бөйдалды өөренип көрүп турган, хуу өөрүүже шилчидер бе, шилчитпес бе дээр дугайында боттарывыс шинтирлеп апаар бис—деп дорт бодап, ажылдан чоруурум эки-дир.

Тыва Республиканың удуртукчулары аныяк, үжүүр мөргеен угаанныг, философчу деңзигүүрлүг, хөөдү эртем-соолдут дергаларывыс, депутаттарывыс Тывага черни хуу өөрү кылдыр бөөр деп турарын деткиир мен.

Бармын Европаның бөй чурттары — Бельгия, Дания, Голландия болгаш Швейцарияны катай-хаара ылыргадаа. Тыва олардан дыка улуг болгай. Ол чурттар аажок бай дээр бис. Голландия быштакты будуруп турар. Чүте дээрге оларда чер хуу өөрү боор меп. Аргасумелиг, бот-боттарын билчип, доктаамал дарылзажыл, удуртукчуларының талазындан ырак черде чүрттап, ажылдап чоруур малчынар дээш шинтирлеп алгаш, ийи-даа чоруур мен. Ыраакты ажылдап турар улус бистерге-даа солун болгай. Совхозувустың чаа удуртулгазы бистерниң-биле черле харылзаалыг ажылдаарлар боор деп идегеп олурар-дыр бис. Харылзаалыг ажылдавас болза, хоржок ийин черле.

Намгай МААДЫР.
Кызыл район.

«ШЫННЫҢ» КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ КИЛДИЗИНДЕН:

Көдээ ажыл-агыйның хөй талалыг амыдыралында бөгүн рынок экономиказынче шилчилге-биле холбашкан айтырыглар, шынап-ла, хөй. Ону амыдыралдан көрүп, билип тур бис. Бистиң номчукчуларывыс, авторларывыс ол дугайын бижип-даа турлар. Чамдык совхозтар эрги турганы-биле моон ынай амыдырап чурттап шыдавас болу бергенин билгеш, ажыл-агыйның өске арга-хевирин шилип ап, эде организастаттынып турар болгай. Ону чорудары база нарын айтырыг, ол дугайын бистиң бижикчилеривис чугаалай-ла бөөр боорлар деп идегеп турарывысты дыннатпышаан, ол болгаш өске-даа айтырыгларга хамаарыштыр көдээ ажыл-агыйда удуртукчулар, специалистер солун арыннарынга сөс ап, ажыл-агыйында бөгүнгү байдалдарга үндезилеп, ханы анализтиг үүлдерни бижип, киллис-биле ажыл-херекчи харылзааны тудуп ажылдаары күзенчиг деп чүвени манаа база чугаалаксап турар бис.

Оон-биле кады республиканың көдээ черлеринде, ырак малчын коданнарда ажылдап, чурттап турар малчын кижинин холуудан чагаа алыры биске өөрүнчүг болбастың аргазы чок. Оларның саналдарын, бодалдарын, айтырыгларын үнелии-биле хүлээп ап, солунга парлап турар бис. Үстүнде парлаттынган чагаалардан безин ап көөрге, малчыннарның амыдырал хандырылгазында, ажыл-ижинде оларны сагышсырадып, дүвүредип, бодандырып чоруур айтырыглар хөй, ынчангаш ол дугайын солунче бижип, тургустунуп турар айтырыгларны хөйге чоп чугаалап болбазыл. А бис силерниң чагааларынарны күзелдиби-биле манаар бис.

АҢГЫ КОЛЛЕКТИВТЕР АПААР БОЛЗА...

Бо чылдың эгезинден бөөр өртектерни ой-чижек чок хостут салыпканы-биле улегдүр болгаш көдээ ажыл-агый будурулгелериниң аразында улуг мылгад турун келгеен. Чылдагааны болза көдээ ишчилериниң будурген продуктуларының өртектери улегдүр будурулгелериниң барааннарынынга деңнөөрге, шуут-ла үне чок болу бергенинден олар чайгаар-ла улуг бергееэшиннерге таварышкан. Ылангыя рынок экономиказының шак ындыг негелдеми бистиң республиканың көдээ ишчилериниге, совхозтар болгаш колхозтар коллективтериге дедир киреен болуп, хоозуулдың оруунче чайгаар-ла киир тыртыг өргеен. Чүте дээрге чыл эгезинден бөөр амдык ажыл-агыйларны эде тургузуп, ларны рынок харылзаалары-биле дүүш-

— Баштайгы айтырымны үзүүр бо: мал кыштаглаашкынга өскүс-сөөн өөн үүр. Силерде ам байдал ындыг ыл, мал-маган кыштаатыр хире хүр-мөөн ажып чор, бергелер бар бе?

— Чугаалап каайн, ажылыында берге байдалдар турган-ны. Чогум кышкы-де мал удуглаа-ла тоовас боор-дур болгай. А оларның дөнүп-кужу черле чеснек хүннерде арын-доруун колир, ынчаргаа малга немелде чем ис-тинис бөөр, өскүүр чугаалаарга, малдың баксыраар үеде ол. А бо хүннерде өөрөөн 22, сарыын 3, чылгы бир ораанда кыштаглап турар. Малдың бөөк сеткил алырга ындыг: бистиң совхоз өскүү ажылдыг кылдыр тургустунуш, үүн чыл ажа бергеен. Аштайгы чылда 11 мүн өскүү турган. Үш чыл иштинде ол 9 мүн чедир болду. А кажаа Кызыл-Тайга совхоз турган-ны бергеге, ол ажылдыңга 9 мүнү үүнүп бердиг. Ол 10 мүн өскүү бар. Аштай чылдыг 44 турду, ол ындыг 220 чылгы бар. Ол-ла болгаш чүүлдер. Ажылдың ужуннарынга, дериг-дериг өскүү, ырлык орааны чер үүнү. Ол-ны-Ишкин, Шоп-Шуу, Шоп-ка ыяшкар чаптыла бергеен. Ынчаргыя чайгы үеде мал-ны оът-сөөн ооң үнер. Ынчаргаа мал чемин четчеп-биле белгелеп ап чадаваас. 1991 чылдың түүнде-биле мал чемин болгаш ыяш кирип-кан, «УАЗ-452» марка-лыг чемин машина-биле шаанактаа бис-ны ангыда «Москвич-412» эр чемин машина база алыр-ган-бис, ынчалга-даа кол-ган-бис. Мал чемин бо-ны совхозка ап-ла бергеен. Мал чемин бо-ны ыяшы четчир ыяшдыр ыяшы-ны.

Ындыг-даа болза, шинтирледе чогуур чамдык айтырыгдар бар. Бо хүннерге чедир чангыс-даа малчында электричарыны киртиннеен. Суурда радио, телефон чок. Школа тудуу «өлүг тоткадан» ужаан. Бо айтырыгларны чоорт организацияларның удуртукчуларынга үш-дөрт чыл дургузунда тургузуп келгеен. Оларның хереглээнин чоорт документларын белгелеп алгаш чеде бөөрге-даа, оон боттуг түнеел ужаас боор чүве-дир. Чамдык министерстволарның болгаш ведомстволарның харыысалгалыг удуртукчуларының оожум, шүлгеенин көрүп тур бис. Өөренмишаан, чилдер 1989 чылдан-ла тутхан «ыргаш» ыяш бажында өөренмишаан. Чаа школаның телевизиел-смета документтерин белгелеп каан. Оон бөөр ийи чыл чеде бергеен. Ону хереглей бөөрге, апрель айда республиканың «Агроүлүстүр тудугуңу» кооператив-аргыже каттыжышкылыктың дергазы Г. М. Шубникке чедирдим. «Чаа өртемчей-биле саваар бис» — деп каан. Ол олчаан харын чок айтыр.

Баа бир берге үве —чайгы үер. Бо чылын суг малчын-нарже бөөр орутларны коорталдың кара чүл каалкан. Ынчаргаа аргажары бергеен турду. Эрик кампаланың болгай ыяшканнан Хемчик хемниң эрин суурже чоокшулаан кол чыдар. Ону кылыр, сай токтуур дээш бурунгу чылын 90 мүн ажыг рубльдан чарыгдаан бис. Бетон сайбаанындан, шиннер чок болганындан ол ажаныгты агаарже аваа-ла чаажыктырыг ол ыяшажыл.

Телефон март айдан бөөр ажылдаваан. Амды үеде ле-түр эде организастаан-даа бол, чаа ёзуу-биле четчелеп турган кооперативтер, биче будурулгелер үре-түнеп чок ажылдаан, барык-ла орулга тып чадашкан. Оон хараазы-биле олар өре-ширеден үнүмээн.

Шак ындыг байдал Сут-Хөл районуң ажыл-агыларында база турган. «Ишкин» совхозта амгы хүннерде амыдыралды чугуда айтырыгларны канчаар шинтирлеп турарын, совхоз ажылчыннарынын, ында пенсионерлерниң, күш-ажылдың хоочуннарының болгаш өскеде кижилерниң социал камгалалыгга хамаарыштыр үүнү кылып турарын ук ажыл-агыйның директору Н. Д. Ондардан бистиң корреспондентивис сонуургаан, анаа айтырыглар салган.

чүве — будургеен продукциявысты дужаваш, оон төлевирин албайн турарывыс. Амгы хүннерде совхозтуң агар саныында акша чок.

А бистер июль айда-ла Тере-Хаяга, Кызыл-Мажалыктың эзт комбинадынга эзт дужаваан бис. Биргизиннеен 1,2 миллион, ийигизиннеен 400 мүн рубль алгыр ужурлуг турган, оларны ыынчага чедир холга тутпаадывыс. Ам канчаар, бо чылын 300 тонна тараа ажаан алган бис, өөртан 100 тонналы Чадаананың тараа хүлээп алыр ,пунктузунга дужаан эгелей бердивис. Өөртан совхозтуң кассазынга 2 миллион рубль кээр апаар, ону баш удур саанап көрген үүне. Бо чылын дүк болбаазырадыр фабрикалар өскү дүгүн эвээш өртек-биле алган. Ажыы-биле чүүлаалаарга, бистерни кызыкыйын эгелеэнинин чижээн көрдүүс. Үш тонна дүктү Улан-Удэге барын дужаадывыс. Бир кг дүктү 500 рубль-биле алды. Түнеели — 1,5 миллион рубль болган. Ам совхозта 6 тонна хөрс өскү дүгү бар. Ону Улан-Удэге салар бодап тур бис. Оон бир килограммы-ла 640 рубль болур, өртээ эвээш-даа болза, ону шыгжап алган чыдар эвес, эрте дээрге сөөрүп-сөйгарып алганы ажыктыг ийиваан.

— Силерниң совхозта ажылчыннарының социал камгалалының айтырыы канчаар шинтирлеттиниң турарыы? Бо талаалы-биле чүү чугаалап болур силер?

— Кышкы соок хүннер эгелээр мурнунда чамдык өг-бүделлер ыынчыр-даш хереглей берген. А оон өртээ база улгатаан болгай. Ынчангаш өг-бүдүн хөөрүгге хереглеливин үштүн бир кезиин төлээр кылдыр дугуржуп, доктаатыгы бис. Оон ажыыда совхозта 78 кыргаа-дижеп кижилер бар. Оларның чамдыктары чер чедип, ажыл кылып шыдаваас улус. Ону барымдаалап көргеш, эзш-чем сеңнин алырына дөгүм болзуп дээш 29 кижиге совхоз сес мүн рубльдан дуза кылдыр көргүзүп, оларга берген. Бир хол айтырыг—чурттаар орааса-ава-биле хандырылга. Мону өөренип көргеш, бо чылдан эгелээн чаңгыс квартиралыг бажыннар тудуп алырын ажылчыннарга чөпшээрээн. Совхоз оларга тудугжулар, машина-техника, тудуг материалдары-биле дузалап турар. Ол үш ындыг бажыннын ажылдада киргеен. Ажылчыннар боттары далган белеткеп алыры-биле совхозта дээрбеени тургускан. Өг-бүделлер аваа 2-4 шоодай кызыл-тазын дээрбелээш, далган кылдыр ажыглап турар. Олар ол дээш совхозка амдыгызында чангыс көпеек-даа төлөөрүн. Бо айтырыгны ам эде шинтирлээр деп турар бис. Чүте дээрге дээрбе башкарыкчызынга акша база төлөөр апаар. Ындыг болганда, моон совгаар аваа тараа дээрбелеп алыры өртектиг болу бөөр.

— Чугаа кылында совхозта таравчы болгаш арат ажылагыйлыг кижилер бар деп орду-нар. Оларның ажыл-херээ кандыгыы, а совхозтуң тараажыларының көргүзүүлериниде солун чүү барыы, Ийдан-оол Дуктеновна?

— Совхозтуң 400 гектар хөрс шөлүнде тарааны, хөй чылдыг сигеннин тарып турар бис. Олар шупту суттаттыг шөлдер. Оон чылдын-на багай эвес дужүттү ап келгеен бис. Бо чылын бир гектардан-на 10,9 центнер дужут алдывыс. Ынчалаа-даа совхоз ажылчыннары арааттарга четпейн барган. Арааттар бир гектардан-на өртүмза-биле 12-14 центнер дужүтү ап, бедик көргүзүүлерни чедип алдылар. Арат ажыл-агыйлыг 20 ажыг кижи бар. Олар ам-даа немежир, оларның хөй кезин чер ажылдыг болуп турар. Бисте арааттар бо чылын совхозка 59 тонна тарааны сатканнар. Чогум-на ындыг ажылды кылып шыдаар, кызымак болгаш чүүлүүлүг кижилер сегирип алыр-ыр дээрзин көрүп тур бис. Өг-бүлеви, төрел-төрелиби-биле бир баг болуп алганда, чечүүлүг ажылдаар апаар чүве-ле ийиваан. Арааттардан Мединг-оол Ондар биле Доржу Монгуштуң көргүзүүлери шыырак болган. Сөөлгүзү совхозка 30 тонна тараа сатты. Оон ынай бистиң совхозта бир эки чүве бар. Чүл дээрге барык-ла өг-бүле бүрүзү инектиг, хой, өскүүлүг, хиваан, дагаалыг. Олар эттиг, сүттүг, дүктүг, сметаналыг, саржагыг, ажыгыг, курутту болзаш өскеде продукциялыг боттары будурүп ап, аъш-чемге ажыглап турарлар. А оларга чүүлдалган, тараа херек. А кожа чүүү-- акша, ол чокта амыдырадыр өөрү хереглеп бараалыгыр садып ап шыдаваан бар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ беседалашкан.

Ыраккы Балыктыгдан чагаа

СЕС ХОЙНУ ӨЛҮР БАСКАН,

Азы чаргылдашкаш чадашкан

Өөр районуң «Ак-Чыраа» совхозунда Иван Эрелчинович Кыргыс — мурнакчы малчын. Ол өзер дергизинден туттунуптар болу бергеш-ле, ада-незинге дуза кадып, мал соонда «халбактаныр» эгелей берген. Ада-нези база шаанда колхозка мурнакчы малчын боон ажылдап чораан, аразы Кыргыс Эрелчин шырай-арнын чывар чиркеп чылгычылап-даа чораан, оон угун салган, бичин Иван аразын эзерип, чылгычылап өскүш, амгы үеде улуг малчын болганы бо.

«Ада өлүр — оглу артар, аъды өлүр — баглаажы артар» деп тыва улустуң үлегер домаанда дег, ашак ушса-даа, ооллары ада-незинин үүнүн салган. Малчыннар болганнар. Иванның улуг акызы Кара-ажам дээнинин будулгаш, хаймраан 8 шыырак хоюмну чыттыр базып кагды, ону кааада чедир чаргылаштым. Бо эргелел начальниги Шарбый-оол Куулар эле-кере кылдыр-тыр бис-ле дээр, ол хиреде гураг-ла боор, ол хойларны харын-даа мөөн бырмага салдырып турду. Менде буруу чүү боор, совхозтуң мөөн тудуп бергеен кыштаа-ла-дыр, — деп, хомудан чугаалады. Шынаарла, ол кажаанны кижи көргеш, чаржынар, бичин чинге-чинге мяш алагаштарда кыртын оорганар-биле ылдыртылган каан. Дээвирнинин чинге шетчигештери ыргейгилеп баткылаан келген. Черле чүте-ле мыныг шынар чок тудуг кылып, хөй акша-көпеек мегелеп үштүп чиг турган тудугжулар чүве ийик, кижи кейгеер. Кажаа болду эрги эвес — 80 чылдарда туткан. Та чүү тудугжулар «хол дашты»-биле борап-саранган каапкан чүвеин, комиссия та чүге хүлээп ап турган? Черле ынчаш бо чамдык тудугжуларның чүве карак ажыттаарны сөөлгү үеде келдерээн. Чуртталга бажыннарын безин чудуп, ада-незинге чедир шупту олуруп алырывыска, ажыл-херек када чогумчалыг бүдер чүве деп. Харыысалга кошкаар болза, ёзулуг аш-чутка чедирип болур хире. Бакка бак улажып, улустуң чылгы малынче халдап турар берү бо черде көвүдээн. Ону хорааннап өлүрүп турду, ам ону чүге бербес болу бергеен ирги? Черле ынчаш айтырыглар-ла хөй. Ынчангаш черле бистің Балыктыгның малчыннарын эргиш көрүп, ажылнаваис-биле чоок танышып, бистерниң чүү болап, кандыгканды айтырыглар дүвүредип турарын дыннап көрзе чүл. Ыраакта ажылдап турар улус бистерге-даа солун болгай. Совхозувустың чаа удуртулгазы бистерниң-биле черле харылзаалыг ажылдаарлар боор деп идегеп олурар-дыр бис. Харылзаалыг ажылдавас болза, хоржок ийин черле.

Намгай МААДЫР.
Кызыл район.

АРАЛАШТЫР АЖЫГЛААЛЫҢАР

Машина-техника ховар үеде аътты бүгү-ле ажылдарга ажыглап чораан деп чүвеин билир бис. Ам көргүнер даан, кыыр-чаар матервалдар кедишпесте, өртээ талыгыр өскен бо берге үеде көдээ черлерге, көдээ ажыл-агыйынга оны ажыглаары ажыктыг, чугула апарган деп болзаар мен. Чүүле мен-даа эвес, ол айтырыгны өске-даа кижилер чугаалап, көрүп турар чүве. Солунга бижип-даа турду.

Совхозтарның специалистеринден аът мунуп алгаш, хойжу түрдүлер, мал фермаларын кезин чоруур кижи чок болгаан-ны. А тапты алыр болза, ажыл-агыйларда хоор сарыг, ала-кек, шилги дээш, чылгы малдар хонуларда оъттап чоргуулар-дыр. Оон-биле кады мыныг чүл баа бар, ажыглаа мунар дээрге, эвер, чүгеп баа тывылбас. Бо айтырыгны чогумчалыг шинтирлеп алыр чүве болза, аътларны ынчан ажыл-агыйывыска чоп ажыглап болбаазыл. Ам чеже суг сөөртүр машиналар кабиналарынга сыныырлажып, чүүх сөөртүр машиналар кырынга, иштинге ынай-бөөр оптадып кээр бис. Оларга зартыктаттайн, аътты шаанактап, тергелеп ажылаавы дээрге апаргаан эвес ыйнаан. Машина-балгаттыг чораш, чолаачыларның аайы-биле даваш чоруур боор чүве-ле болгай. Ынчангаш сагыш-сеткилден эчизиннге чедир ажылдап шыдаваас боор, мал-маганны-даа чедир эмнеп албас-тыр бис, шинин алыр болза, шинтирлежир, сумележир, кылыр-гулар айтырыгдар-ла хөй болгай. Кижи бөдүүрге, аътты чеде оола аралаштыр ажыглаары чугулаа бооп турар-дыр. Эки аът эзлиин эрес-омаан кедуре бөөр ышкажыгай. Ынчап хөөрем эвес, ала-сайгаар ыраап, хөөмейлеп, сыгыдын баарын каап, шаап олурар сен. Черле ынчаш олуттай, чалгаа чоруктап, таваарлаашкындан уштунар болза эки. Оон баяка ажыл-агыйывыс ынчан баардыр, боттарывыс-ла көрүп тур ышкажыл бис. Специалист кижи бүрүзү быжыглааны участогунга кызып ажылдаарын бодаар болза эки-дир, ажылынын түнелин эки кылдыр кижи ынчан черле коруксевес боор. Чорук чоруур

Хоочун журналист дугайында очерк

ЧЕДЕН ХАРЫҢ ИСТЕРИ

Тыва Республиканың хоочун журналистериниң бирээзи Маады Топчулович Кара-Тоонуг келир дагда чылының январь 1-де чеден харлаар. Оон эрткен оруунда бир дескиг кавлана орун турбаан. Ол бичин чаш назынындан-на берге оруктарны эрткен. Кара-Тоонугнуң аныдырылыны, чеден харының истери бар.

Бачым ажыл-иштиг өрээлиндеп улус черде үстүр эвес. Ол удада эжик ажыттынган соңда, каракуль шоңдурукчуг, кышкы кара тон кетпеп, сүүнка чаактары долбаанда-дыр ыыа берген, кыдырык улуг практарынны шоо ниистелиде берген болза, эрессизер, аңглуг-омак арын-шырайлыг, кадааде-ле шеверген кеттинген чүүрүр чаңчылыны салбаан, ортумак сынныг, моге-шыырак ажыл киирип келди, ону кым тыныс боор. Ол ачам Александр Тамбы-Сүрүнүң чоок аңнуу, эжи Оон-биле радиокомитетке, солуй черинге эгин ужа ажылдап чораан болгаш, бен база чоок таныш мен. Амыдыралыга таварышкан аңглуг-баштак чүве тоожуй сергенде, аксым сал дээр ажы-ле болгай. Ылангыя хөрээженнерге турасхаатка коозынык шүлүктер бадыра берген-де. Амыдыралга ынак, аңглуг-баштак ол акыйын ыныг ажы-чаным билир болгаш, дораан-на чугаанны өскээр үлаары-биле «Топчулович, чуну кайнап чор силер, чогаал өскелиимер бе?» — деп айтыра аалаптым.

— «Тываның аныяктары» солуунга ажылдап чораан болгаш бичин сактышкын шорбажылап апларын бердим. Сени сактыбергеш, кире дүжүп келдим ийин, ол. Акыр удавас чеденнээр-ле болгай. Кыраан, кыраан пат, кадайларга-дааа... че, ол-даа канчаар, ха-ха-ха! — дээш, караның чажын төгүлүр каттыра берди. Бичан Сарганда, чугаа-даа аккан суг дег аппар кижи-ле болгай.

— Көдүрбээн хөнзээ-даа чок, өрбээн, бөлбээн чүвен-даа чок, дириг төөгү кижи-ле болгай силер. Чеден харааан гамдарыныы тө каап орбас сен бе?! — дээш, диктофонум (үн бичиглер бичин аппарат) ажылдадыптым. Шыпаа-ла, ыжы төрүттүүгеп черинг, аазын эмгеп аалыг, азыраа каан аалыг, арттырып каан ажылыштыг, соон салгаар ажыттыг болур чүве ыйнаан. Аксым Кара-Тоонугнуң салыыолуун номчукчуларга кедиреин кызыыл көрейн. Тоолзут Тожунуң ини болгаш ан-мен ажылдыг Кол Мооспаяктың өг-бүлезинге 1923 чылдың январь 1-де төрүттүүгеп чаш солду ол-ла чылын Вин-Хемниң Хүт тайгазынга чүрттүп чораан ажы-төл чок Маады Топчулдуң өг-бүлези азырап алган. Олар база ан-мен-биле аргастанып чораан. Азыраан адазы ол үеде Хүтке турган Маады Дыржан чейзеннинг чылгызын кадарып, азыраан иезі саалчылаан турган. Сес харлыг бичин Маады азыраан адазы-биле нелээ арткан. Ол үеде Дыржанның хөрөнгизин савырган, бодун ыралыр шөлүпкен. Маадының азыраан адазын эмзих мал өлүр теп аалаан. Шыжыккаанның аксын дыннаар, чылытканның артынын ижер салым Маадыга таваржы берген.

Ам канчаарыл, өскүс оолче кым көрүүрүл? Чоп чоп-па болгай. Хүт сумузунуң эргечагыртазы бичин Маадының Хүт, Сесерлиг, Даспы сумуларынын Кара-Хаанка турган каттышкан эге школазынче өөреп чорудушкан. Ол аңаа бергеш, школачы амыдыралга чаңчыгып, кончуг эки өөренип, хөй-нинти ажылларынга идепкейлиг киирип, хана солун редакторлап, өөрком даргалап, өске өөрүнден ылгалы берген. Ол үеде аңаа чаңгыс башны директорлавышаан, башкылап турган. Маады дөртү классчы турган-ла, башкының ажылынга дузалажып, харыда эге класстарга башкылап турганы солун.

Чөөн-Хемчиктің Ийме чурттуг Норбу ол школаның директору турган, аңаа ыыдыг сүме каткан:

— Тоонуг, сээн өөренирин эки-дир, башкылар ажылга база солуургалдыг-дыр сен. Кызыл хоорайның каттышкан школазынга ыыаап барып кирип ал. Ында тускай эртемнилерин — башкыларны, эмчилерин, артистерин, көдээ ажыл-агый ажылдакчыларын болгаш өске-даа мергежилдиг кадрларны белеткеп турар. Мен бодаарымга, сен башкы талазы-биле өөренип алзыраа эки боор.

Башкызының ол сүмезин өзүгаар өскүс оол Кызылче чорупкан. 1938-40 өөредилге чылдарында ол комбинатка бирги болгаш ийнги курстарны чедишкиниг дооскан. 1940-41 өөредилге чылында үшкү курска өөренип турда, директор Маадыны ийи эжи-биле кады ТАР-ның Улус чырыдышкын ямызының саймы Ооржак Лопсан-Кенденче чорудупкан.

— Чүү болган чоор, барыпбарып сайыт чүге бисти келдиртип турарыл? Бир черже ажылдадып чорудар деп турар чадавас. Башкы курузундан үш кижини берингер дээрге, директор бисти чорудуп турары ол-дур. Ажылдаар дазе, черде ынаас деп дугуржу алдывыс. Тускай эртем доозуп алырга, ажылдаары кай баар деп дугуржулга өзүгаар Лопсан-Кенден сайыттың ажылдаар өрээлинче кире бердивис.

Дыка эвилең-эдлек ол сайыт олудундан тура халаан, оолдар-биле мендилешкеш, столунуң кыдыынга кожа олуртуп алган. Ол өөреникчилер-биле хандыр таныжып, кымның кайы райондан келгенин, кандыг өөренип турарын, өөредилге комбинадында амыдырал-чурттаганы соңуургаа айтырган. Сайыттың айтырыгларына харыысы өөрүнүн мурнундан Маады харыылап орган. Таныжылга соонда сайыт ыыдыг чугааны кылган:

— Чаа, ыыдыг-дыр, дүкмалар. Назы-хар талазы-биле четтип, ажылдаар аргалыг апарган эрлер-дир силер. Доосканы кавлана орун турбаан. Ол бичин чаш назынындан-на берге оруктарны эрткен. Кара-Тоонугнуң аныдырылыны, чеден харының истери бар.

Ол үеде комсомол обкомунуң бирги секретары турган Маады Монбужан Турвине, райкомче телефонлаазы ыыдыг дээн:

— «Тываның аныяктары» солуунуң редакторуу тыныыбайн тур. Солуну көөн дүлеп ап көр. Ол дээрге айтыыныыдыр.

Ынчан кадрларны ол-бо черже октаары хөп солуй кедери-биле барык дөмей турган. Оон амыдыралы солун ажылыбиле база катап ынчаар суудаштакан. Ол чангыс черге тапталдыр олурбаан. «Тываның аныяктары», «Шын» солун редакциялаларынга, республиканың телевидение болгаш радио дамчыдыга талазы-биле вуруне комитетинге барык 40 чыл чыгыы журналист болуп ажылдаан келгеш, чөптүг дыштанылга—пенсияже үнгеп. Эки ажыл элеп чыпес дижир бис. Маады Кара-Тоонуг бөш медаль, Тыва АССР-ниң Дээрги Совединиң Президиумунуң, ССРЭ-ниң телевидение болгаш радио дамчыдыга комитетиниң, ВЛКСМ ТК-ның болгаш өске-даа удуртукчу органнарның хүндүлел бижиктери, өртектиг белектери-биле ол удаа шаңнаткан. Бо хүндүлүг болгаш ат-сураглыг кижиниң 70 чыл дургузунда эрткен ымдарын каксы чугаалаарга мынды-дыр.

Ленин кудумчузу-биле хөрүп сымыыг, шеверин кеттилгеп, хүлүмзургей ыырайлыг кижи бар чыдар. Оны көргеп улус 70 харлыг дээр аргажок, дыка-ла анмаксыг. Оон кылажы дүргеп. Ол спортчу чораан. Мен хуудаа ол кижини — Маады Топчулович Кара-Тоонугну кончуг-ла хүндүлөөр кижи мен ийин. Оон кижизиг мөзү-шыыры, хүндүлеэчели, шыыгызы, дорт сестүү, чашнаа эвезі, чугаа-соотуу онзагай кижи дээрзин кады ажылдаан чораны көргеп болгаш, дарыы-даа оон эки талаларын бодумга шинчеп ап чордум. Оон кажан көзүүде кады чурттап, өөрүшкүү, мөгөраалды денге үлежип келгеп шимчы өөрүү, кадайы Татьяна Тамдаковна «Шын» солун редакциязынга хөй чылда ажылдап келгеп, оод кадымда сураглыг мөзүжи кижи болгай. Ол өг-бүленин бир оглу, ийи уруу тускай өг-бүлелиг, ажы-төлүүт, эки ажылдап, чурттап чоруурлар. Уругларының уруглары чеди, уругларының уругларының уруглары үш кижи болуп турар. Хемчик оларның бирээзинче далажып бар чыдары чадавас.

Тываның хоочун журналистериниң бирээзи, өрөө ажылының хоочуну Маады Топчулович Кара-Тоонугнуң соонче ур-ле көрүп турган, аңаа бичжыг кадмышылды, ам-даа ур чурттаарын, улуг аас-кежиниң күзевишээн, амыдыралга бичжыг туруштуун, күрүнезинге, чонунга шыдаар шаа-биле бараан болуп келгенин улут магадал, чоргаарал-биле көрүп турум калдым.

Сарыг-оол КУУЛАР.

МӨГЕЙИП, ЧАЛБАРЫП ЧОР МЕН

Характарым бирээзи көрбестен аараан, республика эмнелгезинин карын эмнээр салбырынга ыыдын эмнедим, дуржулгалыг эмчи Лариса Чаламбаевна Спиридоновадың кезіп эмнээнинин ачызында аорт чыл дургузунда көрбейн келген карам катап көре берди. Книжинин карга ыыкаш чүве кайда боор. Аңаа өөрүвейн чүге өөрүүр мен.

Коллективте барык-ла шуптуу ажык, тыва эмчилер, эмчи сестралары ажылдап турар болду. Оларны көргеш, тываларның эртем-биле чедип ап, төрээн Тываныга, чонунга төлептиг бараан болуп чоруурунга тыва кижи чоргаарланыр, өөрүүр-даа чүве-дир. Ол салбырда эмчилериниң, эмчи сестраларының аарыг кижилерге динмиңгыр, өөлдек, эптиг деп чүвезин, ажаптежээн турда эвизин аңаа кады эмнедип чыткан кыш ыныы ышкылыг аарыг кижилер мактап чугаалажып чыттывыс.

Тыва кыстар эр-хейлер-дир! Кижилиг, төлептиг будуужшер-биле тыва, чонувустуң ат-алдарын алгыдынар-ла деп өөрээп чор мен.

Эмнелгениң эргелекчизи Галина Петровна Ооржак шыгыы болгаш чонтуг негелделіг удуртукчу-дур деп эскердим. Эмчи сестралары Октябрина Куулар, Зоя Канчыыр-оол, Саяна Саая, Валентина Анчыпаева, улуг эмчи Лариса Спиридонова оларга болгаш эмнелгениң бүгү ажылдакчыларына ажылчыларына улуг-биле өөрүп четтиргенимни илередип олур мен. Карааныны катап көре бергеними өөрээп сетклим дедиксер сес тыппас-тыр мен, хүндүлүг эмчилерим. Бүгү-ле ачы-буянларның эң дээдизи болур эмчилериниң буянныг ажыл-ижинге, хуудаа амыдырал-чурттагазынга эгээртинмес аас-кежиктің, кан дег бижыг кадыкшылды чаа 1993 чыл үткүштүр күзеп олур мен.

Кежик-чолдуг эмчилеримге өөрээп шагда мөгейип, чалбарып, өөрээп чоруур мен.

Николай СУВАН-ООЛ.
Хоочун башкы.
Эрзин район.

ОЛЧАЛЫГ АҢНААШКЫН

1992 чылдың күскү, кышкы аныыр сезоннарында «Хемчик» аныыр-тывыш бүдүрүлге ажылагыйының штаттыг болгаш эки туранын ачылары өлүк-кеш дужаар өрээлерни чарын алгаш, соңгу, мөрөөр таңдыларны тывыштыг черлериге аңнап аттаныпкаш, чедип келгеннер.

Оон түнелиниде 21352 дилиг өштерни 186441 рубльге, оон аңгыда 14 ас, 37 күзен, 5 дырбактыг, бир киш, бир норка, 53 ак кодан, 41 тарбаган кештерни бистиң ачыларывыс аныыр-тывыш черинге бо сезонда дужааганнар.

Бистиң штаттыг ачылывыс Ерес-оол Васильевич Ондар 195 дилиг, 3 күзен кежин 23652 рубльге хүлээткен. Эки тура ачылардан К-М. К-С Кимин-Доржу, М. К. Назыты, П. Д. Ховалыг, Б. А. Донгак, Ю. Х. Дажы-Сегбе, О. Ч-Х. Тулуш, Ш. Д. Ондар, С. Ш-К. Монгуш олар 102-225 чедир дилиг, 3 дырбактыг, 2 күзен өштерни дужаан, аныыр-тывыш черге-биле чарын алган өрээлерни ажыр күүсеткеннер.

Районуң мурнакы ачыларының арга-дужуулга солдур ачылар хуралың эртежик эртиргеш, оларга бооларны, ок-чемзекти баш бурунгаар үлээнге оларның ырак-узак аныыр-тывыштыг черлериге арте чедип, аңын тодарадып, чурттаар оран-савазының септелгенин бөгү удур хынамчалыг септеп-селип алырынга, каза ниизарым, кымнар-биле ачыларын шинтиөлеп, чугаалажын алырынга дөгүм болган.

Өлүктүң шынарын экижидер талазы-биле ачылар ортузунга тайылбыр ажылын чорудуп турзувусса-даа, дилиг өштерниң үс, чаа, ханым өдүр аштап эрыглаваан болганындан чаңдык ачылардың дужаан турар аныыр-тывыш кештерни хирлиг, былчак карз болуп турарындан оон шинарны бахсырап, өртек-үнезин нулуаа турарын чугаалап кааны артык эвес.

Арагачы ДОНГАК.
Чадаана хөөрей.

ДААЙЫМНЫҢ УЖУРАЛДАРЫ

(Болган таварылгалар)

Улут кижиниң адын аңаашдаа чоор мен. Оон-биле кады бо-ла чер чоруур кижи мен. Хөөреп орда суг-салба даайым-на болгай. Ам оон солун чугааларындан кашты солунуң номчукчуларына соонуургадып көрейн.

СЕГИТ БАЖЫНГА ОРГАШ

Ол шагда эки бөө кайда боор. Чактыр боом туудукан, Херик кырынга ыгыы берген олур мен. Сегит бажында кижиге серемчи керек. Өөрүмнүң алгы-кышкызы-даа дыннаалып келдя. Ол арызында карак салбайн орган черимден бир сыын арга иштинден келип келгеш, Херик кырынга гура дүштү эвеспе. Шоолуг-даа шыгаавайн, көрек үүнче шиглей базып-ла дүжүрүм оп. Боом-даа этпеди ышкаш. Ыш-бүс-ла дендин. Сыынын Херик адаанче караш-ла диди. Тура халыыр деп даа берип чорумда, боом дарс-тог-ла дээн. Ойта кээп дүштүм. Дүргеи тура халаан, Херик кырынга халып кээримге, сыынын ыыда дерт даваны өөрү апаргын чыдыр. «Боом чаа-ла дегген-дир аа»—деп үүмда чугааланып тур мен. Шыында ындыг чүвен кайда боор. Боом дарыы шыгый берген турган болгаш ыыт-дааш чок болуп, сеолүнде мени ойтур октап турган, а сыын Хериктен үс-биле маңнаваш, ыргак дытка мойнун үзе мокпап алган болган. Оон башка ишек дүшкен боо кааа дээр турган деп.

ИНЕК КАЖААЗЫНДА МЫЙГАК

Чыпак. Хоолук дээр ийи ачы ыым чедип алгаш, Арысхан хемге базыыкан мен. Аалым ол хем уруунга чыткан. Улут ыыка мраавайн чораан, бир ол ыныгге таваржы берди-ле. Ыттарымны салыптым. Оларым салчы ыыай болган. Оларымны дилеп, дыннаалап базып чораан, аалга орай келдим. Кадаым ындыг-даа эвес чүве, хиниреип үнүү эвеспе: «Мал-маган кажаалаар дээрге, кажаа иштинде ан бар. Мал хойгаш, ыыаар чагдавас чүве-дир. Ыттарынга ан кажаалаалып канчаары ол дээр сен...»—дээш, кадай менче чидкан көргеш, өөнче кире берген. Ол ийи ыт мыйгакты сывыртай-сывыртай кээрге, кадай кажаа чанынга инек саап орган чүве-дир. Хойдуккан инек артыдан кижи гура халып кээрге, мыйгак кортканы-ла ол боор, аксы ажык кажаа иштинче кире халый бээрге, кадай маннап баргаш, эжикти хаай идип каан чүве-дир.

СУГ КЫРЫНГА УДУП ХОНГАН

Бир чайын ан көөр дээш чорупкан мен. Хиндинде хар чок турган кудай дүш соонда Хирелин кончуг болуп чорүй, дүй тыртын, мырынай чаап келзе-ле, хуулаан сазрыы турган чүве-биле дөмей аварган. Ам арта хаттыг, диниреэшкиниг. Чаъс иэмдаарын манап, кырган ыыш адаанга олуурымга-даа, суг-раг болган. Ынчан олурумда, ишир дүжер дей берген. Олуудумдан турган, аалче үүлай базыптым. Чаъс иэмдаан, ынчаза-даа карацызы хөлчок. Ам канчаар, хем уну черге одаг кыпсып, шай хайындыыып ижип алгаш, үрдүрер матразым дартайты үрдүргеш, чүү-хөөм талга азыр алгаш, удуп чыдыптым. Эртен оттуп келгеш, кайгай бердим. Суг кырынга саллаа, чааш чалгыларга өөйлеп, таалаа хонган болдум. Дүне суг хенертен улгаткан, хем суу эриктерни ажып, мөзи чыгаанам черге кээп хөлбөктелгеш, мени кежек таалдар аразынче апаргаш, аадып, чайгап хондурганы ол ышкажыл.

ЫЯШ ОРНУНГА ХАВАН

Оттулар ыыш төрепчилеп алыр-дыр дээш. Чаан-Кулам мунуп алгаш, аргаже чорпуп чорупкан мен. Мунган аңаам хоюп чоруур, кажаагаш-ла көөр дээримге, оруум аксында борбак кара чүве шинчеп тур. Топтап көөрүмге, чер ваанының оорааы кыстур, бажы-даа көзүлбес. Ол хиреде чаңгыс черде-ле үдүжеңгейин турар. Аъдым баглай тыртыы кааш, дергимдеп чидиг балдым ап алгаш, маннап чеде бердим. Сүлде бо! Черлик хавын, арта өскүр хавын де, чер чарыынче кире бергеш, уштунуп чадаан, каскаанаанын тур оп. Ужа сөөгүнүң угаурын бодап, хөрлип-хөрлип тудуштум-на. Кулакты уюктаалыр кышкырыпкан соонда, бажын үштө сол келдя. Моонда дозунче бир тудуштум... Ынчаар аңнап алгаш оттулар ыыш орнунга улут-ла хавын төрепчилеп алгаш, аалга чедип келириимге, кадай өөрүүр хамаанчок, база-ла хиниреиндир: «Чораан-на черинге амытан тынынга чедип чоруур апаргын. Чүү эки чүве көөрүлаан бо!..»

Шыпаа-ла, оон соонда бодаанган, кадайның оозу шиин болгай аан кылдыр бодааш, боо огу хоратпас эниаар болуй арай шеглеп чоруур апаргын мен.

Даайым ашак черле элдеп чаныг кижи. Оон элдеп аажызынга таврышкан-даа дег, элдеп ужуралаарга бо-ла таваржы берген болур кижи. Оон ол төөгүзүнүн чыып бижиир болза, бир улут ном чеде бээр боор ол.

Маадыр НАМГАП.
Кызыл районуң Кунгурлуг суур.

КӨӨРГЕЙ БЕРДИМ

Кеңек чаашкын чаай каапкаш,
Кедээр шаатче өрте берди.
Кежээге дээр кургатпааже
Кескен сиген өлүп калды.
Сараат салыр ажыл соксаан
Чалгазранчыг кыпкы көрди.
Аңаактыга боом суктээш,
Арай таваар бөлүп бр мен.

Бергүм орта дээпан
дег, мырынай чоок
Болук хастар кырым-биле
ужуп эрти.
Кош-дүүрүгем хоолаа болем
турган-да бол,
Кодзн кушту көөргей бергеш,
атаайн бараым.
Чүү-даа чүвээ кадык чоргай
аңнаарга
Чүүлге чаңгыс каапаттынар
оозу кылыыр.

Бичес-оол ДОЮНДУП.
Шөлүкүг.

АҢЧЫЛАРНЫ ЧАРЫ-БИЛЕ ХАНДЫРЗА

Бо чылдың аныыр сезонунда Тожу районуң «Адыр-Кежиг» колхозтуң 70 ажыг ачылары «чымчак алдым» тывар дээш тайга-сыныарже чадаг үнүү. Моон мурнунда чылдарда 60-70 хире чарыны ачыларга тускайлаан берип турду. Бо 1992 чылдың аныыр сезонунда ачыларга чары бербээни элдеп чүве-ле болгай. Сөөлгү ийи чылда бистиң колхозтуң удуртукчулары аныыр сезонунче, өлүк тывыынче кичээнгей салбастаан.

Ийи фермазында төрелдөргүлү, ажы-төлү ажылдап турар кижилерни көрүп турарга чоп магалыг боор чүвел? Сентябрь ай төнүп турда, ол кижилер ийи фермазында ажылдап турар төрелдерниге ыыт-даа, ыыт-даа ыыт-даа, ыыт-даа ыыт-даа, ыыт-даа

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

ҮШ КОМАНДАНЫҢ АРАЗЫНГА

Кызыл кожуунун спорт залынга эрткен дыштаныр хүнде зоналар аразынга республика маргылдаазынга киржир эге дээш Каа-Хем, Бин-Хем, Тожу база Кызыл районнун хоо, бөмбүүчүлериннин аразынга маргылдаазы болуп эрткен. Бин-Хемнин ойнакчыларынын келбейн барганынын чылдааны билдинмес. Үстүнде ады кирген кожуунларын хереэжен бөмбүүчүлери база киржир турган, Кызыл районнун ойнакчыларындан өскелери база келбейн барган.

Үш команданын аразынга оюн көрүштүг болган чараш эрткенин демдеглээри чугула. Авазигыр кашпагай сегиржин ачыышкынын түнелиниде Кызыл районнун спортчулары удурлашкыларынга уттурбайн, республикага өске зоналарнын тиилекчилери-биле ойнаар эргени алганнар. Ийги черде Каа-Хемнин бөмбүүчүлери болган. Кол судья—районнун спорт школазынын тренер-башкызы Виктор Ондар маргылдааны бедик деңгеле эрттирген. Судьялардан хоочун хол бөмбүүчүзү, районнун хоочуннар командазынын кежигүү Калзан Донгак, Геннадий Шулуу олар оюнну билдилиг организастап эрттиргеннер.

Лазо МОНГУШ.
Спорттун хоочуну.

ХОЛ БӨМБҮҮ

Барыын-Хемчик районунун Кызыл-Мажалык суурунга республиканын спортчу иниттиледдер аразынга маргылдаазынга киржирбиле хол бөмбүүнүн спортчулары чыглып келгеннер. Аваа профэвиледдериниң спорт иниттилелиниң үш командазы, башкы институтунун «Буревестник», өөредилге черлериниң «Трудовые резервы» командалары киришкен.

Чиниг демиселдин түнелиниде бирги черни профэвиледдериниң № 1 автоорук техникумунун башкызы Вячеслав Дажыга капитаннаткан командазы алган. Команданын кежигүннери Доржу Кара-Сал, Дойлук-оол, Орлан, Хемер-оол, Николай Монгуштар ойзэ шылгарап, тиилелге дээш быжыг турчуттуг чоруун көргүскеннер. Ийги черни «Буревестник», үшкүзүн «Трудовые резервы» командалары алган.

Маргылдаанын эрткенинин талазы-биле таарзыныпаанын спортчулар чугаалап турган.

Келир үеге улуг бүзүрелди болгаш инанныгы берип турар тренер Сергей Аракчаанын баштаанын «Трудовые резервы» командазы тыптып келгени өөрүнчүг болбайн канчаар. Оон-биле кады маргылдаага шыырак ойнакчыларлыг «Динамо» иниттилелиниң командазы келбээнин хомуданчыг болган.

Оюн үезинде профэвиледдериниң хол бөмбүүчүлериниң кедер форма хевиинин багай байдалдаазы илерээн. Ол шыкаш ол-ла иниттилелдин № 2 командазы (Барыын-Хемчик) маргылдаанын үезинде чурум чогун көргүзүп, оюнга келбейн барганы элдеп.

Маргылдаа соок, белеткеттинмээн черге ажылын дооскан.

(Бистин көрр.).

СОҢГУ АДА

(Амыдыралдан чугаа)

Бир-ле катап баажыныбыска үжелээн орган бис. Аваныс бистин-биле хөөрежип, машинаны даараныр орган. Шала кырынче даарынмр хендирин ышкынмитарга, оозу орун адаанче четтирбейн чугулуп кире берген. Авам менче: «Оглум Эрес, хендирин барып эккелем» —диир. Мен кончуг дургеп орун адаанче үнгеп киргеш, хендирин эккеп бээримге, авам: «Эр-хей, мээн оглум ол хире кежээ чүве» — дээш бажынны чыттап каан. Аванын экиргээн ажылган, дидимнешин алгаш, оон айтырдым: «Авай, бистин ачавыс черде канчап барган кижид? Чүге үргүлүү ачавыс чок улус бис?» деп дорт айтырыкаанымны безин билбейн, арай эпчоксуна берген мен. Бистиңбиле аажок хөглүг чугаалажып орган ааваныс хепертен үнү чидип, мунгаргай апарды. Кезек ыыт чок бисче көрүп олур. Даарап орган чүвезин салып каап, Арина-биле мени бодунче чыпшыр куспактаап, «Ачаар кажан-даа келбес, чок апарган кижи-дир, кара холдуг дайзын өлүрүп каапкан»— дээш, бистерни улам-на бодунче чыпшыр туткаш, ыыт чок олур. Аваныстың караандын борбак-борбак карак чаштары саагайдыр баткаш, бисче төктүп турду. Ынчалза-даа ачам дугайында биллинмес тывызыксыг айтырыг мээн түрээмни өрүмнеп турган. Төрээн адамнык арны-бажын эки билбеддаа болзумза, боду эки кижи чораан деп билип чоруур мен. Ол бисче болгаш аваныска бак кижи турган болза, авам кайын ынчаар ыглап орар деп. Ону чолаачы кижи деп билип алган мен. Бистерни машинаазынын кабинаазынга олуртуп алгаш, төрелдериниң аалына каш-даа катап чедирип чораан дээр. Мени ынчан чаш турган болгаш, түгле таалап удуп чыдар дээр чүве. Ону безин черле сагынмас-тыр мен, чаш кижи чүнү билир боор.

Аванын амыдырал-чурттаалгазынга өг-бүленин өөрүшкүлүг хүнү, сагланайындыр өзүп орган теректи балды-биле одура шаапкан дег, үстүп калган. Каан аяс хүнү булут дутлап, карангылап келген дег бачыт аванын кырынга, бистернин чүректериниге диргелип келген ол хүнүү кажан кезээде утпас бис.

Ачавыс узун орукче ажылдап чорааш, орай-кежээ чанып орда, орук ара кеден чыткан кара холдуг өлүрүкчү оон амызын үскен болган. Ачам содаачы-даа эвес, арага безин ишпес кижи чораан. Оруунун аксында кезек эзирик оолдар чоруп турган. Оларнын чаны-биле оюн эртип чыдырда, чоруп турган эштериниден дескен оол ачамнын чанынга маннап келгеш, оон артынче чаштынып чыдырда, соондан ону сүрген кижи маннап келген. Ачам: «Орталанынар» деп чугаалап чыдырда-ла, эжин соора шаппкаш, хей черге ачамны бижектеп каан. Ачам черге кээп дүжерге, хулиганнар дезе берген. Бажынынга чедир үнгеп чедип келгеш, авамга болган таварылганы арай боорда чугаалап четтигипкен болган. Ачаныстың бир чыл болганы эрте берген соонда, авам бистиалгаш өскээр көжүп чоруй барган. Ынчаар чылдар эртиннле турган. Мен ам чеди хар чедир өзе берген, чурттап турган хоорайымнын бир школазынга өөреним бердим. Ам шупту чүвени кончуг эки угаап билир апарган мен. Ачам дугайында төөгүнү авамдан шак ынчаар дыннадым. Ачавыс-даа чок, үжелээн шак ынчаар-ла чурттап чораан бис. Адалыг эш-өөрлеримге дыка-ла адаарлаар чораан мен. Дески чүве кааа турар, амыдыралым бир янзы өскерли берген. Мен ону черле манавайн чордум.

Бир-ле катап школадан чедип келириниске, бажыныбыска танываазывыс ашак олур. Авам ону аажок хүндүлеп шайлаткап орар. Танываазывыс кижибиле мендилештивис. Чорумал кижи кымныы-даа өөгле кириппле кээр ыйнаан. Ынаар ындыгла кончуг сагыш салбаан бис. Бистин-биле ол база мендилешти. Ынчан менээ үш дугаар өөредилге чылынын эгелей бергеин, орай күс турган. Бистиң кирип келгениниске, аалчывыс ындыг-ла өөрүшкүлүг болбады. Сактырымга бисти көрүпкеш, сырбаш-даа дээн ышкаш, авам-биле байырлашкаш, чоруур дей берди. Боду узун, ак шырайлыг, кара өөнүг шекпен шляпалыг, куу күскү плащтыг. Кеткен хевиинин ындазында арыг-силин аажок. Алыс бодунун нинти байдалы сергек, арай дарга хевирлиг кижи. Кара өөнүг ботинкалары кылаанайнып турар. Авам үш-үдүрүм улус-биле эдеришпес кижи. Эш-өөрлери база кайы хамаанчок бажын долдур-даа кээп турбас. Аалчывыс бистин-биле, байырлашты. Авам-биле арамда чугаазыдан катап чедип келирин билип алдым. Оон соонда ол бир неделя болгаш-ла, субботаларда биске чедип келир апаргаан. Ол келирде муй-не куруг келбес, биске конфета, прямик эккеп бээр кижи болган. Бистер амыраап, дыка эки төрелдиг-дир бис деп бодап үрдүвүс. Чүү ындыг төреливис боор, кайда чурттап турар кижид дээрзин ааваыстан айтырган бис. Бир суурда чурттап турар кижи-дир дээрдеп өске, эки тайылбыр-даа бербээн. Ам чүве айтырарывыска, ааваыс шаандагы дег муңгак эвес, аажок чазык-чаагай, өөрүшкүлүг харылаар. Оон аайы-биле бистер база амыраап турдувус, ынчалза-даа Аринаның өөрүшкүзү ындыг кончуг эвес болган. Үгбам ынчан алдыгы класска өөренип турган. Шала сөөлүүредир ол кижини ааваыстың таныжы деп, үгбам тайылбырлады. Мен дыка-ла бодаанган мен. Ачаныс шагда-ла өлген, оон орнунда соңгу ада чедип келгенин үгбамдан дыка эки билип алдым.

Моон мурнунда чурттап турган чериниске кожаларывыс турган. Оларнын Илик-кыс дээр уруу-биле аажок ойнаар турдувус. Харывыс чажыт турган. Илик-кыстың ачазы Хүлер-оол аажок эки. Ол уруунга дыка ынак. Хүлер-оол Илик-кыстың соңгу адазы деп дыннаан мен. Кежээ уруун сүрүп алгаш, эдертин алгаш чоруй баар чүве. Соондан адаартал-биле көрүп турун каар мен. Хоорайдээрде ада-иезин Илик-кысты ыраап-ла ортузунга чедип алыр, кашдаа катап соңгу-даа болза, ындыг адалыг болзумза деп бодап чораан мен. Ам күзеп чораан күзелим будун, Илик-кыс дег соңгу адалыг болур деп барганымга өөрүп турдум.

Ынчалза-даа өөрүшкүм үр болбаан. Күзеп чораан сагыжым-даа ынчаар бүтүүн. Ол чылды хоорайга ынчаар чурттап кыштаан бис. Чазын март ай үезинде хевертен көжүп чоруур ужурга таварыштывыс. Соңгу ачавыс бисти бодунун чериниге көжүрүп алгаш чоруур деп барган. Чаа черге көжериниге белеткенип турдувус. Бир-ле хүн ашак келгеш, авамны көжүрүп аппарган. Арина-биле целээн кожаларывыска чыдым калдывыс. Машинага сымнас болган бис. Кожаларывыска чагып каан. Садып берген биледистин хүнүн маган, кожаларывыска үш хонган бис. Аваа хонуп турган үевисте, улустун чугаазынын ааны авамны чугаалажып турар хирелиг. «Хевекүй Кызыл-Уругну, мынчап түрээр дивэзи бе ол. Ам ол кижизи аажок арагалаар кижи дээш кай. Артында харам, тыртымы база кончуг аныын» деп чугаалашканнар. Чоруур хүнүүс чедип кээрге, Шура үгбай, кожавыс, бистя автобуска олуртунту. «Эки чурттаар че, уругларым»—дээш байырлашкаш ворунту. Үгбам-биле танываазывыс черже түгле велээн чоруп ор бис. Келир черниске чедип келдивис. Автобус садыт чанынга доктаады. Бисти үткүн кым-даа келбеди. Даштын соогу аажок. Айтыртынып чораш, бажыныс кирип келдивис. Эжим аксында стол кырында танывыс аяк-хымыш хирлиг, үш-үдүрүм аварган турлар. Стол кырында ийи арага шили куруг тур. Ийи дугаар өрээлди бокылей бээриивске, авам биеэги көжүрүп келген ашак-биле эзирик удуп чыдырлар.

Мээн кырымда диргелип келген аар-берге амыдыралшак ынчаар эгелээн чүве. Ааныс үжелээн чурттап чораш, от-кос одаар ажылга шору өөрени берген болгаш бажыңнаан чылыдыр одаа алдывыс. Ынчан борастанып хондувус. Даарзыныдан эгелээш-ле эки чаннап турган төрел, соңгу ааныстың, ажылчаны дыка берге кижи болган. Школадан кээримге, дораан-на менээ бодумдан улуг ночал тудускаш, хөмүр дажыдар, үгбамга улуг флягага суг сөөртүрер болган. Ааныска хамаарылгазы база өске апаргаан. Бистерге болчуттарга, авамны бир катап ашак арны-бажын көргүлүп эттен каапкан. Чай боорга-ла харын дыштанып амырай бээр бис. Үш сезонну төөдүр лагерьге аппарып каар чүве. Ынчан хилектектенип чораш, өзүп келген бис.

Ам үгбам-биле целээн кайнывыс-даа өөлүг-баштыг, ажылөлдүг бис. Адалар, аалар кажан-даа уруг-дарыын өөнүс кагбас болза деп бодап чоруур мен. Мээн ажы-төлүм, мээн чаш шаандагы чурттаалгамны катаптавас болзуп. Уруг-дарыымга кээрзеннел, эк сеткилдиг ада болурумну кезээде кызын чор мен. Шаандагы багай Эрес эвес, ам ёзулуг өг-бүленин быжыг чөлегинижи, шынчы адазы мен. Ынчаар артар-даа мен. Ажы-төлүмү түгле эки кижилер кылдыр бут кырынга тургузарымны бодумга дангыраглап чоруур мен. Соңгу адазының дугайын оон айтырбаан мен.

Сарра КУУЛАР
Бин-Хем район.

«САЯН КЫЖЫНЫҢ» ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Республиканың профэвиледдериниң спорт иниттилелиниң чыл санында чаңчыл болган «Саян кыжы» маргылдаазы эрткен неделда Таңды районнун төвү Бай-Хаак суурунун кедээзинде чойган болгаш шинн шыпкан чараш чурумалдыг тайга эдээте эрткен. Команда болгаш хууда бирги чер дээш болган бо хаак маргылдаазынга эр улустун 9, хереэженнериниң 6 командалары киришкен.

— Моон мурнунда чылдарга дениээрге, хаак спорту массалыының талазы-биле элээн тыныгы кудулаашкында келген. Бир эвес «Тайга» станциязынга маргылдаа болур болза, адак дээс, 120-140 хире спортчулар доктаамал киржип болур. Ам черле шаг-ревин нарыдааны ол ийикпе, транспорт хөлежлээриниң өртээ база тыныйган, ынчангаш бо удаада 15-ле команда мында харын келгени ол-дур — деп, профэвиледдериниң спорт иниттилелиниң даргазынын оралакчызы, маргылдаанын кол судьязы К. О. Ховаалыг старт мурнунда хомудап чугаалап турду.

Ол үүн Бай-Хаакка агаар авай чиктин кончут болган, хаак шоолуг чылбас. Хар чыпшынчак. Агаарның температурязы 15 градус соок. Дженшиняны бир дугаарында 5 километр хемчэлге чарышкан хереэжен хаакчылар дооскан. Маңаа команда талазы-биле Кызылда башкы институтунун кыстары бирги черни эзлээн. Таңдының болгаш Чаан-Хемчиктин хереэжен спортчулары ийги болгаш үшкү черлерни улашкан.

Хереэжен улус аразынга хууда бирги чер дээш чарышка башкы институтунун студентизи Долаана Монгалмаа бир дугаарында финишке келген. Моон мурнунда чылдарда республика маргылдааларынга шыырак киржип турган хаакчы Юлия Пономарева (Таңды) бо удаада чүгле ийги черни эзлээр аргалыг болган. Долаананың чаңгыс командада эки Чечена Монгуш үшкү черде. Бин-Хемден Сайзана Калзан болгаш Чадаанадан Четек Ховалыг олар шаңнал четпезе-даа, бо маргылдаага багай эвес киришкен деп, судья коллегиязы түүнеп турар.

Эр улус аразынга команда талазы-биле «Тыва тудуг» каттыжышкынның спортчулары эн дээре көргүзүүлүг болган. Хоорайның 4 дугаар профтехучилишезинин болгаш Таңдының шилиндек командаларын ийги-үшкү черлерни эзлээн. Хууда бирги чер дээш 10 километрнин дистанциязынга Кызылдың 10 дугаар ортумак школазының күш-культура башкызы, хоочун хаакчы Николай Григорьев тиилеп каан. Ол старттан 19 дугаарында үнгеш, баштайгы дугаандырыгга-ла 10 хаакчыны мурнан каапкан болгаш финишке өскелерден эн дүргеп келген. Башкы институтунун студентизи Майынды Соңгулдаа болгаш 4 дугаар профтехучилишеден Мерген Тулуш олар хоочун спортчуга кашла секунда мурнаткан.

«Саян кыжы» маргылдаага бирги черни эзлээн командаларга кубокту, вымпелди база бирги чергенин дипломун тывыскан.

Маңаа мындыг түүлүг база демдеглеп каары күзеничиг. Бо маргылдаага Чаа-Хөлдүн болгаш ыраккы Тожунун хаакчылары база киришкен. Чижээлээрге, эр улус аразынга Тожунун командазы дөртү черни эзлээн. Бо дээрге багай эвес көргүзүг. Чүге дизе маңаа республика чемпиону турган командаларның бирээзи—Бин-Хемнин спортчулары эн сөөлгү — 9-ку черни эзлээн болгай.

— Бистин командавыс бо чылын Чаа-Хөлге хар чуга болганындан белеткел кылып шыдавады. Ынчангаш бо удаада арай чедиишкин чок болдувус — деп, Чаа-Хөл командазының тренери, башкы Анчыкай Маады маргылдаа соонда хомудап чугаалап турду.

— Бистиң «Азия төвү» камгалал фирмазының Бай-Хаакта салбыры бо маргылдааны организастаарынга бо чылдан эгелеп акша-төгерик-биле дузалажып эгелеливис. А эткен чылда ону бистин эргелеливис (чиигине директору Е. К. Монгуш) кылып турган. А бо удаада бистин салбырывыс дуза кылдыр 5 муң рубльдан болгаш өртектиг 10 белектерни саттывыс — деп, салбырның эргелекчизи Анна Петровна Селезнева маргылдаа үезинде чугаалап турду.

«Саян кыжы» маргылдааны организастап, хаак оруун белеткээринге болгаш өскедаа үүлдерни кылырынга Бай-Хаактың спорт школазы идепкейлиг киришкен болду. Ону спорттун хоочуну, ук спорт школазының ажыл-агый эргелекчизи Александр Петрович Абросимов удуртун турар.

— Мээн бодумнун өөреткен спортчуларым ам-даа улуг маргылдааларга киржип турарынга өөрүүр-дүр мен — деп, ол чугаалаар. Оон өөренникчилериниң аразындан Николай Григорьев, Анна Селезнева, амгы үеде Дивногорскинин олимпийжи курлавыр комплекизин удуртун турар Владимир Пинигин, база ол комплексте ажылдап турар Михаил Григорьев, сезен чылдарда ССРЭ-ниң чемпиону чораан Виктор Золотухин (амгы үеде Хову-Аксында), Бай-Хаакта өөрткө удур албан чериниде ажылдап турар Николай Пономарев, Индиягa ажылдап турган Лариса Кудрявцева, Василий Седен-оол, башкы институтунун студентизи Майынды Күдер болгаш өскелер-даа бар.

Удавас республиканың бирги черни дээш профэвиледдериниң хаак кроозу эртер. Ынчангаш анза уткуштур амдан эгелеп белеткениниң чугулазы биллингир.

Виктор КАРА-САЛ.

АКЦИОНЕР СТРАХОВАНИЕ КОМПАНИЯЗЫ

Хүндүлүг камгаладыкчылар!

«АСКО-ТЫВА» акционер страхование компаниязының девизи: ужур эдерип долдурар саазыннарны эн эвээжеткеш, каражаны эн долузу-биле эгидери, акшазын 72 шак дургузунда төлээри.

«АСКО-ТЫВА» акционер страхование компаниязының чондаш страхованиеге (камгаладылгага) хүлээп алыр түүлдери:

— хууда чурттаалга, бажыңнарын болгаш хуужуткан оран-саваны; — ЭТ-ХӨРЕҢГИ
— бажын иштинин хереклелдерин;
— хууда мото база автотранспортту;

— амы-тынның холушкак страхованиези;
— озал-ондактыг таварылгалардан страхование; — АМЫ-ТЫН БОЛГАШ КАДЫКШЫЛ
— уругларның болгаш элээдилериниң назы четкиже страхованиези.

ТУДУГЛАРНЫҢ СТРАХОВАНИЕЗИНИҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

Страхование кереэзин ону кылдырын турар объектини көргүзүп база көргүспейн-даа чарын болур.

Тудугну дөрт ангы айыл-халаптан камгаладып ап болур: «Өрт», «Сугга алыскаяы», «Үреглиишкин», «Өске кижилерни хоойлуга үүшлес хөделиишкиннери». Камгаладыкчының күзээни-биле дөрт хевирнин кайы-бирээзинден үнзиндеп азы шупту дөрт хевириндеп камгаладып ап болур. Страхованиенин тариф ставказы (0,5 хуузун 3 хуу чедир) тудугнун ажыглал хевириндеп болгаш аалын өртээнден хамаарлыр.

Дача бажыннарын камгаладып ап турза, тариф ставкалары страхование кылган түүнүүн 3,5 хуузунга деп болгаш хевириндеп (шлак-бетон, каркас брус), өртек-үнезиндеп хамаарлыр. Камгаладыкчының күзээни-биле тудуг материалдарын, чедир түпээн тудугларны камгаладып ап болур, ынчан үнезин болур тариф ставказы 1 хуузун 5 хуу чедир.

ХУУЖУТКАН ОРАН-САВА СТРАХОВАНИЕЗИНИҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

Хуужуткан оран-савалы тудугларга дөрт ындыг дөрт хевир айыл-халаптан камгаладып ап болур. Тариф ставкалары чүгүлеп оран-саваның хевириндеп база аалын өртээнден хамаарлыр. 1 хуузун 3 хуу чедир.

БАЖЫН ЭТ-ХЕРЕКСЕЛИНИҢ СТРАХОВАНИЕЗИНИҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

Бажын эт-хереклелдериниге бажын иштинин эдиледдери, хууда ажыглалдын болгаш эдиледдин чүүлдери, а ол ыныыш дузалап ажыл-агыйының эт-хереклелери (хүүрек-ымыраш, «Камаз» посос болгаш өске-даа чүүлдер) хөгөн эдиледдер; орденнер болгаш медальдар —оларны тускай кереэге көрбээн болза. Оон ангыда бажын эт-хереклелиниге транспорт болгаш биче механизация аймаа, оларга артык кезектер, мал-магаан, үнүштер, үрезиннер, олурткан тарымалдар кирбес, оларны өске кереэлер-биле страхование кылдырыр.

Бажын эт-хереклелдериң дөрт ангы айыл-халаптардан шунтузундан хары угда камгаладыр, тариф ставказы камгалаткан түүнүүн 4 хуузу болур.

ХУУЗУНДА МОТО БАЗА АВТОТРАНСПОРТ СТРАХОВАНИЕЗИ

Транспорт аймаанын страхование кереэзин чүгле ону көргеннинин соонда чарар.

Транспортка страхование кереэзин чарарда, транспорт хевириниң болуп, техниктиг паспортун, чолаачы шынзылгазы-биле кады эккээр. Транспорт аймаан «Оорлааны», «Үреглээни», «Даштыкы хевирин чидиргени», «Орук-транспорт озал-ондаанын түнелиниң», «Хамааты харысалга», «Немелде дериг-хереклелери», «Багажы» деп аймыл-халаптардан камгаладыр. Ээзинин күзээни-биле оларның кайы-бирээзиндеп камгаладып ап болур. «Оорлааны», «Үреглээни», «Даштыкы хевирин чидиргени» деп аймыл-халаптардан камгаладырының тариф ставказы страхование түүнүүн 5-тен 7 чедир хуузу болур; мототранспортту камгаладып турда, үндезин тариф ставказы страхование түүнүүн 10-дан 15 хуузу болер. «Хамааты харысалга» деп аймыл-халаптан камгаладырга, тариф ставказы страхование түүнүүн 2 хуузу, «Немелде дериг-хереклелери», «Багажы» деп страхованиеге оларның адаан түүнүнден 6 хуузу, «Орук-транспорт озал-ондаанын түнелиниң» — страхование түүнүүн 0,75 хуузу.

Транспорт аймаан оорлаткан таварылгада страхование түүнүн долузу-биле төлөөр. «Хамааты харысалга» дээрге оортан камгалаткан транспорт ээзинин орук-транспорт озал-ондаанын түнелиниде үшкү кижиге чедирген когаралын. Страхование компаниязының эгидери-дир, азы орук озал-ондаанын үезинде камгаладыкчының болгаш өске кижинин транспорт аймаа когаран болза, (дутуй чалгыныры ыйылган, карактар бузулган дээш, оон-даа ыкай), камгалаткан кижинин үшкү кижиге харысалгазын компания алыр болгаш аваа когаралды камгалатканының страхование түүнүүн хемчээлин-биле төлеп бээр.

* * *

Эт-хөренгиге страхование кереэзин чарып тура, дараазында чүүлдерни утпазы чугула:

— үстүнде айыттынган страхование кереэлерин 3 айдан 1 чыл чедир хуусаалыг кылдыр чарып ап, төлеваирин ийи үзүп, хары угда төлелгенин кандыг-даа тевири-биле киирия болур;

— аваан страхование түүнүн камгалаткы-биле дугурушканын ёзугаар страхование кереэзин чарып турар үеде шак ындыг эдилеге тургустунган ылык өртектериниң деңнелин барымдаалап доктаадыр;

— страхование төлөөр апарган таварылгаларда камгаладыкчыга төлелгени чедирген когаралга дууштур, ынчалзажок аваан түүнүнден ашпас хемчээлге төлөөр:

— чедирген когарал дээш төлелгени страхование төлөөр ужурлуг апарган таварылга дугайында документилерин (милициниң, өрт камгаладының, КАИ-ниң берген шынзылгазы болгаш өске-даа) киргениниң соонда 72 шак дургузунда төлөөр;

— страхование төлөөр ужурлуг таварылганы күткүп турган болдурган деп каразыныкын барда, «АСКО-ТЫВА» когарал дээш страхование түүнүүн чүгле 50 хуузун төлөөр эргелиг.

ОЗАЛ-ОНДАКТЫГ ТАВАРЫЛГАЛАР СТРАХОВАНИЕЗИНИҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

«Озал-ондактыг таварылга» дээрге:

— хорааныг үнүштер-биле, шынары бөгай аъш-чемден (сальмонеллез, дизентерия дээн чижектиг ижин-шойуудуг аарыгларындан зигида), эмнерден кара өжегерээн эвес хораннарыры;

— чүстер уштунган, сөөк сыйылган, кемдээн, отка өртенген, диштерин чидиргеи болгаш өске-даа озал-ондактыг таварылгалар.

«Озал-ондактыг таварылгаларын» камгалаткаңда, «АСКО-ТЫВА» компания страхования түүнүнден дараазында тариф ставкаларын саналдаар: уруглар камгаладырга — 1,5 хуузу; студентилер болгаш суруулларга — 1,9 хуузу; албан-хаакчыларга — 2 хуузу; ажылының аайы-биле озал-ондаакка хөй таваржып болурларга (чолаачылар, кран башкарыкчылары, тудугжулар болгаш өске-даа) — 3 хуузу.

Страхование дадывырын хары угда төлеп өскүле, кереэ 1 чыл хуусаада күштүг.

Озал-ондактыг таварылга болу бергенде, камгалаткан кижи страхование төлөөр ужурлуг таварылга дугайында документилер-биле (күшажыл кызын шыдавас апарганының бюллетени азы эмчи албан чериниң күш-ажыл кылып шыдавас апаргаң түүнүнүн) страхование эгидилгезин төлеп бээр дугайында биллириишкинин киирерге-ле, эгидилгени 24 шактан 72 шак чедир хуусаада төлеп бээр. Оон-биле чергелештир камгаладыкчы чаңгыс удаа төлөөр дузаламчы акшаны алыр бе азы ажыл кылып шыдавас үениин конук бүрүзү дээш 25 рубль түүнүг немелде төлевирин алыр бе деп чүвени болу шилип алыр.

Озал-ондактыг таварылга болган соонда камгаладыкчыга инвалид белүүн доктаадып турган болза, «ТЫВА-АСКО» компания бирги бөлүктүн инвалиди болганы дээш страхование түүнүүн 80 хуузун, 2-ги бөлүктүү дээш — 65 хуузун, 3-ку бөлүктүү апарганы дээш — 50 хуузун чаңгыс удаа хары угда төлөөр.

Чижээ, чолаачы Н. страхование түүнүүн 3 хуузун, азы 600 рубльди чаңгыс удаа хары угда төлеп каан. Ол дээрге оон озал-ондактыг таварылгадан 20000 рубльге бир чыл хуусаада камгалатканы ол. Озал-ондактыг таварылга болуп, чолаачы Н. 3-ку бөлүктүн инвалиди апарган дижик. Ынаар таварылгада аваа «АСКО-ТЫВА» компания 48 шак дургузунда хары угда чаңгыс катап 10000 рубльди төлөөр.

УРУГЛАРНЫҢ БОЛГАШ ЭЛЭЭДИЛЕРНИҢ НАЗЫ ЧЕТКИЖЕ ЧЕДИР СТРАХОВАНИЕЗИНИҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

Уругларны болгаш элээдилерниң назы четкиже страхованиезинин негелделери амытынын холушкак страхованиезинин негелделериге демиелешкек, чаңгыс ылгалыр чүүлү чүл дээрге, оон тариф ставказы чок боор турары өскээр чугаалаарга, ол страхование түүнүнден болгаш страхование кереэзин кылдырткан уругнун хар-назынындан хамаарлыр.

АМЫ-ТЫННЫҢ ХОЛУШКАК СТРАХОВАНИЕЗИНИҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

Амы-тынның холушкак страхованиезинде озал-ондактыг таварылгалардан база өлүмден камгаладыгга болгаш акша-хөрөнгилерни чыылдазы кирип турар.

Хууда страхованиенин кереэзин камгаладылга хуусаазы төөгүже чедир камгаладыкчының назы-хары 72-ден ашпаан турар кылдыр ынчаар санааш чарар.

Страхование дадывырын ай санында боду туда азы бухгалтерия дамчыштыр шилиндип төлөөр.

Бир эвес камгаладыкчы озал-ондактыг таварылгага таварышкан болза, озал-ондактыг таварылгадан страхованиенин негелделерин ёзугаар төлептелерин кылыр.

Камгалаткан кижи өлген таварылгада страхование болгаш чыгдынган түүнүнү оон салгакчыларынга азы кереэде салгакчы кылдыр айыткан кижиге төлөөр. Чижээ, «АСКО-ТЫВА» компаниянын ажылынга мындыг таварылга болгаш О. деп аныяк хереэжен амытының 5 чыл хуусаага 10000 рубльге камгалаткан турган. Чүгле үш ай дургузунда дадывыр төлээнинин соонда ол озал-ондакка таварышкаш көчээн. Страхование кереэзинде салгакчы кылдыр айытканы өнүүг хереэженге 10908 рубльди, азы страхование түүнү болгаш чыгдынган түүнү катай төлөөн.

Камгаладыкчының бодунун тынынга боду четкеш, азы ынчаар өлүр дээн семээшкин болганының соонда камгаладылга төлелгезин төлөвес.

«АСКО-ТЫВА» страхование компаниязы амгы бар-даа, ам камгаладып алыр бодаңдаа турар камгаладыкчыларынга кел чыдар Чаа чыл-биле байыр чедирип тур!

Силернин шуптунарга быжыг кадыкшылды, чаагай сеткил-хөөнну, эт-хөренгилериниң бүдүн-бүрүн болурун болгаш бүгү-ниитти чаагай чорукту күзеп тур!

«АСКО-ТЫВА» компания силерге бараан болур болгаш дараазында адрестерде маңаа турар: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35, Амыдырал ханлыылга бажыңы, 2-ги каът, телефоннары: 3-67-24, 3-67-31; Каа-Хем суур, Щорс кудумчузу, 10 (аалчылар бажыны), телефону 51-4-97.

(Солунуун дараазында номерге декабрь 26-да үнер).

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУДАРЫ Тыва Республиканың Дөзүн Совединин болгаш Чазаа «Шын» сотунуун редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ПАРАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалганың секретарь) А. С. Дембарель (кол редакторнуң орулаачызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң орулаачызы). Н. С. Эргей

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр өөр — 3-34-26; кол редакторнуң орулаачылары — 3-33-91; — 3-34-12; харысалганың секретарь — 3-34-92; орулаачылар — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: Тыва республиканың Советтери иниттилеп-ноолуктуг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; чаалыр — 3-34-49; 3-36-73; өскүс ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш тыва өөренилдези — 3-39-15; мезеллер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; өөлүг — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнүүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаага болгаш медээлер министерствозунун чанында парлаганың, медээлериниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тыванда хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туруму-биле дүүшпейн болур. Айыттынган фактылары саңдары болгаш өске-даа дыннаалыгдары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

АГАР САНЫ- «Тыва сорбанк» № 263505»

Тыва Республиканың Парлаага болгаш информация министерствозунун типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун кезелледе 6 шаңнап үнер. Хемчээли 2 парлаага аймаы. Тиражы 27010 Индекс 54240. Чаңыг № 217.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 248 (14970) 1992 чылдың декабрь 26, суббота

Солунга ат салган шагы 26.10. Чагыдар өртөө 10 коп. Салар өртөө 1 рубль

1993 чылдың январь 2-де байырлал хүнүнүң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

1993 чылдың январь 2-де байырлал хүнүн 1992 чылдың декабрь 31-же шилчиндер.

1992 чылдың декабрь 31-ни, 1993 чылдың январь 1, 2, 3 хүннери дыштаныр болгаш байырлал хүннери деп саналаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы

К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.

1992 чылдың декабрь 25.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он сески сессиязы

КИЧЭЭНГЕЙЛИГ ЧУГААЛАЖЫП КӨРГЕШ...

Тыва Республиканың Дээди Совединиң XVIII сессиязының ийи дугаар хүнүнүң дөртү хуралында «Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелиниң талазы-биле айтырыгны чугаалашкан. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы **Б. С. Шырапка** сөс берген.

«Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарының дугайында» Хоойлунуң төлевилелии ноябрьда Чазак хуралынга, декабрьда республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга сайгарып чугаалашкаш, немелделерни киргенин, казылдаларны кылганын илеткелчи дыннаткан. Оон түнелинде Хоойлунуң төлевилели эдээн хынамчалыг ажылдан кылдынган. Депутаттарда үлеп берген Хоойлу төлевилелдериниң чамдык үүлдериниге немелделерни киргерин, казылдаларны кылырын ол саналдаан. «Тыва Республиканы ачы-хавыязы дээш» деп медальды үндезилеп тургузарын Хоойлу төлевилелиниге кирген. Хоойлуну хүлээп алыры эргежок чугула болу бергенин Б. С. Шырап айтыкан. Бо чоокта ажыл-ишчилерин шаңнаваанындан аңаа кирген төлевиг кижилериңе дамзызын көөдүүн болуп турар. Ол ышкаш шаңнал-макталдар чонуң тура-соруун, хей-зүлүн көдүрер оон улуг ужур-дузалын демдеглээн. Оон соонда депутаттар Хоойлу төлевилелин сайгарып чугаалажырынче шилчээн.

Баштай илеткелчиден хөй саныг айтырыгларны салган. «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты Хоойлу төлевилелинде чүге киирбейн барганы кашдаа депутат айтырган.

«Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты тургуспас деп саналдар кирген, ону барымдаалаш, онза шылгараан мал ажылдакчыларынга «Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» деп атты тыпсыры дугурушкан деп, илеткелчи харылаан.

Моон мурнунда республиканың өскүс ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының дыка хөй ажыл-ишчилери, тускай эртемнилери алдарлыг аттарны чедип алган болгай. Ол хүндүлүг аттар хевээр артыр бе азы кандыг болурул деп айтырган.

Мурнунда алдарлыг аттарны чедип алган кижилериңе хүндүлүг аттары хевээр артар, олар ужур-дузазын чидирбес дээзин билип алганнар.

Тыва Республиканың Маадыны атты үндезилеп тургузар бе? Ындыг айтырыг салдынган.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң XVII сессиязынга кирген «Тыва Республиканы Күрүне шаңналдарының дугайында» Хоойлу төлевилелиге Тыва Республиканың Маадыры атты тургузарын айтыкан турган, ону депутаттардеткивейн барган. Ынчангаш бо сессияда киирип келген хоойлу төлевилелиниге ону кижиэнин илеткелчи чугаалаа.

«Тыва Республиканың күрүн шаңналдарының дугайында» Хоойлу төлевилелиниге хамаарыштыр дыка хөй депутатар саналдарын берген. Тыва Республиканың улус депутаттары **К. Ш. Яланов, А. Д. Тюшү, С. И. Ильенков, В. С. Салак, А. С. Каадыр-оол, Г. В. Ширшин, В. Б. Петров, М.-А. Монгуш** олар «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты Хоойлу төлевилелиниге чүге киирбейн барганы кашдаа депутат айтырган.

«Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты тургуспас деп саналдар кирген, ону барымдаалаш, онза шылгараан мал ажылдакчыларынга «Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» деп атты тыпсыры дугурушкан деп, илеткелчи харылаан.

Моон мурнунда республиканың өскүс ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының дыка хөй ажыл-ишчилери, тускай эртемнилери алдарлыг аттарны чедип алган хевээр артыр бе азы кандыг болурул деп айтырган.

Мурнунда алдарлыг аттарны чедип алган кижилериңе хүндүлүг аттары хевээр артар, олар ужур-дузазын чидирбес дээзин билип алганнар.

Тыва Республиканың Маадыны атты үндезилеп тургузар бе? Ындыг айтырыг салдынган.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң XVII сессиязынга кирген «Тыва Республиканы Күрүне шаңналдарының дугайында» Хоойлу төлевилелиге Тыва Республиканың Маадыры атты тургузарын айтыкан турган, ону депутаттардеткивейн барган. Ынчангаш бо сессияда киирип келген хоойлу төлевилелиниге ону кижиэнин илеткелчи чугаалаа.

«Тыва Республиканың күрүн шаңналдарының дугайында» Хоойлу төлевилелиниге хамаарыштыр дыка хөй депутатар саналдарын берген. Тыва Республиканың улус депутаттары **К. Ш. Яланов, А. Д. Тюшү, С. И. Ильенков, В. С. Салак, А. С. Каадыр-оол, Г. В. Ширшин, В. Б. Петров, М.-А. Монгуш** олар «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты Хоойлу төлевилелиниге чүге киирбейн барганы кашдаа депутат айтырган.

«Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты тургуспас деп саналдар кирген, ону барымдаалаш, онза шылгараан мал ажылдакчыларынга «Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» деп атты тыпсыры дугурушкан деп, илеткелчи харылаан.

Моон мурнунда республиканың өскүс ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының дыка хөй ажыл-ишчилери, тускай эртемнилери алдарлыг аттарны чедип алган хевээр артыр бе азы кандыг болурул деп айтыкан. Хоойлу төлевилелинде киирген алдарлыг аттарны хевээр арттырарын саналдаан. Ажыл-ижиниге шылгараан мал ажылдакчыларынга «Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тыпсыры чогумчалыг. Ол база-ла малчыныңарыңа берге ажылжиин белин-биле үнелеп көргенин болурун ол айыткан. Тыва Республиканың ордени, медальы-биле шаңнатканнарга, улусчу болгаш алдарлыг аттарны чедип алган хамаатыларга хары угда тыпсыр эвээш эвес түүжүг акша шаңналдарын доктаадын тургузарының улуг ужур-дузалыын Дээди Совет Даргазы демдеглээш, чеже хире акшаны тыпсып болурунуң чижек түүлерин адаан.

Улус депутады **Г. Ч. Ширшин** сөс алгаш, «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты тургузарының эргежок чугулазын база катан саналдааш, ону деткиирин депутаттардан, Дээди Совединиң Даргазындан дилээн. Ол алдарлыг атты тургузар дээш депутат бүрүү адын адап, бадылаашкынны чорударын саналыга чугаалаан.

«Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарының дугайында» Хоойлу төлевилелин хамаарыштыр дыка хөй депутатар саналдарын берген. Тыва Республиканың улус депутаттары **К. Ш. Яланов, А. Д. Тюшү, С. И. Ильенков, В. С. Салак, А. С. Каадыр-оол, Г. В. Ширшин, В. Б. Петров, М.-А. Монгуш** олар «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты Хоойлу төлевилелинде чүге киирбейн барганы кашдаа депутат айтырган.

«Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты тургуспас деп саналдар кирген, ону барымдаалаш, онза шылгараан мал ажылдакчыларынга «Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» деп атты тыпсыры дугурушкан деп, илеткелчи харылаан.

«Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажырын сессия уламчылаан. Төлевилелге немелделерни киирерни, казылдаларны кылырын доосхан соонда, «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Хоойлуну сессия хүлээп алган. «Тыва Республиканың Конституция судунуң ажыл-чорудулгазының дугайында» Хоойлу төлевилелиниге немелде, казылдаларны киирегин, ону хүлээп алыр талазы-биле саналды киргген. Ынчангаш ол Хоойлуну сессия база хүлээп алган.

«Тыва Республиканың күрүнениң аныяктар политиказының дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажырынче сессия киргеи. Бо айтырыг талазы-биле илеткелдя Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы **Б. С. Шырап** кылган. Төлевилелдя ажылдап кылганыңга, каяа ону чугаалажып көргеинге, кандыг эдилгелерни, казылдаларны кылганынга илеткелчи эгезинде доктаган. Оон соонда сессияга чугаалажып көрүү-биле киирип тура документиниң чугулазын, ужур-дузазын демдеглээн. Амгы үеде мындыг хоойлуну хүлээп алыры чугула болуп турур, ол бистиң келир үевис, салгалывыс — аныяктар-биле ажылды чаартып, экижидериңе идигин бээр. Хоойлу төлевилелиниң үүлдериниде кандыг-кандыг чугула айтырыглар киргеинге тайылбырны илеткелчи берген.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Социал политика комитединиң даргазы **Э. Х. Ооржак** эдиргин илеткелди кылган. Бистин республиканың чурттакчы чонунуң 62 хуузу аныяктар болуп турар. Ынчангаш күрүненің аныяктар политиказының дугайында Хоойлуну хүлээп алырының эргежок чугулазын айыткан. Ону Президент, республиканың Дээди Соведи деткип турар. Оон соонда хоойлуну бөтөн-дыраарының, аныяктар фондузуп тургузарының айтырыгларына ол доктаган.

Хоойлу төлевилелин чогаадып тургускан автор бөлүүнүн мурнундан Тываның аныяктар эвилелиниң даргазы **Ю. Ю. Ананьин** чүве чугаалаан.

Депутаттар илеткелчилерден болгаш автор бөлүүнден айтырыгларны салып, төлевилелде билдинмес үүлдерге чогуур тайылбырны алгаанар. Оон соонда хоойлу төлевилелиниге хамаарыштыр саналонал солчулгазы болган.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Эргө-хоойлу политиказының комитединиң даргазы депутат **Н. А. Ондар** аныяктар политиказының дугайында хоойлу төлевилелиниге анализти бергеш, ам-даа чедир ажылдап кылдынмазының, кандыг немелделерни киирериниң саналдаан. Ылаңгыя аныяк хамаатыларның эртем-билигини, тускай мергежилди чедип алырының, ак сеткилдиг ажылдарының болгаш өске-даа хүлээлгелериниң дугайын төлевилелге киирер. Оон ангыда аныяк өг-бүлелерге чиигелделер көргүзер, деткиир талазы-биле үүү кылып болурун киирериниң, ону херек кырыыга күүседириниң ажыктыын ол чугула деп саналаан. Аныяктар фондузун тургузарының ужур-дузазының улуун чугаалаан.

Аныяктарның ажыл-чорудулгазын деткиири, болдунар-ла дузаны чедирери амгы бо берге үеде эң-не чугула херектиг бирээзин болуп турарын депутат **Г. Ч. Ширшин** саналының эгезинде айтыкан. Күрүненің аныяктар политиказының дугайында Хоойлуну хүлээп алыр деп турарын үүлдүгүнүп деткээш, төлевилелге кандыг немелделерни киирерин чугаалаан. Республиканың онзагай байдалын өөренип көрүп турган, аныяктарны ажылга тургузарын, өөредиилгезин организаастаарын, кандыг чиигелдерни көргүзерин тодаргай айтыр.

Депутат **Х. Д. Монгуш** хоойлу төлевилелин кылыр дээш авторлар улуг ажылды кылганын, ында ам-даа чедир кылдынмаан үүлдер барын демдеглээн. Орта эдилгелерни кылыры-биле хөй кижи составтыг эдилге комиссиязын тургускаш, кыска хуусаада доозарын, ону бо сессияга ыяапла хүлээп алырын саналдаан. Моңу соңгаарладыр аргажок, аныяктар айтырыы амыдыралчы чугула херек болуп турар.

— Аныяктар — бистиң келир үевис, бистиң күрүневистиң салым-чолуун олар шиитпирлээр, ындыг болганда оларже сагыш салыры кол хүлээлгевис — деп, депутат **Ю. С. Путинцев** саналының эгезинде айыткан. Ынчангаш аныяктар дугайында хоойлу херек болу берген, бо төлевилел кошкак кылдынган-даа болза, чогуур немелделерни, казылдаларны киирип тургаш, бо сессияга хүлээп алырын чугулалап көрген.

Депутат **С. Н. Аракчаа** үстүнде депутаттарның саналынга каттыжып, аныяктар политиказының дугайында хоойлуның херек болу бергенин чугаалаан. Тываның аныяктар эвилели бар, аңаа кымдаа деткимче-дуза көргүспейн келгеин, Тываның аныяктар ассоциациязы аныяктарның ижиниге, амыдыралынга, кижизидилгезинге хамаарышкан кандыг-даа ажыл чорутпайн, үүлге боттарынга ажык-кончаалыг коммерция херээ-биле холбаалыг болуп турарын ол шүүмүүлээн.

Аныяктар политиказының дугайында хоойлу төлевилелиниң талазы-биле депутаттар **К. Д. Биче-оол, С. И. Ильенков, И. Ч. Саая, Г. Я. Эпп, А. А. Каадыр-оол,** Кызыл район чагыргазының даргазы **А. К. Бакулин** болгаш өскелер-даа саналын берген.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **К. А. Бичелдей** чүве чугаалааш, бо чугаалажып турар хоойлу төлевилелиниң адын өскертир, ону «Аныяктар дугайында», Хоойлу кылдыр адаарын саналдаан. Хоойлуну бо сессияга хүлээп алыры эргежок чугула болу бергенин амыдырал негеп келген, ындыг болганындан төлевилелге эдилгелерни кончуг шылыгын кылыр, немелделерни киирер, хөй кижи составтыг эдилге комиссиязын тургузарын дарга сүмелээн.

Ынчангаш хөй кижи киржикчилиг эдилге комиссиязын сессия тургускан.

Сессияга ыяпы-бүрү айтырыгларны чугаалашкан.

Сессияның ийи дугаар хүнү оон-биле ажылын доосхан.

* * *

Декабрь 24-те ТР-ниң Дээди Совединиң он сески сессиязының ажылын уламчылаан. Үшү хүнүнүң эртенги хуралынга депутаттар бир хоойлуну ажыг хилинек-биле арай дем-ле «төрүп» алганнар. Ол дээрге эрткен сессияда бээр чылып келген Тыва Республиканы Күрүне шаңналдарының дугайында Тыва Республиканың хоойлузу-дур. Номчукчулар сактыр болза, бо талазы-биле Чазак Даргазының оралакчызы Б. С. Шыраптың илеткелиниден бээр алзы солунууска парлап турган болгай бис. Ынчан-на маргыштыг болуп турган төлевилел чүве ийин: улус ажыл-агыйының адыр бүрүзү-ле бодунга алдарлыг ат турарын күзеп, ол адырларда ажылдан чоруур депутаттар боттарының барымдааларын эндере тудуп келгеш, ук адырның ажылдакчыларынга ыяап-ла алдарлыг ат турарынче ыйдыып-ла турар боор чораан.

Хоойлу төлевилелиниң эдилге комиссиязында депутат З. Н. Сат дыңнадыг кылып, индирге тура эртенээн. Бо комиссияже чамдык депутаттар боттарының саналдарын оон мурнунда киргилээн, чижээ, депутат Г. Эпп кайы-бир хоорайның азы суурның хүндүлүг хамаатызы деп ат тургузарын саналдаан. Ынчалзадаа эдилге комиссиязы ону Күрүне шаңналдарынче киирери чугула эвес деп көргеш, ол түс черниң эрге-чагырга органнарының боттарының шиитпирлээр айтырыы дээш, ону хүлээп албаан.

Күрүне шаңналдарының дугайында хоойлу төлевилелиниң үүл ийи-биле сайгарылгазының үезинде депутаттар алдарлыг аттарны ап каапкаш, орнунга чангыс медальдан тургусса кандыгыл деп саналдан база турдулар. Ынчалзадаа чамдыктарның, чижээ, депутат А. Серенниң бодалы-биле, алдарлыг ат артистерге албан турары күзенчиг, чүге дээрге өске кайы-даа республиканда ындыг ат оларда бар. Артист кижини сценаже чалап үндүрерде, аңаа-ла артист (Иванов, Петров, Монгуш, Ооржак) дээш чарлаары эпчок, оон алдарлыг адын адаары хүндүткелиг. Алдарлыг ат дээрге ол кижиниң бедик мергежилдиниге улуг хүндүткел, оон талайтызынга мөгейишкин-дир. Ынчангаш депутаттар чугаалажы-чугаалажы келгеш, ТР-ниң алдарлыг артизи, кыдыгразының, эртемниниң, ураң үүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы деп аттарны арттырган. Оон ангыда ТР-ниң өөредилгезиниң, кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы деп аттарны депутаттар база деткээн.

Арткан мергежилдериниң кижилериңе чангыс ниити ат турар: «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы». Оон ангыда «улусчу» деп ат база бар, чижээ, Тыва Республиканың улустуң артизи, эмчизи, башкызы, чогаалчызы, чуруукчузу, хөөмейжизи.

Кижи бодап көөрге, чонуң хүндүткелин чаалап алган, бедик мергежилдиг, чогаадыкчы кижини «улустуң» деп ат-биле адаан соонда, ТР-ниң өөредилгезиниң, кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы деп адаан херээ чок-даа болгу дег. Ол кижи эмчи эвес болза, кадык камгалалының ажылдакчызы дээрге, колдуунда министерствода, өскээр чугаалаарга, удуртулгада ажылдап чоруур администратор кижи хевирлиг-ле-дир. Маңаа тускай аттың херээ чүү турган деп. Эмчилерни азы башкыларны ажок эки, онзагай, шылгарангай удуртупкан кижи болза, ону ниити ат-биле — «ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы» деп каарга, четчир-ле хевирлиг турган чүве-дир ийин. Кым билир ону, депутаттарның боттарының шиитпирлеп алганы ындыг байдалдыг-дыр.

Дыка хөй үени депутаттар Хүндүлел бижик талазы-биле мартылдаага үндүрген. Ол турар бе азы турбас бе, турар болза, ону кым тыпсыр үжүрлүгүл — Президент бе, Чазак бе, Дээди Советтиң Президиуму бе... Маргыжып-маргыжып келгеш, Хүндүлел бижикти Күрүне шаңналдарының дамзызындан үштүр деп түнелге депутаттар келгеннер. Хүндүлел бижик-биле кым-бирни шаңнаксаар болза, үстүнде эрге-чагырга черлери боттары түс-түзүнде көөрлер ыйнаан, та канчалзыннар.

Уттундура бербези-биле немей чугаалап каар чүве болза, бистиң республика көдээ ажыл-агый угланышкынныг болганда, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны болган көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы деп үүдүлүг аттарны күрүне шаңналдарынга тускайлап киргген.

Бо хоойлу ёзугаар Тываның эң бедик күрүне шаңналы — республика ордени болур. Оон ангыда медаль база турар. Ук медаль-биле чангыс кижини ийи-үш-даа катап шаңнап болур. Бедик шаңналдарны чаалап алган кижилерге чангыс адаанын материалдыг шаңналын (акшазын) тыпсыры көрүүгеи. Өске кандыг-даа чинге-леделер турбас.

Депутаттар ийи бүдүн, бир чартык хүн дургузунда ажылдаап, кол болгаш парын айтыргылар — ТР-ниң Үндезин Хоойлузунуң дугайында болгаш түс чер бот-башкарылгазының дугайында Хоойлузунуң дугайында орта үүү-даа шиитпирлеввээн. Мынчаар шүшпек ажылдан, ийиги чергелиг айтыргларга мынчаар хөй үе чашканнаар болза, айыттынган дөрт хүнүнүң иштинге депутаттар «сыңмас» хевирлиг, бөдүүнү-биле чугаалаарга, чүге-даа четтикпейн барып болур. Ынчанташ арткан үени таарыштыр чарыгдап, эвээш шалыпкын ажылдан, кевин херекчок чүве ужун маргыжып турун албас болза, депутаттар Конституцияның баштайгы номчулгазын доозун алырлар ирги бе...

* * *

Тыва Республиканың Дээди Совединиң үшкү хүнүнүң алды дугаар хуралы Тыва Республиканың Дээди Совединиң Регламентизинге өскерилгелер киирер дугайында айтырыгны чугаалажыры-биле эгелээн. Аңаа кандыг өскерилгелер киирер талазы-биле дыңнадыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы **С. М. Козлов** кылган. Депутаттар оон-биле чөпшээрешкеш, бадылаан. «Тыва Республиканың Чазааның дугайында» Хоойлуга өскерилгелер болгаш немелделерни киирер дугайында айтырыгны сессия чугаалашкаш, хоойлуга чогуур өскерилгелерни болгаш немелделерни киргеш, оон күүтүт болурун бадылаан.

Тыва Республиканың Конституциязының 80-ги үүлүнүң үшкү пунктузунга өскерилге киирер дугайында айтырыгны сессияның бирги хүнүнде чугаалашкаш, шиитпирлеп чадааш, соңгаарлаткан турган. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов ону бөгүн үзе шиитпирлээрин саналдаарга, оон-биле чөпшээрешкеш, айтырыгны чугаалажырынче киргеи.

Үндезин Хоойлуның 80-ги үүлүнүң үшкү пунктузунга дараазында немелдени киирерин саналдаан турган: «Тыва Республиканың Чазааның эргедужаалдыг кижилери: Күрүне секретары, Чазак Даргазының бирги оралакчызы, Чазак Даргазының оралакчылары, министрлер, күрүне комитеттериниң даргалары, эргелелдер, килдистер болгаш өскедаа структураның кезектериниң удуртуучулары, оларның оралакчылары, ол ышкаш судьялар, тус чер чагыргазының даргалары, оон эргелелдер, комитеттер, килдистер удуртукчулары, оларның оралакчылары Тыва Республиканың болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттары болбас». Бо немелдени киирип турарының ужур-утказын эсезиниде-ле депутаттарга тайылбырлаан турган. Доңчузу-биле чугаалаарга, күүседикчи эргечагырга органнарының ажылдакчылары улус депутады болбас ужурлуг. Баштай бо немелдени Конституцияга киирип, бадылап алыр. Оон соонда «Тыва Республиканың тус чер чагыргазының дугайында», «Тыва Республиканың Чазааның дугайында», «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында», «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң соңгулдаларының дугайында» хоойлуларга болза немелдени киирери көрүүгеи. Чүге дээрге ол хоойлулар амгы үеде ангы-ангы болуп турар, оларның Конституцияда ышкаш чангыс аай болуру элбан.

Конституцияга немелдени киирер дугайында айтырыгны чугаалажырынче сессия киргеи. Баштайгы хүнде ышкаш, чамдык депутаттар ол 26 улус депутаттарының бүрүн эргелерин бо чыыш доозулгуже чедир арттырарын, оларның орнунга депутаттар соңгуурунга хөй чарыгдап үнерин саналдаан. Чамдык депутаттар төлеткечи болгаш күүседикчи эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазын ангылап турар үеде күүседикчи эрге-чагырга органнарының удуртукчуларын депутатка хевээр арттырары хоойлуга дүүшпес, ынчангаш оларны депутат хүлээлгезиниң хостаарын айтып турган. Бир эвес депутат мандадындан чарлыр хөлү чок дарганар бар чүве болза, боттарының албан-хүлээлгезинден эки тура-биле үнгеш, парламентиге хевээр ажылдап артарын-даа саналдап турдулар. Ындыг-даа болза, инда олуржуп турар болдунуң депутат хүлээлгезиниң хосталыр ужурлуг 26 депутаттың иштинден кым-даа эки тура-биле «мени депутат хүлээлгемден хостан көрүкер» деп дилег киргген кижи чок болган. Оларга үлегер-чижек кылдыр Аймыл чок чорук министри Ч. А. Удумбара кымнын-даа албадалы, суртаалы чокка Тыва Республиканың улус депутады хүлээлгезиниң хосталыр дилегни сессияга киргеини «дидим» чорук кылдыр санап турдулар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **К. А. Бичелдей** сөс алгаш, күүседикчи эрге-чагырганың органнарының удуртукчуларын депутат болбазының дугайында тайылбырны кылып, оларны бүзүредир хемчеглерни алган. Депутат хүлээлгеден хостаары дээрге, эргезин казыыр дээн эвес, ону хоойлу ёзугаар кылып турарын ол айыткан. Ону шын билбейн турарлар барын шүүмүүлээн. Бо айтырыгга хамаарыштыр Тыва Республиканың улус депутаттары районнуң чагыргазының даргаларынга чүү болган турарын сессияга дыңнаар саналды дарга киргеи.

Эрзин район чагыргазының даргазы депутат **К. А. Мон** баштай сөс алгаш, бир дугаарында күүседикчи эрге-чагырга органнарының ажылдакчылары депутат болбазының дугайында немелдени Конституцияга киирип, бадылап алыр. Оон соонда «Тыва Республиканың тус чер чагыргазының дугайында», «Тыва Республиканың Чазааның дугайында», «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында», «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң соңгулдаларының дугайында» хоойлуларга болза немелдени киирери көрүүгеи. Чүге дээрге ол хоойлулар амгы үеде ангы-ангы болуп турар, оларның Конституцияда ышкаш чангыс аай болуру элбан.

Конституцияга немелдени киирер дугайында айтырыгны чугаалажырынче сессия киргеи. Баштайгы хүнде ышкаш, чамдык депутаттар ол 26 улус депутаттарының бүрүн эргелерин бо чыыш доозулгуже чедир арттырарын, оларның орнунга депутаттар соңгуурунга хөй чарыгдап үнерин саналдаан. Чамдык депутаттар төлеткечи болгаш күүседикчи эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазын ангылап турар үеде күүседикчи эрге-чагырга органнарының удуртукчуларын депутатка хевээр арттырары хоойлуга дүүшпес, ынчангаш оларны депутат хүлээлгезиниң хостаарын айтып турган. Бир эвес депутат мандадындан чарлыр хөлү чок дарганар бар чүве болза, боттарының албан-хүлээлгезинден эки тура-биле үнгеш, парламентиге хевээр ажылдап артарын-даа саналдап турдулар. Ындыг-даа болза, инда олуржуп турар болдунуң депутат хүлээлгезиниң хосталыр ужурлуг 26 депутаттың иштинден кым-даа эки тура-биле «мени депутат хүлээлгемден хостан көрүкер» деп дилег киргеи кижи чок болган. Оларга үлегер-чижек кылдыр Аймыл чок чорук министри Ч. А. Удумбара кымнын-даа албадалы, суртаалы чокка Тыва Республиканың улус депутады хүлээлгезиниң хосталыр дилегни сессияга киргеини «дидим» чорук кылдыр санап турдулар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **К. А. Бичелдей** сөс алгаш, күүседикчи эрге-чагырганың органнарының удуртукчуларын депутат болбазының дугайында тайылбырны кылып, оларны бүзүредир хемчеглерни алган. Депутат хүлээлгеден хостаары дээрге, эргезин казыыр дээн эвес, ону хоойлу ёзугаар кылып турарын ол айыткан. Ону шын билбейн турарлар барын шүүмүүлээн. Бо айтырыгга хамаарыштыр Тыва Республиканың улус депутаттары районнуң чагыргазының даргаларынга чүү болган турарын сессияга дыңнаар саналды дарга киргеи.

Эрзин район чагыргазының даргазы депутат **К. А. Мон** баштай сөс алгаш, бир дугаарында күүседикчи эрге-чагырга органнарының ажылдакчылары депутат болбазының дугайында немелдени Конституцияга киирип, бадылап алыр. Оон соонда «Тыва Республиканың тус чер чагыргазының дугайында», «Тыва Республиканың Чазааның дугайында», «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында», «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң соңгулдаларының дугайында» хоойлуларга болза немелдени киирери көрүүгеи. Чүге дээрге ол хоойлулар амгы үеде ангы-ангы болуп турар, оларның Конституцияда ышкаш чангыс аай болуру элбан.

Дараазында Улуг-Хем район чагыргазының даргазы депутат **К. Т. Куулар** саналы бергеш, район чагыргазының даргаларын Дээди Совединиң Даргазы буруудадып, шүүмүүлеп турарынга таарымнаавын илереткен. Чагырга даргаларындан 6 кижи Тыва Республиканың улус депутады болуп турар, олар күүседикчи эрге-чагырганың удуртукчулары ышы, ынчаарга мындыг олуруп турар депутаттарның аразында будүрүлгелер, совхозтар директорлары болгаш өскелер-даа бар, олар базала күүседикчилер дээрзин ол айыткан.

Мурнунда саналы бергеи ийи район чагыргазының даргаларының саналын деткиир турарын Бии-Хем район чагыргазының даргазы депутат **К. А. Маспык-оол** чугаалаан. Депутат эрге-хүлээлгевистен чүге дүүшүп бээр ужурлуг улус бис? К. А. Бичелдей бистерни буруудадырга, кайын боор. Депутат болгаш Президентиге чагыртпайн турган мен бе? Ол бүгүнү тодарадыр херек дээрзин саналыга ол айыткан.

Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунга немелдени киирериге хамаарышкан сайгарылга кандыг-даа түнел чок дыка хөй шак уламчылап келген. Тодаргайы-биле айтырга, дүштекнинің 2 шактан кежээкинің 7 шакка четкен. Чүве чугаалаар дээн күзелдиг депутат азы чалаткан даргалаа боттарының бодалдарын ажыттажыт чогу-биле илередип турдулар. Маңаа демдеглеп каар чүве болза, саналы бергеи депутаттарның болгаш чалаткан даргаларының дыка хөй депутаттарның ажыл-чорудулгазына доктаап, четпестерин чилин-биле шүүмүүлеп, болдунуң окруттарында кандыг-даа ажыл кылбайн турарларны чугаалаан. Харын-даа Тывада чуттавайн турар депутаттар безин бар. Оларга Ю. С. Путинцевти, В. А. Поповту хамаарыштырган. Оон ангыда Тывага ажыктыг чүүү кылып турары-даа ойлынмес, сессияга олурушпас «агаарда астына бергеш» турар В. С. Неделин ышкаш депутаттар барын элдерсиниң ажылынга ээ-харысаалга чок, эрге-дужаалын соора ажылаар депутаттар барын саналбергеннер демдеглээн.

Хоойлулар чүге ажыг-ажыг утка-шынарлыг, карышкактыг болуп келгеиви, Дээди Совединиң эрге-хоойлу политиказының комитеди, юридиктиг кылдызы ол четпестерни эде кылбайн, чүү кылып турарыл дээн ышкаш айтырыгларны база салган.

Конституцияга бир домак немелде киирер дээш колдуунда Дээди Совединиң бүгү ажыл-чорудулгазын депутаттар сайгарып, чугаалажып каапкан. Тыва Республиканың Дээди Соведи депутаттары-биле болгаш өске-даа ажыл-чорудулгазында чамдык четпестерни депутаттар илереткен.

Үндезин Хоойлуга немелде киирер дээн чугаа кандыг-даа төөчү, шиитпир чок уламчылааш турун бээрге, чамдык депутаттар айтырыгны шыгыы, чөпүү-биле тургузар ужурга таварышкан. Сессияны дарганар турган М. С. Козловтуң хуралды багай чорудун турарын каш удаа сагындырган. Бир эвес Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазын удуртун ыыдавас даргалар болза, боттары эки турары-биле албан-хүлээлгезиниң үүнүн, чайлап берзиниер деп-даа саналдаанар.

Депутат **С. М. Достай** турун келгеш, парламентиниң тарадыр, оон орнунга катан соңгулаары чорудар саналды киргеи. Ол саналды депутаттар **В. С. Салчак, В. Д. Хемер-оол** болгаш өскелер-даа деткип, чогумчалыг ажылдап шыдавас Дээди Совединиң херээ чок деп түнелеп үндүргеннер.

Конституцияга бичин немелде киирип турар үеде айтырыг шак мынчаар чидиг турустуна бээрин кым-даа бодаваан.

Бо берге, ыыгыы саналды соонда сес алганарының хөй нуруузу С. М. Достайның саналын детивейн турарын, тургустунган айтырыгны эптиг-чөптүг шиитпирлеп ыыры чугулага көргеннер. Оон соолунде Үндезин Хоойлуга немелдени кандыг бадылаашкын-биле киирер дугайында тодаргай чугааны кылган. Немелдени киирерин депутат бүрүү ат кырынга бадылаарын шиитпирлээн. Конституцияга немей киирер пунктудан «түс чер чагыргазының даргалары, оон эргелелдер, комитеттер, килдистер удуртукчулары, оларның оралакчылары» деп домакты ап каарын дугурушкан.

Депутат бүрүү ат кырынга бадылаанының түнелинде Конституцияга немелде киирер дээш бадылаашкын чогуур санга четпээн. Ынчангаш Конституцияга немелде кииртинмейн барган. Бадылаашкынга киришкен 105 депутаттың 78-и немелдени киирер дээш бадылаан, 22-зи удурланган, 4 кижи дадагалзаан. Дүрүм ёзугаар 82 бадылаашкын херек болганындан чогуур сан четпээн.

Ынчангаш Конституцияга бо немелдени киирерин дараазында сессияга хынамчалыг белеткеп алгаш келирин шиитпирлээн.

Депутат С. М. Достай саналын депутаттар канчаар көрүп турарын айтырып, ону бадыладырын негээн.

Парламентиниң тарадыр дугайында айтырыгны хүн чурумунга киирер дээн саналды ажык бадылаашкын-биле чорударга, чүгле алды кижи бадылаан, өскелери удур бадылаан, ынчангаш айтырыг эртпейн барган. Парламентиниң тарадыр дугайында айтырыгны депутаттар чүге тургуза бергеиил, оон чыддагааны, үндезини бар дээрзи билдингир. Ындыг болганда Тыва Республиканың Дээди Соведи, Президиуму, даргалары, комитеттери ажыл-ижин анализтээр, депутаттарның берген шүүмүүлелдиг саналдарын сайгарып көөр, оон түнелеп үндүрер, четпестерни эдиринин дээштиг хемчеглерни алыры чугула болуп турар.

Сессия ыяпы-бүрү айтырыгларны база чугаалашкан.

Сессияның үшкү хүнүнүң ажылы оон-биле доозулган.

* * *

Сессияның декабрь 25-те ажылының дугайында материалдар солунның дараазында номериниге үнер.

Сессия ажылын 1993 чылдың январь 12-де уламчылаар.

ХЛЕБТИ ДЕҢЗИЛЕП САТСА

**Тыва Республиканың Чазааның үндүрген доктаалын ёзугаар хлеб өртөө 1992 чылдың ноябрь 10-даан эгелеп, арбай, 1-

ЧОГААДЫКЧЫ МАЛ ЭМЧИЗИ

Олчат-оол Карымович оскеяерээн Теве-Хаязынга ооренип урда-ла, ооскаш, ураан-шеверин дереп келген. Школазының үш-ажыл башкызы Идам Чимгеевич Ооржакты ол бо-ла акты бээр. Чүге дизе ыяштан ириг амытаннарның овур-севирин тургузуп болурун аза айтып берген. Ынчан аза-ныр мергежил тывылгаа-ва болза, улай сайзырадыр ргa чок артып болур турган өзүмнү Олчат-оол Карымович л үеин сактып чугаалап орар. Ус-шеверним мергежилиннe л ооренникчи чылдарының ранчок соонда катап кериуп келген. Кызылдың кедээ ажылгый техникумун дооскаш, ыяк мал эмчизи 1973 чылда ранн районче ажылдап чорупан. Ажыл-ижи эки эге алы-ындан ажыда, Эрзинге мал мчизи бир онзагай кижиге аза ужуражып, кады чорттап, жылдаар чолдуг болган. Ол болза чурукчу, ус-шевер, рулукчу, композитор Бонгад Санчиевич Дүпсүр-дүр. Талаймның далайында эжиннеп, ергежилдин бедиин тепкен ригад Санчиевич улуг-биннне дузаргак, хензиг-ле чаа-ай чүвени эскерип каар, оны еткинр, дуза кадар дээш ыар кижилерини бирээзи. Оон ндыг сеткил мал эмчизи Ол-ат-оол Карымовичнин чүрээн-е дээп, ус-шевер оон доллаы чүгле мяштан чазаныры-а эвес, харын мынай чо-ар-даштан янзы-бүрү дүрзү-ер ылырынга дузалаан.

Аныяк даш чонукчузу хостуг елерин сонуургаан мергежи-ниге баразалгалып, чылдын-а мергежил олурган. Ажыл-ап чораан черинге район, уун делгелгелериге оон жылдары кеступ, мактаалы ап эгелээн. 1959 чылда Ол-ат-оол Монгуштун баштай-ы ажылдары бедик Саян агларын ажып, аныяк даш чонукчуларының Красноярскиге болган делгелгезинге чедишкининг киришкеп келген. Ол делгелге соонда даш чонукчузу улам хей-зөөт кирип, кажангызындан чогаалыкчы чедишкиннерлиг ажылдаа эгелээн.

Ам бо хүннерде Танды районуң «Революциянын чалбыжы» совхозунда мал эмчизи, ус-шевер салым-чаанныг О. К. Монгуш чүгле бо чылын кылган ажылдарын көргүзүп орда, оны көрүп магадап гат болдувус. Салым-чаанныг мал эмчизинин «дипломиндеги» мал магазинин карак-биле көрүп, хол-биле сеткил хаанын тудуп суйбап ордум. Май, июнь айларда төрүттүүлүг «Сролыкъ», Бай-Тайга, Монгун-Тайганың сүүрегеи аргаларында чоогаар тепкен савлыктарда, салааларым аразынга сам-ап-девип шаг болду, июль айның «Сергезин» ылап-ла эрткен кыштың хүр ашкаш, чай оъдунга шартайты семирээн, девип үнериге белен мегеле, хере тепкен түр Октябрь айда доосканы «Тевенин» бодамчалыг характары, маажым туружу мээн бодал-сагыжым дооолдуруп, ийи кераам ине удунне кире халаан ужуп-ла, «Тевенин» заказчызының чечим, бодамчалыг арын-шырайынче ханы сиилип кире берген олурду.

Ноябрь айның «Чыдар тезин» узун, соок кыш-даа менээ хамаанчыг, кайы чалымга чаглактанып, кайы хемге хере тел кыштайн дигензиг чоргаар чыдыр. Магадыг-ла салым-чаанныг аа. Өлүг бүдүмелеп дириг амытанның овур-хевирин ол-ла хенээр, сомнап, кааап, бүдүмт-ла дирегзиптер! Олчат-оол Карымовичнин чогаадыкчы ажылдары сөөлгү үеде түннелдерни дургени-биле берип турза-даа, чамдык айларда ажылы «боовап» узайдаа бээр, чамдыктары аазын «сүвайлыгаа»-даа бээр таварыдга бар. Ол черде чогаадыкчы кижиниң таварожы эртер хокпаанган, орту, ажа хаачыр «коорглалы» чүве болгай. Даш чонукчузу-биле чугаалажып ора, оон шаңдыкын ажылдап өөренгенин билдим.

Олчат-оол Карымович черде чогаадыкчы салым-чаанныг кижи болду. Чоокта аа «Шилгее үнген шулуктерин ол сонуургаадып хөргүсү. Даш чонукчузу сагыш-сеткилиин уяалыр, кудаалын чоза чоорда оюгей шулуктерни-биле бистн мынай кайгатты.

Олчат-оол Карымович Монгуш чонар-даштан сиилбил кылган ажылдары-биле олурда, оны чурукка Оюдар Охемчик тыртырын алды.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ХУУЖУДУП АЛГАН

Сөөлгү үеде будурулге черерин өг-буле, дөргүл-төрел аза белүк кижилер хуужудуп п турары өөрүүчүг. Хуужулганың ажыын амыдыралга жылаан эгелей бергенивисти ындыг чижектер бадыткап урар. Хандагайтыда валчылар бажынын Владимир Сат-будээн, дөргүл-төреля-биле хуужудуп алды. Валчылар бажынын одалга системазын урттага-коммунал ажылгыйының одалга системазынан ангылап кылып алган. Валчылар бажынының алаккы аңдында аъш-чем, идик-хеп ймаа садар бичин садыг база жыгын алган.

Район төвү Хандагайты уунда автовокзалды Юрий Баазан өг-будээн-биле арендаа алды. Өг-буле оны ам хуужудуп алыр бодап турар. Оооң мурнунда бо автовокзал кааттынган турду. Одалга истемазын допуруп каан, лектри шугумнуп удазынаын тура тыртын каапкан, онгалзының буза шаап каапкан урду. Юрий Баазан ол бүгү релген черлерни септеп-сеннер атериалдарны бодунуң акшазуун элыр бис, ол ышкаш бистин ажылдакчыларывыс маргаан тып алыр дээш Красноярск, Новосибирскиже чорупкан.

Таакпы-биле хандырылга бергедеп турар диазм. Бистин чангыс борбак керээлиг фабрикавыс — Ростовта Донуун таакпы фабриказы. Оон 10 ай иштинде 88 млн хөл таакпыны ан тыртып каапкан-дыр бис. Ам-даа ийи контейнер таакпы келир.

Ставрополь крайның Ессентухи консерва заводунда ыка хей могаа болгаш чимис аймаанын банкаларын саамын алган бис. Грузиядан байдал ындыг эки эвес-даа болза, Чынгин шай фабриказындан 400 тонна сарыг шайны алдывыс.

Макарон, коупа, аймаан база ындыг байдалыг тып эгелеп турар бис.

Бистин бергедээшкиннеривисти биле, оны эвээжедиринге улуг дузаанын бистин республиканын депутат болгаш РФ-тин улус депутады В. А. Рошин көргүзүп турааны чеде демдеглээр алаар. Оон аны-дузаны-биле мечелде аалган, чигир, даштыкы макарон, таакпы болгаш эскерлер баазаннарны алыр аргалыг болдуувус. Оон ангыда ол биске 135 млн. рубль өскүлеп чедирин, 300 млн. рубльге согуур баазаннар саамын алырыгга чаяан алырыгга дузалашкан.

— **Баазаннарны өскээртен тып кимнее эрим кызыл турарыңар биладигиңер-дир. Ынчаргаа, Хонук-оол Доржуевич, хереглел кооперациязы бодунуң мынаа бүдүүлүгүннерине баразан бүдүүрер дээш чүү канчаа турарыл?**

— Республиканың районнарында амгы үеде бистин 76 будурулгевис ажылдап турар. Ол дээрге хлеб заводтары, пекарниалар, колбаса цехтери, эмпитрес суксуннери, булочка, пряник, кондитер кылыглары будурер цехтер-дир. Кызылда бистин будурулге комбинаазы өөн-дежек херекселлерни, хевешиг чоорганнарны, тускай хептн, бистин дилги фермазының кешттеринде моюндурукталны болгаш бөрттөрни аазаан турар. Ол ышкаш могаа консервалаарны, колбаса болгаш ыштаан продуктуларны, эмпитрес суксуннарны кылып турар.

Он ай иштинде комбинаттың саамдыга эргилдеги 35 млн. рубль болган болгаш эрткен кылга дериннээрге, 6 катап өскен. А шупту будурулгелеривис чонга 137 млн. рубльге баразаннарны будурген. Бо азымны ам-даа хөгжүдүннивис саамы саалы, сайзырааны-биле. Чижээ, сүүлге бо кылын Эрзинде хлеб заводу, кондитер кылыглаар ыстыны, Берт-Дог, У-Шинаа, Эрги-Барлык, Кызыл-Мажалык, Хандагайтыда ажылдаанга кирген Чыл төпчүзүнге чедир. Сут-Аксынга, Улуг-Хемнин Торгалыгга, Шагаан-Арыгга цехтер ажыттышар.

— **Курупе өнчүзүнүң хуужуттазы чоруп турар болгай. Бо талазы-биле байдал силерге ангылыг?**

— Хереглел кооперациязының будурулгелери хуужулганга кирбес ужуулуг. Чүге дээрге мынаа өнчүүн хевирин ыңнып. «Россия Федерациязының хереглел кооперациязының дугайында» РФ-тин Хоойдунда хереглел иштилеттинин өнчүүн хуулу кежигүннерге хуу өнчү кылгын хамаалаңар дep берген. Ынчангаш оны хуужулап-хуужуттазын иштилеттинин хуулу кежигүннерге боттары билир. Хуужулар-даа дээш болза, оттурмук чоннаарга-биле, бурокларга кеми алаан кыш чыл чаштыр хөмүрге ыңнаан ыңнаан чедип келген болза, мынаа оон салым-чолун хуулар боттары шинтирлээр.

— **Хонук-оол Доржуевич, силерге карыгалыг будурулгелер бар бе?**

— Бо чылдың 9 айларының дүрүгүнде хереглел системазы иштизи-биле 47 млн. рубль карылгалыг ажылдаан. 53 будурулге болгаш организациниң 20-ги карылгалыг болган. Кол дээр — садыгларга тараазы-биле карылганы түүү 57 млн. рубль.

Шак мынаы ажылдың чылдагааны чүвел дээр болза, хостуг өртектерге немеп болуп чоннээреттинген 45 хүүнү немээрге-даа, ол баразаны садып алырының болгаш сөөртүүнүң чарыгдаалдарын дугаан шыдаваан турар. Чижээ, хүүмүктеп садар баразан саарылгазының орулгазы 25,17 хүү болза, (9,6 катап өскен), а чарыгдаалар — 32,64 хүү ама 13,4 катап өскен.

Бо чылдың апрель 4-те РФ-тин Дээди Соведнинг хүлээн алганы Кыдыңы Соңгу чүк болгаш аяа дениештирген районнарга баразан чедирериниң хемчеглериниң дугайында доктаал хүүсеттинмейн турар. Ол өзүгээр 83 хүүнүүн орнунга 10 хүү чиигеделлиг чаян-биле баразан садып ап болур база транспорт чарыгдаалары 50 хүү сиилеттинген турар ужурлуг. Ол бистс-ле жок.

Шак мынаы карылгалыг ажылын түнелиинде бистин сан-чеп байдалывыс бөксүрүп болгаш берикчи завоотар-биле өй-шаанда саналып чадап турар бис.

— **Хереглел кооперациязының будурулгелери хуужуттаа өнчүүн кайчаар ажыглаар болдап турарыл?**

— Хереглел кооперациязының өнчүүн хүү, улуглуг өнчү болганда, бистер күрүне өнчүзүнүң хуужудулга чектерин хүлээп ап-даа, садып ап-даа шыдавас бис. Кооперациниң материал-техникиг бөлүктүг сайзырааны-биле РФ-тин Тер эвилеп (Центросоюз) хереглел кооперациязының ажылдакчыларының, хуужуларының болгаш өске-даа хамаатыларының чектерин чыып алыр инвестиция фондузун тургузар болдап турар. Оон оларны орулгалыг будурулге черлериниче киргеш, орулгазының хуузун алыр, бо айтырыгны өөренип көпүп турар.

— **Хонук-оол Доржуевич, силерниң системада социал камгалал айтырыы канчаар шинтирлеттинип турарын сонуургаып көрүнерем.**

— Өртектерниң хостуг апрааны-биле бистин ажылдакчыларывыстың көвей кезин аныяктар болгаш хөрээженнер болганда, социал камгалал айтырыы чилин-биле тургустунары чугаажок. Ынчангаш ажылдакчыларының акша-шалының өстүргеи, үр чылдарда ажылдаан хоочуларының пенсиязыга немелдилер берип, чаңгыс удаанын дузаламчызын доктаамал көргүзүп, хоочуларны бажын-балгадын-даа септеп берип турар.

Хереглел эвилели бодунуң балансызында ажылдакчыларын уругларынга «Орленок», лагерьни, ажылдакчыларга — «Дус-Хөл» профилакторийни, Кызылда «Рябинушка» уруглар садын тудуп турар.

Ол ышкаш ажылдакчыларга бажын-балгатты туттуруп берип турар бис.

— **Тывада хереглел кооперациязының шугумунга канызы-канызы органчаттыг өскүлеп-өскүлеп болгуруп, Хонук-оол Доржуевич?**

— «Россия Федерациязында хереглел кооперациязының дугайында» Хоойлу ёзугаар бистс организастыг эде тургустуушкын чоруп турар. Амгы үеде хереглелеллер иштилеттинде дугуулларын эде бирлиг-хөөшкиннин чоруп, чаа уставтарны хүлээп ап, хереглел кооперациязын улам быжыг тургузар дугайында конгресс иштилеттиг ажылдар кылдыны турар.

— **Иткерыы бергеннинер дээш силерге өөрүп четтиреривис. Ажылыларга улуг чедишкиннерни күзеп каалы.**

ЧАМДЫК СОВХОЗТАРГА БЕРГЕ БОЛУР

Малды кыштан хүр-менди ажырып алыры, оларның баш санын хоратпазы, кайыдаа чүзүн малдың чаш төлүн онча-менди камгалап, оларны чидириг чок доруктурып алыры — кыштың амгы бо хүннеринден кончуг хамааржыр. Ол дээрге өскү болганы хойнуң одар-белчиирин таарыштырып турган, оны хүн бүрү солуп, эки одорлаарыы, бода малдың кажаа-хораазының бөйдалын чогумчалыг байдалга тургузуп, оларны арталыг-ла болза ангы-ангы чем аймаа-биле доктаатка рационун черле кудулаттаарын болап, чедиштир чемгерери, сут-биле хүнүүн-не хандырары-дыр. Чүгле бо таварылгала кандыг-даа мал кыштан куш-денгелдиг ажып болур. Ынчалза-даа бо чылын чем курлавыры республиканың хөй-хөй совхозтарында, колхозтарында четчири-биле белеткеттинмээн болгай. Ол дугайын ол ажылагыйларның удуртукчулары эки билип турарлар. А амгы хүннерде чамдык черлерде кыштаглаашкынның байдалы кандыгыл?

Бо удаада Сут-Хөл районуң ажыл-агыйларында мал кыштаглаашкыны канчаар эртип турарын каксы-даа бол тайыштырып көрейн. Черде районда амгы хүннеде ийнги бөйдалды биилп алыр сорулга-биле район багыргазының хөөн ажыл-агый эргеттинин ол зоотехниги В. С. Чымба-биле ужуражып, оон-биле чугаалажып ангалыг болдум. Бешпей солган айтырыгга ол: «Эрткен чылдың-ла дедиээрге, амгы чеде мал кыштаглаашкыны черде өскүүр эртип өскүүр деп санаар бис» дээн болду. Специалист кижи ыныа дел олурда, оон-биле маргышкан ажыы чок деп — кыштың болгаш, ол болдың — улам тодаргы каптаргын оон дилеп-дим. Ажыгны эки бистиң оон хаамыгны тодаргай кергеткен туруу. Черде мынаш амгы-ызында кыштаглаашкынга кижи хуулгеллери тег чүве чоорда болганы ол ыйнаан. Кол зоотехникти сагыш-сеткилиин мергежилге соруулуу ажок болду. Василий Салчакович баштайгы чугаазын улаштыр мынчаар тайылбырлады:

— Колдуунда бо хүннеерге четир удут соок чок болганы малдың дегилле-кужунге эки салдарлыг болуп тур. Дынзыг соок малдың азыралынга, чемгерилгезинге шаптых чедиирип болур чүве. Ынчангаш амгы үеде кол-ла кичээнгейни малдың чемгерилгезинче, оон сугаанче салып турар бис. Декабрь айның баштайгы хүннеринин түнелеп, ёзугаар алыгга, районда 7225 тонна силос, 7200 хире тонна силос, 1440 тонна сенаж, 1332 тонна сенаж болгаш 1072 тонна мал чемни культуралар бар болуп турар. Моон алгаш көөрге, малды кыштан хүр-менди ажырып ап болурүүн аргазы бар-дыр дээрзин санап көрдувус. Ындыг-даа болза, чамдык мал чемнерни немей тып алыры база чугаалажып, ажылагыйларның тускай эртемнигленя, уйурткучулар-биле лугуржуп турар бис. Чүге дээрге эрткен кылын барык 7 бо чеде «Сумбер-Уула» совхозунда сугаан төнүп калган, а Кавд Маркс аттыг совхозка мал чемнини курлавыры тыка эвээжей берген турду. Шак ындыг саржылганы «Сумбер-Уула» совхоз база чорудуп турар.

Ийст. амдыызында силерниң районда мал фермаларында-даа, хойжу коданнарда-даа мал кыштаглаашкынының байдалы эрткен чылдынга кеөрде, черле чүгээр болуп турарын чамдык ажыл-агыйларның чижектеринден көрдвус, ол эки-дир. Ынчалза-даа кыш үзүн болгай, а оон соонда частын когурумнуг хүннери база келир. Чогум-ла малдың баксыраар үеин ол деп билип херек. Орта хамаарыштыр бодалынар чүл деп айтырымга ол мынча дээн:

— Ынчаг хаспы. Силерниң-биле баштай чугаалажып эгелээрге, чижээ, «Алаан-Маадырга», «Кызыл-Тайга», «Ишкин» совхозтарның малчыннары бо кышты черле хүн ажа бээр дээн мен. Ам оны тодаралы каптайн. Чүл дээрге алдаанмадыржылар сиген, силосту четкен, хөөнү-даа артыкшылдыг кыстыр белеткеп алганнар. «Ишкин» совхоз сиген белеткээр планын ажыр күүсеттп, а кызыл-тайгажыларда сиген четкен, оларда курлавыр бар болдур ийин. Ынчангаш бо ажыл-агыйларның малы бо кыштан менди өскүүр үеэзинге бүзүрел турар бис. А чүгле чаңгыс кол чүве бар. Ол болза мал чемни бар-ла дээш оны үш-баш чок тетчедээн хереэ чок. А камнаар, хумагаалар херек. Оон ангыла малчыннар-даа, тускай эртемнигленя-даа бот-харыысалдаашын чугаазаткан турун болбаазы — айтырыгны боттуг шинтирлеериге ыяг болурун үтпаза эки.

Бүдүн районга чаңгыс аай дески чүве кайын турар пөк аан. Биир-ле ажыл-агый, биир-ле коллектив дедир тыртыаш турун алыр ышкажыгай. Бистиннге ындыг чижектер база бар. Чижээ, эрткен чылдынга леннээрге, бистин бодап турарывыс-биле алырга, чамдык сут-баазан фермалары кышты бергедеп ажар боор деп санаан турар бис. Чүгле дээрге мал чемнинг хей чарыгдалы көрүүрүн-ле оларга үнер болгай. Ам бедин сут саалгазы эрткен чылдынгаа күүдай берген. Район хемчээли-биле алырга, бо хүннерде бир инектөө-не 900 грамм сүт саан ап тур бис. Бо көргүзүг эрткен чылдынгаа 1,1 литр эвээш боор турар. А мында ондаагаа чаңгыс: чамдык ажыл-агыйларда мал чемни чыгаанын берип турарыгга. Шаак мал кедергенинде

— Ынчаг-даа болза, районуң чамдык ажыл-агыйлары сигенчирбишты немей тыптынып алырын саадалыр болза, бергелеерге ала-чайгаар-ла таварыжы берип болурун баш удуп биилп турар бис. Карл Маркс аттыг совхозту алыыл. Олар мал чемни чогуур хемчеглериндеп ыракта эвээштп белеткээннер. «Сумбер-Уула» совхозта бөйдал база-ла ынчыг: мал чемни чедишпес. А «Сут-Хөл» совхоз бо чылын кымданда дора ажылдаан: бо ажылагыйның ажылчыннары белеткезе могуур сигенинин планын чүгле 24-ле хүү күүсеткеп. Силос, саванны кончут эвээш курлап алган. Амгы хүннерде сигеп ол ажыл-агыйда төнүп турар.

Черде бодап олурарга, бо ажыл-агыйда бөйдал шала дувуреннгу чорду. Совхозтун сигенчилери мал чемни четчири-биле белеткеп ыыдаваны — кышкы үеде малчыннарны берге шылгалдаларга чыгаар дей берген. Мал чемни ажаап алыр бөгүм, чымыштыг үеде бо ажыл-агыйга үш директор солушкан: бир директор ийи хүн ажылдаан, оон чоруй баргаан, өскеэн бир неделя ажылдаан. Амдыыралга мынаа база болгулаар-дыр. Барып-барып кончут чүгүла сезон үезинде аан. Чайны үеде хемнер суу улгаткаш, совхозтун 300 гектар тараазы суттга барган. А сигеп шөлдерни совхоз девискээрнинин чанында болганындан оны суурнун хүү малдың кижилериниң 500 чыгам инектери чиирин чип, саза базын каапкан. Ынча мал чаңгыс кадарчыга күш четтирбейн баргаан. Кадарчыларны немей тургузуп алыр дээрге, совхозтун кассазында оларга төлөөр артык акша тывылбаан. Ам канчаар, хүү малдың кижилерге штраф онаан, хемчеглерни алгыдаан. Айабы-биле акша бараанны көрбээн улустан чүүү алыр боор — база чадашкан. Бо айтырыгны район прокурорунга, улус судьязынга чедир чугаалажып, район чагыргазынга барыл биллиртип шаг болган — ажыл-агыйның удуртукчулары малдың сигеп болгаш тараа шөлдериниче киирбес дутайында хүү кижилер-биле керээ чарып албаан болган. Хүү малды сигеп, тараа шөлдериндеп чайлаңып чаадап турда-ла, хайыраан сигеп ничаар ажаап алдынмайн баргаан. Адак соонда келгеш, хүү кижилер-биле тус-тузуида керээ чарып алыдап эгелээр. Бо берге рынок харылзааларының үезинде ынчаар ажылдавас болза хоржок. Аныяк директор Николай Күжүгет черле шимчеңгир, тынынгыр, сагынгыр ажылдаан турар. Чоонун социал камгалалы, амыдыралы дээш доктаамал кичээнгейни олче салып турар.

Чылдын-на солуннарны чагыдып ап, кайда чүү боор турарын оон комчуп алыр бис. Кезир чылда тыва солуннарта чаныыдаларны ыыдыптаан бис. Ам Тывага шыгыы хоойлу-дурумну доктаадын хүлээп албас чүве болза, байдал бергеден кет ыыдыр. Машинаалгаттыг белүк оорлар ооллаан черде кедээ аалдының үптеп-тонап эгеледи. Моон соңгаар мал азыраан, кедээге амыдыраан-чурттаары бергедеп деп, чон чугаалажып турр, черле канчаалаа экил? Бо талазы-биле оорларга удур шинаны кыштыг хоойлу черек — деп, хоочун малчын чугаазын доосту.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли.

Редакцияның почтазындан

КҮШТҮГ ХООЙЛУ ХЕРЕК

Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң хоочун хойжузу, өнүш-ажылдың Кызыл Тук орденнин эдилекчизи, район Советинин улус депутады Бегзи Сорунзанович Саан-биле ужуражып, оон ажыл, амыдыралы-биле танышып, чугаалашкан меи.

— Мал ажылында 15 чыл боор чор бис. Сөөлгү 6 чылдарда төрүүр хой кадарым 100 хойга онзаштыр 85-110 чедир хураганны камгалап өстүрүп, дүк планнарын база ажыр күүсеткеп келген бис. Бо күзүн 200 ажыг кыс хураган хүлээп алган, ам оны үдарыя түр бис. Кыштаавыс Чаңгыс-Терекчин Куржаанга деп черде. Черле төрүүр хой кадарын келгеш-ле кыштап турган кыштаавыс ол чүве. Кыштагда чурттаар бажын, чүүр-бажын бар. Колан девискээри электрилиг. Телевизордан делегейни дескиилер көрүп, сүүлдө улустан дуран чок чурттаа болгаан бис. Кыштаг-хораа, бажын-балгаттын үүрмек сеп-телгелерни чазын-на кылып алыр бис. Күзүн боттарывыс күжүвүс-биле 18 тонна сигеннп, көк-суланы катай белеткээш, кыштага чедирип алган бис. Амгы үеде хураганнарывыс күш-денгели эки, хүрмелеп кыштап тур.

Ийн боттарывыс айда 3 мүн акша алыр бис. Ол чүге четчир боор. Баразы-сараан өртээ талыйтыр өскеп үе ышкажыл бо. Боттарывыс хүүда малмагаанны болгаш чайны үеде сүттен кылыр чемнерни боттарывыс белеткеп кылып алыр бис. Кышкы чиигги мал семис турда-ла, белеткеп алган бис. Совхоз тараа, даңганы чүгле малчыннарга эвес, кедээде чурттаан турар пенсионерлерге база садыглаар. Автосалыг база кээп, бар баразаннарын садыглап турар.

Совхоз бо чылын мал чемни ыыдаар шаа-биле белеткээн. Арбай, кызыл-тас, чиигге-тараа дүүзүү база эки болган. Совхоз тараа дээрбезин, хлеб быжыыр өөрүн тудуп алган. Совхозка бо биче будурулгелер ам ваш хонуктардан ажылдап эгелээр. Бо берге рынок харылзааларының үезинде ынчаар ажылдавас болза хоржок. Аныяк директор Николай Күжүгет черле шимчеңгир, тынынгыр, сагынгыр ажылдаан турар. Чоонун социал камгалалы, амыдыралы дээш доктаамал кичээнгейни олче салып турар.

Чылдын-на солуннарны чагыдып ап, кайда чүү боор турарын оон комчуп алыр бис. Кезир чылда тыва солуннарта чаныыдаларны ыыдыптаан бис. Ам Тывага шыгыы хоойлу-дурумну доктаадын хүлээп албас чүве болза, байдал бергеден кет ыыдыр. Машинаалгаттыг белүк оорлар ооллаан черде кедээ аалдының үптеп-тонап эгеледи. Моон соңгаар мал азыраан, кедээге амыдыраан-чурттаары бергедеп деп, чон чугаалажып турр, черле канчаалаа экил? Бо талазы-биле оорларга удур шинаны кыштыг хоойлу черек — деп, хоочун малчын чугаазын доосту.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли.

КЫШТАГЛААШКЫН ХҮР

Улуг-Хем районуң «Эйлиг-Хем» совхозунуң малчыннары бо кыштаглаашкынче бөгай эвес белеткелиг киргеп.

Мында 23874 баш өскүүнүн алдан кыштаанда бөйдал черле чүгээр болуп турар. Кыштаг бүгүүлүнде 8-10 тонна сиген джжуртунген, малчыннарга совхозтуң садып алганы 200 тонна арбай, сулазы база деткинче болуп турар. Март, апрель айларның аразында чүгле 20 тонук иштинде чымыштыг пш — өскү оолдаашкының эрттирер, малчыннар аяа ниг белеткеп алган хорудуп турганнар. Эрткен чылын республикага көскү түнелиг болган малчын Баа-оол Чудаан-оол чүгле бо чылын совхозунга 151 мүн акшаның орулгазын киргеп. Белек Темир-Сут, Деспеекте малчыннар Тимур Дамдыр, Мартоол Кудер-оол, Допчй-оол Лама кышка 20, 20, 15 тонна сиген белеткеп алган — кожан-кыштаа хомудай чок бөйдалда.

Ким-оол ХЕРТЕК.

Суг сөөртүкчүзү

Эмбес-оол Иргитович Арапан — Бай-Тайгада «Бай-Талз» совхозтуң мурнакчы болаачызы. Ол машина башкарын ажылдаандан бээр 26 чыл ажа дүүзүп чорупан. Оон мунган машиназы ыжык-даа, чайгы-даа чүүлдүг деп, чүве бирбес. Чүге дээрге ол машиназынга конгуг камнаг, бичии-ле үүлдү бергеш черни дораан кылып алыр.

Мал чемнинг белеткелинин үезинде Эмбес-оол Иргитович сиген белеткеннилерниге сугну доктаамал чедирип берип турар. Мурнакчы чоланы бо хүннерде Туралыгда. Шинаалгаа кыштаглаан турар малчын колхозларда сут чедирип берип турар. Ол хүүнде чеде-даа аалдарга чедип, сугну чедирип турар. Бо чымыштыг үеде иштинде малын кыштан хүр-менди ажырарынга малчыннарга болуунуң дузазын чедиргеп.

Делгер КАН-ООЛ.

ШОЛАЗЫН КАЙЫЗЫ ДЭЭР ИРГИ?

Амыдыралдан чугаа

«Чаа-Хөл — ойтулааш деп оюнуун төрээн чуртум» дижир. Ол арай ындыг эвес боор. Шаанда феодалдыг Тываның үезинде Өвүрге Орус-Хүндү деп дүржок дүжүмет чурттап чораан. Ойнаан уруглар безин ону көөр хоөн чок, ынчангаш мынча дижип ырлажыр турган:

«Оялазы баглаажында
Бажын саваа туру-ла бе,
Орус-Хүндү өөнейде
Ойтавайнып олур-ла бе».

Дөртен чылдар төнчүзүнде Барыын-Хемчиктиң Хөнделенге баргаа мен. Ол черниң ойнаан оолдар, кыстары мынча дижип ырлажыр чүве чораан:

«Сайлыг-Кужур нешип
чыткаш,
Сарамаага туттурдувус,
Сарамаа деп сарыг ашак
Саваа турган, бижип алды».

Чаагыр черлериң айтышкыны-биле Хөнделен сумузунуң мичаарда даргазы Сарамаа деп акый ойтулааштаан оолдарны, уругларны тудуп, дивылап турган кижи-дир. Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыракан, Баян-Таланың аныктарының ойтулааш үезинде мыйыг ырысын базаа дыңнаан мен:

«Базар-ойну, Челер-ойну
Мамедовка черде бербе,
Машиназы чок-ла болза,
Базын чаа бөөр ыйнаан».

Колхоз даргазы Мамедовтуң тывалларын Хайыракавның чону магадаар чүве чораан. Оолдар, кыстар чүге мичаар ырлажы бергенин айтырарымга, ол менээ мынча деп харылаан: «Бо черниң аныктары Чаа-Хөлдүң оолдар, кыстарын өттүүнүп, ойтулааштаар апарган, улус удуттас боорга, оларны коичүп шаг болган мем».

Ынчаарга шолалажыр, чүве адын ойзур чоруп Чаа-Хөлде шагаан бөөр шуут чаңчыл болган. Бо чаңчылда эки-даа, багай-даа талалар бар деп бодаар мен. Эки талазы — кижилерни хүндүлеп, оларны шолалап адаары, а багай талазы — чамдык байбак кижилер өскелерни куду көрбүшаан, багай шоланы оларга «шаннаары». Ынчангаш эки талазын эчидыралга арттырбышаан, багай талазын шуут-ла эзим кааптары дыка күзенчиг.

Шаанда күдээлер, кенээттер, оолдары, уруглары улуг улустуң адаас, ылаңгыя катын, кат-пезин, бөөн, куичуун аажок хүндүлөөр чораан. Ак-Туруга Кажыкай деп коичут томаанныг, угаанныг, шевер, ажылгыр ирей турган. Оон күдээлери, кенээттери, оолдары, уруглары кажыкты «ойнаарсөөк» дижир.

Коргунчуг дириг амытаннарны Ак-Туруунуң чону база ойзур. Чижээ, бөрүү «кокай», адыгны — «хайыракан» азы «мажаалай», чыланны — «узункурт» дижир.

— Бо амытаннарны чүге ойзур турганыл? — деп кырган-ачамдан бир катап айтырган мен.

— Бөрүү, адыгны, чыланны ойзуп, өскээр адаары — шажын ёзузунга үндезилеттинген хуурмак чүве-дир ийин: оларны адаарга, ол дайзын амытаннар кижиге бак чаннай бөөр дижир.

Чаа-Хөлдүң девискээринге шола аттар хөй турган: Тикен-ог, Ыскыт, Үш-карак, Чудурук, Тос-метр (аажок узун кижи, ынчалзажок херек кырында тос метр узун кижи чырык өртемчейге турбаан ышкаш), Чымчак-базар, Чудукара, Байбан-аас болгаш оон-даа өске. Чаа-Хөл суурга элээн каш Маадыр-оолдар чурттап, ажылдап турган. Мээн күдээм Маадыр-оолду — «Алгырар Маадыр-оол» дижир. Кажан ол чугаалап турда, дыңнаарга, шынап-ла, алгырып-даа турган ышкаш. Кижиниң шола бүрүзүнде бир-ле утка бар.

Чаа-Хөлдүң адаанга бай бис дижип, мактаыр чаңныг аныяк ог-бүле турган. Оон азыы-биле чаңгыс чер-чурттуларды мынчаар шолалай бергенин дыңнаан мен:

—Он аттыг Опаа,
Тос саар инектиг
Долчун-кыс.

Ынчаарга кижиниң шолалаар чоруктун херээ бар бе? Хандыр бодап көөр болза, оон ажыы черле чок-даа ышкаш.

Иргит АРГАН-ООЛ.

ТӨРЭЭН ЧЕРИ

•Чечен чугаа•

Кижи чырык өртемчейге чүзү-даа чок келир болгаш чүнү-даа албаан дедир чоруур. Ынчалза-даа амыдыралга чаңгыс эзилүүг келир. Төрүттүнген чаштың хиниң албан кезер. Кижиниң хиниң кааз кескен болдур, төрүттүнген черк ыңда болур ужурлуг. Төрээн чурт дээрге сээн чурттаалганда хымдан-даа албаан, ымыгы-даа бербезин, өртек-үнезин тывылбас ыдыктыг хөреигин-дир. Ону төрүттүнгеш алган сен, өлүүнде базала алыр сен. Өске оранче аъттанмакан кижи төрээн чуртту канчаарыл деп бодай бербе, ол сээн чырык делегейге арттырып каан адыига таныа болгаш сүлде болур ужурлуг.

Амыртаага кайгамчык-ла өөрүнчүг хүн келген. Бодунуң бүгү-ле көкшулуп чыып тургаш, өгбелериниң черин садып алган. Чаңгыс болу кайын ыыдажыр ийик, чоок төрелдери кылыңдан дөмектежип дүзелаан. Хөөкүй чер садып алыр дээш чүү кылбаан дээрил-даа. Улуска күдүк базып тейлеп, чаныычашып, дээлп берип, кажардап — канчал турбаан дээр. Бурган өршээп, дүвүрээннинг, түвектиг хүннер, айлар эрте берген. Түнелп болза-дыр, черни садып алган.

Частың хүдүмзүүзүн хүну Амыртааның садып алганы-даа, садып албааны-даа черин чылыг хуспаа-биле эргелеп, ханым-даа албактыр «ошкап» эгелээн. Амыртаа үрезин тывар дээш, чеже хоорай кезиваан дээрил. Биреэзинде өртээ аар болуп, өскезинде шынары багай. Дүш болуп суураланың тып алган. Чаагай үрезин, үнезин ой-тавыныа. Ону садып турар кижи кандыг нацияга хамаарыры билдинмес үрен болгон. Кавказ чурттут бе дээрге, арыг орустаар, Ортаакы Азияның төлээзи бе дээрге, көк характарлыг, орус бе дээрге, хаайы конзагар. Амыртаа ону бодунуу-биле Каммылл деп адаап алган. Чугазкыры-та келергей өөнүк болган. Амыртаа боду безин билбейн, кайы хире чер садып алганын, кандыг ажылхеректер кылганын сеткилиин ханыгыдан то каап берген.

Амыртаа часкы ажыл-ишти чымыжыңче шымны бергеш. Чер ээзи бо үеде олут орбас ужурлуг. Чаңгыс-даа хүшүү ыалас эрттирип болбас. Күжүр дан бажында үнер, шала кежээ чилчин үзүлгеш тендирип келир. Хүрен арны куурарын, кара характарында хаммаан үй-гүнүүн сомазы өйлеп-өйлеп кестү бергилээр. Узун сыны зар чүкке бастырганзыг кудүйүп. Амыртаа көзүлдүр арыпкан. Кижи шимченикрге, ажыд чылар. Часкы ажыл шуудан, ам-на тарааны чажыл доозупкан.

Күзүн дүжүүдү аяжок болган. «Тарааны чиринге, үрезинге арттырып алгаш, арткаными чоиумга, күрүмеге садар мен» деп, ол ажаалда соонда өөрүп бодалган. Кыш орту кире бергенде, бир-ле корук аайы-биле эртип чыды, Кыдыг-Шөл ужунда, даглар базрында чиик машинаны эскерип каап, ону чайын база борта турганын сактып келген, хүү черде түүү канчал турар улузул дигеш, ужуражыр болзан, олче үглай чорупкан. Амыртааның машиназын эскерип каан хевирлиг, чиик машина удур халдыпкан. Дүвү аразында дүрген карышкан машинада чеже кижи олурганыл Амыртаа саная четтикпеэн. Чүгле мурнуку соңгадан көлчок таныры арыг-шыырай шыараш дигенин карак ушпап четтигипкен. Амыртаа чыгаанны ээп чадап чорда-ла, демгилери арлы бергеш. Оларны сүрген ажыы чогун билгеш, улаштыр машинаныа турган черинге чеде берген. Кижилериин истери дагже үнгени тода чуруттуунуң чыткая. Истер даг сиртинде казып каап онгарларга барып үскен. Оларны шагда кастны иддеп, кылыг хар шуттап, хөрүүктер дола берген. Бирээзинин хөрүүн чаа сойгаш, дон черин казып турган хевирлиг. Амыртаа оон иштинче кире халаан. Соонуургаңыг чүве-даа билдирбээн. Буду хар аразында кадыг дашка иддиккен. Тудуп, топтаен, ыызы-бүрү өөнүг быыргыын кезектерлиг даш болган. Хүн чырыныңа тударга, челээштелип чайыныаан. Билир улуска көргүзер дээш карманнап алган. Оон бөөр үр болбаан. Бир-ле катап хоорай сэдыыңа нациязы билдинмес өөнүүнүг таваржы бергеш. Кафеге чемненмишаан, хөөрешкеннер. Ажыл-иш синикиккен чугаа челер аъттың маны дег шуудан орган. Чарлып тура. Каммылл хенертен айтырган:

—Черниин өртээн ийи дакпыр улгаттырган төлезе бөөр сен бе? Амыртааның бодалынга казып каан онгарлар, каржын эрткен машина, мурнуку соңгада танымыры арын тода чуруттуунан. Каммылл оон черинге аваа эвес эзертинин чораан-дыр.

— Ону канчаарын ол? — деп, Амыртаа шугуудаан.

— Чуртунда болгай сен. Өске черден дораан садып алырында шаптык чок-тур. Когарал эвес, улуг орулгага таварыштым. Тала-дугай тыртып, сеңээ дакпыр төлеп турарымны билип көр даан, өөнүүн.

— Өгбелерим чуртун сатпас мен — дигеш, Амыртаа чоргаар базып үнүпкен. Оон соонда Амыртааны таныбазы кижилер черин садыптарын саналдап, сүмелеп, харын-даа негеп турар апарган. Каммылдың холу узун дээрзин Амыртаа оон-на билип каан. Ол узун холдарының «сайыттары» бир кежээ шуут-ла Амыртаанын бажынынга аалдап келген. Хүндүткел-биле хүлээп алгаш, күүсеттинмес дилег ужун буруузуунуп үдеп турда, чоруу чогуваан аалчылар дортуубиле кыжаңганнар.

— Тайбың чугаа доозулган, дары чыттаар болдуң-на бе?!

Амыртаага берге хүннер эгелээн. Баштайгы согуг оон машиназынга таварышкан. Ону оорлааш, кадыр элдеп чүүпканнар. Ийиги согуг чурттан орар бажынынга дегген, чүүра шаптырган көзенектерден кышкы соок агаар бир хондур, хүнзедир бажынче дывыржаан. Чыда өлүр чылан эвес. Амыртаа улур согуглу кылган. Эштери-биле Каммылды арай деп тып ап-тыр. Ынчалзажок бажынче соктурган бол, Каммылл халдаанаар бичии-ле аймай бөөрге, дезивиткен. Хараадаан Амыртаа бодунуң киленин артып калган чиик машинаже чүүй каапкан... Бир дүне Амыртаа бажыныңдан үнүп келген. Дээрде сылдыстар тода чырып, чивеңешкен. Артында сезиннинг даашче эргилип безин четтикпеэн. Хенертен дээрде эвес, а бажында сылдыстар чаштанчы бооп чырыш дигеп. Миниин кээрге, ыяк шарын каан. Оон чанында бир-ле кижилер орустажын чугаалашканнар. Машина иштинде болган.

— Сойотту тывылбас кылдыр чажырар херек.

— Дош адаандан ону кым-даа тыппас.

Амыртаа хүлүтүүт холун шимчеткен, кандыг-даа идегел чок. Хенертен оон салазымга соок демир дегген. Балды. Амыртааны оон-биле моорады шаанканнар. Канчан дириг артканы билдинмес. Келип чораан бөргү согугну оожургады доскан кире. Човуурта-вазын кызып, хүлүглүг холун балды бизин ыыда деп даап бодавышаан, өгегилээн. Машина мотору хирилевишаан чорун-ла олурар. Хүлүг чештине бергенин билип каан. Балдыны оң долуңга эптештир тудуп алган. Машина иштитар черге үш кижиниң канчаншалыпкын соптарыл? Азы алгырын тургаш, доктаай бөөрге, үше халыыр бе? Машина тура дүшкен.

— Мында дош ойбалтыы бар — дигеп Каммылдың үнү дыңналган. — Кайнаар кир суптарын көрөлдеңер.

Үжеләэ үше бергенвер. Машина чырыында дош ойбаандан бус дээр шаар көдүрүп турган. Амыртаанын чүрээ бүдүн делегейде тиккиеди дагжаа соккан. А боду бүгү назынында машинаның дөрүүнден руль артыңче чоруп келген мышкаш болган. Үш кижи тургузун каан машинаны хөме келирге, чайлай хадыганнар.

Амыртаа суурга чедип келгеш, шагдаа чериче угланкан. Элээн чоруп ора турупкан. Бажы чарлыр дигензиг дүүлээн. Хан дамдылаам холдары-биле сирбектенгеш, хөөнү баксырап, ийлеп бергеш, медерелин оскуйупкан. Чымчак холдарының деттешиңде Амыртаа көрүп келген. Олчеээгил келген аныяк эмчиже аайын тыпшайн кайгаш чыткан.

— Миниип келген ышкажыл.

Амыртаа билип каан. Эткен болуушкун тода, хензиг када шыараш кылдыр чуруттунган.

— Ол силерни маган олур. Эмчи үне бергеш, дедир келген. — Шагдаа дораан келир, а орус эжиңер ужуражыр деп олур, киирипгейн бе? — дигеш, харыызын-даа маныаайн, эжикти ажыдыпкан. Каммылл кире са-ла, Амыртааже эзгин алгаш, сымыранган:

— Шыны чугаалаан херек чок боор. Дезе бөөрүнге, дораан барып кадайыны тудуп алган бис. Бодаанып көр. Бисти тениг демир артыңче бе? Азы кадайыңны улуг эвес хөрим иштинче бе?

Амыртаа ковайын оргаш, шаг чок дедир чыдыпкан. Эмчи Амыртааның човууртаанын дыңнаап каан. Амыртаа магабодунуң аарыыындан эвес, а сагыш-сеткилиинг балыындан човууртап чыдарын эмчи кайын билир ийик...

Василий КҮЖҮГЕТ.

ТӨРЭЭН ТЫВАМ

Көгерерген дагларында
Ковей чүзүн аныг-мөңгүг,
Чымчак алдын турлаа болган
Чыргаланныг байлак Тывам.
Таңды, Саян эргелеткен
Даглыг Тывам, чечектел-ле!
Ковей малы мактып өскен,
Хөөмей, сыгыт чаңгыламган,
Кадарчылар ажыл-ижи
Хайнын турар төрээн Тывам.
Таңды, Саян эргелеткен
Даглыг Тывам, чечектел-ле!
Казар байлаа түүжеленген,
Хамык чону төрелдешкен
Азий диптиг чүрээ болган
Ак-Көк Тывам, сайзыра-ла!
Таңды, Саян эргелеткен
Даглыг Тывам, чечектел-ле!
Даглар эзэ хову-шолуң
Тараажылар ижи болган.
Аржаанары эниг-доңнуг,
Амыр-шолаан, байлак Тывам.
Таңды, Саян эргелеткен
Даглыг Тывам, чечектел-ле!

Кымыл-оол ТАБУРАК.

ХАРЫ СӨС

Хостуг, бөдүү хөгжүп орган Тываларыска
«Контр» деп картыштыг сөс канчаа келген?
Харлыг Саян бажын ажыр хары сөстү
Кара дыңдыг кандыг кижи хоөн келген?
Арат кижи дүжеп чорбаан иүгүл-хөпту
Аатыг черге ваңдыг кижи каргатпаанды?
«Тостуң хөрээзи» иүгүл доңнап албаан болза,
Доозунуг, ханыг шуурган кайын өскүүр.
Өртемчейин ачылыг хүн чырытса-даа,
Өөрүшкүү шаа ол халап өжүрүпкен:
Өглер саная куу соңгун коңгуратқан
Өлүрүкчү кулак салып, келеп чораан.
«Контр» деп сөс тываларта аза-бүк бооп.
Хонаштарны өргий ужун, чижин дилеп,
Ажы-төлү өскүс ылын, иүгүл чажып,
Ада-чуртту хоозурадыр хөктап турган.
Хөөлдеткен — байысаакчы, шинтекчи,
Херечилээн — албадаткан өөдежоктар:
Ханныг холун арыдыр чүп шыдаваннар —
Ханнын изи характарда хевээр артқан.
Карак чажы каттышкаштын дамыраг бооп,
Хайнын чыдар Улуг-Хемде тутчу берген.
Човуланнын хинчээн чүктээн чүректерде —
Сорбу хаалбайн чыргаланган — күйлаңнаан.
Актыг черге иүгүлдеткеш, шаажылаткан
Ачавыстын, акмыстын, өгбевистин
Чеввээ кайдал? Өлүрүкчү айтып берзин!
Чечек салын, могейгештин тейлеп, йөрээл.
Өске кижи сөзүн дыңнап, бараан болуп,
Өттүнгештин өгбе чагынын таптай базын,
Чонун аглап, каргыш чүктээн, холу ханныг
Чогум кым деп хайыраатыл? Бурган шинтсин!
«Контр» деп айыылдыг сөс тыва дылдан
Хонгаш чанган чорумал дег, ырап читсин!
Хосталгага ынак Тывам арыг дээрин —
Хомус, хөөмей уянгылыг аян тутсун!
Бурган өршээ!
Буян болзун!

Валерий ШАРАВИН.

ХАВАН ОГЛУ

Сай-Даштың ада-иезе аныяк ог-бүле, хаван оглу азырап алган. Олар оон мурнунда ыт безин азырап көрбээннер. Шынында азырап ап болур арга турбайн аан. Өгүүн эр ээзи-даа, бичии оглу-даа кудумчудан тонап чораан ыт оолдарын тып эккеп турганнар. Ынчалза-даа хереезеен эзнин олардан чиирээн алгы-кышкызындан корткаш, хөөн чок-даа болза, демгилерин салып чорудар ужурга таваржып турганнар.

Ам дээрге хаван оглу. Сай-Даштың адазы чүктеп эккелгеин шоодайындан үштүп көдүрүп аарга ачыгзынганыындан чидин кончут кылдыр алгырып эгелээн. Сала каантарга; «Хрю, хрю, менээ дегбеңер» дээн ышкаш, таваары кончуг өскээр кылаштай берген. Көрүп турган Сай-Даш сүглар каттыржыпкан.

— Кандыг кончут шөлээн хей боор — деп, Сай-Даштың аазы база чаптаан.

Сай-Даш иштинде мнайла турган. Ам базаа аазы чараш хаван оглун мрадырын негей бөөрийн-не дээш аан. Чаяан бооп, ындыг чүве болбаан, харын-даа аада хаван оглуун сүт артыы-биле чемгерерин дужаган.

Оон эгелээш-ле аныяк ог-буленин чаптаар, сагыш човаар чүвезин-ле хаван оглу болу берген. Ынчаныйын канчаар, олар моон мурнунда кандыг-бир дириг амытан азырап чораан эвестер... Эң хөлүг кижи Сай-Даш апарган. Аннадаазында шыгыы, кевин хереккок чүве кылбас аазының бичии хаван оглун шын-на хөөнүбиле азырап, ажаан турарынга ол аажок өөрүп турган. А хаванчыгаш дээрге божа артыы ижер болгаш, кежи безин сарыг дүктериниң аразындан кыза берген, эзлери кажаазының чанынга чедип келирге-ле, алгырып-ла эгелээр.

— Аа, четтикпейн-не тур сен бе? — деп каттыргылааш, Сай-Даштың аазы чеминг таваакты салып бөөр. Харамдыгын чемненген бичии комчок амытанны Сай-Даш үрле кайгаш, иштинде элдепсинип турган. Моон мурнунда кайа туржук ирги? Азы чамдык ыт оолдары ышкаш, кудумчуга товаа чорда, аъам тудуп эккелчик ирги бе? Ам бистин-биле кадыг чурттаан турар болганда, аъам, аъам, мен ышкаш, ог-бүлевистиң база бир кежигүнү деп, ол бодап турган...

Күс дүжүп келген. Эккелгенде Сай-Даштан бичии турган хаван оглу ам оон улуг кылдыр өөс берген. Ол бажын чоотунда херим даштынга аңдарык хаайы-биле чер казып, оттаа чоруур апарган.

— Бо хаванны дайлап сатпас болза хоржок-тур — деп, бир катап Сай-Даштың аазы чугаалаан. Сай-Даш үвенин ужурун билбээн. Ынчалза-даа оларның хаваныбиле бир-ле чүве болурун оон бичии чүрээ эндевээн дег. чиктин кончут апарган.

Эртеннинде кожазы ашактар чедип келгеннер. Холдарында лом болган эргаммылыг болган. Шайлаа алгаш, олар Сай-Даш сунуп хаванны тудуп шарыыр деп барганнар. Өске кижилерден хаван көрүп, херим иштин бир кылдыр дезин туруп берген. Ашактар тудуп чадап кааннар. Оон Сай-Даштың аазы таваакта чем ургаш, кый деэн. Ээзинин үнүн дыңнаваш, хаван эргеледнин-биле кирирткейнип чедип келген. Ломнарын белен кылдыр көдүрүп алган ашактар, Сай-Даштың аазы базы, кандыг-даа сезик чок чеменнип турган хаванны долгандыр бүзээлеп келгеннер.

— Хөөгүй хаванымны — дээн аазының кээргээн үнүн Сай-Даш дыңнап каан.

Чык-ла дээн. Кыскынчыг кылдыр алгырып, думчуудан хаи төктүп турган хаванны база бир кагарга, ам-на ыыды чүүп, шөйлү берген. Оларның чүүп канчан турарын Сай-Даш ам-даа билбээн. Ашактар хаванның семизин маталап, өөренген чаңы-биле шалыпкын сойгаш, иштирыкын ужулгаш, будундар куду баштандыр херимге азып кааннар.

— Ачша-даа сенде — дээш Сай-Даштың ачазынче көргеш каттыржып кааннар.

Ол дүне Сай-Даш дүжей берген. Оон мурнунда оларнымга чурттаан турган, аазының өскүс дүжмазы Сай-Даштың өгбазы Караш даштың чыткан. Ону база-ла холдарында домнарын белеткылдыр көдүрүп алган ашактар, Сай-Даштың ачазы базы кезенин алган бүзээлеп келчорааннар. Сай-Даш үгбазынга чеде берген, оон арыбажын сүббан:

— Мында чүге чыдарыл ол, үгбай. Бажынче кирээли — дээн.

— Меня ачан суглар согары ол-дур, дуңмам. Ам каанчаар ужуру ыыдыг чүвени. Назы чеде берген, эки өөрешир сен дуңмам. Өзүл келгеш, эртемнит, эки кижи болуу сен — деп, үгбазы мунгаргай чагыр чыткан.

Сай-Даш үгбазын кээргеп, бажынче кадыг киперин чаныып-ла олурган. Ол аразында домнарын көдүрүп алган ашактар бо келген. Сай-Даш үгбазынга дыка-ла үр ує эткен ышкаш болган. Ол бар-ле узун коридор ужунда эжикче көрүп турган. Оон артында хөөкүй үгбазы шагда-ла артып калган. Кажаандаа ээн келбес ышкаш сагыдырган. Сай-Даш аажок мунгараап турган.

Оттуг кээрге, адазы эзчин олурган. Сай-Даш чунуп, чылыг хевин кедип алгаш, чеменнемейн-даа дашкаар үнүп келген. Оон карактары бир-ле дугаарында хаванының кажаазынче угланы берген. Кажаанын эжин ажык, бир ийнче тыртыя берген, ээн күүгүр ажогеп турган. Чүге-ле ийик, Сай-Даштың сагыжынга дужунде көргенн эжик кирген. Бажынче дедир кирип кээрге, адазы:

— Ма оглум. Чиг ал — дээш, таваакта бичелдир кесилел каан эзт сунган. Ам Сай-Даш өскүнче ужуруп билип каан. Дужу база сагыжынга кирип келген. Ынсыы чокка-ла бичии солдуг карактарындан улуг кижилерни дег эзиттер таваакта эзт хырынга дамылай берген.

Борис ОНДАР.

ДИРИГ АРТАР МЕН!

Сергей ХАЧАТУРОВ

«Подмосковье» деп дыштаныла бажыңынче Иннокентий Евстафьевич орукка бар чораан, чалгаарап, аваа такыш-көрүү кижилери-биле ужуражы бөөрүнге идегеейн турган. Хөлге агзарлап эжиндирер хеме ачылаан алыр дээш, ында хеме станциязынга эзлчег манап турда, артында бир кижи: «Силер сөөлгүзү силер бе?» деп айтырган. Ол кижиниң үнү Иннокентийге дыка таныш кылдыр сагыындырган. Кажан хая көрүп келгеш, алгырыпкан: ужар чүүл эскадрильязының командириниң дайынчы оралакчызы Генка Дождиков бо турган! Арганзымаар улуг лейтенант эвес, а элээн «чоонзумаар» апарган генерал. Арында дырышкатарлыг, бажыныг дугу агарып калган. Дайынчы эжишкилер хамык улус көрүп турда-ла, эпчоксупмайн куспактажып, ошкажыпкан, кайызынын-даа карак чажы нэйг-нэйг бадып турган...

— Ол-ла халаптыг ужудуушкунну кажан-даа үттүп шыдаавадым. Аттыг чүве — деп, Геннадий Петрович улуг тынын чугаалаан. Ынчаарда агаар тулчуушкунарының үезинде оларның самоледун фашистерниң адыгжылары үттүт-таар кылын казпканын Иннокентий Шильников база утпаан...

...Даң хаазы чаа чыып орган. Дайынчы самолеттарны чажырып, кырындан көзүлбес кылдыр дуглап казы хевээр турган. Ужудукчулар, штурманнар, адыгжы-радистер ынчан командылал черинге бүрүн белен манап олурганнар. Бирги эскадрильяның командириниң оралакчызы улуг лейтенант Геннадий Дождиковтун тодаргай мындыг чугаазын Иннокентий Шильников дыңнап каан:

— Даалга күүседир ужудуушкунну мээн-биле кады кылырын кым күзээрил?

Эскадрилья командириниң оралакчызының штурманы ынчан аарый берген турган, ынчангаш оон орнун төлээлээр ужудукчуну ол шилип алыр бодаан кижи-дир. Оон-биле кады ужудуушкунну кылырын үш кижи эки тура-биле күзээн, ынчалзажок улуг лейтенант оларның кайы-бирээзин шилип алырына далашпаан. Бүзүреллиг эшти ылаптыг шилип албас болза, хоржок: дайынчы даалга дыка чугула болгаш оңза айыылдыг. Иннокентий ол аразында мынча дээн:

— Мен чорзумза, кандыг чүвел?

— А «кандыг чүвел» дивезе чүл?

— Кандыг боор, ажырбас.

— Ынчаарга чоруптаалы.

Николай Вознесенков-биле кады оон мурнунда дайынчы ужудуушкуннарны кылып турган лейтенант Шильников ам улуг лейтенант Геннадий Дождиков-биле кады даалга күүседир болу берген. Адыгжы-радист кылдыр улуг сержант Михаил Рязанцевти ап алганнар.

Прибалтиканың 2-ги фронтуунуң шериг каттыжышкыннары 1944 чылдың октябрының хүннеринде Ригаже шаар халдаашкыннарны кылып, гитлержи фашистерниң калчаалыг удурланышкыннарын маадырлыы-биле сыйшаан турганнар. Ырак ужудуушкуннарның разведка медээлерни чыр тускай № 90 ужар чүүл полуту ол фронтуунуң составынга турган. Латвияның найысылалы Рига хоорайны немец-фашистиг эжелекчилерден болгаш оларга саттынган национа-листерден хостаан сөөлүнде бүгү Прибалтика фашистиг эжелелден база барык хосталган. Чүге барык хосталган дээрил? Чүге дээрге Балтий далайже кыстырган хөй болук немец-фашистиг шериглер Курляндияга ам-даа хөделип, севет шериглерге удурланышкынын калчаалыг-биле үргүлчүлеп турганнар. Тукумстуң болгаш Либаванын аразынга хан төгүүшкүннүг кадыг-дошкун тулчуушкуннар ыынчан улам калбаргаан. Ынчангаш ужар чүүлдүң дузазыбиле разведка медээлерни чыырын, фронт чоогунуң бүгү черлерин фото-чуруккга тыртырарын фронт командылакчызы бүгү ужар чүүл кезектериге дагзып, дужзал үндүрген. Ол дайынчы дужаалды күүседири-биле улуг лейтенант Геннадий Дождиковтуң экипажы Прибалтиканың күскү боранныг агаарынче көдүрүп үнген.

...Ужудуушкуннуң бедиин, чавызын хемчээр херексел аллы муң метрии көргүзе берген. Адаанче өөрге, түгле булуттар, чүү-даа көзүлбес.

(Уланчылыг).

ЫНДЫГ ЭВЕС

Чоокта чаа хүн ноян Буян-Бадыргының төрүттүүнгениндеп бөөр чүс чыл оюнга турасказдып, солуннарга оон чуруун, төөгү камдарын парлаан. Журналист Бегзин-оолдуң «Танды-Тыва» солуига үндүрген материалында Дамба-Хааны Буян-Бадыргы келдирттирге, оозу бак сөстер эдип, тооваан. Оон Буян-Бадыргы кончут аъдын мунуп алгаш, халыгышаан келгеш, кажаа мяжы-биле соп өлүргеп деп бижээн. Ол дугайында мээн эчамдан дыңнаанын бир өске бооп турар. Топтуг-томаанныг ноян Дамба-Хаанны дурум өзугаар чышка келдиргеш, маны-биле кагар шаажы онаап каан. Ынчалза-даа олче хол көдүрер кижи чок болган. Оон Буян-Бадыргы тура халып келгеш: «Хаан төрениин хоойлузу кажан-даа күштүг боор чүве» — дээш, боду дарган маны-биле (дөрт кырлыг, хадыдан кылган шаажылаар херексел) 20 катап кагарга, Дамба-Хаанның будунуң улуг ханы үзүлгеш, өлгеп дээр чүве.

Бегзин-оолдуу-биле алыр чүве болза, шуут-ла хулиган шинчилиг соп каан бооп турар. Чоокта чаа «Шын» солунга үнген материалда Сталиниин еврейлерни ажылчыннарга докпактар-биле үш хонукта эттедип турганы-биле дөмей. Тывага ноян-даа кижи хаан хоойлузун сагыыр, туразында чүве кылбас турган. Ийи-чангыс дүржок дүжүметтер хаыдып тургулаа-даа ыйнаан.

Бюрбю КЫРГЫС.
Кызыл хоорай.

СОНУУРГАКТАРГА

ШЕВЕР КЫСТАР АДААРГААР БООР

Бежен тос харлыг англи Билл Фермен 1992 чылда Гиннестиң Рекордаар чаптыларынга кирер бижиткеш, алдаржаан. Пес-таавы аймаан базаа хептерни аргыыр талазы-биле ол кижи могаг-шылаг чок, уран-шевер аргыкчы мастер кылыр демдеглеттирген. Дүктен чүс метр ажыг узун лентаны (пестү) чээрби бир ай дургузуунда ол кедергей бижыг, чараш кылдыр аргаан. Ол пес-биле кожазы школаның үш чүс өреннякчилеринге чылыг моон-ораарларны кылып берген.

ДИРИЖАБЛЬДЕР ДЭЭРЖЕ ЧҮТКҮП ТУРАР

«Дирижабль» деп француз сөстү орус дылче очулдуррга, «бөшкартынар» дээн чүведир. А чогум утказы: агаардан чиик болгаш дээрге ужугар база боду башкартынар аппарат дээн. Делегейиң хөй чурттарының дирижабль конструкторлары боттарының аразынга адаанажылганы сөөлгү үезе база кэтап күштелдирип эгелээн. Бо удаада бирги черде японнар чоруп турар. Олар «Солнелет» деп кедергей чараш болгаш быжыг дирижаблин агаарга ужуткаш, шенелеин чедишкиниг чоруткан. Дирижабльде бүгү аппаратура хүн энергиязы-биле ажыллаар.

КҮСКЕДЕН АРТЫК АРААТАН ЧОК!

Херээженнер болгаш чааннар күскеден коргар: олар чаныыттан, чылаадан, шагаантеведен безин аотык коргарлар. Британиянын «Британ медикал джорнал» солуну эдептир бир таварылга дугайында парлаан. Бир эмнелге черинге аарыг кижиге кезиишкиг кылыр дээш улуг өрээлге белеткеппин турда, ынаар күске кире маннап келген. Эмчи сестралары аажок девилээн. Эр эмчилер болгаш аваа турган эмгелер ажыдаачылары, өскедаа эрлер демги күскени ойладып, тудуп чадап турда, парков-биле билиместедип каан аарыг кижизи миниип келгеш, күске тударына дүзелажып эгелээн. Күске кайнаар чаштына бергенин улуска ол айтып берген.

СҮРТЕНЧИГ КӨРГҮЗҮГ

Көжүп чоруур цирк артистери Мэри биле Роби Гендерсопнар (ашаа биле кадайы) дыка коргунчуг көргүзүүнү белеткеп алгаш, чоокта чаа Американың Каттышкан Штаттарының Монтроз хоорайының чурттакчыларынга сонуургаткан. Херээжен артист хевис кырынга ойталап чыдып алырга, оон кырынга дөжү эккеп салып каан. А удаваанда Роби улуг маска тудуп алган маннап келгеш, ийи холдап демги дөжүну соп эгелээн. Залга олурган хөй кижилер алгыжып, коргуп туруп берген. Ол көргүзүүнү журналистер ара соксаткаш, тайылбыр бөөрин эртистен негээн. Кадайының кырында дөжүнү чеже-даа кагарга, аваа биинда-даа аймыл чок кылдыр пружинаны дөжүде кылып каан чүве ышкажыл.

АМЕРИКАННАР БАЖЫННАРЫНДА ХӨЙ ЛАМАЛАР

Сөөлгү үеде АКШ-тың чурттакчыларының бажыныларында ламалар дыка көвүдээн. Моон мурнунда бажынына моортай азы ыт азырап турган американнар ам ламаларны азырап, дириг амытаннарда эн-не чаптанчыг деп санап турар. Мурнуу Америкада бичии тевени лама деп адаар чүве-дир ийин.

ЭН УЗУН ХАНАЛАР

Мурнуу Африкада Намибия деп чуртта 265 километр узун хананы тудуп доосхан. Яңы-бүрү дириг амытаннарның халдаашкыннарындан фермерлериин тарылга шелдерин ол хана камгалаар соорулалыг. Ынчаарга делегейде эн узун хана Австралияда — оон чемнээн 5953 километр.

(ПАРЛАЛГАДАН).

● Аянгаты чурттуг ийи эжишки бир катап ужуражы берген, биреэзин төп черде, эжи болзде. Ооду сонуургап айтырган:

— Кайда, чүү канчап чор сен, эжим?

— Чүну канчаар боор, чаяк черинин чырс бажында албак кылып ор-ла мен. А сен чүну кылып чор сен?

— Чүну кылыр боор, Аянгатының чырс бажында тараа тарып ап ор-ла мен.

● Чаа-Хемчиктиң Бозур-Дагга шаанда сарыктар хей турган. Түмен-оолдуң улуг оглу Кызылдың каттышкан школазынга өреннің кышташ, часказар чайын чавып келген. Бир эртен оон ада-иезинин аалының чанынга хөй сарлыктар келген.

— Бо селбегер чүү деп амытаннар боор, думчуктары киртинейип чоруур, оозун бодаарга, хаваннар ирги бе? — деп эжиндеп айтырган.

— Кайын хаваннар боор, дөрт бүттүг сарлыктар ышкажыл, ийи бүттүг сарлыктар база бар дижир, шын хире чүве-дир.

● Тере-Хөл чурттуг өөнүктер ужуражып келгеш, ресторанга чуга шийлаар, хөөрежир бодаан.

— Че, кайы хире чурттаа чор сен, эжим?

—Кайы хире боор, бергедээн хамык мал көвүдээн, оларбелчиг чедишкестээн, хонар чер бизин тывылбас.

— Дыка, мунгарава, эжим. Төрээн чурт ишкир, а Тере-Хөл безин делгем болгай.

● Хоорайдан бир дарга малчынаар келип, сургакчылап олаан.

— Мал-магаа кеди, ыт-хуш

15 рубль кылдыр өскен-дир.

— А чогум каш хуу өскен ол?

— Мугур чүс бежен хуу!

— Чаа чылда каш хуу өөрирги?

— Оозун бурган башкы биле тур ийнаан.

● Ийи-Тал чурттуг бир ашак шаанда Кызылдан чоруумал машина чолавчызының чанынга олуруп алгаш, аалынга келген.

— Машина хөрээнге олуррга, кандыг ч

КАДЫКШЫЛГА БӨЛҮКТЕРИ

Наймысылал Кызылдың спортка хандыншылдыгларының бөлүктери № 2 школаның спорт залынга, чамдыктары Культураның бозгаш ыштанылганы Н. Гастелло аттыг парыгынга боттарының кадының быжыглап ап чоруп турарлар.

Эрткен чылдарны бодаарга, бо чылын кадыкшыл бөлүктерниң ажылы арай сураан. Бөлүктерде колдуунда-ла хереэжеанер колдап турар. Олар паркта херлир демирлерге, саидайларга боттарыга таарышкан сула шинчээшкинмерин кылып, кыштың соогунга дозыгып, шошкуурлары шошкуп, кылаштаарлары кылаштап турар.

Бо чайын паркка чоруп турган кадыкшыл бөлүүнүң чамдыктары № 2 школаның спорт залынга неделяда үш катап эртен эрте сула шинчээшкиннерин кылып, баскетболду ойнап турдулар. Олар айда бир кижиден-не 100 рубль төлээр кылдыр дугуруушкан. Ол бөлүктө шак мастери Э. А. Лутонина, агрохимлабораториядан В. П. Юркова, уран үүл училищезинин чамдык ажылдакчылары, эр улустан күрүлеп ажылдакчызы Д. Д. Монгуш, оглу Ляс, уруу Нэташа, эртемден Б. Б. Балчыр болгаш эске-даа хей санныг пенсионерлер ыыда киржип чоруп турарлар.

Ол бөлүктерниң киржикчилери хол, бут, оорга, моюн, аргина дээш, эскс-даа гарыглардан боттарын камгалап, эт-кежин дадыктырып ап турары сөлгу уеде чаңчылчып бар чыдар.

Үк бөлүктерге каш чыл бурунгаар паркка тускай тренер В. Д. Югай баскетболга, бут бөмбүүнге, эмчи В. Орусоол үшүгга хереэженнерин башкылап турдулар.

Паркта кадыкшыл бөлүүнде дыка хей кижилер хаара тутчыган. Ол бөлүктерге кижи саны — көөдээн тудум-на, кижилерниң сагыш-сетилин көдүрүп, хөглүү дам баар чорду.

Ол бөлүктерниң ажылын ам-даа эки организастап, кижилерни хөй-биле хаара тудуп, ылангыа аныктарны спортче хаара тудар ажылды хсорайның күш-культура болгаш спорт комитеди организастап чорудар болзэ деп хууда бодалым ындыг.

Ранса ТОЛЗАТМАА.

Улусчу педагогика

ЭКИ ЧАҢЧЫЛДАРЫВЫС УТПААЛЫҢАР

Көк-Тей ортумак школазының башкылары сөлгу уеде улусчу педагогика кижизидилгезинче улуг кичээнгейни салып турар. Оны школага үш неделя иштинде класстар аайы-биле чорудуп келген ажык класс шактары херечилеп турар. Оон кол сорулгазы—тыва улустың эки чаңчылдарын өреникчилерге өөредири болур. Баштайгы ажык класс шактарын 5 болгаш 6 класстарга эгелээн. Анаа школаның өреникчилерге эргелекчилери, башкылар, өреникчилер болгаш Каа-Хем суурунуң ада-иелери олурушкан.

Ортумак класстардан 6«д», 6 «в» класстарының ажык кичээлдерин аажок солун эрткилээн. Класстарының удуртукчу башкылары К. М. Оюн, Е. Д. Кучуну онзалап демдеглээр аваан. Олардың алган темалары чаңгыс аай эвес, ангы-ангы кижизидикчи утка-шынарлыг болган. 6 «в» класс тыва улустуң язык-бүрү чалбарыгларын херек кырында кичээлдерге көргүскен. Класс ажык кичээлди тыва улустуң «Дөгө-Баары» деп ырының аялгазы-биле эгелээн. Анаа чараш кылдыр даараан, содак-шудаан кедип алган ийи өреникчи оол болгаш мөге салыкчылары девип үүнүп кээрге, башкылар болгаш келген аалчылар адыш часкап хүлээп алганнар. Мөге салыкчыларының алганы аянныг болган. «Сүт-Хөл» кожуунуң арыгын мөгезинин онаан үндүрүгер, ээй-ээй. мөге шылай бер-ди-ю! — дээш, оон-даа ыкай. Мөгелер чараш, аваангыр хүрешкеш барганнар. Класстың өреникчилери национал идик-хевин аянныг кылдыр кедип алган келген. Оон соонда аяктарда кудуп алган ак сүдүн тос-характар-биле дерт чүүкче чажып, чонунуң чарбарыгларын кылып, көргүзүп турдулар. Ол чалбарыгларда аржаан суглар баштарынга, эм өөт казарынга, оваа, от дагыырынга, сүт кежерде, динмирээшкин үезинде ажыглаттынар чалбарыглар киргилээн. Чалбарыглар, чажыглардан ажыда, бойдус камгалалының талазы-биле улусчу педагогиканың бижип кагбаан дүүмнерин база чугаалап турдулар. Чижээ, чашыыш кеспес, сүт довурадып, үүдедип, сүт бажындан ыыштар турбас, диринг амытаннар, курт-кымыскаяктар хинчектеп өлүүрүп болбас. Бир эвес бистин чонувус бо бүгүнү сагын чораан болза, төрээн бойдузувус моон-даа артык чараш турар ийик. Моны өреникчилер боттарының сагыш-сетилиннен чугаалап турдулар.

Уруглар тыва улустуң кожамыктарын ырлажып, келген аалчыларга эяк шайын кудуп, аъш-чемин салып, чонунуң ажык сеткилдиг, хүндүлээчел чоруун көргүстүлер. 6 «д» класстың ажык кичээлинин угланышкыны —тыва улустуң аас чогаалының кижизидикчи шынары болган. Класс база-ла национал чараш идик-хептиг болган. Олар кичээлди ийи команда үстүп алгаш, үлегер домактарга, дүрген-чугаалларга, тывызыктаарынга, кожаңнааларынга мөөрей хевирлиг кылдыр эрттирген. Ылангыя үлегер домактар кижизидилге талазы-биле дээштиг болганы чугаажок:

Аът болуру кулунундан,
Кижи болуру чажындан.
Эргээ өөренмейн,
Бергээ өөрен.
Эртинени черден казар,
Эртеннерни иондан тывар.

Улуг класстардан 9 «б» класстың башкызы К. Б. Намчыл-оолдуң ажык кичээлшагы багай эвес эрткен. «Хөглүг өг» хевирлиг, өгүүн эзлери келген зачылар-биле чолукшуп, сол-менди солчуп турар. Өгүүн оолдары, уругдары көвей, ынчалза-даа топтут-томаанныг, улуг улус баары-биле эртпес, ажылгыр-кежээзин көргүзүп турар. Өгүүн оолдары тыва улустуң «Декей-оо» деп ырызын аянныг ырлаан. Аалчыларга база-ла аяк шайын сунуп, ааржы-чокпээн салган. Каа-Хем суурунуң чурттакчызы, күш-ажылдың болгаш культураның хоочуну О. Ш. Шулуу «Хөглүг өгге» киришкеш, тыва улустуң эки чаңчылдарын утпайн, сагын чоруурун чагып, «Межегейим» деп тыва улустуң ырызын күүседип берген.

10 «б», 11 «в» класстарның ажык кичээл шактары хөй киржикчилиг, улусчу педагогика талазы-биле кижизидикчи утка-шынары бедик байдалга эрткен. Үш неделя иштинде бо школаның тыва дыл болгаш орус дыл башкылары улуг күжениишкин-биле ажылдаанар. Орус класстар арызына орус чонунуң аас чогаалынын талазы-биле «Хөглүг-лер, тывыгырлар клуву» база эрткилээн. Оон дугайында материаалдар «Тувинская правда» солунда чырыттынган. Школада хөй национ аны-толу өөренип турар. Ынчангаш орус чаңчылдар биле тыва чаңчылдарының аразында аргадуруулга солчулгазы база солун болган. Ол өөренкичилерниң бот-боттарын билчириниге ужур-дузалыг. Ниитизи-биле ажык класс шактары боттарының сорулгазын чедип алган. Бо школага улусчу педагогиканың суртаалы эрткен чылдан эгелеп ажылдап эгелээн. Бо чылын түүнелиивис экижип орар.

Ынчалза-даа улусчу педагогиканы өөредиринде таарымча чок, шаптыктап турар чүүлдер база бар. Школада өөренкичилер саны хөй, 1500 чедип турар. Школа тар, ийи эзлчег бүгүү-биле хаара тутчыган. Бөлүмнер эрттирер хос класстар чок. Оон ыкай тыва чаңчылдарны эге класстардан эгелеп өөредир, бир шак немей кирер болза эки, өске школаларда бар, а бистө бо хүнүерде чок. Чоокку уеде «Дангына-92» деп конкурсту эрттирерин планнап турар бис. Кол негелделерге —тыва дангынаның улусчу педагогикага дүүштүр мөзү-шынарын, угаангыр-сагынгырын болгаш ооваа өске чүүлдерни көргүзери. Оны өөренкичилер четтикпейн манап турарлар.

Александр ООРЖАК.
Көк-Тей школазында социал педагог.

ТӨРУТТУНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистің ыныс аваныс Александра Баазановна Куулар декабрь 26-да 50 харлаар. Назынынып барык үжен чылдарын аваныс сан-хөө ажылыбиле холбаан. Баштай салыг шугумунга, оон соонда «Ленинчи орук», «Хемчиктин сылдысы» солуннарының редакциларынга улуг бухгалтерлеп ажылдап чораан. Сөолгү каш чыл дургузунда төрээн чери Сүт-Хөл районга амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниге база-ла улуг бухгалтерлеп, амгы үеде Кызылдың «Ачы-дузаа» бүдүрүлгезинің Сүт-Аксы суурда бригадазын удуртуп турар. Аваныс ажылынга ыызынан, бедик дарымсалгалыг кижи. Мынча чылдар дургузунда оон сан-хөө талазы-биле хамдымышкынарының дугайында чугаа үүнүп көрбээн.

Амыдыралдың кадыг-берге ыылгалдазын эртип, хойну көрүп чораан аваныстың бичии алдагдалдары-даа бар-ла ыыпаан. Ынчалза-даа ыныс аваныс бистің, дорт ыстың, бир оолдуң төрээн, өстүрүп кижизидип каан. Амыдыралга улуг түргедел деп чүве көрбейн өзүп, өөренип, ажылдап чор бис.

Ынак аваныска 50 харлаының таварыштыр аас-кежиктің, кыз дег кадыкшылды күзенирин, «Шын» солун дамчыштыр байыр чедирдивис!

УРУГЛАРЫ: Москвадан Урина, Хереймаа Куулар, күдээзи Александр болгаш бичии Нелли;

Сүт-Хөлден Санна, Сылдысмаа, Сайдаш, күдээзи Артур болгаш уругларының уругдары Бедек, Байыр, Менги, Алдын-Херел.

* * *

Мээң ачам Владимир Чактар-оолович Шарый-оол декабрь 25-те 65 харлаар. Ол бүгү назынында школага ажылдап, Саглы, Торгалыг, Чалааты, Чаа-Суур суурларының школаларынга директорлап, төөгү, тыва дыл башкылап келген. Башкылап чораан, черле багай диртин көрбээн, кызымак ажылы дээш орден, медальдар болгаш хүндүлел бижиктер-биле чамгыс эвес удаа шаннадып чораан. Бо хүнүерде ол хүндүүг дыштанылгада-даа болза, ажы-төлү бистерге дөмек болуп, чагыг-сүмезин берип, бистер дээш сагыш-сеткилге аарып чоруур. Он оол, үш ыстың ачазы кижи-де болгай. Мен оң хеймери мен.

Ачавыс ам пенсиядa-даа болза, ажылдап чораны Чаа-Суур школазының каш хой, ошкүзүн кадарып олурар. Ачавыстың сеткилге сүт дет ак кижи. Бисти өстүрер дөмш тоннен дерин өскүлүп шыдавас бис.

Ынак ачаның төрүттүнген хүнүн таварыштыр аалаан дег кадыкшылды, узун назынны, ам-даа хой чылдар дургузунда бистің арвыска чурттаарын чүүрүнүп хамыындан, сеткилинин бичезиндеп күзүүр кижи-дир мен.

Чодураа ШАРЫЙ-ООЛ,
Өөр районуң «Эртинелиг» совхозунуң малчыны.

* * *

Баян-оол Кара-Баштыговичиниң уругдары бистер эң хеймер дуннавыс, амгы үеде Бай-Тайга район чагыргазының иштинги херектер киллизиниң ажылдакчызы Игорь Баян-оолович Кууларга Чаа 1993 чыл таварыштыр изиг байыр чедирип, ажыл-ижиниг чедишкиннерин, өг-бүлезинге улуг аас-кежиктің күзеп олур бис!

КАМЛЮКТАРНЫҢ өг-бүлези.

* * *

Бистің ачавыс Дадар-оол Аяксевич Монгуш даарта, декабрь 27-де алдан алды харлаар. Ачавыстың онзагай мөзүү: биче сеткилдиг, чонуг, эвилеп-ээлдек, катык-хөглүг, эртежи. Ачавыстың ындыг эки мөзү-бүдүүн шуптувус дозеп салгаар бис.

Он чеди харлыг оол тургаш, ол улус өөредилгезинің шугумунга ажылдап эгелээн. Сүт-Хөлдүң Манчурек, Алдан-Маадыр, Ак-Даш, Бора-Тайга, Сүг-Аксы, Чөөн-Хемчиктің Чаддаанының № 1, Хаймракан, Хөндергей, Улуг-Хемниң Ак-Туруг школаларынга директорлап, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарының улус өөредилге киллистеринге эргелекчилеп ажылдап чораан. Аваныс Дүктүг Сүүр-оловна Монгуш-биле ол беш уругну өстүрүп кижизиткен. Бистің шуптувусту эртем-билиг, биче сеткилдиг, ажылшчы, амыдыралга ынак кижилер кылдыр өстүрүп каан ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр быжыг кадыкшылды, ыравыска ам-даа үр чурттаарын күзеннивис.

Оолдары, ыстары: Дания, Григорий, Василий, Татьяна, Светлана.

Кезээттери, күдээлери: Светлана, Наталья, Алексей, Хеймерек, Раиса.

Уругларының уруглары: Аас, Наташа, Монгулек, Менгилек, Чодураа, Алена, Сайзаана, Чечена, Орлан, Буян, Чимис.

ЭКИ-ЛЕ-ДИР, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Республиканың төөгүзүнде «Ийистер-92» деп конкурс бир-ле дугаар болуп эрткен. Конкурс соонда солунга үнген материаллар-биле таныышкаш, бис, конкурстуң киржикчилери, боттарывыстың сагыш-сетилиниске четпейн барган чүүлдерни помчукчулар-биле үлежир деп шинтирледивис.

Ийис кылдыр төрүттүнери ховар дээн болуушкын, аас-кежик. Ийистер — өг-бүленип хүндүткелдиг төлдери. Ынчангаш бистің дөргүл-төрелиивис, эш-өөрүвүс ол конкурска ыыап-ла киржирин сүмелээн болганда, бирээзе аарып-даа турган болзувусса, күзелдиневис-биле барган бис.

Конкурсту организастаапында элээн таарымча чок чүүлдер бар болганын демдеглээр болаалыыс. Чүвениң чүгле бөгай талаын эскерип, ону чарлап бижип турар деп бодаваын конкурстуң организакчыларындан эриилээр-дир бис. Бөгүн чугаалаарга, бачыдыг аныр дээр ийикпе. Дараазында ындыг чизиглиг конкурс организастаар апарза, өөрүнде-даа болгаш ыыпаан.

Болум (Л. Оюн) дээн эрткеннинг культура ажылдакчызы кижи мен. Уран чүүлге ынак болгаш концертчеге ыыгыс эвес. Ужа кижи, эрлааны болуп, ону башкарып эрттирип-даа чорду-ла. Ажыы-биле чугаалаарга, бо конкурсту ажыг хевирлиг эрттирери билиннмес турган: бөгүн ону аваа чыраажыла кожаан кылдыр эрттирер тиле болган. Чалаалда аварувуска, «Өг-буле бөйөлөлөр» дээн. Оон соонда капитал-шоу оон апарган. А кажан конкурс даарта болур деп чуда, чарлап аныктаа аварувуска, «ТСК» (КВН) болу берген. Сценарий база бөгүн ужур бижиттинчээн. Кажан конкурс эгелей берген-ле, олче массалыг оюнлар колдаап, ыыр-ыыр-ыр! — дээш, оон-даа ыыкай. Мөгелер чараш, аваангыр хүрешкеш барганнар. Класстың өөренкичилери национал идик-хевин аянныг кылдыр кедип алгаш келген. Оон соонда аяктарда кудуп алган ак сүдүн тос-характар-биле дерт чүүкче чажып, чонунуң чарбарыгларын кылып, көргүзүп турдулар. Ол чалбарыгларда аржаан суглар баштарынга, эм өөт казарынга, оваа, от дагыырынга, сүт кежерде, динмирээшкин үезинде ажыглаттынар чалбарыглар киргилээн. Чалбарыглар, чажыглардан ажыда, бойдус камгалалының талазы-биле улусчу педагогиканың бижип кагбаан дүүмнерин база чугаалап турдулар. Чижээ, чашыыш кеспес, сүт довурадып, үүдедип, сүт бажындан ыыштар турбас, диринг амытаннар, курт-кымыскаяктар хинчектеп өлүүрүп болбас. Бир эвес бистің чонувус бо бүгүнү сагын чораан болза, төрээн бойдузувус моон-даа артык чараш турар ийик. Моны өөренкичилер боттарының сагыш-сеткилиниң чугаалап турдулар.

Уруглар тыва улустуң кожамыктарын ырлажып, келген аалчыларга эяк шайын кудуп, аъш-чемин салып, чонунуң ажык сеткилдиг, хүндүлээчел чоруун көргүстүлер. 6 «д» класстың ажык кичээлинин угланышкыны —тыва улустуң аас чогаалының киржизидикчи шынары болган. Класс база-ла национал чараш идик-хептиг болган. Олар кичээлди ийи команда үстүп алгаш, үлегер домактарга, дүрген-чугаалларга, тывызыктаарынга, кожаңнааларынга мөөрей хевирлиг кылдыр эрттирген. Ылангыя үлегер домактар кижизидилге талазы-биле дээштиг болганы чугаажок:

Аът болуру кулунундан,
Кижи болуру чажындан.
Эргээ өөренмейн,
Бергээ өөрен.
Эртинени черден казар,
Эртеннерни иондан тывар.

Улуг класстардан 9 «б» класстың башкызы К. Б. Намчыл-оолдуң ажык кичээл шагы багай эвес эрткен. «Хөглүг өг» хевирлиг, өгүүн эзлери келген зачылар-биле чолукшуп, сол-менди солчуп турар. Өгүүн оолдары, уругдары көвей, ынчалза-даа топтут-томаанныг, улуг улус баары-биле эртпес, ажылгыр-кежээзин көргүзүп турар. Өгүүн оолдары тыва улустуң «Декей-оо» деп ырызын аянныг ырлаан. Аалчыларга база-ла аяк шайын сунуп, ааржы-чокпээн салган. Каа-Хем суурунуң чурттакчызы, күш-ажылдың болгаш культураның хоочуну О. Ш. Шулуу «Хөглүг өгге» киришкеш, тыва улустуң эки чаңчылдарын утпайн, сагын чоруурун чагып, «Межегейим» деп тыва улустуң ырызын күүседип берген.

10 «б», 11 «в» класстарның ажык кичээл шактары хөй киржикчилиг, улусчу педагогика талазы-биле кижизидикчи утка-шынары бедик байдалга эрткен. Үш неделя иштинде бо школаның тыва дыл болгаш орус дыл башкылары улуг күжениишкин-биле ажылдаанар. Орус класстар аразына орус чонунуң аас чогаалынын талазы-биле «Хөглүг-лер, тывыгырлар клуву» база эрткилээн. Оон дугайында материаллар «Тувинская правда» солунда чырыттынган. Школада хөй национ аны-толу өөренип турар. Ынчангаш орус чаңчылдар биле тыва чаңчылдарының аразында аргадуруулга солчулгазы база солун болган. Ол өөренкичилерниң бот-боттарын билчириниге ужур-дузалыг. Ниитизи-биле ажык класс шактары боттарының сорулгазын чедип алган. Бо школага улусчу педагогиканың суртаалы эрткен чылдан эгелеп ажылдап эгелээн. Бо чылын түүнелиивис экижип орар.

Ынчалза-даа улусчу педагогиканы өөредиринде таарымча чок, шаптыктап турар чүүлдер база бар. Школада өөренкичилер саны хөй, 1500 чедип турар. Школа тар, ийи эзлчег бүгүү-биле хаара тутчыган. Бөлүмнер эрттирер хос класстар чок. Оон ыкай тыва чаңчылдарны эге класстардан эгелеп өөредир, бир шак немей кирер болза эки, өске школаларда бар, а бистө бо хүнүерде чок. Чоокку уеде «Дангына-92» деп конкурсту эрттирерин планнап турар бис. Кол негелделерге —тыва дангынаның улусчу педагогикага дүүштүр мөзү-шынарын, угаангыр-сагынгырын болгаш ооваа өске чүүлдерни көргүзери. Оны өөренкичилер четтикпейн манап турарлар.

Александр ООРЖАК.
Көк-Тей школазында социал педагог.

Конкурс соонда бодал

Бүрен-Хем ортумак школазы бо чылдың төөгүзүнде 50 чыл оюн демдеглеп турар.

Бо школа бистің өг-бүлевистің төөгүзүнде онзагай черни эзлеп турар деп санап турар бис. Бис өөм ээзи Кижеймаа Салчаковна Сарыг-биле 5 ыстың бис. Уругларывыс бистің школаның доозукчулары. Школаны дооскан соонда дээди болгаш ортумак өөредилге черлериге өөренип, тускай мергежилди чедип алгаш, боттарының эртемнинг аайы-биле ажылдап чоруурлар. 3 уруг башкы мергежилдиг (дыл, математика, биология), өглүг-баштыг, уругларлыг, бир уруувус —Кызылда библиотекарь, хеймерге (23 харлыг)—Сарыг-Септе нотариус конторазының эргелекчизи.

Уругларывыстың дооскан болгаш ада-иезинің ажылдап чорааны школавыстың 50 чыл оюн таварыштыр школа коллективинге болгаш башкыларынга улуу-биле өөрүп четтиргениивисти илередип ор бис.

Эргим редакция, мээң уругларымга, аваазынга турасканаткан шүлүктүгежимни «Шын» солун арыынга парлаарынарны улуу-биле дилеп ам.

ЧӨРГААРЛАНДЫМ

Чечектің беш салбаа ышкаш
Кыстарымга чөргааарландым,
Чечен сөстүң күжү ышкаш,
Кыысыгыма домейледим.
Чурттап келген назынымда
Эки-бакты деңге көрүп,
Ажы-төлүм азырашкан,
Аас-кежим — өөм ишти.

Уругларым ажы-төлүм
Хыым хандыр чаптап чор мен.

Улус чонум аразында
Кылыр иштиг чурттап чор мен.

Савелий САРЫГ.
Башкы.

МӨГЕНИҢ ДУЗА-ДЕТКИМЧЕЗИ

Чыраа-Бажы школазынга ол школаның доозукчузу, национал спорт хевирлерине Россия Федерациязының спорт мастери, республиканың сураглыг мөгелериниң бирээзи Алексей Хомушкуга турасканаткан бичии мөгелер аразынга Чөөн-Хемчик районуң маргылдаазы болуп эрткен. Биче класстарның мөгелериниң хүрежиниң соонда, 50 кг чедир деңзиилиг мөгелер хүрешкеин база солун болган. Маңаа чээрби ажыг мөгелерден Шеми школазының 9-ку классчызы Юрий Хертек тиилээн. 50 кг ажыг деңзиилиг мөгелерден Чыраа-Бажының мөгези Радик Куулар шыырак үе-чергезинден шүглүп үнген.

Маргылдааның түүнелиинде 32 мөгениң хүрежин база организастаан. Маңаа база Радик Куулар шүглүп, ирт шанналыгга төлеттиг болган. Иймги черни Олча Сайын алган.

Төрээн школазының коллективи, ында тренерлер, спортка хандыкшылдыглар ындыг маргылдаа оюнну организастааны дээш мөге Алексей Хомушку сеткилинден өөрүп четтиргениин илередип тура, маргылдааның шанналыгга иртти. 6000 рубльди база дооскан школазынга деткимче кылдыр оон мүн рубльди шилчидип берген.

Маргылдааның түүнелиинде комзинда аайы-биле тиилекчилерни база илереткен. Оонуң организакчылары — Чыраа-Бажы школазының мөгелери аңаа тиилекчилер болганнар.

Санчай-оол ООРЖАК.

САРЫГ-ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Декабрь 26. Эрги сан-биле 3, суббота, кызыл күске хүнү, эң эки хүн. Кыскавы-биле чугаалаарга, кандыг-даа хереги бүдүрүп болур, албан хереэ, куда-дой, уруг айтырар, чорук чоруур эки хүн. Хөөрөкүдүлгеге кончуг эки буян-кежиктиг.

Декабрь 27. Эрги сан-биле 3 катаптан турар хүн, кызылзымаар инек хүнү, база-ла эки хүн-дүр. Ажыл-үүле бүдүүгүр, мал дилээр, кыс кудалаар, дилээр, ырак-узак оруктар чоруурунга чорук чогунгур, хөөржүдүлгеге буян-кежиктиг эк үүн.

Декабрь 28. Эрги сан-биле 4-түн хүнү, понедельник, сарыг пар хүнү, эки хүн. Кыс мага-боттуг, куда-дой кылырынга таарышкан, ажыл-үүле бүдүүгүр, чорук чогунгур, бурганнаан кижи ажаарынга таарышкан.

Декабрь 29. Эрги сан-биле 5, сарыгзымаар тоолай хүнү, вторник, эки хүн. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайы улуг, от дагыыр, аян-чорукче аъттаныр, торгудан хем даараар, буга казар, ыяш олуртур, сад-ыг кылыр, хөөржүдүлге хүнү, албан хереэ чогунгур, үстүкулерге айтырыг тургузар.

Декабрь 30. Эрги сан-биле 6-ның хүнү, среда, ак хүнү, эки хүн-дүр. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайы улуг. Аас-кежик дилээр, бижин өргүүр, кудалаар, келин айтырып-дилээр, аалдаар, чиизелиг бөрт кедер, садыглаар, хөөр чаартыр, хөөржүдүлге хүнү. Дагылга база кылыр.

Декабрь 31. Эрги сан-биле 7-нин хүнү, четверг, кок ыт хүнү, эки хүн, эр мага-боттуг, албан хереэ кончуг таарышкан. Хуу ажыл-үүле бүдүүгүр, өөрүшкү-маңнайлыг хүн. Ол хүн кижи-биле бактышпас, аъш-чем дээжиниң бурганга өргүүр, үнген-кирген чонга салыр, бот-боттары чолукшуур. Ол хүн хорадан, кижи-биле маргышпас, өлчей буянныг хүн.

Мадон МОНГУШ тургускан.

Организация УАЗ-452 (чүк машинаазы) садып турар. Өртээ дугуржулга ёзугаар. Т. 3-14-56.

Тооргу хиин садып ап тур мен. Тел. 3-56-33, 3-46-91.

КИНО

ДЕКАБРЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Месть дракона» (Аргентина) 9.30, 11.30, 15.30, 17.30 **«Видеозал»:** «Самовольная отлучка» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник № 143 9.00, 12.00, «Транти-Ванти» 10.30, «Большая игра» (Франция) 14.00, 16.20, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Искушение» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

ДЕКАБРЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Месть дракона» (Аргентина) 9.30, 11.30, 15.30, 17.30, **«Видеозал»:** «Самовольная отлучка» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник № 143 9.00, 12.00, «Транти-Ванти» 10.30, «Большая игра» (Франция) 14.00, 16.20, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Киносборник 12.00, «Искушение» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

ДЕКАБРЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мёгүн Мадда» (АКШ) 9.10, 11.10, 13.20, 15.30, 17.40, **«Видеозал»:** «Закон рукопашного боя-2» 9.00, 12.00, 14.00, 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник 9.00, 12.10, «Доктор Айболит» 10.30, «Экстерминатор (Месть дракона)» (Аргентина) 13.40, 15.20, 17.00, 18.40, 20.20 шактарда.

РАДИО ДЫҢНААРГА, ОНЗАЗЫН

Бай-Тайга, Өөр районнарга-даа, Кызыл хоорайга-даа баарымга, радио ырлап турар, онзазын үү дээр! Телевизор дег шагын, минутазын маңаа, ол-бо каналдар долган, шүүдел орбас. Планнап каан дамчыдылга ёзугаар медээлеп, чугаалап, ырлап, чарлап турар аан. Дыннаар чай чок-тур дээр болзуңза, өөр долган каар сеп, ол-ла. Черле ынчаш тыва дамчыдылгалардан хөгжүм-даа дыннап, чаа ырларын-даа кижи өөренип алгай.

Бистің бо черде, Улуг-Хем районда үүге ыыдыг эвеял? Хойжу кодаанарда та кандыг үүве. Бистің Хайыракан суурда радио ыыттавастаандаа бээр үр-ле болду. Кажандан эгелеп радио дыннаваанывыс сагыпмас болганывысты бодаарга, дүп-ле болган хире. Радио ыыттавайн турарының бир-ле чылдагаанды тур-ла ыыпаан. Ынчалза-даа баксыраап үүве-биле кады хөлберерип бада бербейн, өөр тыртыныып, үреленишкинин чылдагаанын дилеп тып, оодала өөделиг, өөрүнүүт кылдыр радио-даа дыннап өрээ кончап баар улус бис. Өг-буле бүрүүзүде телевизор чок чорду чоп. Чонунуң бо негелдезинге кым дорт харын бээр үүве прги?

Нина СЕРЕНОТ.
Улуг-Хем район.

ЧЕДИШПЕЙН ТУРАР

КЫЗЫЛ. Чаа чыл байырлалынга чедир каш-ла хонуг арткан. Ыныгыг-даа болза, хоорайның садыг организацияларында уругларга Чаа чылда белек кылыр садар конфета, печенье, яблоко болгаш өскедаа чүүлдер чедишпестеп турар.

А белек садып алыр дээн организациялар, күш-ажылчы коллективтер саны улам көвүлеп турар апарган. Моон база бир кол чылдагаанны — Саян артынган кол чоруур 3,5 тонна уруглар белээ демир-орукка чиге бергени болуп турар.

Хоорүүскомнуң садыг киллизи бо айтырыгны шинтирлээр аргазын бо хүнүерде болган турар.

(Бистің корр.).

УРУУМ, КАЙДА СЕН?

«О. Шынаа» совхозтуң № 2 хойжу бригадазынга малчынган чораан, пенсиядa үнген мен. Харым 61. Чактар-оол Кыргысовия Халбаажык деп кижи мен.

Мээн Орус-оол дээр ыным чораан. Ол акымның ажы-төлү-биле аралажыр, аргышпайн чорааныыстан бот-боттарывысты таныышпас, хары кижилер-биле дөмей чурттап чор бис.

1989 чылда-ла чүве, «Чедер» курортка дыштаныр, эмнедип турган, ол акымнын кыс уруу-биле шала-була таныжып чугаалашкан мен. Ынчан ол салыгжы болуп ажылдап турган. Акым уруу-биле чоок таныжып алыр, оола-ла адын, кайда чурттап чоруурун айтырып албаан мен.

Кызылда Каменистая кудумчуунда № 3 бажынын 2-ги квартиразында чурттап орар хеймер уруун бар, аная чедип, оон-биле таныжып алган болза деп дыха-ла күзеп, бодап чоруур кыргаан-дыр мен.

Чактар-оол ХАЛБААЖЫК.
Тес-Хем район.

Эрзин районуң күш-культура болгаш спорт комитединің даргазы, Тыва Республиканың күш-культураның алдарлыг ажылдакчызы

Шойгар-оол Герасимович АЛАНЫН

үр аараан сөолүнде мөчээнин улус депутаттарының Эрзин район Соведи, район чагыргазы дыннатмышаан, оон өг-бүлезинге, чоок кижилериниге ханы кажыдалды илерткейлеп тур.

Эрзин районуң күш-культура болгаш спорт комитединің даргазы, Тыва Республиканың күш-культураның алдарлыг ажылдакчызы

Шойгар-оол Герасимович АЛАНЫН

мөчээнин Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди дыннатмышаан, оон төрелериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалды илерткейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТУРУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чаяа «Шын» солунуң редакциялыг коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторуң ораалакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторуң ораалакчызы), Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер түлээн алыр чер — 3-34-26; кол редакторуң ораалакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ораалакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш үзүг өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; оюулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүүчүлер — 2-27-41; солун кедбейн баргаа — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаага болгаш медиалар министерствозунуң чанында парлаганы. Медиаларны хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материаллардың авторларының бодалдары редакцияның үүдүүн-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннадыглары үзүн авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлаага болгаш информация министерствозунуң үйнеграфиязы Кызыл, Шетинин болгаш Кравченко кудумчуу бажын № 1.

«Тыва сообщениеге» № 363505».

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаага амазы.

Тиражы 27010. Индекс 54240. Чатыг № 248.